

"Бо знають живі, що помруть, а померлі нічого не знають,
і заплати немає вже їм, — бо забута і пам'ять про них [...]"

Завжди тішся, але пам'ятай про дні темряви"

Еккл. 1:11; 11:1

"Томський приєднується до Бухаріна і Рикова, але протестує проти того,
що вони не зуміли обійтись без тез, не зуміли обійтись без документа,
за який доведеться потім відповідати: «Скільки разів я вам говорив, –
робіть, що хочете, але не залишайте документів, не залишайте слідів».
(Гомеричний регіт усього залу. Тривалі оплески)"

*Й. Сталін. Заключне слово по політичному звіту ЦК
XVI з'їздові ВКП(б) 2 липня 1930 р.*

"Свідки стверджували, що на початок голоду в селі велась Книга реєстрації померлих.
Але десь в кінці 1933 р. книга загадково зникла разом з людиною,
що реєструвала померлих з голоду. І я прекрасно розумів, що вже не так
багато залишилося свідків голоду, багато вже втрачено в народній пам'яті"

Свідчення Дмитра Ковальчука. Житомирщина

"Секретар сільради Сіренко Юхим Петрович в записках ставив причину
смерті – голод. Його викликали в район і сказали: «Що за голод?!
Придумай іншу хворобу, водянка чи що, а голоду щоб не було в документах!»"

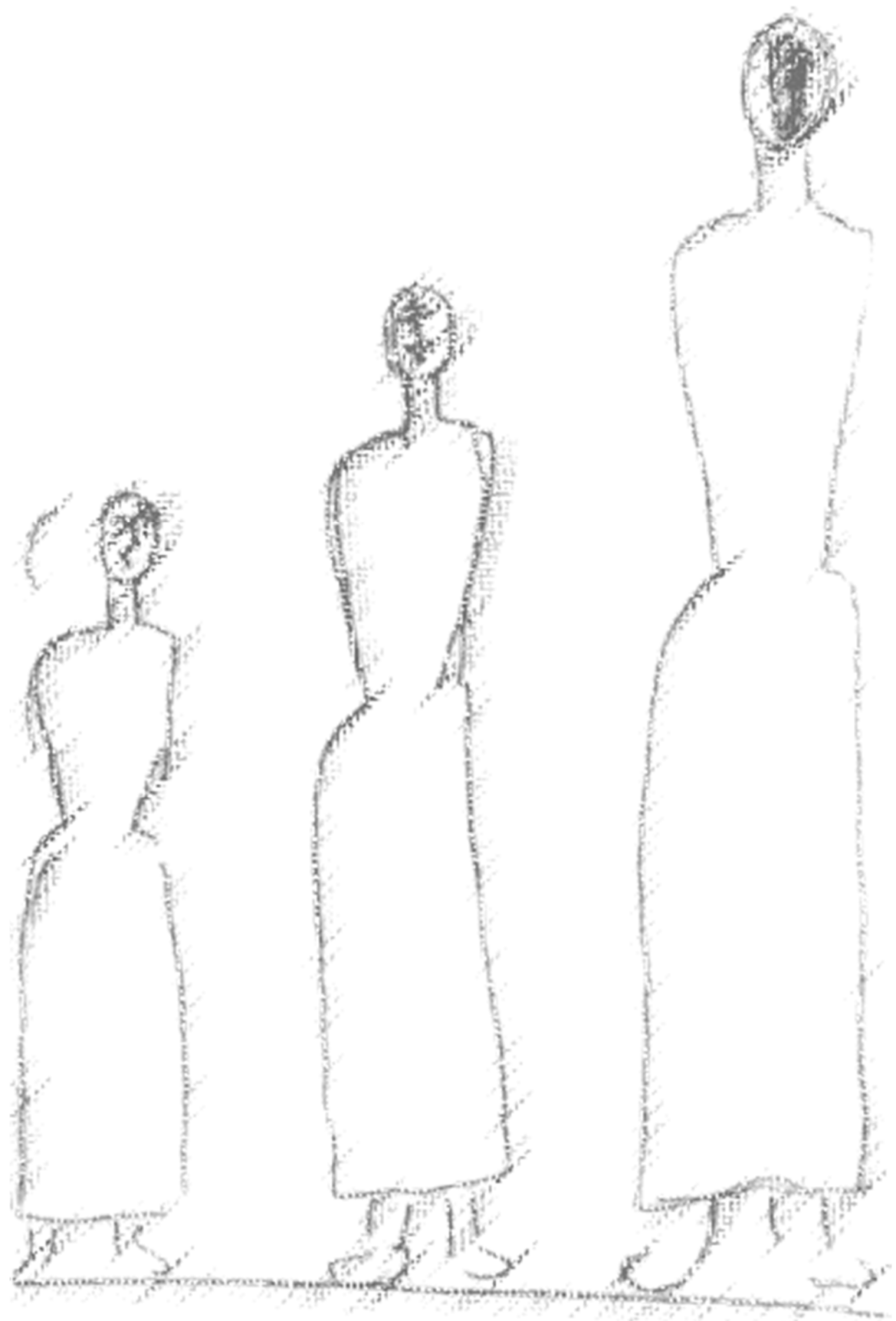
Спогади Гната Миронюка. Черкащина

"[...] спалити, знищити, щоб і сліду не лишилось від цих марево-кристалів.
Але ні, я не можу. Жахаюсь [...]
Як можна писати про те, про що не можна писати? Краще – мовчати.
Про це скаже моя пачка документів, яку я хочу старанно зшити"

*Щоденникові нотатки вчителя Оксентія Мусієнка
від 5 грудня 1932 р. Київщина. Рукопис*

"Вчора мого чоловіка направили збирати трупи і закопувати, щоб не було зарази.
Він казав, що коли виносив труп якоїсь дівчинки,
випав зошит, то він і взяв його до махорки, курить.
А я не дала [...]. Я збережу зошит. Коли все це закінчиться, то тикну його
в очі нашому парторгу і прочитаю його дитині чи онуку, якщо доживу.
Щоб «гордився» батьком"

*Анонімний запис у дитячому зошиті С. Дацюк.
1933. Миколаївщина*





ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ



ВІЛЬНЮСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Тетяна БОРЯК

УСНА ІСТОРІЯ

**У ДЖЕРЕЛЬНІЙ БАЗІ
СТУДІЙ ГОЛОДОМОРУ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
КОРПУСУ СВІДЧЕНЬ**

Київ 2024
ТОВ "Юрка Любченка"

УДК 930.2:341.485(=161.2)(477)"1932/1933"](02)=161.2=111
Б84

Рекомендовано до друку вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 6 від 25 січня 2024 р.)

Відповідальний редактор
Олександр ДАНИЛЕНКО,
доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України

Руслан ПИРИГ,
доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України

Ольга РЯБЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор, Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди; Кембриджський університет (Велика Британія)

Алла КИРИДОН,
доктор історичних наук, професор, Державна наукова установа
"Енциклопедичне видавництво"

Редактори:

Ніна ЯЦЕНКО
Світлана БЛАЩУК

ISBN 978-617-8295-37-0

© Боряк Тетяна, 2024
© Запорізький національний
університет, 2024
© Вільнюський університет, 2024



ZAPORIZHZHIA NATIONAL UNIVERSITY



VILNIUS UNIVERSITY

Tetiana BORIAK

ORAL HISTORY

AS A SOURCE FOR HOLODOMOR STUDIES: FORMATION OF EYEWITNESS TESTIMONY COLLECTIONS AND THEIR INFORMATIVE VALUE

Kyiv 2024
LLC "Yurka Lyubchenka"

**UDC 930.2:341.485(=161.2)(477)"1932/1933"](02)=161.2=111
B84**

*Approved for print by scientific council
of the Zaporizhzhia National University
(protocol No 6 dated 25.01.2024)*

Editor-in-chief

Oleksandr DANYLENKO,

Doctor of historical sciences, Professor

Reviewers:

Stanislav KULCHYTSKY, *doctor of historical sciences, professor,
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine*

Ruslan PYRIH, *doctor of historical sciences, professor,
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine*

Olga RYABCHEKNO, *doctor of historical sciences, professor,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; University of Cambridge (Great Britain)*

Alla KYRYDON, *doctor of historical sciences, professor,
State Research Institution "Encyclopedia Press"*

Editors:

Nina YATSENKO

Svitlana BLASHCHUK

ISBN 978-617-8295-37-0

© Boriak Tetiana, 2024

© Zaporizhzhia National University, 2024

© Vilnius University, 2024

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Методологія дослідження	42
1.3. Загальна структура джерельної бази дослідження Голодомору	50
1.3.1. Документальні джерела	50
1.3.2. Усноісторичні джерела	70
1.3.3. Візуальні джерела	98
Висновки до розділу 1	109
Розділ 2. УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО І МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ	113
2.1. Усна історія як історичне джерело	113
2.2. Площини кореляції усної історії: офіційна історія/персональний наратив; час/пам'ять; травма/пригадування	130
2.3. Діалог інтерв'юера і респондента та основні засади фіксації усних свідчень	147
2.4. Специфічні риси усноісторичного наративу	163
2.5. Усна історія і політика пам'яті: український досвід на тлі російських практик спотворення історичного наративу	183
Висновки до розділу 2	216
Розділ 3. УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА	221
3.1. Формування первинного масиву усної історії Голодомору від початку 1930-х до кінця 1980-х років	221
3.1.1. Початковий етап (1930-ті рр.): усна історія Голодомору, оповіdana очевидцями	222

3.1.2. Німецька окупація (1941–1944): нові можливості для пригадування	279
3.1.3. Повоєнна доба (1945 – друга половина 1980-х рр.): ініціативи українців на Заході з донесення світові інформації про голод	304
3.2. Усноісторичні проекти в незалежній Україні	367
3.3. Тематичні мережеві ресурси за цифрової доби	407
3.4. Кількісні параметри масиву усноісторичних джерел Голодомору	418
3.4.1. Актуалізований сегмент корпусу джерел особового походження початку 1930-х – початку 2020-х рр.: опублікований наратив	419
3.4.2. Свідчення про голод у державних архівних установах України: формування колекцій	430
3.4.3. Усна історія голоду в бібліотечних, музейних та освітніх закладах	451
Висновки до розділу 3	459
Розділ 4. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УСНИХ СВДЧЕНЬ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ВИМІР	463
4.1. Основні інформаційні блоки джерельної бази студій Голодомору. Офіційна документація vs джерела особового походження	463
4.2. Оприявлення механізму геноциду в документальних джерелах і свідчення про конфіскацію незернових запасів в усній історії	486
4.3. Сучасні підходи до картографування усної історії Голодомору	502
Висновки до розділу 4	510
Висновки	513
Список використаних джерел та літератури	527
Замість післямови	605
Показчик	609
Перелік умовних скорочень та абревіатур	625
Summary	628

ВСТУП

Пропоноване видання виходить у світ на 90-ті роковини Голодомору, що, своєю чергою, припадають на другі роковини повномасштабної російсько-української війни. Війни, що започаткувала нове прочитання низки тем українського минулого та зміну налаштувань історіописання. Голодомор не став винятком. По-перше, війна змістила фокус дослідників у сферу документування і записування вже сучасних злочинів російської держави проти України, а також спричинила краще розуміння голодової катастрофи в контексті советських тоталітарних репресивних практик проти України. По-друге, йдеться про час, коли покоління безпосередніх очевидців (*першосвідків*) Голодомору вже відійшло в засвіти, що дає змогу оцінити сформований масив усноісторичних *першоджерел*. По-третє, наявні документальні джерела дозволяють писати історію Голодомору на всьому доступному дослідникові спектрі джерел. Варто відзначити, що виявлення джерел особового та інституційного походження про голод в архівах України й зарубіжних зібраннях загалом можна вважати завершеним (звісно, тут не йдеться про країну-агресорку, архіви якої є недоступними для українців і багатьох західних дослідників). По-четверте, усталені комеморативні практики дають змогу оцінити сформовану на сьогодні політику пам'яті про голод.

Перебування в такій точці хроносу дозволяє по-новому подивитися на історію Голодомору з точки зору оцінювання кількісних та якісних параметрів її джерельної бази, видів останньої, часу та обставин її створення. З'явилась потреба аналізувати не лише розпорядчі документи, що оркестрували голод, але й джерела, які свідчать про *організацію завіси мовчання* – фінального, як вважається в середовищі геноцидних студій, акорду геноциду.

Роль усної історії як методу та історичного джерела є неоціненною, коли йдеться про тоталітарні режими, адже геноцидарії загалом не залишають документів про наміри майбутніх масових убивств. І якщо вдається притягнути до відповідальності хоча б частину ініціаторів і виконавців геноциду, то саме свідчення очевидців стають ключовими для обґрунтування звинувачення. З огляду на небажання советів протягом усього півстолітнього існування після геноциду українців визнати не лише штучність Голодомору 1932–1933 рр., але й сам факт його існування (адже люди отримували багаторічні терміни ув'язнення просто за згадку про голод), саме записування свідчень та спогадів про трагедію стало своєрідним судом

над советським тоталітаризмом і певною моральною сатисфакцією для родичів мільйонів убитих голодом.

Аналіз джерельної бази дозволяє зрозуміти особливості формування та наповнення того чи іншого джерела або групи джерел (сегмента джерельної бази), а контент-аналіз – ступінь кореляції документальних джерел, джерел особового походження 1930-х рр. та усної історії. Дослідження наявного на сьогодні кола джерел дозволяє простежити еволюцію інформування про голод різними (не)зацікавленими сторонами та пригадування його очевидцями.

Друга світова війна розірвала советську політику "прикриття" голоду, адже поза межами досяжності чекістів опинилися десятки мільйонів українців, які спочатку на окупованій нацистами території, а потім у вільному від комунізму світі почали розповідати про репресії, штучний голод та свій досвід виживання під час Голодомору. Це покликало до життя адаптовані до нового періоду советські практики боротьби, які сучасна термінологія окреслює як *інформаційна війна та війни пам'ятей* про голод.

Так, свідки голоду не могли знати всіх намірів та директив Кремля, які оркестрували Голодомор. Такий вакуум в умовах геноциду заповнювався відчуттям умислу, осмисленням злагодженості дій влади і виконавців щодо позбавлення їжі, болем утрати членів родини від голоду, травматичністю побачених жахів голодування довкола, пам'яттю про заборону навіть за згадку про голод. Це сукупно часто призводило до намагання українців за межами СРСР зафіксувати свій досвід виживання й оприлюднити його (у пресі і мистецтві, а згодом – у сучасному медійному просторі та в академічному середовищі). Подекуди манівцями, часом освітленими перспективами рухались українці до похапливого записування усної історії про голод, усвідомлюючи неминучий відхід покоління свідків. Так було сформовано і джерельну базу, і сучасну історіографію Голодомору, і колективну пам'ять про події, і відповідні комеморативні практики.

Отже, історія Голодомору – це не лише констатація фактів, дат та постанов, що спричинили геноцид. Це також історія півстолітнього замовчування, дезінформації, маніпуляцій, відвертої брехні советів. Це голоси очевидців голоду: як тих, кому вдалося вирватися з советського "раю", і вони змогли оприлюднити свій досвід виживання в еміграції, так і тих, кому влада затикала рота до кінця 1980-х рр. Це історії про мужність: про людей, які пробиралися на закриті для іноземних кореспондентів території і писали потім у пресі про побачені жахиття; людей, які писали й передавали листи родичам; українців, які намагалися підняти світ на допомогу голодуючим; очевидців, які попри таврування їх як "нацистських колаборантів", говорили вголос про найбільший за всю тисячолітню історію України злочин; перших дослідників, які їздили по селах, без належного фінансування, техніки, інституційної підтримки, записуючи спогади про Голодомор, та видавали ці свідчення часто самотужки, без державної підтримки. Це складова колективної пам'яті українців і глибоко травматична подія, що назавжди змінила українську націю.

Мета цього дослідження – окреслити види джерел з проблематики, їхню специфіку; з'ясувати роль усної історії в дослідженні Голодомору, зокрема, часу, місця, обставин її творення та інформаційного потенціалу. Саме такий комплексний підхід, що базується на джерелах особового походження та дозволяє реконструювати події як самого Голодомору, так і пов'язані з ним теми (замовчування, створення джерельної бази, роль усної історії, політика пам'яті тощо), становить актуальність дослідження та пропонує ширший кут зору на проблематику Голодомору та її місце в історії України ХХ століття.

Перший розділ пропонує систематизацію джерельної бази (документальні та усноісторичні джерела) Голодомору з урахуванням 90-річного процесу їх акумулювання та завершення в цілому процесу їх виявлення й реєстрації; узагальнення відомостей про джерела особового походження, створені дипломатичними та безпековими службами низки країн; аналіз фрагментарності корпусу документальних джерел та причини цього; огляд практик маніпуляцій щодо візуальних джерел Голодомору. Узагальнено історіографію проблематики стосовно низки аспектів, заторкнених у дослідженні.

У другому розділі представлено розгляд усної історії як історичного джерела: еволюцію поняття й застосування в історичній науці та юриспруденції; особливості такого виду історичного джерела, передусім його антропоцентричність, гуманність та інформаційну здатність частково заступати офіційні джерела тоталітарних режимів. Акцентовано на "больових точках" усної історії, зокрема вказано на розбіжності між офіційною історією та персональним наративом; на співвідношення пам'яті й часу з точки зору розуміння того, є вони союзниками чи ворогами пригадування; специфіку та обмеження пригадування травматичної події; взаємодію інтерв'юера і респондента, адже кінцевий результат записування є "спільним продуктом" їх обох. Спираючись на розроблені західними науковцями підходи до трактування та використання усної історії, авторка пропонує виокремлення специфічних рис усноісторичних джерел Голодомору як уже сформованого, цілісного та комплексного масиву. Зіставлення українського досвіду пригадування та меморіалізації голоду з російськими практиками спотворення історичного наративу в контексті політики пам'яті дає змогу зрозуміти витоки, специфіку й принципові відмінності підходів обох держав у зазначеній сфері.

У третьому розділі виокремлено етапи та окреслено особливості формування усноісторичного масиву Голодомору з 1932 по 2023 роки. Наголошено на послідовній, системній, ідеологічно зумовленій діяльності комуністичної влади щодо голоду, яка вкладається в західний підхід щодо замовчування геноциду шляхом мовчання, вшанування, придушення і маніпуляції, коротко визначивши його як "інформаційна війна". Проаналізовано відомі перші повоєнні й сучасні усноісторичні проекти; вказано на їхні сильні та слабкі сторони з відповідним позначенням на кінцевому результаті – усній історії голоду. Окреслено кількісні параметри джерел особового походження 1930-х рр. та усної історії в 1940-х – 2023 рр., а також місця їхнього зберігання.

Четвертий розділ присвячено джерелознавчому виміру інформаційного потенціалу усноісторичних джерел у контексті кореляції з документальними джерелами. Проведено поглиблений аналіз свідчень про конфіскацію *незернових продуктів* – саме це стало інструментом Голодомору як геноциду шляхом умисного позбавлення їжі. Феномен усної історії Голодомору увиразнився, зокрема, в її здатності до інтеграції за допомогою геоінформаційних технологій до ГІС-Атласу, що унаочнює досвід виживання під час геноциду в межах адміністративних кордонів тогочасної України.

Розгляд джерел особового походження відкриває перспективи поглиблення розуміння Голодомору, зокрема: тяглості пам'яті про голод, що виринала у спогадах та свідченнях безпосередніх очевидців у різні періоди та за різних обставин; травматичності голоду; наявності спільного *фактографічного ядра* наративу про голод, проманіфестованого індивідуальною пам'яттю та зумовленого уніфікованим досвідом виживання (довкола нього вибудовуються родинні та регіональні досвіди), а також іншого, *рефлексивного сегмента* усноісторичного джерела, на який впливало інформаційне поле, соціальний статус респондента, політика пам'яті. Він пов'язаний вже не з безпосереднім досвідом виживання під час Голодомору, а із спробою оцінити наслідки трагедії, знайти винних тощо.

Такий комплексний підхід трансформує наше розуміння Голодомору як одного з ключових інструментів геноцидарної практики російської держави стосовно України, розуміння, що стократ посилюється нинішньою війною з чітко окресленою метою: тотального знищення України й українців та остаточного вирішення в такий спосіб "української проблеми".

Дослідження завдячує своєю появою передусім визначному історикові *Станіславу Кульчицькому*, – саме йому належать ідеї, що лягли в основу нашої першої спільної книги про тотальну конфіскацію в селянських господарствах *незернових ресурсів* ("1933: І чого ви ще живі?" Київ: КЛІО, 2016), а також думки, що дали поштовх до *комплексного аналізу усної історії Голодомору*.

Ця праця була б неможливою також без допомоги ректора Вільнюського університету *Рімвідаса Петраускаса* та деканки історичного факультету *Лорети Скурвідайте*. Саме завдяки їх беззастережній підтримці авторка, яка через війну у березні 2022 р. опинилася з дітьми в Литві, отримала можливість долучитися до професійної спільноти в одному з найстаріших університетів Північної, Центральної та Східної Європи, а відтак завершити своє багаторічне дослідження.

Окрема подяка – усім колегам, хто надавав цінні поради, критичні зауваження та консультації щодо книги.

До публікації люб'язно долучився Фонд Катедр Українознавства (США) – добротинна громадська організація, що надає сприяння українознавчим студіям.

Безумовно, авторка завжди із вдячністю згадуватиме і свою *Alma Mater* – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, де вона мала честь здобувати вищу освіту (1998–2003), навчатися в аспірантурі (2003–2004, 2006–2008) та докторантурі (2020–2022).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Усна історія бере свій початок у новітній час. Фактично, не в такому вже й далекому минулому, з ХІХ ст. включно, академічна наука загалом віддавала перевагу писемним, передусім документальним джерелам. Розуміння можливості використання усних джерел для реконструкції, спочатку явищ народної культури, почало визрівати в 1940-х рр. (започаткування дослідницького центру вивчення усної історії при Колумбійському університеті), а вже 1960–70-ті рр. ознаменувалися створенням низки асоціацій "усної історії" у країнах Північної Америки та Західної Європи. На той час можна говорити про трактування самого терміна "усна історія" як "якісного процесу дослідження, що ґрунтується на особистому інтерв'юванні й дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків і суб'єктивного досвіду", а також "продукту аудіо- чи відеозапису, який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень"¹.

Міжнародна академічна спільнота дедалі більше усвідомлювала значення тези: "Тоталітарні режими страхітливі не лише через гвалтування людської гідності, але тому що породжують страх, що ніхто не залишиться в живих, щоб свідчити про минуле, і що не буде кому слухати ці свідчення"; саме так починається "упокорення" суспільства – "коли його члени позбавлені своїх спогадів, і коли вони позбавлені слухачів для цих спогадів [...] Моральне суспільство мусить мати мужність слухати розповіді про минуле, так само як їхні носії мусять мати мужність їх оповідати"².

¹ Цит. за: Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 231.

² White R. Naomi. Marking absences: Holocaust testimony and history. *The Oral History reader*. London ; New York : Routledge : Taylor and Francis Group, 2000. P. 181.

Суттєвий імпульс розгортанню усноісторичних досліджень надала хрестоматійна на сьогодні праця Пола Томпсона "Голос минулого: усна історія", що неодноразово перевидавалася великими накладками (1978, 1988, 1998, 2000, 2006 та ін.)³. Серед важливих причин надзвичайної уваги до усної історії як інструменту дослідження історичних подій – можливість відійти від політичної історії, дати промовити звичайній людині, змінити підходи до вивчення пам'яті, а відтак відкрити десятиліттями заборонені та приховані (передусім травматичні) теми.

Майже півстоліття тривало замовчування політичними та науковими колами країн вільного світу трагедії українців, попри спроби політиків, юристів, істориків запровадити міжнародні проекти, слухання, публікації. Жахіття Голодомору почали набувати світового розголосу, коли зусиллями Комісії з дослідження голоду Конгресу США (*Commission on the Ukraine Famine, USA*, діяльність від 1984; звіт 1988)⁴ та Міжнародної Комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 (*International Commission of Inquiry Into the 1932–1933 Famine in Ukraine*, Канада, діяльність від 1988; звіт 1990)⁵, а також британсько-американського історика Роберта Конквеста ("Жнива скорботи", 1986) було широко оприлюднено достовірні факти про найбільший злочин тоталітарного режиму СРСР.

Роберт Конквест став чи не першим академічним вченим-неукраїнцем, який серйозно поставився до усних джерел як до достовірних. Не маючи доступу до советських архівів, він використав опубліковані документальні джерела і наявний на той час масив свідчень – на порядок менший, аніж він є на сьогодні. Блискучому вченому вдалося ювелірно реконструювати процеси кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. на базі самих усних свідчень і дійти в далекому 1986 р. майже тих самих висновків, що їх роблять сучасні історики Голодомору⁶. Тут слід віддати належне Джеймсу Мейсу, який через незнання Р. Конквестом української мови став його провідником у світ усної історії Голодомору та інших залучених до праці советських джерел⁷.

За чверть століття подібну модель співпраці запровадила Енн Епплбом з авторкою цих рядків; остання ініціювала потужне використання потенціалу усно-

³ Див. напр.: Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History. The Oral History Reader. Second Edition* / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 25–31.

⁴ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. *Великий голод в Україні 1932–1933 років. У IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні* / Викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. С. 601–621.

⁵ Див.: Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. / [отв. за выпуск В. Б. Евтух]. Киев, 1992. 192 с.

⁶ Марочко В. Роберт Конквест про Голокост та Голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 365–373.

⁷ За даними, люб'язно наданими Станіславом Кульчицьким, який, своєю чергою, отримав їх від Василя Марочка; останній особисто зустрічався з Робертом Конквестом.

історичних джерел як *основного* сегмента джерельної бази "Червоного голоду"⁸ і також працювала в проєкті перекладачем.

Упродовж півстоліття офіційна советська історіографія категорично заперечувала сам факт Голодомору в Україні⁹. У цьому контексті важливо згадати про публікацію документів з архіву СБУ щодо протидії поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. (документи 1980-х рр.)¹⁰.

Поступово під тиском неспростовних документальних та нарративних свідчень советська історіографія пізньої доби почала визнавати факт Голоду¹¹, але продовжувала заперечувати його штучний і, зрозуміло, геноцидний характер. Цю позицію успадкувала постсоветська російська історична наука, яка дотепер продовжує обстоювати концепти "загальносоюзного" голоду¹² та відкидає неспростовні демостатистичні дані, оприявлені українськими й зарубіжними науковцями¹³.

Вітчизняним історикам, передусім завдяки самовідданій праці Станіслава Кульчицького¹⁴, Василя Марочка¹⁵, Руслана Пирого¹⁶, Володимира Сергійчука¹⁷,

⁸ Епплблом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : НREC PRESS, 2018. 440 с.

⁹ Див. дет.: Кульчицький С. В. Голодомору заперечення. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1. А–Я* / редкол.: А. Смолій та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2021. С. 165–169; Козицький А. Заперечення голоду: методи та наративи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. Вип. 54. С. 205–242; Козицький А. Заперечення голоду: методи та наративи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. Вип. 54. С. 205–242; Козицький А. Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Львів, 2023. 271 с.

¹⁰ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ ; Харків, 2011. № 1 (36). С. 63–88.

¹¹ Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. *Міжнародна науково-теоретична конференція "Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків"*. Київ, 28 липень. 1998 р. : матеріали. Київ ; Нью-Йорк, 1999. С. 27–45; Див. також: Гудзь В. Правда про Голодомору в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 2 (спец. вип). С. 156; Гриневич Л. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у РСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 232–244.

¹² Див., напр.: Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 91–109.

¹³ Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр. : [електрон. б-ка]. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України*. URL: <https://ids.org.ua/holodomor>

¹⁴ Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. С. 27–45; Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933. Київ : Темпора, 2013. 316 с. та ін.

¹⁵ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.; *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. слово Євгена Нішука ; передм., авт. тексту В. Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.*; та ін.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. 1128 с.;

¹⁷ Сергійчук В. Як нас морили голодом. 1921–1926, 1932–1933, 1946–1947. Вид. 3-тє, допов. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.

Юрія Шаповала¹⁸, Валерія Васильєва¹⁹, Геннадія Єфіменка²⁰, Людмили Гриневич²¹ та багатьох інших остаточно прорвати завісу мовчання вдалося лише з часом, а саме – після Помаранчевої революції²².

Гігантський корпус публікацій з історії Великого голоду в УСРР як сучасного гранднративу з проблеми Голодомору фундаментально представлений у монографії історика Віктора Гудзя²³.

Варто відзначити, що в Україні практичне застосування наукового методу усної історії як напряму соціально-гуманітарних досліджень розпочалося задовго до його "офіційного" утвердження в академічних колах. У підсоветській Україні про усноісторичні свідчення про Голод не можна було говорити фактично до кінця 80-х років ХХ ст., а українська історіографія про них просто не знала (точніше, вдавала, що не знала)²⁴. І все ж, попри всі заборони та замовчування, від другої половини 1980-х рр. і впродовж майже двох наступних десятиліть ділянкою для застосування усної історії стали проекти, пов'язані саме з Голодомором як актом геноциду українського народу.

Це стало реальністю передусім завдяки ентузіазму та відданості історичній правді письменника Олександра Міщенка ("Безкровна війна", 1990) (оприлюднено бл. 26 свідчень) [тут і далі підрахунки мої. – Т. Б.], подружжя Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк ("33-й: Голод. Народна книга-меморіал", 1991) (бл. 464 свідчень), Валерія Тимофєєва, упорядника одного з найперших збірників усноісторичних джерел "Неоголошена війна" (1993)²⁵ (бл. 45 свідчень).

¹⁸ Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Т. XLV. С. 47–61; Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 142–166 та ін.

¹⁹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.

²⁰ Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні : док. та матеріали / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 192 с.

²¹ Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008–2012. Т. 1. Кн. 1. Київ : HREC PRESS, 2008. 552 с. ; Кн. 2. Київ : Критика, 2012. 680 с. ; Кн. 3. Київ : Критика, 2012. 264 с. ; Т. 2. Кн. 1. Київ : HREC PRESS, 20016. 693 с. (фундаментальний, однак, на жаль, не завершений проект: останній том закінчується 1929 роком); Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 389–401; Гриневич Л. Голод 1928/1929 рр. у радянській Україні / відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2013. 435 с.

²² Дет. див.: Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 2 (спец. вип.). С. 155–165.

²³ Детальний огляд історіографії з тематики Голодомору див.: Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.

²⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 14. С. 247–249; Детальніше див.: Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. С. 27–45; Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 389–401.

²⁵ Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / авт.-упоряд. В. Тимофєєв. Тернопіль : Збруч, 1993. 136 с.

У червні 1992 р. завдяки подвижницькій праці В. Маняка, Л. Коваленко-Маняк та інших громадських діячів, істориків і науковців відбувся установчий з'їзд Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні²⁶ (далі – АДГУ; сучасна назва – Національна асоціація дослідників Голодомору-геноциду українців). Метою асоціації було розгортання науково-пошукової діяльності, зокрема організація масштабного записування спогадів очевидців Голодомору²⁷.

Перш ніж звернутися до аналізу потужного масиву вітчизняної історіографії Голоду, що почала формуватися з відновленням незалежності, варто окремо згадати працю Марини Мухіної. Під її авторством 1993 р. спочатку в журналі "Архіви України", а згодом окремою брошурою з'явилася перша в Україні публікація джерел з історії Голодомору, які зберігалися за межами України²⁸. Серед них – перекладені з англійської мови дипломатичні документи, повідомлення світової преси, стенограми заслуховувань свідків Комісією Конгресу США і Міжнародною Комісією з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, а також понад 300 документів колекції з фондів бібліотеки НТШ в Америці (Нью-Йорк) тощо. У вступній статті історикиня подала докладний історіографічний аналіз тематичних як вітчизняних, так і західних наукових праць, включно з усними свідченнями, що на той час побачили світ, а також опис фотосвідоцтв безпосередньо голоду 1932–1933 рр. Однак передусім важливо наголосити на значенні публікації невідомих до того часу унікальних 12-ти "Криничанських документів", "Актив смертності села Романково" (1933) із архіву НТШ, свого часу вивезених на Захід через фронтові лінії Другої світової війни, "щоб показати їх світові"²⁹.

Наступною знаковою подією для голодоморознавчих студій стала публікація 300 інтерв'ю (з 429-ти), записаних у 1993–1995 рр. американцем Вільямом Ноллом разом із групою українських дослідників та опублікованих у книзі "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр." (1999; англomовний переклад: 2023³⁰). Специфікою цього проєкту було намагання охопити весь спектр селянського життя до та після голоду; відтак оповіді про голод трапляються поряд з іншими свідченнями щодо руйнування селянського побуту на початку 1930-х рр.³¹. Варто відзначити, що проведена в рамках цього проєкту польова дослідницька робота й дотепер не втратила своєї актуальності.

²⁶ В. Маняк не дожив до відкриття, загинувши в автотроці 15 червня 1992 р.

²⁷ Марочко В. "Ми затялися: полинів не буде..." (до 85-х роковин Лідії Коваленко-Маняк). Інтерв'ю В. Марочка 5 травня 2021 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-zatyalysia-polyniv-ne-bude-do-85-kh-rokovyn-lidii-kovalenko-maniak/>

²⁸ Мухіна М. Ю. Упокорення голодом. *Архіви України*. 1993. № 1/3. С. 16–34; Упокорення голодом: зб. док. / упоряд., передм., комент., покажч. М. Мухіної; пер. В. Романця, М. Мухіної; відп. ред. П. Сохань; АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 312 с.

²⁹ Дет. див: Калиник Олекса. Що несе з собою комунізм?: док. про рос.-комуніст. терор в Україні. Мюнхен; Торонто: Спілка визволення України, 1953. С. 13.

³⁰ Noll William. *The Transformation of Civil Society: An Oral History of Ukrainian Peasant Culture, 1920s to 1930s*. Montreal: McGill-Queen's University Press. 960 p.

³¹ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. Київ: Родовід, Центр досліджень усної історії і культури. 1999. 559 с.

Окремо згадаємо, що протягом 1990-х років проводилась едиційна робота щодо документів та записів усної історії, але вона не була координованою, часто виконувалася зусиллями краєзнавців. Факти свідчать, що саме в Україні уже з кінця 1980-х – початку 1990-х рр., як слушно зауважила одна з провідних фахівчинь з усної історії Гелінада Грінченко, методом усної історії розпочали відкривати та вивчати невідомі та витіснені до того історію та пам'ять жертв та опонентів тоталітарного режиму, чий досвід на той час наразі не був представлений в офіційній історіографії країн "соціалістичного табору"³².

Як уже зазначалось, зарубіжні дослідники усної історії довгий час випереджали українських науковців в розробленні теоретичних підходів до природи створення усної історичного джерела, методики проведення інтерв'ю та його інтерпретації. Серед дослідників потужної школи "усної історії" варто назвати відомих істориків та антропологів Л. Абрамс³³, Е. Джессі³⁴, В. Йоу³⁵, А. Портеллі³⁶ та ін. Важливі дані для з'ясування проблеми використання усної історії як джерела доказування у правовому розумінні стосовно геноциду, скоєного в Руанді (квітень–липень 1994 р.), містить праця Н. Елтрінгема³⁷. Маура Кронін з'ясувала, як може пролити світло на Горта мор (Великий голод в Ірландії) усна історія і традиція (перекази про голод), враховуючи, що перша праця про голод, яка залучила свідчення очевидців, була опублікована лише 30 років після голоду, в 1875 р., і що історіографія Великого голоду загалом покладалася на документальні джерела, не вбачаючи до останнього часу потенціалу в усноїсторичних оповідях³⁸. Детальніше доробок іноземних дослідників про роль усної історії, зокрема при дослідженні злочину геноциду та залучення таких теоретичних напрацювань при дослідженні Голодомору розглянуто в Розділі 2.

В українських реаліях західну методологію було підхоплено та апробовано на початку нульових років. Поширенню нового напрямку гуманітарних досліджень,

³² Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть* : зб. наук. пр. / за наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. С. 20.

³³ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2010. 214 p.

³⁴ Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. *The Oral History Review*. 2011. Vol. 38, nr 2. P. 287–307.

³⁵ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. Walnut Creek ; Lanham ; New York ; Toronto ; Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2005. 398 p.

³⁶ Portelli Alessandro. *What Makes Oral History Different*. *The Oral History Reader. Second Edition* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 32–42. Див. також: Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть* : зб. наук. пр. / наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. С. 321–337.

³⁷ Eltringham N. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. 11 (1), March. P. 55–79.

³⁸ Cronin Maura. *Oral History, Oral Tradition and the Great Famine*. Pre Published Version. [Anthem Press, 2012]. P. 1–14.

безумовно, сприяли проведення науково-методичних семінарів (Львів, Переяслав-Хмельницький та ін. міста, 2006)³⁹. Наприкінці жовтня 2006 р. було оголошено про намір створення Української асоціації усної історії, що невдовзі оформився як координаційний та інформаційно-консультаційний центр з розвитку та популяризації усної історії⁴⁰. Важливу роль у розгортанні нового напрямку соціально-гуманітарних дисциплін відіграли, зокрема, наукові студії історикині та культурної антропологині Оксани Кісь. Її належать як загальнотеоретичні наукові студії, (які, що важливо, базувалися на її добрій обізнаності з теоретичними розробленнями зарубіжних прибічників методу "усної історії"⁴¹), так і спеціалізована, вже з часом підготовлена винятково на усноісторичних джерелах праця, присвячена трагічній долі українок, які перебували в катівнях ГУЛАГу⁴².

Усну історію як теорію, метод та джерело, зокрема на матеріалах, що стосуються екстремального насильства, розглядала Г. Грінченко⁴³. Згодом усні джерела залучалися до досліджень гендерної тематики (Г. Грінченко)⁴⁴, політичної історії советського суспільства (Т. Молдавська⁴⁵); діяльності сталінських активістів (Т. Демченко⁴⁶); студентської повсякденності (О. Рябченко)⁴⁷ тощо. Порушувалися також загальні питання інтерпретації усних свідчень, їх достовірності⁴⁸, усної історії як

³⁹ Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 230–231.

⁴⁰ Див.: Oral History Association. URL: <http://www.oralhistory.org/about/principles-and-practices/oral-history-evaluation-guidelines-revised-in-2000/>

⁴¹ Кісь Оксана. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2006. Т. 11. С. 7–21.

⁴² Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів, Ін-т народознавства НАН України, 2017. 288 с.

⁴³ Грінченко Гелінада. Усна історія – теорія, метод, джерело. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г. Г. Грінченко ; НАН України, Ін-т історії України, Сх. ін-т українознавства ім. Ковальських, Харків. обл. від-ня УНФ, "Взаєморозуміння і примирення", Харків. міське т-во жертв нацизму. Харків : Вид. дім "Райдер", 2004. С. 10–32; Грінченко Гелінада. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід/Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко*. Харків : ТОВ "НТМТ", 2008. Вип. 11/12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень С. 59–76; Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.

⁴⁴ Грінченко Гелінада. Усна історія – теорія, метод, джерело. С. 10–32

⁴⁵ Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації. *Historians.in.ua* : Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/960-tetiana-moldavska-usnoistorichni-dzherela-udoslidzhenni-politychnoi-istorii-radianskoho-suspilstva-dosvid-vykorystannia-ta-interpretatsii> (03.12.2013).

⁴⁶ Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Киево-Могилян. акад.", 2009. С. 211–228.

⁴⁷ Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012.

⁴⁸ Шелеп Ю. Архівні та усноісторичні джерела до вивчення партійних працівників Радянської України 1970 – початку 1980-х рр.: інформаційний потенціал і досвід інтерпретації. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 203–214.

інструменту моральної реабілітації жертв⁴⁹, проблеми співвідношення архівних (документальних) та усних джерел⁵⁰ тощо.

Наймасовішими джерелами, зібраними методом опитування й надалі повною мірою залученими до історичних досліджень, стали оповіді свідків Голодомору 1932–1933 рр. Справжній злам у досліджуваному напрямі відбувся з початком 2000-х рр., коли розгорнулася підготовка до вшанування 70-х роковин пам'яті жертв Голодомору та був прийнятий Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", ухвалений Верховною Радою України 28 листопада 2006 року.

Знаковими для цього десятиліття стали хрестоматійні на сьогодні видання серії усних свідчень під керівництвом та за впорядкування о. Юрія Мицика ("Український Голокост", 10 т., 2004–2014; загалом бл. 3,3 тис. свідчень), Валентини Борисенко ("Свіча пам'яті"; 2007; бл. 100)⁵¹, двотомник за редактуванням Олександри Веселової "Пам'ять народу" (2009; бл. 1270 свідчень), фундаментальне видання "Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933" (2008, 2009, 2018), що складається з 18-ти регіональних та одного загальнонаціонального тому (загалом понад 4200 свідчень). Згадаймо тут і сотні регіональних збірок документів і свідчень, підготовлених краєзнавцями та істориками в різних областях України. Йдеться про величезний оприлюднений масив усної історії Голодомору (понад 10,000 оповідей).

Безумовно, надзвичайною подією у формуванні корпусу усних свідчень стала публікація видання "Великий голод в Україні 1932–1933 років" у чотирьох томах (2008)⁵². Це переклад тритомного англомовного видання документальних та усних свідчень про голод в Україні (1990–1991), зібраних для Комісії Конгресу США з вивчення Голоду в Україні (загалом бл. 212 свідчень).

Цей масив може вважатися базовим з точки зору формування комплексу уведених до наукового обігу свідчень про Голодомор. Станіслав Кульчицький, аналізуючи висвітлення теми Голодомору українською історичною наукою за роки

⁴⁹ Педуряк Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – нарратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 173–184.

⁵⁰ Палиенко С. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР). *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – нарратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 163–172.

⁵¹ Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД "Стилос", 2007. 288 с.

⁵² Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується). Т. I : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 838 с.; див. також: Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933. Oral History Project of the Ukraine Famine / ed. for the Commiss. by James E. Mace and Leonid Heretz, Adopted by the Commission June 20, 1990. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1990. Vol. 1. 582 pp. (1–582 pp.); Vol. 2. 594 pp. (583–1166 pp.); Vol. 3. 574 pp. (1167–1734 pp.).

незалежності, наголошував, що важко уявити відтворення реальної картини трагедії без колекції свідчень (зокрема, о. Ю. Мицика)⁵³.

Загалом же обрахувати обсяг наявних (зібраних і записаних) свідчень як за перші роки відновлення української незалежності, так і в наступні десятиліття, доволі складно. Висловлювалося припущення, що станом на 2007 р. було зібрано 40 000 свідчень (В. Борисенко)⁵⁴. Вражаючі цифри наводилися два роки по тому: станом на 2009 р. називалася цифра бл. 200 000 записів (О. Удод)⁵⁵. Схоже, що дослідники, які наводили свої оцінки кількісних показників, спиралися на звітну документацію архівних установ; більш ретельні обрахунки вони не проводили; до того ж, жодні обґрунтування наведених цифр не надавалися. Втім до питання обрахунків ми повернемося згодом (див. Розділ 3).

Широкомасштабне оприлюднення усноісторичних джерел у середині – другій половині нульових років викликало потребу їх осмислення академічною спільнотою. Власне, й самі упорядники видань усноісторичних джерел при їх публікації у вступних статтях уже аналізували підходи щодо методики організації польової роботи та непересічне значення збирацької роботи, що розгорталася. Такими є ґрунтовні вступні тексти о. Ю. Мицика "Від упорядника"⁵⁶, що відкривали всі томи підготовленої ним (також у спіавторстві з Л. Іванніковою⁵⁷) праці. У них, зокрема, розглядалися питання особливості фіксації та інтерпретації свідчень

⁵³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika* / pod red. J. Malickiego. Warszawa : Studium Europy Wschodniej, Uniwersytetu Warszawskiego, 2017. P. 422.

⁵⁴ Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. С. 22.

⁵⁵ Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 31; Онишко Леся. Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках. 2012. 22 груд. URL: <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108>

⁵⁶ Див. напр.: о. Мицик Юрій Вступ. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* / упоряд.: о. Ю. Мицик (керівник проекту) та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад." та ін. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2003–2014. Т. 3 / за ред. о. Ю. Мицика ; Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідно-документац. центр (Торонто). 2006. С. 12; о. Ю. Мицик. Вступ. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 10 / за ред. о. Ю. Мицика. 2014. С. 7; о. Ю. Мицик. Вступ. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 8. 2012. С. 6–8. Див. також інші томи серії.

⁵⁷ Іваннікова Л. Пам'ять людська не вивітрується. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 6 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Укр.-канад. дослідно-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. С. 23–30; Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 4 / упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідно-документац. центр (Торонто), Фондація ім. І. Багряного (США). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. С. 10–18. Див. також: Іваннікова Л. Усні меморати про голод. *Слово Просвіти*. 2007. № 31 (408). 2–8 серп. С. 5.

очевидців, вимоги до інтерв'юерів; довіри інформантів до інтерв'юерів, врахування географічної диспропорції отримуваних записів, методики їх оброблення⁵⁸. Особливий інтерес становлять методологічні підходи керівника згаданого вище проекту з усної історії В. Нолла⁵⁹. Українська історикиня Т. Пастушенко вказувала на важливість доробку колег у контексті застосування антропологічного інструментарію для проведення історичних досліджень, цінності джерел та досвіду оцифрування отриманих інтерв'ю⁶⁰.

У цьому ж контексті можна згадати "Вступне слово" В. Борисенко до публікації зафіксованих під її керівництвом свідчень (2007), зокрема важливу тезу про підтвердження документами та усною історією "спланованого масового вбивства ... українських селян"⁶¹.

Такими є нотатки "Від упорядника" І. Магрицької при публікації відповідних записів з Луганщини. Вона наголосила на болісній і незмінній присутності Голодомору серед інших тем, приділила увагу питанням організації експедицій та випадкам фальсифікації записів⁶². Публікацію тематичних матеріалів експедиції до Північного Приазов'я (2009) також відкривало ґрунтовне вступне слово від упорядниці В. Константиної⁶³.

Добре прописаними найдрібнішими деталями особливостей збору усних джерел відзначається розвідка знаного дослідника історичних джерел Анатолія Бойка. Вона й тепер може слугувати зразком такого роду методичного посібника для студентів, які розпочинають працювати в "полі"⁶⁴. Хоча Гелінада Грінченко вказувала на розбалансування підходів щодо практичних рекомендацій організації інтерв'ю та викладом теоретичних підходів (терміни "суцільний потік", "сканування", "інформативна готовність"); занадто широкий спектр питань (273); а головне – ймовірне приглушення голосів респондентів (без "власної ініціативи опо-

⁵⁸ 2-ге видання першого тому "Українського Голокосту" споряджене вступною статтею Всеволода Ісаїва (Ісаїв В. Голодомор у джерелах живої історії. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 1. 2-ге вид. / упоряд. о. Ю. Мицик; Нац. ун-т "Кієво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). Київ: Вид. дім "Кієво-Могилян. акад.", 2005. С. 5–6).

⁵⁹ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. С. 17–34, 14–15, 512–522, 181–185.

⁶⁰ Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великої Голоди в Україні 1932–1933 рр. "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років". *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 215.

⁶¹ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років. *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. С. 65.

⁶² Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців*. Т. 1 / упоряд. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук. 2008. С. 18–25.

⁶³ Константинова В. М. Від упорядника. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали іст.-археогр. експедицій / упоряд.: В. М. Константинова*. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. С. 5–19.

⁶⁴ Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. *Усна історія: теорія та практика / упоряд.: А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін.* Запоріжжя: ТанDEM-У, 2008. С. 28–39.

відача") через наголос на опитуванні⁶⁵. Припускаємо, що освітній, а не чисто академічний простір наклав такі обмеження, адже йшлося про залучення до інтерв'ювання студентів, а не винятково фахівців.

У цей час найактуальнішими були питання методології фіксації свідчень як фактографічного матеріалу та його інтерпретації. Історик С. Білівненко (2008)⁶⁶ при роботі "в полі" запропонував брати до уваги такі чинники, як вік, "культурні, особистісні та політичні орієнтації" інформанта; травматизм події, про яку оповідалося (коли непрямыми запитаннями вдавалося досягти більшої відкритості респондента, ніж за допомогою прямих питань, але тут виникало делікатне питання балансу між професіоналізмом інтерв'юера та етикою проведення ним польових досліджень, зокрема в інструментах "отримання" інформації)⁶⁷. У цьому самому виданні було опубліковано статтю В. Мільчева та Ю. Іріюглу про усну історію Голодомору, записану від таврійських болгар, та самі розшифровані інтерв'ю⁶⁸. Ю. Іріюглу також запропонував своє бачення терміна "усноісторичне джерело"⁶⁹. Поділився своїми спогадами про труднощі в реалізації проекту з підготовки збірки документальних та усноісторичних джерел у Мелітопольському районі⁷⁰ і В. Тимофеев, представляючи фактично регіональний зріз суспільства того часу крізь призму реалізації свого задуму⁷¹.

Проблемі усної історії як інструменту висвітлення окремих фактів Голодомору (наприклад, ставлення очевидців до трагічних подій, "портрети" активістів тощо) були присвячені публікації Г. Капустян (2009). Вона систематизувала дані усної історії та запропонувала низку сюжетів (страх, доноси, причини голоду, розкуркулення, технологія геноциду, совість, "торгзін", опір, важка зима тощо)⁷². Обговорювалися питання спонтанної комунікації між збирачем та інформантом,

⁶⁵ Грінченко Гелінада. Усна історія в практиці археографічних експедицій. Рецензія на збірник [Усна історія: теорія та практика / Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. 100 с.]. *Схід/Захід*. 2008. Вип. 11–12. Спеціальне видання. С. 411.

⁶⁶ Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеев, О. О. Стадніченко (літ. ред.). Запоріж. облдержадмін., Запоріж. нац. ун-т, Держ. архів Запоріж. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 189–195.

⁶⁷ Там само. С. 189–190.

⁶⁸ Мільчев В. І., Іріюглу Ю. О. "Усні історії" таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 208–230.

⁶⁹ Іріюглу Ю. До питання визначення термінів "усна історія" та "усноісторичне джерело". *Наукові записки* : зб. пр. мол. вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2011. Т. 22. С. 398–404.

⁷⁰ За адміністративно-територіальним поділом до адміністративної реформи 2020 р.

⁷¹ Тимофеев В. М. До історії появи "Неоголошеної війни". *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеев, О. О. Стадніченко (літ. ред.) ; Запоріж. облдержадмін., Запоріж. нац. ун-т, Держ. архів Запоріж. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 231–234.

⁷² Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 169–188.

активізації різних механізмів пам'яті, запровадження методики суцільного запису тощо⁷³.

Чи не найпершою свої бачення ролі усної історичних джерел у наукових студіях Голодомору системно запропонувала історикиня, громадська активістка Асоціації дослідників голодоморів Олександра Веселова⁷⁴. На часі був її професійний аналіз "хрестоматійних" публікацій, що вже вийшли друком: "Голод 33-й" В. Маняка та Л. Коваленко; "Безкровна війна" та "Мор. Книга буття України" О. Міщенко. Щодо останньої, дослідниця констатувала: книга, на жаль, не відповідає "вимогам до наукових видань через втручання автора-упорядника в документальний зміст спогадів" – усну історію переплавлено в художню форму для більшого враження на читача⁷⁵. У своїх наукових студіях дослідниця наголошувала на уніфікованому характері нарративу усної історичних джерел, записаних у різні роки і в різних країнах. Так, характеризуючи збірку 1999 р. "Портрет темряви", О. Веселова наводить відгук Джеймса Мейса на видання: "Такі ж зразки голодомору і репресій є в тритомнику усних свідчень Американської комісії дослідження голодомору в Україні"⁷⁶. Її уваги не оминули такі видання: одна з перших документальних збірок з історії Великого голоду, підготовлена Мариною Мухіною⁷⁷, книга Валерія Васильєва та Юрія Шаповала про "командирів" Великого голоду В'ячеслава Молотова та Лазаря Кагановича⁷⁸, а також низка регіональних видань (2003)⁷⁹.

⁷³ Дет. див.: Бріцина О. Текстологічні аспекти вивчення прозової традиції фольклорного осередку. *Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині (тексти та розвідки)*. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2004. 576 с.; Бріцина О. Ю. Сучасні аспекти методики збирання народної прози / Олександра Юрївна Бріцина. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 3. С. 24–34; Бріцина Олександра. ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору) *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП "ТОР ГСІН ПЛЮС", 2010. С. 135–143; Коваль-Фучило І. М. Усні меморати: методи і підходи сучасних досліджень (український і польський фольклористичний досвід). *Слов'янські обрії. Вип. 9 : XVI Міжнар. з'їзд славістів* (м. Белград, Сербія, 20–27 серп. 2018) : доп. укр. делегації. Київ, 2018. С. 293–302 та ін.

⁷⁴ Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3/4. С. 269–281; Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім "Киево-Могилян. акад.", 2009. С. 189–211; Веселова О. Передне слово: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Київ : ВД "Калита", 2009. С. 7–33.

⁷⁵ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) / відп. ред. Л. Лук'яненко. Київ, 2007. С. 58.

⁷⁶ Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 63.

⁷⁷ Упокорення голодом : зб. док. / упоряд., передм., комент., покажч. М. Мухіної ; пер. В. Романця, М. Мухіної ; відп. ред. П. Сохань ; АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 312 с.

⁷⁸ Веселова О. Українські збірники документів і матеріалів з питань Голодомору. С. 50–72.

⁷⁹ Там само. С. 53–69.

Тоді ж О. Веселова чи не першою звернулася до усних свідчень як до джерела вивчення геноциду. Йшлося про застосування методу кореляції даних з архівних документів та усної історії щодо вивезення хліба й організації хлібозаготівель; розкуркулення та проведення колективізації, обшуків тощо⁸⁰. Вона дійшла висновку, що офіційні документи та наратив очевидців Голодомору цілком "накладаються" один на одного⁸¹, а отже, як архівні документи, так і свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків⁸². Ця теза на матеріалах усної історії була підтверджена істориком В. Верстюком⁸³.

Зауважимо, що невдовзі у зв'язку з оприлюдненням неспростованих фактів архівоциду, здійсненого в Україні тоталітарним режимом, постало питання про верифікацію архівних документів (зокрема щодо історії Голодомору) усною історією (та *vice versa*)⁸⁴.

Засадничі риси збірки усної історичних джерел, зібраних В. Маняком та Л. Коваленко-Маняк, розглянула Євгенія Шаталіна (1995). На її думку, автори дотримались основних джерелознавчих принципів "комплексності і вірогідності", до того ж навела слова упорядників, що "свідчення очевидців Голодомору відіграють роль документального джерела й становлять основу праці"⁸⁵.

Формування та потужний розвиток усної історії як напряму соціогуманітарного знання, поява величезного масиву різноформатних і різножанрових дослідницьких, довідкових та джерельних публікацій про Голодомор стали справжнім викликом для науковців. Ще в 1996 р. АДГУ на своєму III з'їзді говорили про важливість включення до поля зору дослідників максимально повного масиву публікацій та укладання бібліографічного покажчика праць про Голодомор⁸⁶. Виклик прийняли бібліографи Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького за консультативною участю Інституту історії України НАН України.

Так сталося, що директорка бібліотеки О. Ботушанська під час свого перебування у відрядженні в Австралії з метою опрацювання проекту "Українці Австралії", за її словами, "натрапила на публікації в пресі спогадів людей, котрі пере-

⁸⁰ Веселова О. Українські збірники документів і матеріалів з питань Голодомору. С. 189–210.

⁸¹ Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. С. 269–281.

⁸² Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні. С. 191; 209.

⁸³ Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. С. 15–32.

⁸⁴ Боряк Г. В. "Архівоцид" в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Кієво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 13–19.

⁸⁵ Шаталіна Є. Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази Голодомору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: Міжнар. наук. Київ, 9–10 верес. 1993 р.: матеріали. Київ, 1995. С. 167–170.

⁸⁶ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 63.

жили цю трагедію, а згодом мала нагоду познайомитися з деякими з них... Я тоді зрозуміла: треба говорити про минуле заради майбутнього"⁸⁷.

У кінцевому підсумку побачили світ чотири випуски "Голодомор в Україні: бібліографічний покажчик" (2001, 2008, 2014, 2022). Зведену бібліографічну ситуацію засвідчила наявність бл. 23 тис. публікацій, у тому числі за період 1932–2000 рр. – понад 6 тис. позицій (т. 1), приблизно стільки ж за 2001–2006 рр. (т. 2), понад 6500 за 2007–2011 рр. (т. 3), та понад 3800 – за 2012–2016 рр. (т. 4)⁸⁸. Відомості про збірки усної історичної джерел з Голодомору (кількісні параметри обсягу оприлюднених свідчень потребують спеціального дослідження й залишаються досі відкритими) подано в розділах "Книги і статті загального характеру, наукові розвідки, спогади і свідчення очевидців" та "Література про Голодомор в окремих областях". Такі розділи були наповнені в консультаціях з обласними універсальними науковими бібліотеками, тому, як твердять самі виконавці, "кількість сторінок, що займають публікації про голод у тій чи іншій області, прямо пропорційна сумлінності працівників бібліотек"⁸⁹.

Узагальнюючи історіографічний доробок українських дослідників, треба зазначити, що попри масштабні кампанії збирання усних свідчень на початку 90-х років, а надто кампанії 2007–2009 рр., в цілому українська академічна історіографія використовувала їх доволі мляво і, порівняно з документальними джерелами, ставилася до них як до другорядних або допоміжних. Давалася взнаки інерція ейфорії від "відкритих архівів", що виявилася надто потужною. Фактично упродовж багатьох років дослідники не звертали уваги на просту обставину: розсекречені документи про Голодомор – це насправді майже виключно лише дві категорії документів – компартійні документи та документи спецслужб. Що ж до документів советських органів, то їх діловодство після численних чисток й успішного архівоциду не перебувало на таємному зберіганні. Як це не парадоксально, найбільший збережений дотепер документальний масив про Голодомор – документи центральних і місцевих органів влади та владних інституцій, що містили свідчення про хід колективізації, організацію хлібозаготівель тощо, – не потребували засекречування. Отже, наприкінці 1980-х років, саме на момент затребу-

⁸⁷ Ботушанська О. Пам'яті мільйонів жертв Голодомору в Україні. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.* : бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика ; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; Одес. держ. наук. 6-ка ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. С. 19.

⁸⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький та ін. ; ред. І. С. Шелестович ; Ін-т історії України НАН України, Одес. держ. наук. 6-ка ім. М. Горького. [Вип. 1] / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; ред. М. Л. Десенко ; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. 664 с.; Вип. 2 / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; ред. М. Л. Десенко. Одеса : Студія "Негоціант", 2008. 576 с.; Вип. 3 / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2014. 685 с.; Вип. 4 / упоряд. А. В. Іванченко ; ред. І. С. Шелестович. Одеса : Бондаренко М. О., 2022. 560 с.

⁸⁹ Бур'ян Л., Рікун І. Робота над покажчиком "Голодомор в Україні 1932–1933 рр.": труднощі й здобутки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2003. Вип. 7. С. 354.

ваності дослідниками і археографами Голодомору, вони перебували на відкритому зберіганні.

Історіографічний огляд усноісторичного сегмента досліджень Голодомору був би неповним без урахування наукових студій, присвячених окремим етапам оприлюднення наративів про Голод, їх появі в суспільному просторі. У міжвоєнний період інформація про трагічні події Великого голоду просочувалася крізь радянський кордон завдяки періодичним виданням, що публікували відомості про голод, отримані від іноземних журналістів з різних джерел, також свідчень свідків трагедії, яким удалося в статусі біженця знайти порятунк за межами СРСР.

Про це існує низка досліджень, що стосуються позиції іноземних журналістів⁹⁰; візиту Едуарда Ерріо⁹¹ (який і закинув в інформаційний простір тезу про голод як вигадку нацистів); репресій проти громадян, які згадували про голод⁹².

Більше відомо також про війну советської пропаганди проти концепту Голодомору з початку 1980-х рр.⁹³ Натомість менше писали про те, як вона знецінювала свідчення людей про репресії 1930-х рр., включно із тематикою голоду у повоєнний період (1945–1980-ті рр.). Про це писав Р. Сербин; принципово відмінну від консолідованого підходу більшості українських істориків позицію зайняв Г. Касьянов⁹⁴, звинувативши УНІГУ та КІУС у творенні "стереотипованої культурної пам'яті про Великий Голод"⁹⁵.

Весь повоєнний період історики в українській діаспорі аналізували та публікували тогочасні свідчення іноземних журналістів та подорожувальників до

⁹⁰ Taylor S. J. *Stalin's Apologist Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow*. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1990. 355 p.; Мейс Джеймс. Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. *Музей Голодомору*. 29.03.2022. URL: <https://holodomuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>; Muggerridge Malcolm. *Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983* / ed. with an introd. by Nicolas Flynn. Maryknol. New York : Orbis Book, 2010. 237 p.; Cherfas Teresa. *Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggerridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 14, No. 4. Fall 2013. P. 775–804.

⁹⁰ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується). Т. IV : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. С. 217–232; Jones Gareth. *Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33*. Revised 22 April 2015. Nigel Linsan Colley. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

⁹¹ Dmytryshyn Iryna. *The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 216–232.

⁹² "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. 352 с.

⁹³ Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. С. 27–45; Див. також: Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. С. 156.

⁹⁴ Serbyn R. Western reaction to Stalin's denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Iss. 1. P. 95–129; Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)* / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наш час, 2010. С. 14–22.

⁹⁵ Kasianov G. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine*. Budapest-Vienna-New York : CEU Press, 2022. P. 229, 264.

СРСР про голод, намагаючись пробити стіну мовчання довкола події. Серед них назвемо П. Половецького (1955)⁹⁶, М. Галія (1963; 1968)⁹⁷, Д. Соловея (1953)⁹⁸, Г. Со-ву⁹⁹, П. Долину¹⁰⁰ та ін¹⁰¹. Доробок іноземних журналістів щодо оприлюднення правди про Голодомор та діяльність української діаспори в різних країнах, спрямована на надання відомостям про Великий голод максимального розголосу, проаналізовані в синкретичній праці М. Марунчака¹⁰².

Постать Гарета Джонса продовжує привертати увагу дослідників, свідченням чого є розлога студія про нього Роя Гамаша 2018 року (Ray Hamash. Gareth Jones. Eyewitness to the Holodomor (Welsh Academic Press, 2018); перекладене українською мовою 2023 року)¹⁰³.

Публікації статей у періодичних виданнях, написаних на основі свідчень, архівних документів, що містили дані про голод, вивчали В. Голубко (тижневик "Тризуб")¹⁰⁴, І. Калинець, Р. Кушнеж, В. Клювак та В. Куцинда (газети "Діло", "Новий час")¹⁰⁵; спогади очевидців голоду, що друкувалися на шпальтах львівських газет, зокрема часописах "Мета", додатку до нього "Христос – наша сила", "Неділя" та "Жіноча доля" розглядав В. Садовий¹⁰⁶. А. Яценко проаналізував репортажі

⁹⁶ Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен : Українське видавництво, 1955. 30 с.

⁹⁷ Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 240, 242.

⁹⁸ Див., напр.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 120, 122, 127, 131, 137; також: Соловей Дмитро. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / За ред. Юрія Шаповала, Олександра Юренка. Київ; Полтава, 2005. 300 с.; Шаповал Юрій. Погляд: Літописець Голодомору. 135 років тому народився Дмитро Соловей. *Kyiv Post*. 21 жовт. 2023.

⁹⁹ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен, 1948. С. 8.

¹⁰⁰ Dolyna Petro. Famine as political weapon. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933* / Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi; transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Detroit : Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. P. 65, 67, 81, 82. 101 та ін.

¹⁰¹ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / упоряд. Ю. Семенко. Мюнхен : Вид газ. "Укр. селянин", 1963. С. 79; Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. Sydney, 1953. P. 7.

¹⁰² Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. Вінніпег : Укр/ Вільна Акад/ Наук в Канаді, 1985. 144 с.

¹⁰³ Гамаш Рей. Гарет Джонс: свідок Голодомору. Перекл. з англ. Ігор Андрущенко, Євген Ляковський. Київ : HREC PRESS, 2023. 284 с., іл.

¹⁰⁴ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 215–222.

¹⁰⁵ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 222–234; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 199–209; Голгофа українського народу / упоряд.: В. В. Клювак, В. І. Куцинда. Львів, 2008. 264 с.

¹⁰⁶ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. 73 с.

західних журналістів 1930-х рр. стосовно Голодомору, (однак досліджувалися не оригінальні публікації, а опубліковані в часописі "Діло")¹⁰⁷. Був також здійснений загальний аналіз публікацій про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в західно-українських періодичних виданнях¹⁰⁸, досліджено "відлуння" Голоду в окремих регіонах України, зокрема на Рівненщині¹⁰⁹, Закарпатті¹¹⁰. Спеціальну групу досліджень становлять публікації про допомогіві акції¹¹¹, що однак не містять усно-історичних джерел про голод, тому ми опускаємо цю групу праць.

Подібний аналіз преси, тільки канадської, щодо реакції на Голодомор, здійснив заступник директора з наукової частини Канадського інституту українських студій Серж Ціпко¹¹². На виняткову важливість аналізу тогочасних ЗМІ в Канаді вказав С. Кульчицький: це допомагає "усвідомити зв'язок між реалізацією більшовицькими вождями комуністичної доктрини і Голодомором"¹¹³. Вражає подібність свідчень про голод за океаном до свідчень, опублікованих у пресі на Західній Україні: крім передруків статей М. Магґеріджа, оприлюднені свідчення селянки С. Слюсаренко про забирання "всього їстівного" в ході обшуків, що призвело до голоду; голови Українського комітету допомоги голодуючим у Вінніпезі Д. Якіміщак про позбавлення колгоспників та одноосібників "усіх продуктів харчування"; повідомлення американського журналіста Д. Дея про високу смертність українських селян; оголошення про мережу торгзінів у вінніпезьких газетах "Канадський фермер" та "Український голос": валюта, прийнята від канадських громадян, надалі переводилася у продовольчий еквівалент, що передавався адресату¹¹⁴.

Голодомор за румунськими джерелами, а саме, статистичні дані щодо втікачів, реакцію на втечі румунської та советської влади досліджував Альберто Башіані¹¹⁵.

¹⁰⁷ Яценко А. Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2005. С. 4, 10–12.

¹⁰⁸ Кость Степан. Західноукраїнська преса про початку 1930-х років про Голодомор. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 6. Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* / [голов. ред. Г. Скрипник] ; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 41–52; Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). Львів : Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2016. 297 с.

¹⁰⁹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. Рівне : ВАТ "Рівнен. друк.", 2008. 91 с.

¹¹⁰ Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі) / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Вискварко. Ужгород : ВАТ "Патент", 2008. 160 с.

¹¹¹ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів : Астролябія, 2008. 240 с.

¹¹² Cipko Serge. *Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response*. Regina, Saskatchewan : Univ. of Regina Press, 2017. 351 p.

¹¹³ Кульчицький С., Ціпко С. Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 215.

¹¹⁴ Там само. С. 217–219.

¹¹⁵ Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. *Holodomor Studies*. 2011. Vol. 3, № 1/2. P. 1–27; Basciani Alberto. La Romania e la Grande Carestia Ucraina 1932–1933. *Mondo contemporaneo*. 2009. No 2. P. 83–111.

Суто наукова сфера функціонування усної історії Голодомору збагатилася *освітнім напрямом*. Першою спробою презентації джерельної бази Великого голоду у форматі навчального посібника стало видання академічної спільноти Чорноморського національного університету імені Петра Могили (раніше – Миколаївського державного гуманітарного університету імені П. Могили) "Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині" (2008)¹¹⁶. Два підрозділи стосуються документальних джерел. Перший є фактично оглядом джерельної бази в загальних рисах з точки зору місць зберігання та видової належності діловодних документів органів влади¹¹⁷, а другий містить документи часів колективізації та голоду¹¹⁸. Спеціальний розділ присвячено усноісторичним джерелам ("Голодомор очима сучасників"¹¹⁹) – подано свідчення очевидців й уривки з двох щоденників (С. Дацюк та О. Навроцького)¹²⁰. Для даного видання характерна описовість, доступність викладу. Текст посібника не переобтяжений зайвою аналітикою, матеріали викладено доступно, з огляду на студентську аудиторію.

Кроком уперед стало укладання львівськими істориками навчального посібника з Голодомору за редакцією С. Костя (2012). Зокрема, тут розміщено підрозділи про реакцію українців, журналістів і світу на Голодомор¹²¹. Розділ про джерельну базу Голодомору¹²² коротко подає перелік видань за змістовно-хронологічним принципом; пропонує дещо фрагментарні витяги з джерел; характеризується недостатньою структурованістю у репрезентації документальних та усноісторичних джерел. Вочевидь, така подача матеріалу також була зумовлена потребами студентської аудиторії.

¹¹⁶ Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині / Котляр Ю. В. відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ, Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 180 с. (серія "Україна: історія і сучасність". Випуск 6).

¹¹⁷ Котляр Ю. В., Міронова І. С., Серединський О. В. Архівні документи як джерело з історії голодоморів. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 33–38.

¹¹⁸ Левченко Л. Л., Макарчук С. С., Мельник М. О., Ліньов А. А. Матеріали архівів про голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївської області. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ, Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 39–88.

¹¹⁹ Котляр Ю. В., Морозова О. С. Мемуари, щоденники і спогади – джерела дослідження голодних трагедій. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 90–92.

¹²⁰ Морозова О. С., Кульчицька О. В., Шевченко Н. В. Свідчення очевидців про 1932–1933 рр. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 93–151.

¹²¹ Яценко А. Світова преса про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 250–259; Кость С., Яценко А. Чому ж мовчала Європа. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 265–278.

¹²² Рожик М. Джерельна база дослідження Голодомору. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 69–93.

Одним з останніх (2021) став посібник для вчителів, підготовлений групою дослідників з проблематики у Києві. Виклад розпочато від 1917 року, заторкнута низка тем, однак без розгляду джерельної бази¹²³.

Помітним явищем в оприявленні в публічному просторі джерел особового походження про голод стала публікація хрестоматії Голодомору, упорядкована канадськими дослідниками Б. Клідом та О. Мотилем. Тут, крім окремих розділів з дослідженнями (А. Граціозі, Л. Гриневич, Р. Конквеста, Дж. Мейса, С. Кульчицького, Ю. Шаповала та ін.), законодавчими нормами та офіційними документами, окремий розділ присвячено свідченням та спогадам свідків голоду (це журналісти, письменники, інші діячі – усього 32 свідчення). В іншому розділі подані щоденники, спогади та листи очевидців голоду (26 джерел)¹²⁴.

Схожим за ідеєю – републікація різних видів джерел в одній збірці (тільки обмеженим однією країною) – є видання Асоціації українців у Великій Британії "Зерна правди" (2018). Публікація містить 11 спогадів про голод, записаних у 2000-х – 2010-х рр. у Великій Британії; перелік та фотографії британських пам'яток жертвам голоду; витяги документів британського МЗС (англ. *Foreign Office*), які вже були опубліковано М. Царинником, Л. Луцюком та Б. Корданом у 1988 р.¹²⁵.

Щоправда, треба визнати: нині дослідницький інтерес до позиції, яку зайняли західноєвропейські країни в питанні висвітлення катастрофи в Україні, зокрема на сторінках тогочасної преси, ніскільки не згасає. Свідченням цього є новітня публікація авторитетного швейцарського історика Андреаса Каппелера та його звернення до таких постатей як Евальда Амменде та кардинала Теодора Інніцера¹²⁶, а також аналіз реакції іноземних дипломатичних місій на голод Паоло Фонці¹²⁷. Про новий рівень усвідомлення Голодомору за допомогою іноземних джерел особового походження свідчить і проведена Канадським інститутом українських

¹²³ Навчальний посібник для вчителів "Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації". Київ, 2021. С. 49–219.

¹²⁴ Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / comp. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. Toronto: CIUS Press, 2012. 386 s.

¹²⁵ Grains of truth: A collection of UK materials on the Holodomor in Ukraine, 1932–33 / Eds.: Fedir Kurlak, Iryna Terlecky. London : Assoc. of Ukrainians in Great Britain Ltd., 2018. P. 20–116.

¹²⁶ Kappeler Andreas. Das Echo Holodomor. Die Hungersnot 1932/33 in der österreichischen Presse. *Osteuropa*. 2020. № 12. S. 123–143.

¹²⁷ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 192–215; Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. *Nationalities Papers*. 2020 (May). Vol. 48, Spec. Iss. 3 : Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933. P. 444–459. Publ. online by Cambridge Univ. Press: 16 December 2019; Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1/2. P. 13–44; Фонці Паоло. Голодомор у звітах посольства Німеччини та німецьких консульств у Радянському Союзі. *Історичний портал "Україна і Німеччина у 20-му столітті"*. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/deutschland-und-die-ukraine-in-den-1920er-und-1930er-jahren/>

студій у 2020 році конференція на тему "Голод 1932–1933 за повідомленнями дипломатів і представників іноземних урядів"¹²⁸.

Повноцінний аналіз преси, яка виходила на окупованій території України за часів Другої світової війни, став нині можливим завдяки реалізації компанією "Архівні інформаційні системи" проекту "Libraria", що здійснюється від 2012 р. у співпраці з бібліотеками, архівами та науковими інституціями в Україні та за її межами¹²⁹. Йдеться про оцифрування української періодики, а відтак надання до неї широкого доступу в мережі Інтернет. Значення цього проекту важко переоцінити, адже в такий спосіб методами сучасних технологій опрацьовуються важкодоступні для дослідника видання, розпорошені по різних архівних і бібліотечних колекціях (у тому числі колишніх спецфондів) у різних регіонах України. Втім тематика Великого голоду на шпальтах окупаційних газет наразі не стала предметом спеціального розгляду. Виняток становлять дві розвідки, присвячені регіональній пресі Сумщини та Полтавщини часів Другої світової війни (В. Нестеренко¹³⁰, М. Чиркова¹³¹). Проливає світло на специфіку нацистської пропаганди в земельному питанні, пов'язану з оприлюдненням споминів про голод, О. Маєвський у своєму дослідженні про політичний плакат і карикатуру як засоби ідеологічної боротьби в Україні під час Другої світової війни¹³². Р. Михальчук досліджував питання антисемітизму у пресі Рівненщини в 1941–1944 рр., спираючись у тому числі на спогади про голод¹³³.

Повоєнний період, коли вцілілі свідки Голодомору знову отримали можливість оповісти свою історію страждань (хоча й за межами України), на наш погляд, вітчизняною історіографією досі розроблений недостатньо. Фактично поза увагою дослідників залишаються збірки свідчень, зібрані в Канаді та США, про які повідомляє у своїй розвідці американська дослідниця українського походження О. Андрієвська. Йдеться про колекцію Осередку української культури та освіти (1947–1948), матеріали слухань щодо геноциду в Сенаті США (1950) і слухань Цільового Комітету Палати представників США щодо комуністичної агресії

¹²⁸ The Famine of 1932–33 as reported by diplomats and representatives of foreign governments. Part I. [Conference]. Canadian Institute of Ukrainian Studies. January 24, 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KMbZSru7eMY&list=PL4DfwkBvDLCs1Ppt4exUnB_EXXv9Kg6GU&index=2; The Famine of 1932–33 as reported by diplomats and representatives of foreign governments. Part II. [Conference]. Canadian Institute of Ukrainian Studies. January 24, 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?v=luFipqc3k3o&list=PL4DfwkBvDLCs1Ppt4exUnB_EXXv9Kg6GU&index=3

¹²⁹ Libraria : Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua>

¹³⁰ Нестеренко В. А. Тема голодомору на сторінках окупаційної преси Сумщини 1941–1943 рр. *Сумська старовина*. 2017. № Л. С. 80–86.

¹³¹ Чиркова М. Ю. Голодомор та німецький окупаційний режим на Полтавщині. *До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–1933 роки* : матеріали наук. конф. / редкол.: О. О. Нестуля та ін. Полтава, 2002. С. 31–38.

¹³² Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / відп. ред. О. Є. Лисенко ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2018. С. 249.

¹³³ Михальчук Роман. Антисемітизм публікації легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.). *Historians*. 20.03.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1092-roman-mykhalchuk-antysemytyzm-publikatsii-lehalnoi-presy-rivnenshchyny-1941-1944-rr>

(1954). Виняток становить "Проект Гарвардського університету про советську соціальну систему" (1948–1953), метою якого було отримання інформації про розвиток советського суспільства від 1917 до середини 1940-х рр. О. Андрієвська нещодавно опублікувала детальний огляд архівних матеріалів, що входять до складу "Гарвардського проекту"¹³⁴.

Показово, що навіть знаковий каталог меморіальної виставки "Голод у советській Україні 1932–1933 рр.", що була підготовлена бібліотекою Гарвардського університету з нагоди 50-х роковин Голодомору (автори: Оксана Процик, Леонід Герець і Джеймс Мейс, 1986)¹³⁵, лише коротко згадує про цей проект. Нині для використання доробку американських дослідників початку 1950-х рр. немає жодних перешкод. Великою мірою це стало можливим завдяки реалізації проекту "Digital Initiative" бібліотеки Гарвардського університету (2005–2007), коли увесь архів інтерв'ю разом з відповідними методичними посібниками було розміщено у відкритому доступі в мережі Інтернет¹³⁶. Оригінали зберігаються в колекціях Центру Девіса російських та євразійських студій Бібліотеки Фанга. Між тим, відомості про голод 1932–1933 рр., що містяться в названих архівних матеріалах, дотепер вивчалися лише спорадично, а отже, в повному обсязі не введені до наукового обігу.

Серед проблемних питань, що висвітлювали українські історики, є представлення трагедії в американській пресі 1950–1990-хх рр. (С. Пасічник, 2003)¹³⁷, проте в переліку тематичних публікацій автор згадує лише історика Дану Дарлімпла, який спеціалізується на агроекономічній тематиці.

Питання наполегливої боротьби української діаспори США і Канади за правду про Великий голод в Україні, щоправда, з мінімальним акцентом на усних свідченнях, містяться в праці, присвяченій українській діаспорі США та Канади (О. Ковальчук, Т. Марусик, 2010)¹³⁸. Важливу інформацію для розуміння тла, на якому розгорталися усноісторичні проекти з голоду у повоєнний період, надав Ф. Сисин. Канадський історик висвітлив особливості функціонування еміграційного середовища того часу¹³⁹.

¹³⁴ Андрієвська Ольга. Збірки періоду початку Холодної війни (1947–55): оповіді очевидців та вцілілих про Голодомор. *Україна модерна. Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. 2021. Число 30 (весна–літо). Харків ; Львів, 2021. С. 156–175.

¹³⁵ Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University / prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge : Harvard Univ. Press, 1986. P. 33–34.

¹³⁶ The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection. URL: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

¹³⁷ Пасічник С. М. Проблема голоду 1932–1933 рр. в американській пресі. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"*: [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 249–253.

¹³⁸ Ковальчук О. О., Марусик Т. В. Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки / НАН України, Ін-т історії України, Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Наші книги, 2010. 224 с.

¹³⁹ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 148–164, 204–216.

Низка публікацій повоєнної доби на шпальтах видань США та країн Західної Європи, що проривали інформаційну блокаду про скоєний советами злочин проти українських селян, не оминули увагою українських дослідників. І. Кравчук у статті, присвяченій оприлюдненню фактів Голоду у виданнях діаспори¹⁴⁰, згадав про внесок Віктора Кравченка – українця, советського інженера, який отримав політичний притулок у США, а відтак повідомив про факти злочину більшовизму¹⁴¹; на фрагменти спогадів В. Кравченка про голод 1932–1933 рр. в Україні указала О. Ісаюк (2015)¹⁴². У нещодавно опублікованому перекладі книги В. Кравченка "Я вибрав свободу: спогади" (2021) міститься ґрунтовна передмова Богдана Кліда¹⁴³. Зауважимо, що свого часу він також аналізував специфіку збірника усноісторичних джерел повоєнного періоду "Біла книга про чорні діла Кремля" (далі – Біла книга – Т. Б.) (т. 1, Торонто; Детройт, 1953) (дет. про це видання див. Розділ 3.1.3)¹⁴⁴.

Наратив про Голод, що оприлюднювався, зокрема через публікацію усних свідчень очевидців трагічних подій у численних періодичних виданнях у період існування таборів для переміщених осіб у західній зоні окупації, також не увійшов до поля зору дослідників. Наразі лише предметно розглянуті загальні аспекти історії переміщених осіб у повоєнній Європі та політики щодо них (В. Маруняк, 1985¹⁴⁵; Л. Стрільчук, 1999¹⁴⁶; Є. Рудик, 2003¹⁴⁷; Ю. Шаповал, 2007¹⁴⁸; Є. Очеретяний, 2011¹⁴⁹), функціонування таборів для переміщених осіб у західній зоні окупації та

¹⁴⁰ Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). С. 242.

¹⁴¹ Кравченко В. Я вибрав свободу: спогади. Київ : Смолоскип, 2021. 736 с.

¹⁴² Ісаюк Олеся. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. *НВ*. 25.11.2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajinets-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>

¹⁴³ Клід Богдан. Слово дослідника. *Кравченко Віктор. Я вибрав свободу*. Київ: Смолоскип, 2022. С. 693–697.

¹⁴⁴ Клід Богдан. "Біла книга про чорні діла Кремля": шістдесят років згодом. Частина I. *Historians*. 29.05.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1175-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremlia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chastyna-i>; Клід Богдан "Біла книга про чорні справи Кремля": 60 років згодом. Частина II. *Historians*. 01.06.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1181-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremlia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chastyna-ii>

¹⁴⁵ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. Мюнхен : Акад. вид-во Д-ра Петра Белея, 1985. 429 с.

¹⁴⁶ Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці, 1999. 16 с.

¹⁴⁷ Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автоеф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2003. 20 с.

¹⁴⁸ Шаповал Ю. Ді-Пі. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 7 / голов. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480

¹⁴⁹ Очеретяний Є. Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині (1945–1949 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2011. 19 с.

перебування в них біженців, їхнє повсякденне життя (О. Подобед, 2018¹⁵⁰), детальніше – питання публікації численних періодичних видань¹⁵¹.

Окремо варто згадати розвідку І. Кравчука (2003)¹⁵², у якій автор здійснив огляд археографії Голодомору повоєнного періоду в еміграції. Проте винесене в назву "Свідчення про Голодомор" вводить читача в оману, оскільки в контексті Голодомору слово "свідчення" швидше вказує на використання даних саме усної історії. Натомість дослідник наводить приклади публікації В. Кравченка, також низку наукових праць (Енциклопедія Українознавства, М. Вербицького, Д. Солов'я, "Білої книги", П. Половецького, В. Гришка, М. Галя, Н. Каратницької, Р. Конквеста, Д. Злепка¹⁵³). При цьому автор не фіксує збірки Ю. Семенка "Тички" (1990) як усноісторичне джерело, а називає її збіркою статей¹⁵⁴.

Аналізуючи історіографічний доробок повоєнних років, треба констатувати, що упродовж цих десятиліть усноісторичні свідчення **були упослідженими**. Вільний світ довго пручався їхньому визнанню. У тому свою роль зіграло тавро "нацистських колаборантів", приклеєне біженцям советською пропагандою через розгалужену агентурну мережу. Відтак західний академічний світ довгий час не визнавав свідчень повоєнних емігрантів (а інших на той час не було).

Окремий сегмент історіографічних студій, пов'язаних із джерелознавчими параметрами, становлять так звані *его*-джерела – щоденники, спогади, мемуари, листування. Як традиційно прийнято вважати, одна з невіддільних рис *его*-джерел (як і усноісторичних загалом) – їх суб'єктивність. Втім, парадоксально, але джерелознавці чомусь не враховують, що діловодні документи також позначені суб'єктивністю їхніх авторів, індивідуальною або колективною, але все ж не меншою суб'єктивністю, аніж це стосується усних джерел. Водночас багатократна повторюваність "суб'єктивних" даних у різних свідченнях набуває чітких ознак маркера їхньої достовірності.

Можна виділити праці Ольги Коляструк (2008)¹⁵⁵, яка переконливо вказала на важливість документів особового походження як джерела до історії повсякденності; Юлії Ковальової (2016) про селянські щоденники першої третини ХХ ст.¹⁵⁶. Джерелознавчий потенціал джерел особового походження продемонструвала

¹⁵⁰ Подобед О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.

¹⁵¹ Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська "планета Ді-Пі": Українська преса у таборях військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950) / Центр інновацій та розвитку, Дослідн. центр історії укр. преси. Київ, 2000. 176 с.

¹⁵² Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). С. 241.

¹⁵³ Там само. С. 236–248.

¹⁵⁴ Там само. С. 241.

¹⁵⁵ Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

¹⁵⁶ Ковальова Ю. Сімейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 5 (1). С. 212–220.

Ольга Рябченко (2018), яка на основі щоденникових записів відтворила повсякденне життя українських студентів у 1920–1930-х рр.¹⁵⁷.

Варто згадати проект викладачів кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету та Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького і його бл. п. очільника Анатолія Бойка з організації історико-археографічних експедицій з метою записування усної історії та виявлення джерел до історії регіону. Зокрема, йдеться про унікальну знахідку – щоденник селянина з Запоріжжя Івана Ярошенка (2005)¹⁵⁸. Його текст став об'єктом спеціальної студії С. Плохія (2005)¹⁵⁹.

Серед досліджень мемуарів та щоденників виділяється науковий доробок О. Алексеева (2020), який, зокрема, розглянув питання достовірності відомостей, викладених у селянських особових джерелах стосовно подій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. На основі аналізу 13-ти текстів (із них – 7 щоденників) дослідник показав, як одна й та сама подія характеризується залежно від особистих поглядів індивідуума, його переконань та уявлень¹⁶⁰. Автор у заголовок виніс питання "достовірності селянських мемуарних джерел" з Голодомору, зосередившись переважно на верифікації даних джерел документами, усними свідченнями. Він також звернув увагу на освітній чинник як один з основних елементів класифікації селянських наративів¹⁶¹.

Щодо останнього десятиліття, то воно позначається дедалі активнішим розгортанням усної історичних досліджень, передусім їх теоретико-методологічної бази. До вивчення, за словами Г. Грінченко, невідомих старих і відкритих нових акторів/дієвців історичного процесу¹⁶², додалася нагальна потреба розроблення питання травм і трагедій тоталітарних (соціалістичних) режимів і водночас так званого "незавершеного" минулого.

Яскравим прикладом застосування методу усної історії для глибокого аналізу історичних процесів, передусім Голодомору як геноциду українського народу, є згадана вище фундаментальна праця Енн Еплблом "Червоний голод. Війна Сталіна проти України" (2017, переклад українською мовою 2018)¹⁶³. Це черговий масштабний проект українського Гарварду, що мав би спертися (і дійсно, спирався) на оновлену й розширену джерельну базу. Саме відсутні в документальних (натомість

¹⁵⁷ Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети. *Історіографічні дослідження в Україні* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 19. С. 378–392.; Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків: ХНАМГ, 2012.

¹⁵⁸ Див., напр.: Щоденник І. Ярошенка. *Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1.* Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2005. С. 261–320.

¹⁵⁹ Плохій С. Селянська клію. Історична пам'ять та національна ідентичність в Радянській Україні. *Джерела з історії південної України. Т. 5, кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1.* Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2005. С. 12–32.

¹⁶⁰ Алексеев О. О. Питання достовірності селянських мемуарних джерел у висвітленні подій Голодомору 1932–33 років. *Емінак: наук. щоквартальник.* 2020, № 3 (31). С. 261–274.

¹⁶¹ Алексеев О. О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. *Gileya.* 2021. № 6/7 (163). С. 7–14.

¹⁶² Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії. С. 20.

¹⁶³ Еплблом Енн. *Червоний голод. Війна Сталіна проти України.* Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с.

наявні в усноісторичних) джерелах численні інформаційні блоки геноцидного характеру (такі, що беззастережно засвідчують масове й свідоме застосування інструменту позбавлення всіх засобів існування, включно з їжею, одягом, взуттям, незерновими запасами продуктів, також житлом тощо) несподівано не лише не применшили, а навпаки, збільшили інформаційну вагу усноісторичних свідчень та їхнє поважне місце в доказовій базі здійснення владою злочину геноциду.

Нині у фокусі дослідників опинився фундаментальний концепт *пам'яті* (її трьох основних видів: індивідуальна, соціальна, колективна) як підсистеми з особливими функціями, а саме – забезпечення здатності посттоталітарного суспільства накопичувати інформацію про пережитий спільний досвід.

Окрема увага прикута до поняття колективної пам'яті – пам'яті, що функціонує на рівні неформальних повсякденних взаємодій, хоча все одно зазнає впливу політичних дискурсів. Відома дослідниця А. Киридон серед функцій колективної пам'яті назвала такі: ідентифікуючу, мобілізацій, легітимацій, соціалізацій, солідаризацій, національної безпеки. Важливим було спостереження вчених стосовно того, що комунікативна пам'ять залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь¹⁶⁴, що і дозволило очевидцям зберегти й пронести пам'ять про голод через півстолітню заборону.

Суголосною є концепція комунікативної пам'яті як уявлень про минуле, специфіка якої полягає в циркулюванні групових наративів, а відтак – надання минулому реальності й водночас спільного переживання травми¹⁶⁵. Отже, близькими виявилися й проблеми травматичного досвіду, травматичної (історичної) пам'яті або історичної травми (В. Огієнко 2013 та 2011, Л. Педуряк 2016, Л. Засєкіна 2020¹⁶⁶, О. Кісь 2021, Г. Розенталь 2008¹⁶⁷ та ін.)¹⁶⁸. Адже Голодомор наразі залишається єдиною

¹⁶⁴ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 55.

¹⁶⁵ Докладніше про це: Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У *пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен ; Укр. асоц. усної історії, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : ПП "ТОРГСІН ПЛЮС", 2010. С. 171–191; Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. С. 39, 40.

¹⁶⁶ Zasiiekina L. Trauma, Rememory and Language in Holodomor Survivors' Narratives. *Psycholinguistics*. 2020. Vol. 27 (1). P. 80–94.

¹⁶⁷ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. *Схід/Захід : іст.-культурол. зб.* / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків : ТОВ "НТМТ", 2008. Вип. 11/12 : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студиях: теорія і практика досліджень С. 42–58.

¹⁶⁸ Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 145–156; Огієнко Віталій. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору. Оpubліковано 06.04.2018. URL: <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>; Педуряк Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории. С. 173–184; Ogiienko Vitalii. Commentary: Secrets of Death, Life and Survival during the Holodomor. *The Holodomor and the Origins of the Soviet Man. Reading the testimony of Anastasia Lysyets*. [Stuttgart]: Verlag "ibidem". 2021. P. 93–170; Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор; Zasiiekina Larysa. The Meaning of the Holodomor of 1932–33: From Collective Reproduction to Individual Reconstruction of Mental Trauma. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 304–324.

у своєму роді травматичною колективною подією в історії України новітньої міжвоєнної доби (маємо на увазі добу між Другою світовою війною та нинішньою російсько-українською війною), хіба що до неї може бути зарахована Чорнобильська трагедія, і, звісно ж, останні події повномасштабної війни Росії проти України. Додамо: наявна усна історія Голодомору часто вказує, що події Другої світової війни не змогли "перекрити"/"заступити" досвід виживання під час голоду.

Для подальшого розвитку усної історичної студії вкрай затребуваною виявилося розроблення концепції *історичної пам'яті* (Л. Зашкільняк 2006/2007, А. Киридон 2016, Удод 2021; Г. Касьянов 2020, 2016, 2019 та ін.). Відомо, що ключовою функцією історичної пам'яті як соціокультурного феномену є передавання досвіду та знань про минуле (уже відносно стійкого набору колективних уявлень) як основи самоідентифікації¹⁶⁹. При тому її відмітною рисою є "запрограмованість" на оцінку, а тому їй притаманні не просто *пригадування та відтворення*, але й *схвалення (чи осуд)* тієї чи іншої події, про яку оповідається¹⁷⁰.

За твердженням Г. Касьянова, концепт Голодомору імпортувався із Заходу і був ззовні вмонтований в національну історичну пам'ять (ця позиція чітко корелюється з ключовими тезами советської/російської пропаганди). Він наполягає, що "конструювання колективної/історичної пам'яті" про Голодомор в Україні розпочалося за каденції Л. Кравчука. У 1990-х Голодомор перетворився на "національний історичний міф", тобто на "сакралізований історичний наратив". А у 2000-х він остаточно оформився як "особлива форма" державної історичної політики¹⁷¹. Раз у раз обігруючи тезу про штучне конструювання концепту Голодомору, Г. Касьянов звинувачує істориків у некритичному ставленні до усних свідчень; у примітивному ототожненні пам'яті та історії; в "ігноруванні документів і спогадів", що ставлять під сумнів геноцидну (визначення береться в лапки) версію голоду тощо. Пізнавальні практики, що здійснюються "у рамках" конструкту Голодомору, на його переконання, лише "успішно імітуються" і мають мінімальний "евристичний потенціал". Тим самим історик, по суті, відмовляє усним джерелам у праві називатися джерелами взагалі¹⁷².

Варто зазначити, що в працях частини дослідників (переважно західних), які пишуть про політику пам'яті, присутня теза про зв'язок тематики Голодомору з політикою націоналістів чи навіть націонал-соціалістів. Вони вбачають, наприклад, у послідовній позиції Віктора Ющенка з меморіалізації жертв більшовизму "націонал-соціалізм" й поширюють її на всю українську політичну культуру¹⁷³;

¹⁶⁹ Удод О. Історична пам'ять. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1. А–Я* / редкол.: А. Смолій та ін.; НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 291.

¹⁷⁰ Дет. див. праці Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті; Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006/2007. № 15. С. 855–862; Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137 та ін.

¹⁷¹ Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків: Фоліо, 2018. С. 8.

¹⁷² Там само. С. 271.

¹⁷³ Rudling Per Anders. Memories of "Holodomor" and National Socialism in Ukrainian political culture. *Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, 2013. P. 227.

твердять, що "міф про голод сконструйований як реакція на страх звинувачень у колабораціонізмі часів Голокосту в середовищі української діаспори"¹⁷⁴. Просувалася думка про "справжню" ідентичність "західних" українців, порівняно з їхніми східними братами, саме завдяки якій було викрито сталінський злочин убивства селян голодом; насадження Голодомору в наратив справжньої "українськомовної" ідентичності¹⁷⁵. Серед інших тверджень – "націоналістична еліта збільшила владу над історичною пам'яттю", "націоналістична школа" "історично-політичних концепцій українства" винесла Голодомор на вістря, обґрунтовуючи зміну проросійської влади в Україні (під час революцій 2004, 2014 рр.)¹⁷⁶. У таких підходах нівелюється суттєвий фактор як чинник *людської пам'яті* про події. Вона в різних формах (листи, усна історія, вірші, щоденники, художні твори та ін.) присутня в тисячах наративів, що формувались уже на початку 1930-х рр.

Подальшому розробленню проблем науково-методичного характеру в руслі усної історичних студій сприяє надзвичайно плідна робота міжнародних наукових конференцій, організованих Українською асоціацією усної історії, також Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова, Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, низкою міжнародних інституцій. Серед них, зокрема: "Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація" (м. Одеса, жовтень 2015) (матеріали конференції надруковано 2016)¹⁷⁷; "Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти" (м. Харків, грудень 2016); "Усна історія і політичний ангажемент: (а)політичність усної історичних досліджень у сучасній Україні" (м. Полтава, грудень 2018), за підсумками якої вийшов збірник "Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть"¹⁷⁸. В останні роки база даних з усної історії Голодомору активно поповнюється новими виданнями, зокрема родинних спогадів французів українського походження¹⁷⁹, "жіночої історії" Голодомору¹⁸⁰. Масовою стала професійна публікація усних оповідей про Великий голод на різного роду Інтернет-порталах¹⁸¹.

Ще одним напрямком використання усної історії Голодомору стали дослідження у сфері психології. Тут саме вивчення безпосереднього досвіду людей, які пережили голод, або нащадків очевидців стає в нагоді при аналізі психологічних

¹⁷⁴ Ibid. P. 233–234.

¹⁷⁵ Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory: Holodomor discourse and societal security in Ukraine. Budapest : Centr. Europ. Univ., 2010. P. 63.

¹⁷⁶ Berardino Daniel J. Remembering to Forget: How Ukrainian Nationalists have Chosen to Remember the Holodomor. Manuscript. United States Military Academy. 2019. P. 1.

¹⁷⁷ Палиєнко С. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере методсеминара ЛОИА АН СССР. С. 163172.

¹⁷⁸ Слухати, чути, розуміти. Усна історія України ХХ–ХХІ ст.: зб. наук. праць / наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. 352 с.

¹⁷⁹ Наум'як П., Наум'як А. М. Україна, 1933 рік. Голодомор. Шлях української сім'ї. Свідчення очевидців / пер. з фр. Є. Марічева. Харків : Фоліо, 2021. 156 с.

¹⁸⁰ Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидці, призвідниці / упоряд. В. Малько. Київ : Вид. дім "Киево-Могилян. акад.", 2019. С. 51–94.

¹⁸¹ Дет. див.: URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/>

наслідків Голодомору. Так, у 2009 р. М. Обушний та Т. Воропаєва опублікували результати дослідження щодо таких наслідків трагедії як конформізм, тривожність, поведінкові розлади. Студія базувалася на опитуванні 1000 очевидців голоду, яким було від одного до семи років у 1933 році¹⁸². У 2017 р. Вікторія Горбунова, Віталій Климчук опитали 721 особу щодо родинних спогадів про Голодомор, досліджуючи питання трансгенераційного передавання посттравматичного синдрому – Голодомору як однієї найбільших травм українців¹⁸³. Віталій Огієнко дослідив спогади очевидиці голоду за допомогою західної методології¹⁸⁴.

Загалом можна з упевненістю констатувати, що в Україні студії з усної історії зайняли чільне місце серед численних напрямів суспільно-гуманітарних дисциплін¹⁸⁵. Нині триває помітне розширення тематичного спектра усної історичних студій¹⁸⁶, активна аналітична рефлексія щодо сформованих цим методом джерел. Сьогодні на чільне місце висувається записування свідчень українців, які пережили російську окупацію, страхіття воєнних дій або ж є біженцями від війни, зокрема з метою документування злочинів російських держави та армії.

З накопиченням величезного обсягу усних свідчень особливого значення набуває питання залучення прогресивних технологій, зокрема задля створення широкого спектра інфографіки. Сучасні підходи в розробленні геоінформаційних систем, зокрема ГІС-атласу Голодомору в Україні, висвітлювали у своїх публікаціях Г. Боряк та Р. Сосса¹⁸⁷. Надзвичайно помічним для подальшого розгортання такого роду проектів має досвід інших наукових установ, що висвітлювався, зокрема, в публікаціях Л. Легасової, Н. Філатової¹⁸⁸, З. Златанова¹⁸⁹.

Певними віхами в дослідженні джерельної бази проблематики стали 2003 та 2008 роки – 70-ті та 75-ті роковини Голодомору відповідно. У 2003 р. низка істориків-джерелознавців та архівістів підготували узагальнювальні дослідження про різні типи джерельної бази. Р. Пиріг зробив огляд фондів в архівах України

¹⁸² Горбунова Вікторія, Климчук Віталій. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Історична правда*. 24 берез. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>. Оригінальна стаття опублікована: *EAST/WEST: Journal of Ukrainian Studies* (ISSN 2292-7956). URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/609>

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Ogienko Vitalii. Commentary: Secrets of Death, Life and Survival during the Holodomor. P. 93–170.

¹⁸⁵ Дет. див.: Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу. 2017 URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu>

¹⁸⁶ Див., напр.: Боднар Г. Революція гідності в усних свідченнях львівян і жителів Львівської області: події, пережиття, осмислення. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація*: матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса], 8–11 жовт. 2015 р. / [упоряд. Г. Грінченко]. Харків, 2016. С. 7–34; також URL: <https://uinp.gov.ua>; <https://avr.org.ua>; www.history.org.ua та ін.

¹⁸⁷ Боряк Г., Сосса Р. ГІС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку*: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. "Національні атласи у формуванні глобального інформаційного простору". Київ, 2012. Вип. 5. С. 30–35.

¹⁸⁸ Легасова Л. В., Філатова Н. С. Електронно-картографічний проект "Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України": проблеми джерельної бази. *Архіви України*. 2018. № 4. С. 28–34.

¹⁸⁹ Златанов З. Електронно-картографічний проект "Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України": потенційний джерельний контент. [11 с.]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zlatanov_Zlatko/Elektronno-kartografichniyi_proekt_Mistsia_pamiatyi_pro_Druhu_svitovu_viinu_na_mapi_Ukrainy.pdf

з відомостями про голод¹⁹⁰, запропонувавши класифікацію за походженням документів та місцями їхнього зберігання. Н. Платонова та Т. Вронська дали характеристику документам советських спецслужб у ГДА МВС України¹⁹¹, а В. Даниленко та В. Пристайко – у ГДА СБУ¹⁹². В. Марочко об'єднав у своєму дослідженні як джерела з російських архівів, так і збірники документів про голод (українські та зарубіжні)¹⁹³, а також концептуальні засади західних дослідників Голодомору¹⁹⁴. О. Веселова проаналізувала документальні видання про голод¹⁹⁵. Історіографічний аналіз тогочасного стану студій Голодомору запропонував В. Головко (2003)¹⁹⁶.

Г. Боряк опрацював схему класифікації джерел з історії Голодомору за походженням, спираючись на доробок Р. Пирога¹⁹⁷, а також виявив підтвердження лагун у джерельній базі дослідження Голодомору, яке дослідник сформулював як "архівовид"¹⁹⁸. М. Рожик у навчальному посібнику синтезував доробки Р. Пирога та І. Матяш (опускаючи при цьому доробок Г. Боряка) щодо джерельної бази Голодомору та опублікованих збірників із закордонних архівів¹⁹⁹.

2008 рік став піком публікацій з тематики, особливо регіональних. Це яскраво засвідчила масштабна 19-томна серія "Національна книга пам'яті жертв Голодомору", підготовлена по всіх 17-ти областях та місту Києву (див. детальніше 2.5, 3.2). Видання стало загальнонаціональним проектом із залученням тисяч учасників різного віку, освітньої та професійної підготовки.

Віднедавня джерелознавчий потенціал усної історії Голодомору розробляється й іноземними студентами. У 2014 р. в університеті Північного Колорадо

¹⁹⁰ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 8–26.

¹⁹¹ Платонова Н. В., Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 26–40.

¹⁹² Даниленко В. М., Пристайко В. І. Документи Державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 81–97.

¹⁹³ Марочко В. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 41–49; Марочко В. Зарубіжні документальні видання. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 72–81.

¹⁹⁴ Марочко В. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 139–147.

¹⁹⁵ Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. С. 50–72.

¹⁹⁶ Головко В. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 108–133.

¹⁹⁷ Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System. *Harvard Ukrainian Studies*. 2004/2005. Vol. 27. P. 117–147; idem: Boriak Hennadii. *Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine* / introd. by Mark von Hagen. Cambridge, MA : Ukr. Studies Fund, 2009. P. 5–35; Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. 2007. № 1 (13). С. 3–14.

¹⁹⁸ Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій. 2013. 11 с.; Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. С. 13–19.

¹⁹⁹ Рожик М. Джерельна база дослідження Голодомору. С. 69–93.

Джон Всетечка захистив магістерську роботу з тематики пам'яті ("вони" та "ми" у свідченнях, записаних для Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні)²⁰⁰.

Своєрідним рубіконом у голодоморознавчих студіях стала унікальна "моноенциклопедія" "Енциклопедія Голодомору" (2018) Василя Марочка, репрезентувавши "основні події та явища" та узагальнивши "історіографічні й меморіальні практики"²⁰¹. Попри зрозумілі лакуни й певні недоліки, спричинені, можливо, недостатньою апробацією книги, опрацювання в енциклопедичному форматі понад тисячі статей у виданні загальнонаціонального рівня дозволяє говорити про якісно новий рівень знання про Голодомор, накопиченого на сьогодні історичною наукою, що й було осмислено та репрезентовано у сміливому авторському проекті.

Нині доводиться констатувати: сучасні політичні протистояння, конфлікти, розв'язана Росією повномасштабна війна проти України знову й знову спонукають дослідників до фіксації трагічних сторінок і страждань, але вже нинішньої історії, в умовах нової травми, що зростає й посилюється з кожним днем війни. З іншого боку, це, як уже зазначалося, актуалізує проблему аналізу накопиченого протягом понад 90-річного періоду усної історичної масиви як цілісного корпусу свідчень, тим більше, що процеси масового записування нарративів *першосвідків* голоду (*свідчень з перших вуст*), як і масового виявлення й реєстрації таких джерел у різних країнах, де опинились біженці з України після Другої світової війни, можна вважати завершеним. Тобто нині, з відходом покоління безпосередніх свідків, ми з впевненістю можемо констатувати завершення цілої археографічної та історіографічної епохи в історії виявлення, фіксації, записування, оприлюднення й аналізу чинного масиву усної історичних свідчень про Голодомор.

1.2. Методологія дослідження

Міждисциплінарні підходи стали важливою настановою дослідження, адже в ньому представлений широкий спектр проблем з різних напрямів гуманітаристики.

Загалом методологія дослідження побудована на принципах історизму, системного та структурного підходів у поєднанні з елементами методів аналізу. *Компаративний метод* дозволив виокремити спільні й відмінні риси документальних та усної історичних джерел у цілому та частково (стосовно Голодомору); зіставити як вектори розвитку усної історичних записів про голод у Росії й Україні, так і специфіку удоступнення їх у публічному просторі двох країн; а також з'ясувати спільне та особливе у вилученні їжі на Кубані і в Україні. Він також уможливив

²⁰⁰ Johnathon K. Vsetecka. Politics of perseverance: Ukrainian memories of "them" and the "other" in Holodomor survivor testimony 1986–1988. A Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / The Graduate School, College of Humanities and Social Sciences Dep. of History, Univ. of Northern Colorado (Greeley, Colorado). 2014, May. 81 p.

²⁰¹ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 6.

уточнення змін джерельної бази упродовж ХХ – початку ХХІ століть: від перших усних свідчень, опублікованих у 1933 р., до польових записів, що масово фіксувалися в 1990-х – 2000-х рр., а подеколи ще тривають і дотепер. Нарешті, завдяки такому методу вдалося розглянути причинну зумовленість змін у змістовній наповненості усних свідчень, зафіксованих у різні часові періоди.

Застосування *методу джерелознавчої, архівної, бібліографічної евристики* уможливило як виявлення та фіксацію фактографічного матеріалу для вивчення, систематизації та узагальнення, так і опис, аналіз, класифікацію та верифікацію усноісторичних джерел (підтвердження відомостями з інших джерел, історичними контекстами).

Системно-структурний метод дозволив провести систематизацію опублікованих усноісторичних джерел за походженням, видовими та функціональними ознаками; розглянути джерела за регіональною приналежністю, часом фіксації, висвітлення в них того чи того аспекту; створити уявну конструкцію усноісторичних джерел Голодомору як цілісного об'єкта у всій його різноманітності; виявити потенційний рівень інформативності та достовірності відповідних усноісторичних джерел.

Нарешті, він сприяв усвідомленню механізмів регулювання усноісторичного наративу, його пристосування до нових умов функціонування (історичних, ідеологічних, політичних, соціальних, психологічних та ін.) і, врешті-решт, його збереження (як первинного джерела – без втрат; вторинного – із втратами).

Наступний *метод, описово-аналітичний*, визначив на глибинному рівні принципи формування джерел усної історії як окремих комплексів, зокрема:

- класичних польових (експедиційних) емпіричних матеріалів, записаних під час індивідуальних виїздів або комплексних експедицій;
- публікацій на шпальтах періодичної преси (листи, спогади чи спорадичні інтерв'ю з очевидцями голоду або їхніх переказів);
- мемуарної літератури про советське минуле (діаспорні видання);
- архівних матеріалів особового походження (спогади, щоденники, листування тощо).

Проблемно-тематичний метод дозволив максимально розширити описове поле дослідження (історичний, ідеологічний, соціальний аспекти формування відповідних тематичних наративів) з наступним виокремленням масиву усних джерел як об'єкта дослідження, а відтак – створення проблемного поля дослідження.

Метод аналізу та синтезу уможливив опрацювання опублікованих і неопублікованих усноісторичних джерел задля розкриття стану і хронології вивчення, функціональної структури, охоплення широкого аспекту питань щодо розуміння їхнього інформативного потенціалу, з'ясування рівня деформації, що відбулася під впливом історичних процесів.

Ідеться насамперед про низку обставин. По-перше, понад 50-річна заборона на пригадування про голод в підсоветській Україні. По-друге, втрата частини покоління – очевидців голоду, які не залишили свідчень про свій досвід виживання.

Зокрема, на сьогодні втрати України у Другій світовій війні обчислюються цифрою від 8-ми до 10-ти мільйонів осіб. Таке неприродне "вилучення" очевидців голоду із суспільного життя наклалося на відкладене в часі відкрите записування усної історії.

По-третє, саме з Голодомором пов'язані специфічні суспільні умови пригадування голоду. Це і шалена пропагандистська кампанія поч. 1930-х рр; і німецька окупація, що лише частково дозволила вивільнити пам'ять про голодування; і повоєнні обставини ігнорування та цькування кремлівським режимом усіх антикомуністично орієнтованих українців як "нацистських посібників", – таким чином їхні спогади про советське минуле нівелювалися. Це, з одного боку, ігнорування (або ж не надто інтенсивне сприйняття) вже Українською державою нарративу про голод – фактично до початку 2000-х рр.; з іншого, – надмірна увага держави до проблематики в середині – другій половині 2000-х рр., що призвело до її політизації та звинувачення в "надмірному націоналізмі" української влади та усіх прихильників визнання Голодомору геноцидом.

Історико-хронологічний метод уможливив аналіз усної історичних джерел у межах певних хронологічних періодів, з поєднанням дослідження від початків фіксації свідчень очевидців Великого голоду та їх оприлюднення, процесу накопичення і систематизації цього джерельного масиву – до визначення дослідницьких перспектив.

Метод історико-культурної атрибуції сприяв з'ясуванню залежності часу й місця створення, змістовного наповнення усної історичних джерел від належності до певного соціального та/або професійного середовища та ціннісних установок цього середовища.

Статистичний (бібліометричний) метод дозволив встановити як кількісні параметри опублікованих усних свідчень очевидців Голодомору, так і записів, що зберігаються в архівних сховищах. Дотичним став *метод екстраполяції*, за допомогою якого було окреслено кількісні параметри опублікованих усної історичних джерел.

Метод просопографії при застосуванні комплексу просопографічних джерел у їх видовій різноманітності (біографічного та особистісного характеру, що включали відомості, зокрема про індивідуальні риси та якості, соціальне та етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини²⁰²), по-перше, вимагав визначення чітких пріоритетів, серед яких обрано ступінь їх інформативності та достовірності. По-друге, він дав можливість створити колективний портрет осіб, об'єднаних певною ознакою, – нетаргетованих та таргетованих свідків голоду, зокрема тих, хто опинилися по війні на чужині:

а) нетаргетовані свідки голоду:

– закордонні журналісти, дипломати та спеціалісти – як правило, високого соціального та професійного статусу, що дозволяло їм вільно робити узагальнення та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;

²⁰² Див. Томазов В. В. Просопографія. *Енциклопедія історії України. Кн. 9. Прил.-С / редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Ін-т історії України, 2012. С. 40–41.*

– українці в містах, як правило, високого соціального та професійного статусу, що дозволило їм залишити певні нотатки про голод, або у селах – учителі;

б) таргетовані очевидці голоду – українці у сільській місцевості:

– які втекли з УСРР під час голоду – селяни, мали невисокий соціальний статус, але залишали свідчення про голод;

– стали біженцями після Другої світової війни – пересічні селяни; селяни і містяни з високим ступенем національної самоідентифікації; тут маємо багато чоловічих наративів, з оповідями про опір, про репресивну політику загалом;

– селяни в Україні, які дожили до кінця 1980х рр. і почали давати свідчення про голод, – тут ще в 1990-х рр. фіксувалися переважно чоловічі спогади; однак через нижчу тривалість життя, інтенсивне вимирання чоловіків під час війни, спогади ставали переважно жіночими, з поступовим перетіканням у дитячі, з відповідним зміщенням акцентів у наративі (див. нижче про специфіку пригадування залежно від статі). Тут наратив уже часто засвідчує "стокгольмський синдром", коли пригадування голоду було вплетено в советський наратив щодо оцінювання того періоду колективізації та розкуркулення.

Картографічний метод дозволив за допомогою залучення геоінформаційних технологій докладніше представити історичні процеси й надати інформацію про конкретний простір явищ, що розгорталися під час Голодомору.

Текстологічний метод застосовується для вивчення тексту як "продукту" мовленнєвої діяльності з урахуванням його функціонування в дієвому просторі та часі, з урахуванням як зовнішніх, так і внутрішніх чинників розгортання текстової комунікації.

Метод термінологічного аналізу передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, а отже, він надав можливість розкрити варіативність як термінологічного означення процесів, що відбувалися в українському селі наприкінці 1932–1933 рр., так і номінування масиву усноісторичних джерел відповідної тематики.

Авторка вважає за необхідне спеціально звернутися до історії появи та змістового навантаження низки понять, якими вона послуговувалася в дослідженні.

Термін "голодомор" вперше згадують 17 серпня 1933 р. у повідомленні "Надомор в СССР" чеського часопису "Večerník P.L."²⁰³. Вражаючим є подальший контекст вживання терміна "голодомор" у вересні 1933 р. у Меморандумі Європейської Федерації українців за кордоном для опису "винищення українців голодомором"; а в жовтні того ж року у відозві Української Національної ради в Канаді до прем'єр-міністра Великобританії Ремсі Макдональда теж було вжито термін "голодомор" для опису ступеня голодування²⁰⁴. У спогадах та працях української

²⁰³ Грицак Я. Хто і коли вперше вжив слово "Голодомор"? *Україна модерна*. 2017. 24 листоп. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016905>

²⁰⁴ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Одрог Т. В., 2019. С. 200.

діаспори повоєнного періоду поруч з означенням "голод" продовжує циркулювати термін "голодомор"²⁰⁵.

Респонденти, які свідчили уже в Україні з кінця 1980-х та у 1990-х рр., часто вживають термін "голодовка", рідше – "людомор", "людомори"²⁰⁶. Ще советські газети "Подільська зоря" (7 листопада, 1990) та "Комунар" (28 березня, 1991) застосували термін "голодомор" (у другому випадку – як синонім людомору)²⁰⁷. Присутній термін і в донецькій пресі: серпнева газета "Під прапором Леніна" (Мар'їнка, 1990) та травнева "Донбас" (1993)²⁰⁸. На пошуки адекватного терміна на означення трагедії вказує назва статті О. Штепи 1993 р.: "Голод, створений людоморами"²⁰⁹.

Термін "голодомор" вжив В. Маняк у передмові до видання "Голод 33-й" (1991)²¹⁰. Сам термін таким чином вказував на штучний характер голоду з самого початку його функціонування.

До початку 2000-х рр. спостерігаємо вживання терміна "голодомор", який поступово, через паралельне вживання обох варіантів (з маленької та великої літер), до 2008 р. усталився як "Голодомор" завдяки такому формулюванню в Законі України "Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні" від 28 листопада 2006 р.

З метою уникнення тавтології ми вживаємо терміни "голод" та "Великий голод" на означення саме подій Голодомору (1932–1933).

Більша варіативність характерна для визначення досліджуваного нами виду історичного джерела, а саме – усної історії. Загальновідомо, що проблема Голодомору 1932–1933 рр. вивчається з використанням двох великих груп історичних джерел: діловодних (документальних) джерел та джерел особового походження (мемуари, щоденники, сповіді, автобіографії, нотатки, епістолярій, есеїстика²¹¹) або, у західній історіографії – еґо-джерела (eґo)²¹². Уже сама назва "особового походження" вказує на створення таких джерел людиною для особистих (не діловодних) потреб і не завжди – для публічного вжитку (хоча здебільшого це передбачається автором на етапі створення).

Усноісторичне джерело, з одного боку, дотичне до джерел особового походження, адже його створення не пов'язано з потребами діловодства певних інституцій. Однак є значна відмінність: у творенні усноісторичного джерела беруть

²⁰⁵ Лавренко Михайло. Два колоски. Нью-Йорк : Рідний край, 1973. 304 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 175.

²⁰⁶ Див., напр.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. [Вип. 1]. С. 399

²⁰⁷ Трагедія Голодомору на Вінничині : бібліогр. покажч. / уклад. О. Ніколаєць. Вінниця : Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2003. С. 51, 57.

²⁰⁸ Донецчина: Голодомор 1932–1933 рр. Бібліогр. покажч. / Донец. упр. культури облдержадмін., Донец. обл. універс. б-ка ім. Н. К. Крупської ; відп. за вид. Л. О. Новакова. Донецьк, 2002. С. 7.

²⁰⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. [Вип. 1]. С. 399.

²¹⁰ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радян. письменник, 1991. С. 9.

²¹¹ Папакін Г. В. Писемні джерела. *Енциклопедія історії України. Україна–Українці. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2019. С. 24–33.*

²¹² Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети. С. 378–392.

участь два агенти – інтерв'юер та респондент. Сама назва "усна історія" виникла на означення процесу записування наративу, який передавався в усній формі місцевими жителями і не міг бути записаним без посередника, яким ставав інтерв'юер. Натомість спогади переважно записані очевидцем особисто, або ж за допомогою родичів чи зацікавлених осіб, наближаючи в такому випадку таке джерело до усної історії.

У разі, якщо мова йде про певне локальне явище (чи постать), що досліджується, тоді не тільки припустимо, але й навіть необхідне чітке розмежування видів історичних джерел, на яких базується дослідження. Однак у випадку з Голодомором *специфіка проблематики* (масштабна територія; "охоплення подіями" понад майже трьох десятків мільйонів осіб; значний масив збережених документальних та накопичених усноісторичних джерел; репресована пам'ять про голод; архівоцид; варіативність джерел документальних та особового походження, в яких можна виявити згадки про голод тощо) не завжди дає можливість провести чітку межу між видами історичних джерел. Тобто, тут спостерігається своєрідна "дифузія" різних категорій і видів джерел.

З точки зору нашої проблематики дефініція терміна "усноісторичне джерело", запропоноване Ю. Іріюглу ("фонодокумент вербального характеру, створений у результаті цілеспрямованої трансляції респондентом у процесі інтерв'ювання вербальної інформації стосовно історичних подій та явищ минулого в контексті заданої дослідником тематики"²¹³), виглядає занадто "стерильною" і не зовсім коректною. Подібне визначення є цілком доречним стосовно усноісторичних проєктів, організованих з дотриманням бодай базових методичних рекомендацій щодо проведення інтерв'ювання та подальшого транскрибування запису. Однак воно не підходить для означення джерел, створених як за участі інтерв'юера, так і без його участі протягом 90-річного проміжку часу.

Нерідко з публікації джерела незрозуміло, чи оригінальний документ є записом інтерв'юера чи власноруч записаний очевидцем спогад. З іншого боку, часто свідки голоду, реагуючи на заклик у пресі, самостійно фіксували свій досвід на папері та надсилали до архівної установи, організатора усноісторичного проєкту чи безпосередньо до редакцій газет. Такий вид документа, знову-таки, нагадує усну історію, записану як вільне інтерв'ю без втручання інтерв'юера.

Тому ми пропонуємо використовувати терміни "усноісторичні джерела", "усна історія" та "джерела особового походження" як такі, що стосовно до історичних джерел Голодомору означають їхнє створення в 1932–2023 рр. особами як за власною ініціативою, так і за ініціативою інтерв'юера, та які представлені або у формі інтерв'ю, або вільної оповіді свідка.

Щоденникові нотатки, вірші про голод від 1933 р. доходять до нас переважно у складі архівно-кримінальних справ, які є різновидом діловодної документації офіційних органів влади. Однак за авторством вони є джерелами особового

²¹³ Іріюглу Ю. До питання визначення термінів "усна історія" та "усноісторичне джерело". С. 402.

походження, адже формально були створені для задоволення власних потреб. Подібно, листи про голод могли бути написані як родичам (документи особового походження), так і органам державної влади чи посадовцям (архівні документи). Однак метою їх була констатація реальних фактів. Такий самий мотив маємо, з одного боку, і у випадку із щоденниками, реляціями іноземних дипломатів та донесеннями західних кореспондентів (негайна констатація), а з іншого – спогадами та усною історією (відкладена констатація).

Амбівалентною є ситуація з документами, створеними представниками іноземних дипломатичних місій та спецслужб. За походженням, з формальної точки зору, це – офіційна документація, що утворилася в результаті виконання службовцями своїх посадових обов'язків, потрапила до діловодних архівів та була згодом відібрана для зберігання у відповідних архівних фондах міністерств закордонних справ або спецслужб. Однак тут виникає застереження. Це не були документи советських інституцій, створені в результаті рутинної діяльності органу влади чи іншої державної установи; це не були статистичні звіти про певні показники, автори яких були скуті формальними обмеженнями (або самоцензуруванням) в описі подій. Це були повідомлення, отримані з епіцентру подій напряму, із власних спостережень, або опосередковано, через інформантів, – листи очевидців, записи розмов з іншими представниками дипломатичних чи спеціальних служб тощо. Найголовніше – такі канали комунікації не могли бути цензуровані та забронені, на відміну від советських. Тому, незважаючи на їхнє відкладення у фондах органів державної влади, за часом, авторством та змістом вони, у випадку проблематики Голодомору (рукотворний голод, приховування відомостей владою СРСР, катастрофічність масштабів голодування та смертності), мають більше спільного з документами особового походження.

Переважна більшість джерел, витворених особами (самими чи за допомогою посередника) для задоволення власних потреб, безвідносно до діловодних цілей, є усноісторичними. До них, як до джерел особового походження, ми зараховуємо спогади, листи, щоденники, написані під час Голодомору, вірші та прозові художні твори про голод на основі автобіографічних нотаток чи на основі досвіду інших осіб у період, коли інформаційне поле ігнорувало тематику голоду і не могло впливати на наратив очевидців голоду. Для зручності аналізу власне усну історію як вид історичного джерела та джерела особового походження ми вміщуємо під спільну "парасольку" усноісторичних джерел.

Оскільки до записування інтерв'ю первісно були причетні етнологи, фольклористи та філологи, то зрозуміло, що вони утворили свій понятійний апарат. Зокрема, філологиня Олена Гончаренко називає усну історію "оповідями-спогадами" (як і етнолог Василь Скрипка, який відносить їх до "документальної фольклористики"²¹⁴)

²¹⁴ Скрипка В. Оповіді-спогади про Голодомор. *Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX ст. на початку XXI ст. /* вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2011. С. 49, 56.

та "народних творів про голодомор"²¹⁵, Л. Іваннікова та І. Магрицька називає ці джерела "усними меморатами"²¹⁶. Українська історична наука встигла, на відміну від ірландської, записати саме *усну історію*, а не *усну традицію*, яка передається з покоління в покоління, – хоча часто така усна традиція починаєтьс як усна історія²¹⁷.

Історики, які почали використовувати усну історію у своїх фахових дослідженнях вслід за етнологами, урізноманітнили варіативність відповідної термінології. Так, маємо такі найменування: "збірка нарративів українців" щодо видання збірки свідчень в еміграції у 1953 р.²¹⁸; "жанр документальної розповіді" (запропонований Є. Шаталіною²¹⁹); "свідчення" (іноді з означенням "документальні"²²⁰); "спогади" (видання 1990-х – 2010-х рр.). Зрідка там, де йдеться про збірку історичних джерел, вживають назву "усна історія"²²¹. Це вказує на сприйняття усної історії, власне, як джерельного масиву, а не його формальної назви. Приклади такого підходу накопичуютьс дедалі активніше.

Таким чином, використана у роботі сукупність методів дозволяє розкрити специфіку, зовнішні особливості та внутрішню структуру і зміст усної історії Голодомору як історичного джерела. Еволюція терміносистеми, пов'язаної з геноцидом, сприяє розумінню того, як на різних етапах представниками різних соціальних груп сприймався Великий Голод 1932–1933 рр. Нарешті, специфіка проблематики (територія; нищення документальних джерел; політика держави щодо голоду та її пропаганда; часові рамки творення джерел) диктує визначення усно-історичних джерел як об'єкта дослідження, відмінного від вживаних істориками та дослідниками інших царин гуманітаристики.

²¹⁵ Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. / вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2011. С. 2, 11; Скрипка В. Оповіді-спогади про Голодомор. С. 49.

²¹⁶ Див.: Іваннікова Л. Усні меморати про голод. С. 5; Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. С. 16; Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців*. Т. 1. С. 24.

²¹⁷ Cronin Maura. Oral History, Oral Tradition and the Great Famine. Pre-Published Version. P. 1.

²¹⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols / ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepanyi ; transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Toronto. Detroit, 1953–1955. Vol. 1: Book of the Testimonies. Toronto : Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. P. IX.

²¹⁹ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 15

²²⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 485.

²²¹ Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї : матеріали іст.-археогр. експедицій / упоряд.: В. М. Константинова. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. 532 с.

1.3. Загальна структура джерельної бази дослідження Голодомору

З урахуванням нинішніх помітних процесів гуманізації та антропологізації історичних студій²²², у структурі джерельної бази студій Голодомору на передній план поступово виходять наративні джерела. Зокрема, в нагоді стають джерела особового походження, згруповані у шість груп; із них усна історія є найбільшим сегментом.

1.3.1. Документальні джерела

На відміну від джерел усної історії та особового походження (див. 1.3.2), іншим компонентом джерельної бази Голодомору є документальні джерела. Під ними ми розуміємо архівні документи, що є продуктом діловодства передусім партійно-советських органів влади та їх очільників, каральних і судових органів та установ і організацій, інших інституцій, що були відібрані для зберігання в державних архівних установах.

Документальна джерельна база дослідження Голодомору складається з багатьох сегментів. Зважаючи на недоступність для дослідників упродовж советської доби архівних документів з тематики, які походили з партійних фондів та фондів спецслужб (на відміну від архівів низки органів влади того часу та установ, що збереглися фрагментарно і перебували у відкритому доступі, але не давали змоги побачити повну картину трагедії), саме масштабне розсекречування архівів на початку 90-х років ХХ ст. запустило процес осмислення накопичених даних та перші спроби їхньої систематизації.

Головною "проблемою" масиву документальних джерел є її фрагментарність. Цілеспрямоване знищення документів було пов'язано передусім із намаганням влади приховати сліди злочину. Значною мірою цьому "посприяло" хаотичне нищення архівів під час Другої світової війни. Фрагментарність джерел, зрозуміло, не дозволяла історикам повноцінно реконструювати події періоду Голодомору. І саме накопичення усної історичної масиви та його аналіз додав до історичних студій Голодомору відомості, яких бракувало дослідникам. Адже останні базували свої дослідження майже виключно на офіційній документації початку 1930-х рр., точніше, на її вцілому після тотального винищення сегменті. Своєрідним підсумком процесів актуалізації документальних джерел студій Голодомору майже за два десятиліття інтенсивної археографічної роботи став зведений реєстр уведених до наукового обігу документів, які стали "базовими" для дослідження Великого Голоду²²³.

²²² Колястук О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2012. Вип. 17. С. 5–9.

²²³ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 144.

Наше дослідження тут спирається в основному на доробок трьох джерелознавців: Руслана Пирога, Геннадія Боряка, Ірини Матяш. Першим, хто запропонував комплексну класифікацію документальних джерел про голод за походженням і місцями зберігання, станом на 2003 р., був Р. Пиріг²²⁴. Він виокремив три основні групи документів – центрального, республіканського та місцевого рівнів.

1) Документи вищих союзних органів влади і управління. Зазначена група документів, зрозуміло, походить передусім з території РФ, але частково документи відклалися і в українських архівах. І. Матяш запропонувала враховувати такі групи документів з російських архівів.

У Російському державному архіві суспільно-політичної історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС) зберігається фонд ЦК КПРС (ф. 17), особові фонди партійно-державних керівників, передусім Й. Сталіна (ф. 558), Л. Кагановича (ф. 81), В. Молотова (ф. 82). Так, фонд ЦК КПРС зберігає оригінали протоколів засідань, стенограм, постанов ЦК ВКП(б) та інших органів влади, зокрема, про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області від 14 грудня 1932 р.; про заборону українізації в усіх регіонах, окрім УСРР від 15 грудня 1932 р.; про хлібозаготівлі в УСРР від 19 грудня 1932 р.; "Про заходи щодо посилення хлібозаготівель" від 30 жовтня 1932 р.; матеріали пленуму ЦК ВКП(б) від 30–31 жовтня 1931 р.²²⁵

Загалом тут можна виділити такі документи офіційного походження: законодавчі та інші нормативні акти; протоколи засідань і постанови політбюро ЦК КПРС; стенограми з'їздів, пленумів, нарад про хлібозаготівельні кампанії та інші аспекти сільськогосподарського сектору; дипломатичні документи; інституційне та особисте листування тощо²²⁶.

У фондах Й. Сталіна (у РДАСПІ та Архіві Президента РФ) зберігається Директива про попередження масового виїзду селян від 27 січня 1933 р.; матеріали про слідство у справі про опір хлібозаготівлям в Оріхівському районі Дніпропетровської області (зокрема, копії допитів обвинувачених, що їх було розіслано низці посадовців зі вступним словом Сталіна); записки Г. Ягоди та ін.²²⁷. Варто нагадати, що Сталін, на шкоду офіційним процедурам²²⁸, надавав перевагу неформальному типу керування країною, а тому фактично єдиним документом, відомим нам на сьогодні, що проливає світло на його наміри, є листування з Кагановичем від серпня 1932 р. (хоча листування тривало й надалі, потім повідомлення передавалися за допомогою телеграфу).

²²⁴ Див.: Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наук. думка, 2003. С. 8–26; його ж: Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. Український історичний журнал. 2003. № 5. С. 82–101.

²²⁵ Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 93–95.

²²⁶ Там само. С. 93.

²²⁷ Там само. С. 100–101.

²²⁸ Грациози Андреа. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика. *Отечественные записки*. 2008. № 4.

У фонді Л. Кагановича (ф. 81) типовидовий склад документів дещо різноманітніший – проекти, тези, стенограми доповідей (зокрема, виступів під час поїздки в Україну в 1932–1934 рр.), підготовчі матеріали, рукописи статей, записки з резолюціями Сталіна тощо. Важливими є документи про поїздку Л. Кагановича на Донбас у квітні 1933 р., про утворення політвідділів МТС, документи щодо розвитку сільського господарства та ін.²²⁹.

У фонді В. Молотова, який очолював восени 1932 р. Надзвичайну комісію, зберігаються тексти доповідей і виступів під час поїздки Україною, матеріали з питань хлібозаготівель та ін., наприклад, про забезпечення УСРР продуктами харчування (квітень 1932 р.), з яких випливає факт нестачі хліба для населення України; телеграми В. Молотова Сталіну (жовтень 1932 р.) про зменшення плану хлібозаготівель для УСРР; довідки від заступника ДПУ УСРР К. Карлсона; телеграми з негайними до виконання вказівками щодо покращення ситуації із хлібозаготівлями тощо²³⁰.

Припускаємо, що багато документів з тематики, пов'язаною з політикою висвітлення голоду за кордоном та іноземними журналістами, зберігається в Архіві зовнішньої політики РФ (колишній архів МЗС РФ). Саме на цей архів посилається Тереза Черфас, стверджуючи про зв'язки (ймовірно вербування? – Т. Б.) Малколма Маггеріджа. Йому вдалося побувати в Україні під час голоду завдяки своїм зв'язкам із заступником голови відділення преси наркомату іноземних справ, чії агенти у Києві та Харкові були проінструктовані для організації візиту британця²³¹. Саме про цей аспект, вочевидь, згадували в КДБ уже в 1987 р., доповідаючи про хід операції "Фарисей" щодо дискредитації кампанії щодо вшанування жертв Великого Голоду за кордоном: "просунуто аргументовані матеріали, ... які компроментують ... лжесвідків... британського журналіста"²³². За відкритими джерелами, в цьому ж архіві зберігається фонд секретаріату Максима Литвинова (нарком іноземних справ у 1930–1939 рр.) обсягом у три тисячі справ. Дослідниця, якій у 2011 р. відмовили в доступі до документів, пов'язаних з Г. Джонсом, в архівах Служби зовнішньої розвідки РФ та Центральному архіві ФСБ РФ), використовує й листування з послом СРСР у Великій Британії в добу Голодомору Іваном Майським і головним чекістом Харкова того часу Степаном Бродовського щодо Гарета Джонса із цього архіву (ф. 56, опис 18, папка 38, спр. 9, 10, 15)²³³. Припускаємо, йдеться якраз про фонд Відділу іноземної преси Наркомату зовнішніх справ СРСР.

²²⁹ Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 96.

²³⁰ Там само. С. 97–100.

²³¹ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 788.

²³² Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 83.

²³³ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 790, 794–796.

Величезна кількість документів зберігається у фондах інших архівних установ РФ. У Російському державному архіві економіки це фонди Міністерства зовнішньої політики СРСР (ф. 413) – про експорт під час голоду; Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями "Торгзін" (ф. 4333); Народного комісаріату постачання СРСР (ф. 8043), Народного комісаріату фінансів СРСР (ф. 7733) – про податки; Міністерства хлібопродуктів СРСР (ф. 8040) – дані про голодуючих селян в Україні; Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР (ф. 5675) – про переселення у спорожнілі після Голодомору оселі російських і білоруських селян; матеріали перепису населення 1937 р. (ф. 1562)²³⁴.

Державний архів РФ містить фонди ЦВК СРСР (ф. 3316) (зокрема, тут зберігаються листи громадян щодо порушень їхніх майнових та інших прав посадовими особами); РНК СРСР (ф. 5446) – про посівну кампанію, боротьбу з куркулями та спецпереселенцями; МВС СРСР (ф. 9401) – про депортації українців²³⁵.

Центральний архів ФСБ РФ зберігає документи про хід колективізації, виселення, депортації, виступи та опір населення, боротьбу з виїздами українських селян. Додамо, що в документах цього архіву спецслужби того часу широко вживали слово *голод*, на відміну від партійних документів²³⁶.

2) Документи вищих республіканських органів влади та управління

Щодо документальних джерел республіканського рівня, то варто наголосити, що часто документи, видані від імені республіканського партійного органу, насправді були ініційовані та спущені згори – наприклад, українська директива політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р. про обмеження виїзду селян, базувалася на директиві Сталіна та Молотова "Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу"²³⁷. Так само ухвала Народного комісаріату юстиції УСРР від 15 серпня 1932 р., якою заборонявся продаж хліба до 15 січня 1933 р. і регламентувався порядок притягнення винних до відповідальності, була ухвалена на виконання відповідних рішень спершу союзних, а потім і республіканських партійних органів влади²³⁸.

Документи найвищого республіканського рівня відклалися у фонді ЦК КПУ у ЦДАГОУ (ф. 1). Р. Пиріг виділяє тут такі три групи джерел: матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У (наприклад, жовтневий 1932 р., лютневий, червневий та листопадовий 1933 р.), постанови політбюро і секретаріату, документи відділів. Передусім ідеться про підготовчі матеріали до III Всеукраїнської конференції КП(б)У (липень 1932 р.) (зокрема, первісні стенографічні записи) та

²³⁴ Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 102–104.

²³⁵ Там само. С. 105–106.

²³⁶ Там само. С. 106–107.

²³⁷ Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932–1933 рр. в Україні. С. 59.

²³⁸ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 98.

до XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.), що показують, як формувалася завіса мовчання довкола голоду і його заперечення²³⁹.

Наймасовішою категорією документів ЦК КП(б)У про Голодомор є постанови політбюро, листи, телеграми, записки та довідки, що містять дані про рутинну роботу української компартії. Порівняно з іншими, вони, як зазначав Р. Пиріг, є набагато інформативнішими щодо голоду, смертності та людоїдства через те, що були призначені для циркулювання каналами таємного діловодства²⁴⁰.

Постанови ЦК КПУ того періоду передусім стосуються хлібозаготівель і підготовки до посівної кампанії. Листи й телеграми ЦК КП(б)У поділяються на дві групи. Перша, призначена місцевим органам влади, відзначається директивним характером, друга, що спрямовувалася "нагору", вміщувала прохання про допомогу чи пропозиції до ЦК ВКП(б) і союзних органів – інформативно-звітним. Довідки та зведення відділів ЦК КП(б)У містять дані про стан колективізації, колгоспи, настрої селян²⁴¹.

Створена компартією інформаційно-посівна група для проведення відповідної кампанії, що діяла взимку – навесні 1933 р., доповідала про опухання, голодну смерть і людоїдство у Київській, Дніпропетровській та Харківській областях, а у квітні 1933 р. узагальнила дані партійних комітетів про голод²⁴².

ЦДАВО України є наступним архівосховищем, що містить документи про Голодомор. Це документи ВУЦВК (ф. 1), РНК УСРР, республіканських наркоматів, відомств та організацій щодо колективізації, сільськогосподарських кампаній, репресій проти селянства, зокрема, занесення на чорну дошку. Передусім ідеться про фонди: Наркомату землеробських справ (ф. 27), Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр, ф. 559, що, зокрема, містить статистику щодо виходу селян з колгоспів), Народного комісаріату юстиції УСРР (ф. 24), ДПУ, Генпрокуратури, Верховного суду, Наркомоздоров'я, Наркомату освіти (ф. 166) та ін.²⁴³.

У фонді ВУЦВК зберігаються також звернення (скарги, заяви, листи, прохання тощо) мешканців села²⁴⁴ – подібні до усноїсторичних джерел, сконцентрованих у фонді ЦК КПУ у ЦДАГОУ.

3) Документи місцевих партійних і советських органів

В архіві ЦК КПУ (ЦДАГОУ, ф. № 1, оп. 1, 6 та 20), за Р. Пирогом, можна виділити такі три групи:

1) постанови місцевих комітетів, інші матеріали обкомів, міськкомів, райкомів партії ("довідні записки, інформації, листи обкомів, і особливо райкомів"). Перший вид документів містить малоінформативні постанови, які приймалися на виконання рішень ЦК. Однак інші види цієї групи, будучи документами чіткої

²³⁹ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 83.

²⁴⁰ Там само. С. 85.

²⁴¹ Там само. С. 86.

²⁴² Там само. С. 88.

²⁴³ Там само. С. 94, 95.

²⁴⁴ Там само. С. 95.

владної вертикалі, спрямованими знизу вгору, описують факти голодування, людоїдства та смертності²⁴⁵.

2) інформаційні матеріали державних органів виконавчої влади (Укрколгоспцентру, Наркомату юстиції, наркомату охорони здоров'я УСРР – загалом, як зазначав Р. Пиріг, "низького рівня персоніфікації подій"; документи ДПУ, надіслані для інформування ЦК – районного, обласного і республіканського рівнів; оперативні, інформативні, аналітичні, "з надзвичайно високим ступенем" персоніфікації подій);

3) звернення громадян – незначна кількість документів через знищення архівів влітку 1941 р.²⁴⁶. За нашими спостереженнями, збережені листи мають високий ступінь кореляції з усною історією.

При використанні документів партійних та советських органів влади слід пам'ятати про намагання тоталітарної влади в офіційному історичному наративі опанувати пам'ять та процес фіксації подій. У таку схему цілком укладається висновок дослідника сталінізму Олега Хлевнюка про те, що Сталін у своєму листуванні, вже не кажучи про офіційні документи, "конструював для себе і свого оточення таку картину подій, яка була далекою від реальної, але дозволяла зберігати "політичне обличчя" вищої влади"²⁴⁷.

Удоступнені документи з російських архівів на тему голоду викликають застереження через свідомо заангажовані підходи щодо їх відбору. Така позиція була виразно артикульована російським істориком В. Кондрашиним²⁴⁸ у відомій фахівцям службовій пояснювальній записці та рекомендаціях упорядникам збірника документів "Голод в СРСР 1929–1934": "Причому підібрати їх [документи. – Т. Б.] треба таким чином, аби було видно трагедію всього селянства, без акценту на Україну. [...] Ураховуючи "український фактор", слід підібрати документи з таким розрахунком, аби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р."²⁴⁹.

Наступна цілісна систематизація документів (за походженням) була розроблена 2007 р. архівістом та джерелознавцем Г. Боряком. Даний період, на потребу вимогам часу, знаменував підбиття підсумків багаторічної діяльності архівних установ з розсекречування документів, зокрема про голод в Україні 1932–1933 рр.,

²⁴⁵ Там само. С. 89–90.

²⁴⁶ Там само. С. 93.

²⁴⁷ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. С. 253.

²⁴⁸ Кульчицький С. В. Кондрашин Віктор Вікторович. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2*. Київ, 2024 (готується до друку)

²⁴⁹ Службовий документ було оприлюднено в Україні після того, як керівництво Росархіву випадково долучило його до формального запрошення до участі у проєкті. Відповідне документальне видання побачило світ у 2011–2012 рр. під грифами архівних служб Росії, Білорусі, Казахстану. Держкомархів України відмовився від участі (див.: Голод в СРСР: 1929–1934 / сост.: В. Кондрашин (отв. сост.) и др. Т. 1: 1929 – июль 1932. Кн. 1–2. Москва, 2011; Т. 2: Июль 1932 – июль 1933. Москва, 2012; Т. 3: Лето 1933–1934. Москва, 2011). Див.: URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>; <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0>.

їх послідовного оприлюднення. При розробці нової структури джерельної бази науковець спирався на розробки свого попередника Р. Пирога. Загалом ним було запропоновано вісім груп джерел:

1. Документи вищих союзних органів влади і управління: ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, ОДПУ, Всесоюзного переселенського комітету, багато інших. Документи мають визначальне значення для дослідження принципів проблем теми Голодомору. Зберігаються в Москві – в Архіві Президента РФ, РДАСПІ, ДА РФ, РДАЕ. Сюди ж слід віднести групу архівних фондів НКВС стосовно спецпереселенців – про т. зв. "куркульське заслання" на Уралі та в інших краях ГУЛАГУ (ДА РФ), а також 32 тис. особових справ українських спецпереселенців, що збереглися у Держархіві Свердловської області²⁵⁰.

2. Документи республіканських органів влади і управління: ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, Наркомзему, Укрколгоспцентру, ДПУ, Нарком'юсту, Генпрокуратури, Верховного Суду, наркоматів охорони здоров'я, освіти та ін. Вони зосереджені у центральних та галузевих державних архівах: ЦДАГОУ, ЦДАВО, ГДА СБУ, ГДА МВС. Майже увесь масив компартійних і частину ключових документів советських органів влади опубліковано²⁵¹.

Архіви ДПУ – найпотужнішого сегмента карально-репресивної системи в республіці – стали останнім розсекреченим в Україні масивом документів про Голодомор: понад 150 документів (це близько 2 тис. аркушів) оприлюднені у 2006–2009 рр. в Інтернеті в оцифрованому вигляді²⁵².

Ключові документи Галузевого державного архіву МВС зосереджено у фондах "Протоколи особливої наради та трійки" і "Кримінальні справи судових та позасудових органів". Кримінальні справи розкривають жахливу правду повного соціального колапсу на селі, психічних розладів, що призводили до труподства та канібалізму (за даними дослідників, станом на 2008 р. із значної кількості справ, заведених органами ДПУ в 1932–1933 рр. за фактами канібалізму, збереглося не більше тисячі; решта були знищені 1956 р.)²⁵³. У грудні 2023 р. цифрові копії цих кримінальних справ (1022 одиниці) було передано з Галузевого державного архіву МВС до Національного музею Голодомору-геноциду; при цьому наголошувалося, що в місцевих архівних підрозділах відомства на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) зберігаються інші масиви дотичних документальних джерел; після деокупації їх також передбачається передати до Музею²⁵⁴. Окремий блок становлять 426 тис. кримінальних справ т. зв. спецпоселенців (на виселених у 1932–33 рр.

²⁵⁰ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. 2007. № 1 (13). С. 7.

²⁵¹ Там само. С. 7–8.

²⁵² Там само. С. 8.

²⁵³ Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System. P. 117–147.

²⁵⁴ Музею Голодомору передали 1022 оцифровані справи періоду Голодомору. Укрінформ. 27 листопада 2023 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790854-muzeu-golodomoru-peredali-1022-ocifrovani-kriminalni-spravi-periodu-golodomoru.html>

до Красноярського краю, Іркутської, Кемеровської, Томської та інших областей, Республіки Комі)²⁵⁵.

Важлива складова документального масиву ДПУ – інформаційні довідки та звіти, підготовлені для партійно-державного керівництва, зокрема, про адміністративні кордони голодування, масштаби специфіку голоду в різних регіонах, настрої населення²⁵⁶.

Як влучно зауважив про цю специфічну групу джерел багаторічний дослідник документів репресивних органів Ю. Шаповал, чекісти, самі того не бажаючи та явно не очікуючи на таке публічне використання результатів їхньої оперативної роботи у майбутньому, "виявились, сказати б, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх документах ситуацію на селі, вимоги влади і власні зусилля з їх реалізації, настрої людей і репресивні заходи щодо них, дії з блокування "витікання" правдивої інформації про суть і масштаб Голодомору"²⁵⁷.

Аналізуючи історію створення інформаційно-аналітичних документів ДПУ, Р. Подкур зайвий раз підтвердив тезу про їх насиченість даними про Голодомор, адже мережа інформантів, запроваджувана на селі з початку 1930-х рр., була всепроникною і всеохоплюючою (зокрема, серед "куркулів", селян-одноосібників і сільської адміністрації)²⁵⁸ – відповідно, вони передавали відомості з епіцентрів голодування. Втім, незважаючи на констатацію "факту відсутності продовольства, голодування населення, випадки смерті чи канібалізму", на сьогодні "дослідникам відомі лише проміжні статистичні дані, які ДПУ УСРР надавало республіканському партійному керівництву"²⁵⁹.

3. Документи місцевих партійних і советських органів (найбільша за обсягом група): обкомів, міськомів, райкомів КП(б)У, облвиконкомів, райвиконкомів, місцевих органів ДПУ, міліції, суду, прокуратури, охорони здоров'я, освіти, робсельінспекцій, сільрад та ін. Розпорядчі документи цих органів є малоінформативними, бо вони фактично екстраполювали на місцеві умови політичні оцінки і заходи, що надходили згори. Натомість доповідні записки та листи обкомів партії до ЦК відзначаються максимальною деталізацією і персоніфікацією процесів. Ця категорія документів розгортає вражаючу картину голодування і смертності, політичних настроїв на місцях, проявів масового невдоволення та спротиву. Аналогічні документи надсилали облвиконками до уряду. Документи цієї групи зберігаються передусім у державних архівах 18 областей, на території яких лютував Голодомор, у регіональних мережах архівів спецслужб (відповідно, по 18 архівних

²⁵⁵ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 8.

²⁵⁶ Детальніше див.: Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 91.

²⁵⁷ Шаповал Ю. Нововіднайдені архівні документи про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. "Секретно. Не для печати". Київ: КиМУ, 2008. С. 95.

²⁵⁸ Подкур Р. Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2021. № 1. С. 343–356.

²⁵⁹ Там само. С. 357–358.

підрозділів обласних управлінь СБУ та МВС), а також у ЦДАГОУ, ЦДАВО і центральних архівах СБУ й МВС²⁶⁰.

4. Документи зарубіжних дипломатичних представництв, політичних та громадських організацій, матеріали закордонної преси (найменш чисельна група): інформації генеральних консульств, передусім Німеччини й Італії у Харкові, Києві, Одесі, свідчення британських дипломатів та економічних експертів, аналітичні записки польської поліції, опубліковані в різних виданнях кінця 80-х – початку 2000-х років²⁶¹.

5. Листи, заяви, скарги, прохання, щоденники. Листи адресувалися переважно до республіканських установ у Харкові (ВУЦВК, РНК, ЦК КП(б)У), особисто до Петровського, Чубаря, місцевих советських, земельних та правоохоронних органів. Важливий блок документів складають листи селян, надіслані на ім'я Сталіна, Молотова, Кагановича, до редакцій центральних газет. Лише у приймальні Калініна зосередилося 30 тис. листів за 1932–33 рр. Значна частина їх з часом була знищена²⁶² (дет. про листи див. 1.3.2).

6. Матеріали місцевої преси (обласних та районних газет і неперіодичних видань). Опрацювання цього масиву потребує великих зусиль, спеціальних методик і ретельної організації роботи, передусім через розпорошеність по різних бібліотечних сховищах, а також через його великий обсяг. За даними Книжкової палати, упродовж 1932–33 рр. у 486 районних центрах УСРР видавалося понад 1000 назв газет, що виходили з різною періодичністю. Попередні обрахунки, як зазначає Г. Боряк (2007), дозволяють оцінити сукупний масив цього матеріалу приблизно в 150 тис. одиниць²⁶³.

7. Книги записів смертей, що вели місцеві органи реєстрації актів цивільного стану: 12311 метричних книг, отриманих державними архівами від відділів РАЦС²⁶⁴. Це – кілька мільйонів аркушів із записами за 1932–33 роки²⁶⁵. Свого часу великого розголосу набуло віднайдення документа, який пояснив тотальне зникнення книг реєстрації актів цивільного стану. Йдеться про директиву Одеського обласного виконкому міськрадам і виконкомам області про перевірку ведення книг РАЦС через нібито маніпуляції зі статистикою "класо-враждебных элементов – кулаков, петлюровцев, административно-высланных и т.д." ("жульническое преувеличение смертности и преуменьшение рождаемости") та про вилучення статистичної документації – записів про смерть: "изъять из сельсоветов книги смертей за

²⁶⁰ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 9.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Там само.

²⁶³ Там само. С. 11–12.

²⁶⁴ Інформаційна довідка про стан виконання державними архівами України плану заходів на 2007–2008 рр. у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору [н/д; ймовірно, жовтень 2008 р.]. З архіву авторки.

²⁶⁵ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 12.

1933 год по всем без исключения сельсоветам, а за 1932 г. по списку" та передати їх на таємне зберігання до районних виконкомів²⁶⁶. Подібні директиви були виявлені також у державних архівах Вінницької та Харківської областей²⁶⁷.

8. Фотодокументи часів Голодомору ("проблемні" документи, як зазначав тоді Г. Боряк). У державних архівах зі зрозумілих причин серед офіційної документації не відклалися фотосвідчення про злочини режиму. Автентичним на сьогодні може вважатися лише незначний масив неофіційних документів – трохи більше 100 одиниць²⁶⁸. Водночас не можна применшувати значення доволі значного масиву збережених дотепер в архівних і музейних колекціях офіційних фотодокументів, що в пропагандистському форматі, бодай фрагментарно, але рельєфно відтворюють повсякдення доби Голодомору. За тодішніми оцінками, їх збереглося не більше 10 тис. одиниць²⁶⁹.

Наступного 2008 року Р. Пиріг, базуючись на документах, опублікованих ним у фундаментальному документальному виданні "Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали" (2007), уже запропонував оновлену, хоч і умовну, за його зізнанням, систематизацію з п'яти груп: документи союзних органів влади; республіканських органів влади; місцевих партійних і советських; зарубіжних дипломатичних установ, політичних і громадських організацій, закордонної преси; щоденники, листи, заяви, скарги²⁷⁰.

Окресливши групи документальних джерел Голодомору, зупинимось на непростому питанні щодо кількісних параметрів таких джерел. Єдиним дослідником, хто наважився (свідомо наражаючи себе на можливу критику) запропонувати кількісні параметри документального масиву та сформулювати концепцію "архівоциду" в цьому контексті, став Г. Боряк. Він у 2007 р. дуже обережно і орієнтовно оцінив загальний обсяг масиву офіційних архівних документів за період 1932–1933 рр., що збереглися у державних архівах України, у бл. 70–80 тис. документів, зосереджених у складі близько 2000 архівних фондів і колекцій²⁷¹. Трагічна доля спіткала урядовий архів: у ньому спочатку через архівні "чистки", а зрештою – через майже повне винищення в липні 1941 р. збереглося лише приблизно 5% документів 1932–1933 рр. від загальної кількості того, що мало б сьогодні пере-

²⁶⁶ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. *Український історик*: журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Т. XLV. С. 118–119; Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / редкол. тому: І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусова, Г. В. Боряк та ін.; Держ. ком. архівів України, Одес. облдержадмін., Держ. архів Одес. обл. Одеса, 2007. С. 242–243; Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's State Archival System (reprinted from *Harvard Ukrainian Studies* 27 (2004–2005): 117–147). Р. 28–35.

²⁶⁷ Левчук Н. До питання про "старі" та "нові" підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 183.

²⁶⁸ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень.

²⁶⁹ Там само. С. 12.

²⁷⁰ Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні*: док. і матеріали. С. 7.

²⁷¹ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 9.

бувати на державному зберіганні в архівах²⁷². Можна припустити, що регіональні сегменти корпусу документів доби Голодомору збереглися краще, ніж центральний: для здійснення "чисток" на місцях не завжди вистачало сил і засобів.

Згодом, спираючись на обліково-звітну документацію архівних установ пізніших років, дослідник переглянув свої оцінки обсягу наявного документального масиву (нагадаємо, йдеться лише про 1932–1933 рр.) і окреслив його у бл. 200 тис. документів; відповідно, і загальний відсоток збережених документів був збільшений до 12–15% від первісного документального масиву, що мав би надійти на зберігання до центральних і регіональних архівів²⁷³. На сьогодні в Інституті історії України НАН України триває робота зі створення інтегрованого Цифрового архіву Голодомору (ЦАГ). Загалом до нього має бути включено 20–30 тис. документів²⁷⁴.

Італійський дослідник советського міжвоєнного періоду, зокрема, й голоду 1932–1933 рр., Андреа Граціози виділив п'ять етапів чисток советських архівів та нищення документів: 1929–1930 рр. через нестачу паперу; 1936–1938 (часто нищилися власниками документів з остраху перед арештом); спалення документів влітку 1941 (наприклад, понад один мільйон справ, пов'язаних з ГУЛАГом); падіння Берії та доповідь М. Хрущова 1956 р. знаменували четверту хвилю нищення в 1953–1956 рр.; востаннє документи нищилися напередодні розвалу СРСР у 1990–1991 рр. (переважно документи КДБ)²⁷⁵.

Дослідження Г. Боряка поглиблює наведену періодизацію та додає ще один етап, який почався в Україні наприкінці 1933 р. й розгорнувся з весни 1934 р. Він дослідив такий вид облікової документації як справи фондів, і на підставі цього зробив висновок про архівоцид як свідоме нищення документів про Голодомор советською владою²⁷⁶.

Крім згаданих вище книг записів смертей, що велися місцевими органами реєстрації актів цивільного стану, жертвами "архівних репресій" стали архівні документи рівня сільради, тобто архіви колективних, советських господарств та МТС, що їх було взято під контроль циркулярним листом від 27 грудня 1933 р. та, ймовірно, масово знищено. Наступна кампанія нищення документів уже стосува-

²⁷² За даними Г. Боряка; див.: Боряк Г. "Знищено шляхом спалення...": невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. У 2 кн. Кн. 2. Простори історика* / НАН України, Ін-т історії України, ДУ "Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України". Київ, 2020. С. 531–558. Вже після публікації статті деякі кількісні параметри були уточнені Г. Боряком і надані авторці.

²⁷³ Обрахунки Г. Боряка; надані авторці під час консультацій у 2020–2022 рр.

²⁷⁴ Див.: Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 138–153.

²⁷⁵ Граціози Андреа. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика. *Отечественные записки*. 2008. № 4.

²⁷⁶ Дет. див.: Боряк Г. В. "Архівоцид" в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій. 2013; Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 138–153.

лася архівних фондів центрального (республіканського) рівня – ВУЦВК, РНК, наркоматів та ін. Орієнтовний обсяг знищених документів оцінюється такими цифрами: не менше 100 тисяч документів (близько 2,5 тис. справ) за 1932–1933 рр.²⁷⁷.

Неймовірно, але очевидці голоду подеколи прямо вказують на зникнення книг реєстрації актів громадянського стану. Один респондент у 2003 р. зазначив, що з початку голоду велася книга реєстрації померлих, але в кінці 1933 р. вона зникла разом з людиною, яка її вела²⁷⁸.

Архівоцид, зрозуміло, не оминув і документи ДПУ: у ГДА СБУ майже повністю відсутні накази та розпорядження ДПУ УСРР за 1922–1933 рр. Але півтора десятиліття тому архівісти не наважувалися вголос говорити про свідоме нищення документів спецслужб. Вони припускали, що причини серйозних лакун могли бути ті самі, що й для "союзного Центру": евакуація під час Другої світової війни та "інші причини, документальних підтверджень яким немає"²⁷⁹.

Однак російсько-українська війна нагадала про цілеспрямовану політику нищення джерельної бази українського історіописання та відповідно – національної ідентичності. Директор Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті Ігор Кулик згадав про винищення та вивезення до Росії українських архівів після початку повномасштабного вторгнення. Він також окреслив віхи нищення архівів доби Голодомору, зокрема документів поточної статистики руху населення України в період Голодомору з київських архівів. Він нагадав, як 110 томів матеріалів Всесоюзного перепису населення 1937 р. було вміщено в один невеличкий том через ліквідацію решти документів; знищення документів на понад 6 мільйонів советських громадян у 1954–1955 рр.; тоді ж було запроваджено норму "тимчасового зберігання частини матеріалів" – так було знищено після спливання термінів "архіви органів держбезпеки районного та міського рівнів", "агентурні та оперативно-розшукові справи на керівників українського визвольного руху, оригінали та рецензії художніх творів"²⁸⁰.

Характеризуючи фрагментарно документальний масив доби Голодомору, відомі дослідники архівів тоталітарної доби залишили важливі джерелознавчі спостереження. Р. Пиріг висловив думку, що "рівень походження документа та його інформативне наповнення перебувають в обернено пропорційному зв'язку: чим вищий представницький рівень партійних документів, тим менше в них інформації" про голод²⁸¹. А. Граціозі відзначив, що архівні фонди советського періоду

²⁷⁷ Детальніше див: Боряк Г. В. "Архівоцид" в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. С. 13–17.

²⁷⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : ВД "Калита", 2009. С. 590.

²⁷⁹ Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ІПУ-НКВД*. Київ, 2008. С. 22.

²⁸⁰ Кулик Ігор. Українські архіви: знищення і повторення – рашисти і комуністи. *Українська правда*. 14.09.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/06/9/162784/>

²⁸¹ Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні*: док. і матеріали. С. 13.

свідчать не стільки про систему, скільки про "грандіозну бюрократичну машину", а також про те, що відсутність документів, які встановлюють певний факт, для деяких істориків є достатньою причиною для його заперечення²⁸². Перший висновок цілком корелюється з офіційною документацією про голод. Справді, деталей господарського життя годі шукати з-поміж ідеологічної риторики в розпорядчих документах центрального рівня. Безпосередніх відомостей про голод ми тут знаходимо небагато. А подеколи у їх пошуках доводиться просто декодувати тексти, що спускалися зверху, застосовуючи для цього спеціальні інструменти.

Італійський вчений також пише про "гіпертрофований апарат управління" при "централістській" советській системі і підсумовує: хоча можна констатувати, що в наявності є "багато архівних джерел", але виявляється, що "їх у нас дуже мало"²⁸³. Останнє спостереження дуже влучно загалом характеризує джерельну базу Голодомору: *тисячі документальних джерел* навряд чи допомогли розгледіти найдрібніші деталі організації та виконання Голодомору, поки не був накопичений та уведений до наукового обігу потужний масив з *десятиків тисяч усно-історичних свідчень*.

75-ті роковини Голодомору стали приводом для підведення певних підсумків і в археографічній діяльності. Станом на кінець 2008 р. до наукового обігу в археографічних публікаціях, запроваджено було не менше 1200 документів про голод²⁸⁴. 2008-й рік можна вважати рубіжним в історії формування цього – актуалізованого – сегмента джерельної бази Голодомору. Як правильно відзначив Р. Пиріг, евристичний потенціал Національного архівного фонду України щодо голоду тоді наближався до вичерпаності. Виглядає, що "базові" змістово-тематичні документи уже введені до наукового обігу або стали доступними. Подальші публікації документів зможуть розширити географію, додати нові імена та населені пункти. Але навряд чи можна сподіватись на нову якість знання цієї проблематики²⁸⁵.

Важливим є спостереження Г. Боряка, яке можна спроектувати і на колективну пам'ять українців щодо пригадування голоду: на всіх рівнях владної ієрархії голод залишав свої "сліди" у тій чи іншій формі – або у вигляді джерела (скарги, листи, доповідні записки, заяви) – або ступеня фіксації дійсності (причини, масштаби, хід, наслідки); і незважаючи на заборону говорити про нього, Кремлю так і не вдалося зупинити цей документальний та інформаційний потік знизу²⁸⁶. Як засвідчують усноісторичні проекти в різних країнах у різні роки, пам'ять про голод не зникала і за найменшої нагоди намагалася "прорватися", "вихлюпнутися" назовні (наприклад, під час німецької окупації).

²⁸² Грациози Андреа. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Обрахунки Г. Боряка та Г. Папакіна: Боряк Г. В., Папакін Г. В. Голодомор в Україні 1932–1933 : реєстр арх. док., опубл. у 1990–2007 рр. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 423.

²⁸⁵ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент. С. 129.

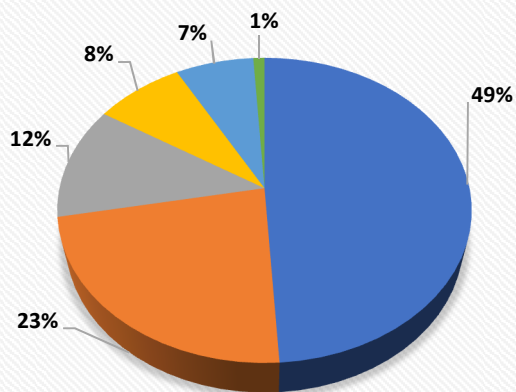
²⁸⁶ Див.: Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's State Archival System (reprinted from *Harvard Ukrainian Studies* 27 (2004–2005): 117–147). P 6.

Візуально структура джерельної бази Голодомору, тобто співвідношення основних груп джерел, вперше була представлена Г. Боряком у 2007 р. Включно з опублікованими усними свідченнями вона виглядає приблизно так: найбільшим її сегментом – бл. 50% – є документи місцевих партійних і советських органів; бл. 25% – документи центральних органів республіканського рівня; бл. 10% – аналогічні документи союзного рівня; до 15% – листи, скарги громадян (8%), а також усні свідчення (7%)²⁸⁷. Як бачимо, сукупна документальна частина у цій моделі сягає 85%. Усноісторичний сегмент разом із листами і скаргами займає у діаграмі лише незначну частку. Це надзвичайно показово ілюструє наші тогочасні уявлення про інформаційний потенціал і ступінь опрацювання джерельної бази Голодомору на середину – другу половину нульових років.

Виходячи з наявних на сьогодні в нашому розпорядженні даних, авторка має усі підстави внести певні корективи до оприлюдненої діаграми джерельної бази Голодомору і представити свою візуальну модель. При цьому питома вага її усноісторичного сегмента значно збільшується, – більш ніж удвічі, сягаючи 35% загального масиву джерел. Відповідно, відсоток документального масиву в діаграмі зменшується: приблизно з 85% до 65%. На нашу думку, такі зміни у репрезентації джерельної бази стали можливими не лише за рахунок істотного прирощення масиву записаних і оприлюднених усних свідчень, що "відтіснили" документальний блок, але й за рахунок удосконалення інструментів реєстрації та обліку зазначених джерел, а також (причому, не в останню чергу) – через зміщення фокуса дослідницьких інтересів з документальної на наративну частку моделі. Що ж до наших уявлень про співвідношення решти сегментів всередині документального блоку, то вони практично не змінилися.

²⁸⁷ Див. : Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 13. Дані дещо генералізовано; усні свідчення об'єднано в один блок з листами і скаргами; дипломатична документація не врахована.

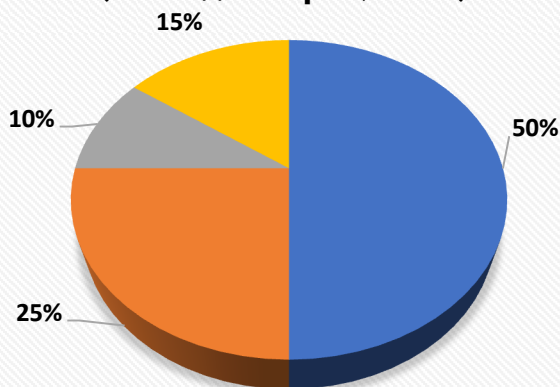
Структура джерельної бази Голодомору (Геннадій Боряк, 2005)



- Документи місцевих партійно-державних органів
- Документи органів влади республіканського рівня
- Документи союзних органів влади
- Листи, звернення, скарги громадян
- Усна історія (опублікований сегмент)
- Реляції іноземних дипломатів, документи іноземної преси

За публікацією: Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System. *Harvard Ukrainian Studies*. 2004/2005. Vol. 27. P. 117–147.

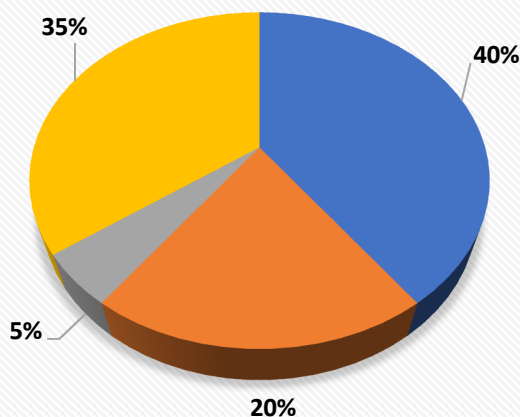
Структура джерельної бази Голодомору (Геннадій Боряк, 2007)



- а) документи місцевих партійно-державних органів
- б) документи органів влади республіканського рівня
- в) документи союзних органів влади
- г) джерела особового походження (листи, звернення, скарги, усна історія)

За публікацією: Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. 2007. № 1 (13). С. 3–14.

Структура джерельної бази Голодомору (Тетяна Боряк, 2023)



- а) документи місцевих органів влади
- б) документи органів влади республіканського рівня
- в) документи союзних органів влади
- г) джерела особового походження (листи, звернення, скарги, усна історія)

Існують різні підходи до класифікації таких "документів" (ми воліємо називати їх не документами, а джерелами, розглядаючи документ у вузькому значенні як продукт діловодства певної установи) особового походження, які містять згадки про голод: автокомунікативні (щоденники та мемуари) та джерела міжособистісної комунікації (листування)²⁸⁸; мемуари як окремий вид письмових історичних джерел особового походження, які можуть включати автобіографії, щоденники та/або приватний епістолярій²⁸⁹. Зрозуміло, що підхід до класифікації розробляється відповідно до дослідницьких завдань.

Нагадаємо, метою нашого дослідження є передусім виокремлення із масиву джерельної бази Голодомору та *аналіз джерел, створених конкретними особами*, до яких ми відносимо переважно очевидців, які опинилися у вирі голодування (жертви, на яких були спрямовані дії геноцидаріїв); партійців низового рівня; іноземних громадян (журналістів, які базували свої публікації на власному досвіді чи інформації, отриманій від респондентів) та дипломатів, які не піддалися советській пропаганді. Щодо мети, з якою створювалися свідчення, то її можна трактувати подвійно: по-перше, інформування про голод своїх родичів та нащадків (якщо джерела створені українцями), або ж іноземців; по-друге, фіксація власного досвіду спостереження та проживання. Створювалися такі свідчення про голод протягом тривалого часового проміжку у понад 80 років.

Відтак, ми пропонуємо наступну класифікацію джерел особового походження (або усноісторичних джерел) про Голодомор. Вона значною мірою є умовною, оскільки сама проблематика джерельної бази Голодомору є багатшаровою і має враховувати наступні чинники:

- кількість осіб, які намагались створити/оприлюднити свій наратив, була величезною: це десятки тисяч свідків голоду;
- різноплановий соціальний та професійний статус: селяни, містяни, службовці, партійці, дипломати;
- наявність серед свідків громадян СРСР, "безпаспортних" селян, іноземців;
- різноманітні канали комунікації, якими вони намагались донести відомості про голод: листи до родичів; інтерв'ю; щоденникові нотатки чи спогади, написані для себе; мемуари, призначені для публікації; звернення до владних інституцій чи посадових осіб;
- наявність різних країн та різних часових рамок поширення персонального наративу про голод, залежно від чутливості влади до тематики голоду: від відомостей про голод, зафіксованих для себе в УСРР в 1930-ті та у повоєнний час; частково обмеженого наративу на Західній Україні та у вільному світі у 1930-ті; частково сприятливих обставин оприлюднення досвіду під нацистською окупацією; "вибухового" оприлюднення свідчень про голод після 1945 р. в таборах ДіПі (*Displaced Persons, DP*) та на Заході; проєктів 1980-х рр. та повернення пам'яті про

²⁸⁸ Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 93.

²⁸⁹ Ясь О. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. *Ла-Мі* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. С. 605.

голод в Україні через фактичний дозвіл на оприлюднення даних про нього в публічному просторі (з певними хвилями піднесення і спаду) до завершення усноїсторичних проєктів з Голодомору на межі 2010-х – 2020-х рр. через відхід покоління *першосвідків*.

Різні види усноїсторичних джерел можуть мати різні комбінації наведених вище характеристик. Нагадаємо, при виокремленні видів джерел пріоритетом для нас залишається конкретна особа як автор нарративу про голод.

Виходячи з наших дослідницьких завдань, пропонуємо уточнену класифікацію джерельної бази Голодомору з наведеними вище застереженнями щодо її умовності через підпорядкованість певним дослідницьким завданням.

I. Офіційні інституційні джерела:

1. Документи рівня вищих союзних органів влади і управління:

– інституційні фонди: ЦК ВПК(б); ЦВК СРСР; РНК СРСР, ОДПУ СРСР; Міністерства зовнішньої політики СРСР, Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями "Торгзін"; Народних комісаріатів постачання СРСР, фінансів СРСР; Міністерства хлібопродуктів СРСР; Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР. Це нормативні акти, постанови політбюро ЦК КПРС та матеріали до них: пленумів, з'їздів і засідань, матеріали про сільськогосподарські кампанії тощо.

– фонди особового походження: Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова та ін. У складі цих фондів зберігається офіційне листування вищого партійно-державного керівництва, серед яких виділяється епістолярій Й. Сталіна та Л. Кагановича. Чи не найголовнішим листом, що дає розуміння причин Голодомору, є знаковий лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Документ пролежав майже 70 років в архіві, про нього згадували лише партійці ще в 1930-х рр.; вперше він був опублікований у московській газеті²⁹⁰. Згодом Ю. Шаповал та В. Васильєв опублікували цілісну підбірку епістолярію того періоду²⁹¹. Загалом листування Кагановича зі Сталіним охоплює 1931–1935 рр.²⁹²

Сюди ж можна віднести і щоденник одного з організаторів Голодомору Л. Кагановича²⁹³. Один із щоденників вели з 20 по 29 грудня 1932 р., записи демонструють незадоволення темпами хлібозаготівель та боротьбою з "контрреволюцією"; методи примусу до виконання плану. Інші два щоденники стосуються поїздок на Північний Кавказ у листопаді 1932 та червні 1933 р.²⁹⁴

²⁹⁰ Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932–1933 рр. в Україні. С. 53; див. детальніше: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Державний комітет архівів України. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php#nom-261>

²⁹¹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. С. 204–214; Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 96

²⁹² Детальніше див.: Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 97.

²⁹³ Там само. С. 96.

²⁹⁴ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. С. 342–367; Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 96.

Загалом фонд Л. Кагановича у РДАСПІ має низку документів з 1925 по 1928 рр. (українізація, національний рух в Україні, сільське господарство). Однак щодо Голодомору, то це уже згадане листування зі Сталіним; поїздка на Донбас у квітні 1933 р., створення політвідділів МТС. Особовий фонд В. Молотова у РДАСПІ також має документи за 1931–1932 рр. (поїздки Україною на початку та в кінці 1932 року); тут же зберігаються нотатки з питань хлібозаготівель²⁹⁵.

2. Документи республіканського рівня:

– фонди органів совєтської влади ВУЦВК, РНК, Генеральної прокуратури, Верховного Суду, наркоматів: землеробських справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, робітничо-селянської інспекції тощо; Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів;

– архіви партійних органів: ЦК КП(б)У (матеріали з'їздів тощо, постанови, листи, телеграми, записки тощо; документи інформаційно-посівної групи);

– листування партійно-державної верхівки УСРР; листи до них від різних партійних посадовців (зокрема, уповноважених ЦК КП(б)У) варті виокремлення через високий ступінь деталізації інформації, що надходила знизу до верхівки партійної вертикалі, та персоналізований характер такої документації.

3. Документи низового рівня, відповідно до адміністративно-територіального поділу: обкомів, райкомів та міськкомів; виконавчих комітетів зазначених трьох рівнів – постанови, доповідні записки, листи тощо.

4. Документи ДПУ УСРР. Це нормативно-розпорядча документація (інструкції, доповідні, листи, спецповідомлення, оперативні зведення тощо – зокрема, щодо репресій на селі, настроїв населення; зокрема, оперативні накази № 1 від 5 грудня 1932 та № 2 від 13 лютого 1933 рр. за підписами Всеволода Балицького щодо організації ударно-оперативної групи для "негайного прориву, викриття й розгрому к-р повстанського підпілля"); документи оперативно-статистичної звітності. Окремо виділяються архівно-кримінальні справи, які не просто містять відомості про голод, але й документи особового походження (щоденники; вірші); дані про канібалізм²⁹⁶.

5. Демостатистичні матеріали: метричні книги запису смертей (збереглося лише 3,5 тисячі книг, що охоплюють менше половини населених пунктів УСРР); зведена статистична звітність УНГО в РДАЕ, зокрема, матеріали перепису населення 1937 р., щорічні підсумки природного руху населення; документи фонду УНГО при Держплані УСРР в ЦДАВО України; статистичні об'їзники ЦСУ УСРР; документи особового архіву Ю. Корчак-Чепурківського в Інституті демографічних і соціальних досліджень НАНУ та ін.²⁹⁷

²⁹⁵ Мелашенко Л. Документи особових фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в ХХ ст. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 196–198.

²⁹⁶ Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 22–24, 29.

²⁹⁷ Дет. див.: Левчук Н. До питання про "старі" та "нові" підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. С. 183–184.

II. Усноісторичні джерела та джерела особового походження (в порядку кількісних параметрів обсягу):

1. Усноісторичні джерела: усна історія (свідчення) та мемуари;

2. Листи:

- селян до родичів (тут відсутній часовий розрив між подією та її описом);
- селян та партійців низового рівня до органів влади – (також відсутній часовий розрив між подією та її описом);
- спогади про голод, написані власноруч очевидцями і надіслані інтерв'юерам, архівним установам, дослідникам чи редакціям газет (присутній хронологічний розрив між подією та її описом)²⁹⁸.

3. Матеріали, що містять відомості про голод, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та українській), публікацій свідчень та щоденникових записів; також свідчення іноземців.

4. Документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб.

5. Поетичні та прозові тексти, створені в 1930-х роках та під час Другої світової війни; виступають як першоджерела специфічної художньої форми. Щодо пізніших творів, то повоєнну художню літературу ми не розглядаємо як першоджерело через уже значну хронологічну віддаленість від події та неминучий вплив інформаційного поля.

6. Щоденники та щоденникові нотатки.

III. Візуальні джерела: фотодокументи

Аналіз другої та третьої груп джерельної бази представлено в наступних підрозділах (1.3.2 та 1.3.3).

Виходячи з поставлених завдань, авторка розглядає два основні сегменти джерельної бази: офіційні інституційні джерела та джерела особового походження. До першої групи включено п'ять груп документів:

- рівня вищих союзних органів влади та управління, включно з особовими фондами партійно-советських вождів;
- республіканського рівня;
- низового рівня, відповідно до адміністративно-територіального поділу;
- ДПУ УСРР;
- демостатистичні документи.

Враховуючи специфіку інформаційного потенціалу тогочасних документів, серйозні деформації документальних комплексів, обмеження доступу до них (продукування масиву документів як "передавальних пасів": розпоряджень – зверху вниз, звітів про виконання – знизу вгору; тотальне ідеологічне забарвлення; "архівоцид"; закритість російських архівів тощо), можемо констатувати, що

²⁹⁸ Третій вид перетинається з попереднім, тут ми вважаємо, що більшу роль відіграє форма оприлюднення спогаду – лист, ніж сам процес його створення, який не відбувся у рамках усноісторичного проекту.

документальні джерела надають можливості лише для часткової реконструкції подій доби Голодомору.

1.3.2. Усноісторичні джерела

1. Усноісторичні джерела: усна історія (свідчення) та мемуари/спогади

Усноісторичні свідчення про Голодомор виступають своєрідним джерельним масивом у структурі джерельної бази. Його спіткала важка доля, адже в інформаційній сфері від самого початку його формування існувала заборона на згадку про голод, а советські спецслужби полювали за особами, які бодай лише артикулювали в тій чи іншій формі наратив про голод. Це на довгі десятиліття спричинило страх пригадування, творення та збереження документів зі згадкою про голод. Тому, коли йдеться про тематику Великого Голоду, про дотримання в українських реаліях класичних/хрестоматійних засад теорії усної історії (методика інтерв'ювання, транскрибування текстів, верифікація інформації, публікація, архівне зберігання записів тощо) здебільшого говорити не доводиться.

До того ж складові потужного усноісторичного масиву, що став предметом нашого дослідження, важко чітко окреслити, структурувати, “обрахувати”, ідентифікувати. Це викликано тим, що в ньому паралельно функціонують різноформатні, різночасові, різновидові свідчення: актуалізовані (один або більше разів опубліковані; оприлюднені повністю або у витягах) і неактуалізовані наративи (неопубліковані, збережені лише в рукописах – листах, виповнених рукою свідка в анкетах, так само записаних зі слів свідка вчителями, школярами чи студентами, надруковані на друкарській машинці або набрані на комп'ютері); збережені у транскриптах або їх аудіовізуальних відповідниках (на аудіоплівках чи в цифровому форматі); представлені в державних архівах України або лише у внутрішніх локальних базах даних у зарубіжних дослідницьких та архівних центрах та/або доступнені онлайн у різних форматах у Мережі. Процеси творення й накопичення усних джерел про Голодомор безупинно тривають уже дев'ять десятиліть поспіль і продовжуються дотепер. Цей масив є доволі нестабільним і рухливим, з недостатньо визначеними контурами.

Разом з усноісторичними джерелами, яких, як ми з'ясували вище, нараховується приблизно удвічі менше, ніж документальних, ми розглядаємо джерела особового походження. До кола останніх ми залучаємо, окрім традиційних джерел (мемуари, щоденники, сповіді, автобіографії, різноманітні записки або нотатки, епістолярій, есеїстика), також тогочасні художні твори та вірші, переважно автобіографічного характеру; тогочасні публікації в західноукраїнській та іноземній пресі; документи, пов'язані із діяльністю дипломатичних установ.

Систематизація усноісторичних джерел про Голодомор, зрозуміло, може проводитися за окремими ознаками. З-поміж широкого кола останніх вважаємо за конструктивне виокремлення лише кількох провідних параметрів. Групування

джерела саме за ними дає, на думку авторки, дещо глибше уявлення про змістовні особливості і головне – інформаційні можливості кожної з окреслених груп.

Одна зі специфічних рис усноісторичного джерела полягає в розмитості, нечіткості його ознак з точки зору джерелознавчої систематизації. Чого не можна сказати, для прикладу, про діловодні документи. Відомо, що їх можна систематизувати за видовою ознакою; за походженням (в сенсі інституційному, тобто коли систематизація проводиться за оцінкою документа як продукту діяльності певної категорії інституцій), за ступенем актуалізації (рівнем введення до наукового обігу) та ін.

Коли мова йде про усноісторичне джерело, необхідно враховувати також особливості пригадування, специфіку функціонування колективної та індивідуальної пам'яті, адже під впливом цих чинників у наративах, зокрема про Голодомор, з'являються змістовні нашарування із інших соціальних катастроф – Другої світової війни, нацистської окупації, повоєнного голоду та ін. Їх не завжди можна відокремити від власне "голодоморних" спогадів, а це, своєю чергою, ускладнює аналіз масиву усноісторичних джерел. Водночас, втрачаючи в такому випадку цінність як джерела щодо дослідження саме Голодомору, наратив залишається важливим джерелом для дослідження епохи та її пригадування людиною, оцінкою її місця у катаклізмах новітньої доби в Україні.

Отже, в проведеному дослідженні завдання ґрунтовної систематизації усноісторичних джерел не є першим пріоритетом. У нашому випадку систематизація виступає допоміжним інструментом аналізу.

Ключовою систематизаційною ознакою усноісторичного джерела вважаємо *хронологічні параметри* – час створення/публікації джерела. В окремих випадках, особливо стосовно ранніх етапів формування масиву джерел, ці категорії співпадають. Саме ця ознака була покладена в основу *періодизації історії формування масиву усноісторичних джерел* (див. підрозділи 3.1 та 3.2).

Відповідно до хронологічної ознаки пропонується виокремити чотири групи джерел (третя і четверта, своєю чергою, розпадаються на дві і три підгрупи відповідно; отже, загалом у дослідженні усноісторичні джерела розглядаються за сімома хронологічними блоками):

1) джерела міжвоєнного періоду: фіксація фактів голодування та їх наслідків, втечі за кордон;

2) джерела періоду нацистської окупації: спомини про советську репресивну політику, голод як стан навколишньої реальності, голодування та його наслідки;

3) джерела повоєнного періоду (1945 – кінець 1980-х):

3.1. 1945–1953; 1954–1963; 1964–1973: сплески записування та публікації усної історії, спогадів та художніх творів автобіографічного характеру про голод, рефлексії щодо його причин та наслідків;

3.2. 1974 – кінець 1980-х рр.: усноісторичні проекти Дж. Мейса, дослідження Р. Конквеста та Комісії Конгресу США, Канадського дослідницького і документального центру, передумови для перенесення проектів в Україну;

4) джерела новітньої доби (кінець 1980-х – 2023 р.):

4.1. Кінець 1980-х – 1990-ті: майже десятиліття "проривних", знакових проєктів в Україні – В. Маняка та Л. Коваленко, О. Міщенко, В. Нолла, низки місцевих ентузіастів; початкове вибухове піднесення змінилося спадом записування усної історії наприкінці 1990-х рр.;

4.2. 2000-ні рр.: безпрецедентна за масштабом активізація інтересу до усної історії напередодні 75-х роковин Голодомору (2008), зокрема через ухвалення Закону про Голодомор (2006) та державне фінансування відповідних дослідницьких та меморіальних проєктів, зокрема, серії "Національна книга пам'яті жертв Голодомору";

4.3. 2010-х – поч. 2020-х: зменшення кількості усноісторичних проєктів через відхід покоління, зміну державної гуманітарної політики, початок війни РФ з Україною у 2014 р. та повномасштабного вторгнення у 2022 р.

Як прийнято традиційно вважати, одна з невіддільних рис усноісторичних джерел та взагалі джерел особового походження – їх суб'єктивність. Втім, парадоксально, але джерелознавці чомусь не враховують, що діловодні документи також створюються особами і як такі позначаються суб'єктивністю їхніх авторів – індивідуальною або корпоративною, але все ж не меншою, на нашу думку, ніж суб'єктивність усних джерел.

Тож перейдімо до першого аспекту достовірності в розрізі *інформаційного потенціалу* джерел нашого дослідження.

Передусім ідеться про зіставлення даних з іншими джерелами, їх верифікацію там, де це можливо, документальними джерелами. Однак тут слід пам'ятати, що частина відомостей буде повністю або частково відсутня в документальних джерелах (персональний вибір стратегії виживання; фізичний і психічний стан людей), як і навпаки: респонденти не демонструють знання деталей щодо хлібозаготівельного плану, процесу прийняття рішень (хіба що респондентом є партієць рангу, вищого за рівень села).

До нестандартного способу верифікації можна віднести фіксацію повторюваності епізоду. Йдеться про три види повторюваності. Повторюваність в рамках одного і того самого свідчення є ознакою, що саме цей сюжет емоційно зачепив респондента, вкарбувався в пам'ять, респондент стривожений, коли згадує про це. Він намагається зняти тривогу неодноразовим повторюванням сюжету, або хоче не залишитись непочутим.

Інший "вид" повторюваності як інструмент верифікації достовірності свідчення – це повторюваність епізоду (не дослівна, а змістовна) в інших свідченнях даного регіону, а особливо важливо – фіксація його в інших регіонах. Повторюваність – зазвичай вірна ознака достовірності усних джерел.

Третя категорія повторюваності стосується, як це не парадоксально, джерел, що в процесі аналізу визнаються не зовсім достовірними, або зовсім не достовірними (свідчення абсолютно різних осіб, що повторюються дослівно, текстуально: це ознака фальсифікації, в залежності від інтерв'юера – свідомої чи несвідомої).

Так, школяр-п'ятикласник міг несвідомо сфальшувати свідчення, списавши яскравий наратив у вправнішого однокласника, як списують контрольні роботи, не замислюючись про наслідки; студент 5-го курсу вже свідомо фальшує списане в сусіда свідчення, підставляючи прізвище особи, яку він опитував (чи нібито опитував, а насправді не встиг/не зміг опитати). Звісно, такі випадки траплялися в процесі збирання свідчень, особливо в ході виконання масштабних усноісторичних проєктів часів підготовки "Національної книги пам'яті", в рамках університетських програм. Ба більше, вони не є поодинокими. Проте в кінцевому результаті неодноразове текстуальне повторювання, опосередковано "зміцнює" статус першоджерела як змістовно важливого, хоча й напряду не засвідчує його достовірності.

Для аналізу змістового наповнення усноісторичних джерел, записаних до кінця 1980-х рр., ми виокремили такі 25 тематичних рубрик: 1) колективізація; 2) розкуркулення; 3) людоїдство; 4) конфіскація збіжжя; 5) конфіскація продуктів; 6) опухання людей, помирання просто неба, трупи на вулицях; 7) смертність; 8) поховання; 9) стратегії виживання; 10) перехід кордону з Польщею та Румунією; 11) прогнозування голоду та констатація факту; 12) штучність голоду; 13) наслідки голоду; 14) ситуація з харчуванням; 15) мета Голодомору; 16) роки; 17) т. зв. "Закон про п'ять колосків" – спільна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності"; 18) психологічні аспекти; 19) заборона казати про голод чи згадувати про нього; 20) діагнози та лікарі; 21) блокування кордонів; 22) переселенці; 23) експорт зерна; 24) методи, активісти; 25) опір.

Така рубрикація дозволяє побачити широту спектра інформації, адже вона виокремлює в усноісторичних джерелах, записаних у різні роки, ключові інформаційні елементи/одиниці. Відразу застерігаємо, що №№ 10 та 11 (перехід кордону з Польщею та Румунією та прогнозування голоду і констатація факту) хронологічно присутні в першій групі усноісторичних джерел, записаних у 1930-х рр. Натомість №№ 12, 13 та 15 (штучність голоду; наслідки голоду; мета Голодомору) відсутні в цій групі, адже очевидці голоду перебували "в епіцентрі події" та були нездатні рефлексувати через відсутність розуміння масштабу та розмаху голодування. Перша рубрика (колективізація) переважно відсутня у свідченнях 2000-х рр. і далі через малий вік респондентів під час голоду та звуження рамок наративу від історії голодування села до історії виживання родини.

Зрозуміло, зазначені тематичні рубрики не обов'язково наявні у всіх свідченнях. Однак записування спогадів "по гарячих" і не дуже слідах (до кінця 1980-х рр.) дозволяло виступати в ролі респондентів і авторів наративу дорослим під час голоду людям, які могли пригадати набагато більше і про опір, і про переселенців, і про ситуацію з діагнозами, і про блокування кордонів, і про штучність голоду – порівняно із записами з поч. 1990-х рр., коли вік респондентів зростав обернено пропорційно віку очевидців голоду.

Наступна ознака для систематизації: *за віком оповідача*. Відповідно, можемо говорити про такі основні групи свідчень:

а) прямі свідки 1900-х – 1910-х рр. народження: були дорослими під час Голодомору, оповідають у зрілому віці (про перші етапи, повоєнне лихоліття); уже у проекті В. Маняка та Л. Коваленко їх питома вага зменшується; на поч. 90-х рр. ХХ ст. повністю відходять;

б) прямі свідки поч. 1920-х рр. народження – були юнаками під час Голодомору і дорослими під час опитування;

в) прямі свідки кінця 1920-х рр. народження – були дітьми під час Голодомору і дорослими під час опитування;

г) непрямі свідки (діти й онуки тих, хто пережив Голодомор) 1930-х – 1940-х рр. народження; не були свідками, інформація опосередкована; ознака достовірності, якою як інструментом можна заміряти/перевіряти інформаційний потенціал – повторюваність. Тобто, якщо відомості, наведені інформантом, не випадають із загального інформаційного ряду, то ступінь достовірності джерела може вважатися доволі високою.

Наступна ознака систематизації – за *освітнім рівнем/соціальним статусом*. На перший погляд, очевидні переваги усного нарративу, створеного людиною освіченою (вчитель, викладач, службовець): відомості, що їх вона надає, будуть зазвичай систематизовані, продумані. Саме через це в деяких свідченнях можна почути про неврожай як причину голоду. Але такі джерела в жодному разі не можуть вважатися "чистими", "незамуленими", оскільки на них не може не впливати наявне інформаційне поле. Його природа може бути різною, але насамперед дається взнаки освітньо-професійний чинник, рід діяльності оповідача, а також щільність інформаційного потоку, що захаращує пам'ять та створює, умовно кажучи, "інформаційний шум". Останній проявляє себе в лексиці (Голодомор, Кремль, Москва, Сталін, геноцид, злочини влади, злочини партії та ін.), яким оповідачі не могли послуговуватися, якби свідчили десятьма-двадцятьма роками раніше. "Шумові забруднення" накладаються на переживання, тиснуть "згори" на власні, емоційно зафарбовані спогади про особистий досвід. Внаслідок цього відбувається викривлення "первісних" свідчень, нехай і в "позитивний" бік.

Можлива ознака систематизації – врахування *гендерного аспекту*: усі свідчення поділяються на чоловічі й жіночі. У наявному масиві усної історичної джерел жіночі оповіді становлять не менше 80%. Чоловічих свідчень збереглося відносно небагато, вони переважно датуються серединою – другою половиною ХХ ст. На початку ХХІ ст. їх чисельність зменшується – дається взнаки середня тривалість життя чоловіків (загалом на 10–11 років нижча, ніж у жінок).

Майже усі без винятку жіночі свідчення, порівняно із чоловічими, є значно яскравішими, емоційнішими, ширшими (в сенсі інформаційної насиченості), лексично багатші (із застереженням, що респондентка налаштована на розмову та пригадування травматичних подій). Жіночі оповіді концентруються передусім на родинному колі, засвідчують долю усіх членів родини, а вже потім розповідають про себе та особисті переживання.

Принциповою відмінністю чоловічих свідчень від жіночих є різна предметна означеність. Чоловічі наративи апелюють зазвичай до подій у країні, намагаються осягнути й пояснити суть того, що відбувалося на селі, але в загальних рисах, у той час як жіночі сповнені деталей, які вони пригадують. Серед них, зокрема, назви продуктів, предметів побуту, рослин, тварин, суспільних явищ, детальні обставини обшуків з фіксацією місця знаходження різних членів родини, із точним зазначенням кількості й номенклатури вилученого. Нарешті, жіночі свідчення (як і дитячі) "розцвічуються" кольорами – предметів, одягу, навіть їжі, тобто всього, що мало і має значення, того, що зафіксувалось у примхливій індивідуальній пам'яті. Не може не вражати дитячий спогад про колір хустки²⁹⁹, яку відібрали під час обшуку. У пам'яті респондентки він закарбувався на все життя як ознака знущання та насильства.

Наступна ознака систематизації – *за видами усної історії*.

– інтерв'ю як неформальні, так і формалізовані (за задалегідь розробленим питальником); записані на аудіоносій чи відеоінтерв'ю; записані інтерв'юером та транскрибовані ним особисто, без архівування вихідного носія. Персональні дані респондента можуть бути повними (включно із фотографією) або частковими.

– спогади як рефлексія на ініціативу їх фіксації представниками наукових та освітніх закладів, преси, громадських організацій чи органів влади. Їх умовно можна трактувати як неформальне інтерв'ю (без питальника), подане у довільній формі, без жодного структурування. Тут, з одного боку, на автора не тиснув авторитет дослідника, а з іншого, подана інформація вже не могла бути перевіреною або уточненою.

Якщо мова йде про усноісторичні проекти, здійснені на західних теренах (друга половина ХХ ст.), то, як правило, інтерв'ю та спогад у них чітко розмежовується. Натомість у публікаціях усноісторичних джерел про Голодомор, масово зафіксованих в Україні після 1991 р., помітне значне відхилення від дотримання чітких методичних засад інтерв'ювання. Як наслідок – не завжди зрозуміло, коли йдеться про опрацювання свідчень, підготовлених самими очевидцями, коли – отриманих у результаті інтерв'ювання. Тому ми не бачимо потреби (та, зрештою, й можливості) в чіткому розмежуванні таких двох видів наративів у нашому дослідженні. Формально, в обох випадках (інтерв'ювання чи самофіксації) – це "здобути" із пам'яті людини спогади. Дослідження засвідчує, що більшість джерел були отримані саме шляхом інтерв'ювання, тому на означення масиву джерел особового походження про голод застосовуємо термін "усноісторичні джерела".

²⁹⁹ "Я вийшов із смерті...". Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Борjak ; Ін-т історії України НАН України. Київ : ТОВ Юрка Любченка, 2023. С. 139, 964.

2. Листи.

3. Публікації в західноукраїнській та зарубіжній пресі (дописи журналістів), спогади та щоденникові записи, інші матеріали про голодування³⁰⁰).

У цих двох групах представлено джерела із різними видовими ознаками (лист, спогад, щоденникові нотатки) та конкретним способом його оприлюднення (преса). Якщо говорити про закордонну пресу, то тут спостерігаємо накладання двох груп документів: листів та усної історії, представленої у формі нотаток кореспондентів на основі їхніх власних спостережень та опитувань селян у ході особистих зустрічей з ними, та ретрансльованої у вигляді репортажу. Оскільки виокремити конкретні джерела в репортажі західного кореспондента часто неможливо (та й немає не те що оригіналу записаної розмови, але й її транскрибування репортером), вважаємо за потрібне означити публікації в західноукраїнській та зарубіжній пресі як окрему групу. Такі свідчення про голод публікувалися у пресі чи окремою збіркою під час чи за кілька років після голоду.

Українська преса на теренах Західної України міжвоєнного періоду, яка не мала власних кореспондентів, тим не менш публікувала листи від голодуючих, намагалася аналізувати стан речей на основі доступних радянських публікацій та передруковувала статті про голод з іноземних періодичних видань.

Серед кореспондентів, які заперечували тему голоду, чи не найбільш відомим є журналіст, лауреат Пулітцерівської премії В. Дюранті, який просував сталінський наратив про відсутність голоду в Україні³⁰¹ та навіть певним чином вплинув на бачення Президентом США Ф. Рузвельтом ситуації в Радянському Союзі³⁰². Менш відомим фальсифікатором став американський журналіст Луїс Фішер, який згодом порвав з комунізмом і визнав голод. Однак були також журналісти, які не боялись на весь світ вказати на злочин Сталіна. Серед них виділяється постать Гарета Джонса. Малкольм Маргерідж їхав переконаним комуністом і хотів залишитися жити в СРСР³⁰³. Юджин Лайонс, Вільям Генрі Чемберлін, Луїс Фішер взагалі приїхали до СРСР як на "святе паломництво", але, на власні очі побачивши "радянський рай", розчарувались у комуністичному експерименті³⁰⁴). Також цін-

³⁰⁰ У нашому дослідженні детальніше представлені листи та відомості усної історичного характеру у пресі міжвоєнного періоду та під час війни (як найбільш масові свідчення), тому більше інформації містять підрозділи 3.1.1 та 3.1.2. Епістолярій, пов'язаний з офіційними радянськими посадовцями чи інституціями, за браком місця, детально не розглядатиметься.

³⁰¹ Taylor S. J. Stalin's Apologist Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow. New York : Oxford : Oxford University Press, 1990. 355 p.; Мейс Джеймс. Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>

³⁰² Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується). Т. IV : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. С. 234.

³⁰³ Muggeridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. Maryknol. New York : Orbis Book, 2010. 237 p.; Chervas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery.

³⁰⁴ Chervas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 782–783.

ними є свідчення Ральфа Барнеса, Гарі Ланга, американця українського походження Адама Тодала³⁰⁵.

Американський письменник та журналіст Ю. Лайонс, який передавав відносно правдиві свідчення про становище в СРСР, у своїй книзі "Відрядження до Утопії" (Assignment in Utopia, 1937) визнав, що журналістська спільнота виявилася нездатною "чесно повідомити про страшний російський голод 1932–33 років" (нагадаємо, що Україна розглядалась як південний регіон Росії) та "одногосно і майже в однакових двозначних формулюваннях"³⁰⁶ зреклася Гарета Джонса – валлійського журналіста, який першим у західній пресі заявив про масовий голод в СРСР. Тут лише зауважимо, що за 80 років щоденники Г. Джонса були оприлюднені його внучатим племінником³⁰⁷. Літературного критика "The New York Times" Джона Чемберлена ледве не звільнили із посади за згадку про голод у рецензії на книгу біженки із СРСР Тетяни Черनावіної "Втеча із країни Рад" (Escape from Soviets, 1934)³⁰⁸.

Стосовно листів українських селян, то йдеться про такі три групи:

1) листи, написані до *родичів та друзів* на Західну Україну (є окремі листи з адресатами всередині УСРР або адресовані до європейських країн) із проханнями допомоги безпосередньо в розпал голоду; якщо адресатами виступали друзі чи родичі, – в архівах такі листи можуть зберігатись в особових фондах адресатів; опубліковані чи переказані в західноукраїнській пресі вони подеколи спричинилися до допомогових акцій у низці країн; сюди можна віднести і листи німецьких колоністів на батьківщину з проханнями про допомогу.

2) листи до *органів влади та редакцій газет* із описом голодування та проханням допомогти голодуючим – переважно від селян, але також і від містян, робітників, комсомольців та партійців; зазвичай переховувалися в архівних фондах під грифом "таємно"; відомо про кілька місць зберігання таких видів джерел (подеколи – принаймні до їх знищення під час "архівних чисток").

3) листи зі *спогадами* про голод, надіслані ініціаторам усної історичних проєктів чи редакціям часописів (у повоєнний період – за кордоном; за часів незалежності – в Україні), що публікувалися як спогади у тематичних збірках та періодичній пресі. Порівняно із першими двома групами, ці спогади переважно віддалені від події, а сама вона оповідається із немовби двох опцій – безпосередньо із місця події – українського села (в першому випадку) чи "збоку" (у другому випадку), коли містяни (або уповноважені) опинялись у селі чи спостерігали за голодуючими селянами в містах.

Усі три групи листів об'єднує втрата оригіналів, через що листи першої та третьої групи, представлені на шпальтах газет, перетворюються на першоджерело спогаду.

³⁰⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. С. 217–232.

³⁰⁶ Там само. С. 221.

³⁰⁷ Jones Gareth. Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Revised 22 April 2015. Nigel Linsan Colley. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

³⁰⁸ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. С. 223–224.

Маємо також дані про те, що багато листів від голодуючих українців потрапляли до дипломатичних та інших установ, які пересилали їх, зокрема, Святому Престолу³⁰⁹, своїм урядам (Польща), родичам голодуючих, які знаходились за кордоном (Польща)³¹⁰. На жаль, випадки збереженості такого листування українців нечисленні.

Архівні фонди, що містять листи, звернення, скарги тощо селян часів голоду, зберігає ЦДАВО України, зокрема: фонд № 1, ВУЦВК³¹¹ та фонд № 539, Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (оп. 10, спр. 1415, 1444). Такі документи опинялись також у фонді для перевірки, звідки надсилалися вищим партійним і державним органам³¹².

Відомо, що під час першої масштабної архівної чистки архіву ВУЦВК у 1937–1938 рр. було знищено журнали вхідної та вихідної кореспонденції за 1928–1934 рр., переважну більшість записів яких складали звернення селян. Під час другої чистки у 1940 р. було знищено 113 справ (за 1932 р.); ще 1500 справ було втрачено за часів Другої світової війни; у 1965 р. було виявлено сліди нищення звернень громадян Вінницької області до приймальні Голови ВУЦВК (контрольні картки реєстрації знищених заяв селян)³¹³. Листи громадян зберігалися, зокрема, і в архівних фондах Наркомзему та Укрколгоспцентру³¹⁴, але у відповідних за хронологією томах описів таких джерел нам виявити не вдалося.

Крім того, архівістка Лариса Яковлева зазначає, що листи зберігалися у фондах № 166, Наркомат освіти, та № 388, редакція газети "Колгоспне село"³¹⁵. Побіжний перегляд складу фонду Наркомату освіти за описами, удоступненими в Мережі, засвідчив наявність незначної кількості збережених дотепер справ за 1933 рік, і ще меншу кількість, які можуть містити свідчення людей про голод. Це зокрема, документи про забезпечення харчуванням учителів, учнів і студентів, у тому числі – гарячими сніданками учнів та борошном учителів (спр. 33, 177, 313, 319); участь учителів у хлібозаготівельній кампанії (спр. 55); скарги вчителів та розгляд заяв і скарг (спр. 53, 56–58), листування з редакціями газет щодо перевірки фактів,

³⁰⁹ The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / ed. Athanasius D. McVay and Lubomyr Y. Luciuk. [Kingston, Ont.]: The Kashtan Press and Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2011. P. IV–IX.

³¹⁰ Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 148.

³¹¹ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 95; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Верховна Рада України, м. Київ. Опис 8. 1932 р. 66 арк.

³¹² Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 99.

³¹³ Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій. [С. 7].

³¹⁴ Яковлева Л. Архівні джерела з історії голоду, Голодомору і голодувань в ЦДАВО України / відп. ред. С. Кульчицький. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* : Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 верес. 1993 р. Київ, 1995. С. 162.

³¹⁵ Там само. С. 163.

зазначених у дописах (спр. 68–70); підвищення рівня відвідування учнями шкіл (спр. 184)³¹⁶ – всього лише 13 справ (якщо не брати до уваги, скажімо, справи з прикладами тестів та екзаменів за 1933 рік).

Є. Шаталіна та В. Марочко зазначали, що у приймальні ВУЦВК при надсиланні до органу влади, який мав реагувати, збереглися якщо не самі оригінальні звернення за зиму – весну 1932 р., то принаймні супровідні листи на них, де коротко викладалася суть справи³¹⁷. На сьогодні збереглося³¹⁸ всього 10 справ за 1932 р. (справи № 108–117 на 2218 аркушах із заявами, скаргами та проханнями колгоспників щодо видачі та конфіскації хліба, зменшення хлібозаготівельних планів, про "невірне відібрання корів", "неправильне розкуркулювання" тощо) у фонді Верховної Ради України (тоді – ВУЦВК) в ЦДАВО України³¹⁹. Відсутність жодних подібних документів за 1933 рік, очевидно, не потребує коментарів.

Потенційно інформативними є згадані Л. Яковлевою справи фонду органу ЦК КП(б)У "Колгоспне село", на які звернули увагу Є. Шаталіна та В. Марочко ще в 1989 р.³²⁰. Це справи №№ 210–286 "дописи сількорів та листи громадян" (іноді включено і "відповіді редакції" на листи). За 1932 рік їх було виявлено 32, за 1932–1934 рр. – 44, за 1933 р. – 50, за 1932–1933 рр. – 57³²¹. Крім того, Є. Шаталіна та В. Марочко використали ще кілька справ інших описів фонду (спр. 741 оп. 1 та спр. 653 оп. 2³²²). Тому можна говорити про принаймні 52 справи за 1933 рік та 133 справи за 1932–1934 рр. Враховуючи втрати джерел за 1933 рік, припускаємо, що переважна більшість свідчень про Голодомор походитиме зі справ за 1933 рік, і лише незначна частина – з решти 133 справ за 1932–1934 рр.

Нагадаємо, що через знищення влітку 1941 р. більшої частини архіву ЦК КП(б)У, листів та звернень селян збереглося небагато³²³.

У вже згаданому фонді 3316 (ЦВК СРСР) у ДА РФ зберігаються листи і скарги³²⁴. Г. Боряк згадує РДАЕ як архівосховище, з якого безслідно зникло 5 млн. листів 1930-х років³²⁵.

³¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти Української РСР. Опис № 11. 1933–1941 рр. Арк. 1, 9–11, 26, 27, 41–42.

³¹⁷ Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 105–106.

³¹⁸ Там само. С. 105–106.

³¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Верховна Рада України, м. Київ. Опис 8. 1932 р. 66 арк.

³²⁰ Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 11. С. 80.

³²¹ ЦДАВО України. Ф. 388. Видавництво газет "Радянське село", "Колгоспне село". Опис 3, 1926–1935 рр. С. 26–34, 38–52.

³²² Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 124–125.

³²³ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 19.

³²⁴ Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. С. 105–106.

³²⁵ Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. С. 9.

В історіографії відома цифра в 150 тис. звернень і листів на ім'я Й. Сталіна та М. Калініна³²⁶. Прикметно, що першоджерелом є стаття Є. Шаталіної та В. Марочка від 1989 р.³²⁷ Інша цифра, що фігурує в літературі, – це 35 тис. листів голодуючих селян з України до Й. Сталіна, які нібито зберігаються в Кремлівському архіві (вочевидь, ідеться про архів президента РФ). Дані про це наводили члени Асоціації дослідників голодоморів в Україні, гірко констатуючи, що джерела залишаються недоступними³²⁸. Є. Шаталіна та В. Марочко зазначають, що така сама кількість листів була зареєстрована в приймальні голови ВУЦВК Г. Петровського лише в першому півріччі 1931 р.³²⁹

Як і у випадку з книгами реєстрації смертей, маємо згадку очевидця голоду про звернення селян до влади з проханнями про допомогу. Автор спогадів про життя в СРСР Г. Сова пише про свого знайомого секретаря райвиконкому, завдяки якому автор дізнався про величезну кількість листів, які писали голодуючі до Харкова і навіть Москви. Листи повертали назад до райвиконкому. Г. Сова навіть пригадує лист однієї комсомолки з села району, яка з родиною з лютого 1933 р. не бачила хліба³³⁰.

Деякі листи почали оприлюднюватись у регіональній пресі в 1988 – на поч. 1990-х рр.³³¹. Чи не найвідомішим став лист колгоспника Миколи Реви до Сталіна від 1 травня 1940 р., де він згадує голод 1933 р. За цей лист селянин отримав 6 років позбавлення волі³³².

Відомості опублікованих Є. Шаталіною та В. Марочком листів за 1933 р. цілком корелюються з усноїсторичними джерелами. У них, зокрема, йдеться про відсутність хліба в колгоспників та смертність людей у селах; невивплату зерна на трудові; вилучення майна, худоби та зерна; голодування родини колгоспника; крадіжки зерна з комори; відсутність хліба і посівматеріалу у колгоспу³³³. Володіючи інформацією про ситуацію в українському селі в 1933 році, дослідники можуть принаймні частково деконструювати ідеологічні нашарування та отримати конкретні відомості з цього виду джерел.

Наведемо зміст ще кількох листів робітників заводів ім. А. Марті (м. Одеса) та "61-го комунара" (м. Миколаїв), поданих у травні 1932 р. У них йшлося про те, що

³²⁶ Петренко С. М. Голод 1932–1933 років на Полтавщині очима сучасників. [С. 2]. URL: <https://docplayer.net/210412167-Golod-rr-na-poltavshchini-ochima-suchasnikiv.html>

³²⁷ Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 100.

³²⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 74.

³²⁹ Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 7. С. 100

³³⁰ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен, 1948. С. 8.

³³¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. [Вип. 1]. С. 243, 374, 404, 445, 448, 484.

³³² Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд.: Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. Археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. С. 573–577.

³³³ Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український історичний журнал*. 1989. № 12. С. 124–126; 1990. № 1. С. 110.

робітники і селяни опухають з голоду, в Зінов'євському і Баштанському районах щоденно вмирають з голоду близько 20-ти людей тощо. А у квітні 1934 р. до двох сіл (Дмитрівки й Диківки) у Знамянському районі Одеської області прибув голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який зафіксував відсутність хліба, солі, сірників у деяких колгоспників, "не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напівголодними, мов тіні..."³³⁴.

Німець Йоган Завадський з села Івангород (нині Запорізький район) у листі від серпня 1933 р. до німецької республіканської газети "Das neue Dorf" ("Нове село", Харків) зізнався у вбивстві і поїданні трирічної доньки. За його свідченням, із 103-х родин у селі залишилось 18. Мотивом для його звернення стала "брехня" "Німецької центральної газети", яка пише про надлишок їжі, а люди в селі "розпухли від голоду та хвороб", "приходиться подихати з голоду". Він також зазначає, що такий самий лист від "написав у Німеччину"³³⁵.

Припускаємо, що загалом можемо говорити про бл. півтисячі таких джерел доби Голодомору, що збереглися в українських державних архівних установах.

4. Документи, пов'язані із діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб.

Йдеться про донесення, звіти, повідомлення та інші види документів, позначені особливими рисами. За походженням вони є продуктом діяльності діловодства певних структур державного апарату (посольств, консульств, інших дипломатичних, військових чи торгівельних представництв різних країн в СРСР чи інших державах). Водночас це – своєрідні его-документи, адже їхніми авторами виступають особи (дипломати, військові, торгівельні аташе та ін.), не скуті жодними обмеженнями, що їх накладала влада на згадки про голод; вони були здатні майже вільно фіксувати побачене, описувати голод, не озираючись на советську цензуру. Саме цим вони подібні до усноісторичних джерел про голод. Їх специфічною рисою є відносно нейтральний погляд на події, адже дипломати не були ані жертвами, ані виконавцями злочину, лише спостерігачами. Вони не могли безпосередньо допомогти нещасним стражденним, але намагалися безсторонньо (аби не бути запідозреними в упередженості) та максимально коректно ретранслювати своїм урядам відомості про ситуацію в країні, де вони були акредитовані.

До цієї групи ми відносимо також документи іноземних спецслужб, які в тому числі базувалися на обміні даними із дипломатичними службами своїх та інших країн. Польські та румунські служби безпеки взагалі будували свої доповіді ще й на опитуваннях біженців з УСРР.

Варто підкреслити, що реляції часто були не витвором реального дипломата, а результатом колективного осмислення події. Вони базувалися на активному

³³⁴ Сирота О. Голодомор 1932–1933 років очима його сучасників. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 394.

³³⁵ Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. 1993. № 4/6. С. 68–69.

обміні інформацією між дипломатичними установами різних країн у СРСР та прикордонних країнах (Латвія, Естонія); також країн, що не мали встановлених дипломатичних зв'язків (США, Канада). Тому подеколи різні дипломати могли використовувати одне й те саме джерело при підготовці реляції, яка потім розходила дипломатичними каналами до урядів їхніх країн³³⁶.

Детальний огляд відмінностей між повідомленнями про голод дипломатів різних країн, зокрема Великої Британії, Італії, Польщі та Німеччини здійснив нещодавно італійський історик Паоло Фонці³³⁷. Тут лише підкреслимо, що саме публікації документів дипломатичних та спеціальних служб низки зарубіжних країн на поч. 1980-х рр. змусили советську пропаганду змінити ідеологічний вектор інформаційної війни проти голоду. Вона була змушена визнати факт голоду в Україні, хоча продовжувала наполягати на природних причинах, що його викликали³³⁸.

Перейдемо до огляду *колекцій документів про голод 1932–1933 рр.*, в алфавітному порядку країн, які їх накопичили.

Ватикан. 63 документи з 15 березня 1933 по 5 березня 1934 рр. з архівів Ватикану було опубліковано в тематичному збірнику "Святий Престол і Голодомор: документи великого голоду 1932–1933 рр. в радянській Україні" (2011) за редакцію Любомира Луцюка³³⁹. Публікація документів стала можливою лише після 2006 р., коли було розсекречено листування понтифіка Папи Пія XI. Переважна більшість документів зберігається в архіві департаменту Святої конгрегації надзвичайних еклезіастичних справ, частина – в архіві Східної конгрегації³⁴⁰.

Чинником, який вплинув на формування Ватиканом цього джерельного масиву, був страх Святого Престолу, що будь-яка Його присутність у дискусії про голод чи у відповідних допомогівих акціях спричинить погіршення становища католиків у СРСР³⁴¹. Не виключено, що Святий Престол усвідомлював той факт, що з огляду на заперечування голоду Кремлем, допомога навряд чи досягне кінцевого споживача.

У представлений колекції документів виділяються дві групи джерел про голод: *повідомлення дипломатичних служб* тих держав, які мали представництва в СРСР, та *епістолярій*. Спираючись на згадки, що містяться в деяких архівних теках, доводиться констатувати, що листів з описами голоду лишилося одиниці, а "сотні"

³³⁶ Šnore Edvins, Paavle Indrek. The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia. *Holodomor Studies*. 2011. Vol. 3, № 1/2. P. 46–47; Kuromiya Hiroaki. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 121.

³³⁷ Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. Pp. 444–459.

³³⁸ Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Iss. 1. P. 63–64.

³³⁹ The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. 89 p.

³⁴⁰ Ibid. P. III–IV.

³⁴¹ Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. P. 31.

їх було вилучено. Папська комісія "За Росію", що відповідала за пастирські справи в СРСР та в середовищі російської еміграції, була утворена в 1925 р. Саме до неї, як повідомлялося, із весни 1933 р. від анонімних громадян у великій кількості надходили листи, що пересилали іноземні відомства. Однак з невідомих причин ці листи не збереглися (див. детальніше 3.1.1). Хоча Папа Пій XI і зробив заяву, що "всі такі документи повинні слугувати для інформування громадськості"³⁴².

Не маючи змоги вчиняти прямі дії, президент Комісії "За Росію" єпископ Мішель д'Ербіньї усе ж підтримав як звернення Української греко-католицької церкви про голод, так і діяльність архієпископа Відня, кардинала Теодора Інніцера у відповідному напрямку, а також дозволив публікувати інформацію про голод у католицьких журналах. Проте організувати допомогову акцію йому не вдалось. Останній документ, опублікований у збірнику, констатував, що столицю із Харкова було перенесено до Києва, бо уже можна було не боятись "українського сепаратистського руху після голодування країни"³⁴³.

Упорядники видання підсумовують, що документи свідчать про обізнаність з голодом у СРСР, розпливчате розуміння його географічної локації в Україні, оцінювання розмаху смертності як більшої, порівняно з голодом поч. 1920-х рр. на Волзі, та намагання надати допомогу³⁴⁴.

Велика Британія. Специфікою дипломатичних відносин з СРСР того періоду було намагання Великої Британії зміцнити їх, особливо після приходу Гітлера до влади³⁴⁵. У 1988 р. в архіві Міністерства закордонних справ Великої Британії (The Foreign Office) дослідники Богдан Кордан, Любомир Луцюк, Марк Царинник виявили 85 документів про голод, що датуються від 28 березня 1932 по 22 жовтня 1935 р. Це реляції, меморандуми, інтерв'ю, звіти посла в СРСР сера Едмонда Овея із Москви, радника Британського посольства у Москві Вільяма Стренга, Ендрю Кеїрнса, Дж. Д. Грінвея, І. Є. Вокера, британського генерального консула в Ленінграді Р. В. Балларда, британського консула Т. С. Раппа, низки інших британських високопосадовців та осіб, а також Європейської федерації українців за кордоном та Української національної ради в Канаді. В архіві зберігаються статті та повідомлення про В. Дюранті, Е. Еррію, А. Каїрнса, самогубство М. Скрипника, стан сільського господарства та голод у СРСР й, зокрема, в Україні³⁴⁶.

Естонія. Країни Балтії мали дипломатичні відносини з СРСР. В Державному архіві Естонії є документи подорожі естонського посла в Москві Юліуса Сельяма до України та Кавказу весною 1933 р.³⁴⁷

³⁴² The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. P. IV–IX.

³⁴³ Ibid. P. 81.

³⁴⁴ Ibid. P. IV.

³⁴⁵ Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. P. 444–459.

³⁴⁶ The Foreign Office and the Famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 (Studies in East European nationalisms) / Ed. Marco Carynnyk, Lubomyr Luciuk, Bohdan Kordan. Kingston : The Limestone Press, 1988. P. 3–451.

³⁴⁷ Šnore Edvins, Paavle Indrek. The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia. P. 45

Італія. На момент голоду Італія мала із СРСР ділові та прагматичні стосунки³⁴⁸. Вперше архівні документи з тематики були опубліковані Андреа Граціозі в 1989 р. (виявлені ним 1987 р.), а до того – отцями-василіянами, які передали їх до комісії Конгресу США з вивчення голоду³⁴⁹. Реляції часів голоду створювали Посол Королівства Італії в СРСР Бернардо Аттоліко, віце-консули в Харкові Серджо Граденіго, у Новоросійську – Леоне Сіркана, в Батумі – Франческо Дзассо.

Було оприлюднено 56 документів, з них по 7 – за 1930 та 1934 рр., тобто саме Голодомору стосуються 42 документи. Показово, що на додачу до описів ситуації в сільській місцевості, намірів влади, відомостей про посівну, обшуки, сурогатне харчування, мобілізацію містян на роботу в полі, розмах смертності та поховання в братських могилах, дипломати писали й про репресії проти інтелігенції, української культури, доходючи глибокого висновку про "зміну етнографічного матеріалу" як одного з головних результатів трагедії. 2013 р. А. Граціозі перевидав у Швейцарії франкомовну збірку звітів та депеш італійських дипломатів в Україні та на Північному Кавказі³⁵⁰.

Латвія. У Латвійському державному історичному архіві відклалися документи латвійського консула в СРСР у Вітебську; донесення посла Латвії Альфредса Білманіса в Москві, який намагався отримати дозвіл на подорож до України, а після відмови самостійно збирав інформацію про голод в Україні (вимирання цілих сіл; щоденну смерть по селах 20-ти – 30-ти людей в кожному; втечі селян у міста; канібалізм); він також отримував відомості від латвійських спеціалістів, задіяних в індустріалізації³⁵¹.

Молдова. Архівні документи Молдови є дотичними до цієї групи, оскільки є витвореними не дипломатами, а працівниками силових структур – у зв'язку із допитом біженців через річку Дністер з УСРР до Румунії. Зокрема, Національний архів республіки Молдова має фонд № 680 "Регіональний інспектор поліції з Бессарабії", в якому за описом № 1 згруповані справи – "досьє" та "декларації селян" тощо³⁵².

Німеччина. У питанні оприлюднення відомостей про голод німецька дипломатична служба була вимушена балансувати. Рапалльський договір (1922), укладений між РСФРР і Німеччиною, врегулював відносини між двома державами на основі дотримання принципів найбільшого сприяння та доброзичливості. Від-

³⁴⁸ Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. P. 444–459; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал; упоряд., вступ. ст. А. Граціозі; передм. Н. Ф. Баллоні; пер. з італ. М. Прокопович; Італ. ін-т культури в Україні. Харків: Фоліо, 2007. С. 14, 17–18.

³⁴⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки. С. 11–15.

³⁵⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. [Вип. 1]. С. 100.

³⁵¹ Šnore Edvins, Paavle Indrek. The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia. P. 44–53.

³⁵² Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. P. 9–14.

так Німеччина демонструвала свою лояльність до СРСР. Є докази того, що МЗС радило німецьким консулам пом'якшувати свої донесення про голод (листування між Андором Хенке та Фріцем фон Твардовським, в якому останній висловлював незадоволення за занадто песимістичний характер донесень) та пом'якшувати національні аспекти голоду. Проте завіса мовчання проривалася завдяки великій спільноті біженців з СРСР, у тому числі й німецького походження. Знання про голод починали циркулювати в суспільстві, а МЗС практикувало вкиди інформації, зокрема церквам, з метою уникнути просочування неконтрольованої інформації про голод³⁵³. Не слід забувати й про наявність на півдні України німецьких колоній, які слали листи на свою історичну батьківщину з проханнями допомоги, що спонукало німецьку пресу писати про голод³⁵⁴.

Свого часу свідчення німецьких дипломатів були опубліковані: в 1988 р. Дмитром Злепком, який запровадив до наукового обліку 20 документів за 1930–1934 рр.³⁵⁵; у 2008 р. Андрієм Кудряченком – 12 документів за 1933 р., чотири – за 1934 р. та один за 1936 р. (загалом 17)³⁵⁶. 3-поміж них найбільш інформативними є: донесення німецького консула в Харкові від 11 грудня 1933 р. з викладом свого бачення причин голоду як не до кінця продуману колективізацію; від 30 вересня 1932 р. про недостатньо розвинуту натуру українського селянина, який неспроможний рухатись у бік ініційованої державою модернізації; від 3 грудня 1933 р. донесення генерального консула в Києві про допомогу голодучим німцям в УСРР; від 6 грудня 1935 р. – позиція генерального консульства у Харкові та консула у Києві Андора Генке щодо використання голоду для придушення селянського опору³⁵⁷; звіт від 24 червня про катастрофічну ситуацію в Україні; документи Німецького посольства у Москві (від 3 січня 1933 р.), Німецького консульства в Одесі від 6 грудня 1933 р. про національні аспекти, пов'язані з голодом та ін.³⁵⁸

Реляції Отто Шиллера, аташе із сільськогосподарських питань Посольства Німеччини в Москві, є ключовими з проблематики. Його спроби вільно їздити країною спричинили конфлікт з советською владою, і 1936 р. дипломат був змушений виїхати із країни. Звіти від 17 липня стосувалися подорожі протяжністю

³⁵³ Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. С. 199–201.

³⁵⁴ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. Науково-документальне видання / авт.-упоряд.: М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепи; Волин. облдержадмін., Волин. обл. рада, Ред.-вид. група "Наук. центр іст. студій Волині", Держ. архів Волин. обл. Луцьк: РВГ "Наук. центр іст. студій Волині", 2008. С. 219.

³⁵⁵ Der ukrainische Hunger-Holocaust / Eine Dokumentation, hrsg. und eingel. von Dr. D. Zlepko. Sonnenbühl: Wild, 1988. 312 p.

³⁵⁶ Кудряченко А. І. Голодомор 1932–1933 в Україні: свідчення німецьких дипломатів. *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина* / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка; передм. Ю. Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. С. 18.

³⁵⁷ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. С. 203–204, 206, 210.

³⁵⁸ Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. Р. 33–34, 38.

понад 4 тис. кілометрів, у тому числі по 16 містах, містечках УСРР і Донбасу. Він вжив терміни "політичне використання голоду", "голодова катастрофа", що вплинула на фізичний стан людей. Згадував про розподіл державою їжі та насіння як політичного важеля. У звіті від 15 липня писав про великоросійський шовінізм як причину голоду, проводив межу між голодуванням німців (економічні причини) та українських і російських селян в Україні (національні причини)³⁵⁹. Загалом виглядає, що більшість його інформантів були громадянами СРСР німецького походження. До речі, звіт О. Шиллера після його поїздки по Україні в серпні – вересні 1933 р. було направлено до "кількох імперських міністерств Німеччини та до посольств і дипломатичних представництв у різних країнах світу"³⁶⁰.

Реляції німецьких дипломатів переважно описували голод у широкому контексті внутрішньополітичної ситуації в СРСР³⁶¹. Науковці зійшлися на думці, що советський модернізаційний проект, включно із голодом, був сприйнятий німцями як вартий наслідування експеримент, який і було застосовано в подальшому³⁶².

Є також свідчення про голод, отримані всередині Німеччини. Йдеться про біженців з СРСР, яких після прибуття до Німеччини допитувало гестапо з метою збирання свідчень антисоветського характеру з їхнім подальшим використанням у публікаціях. Міністерство внутрішніх справ вилучило свідчення, які містили згадки про голод 1932–1933 рр. та зберігало окремо (Politiches Archiv Auswärtiges Amt ВАВ R58/3493). За даними Вільгельма Менсінга, який досліджував матеріали допитів, голод не вирізняється помітно у свідченнях німецьких біженців. Також серед документів закордонного офісу є листи про голод, переслані або родичами з України, або написані німцями на підставі отриманих від родичів даних про голод. Ще одним джерелом є документи допомогових організацій під парасолькою менонітської ініціативи "Брати в нужді". Вівся центральний картковий каталог всіх "голодних листів" в закордонному офісі (РА АА R127510)³⁶³. О. Бочковський згадував про 150 тисяч таких листів³⁶⁴. Зауважимо, що за даними німецької статистики, з 500 тисяч німецьких колоністів в Україні померло 140 тисяч³⁶⁵.

Польща. Відносини між СРСР та Польщею були непростими, однак порівняно стабілізувались з підписанням пакту про ненапад у липні 1932 р.³⁶⁶ Саме цей

³⁵⁹ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. P. 39–42.

³⁶⁰ Кость С., Яценко А. Чому ж мовчала Європа. С. 271.

³⁶¹ Кудряченко А. І. Голодомор 1932–1933 в Україні: свідчення німецьких дипломатів. С. 18.

³⁶² Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. С. 209.

³⁶³ Див.: Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. С. 197–198.

³⁶⁴ Бочковський Ольгерд. Пан Еріо – Совіти та голод на Україні (докінчення). *Діло*. 1933. 13 груд. (№ 329). С. 3.

³⁶⁵ Яценко А. Світова преса про Голодомор. С. 254.

³⁶⁶ Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. P. 444–459.

документ заважав польським спецслужбам маневрувати. Політична пасивність в українському питанні, спричинена підписанням згаданого документа, вочевидь, була використана Сталіним для досягнення своїх політичних цілей за допомогою голоду³⁶⁷. Генеральний консул у Харкові Ян Каршо-Седлевські був єдиним польським дипломатом, який попереджав своє керівництво про загрози від СРСР, але, з огляду на прихід Гітлера до влади, перемогла лінія поведінки на підтримання рівних відносин³⁶⁸. Відтак протестні та допомогіві голодові акції українців у Польщі сприймалися як такі, що були здійснені в інтересах Німеччини³⁶⁹.

Польща, подібно до Румунії, зіштовхнулася із потоком біженців від голоду з Великої України. Зазвичай їх затримували, відтак їх свідчення в поліцейських відділках ставали одними з джерел інформування про події на підсовітській Україні. Реляції дипломатів та документи, накопичені в результаті діяльності спецслужб, можна оцінити, по-перше, як найбільш детальні та повні, порівняно з іншими країнами (що не дивно, зважаючи на кількість біженців з УСРР), а, по-друге, як найповніше збережені документи, незважаючи на нищення архівів під час Другої світової війни. Фактично йдеться про доволі добре збережений масив у кілька сотень документів за 1931–1934 рр.³⁷⁰.

Документи зберігаються у трьох архівах: Центральному воєнному архіві (фонд Другого відділу Головного штабу Війська польського) та Архіві нових актів у Варшаві (фонди Міністерства закордонних справ, Посольства РП в Москві та Військового аташе при Посольстві РП у Москві)³⁷¹, а також в архівному фонді Другого бюро Головного відділення Польської армії у Російському державному воєнному архіві (як трофей вивезений у 1945 р. до Москви)³⁷².

Ситуацію з голодом відстежували польський військовий аташе та торгівельний радник у Москві, а також генеральні консульства у Харкові та Києві. Інформація була отримана як з численних подорожей країною всіма видами транспорту та розмов з відвідувачами, так і шляхом обміну інформацією з іноземними дипломатами, передусім німецькими та італійськими. Важливим джерелом інформації для польських дипломатів та спецслужб була советська преса: восени 1933 р. консульство у Києві отримувало 115 назв газет³⁷³, тому досить непогано орієнтувались у ситуації всередині УСРР.

³⁶⁷ Bruski Jan Jacek. In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor. *Holodomor and Gorta Mor. Histories, memories and Representation of Famine in Ukraine and Ireland* / ed. by Christian Noack, Lindsay Janssen Vincent Comerford. Anthem Press, 2012. P. 255.

³⁶⁸ Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. С. 153–154.

³⁶⁹ Кость С., Яценко А. Чому ж мовчала Європа. С. 272.

³⁷⁰ Bruski Jan Jacek. In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor. P. 216.

³⁷¹ Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. С. 144.

³⁷² Bruski Jan Jacek. In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor. P. 216–217.

³⁷³ Ibid. P. 217.

Листи голодуючих стали одним з джерел інформації про голод. Вони надси- лались або до польських дипломатів, або за посередництвом польських диплома- тичних установ до родичів у Польщі³⁷⁴. Саме в лютому 1933 р. Генеральний кон- сул у Харкові Ян Каршо-Седлевські звітував про те, що "напливають одчайдушні листи"³⁷⁵.

Про досить високий рівень поінформованості польських дипломатів, який простежується в їхніх донесеннях та цілком узгоджується із наративом усноїсто- ричних джерел, свідчать згадки про різні відомості про голод, отримані від них іноземними колегами³⁷⁶.

Документи із фондів спецслужб Польщі про голод були опубліковані поль- ською та українською (2008), а також англійською мовами (2009)³⁷⁷. У 2012 р. Інститут національної пам'яті Польщі за редакцією Роберта Кушнежа перевидав видання 2008 р. із 70-ма документами (Pomór w "raju bolszewickim": Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumen- tów wywiadu)³⁷⁸ як збірку документів про відносини обох держав у 1930-х – 1940-х рр., і в першому розділі було вміщено документи про голод³⁷⁹. Зазначені збірки вклю- чали 225 документів за 1928–1940 рр., а безпосередньо за період голоду 1932– 1933 рр. – 170 (з них 66 текстів за 1932-й та 104 – за 1933 рр.).

Донесення фіксували опір колективізації в Україні і на Північному Кавказі; дописувачі робили прогнози щодо погіршення ситуації в сільському господарстві; доповідали про вилучення у ході хлібозаготівель майже всієї сільськогосподар- ської продукції; наростання голодової кризи вже в лютому 1932; боротьбу влади з голодуючими селянами в містах; закриття кордонів УСРР; у лютому 1933 р. зауважували величезний рівень смертності; катастрофічний психічний стан селян; робили висновки про загальну продовольчу кризу в усьому СРСР, але найгострішу форму голоду фіксували в Україні; описували трупи в селах, полях та дорогах, які немає кому ховати, або ж свідчили про скидання мерців у погреби порожніх

³⁷⁴ Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. С. 148.

³⁷⁵ Там само. С. 160.

³⁷⁶ Там само. С. 146.

³⁷⁷ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архі- вів спеціальних служб. Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933 / редкол.: Єжи Беднарек та ін. ; рецен.: С. Кульчицький та ін. Варшава ; Київ, 2008. 1207 с.; Pomór w "raju bolszewickim": Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / red. R. Kuś- nierz. Toruń, 2008. 205 s.; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933 / ed. comm.: J. Bednarek, S. Bohunov, S. Kokin, P. Kulakovsky, M. Majewski, P. Mierecki, Z. Nawrocki, Yu. Shapoval, J. Tucholski, V. Tykhomyrov; The Inst. of Nat. Remembrance – Commiss. of the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, Ministry of Interior and Administration, Republic of Poland, The Security Service of Ukraine Branch State Archives, Inst. of Polit. and Ethno-Nat. Studies at the Nat. Acad. of Sciences of Ukraine. Warsaw ; Kiev, 2009. 648 p. (Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s); Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / red. J. J. Bruski. Warszawa, 2008. 778 s.

³⁷⁸ Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. С. 145–146.

³⁷⁹ Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the Archives of the Secret Services / Selection and ed. by Jerzy Bednarek, Diana Boyko, Wanda Chudzik. Warsaw : The Inst. of Nat. Remem- brance, 2012. 814 p.

будинків; з'єдених котів та собак; втечу селян з сіл; канібалізм; трупи в містах у травні та червні 1933 р. (є дані, що по 700 трупів щоночі підбирають лише у Києві); оцінки смертності у принаймні 5 мільйонів; переселення білорусів, росіян та євреїв у спустілі регіони³⁸⁰.

Консул у Києві Станіслав Сосніцькі навіть отримував догану за такі апокаліптичні описи голодуєчої України на поч. 1934 р., бо його куратор, – повірений у справах консул Генріх Сокольніцькі у Москві, – вважав їх перебільшенням. На це консул відповів листом, що його головним джерелом інформації (яке однак, як він підкреслив, співпадає із наративом прохачів консульства) були його особисті поїздки по Україні³⁸¹.

Пояснення причин голоду варіювалося від помилок у ході колективізації до спланованої акції голодування всередині УСРР, за межами якої ситуація не була такою катастрофічною. Не випало із поля зору польських посадовців і переслідування інтелігенції, згортання українізації, переслідування УКП тощо. Не знаючи, які рішення приймалися в Кремлі, вони тим не менше пов'язали удар по селу та національно свідомим елементам у містах, що означало зміну в національній політиці на "імперіалістичну"³⁸².

Загалом, за нашими спостереженнями, донесення польських фахівців, найбільше з-поміж інших документальних масивів дипломатичних служб, що фіксували відомості про голод, корелюються з усноїсторичними джерелами.

Румунія. Документи дипломатичних та безпекових служб, що зберігалися в Центральному історичному національному архіві Румунії (з 2011 р. – Національному архіві Румунії), за видовою ознакою документальних джерел подібні до документальних масивів, акумульованих в архіві Республіки Молдова. Це звіти Генерального інспектора з безпеки Констанци; Генеральної інспекції жандармерії Румунії від 20 січня 1932 р.; жандармерії за березень 1932 р.; префектури округу Орхей за 18 лютого 1933 р., Регіональної поліції інспекторату Бессарабії; бессарабської поліції за березень-квітень 1932 р.³⁸³ Безпосередня інформація про голод надходила до країни з різних джерел, чи не основними з них ставали допити біженців, на яких передусім і базувалося розуміння голоду румунами.

США. Реакцію США стосовно голоду безумовно визначали політичні чинники, зокрема встановлення дипломатичних відносин з СРСР 16 листопада 1933 р.³⁸⁴ Документи про становище в УСРР надходили із відділу дипломатичного представництва США в Ризі (Латвія) до відділу у справах Східної Європи Держдепарта-

³⁸⁰ Bruski Jan Jacek. In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor. P. 217–222.

³⁸¹ Ibid. P. 222.

³⁸² Ibid. P. 222–224.

³⁸³ Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. P. 10, 17, 19, 22, 24.

³⁸⁴ Див. детальніше перипетії внутрішньої та зовнішньої політики США щодо встановлення дипломатичних відносин з СРСР: Wayne M. Morris. Stalin's famine and Roosevelt's recognition of Russia. Lanham, Md.: Univ. Press of America, 1994. P. 99–167.

менту США (голова – Роберт Ф. Келлі) та до держсекретаря США Корделлу Халлу. Документи відклалися у фонді Державного департаменту Національного архіву США. Через відсутність власного консульства в УСРР документи мають незначну кількість автентичних усноісторичних джерел (листи) та є переважно фрагментарними.

Йдеться про листи голодуючих селян, отримані різними каналами від червня 1931 р.; матеріали польського журналу "Росія советська" ("Rosija Sowiecka"); донесення дипломатичних місій США в різних країнах, зокрема виклад розмов американців, що подорожували до СРСР (мандрівники та спеціалісти в певних галузях), з дипломатами США; публікації у пресі їхніх повідомлень про голод; аналіз даних, отриманих у ході співпраці з дипломатичними службами інших країн у СРСР (Латвія, Польща, Німеччина); матеріали, підготовлені різними економістами (зокрема, огляд професора економіки Дюкського університету (Дарем, Північна Кароліна) Кельвіна Хувера містить позначку "Взято до уваги держсекретарем 27 квітня 1933 р."); звернення українців; посадовців, приватних осіб та організацій США, Канади, Польщі та Чехословаччини³⁸⁵.

Документи зберігаються у фонді архіву Державного департаменту в Національному управлінні архівів та документації (National Archives and Records Administration). Серед них, зокрема, записи розмови естонського посла в СРСР з американським дипломатом про звернення латвійців, які хотіли виїхати з СРСР, але їх не випускали з країни; застереження щодо правдивості репортажів Волтера Дюранті про ситуацію в СРСР та ін.³⁸⁶. Серед документів архіву – також свідчення, отримані від подорожувальників до СРСР³⁸⁷.

Японія. Японія – одна з небагатьох країн, представлена дипломатичною службою в УСРР. Більша частина дипломатичного архіву країни була знищена наприкінці Другої світової війни, тож про Голодомор збереглося небагато джерел. Це звіти щодо сільського господарства в УСРР від березня 1933 р. за авторством консульського секретаря Шізуо Мітані; від травня та серпня 1933 р. – консула Бунічіро Танака. Дві праці 1934 р., ймовірно, базувалися на втрачених архівах: книга Чужо Йошімура "Сучасне і майбутнє Японії-Росії" та памфлет "Радянський Союз з точки зору національної оборони", опублікований японським генералітетом. Роздуми очевидця подій, японського журналіста Кацуджі Фусе були опубліковані в кількох статтях 1933, 1934, 1937 рр. та монографії 1949 р.³⁸⁸.

Насамкінець зауважимо, що ОГПУ ретельно відстежувало реакцію іноземних дипломатів на голод. Відомі документи ОГПУ, що стосуються висловлювань

³⁸⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. Т. IV. С. 199–217, 229–231.

³⁸⁶ Šnore Edvins, Paavle Indrek. The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia. P. 43.

³⁸⁷ Bolianovskyi Andrii. Collectivization and Famine in Ukraine in the Documents of the US State Department, 1929–34. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 20–23.

³⁸⁸ Kuromiya Hiroaki. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. С. 122–125, 129.

передусім працівників німецького дипломатичного відомства, а також японського консула та візиту Е. Ерріо³⁸⁹.

5. Вірші та художні твори.

Окрему, нечисленну, групу усноісторичних джерел становлять поезії. За умови жорсткого табу на згадки про голод в публічному просторі поетичні рефлексії сучасників і очевидців трагедії на тему голоду можуть розглядатися як специфічний вид свідчень. Із цілком зрозумілих причин вони виступали інструментом фіксації бачених довкола жахів голодування та зазвичай писалися "до шухляди" – без надії на оприлюднення.

Невеликий масив цих джерел умовно можна поділити на дві групи. Перша стосується періоду 1930–1940-х рр., включно із Другою світовою війною. Поезії цієї доби базувалися на власному досвіді чи на усноісторичних джерелах (листах від родичів, переказах біженців), коли наратив про голод ще не увійшов до інформаційного поля.

Друга група поезій – вірші, що створювалися від 1950–х рр. і до нашого часу. Їх уже складно віднести до групи первинних усноісторичних джерел через певний тиск інформаційного поля, комемораційних кампаній, усноісторичних проєктів. У цих випадках ми переважно не знаємо (хіба що є спеціальне застереження автора), скільки власного досвіду вкладає автор у текст, чи був він очевидцем голоду, на відміну від невіршованого наративу, чия форма передбачає певний простір для відомостей особистого характеру.

Особливості віршів, що походять з УСРР, полягають у тому, що про масштаби голоду міг здогадатися той, хто знав про нього; для непосвяченого вірші виглядають як легка критика політики колективізації та голодування. Тим не менше, автори цих віршів та навіть літератор, який використав народну творчість на тематику колективізації, могли поплатитися за це життям. Ідеться про твори як відомих літераторів, так і невідомих авторів: як Петро Ковальчук³⁹⁰; Ігор Найдовський, який спостерігав голод у Харкові³⁹¹; літературний критик Ю. Лавріненко³⁹²; П. Клещев (Кліщов)³⁹³; поет, письменник, митець та мемуарист О. Корж³⁹⁴ (зауважимо, що саме про вірш О. Коржа у 2003 р. писали, що це єдиний відомий на той час твір про голод, написаний саме під час голоду³⁹⁵);

³⁸⁹ Іноземні дипломати про Голодомор 1932–1933 в документах ОПІУ : збірки. *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.a/?idUpCat=1407>

³⁹⁰ Давидюк Р. П., Жив'юк А.А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України". С. 42–43.

³⁹¹ Голодомор у першій столиці / уклад.: В. Шуйський, В. А. Полянецький ; [передм. І. В. Шуйського]. Харків : Шанс, 2008. С. 63.

³⁹² Там само. С. 63–64.

³⁹³ Там само. С. 68–69.

³⁹⁴ Там само. С. 214–217.

³⁹⁵ Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / авт. кол.: П. П. Панченко (керівник), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. Київ : Україна, 2003. С. 257.

Оксентій Мусієнко³⁹⁶; учитель Олексій Наливайко³⁹⁷; Григорій Бурик³⁹⁸; О. Гай-Головко³⁹⁹; Олекса Веретенченко⁴⁰⁰; червоноармієць Ніконоров⁴⁰¹; Андрій Кравець-Кравченко⁴⁰²; П. Савчук⁴⁰³; Михайло Лавренко⁴⁰⁴, І. Дубовик⁴⁰⁵, В. Тимошенко⁴⁰⁶, Гаврило Плиса⁴⁰⁷, студенти Я. Маркович та В. Роговенко, Архип Савченко, військовослужбовець Овруцький⁴⁰⁸, Лелека⁴⁰⁹ – загалом нами встановлено прізвища майже двох десятків поетів, інтелектуалів та очевидців голоду, багатьом з яких вірші коштували свободи (детальніше див. 3.1.1).

Виходячи із намагань спецслужб затерти будь-які згадки про злочин режиму, факт збереження таких "свідків часу" у віршованих рядках в протоколах допиту для історика є надзвичайно важливим. Вони дають змогу побачити безпосередню реакцію та оцінки людини, яка була певним чином причетна до голодових подій (інакше би вона не помітила голоду, як його не помічали партійці, які отримували пайки).

По суті, поезія може вважатися таким самим усноісторичним джерелом, що й "класичні" джерела, адже вона є наративом, що описує побачене й пережите людиною у віршованій формі. Але тут ідеться лише про твори, написані в 1930-х рр. та під час Другої світової війни. Щодо поетичних і прозових, а також творів пізнішого періоду, то вони вже через часовий розрив та вплив інформаційного поля, творчу уяву автора, є радше додатковими другорядними джерелами ілюстративного типу, які дозволяють *відчутти* епоху, а не *реконструювати* її.

Першим виявленим нами твором, який заторкнув аспект обшуків як складову майбутнього Голодомору, стало оповідання "Кострига" Аркадія Любченка, написане в січні 1933 р. У селянина робили неодноразові обшуки і зрештою знайшли яму з хлібом⁴¹⁰.

³⁹⁶ Листи з минулого : інтерв'ю канд. іст. наук Оксани Юркової (Ін-т історії України НАН України) радіостанції "UA: Українське радіо "Культура"". *Повідомлення НАН України*. 30.11.2020. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7207>

³⁹⁷ За вірші про Голодомор – 10 років ув'язнення : [щоденник сільського вчителя Олексія Наливайка, 1932–1933]. *Служба зовнішньої розвідки України*. 19.11.2021. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/za-virshi-pro-holodomor--10-rokiv-uvyaznennya>

³⁹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд.: Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. С. 578–579.

³⁹⁹ Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 р. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. 264 с. С. 83.

⁴⁰⁰ Там само. С. 84–85.

⁴⁰¹ Вакулишин С. Голодова катастрофа в Києві. Київ : Геопринт, 2005. С. 40

⁴⁰² Кравець-Кравченко Андрій. Встане нова Україна. Поезії. Київ : Факт, 2009. 76 с.

⁴⁰³ Савчук П. І знову грім: Жертвам голоду в Україні *Вибрані твори*. Нью-Йорк, 1955. С. 37.

⁴⁰⁴ Лавренко М. Брама золота: Поезії : зб. друга. Нью-Йорк, 1970. С. 99–100; Лавренко М. Перша копа. Нью-Йорк, 1970. С. 94, 95.

⁴⁰⁵ Голодомор у першій столиці. С. 65.

⁴⁰⁶ Там само. С. 74.

⁴⁰⁷ Там само. С. 67–68.

⁴⁰⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 248, 328, 329.

⁴⁰⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 553–555.

⁴¹⁰ Любченко А. Вертеп. Краків : Українське Видавництво, 1943. С. 78–84.

Ще одним автором художніх творів часів Голодомору був комсомолец Архип Савченко, який написав п'єсу та принаймні два оповідання і отримав за це у 1935 р. 3 роки. У п'єсі, дія якої відбувається влітку 1933 р., змальовано сільську родину із сімома дітьми. Родину було "заарештовано за збирання колосків на колгоспній ниві, виламані три качани кукурудзи, вирвані п'ять кормових буряків". Проводиться думка, що як охоронець, так і селяни розуміють, що влада прагне такими репресіями заповнити Сибір дармовою робочою силою. В одному оповіданні (без назви) йдеться про трагедію сім'ї, яка тиждень провела без їжі. Один із синів, який вполював дичину, вирішив не ділитися здобиччю, а після тривалих роздумів застрелився. У другому оповіданні "Аж коло річки" зображуються муки помираючого від голоду чоловіка, останньою їжею в житті якого стала кора⁴¹¹.

Військовослужбовець Овруцький був командиром відділення взводу зв'язку, колишнім селянином-одноосібником, виключеним із комсомолу. Йому приписували й авторство "контрреволюційних" листівок, виявлених у полку. Він написав "алегоричний спогад-сновидіння про голод", зображуючи голодні муки дитини й діда та українського народу. Винними були названі комуністи як "мікроби-паразити"⁴¹².

За нашими відомостями, перша п'єса про Великий Голод ("Голод на Україні або смерть комісара Скрипника") була поставлена 16 грудня 1933 р. у Вінніпезі (автор П. Пилипенко, псевдонім Пилипа Остапчука, учня та актора театру М. Садовського у Києві, який у 1928 р. переїхав до Канади⁴¹³) зусиллями драматичної групи "Русалка" при Українському інституті Просвіти. Головною дійовою особою п'єси був Микола Скрипник. У першому акті дія відбувається у сільраді: чоловік, який помирає від голоду, благає про допомогу, жінка просить дати їй їсти. Натомість у сільраді виголошують накази, спущені з Москви. Є тут і сцена конфіскації в селян зерна⁴¹⁴.

Найвідомішим художнім твором, який асоціюється з голодом, є роман Уласа Самчука "Марія" (1934). Польською владою твір був "замовчаний", як і сам Голодомор. Натомість на українців, навіть які не відчували голоду на собі, бо не проживали в УСРР, твір справив глибоке враження. Наприклад, у селі на Рівненщині жителі із захопленням читали "Марію", що потрапила туди 1936 р.⁴¹⁵. Наближеність дати написання твору до події дозволяє припустити, що про голод Улас Самчук знав з преси, із листів очевидців голоду, фактів, що циркулювали в еміграційному українському середовищі у Празі, а його героїня є узагальненим образом української селянки часів Голодомору (та й України загалом). Хоча, наприклад, на

⁴¹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 328.

⁴¹² Там само. С. 329.

⁴¹³ Ковальчук Олена, Марусик Тамара. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20–30-ті рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 218.

⁴¹⁴ Cipko Serge. Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response. P. 96–97.

⁴¹⁵ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України". С. 37–38.

сьогодні відомо, що прототипом уповноваженої Анни з роману Василя Гроссмана "Все тече" (1970) стала "реальна учасниця подій Пелагея Семенова, яку відрядили уповноваженою до східної України"⁴¹⁶.

Свій досвід спостереження колективізації українського села, ліквідації "куркульства" й голоду описала українська письменниця в еміграції Докія Гуменна в романі "Діти Чумацького шляху" (1948–1951)⁴¹⁷.

Ця група джерел містить багато дрібних деталей, створюючи своєрідну мозаїку повсякдення. Вона дозволяє не лише реконструювати предметно-тематичне поле, але й відтворити загальне тло, на якому розгорталася подія Голодомору, а також відчутти психологічну атмосферу, що панувала на селі. У цьому плані поетичні й прозові твори виступають унікальним джерелом. Саме цим вони принципово відрізняються від документальних джерел.

6. *Щоденники та щоденникові нотатки*. Виділити щоденник в окремий вид джерел дозволяє дата їх створення, максимально наближена до події. Фіксація людиною подій або рефлексій на них у реальному часі, у приватному просторі, який умовно залишався "нецензурованим" державою (хіба що іноді самоцензурованим), робить діаріюші неоціненним історичним джерелом про голод.

Нами було виявлено відомості про 32 щоденники та щоденникові нотатки із свідченнями про голод. З цієї кількості вдалося опрацювати 26 джерел: 24 містять описи про голод "зсередини" під час події, що датуються 1932–1933 рр., один – 1934–1935, один – 1936 рр. Про чотири діаріюші маємо згадки в періодичній пресі; про один – в анотованому довіднику документів СБУ про Голодомор; про ще один – лише зі слів родича його автора.

Для кращого розуміння специфіки змісту щоденників їх авторів можна згрупувати за соціальною та професійною ознакою таким чином:

1) *селяни*, зокрема четверо із них дорослого віку: Н. Білоус⁴¹⁸, А. Неїжко⁴¹⁹, Г. Романович⁴²⁰, М. Бокань⁴²¹, а також двоє дітей – родичі Івана Малюти, які на момент голоду були дітьми⁴²², та дівчина С. Дацюк⁴²³;

⁴¹⁶ Маттінглі Дарія. "Жінки в колгоспах – велика сила": хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Україна Модерна*. 20.09.2018. URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>

⁴¹⁷ Гуменна Д. Діти Чумацького шляху: роман у 4 кн. Мюнхен: Укр. трибуна, 1947–1948. Кн. 1–3; кн. 4. Нью-Йорк. 142 с.

⁴¹⁸ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 183–186.

⁴¹⁹ Відомості від Інни Лавриненко, завідувачки музею "Берегиня" (с. Стайки Київського р-ну Київської обл.). Широ дякую Оксані Юрковій за надану інформацію.

⁴²⁰ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ: ВД "Калита", 2009. 920 с. С. 332–335.

⁴²¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 829.

⁴²² Там само.

⁴²³ Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4, ред. кол.: Гаркуша О. М. (голова) та ін. Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"; Служба безпеки України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Українське культурно-просвітницьке товариство "Меморіал" імені В. Стуса; Миколаївська обласна державна адміністрація; Миколаївська обласна рада. Київ; Миколаїв: Світогляд, 2008. – С. 569–570.

2) четверо *сільських вчителів*: О. Радченко⁴²⁴, О. Наливайко⁴²⁵, О. Мусієнко⁴²⁶, М. Сучок⁴²⁷;

3) троє *партійних функціонерів*: Д. Заволока⁴²⁸, А. Радченко⁴²⁹, О. Навроцький⁴³⁰;

4) семеро *викладачів, науковців, культурних діячів*, зокрема Д. Федербуш – політемігрантка із Західної України⁴³¹; Ю. Самброс – педагог, завідувач педагогічною практикою студентів Всеукраїнського інституту народної освіти⁴³²; М. Сінков – викладач Харківського хіміко-технологічного інституту ім. Кірова⁴³³; В. Кравченко – етнограф⁴³⁴; П. Панч – письменник, у квітні 1933 р. працював у виїзній редакції газети "Червона Армія", що тоді мала шефство над с. Пирого Глобинського району Харківської області⁴³⁵; А. Комашка – художник і мистецтвознавець, ректор Харківського художньо-промислового інституту в 1927–1933 рр.⁴³⁶; П. Квещинський – співробітник Інституту польської культури (молодший науковий співробітник), кореспондент газети "Серп"⁴³⁷; Лев Ніколаєв – медик, антрополог, анатом, дослідник впливу голодування на людину, член Паризького товариства антропологів, професор Харківського університету (1924–1936)⁴³⁸;

5) четверо *містян*: Є. Жук, мешканка м. Києва⁴³⁹, та І. Ярошенко, який працював на промислових підприємствах Запоріжжя (не робітником)⁴⁴⁰, а також, Й. Ілляшенко, який у різні роки мешкав у містах Білопілья й Суми та працював секретарем на заводі (щоправда, є згадка про радгосп)⁴⁴¹, Г. Гірш, інспектор фінансового відділу райвиконкому в Карл-Лібкнехтівському районі Одеської області)⁴⁴²;

⁴²⁴ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 47–53.

⁴²⁵ Там само. С. 310–328.

⁴²⁶ Мусієнко Оксентій. Чотири зошити. Щоденникові нотатки. 1932–1933. *Оксентій Мусієнко. Патент на голод. Поезії. Щоденникові нотатки. 1931–1933* / підгот. до друку О. Юркова, Г. Боряк; НАН України, Ін-т історії України, Іванків. райдержадмін., Іванків. район. іст.-краєзн. музей. Київ, 2023.

⁴²⁷ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 640–650

⁴²⁸ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 190–265.

⁴²⁹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 429–432.

⁴³⁰ Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4. С. 549–550.

⁴³¹ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 308.

⁴³² Там само. С. 269–298.

⁴³³ Там само. С. 332–342.

⁴³⁴ Борисенко В. К. Культура та побут селян на Дніпропетровщині в 1920–1930-х роках (за архівними матеріалами етнографічної комісії ВУАН). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 64. С. 57–67; Ткаченко В. Архівні матеріали та спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 років. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. 2013. Вип. 6. С. 245–255.

⁴³⁵ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 275–281.

⁴³⁶ Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 84–85.

⁴³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 242.

⁴³⁸ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 294.

⁴³⁹ Жук Є. Приречені: (Нотатки). *Визвольний шлях*. 1963. № 7. С. 768–773.

⁴⁴⁰ Ярошенко Іван. 136 записів. *Прожито: Дневники и воспоминания* / Европ. ун-т в Санкт-Петербурге. С. 261–320.

⁴⁴¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: ВД "Стилос", 2007. С. 327.

⁴⁴² Сирота О. Голодомор 1932–1933 років очима його сучасників. С. 397.

б) російська *поетеса, перекладачка* В. Малахієва-Мірович, мешканка Москви, яка володіла інформацією від родичів в Україні⁴⁴³;

7) *автори, детальні дані яких про соціальний стан чи професію на момент Голодомору відсутні*: Л. Пукась, ймовірно, репресований, судячи із дати смерті (1938)⁴⁴⁴; І. Яворський – свідок Голодомору, вочевидь пов'язаний з життям села на Черкащині⁴⁴⁵; Й. Базилевич; Р. Іваничук⁴⁴⁶.

З хронологічних рамок Голодомору 1932–1933 рр. дещо випадають щоденникові нотатки службовця І. Прудкого, датовані 24 квітня 1934 р. Однак і вони відсилають до минулого (1933-го) року, коли "вимерли цілими селами селяни"⁴⁴⁷. Подібно, щоденник Лева Ніколаєва датований 1936 роком, однак він повторно згадує події 1932 року і Голод через те, що дружина знищила його щоденник із оригінальними записами про голод у перші дні арешту⁴⁴⁸.

Зауважимо, що сім з означених щоденників зберігаються у фондах ГДА СБУ, були опубліковані у 2018 р., вони стали також речовими доказами і підставою для засудження їх авторів органами ДПУ-НКВС, у тому числі за фіксацію фактів голодування⁴⁴⁹. Існує перспектива виявлення інших щоденникових записів про Голодомор в архівних фондах діячів культури у ЦДАМЛМ України. Принаймні, записники та діаруші фігурують в оцифрованих описах деяких архівних фондів, зокрема в архіві Івана Дніпровського (ф. 144, оп. 1, спр. 205, 206 "Записна книжка із записами творчого й особистого характеру за 1920-ті – 1930-ті рр.)⁴⁵⁰. В архіві зберігаються оригінали щоденників Антона Комашки (ф. 290) із даними, як мінімум, за літо 1933 р. у селі Великобагачанського району Полтавської області⁴⁵¹ та Петра Панча (ф. 62, оп. 1, спр. 81, щоденник за 1932–1933 рр.)⁴⁵². Р. Пиріг вказував на тематичні матеріали із фондів Дмитра Міщенка (ф. 939), Михайла Стельмаха (ф. 66) та ін., що містять відомості про голод⁴⁵³. Безумовно, цей перелік не є

⁴⁴³ Малахієва-Мірович В. 1098 записів. *Прожито: Дневники и воспоминания* / Европ. ун-т в Санкт-Петербурге.

⁴⁴⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 369, 157.

⁴⁴⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 409.

⁴⁴⁶ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 417, 254.

⁴⁴⁷ Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). Київ : Міжнар. освіт. фонд ім. Ярослава Мудрого ; Кам'янець-Подільський : ТОВ "Друк. "Рута", 2019. С. 483–484, 487.

⁴⁴⁸ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 295.

⁴⁴⁹ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 31–342.

⁴⁵⁰ Дніпровський (псевдонім Шевченка) Іван Данилович – український радянський письменник. Крайні дати документів: 1900–1934 рр. ЦДАМЛМ, ф. 144, оп. 1. Арк. 24.

⁴⁵¹ Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor. С. 84–85.

⁴⁵² Панч Петро Йосипович (1891–1978) – український радянський письменник. ЦДАМЛМ. Фонд № 62. Опис № 1 справ постійного зберігання за 1921–1978 рр. Арк. 5.

⁴⁵³ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 8–26.

вичерпним. Він "відкритий" для знахідок такого типу, захованих у фондах особового походження різних архівних установ⁴⁵⁴.

У цьому підрозділі авторка виокремлює шість груп джерел особового походження та основні їхні риси:

– усноісторичні джерела – усна історія (свідчення) та мемуари: потужний вплив політики советської держави із заперечування, заборони та маніпуляцій щодо голоду та носіїв свідчень про нього; часте недотримання засад записування усної історії; широкі географічні та хронологічні рамки процесу творення таких джерел; варіативність формату спогаду (спогад, присвячений винятково Голодомору; біографія із вкрапленням спогадів про голод; спорадичне виринання нарративу про голод у масиві іншої проблематики); втрата оригінальних записів та носіїв; збережений понад 110-тисячний масив;

– листи: мізерний відсоток їхньої збереженості через архівоцид (якщо мова йде про листи до органів влади та редакцій советської преси); численні згадки про пересилання їх різними діячами до родичів за кордон; листи-спогади з 1988 по 2023 рр., збережені в державних архівних установах чи шляхом їх оприлюднення;

– матеріали, які містять описи голодування, зібрані іноземними журналістами й оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та українській), публікацій свідчень і щоденникових записів: важливими є як постаті іноземних кореспондентів, завдяки яким було записано та оприлюднено низку свідчень про голод, так і редакторів українських періодичних видань на Західній Україні, українських діячів в Європі, які намагалися пробити стіну мовчання та організувати порятунок своїх земляків;

– документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ і спецслужб, що відклалися в архівах переважно зовнішньополітичних відомств та поліцейних структур не менше одинадцяти країн; виокремлені країни, представники яких залишили досить інформативні описи реалій Голодомору (Польща, Британія, Німеччина, Італія), на відміну від недостатньо використовуваних і малодосліджених досі масивів джерел (Румунія, Естонія, Латвія, Молдова, США);

– вірші та художні твори: окреслена спадщина майже двох десятків поетів переважно епохи Голодомору, а також довоєнної доби та періду Другої світової війни; кілька авторів прозових творів зазначених років; водночас художні твори повоєнного періоду віднесено до вторинного джерельного масиву через вплив на них інформаційного поля;

⁴⁵⁴ Принагідно наведемо лише один приклад того, як безповоротно зникали документи особового походження (добре, якщо залишали бодай згадку про своє існування). У 1960-х рр. у шафі терапевтичного відділення Олексіївської лікарні (Лозівський район, Харківська область) завідувач відділення знайшов записи місцевого лікаря, який вів облік померлих під час голоду і вказував справжню причину смерті. Згідно його даних, у селі Олексіївка померли від голоду понад 1200 селян. Нині місцезнаходження зошиту невідоме, попри зусилля учительки історії місцевої школи Наталі Первушиної, докладених для його віднайдення; див.: Як у селі на Харківщині збирають свідчення про жертв Голодомору. 26 листопада 2021 р.: Суспільне. Харків. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b-Ebq7mHXvg>).

– щоденники й щоденникові нотатки: виявлено 32 щоденники періоду Голоду та перших постголодоморних років; за соціальних статусом їх авторів вирізняються чотири групи текстів; вони доповнюють масив усноісторичних джерел (спродукований майже виключно селянами), наративами партійних функціонерів, науковців, діячів культури.

1.3.3. Візуальні джерела

Візуальні джерела, передусім фотодокументи, на відміну від усноісторичних, мають чітку темпоральну прив'язку, адже в будь-якому випадку фотофіксація відбувається в умовах "реального" часу. Фотодокументи є одним із видів візуальних джерел⁴⁵⁵, з-поміж яких можна назвати, зокрема, зображення в тогочасній місцевій пресі (малюнки, прорисовки з фотографій, зображення "чорних дошок", агітаційні плакати тощо), офіційні фотодокументи, "постановочні" пропагандистські фотографії, приватні студійні фото, професійні чи аматорські побутові фотографії тощо.

Порівняння інформаційного потенціалу фотодокументів та усноісторичних джерел дає парадоксальний результат: обидві групи подібні не лише за походженням (вони всі без винятку є *его*документами), але й за характером передавання інформації про зображувані/описувані події. По суті, фотодокументи, як і усноісторичні свідчення, є зліпком зупинених / пригаданих миттєвостей повсякдення голодного села.

Цей сегмент джерельної бази Голодомору має свою яскраву специфіку. Передусім, через їх невелику кількість (внаслідок заборони, накладеної советською владою на тематику Великого Голоду) фотодокументи про Голодомор не є документами-підтвердженнями. Радше вони є ілюстративними, такими, що їх можна порівняти з наративами усної історії про голод у частині фіксації фактів/епізодів/загальної картини голодування, смертності, впливу селян у міста, обшуків і реквізицій. Це особливо увиразнюється при зіставленні їх із відносно потужним обсягом переважно офіційного фотодокументального масиву того періоду про колективізацію та "колгоспне повсякдення", який, приміром, відклався в ЦДАЕА України (до червня 2022 р. – ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного).

Для науковців-гуманітаріїв потенціал фотографії зазвичай розглядається в трьох аспектах: як об'єкт для аналізу, як матеріал, як інструмент для збору інформації⁴⁵⁶. У контексті джерельної бази Голодомору для нас актуалізується кілька "вимірів" фотокартки, якій пощастило зберегтися з тих років: ким було зроблено фотографію (авторство); коли саме було зроблено світлину; що на ній зображено; який контекст на момент зйомки в ній "прочитується". При тому варто пам'ятати,

⁴⁵⁵ Див., зокрема: Юркова О. Ні, це не фотографії жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Лікбез*. 16.11.2016. URL: <http://likbez.org.ua/ua/net-eto-ne-fotografii-zhertv-golodomora-v-ukraine-1932-1933-gg.html>

⁴⁵⁶ Дмитрюк В., Прігарін О. Етно/фотографія в антропологічних перспективах: методи опрацювання приватних зібрань. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6. С. 1420.

що об'єктивна цінність такої "тематичної" фотографії полягає в тому, що той, хто наважився зафіксувати реальність голоду, наражався на загрозу бути заарештованим та жорстко покараним. Що ж стосується іноземних громадян, які в ті роки знімали те, що бачили під час свого перебування на території СРСР, то дозвіл на їх в'їзд видавався лише лояльним особам, які гарантовано не наважились би робити фотографії з метою дискредитувати владу⁴⁵⁷.

Дослідники уже проробили роботу із систематизації фотодокументів міжвоєнної доби, в тому числі з фіксацією саме голодування та смертності від голоду, за категоріями й тематикою. Усі вони передусім можуть бути визначені як такі, що зроблені *свідками подій*: іноземцями (спеціалістами, журналістами, туристами) або громадянами СРСР, тими, що залишалися в країні або змогли виїхати за її межі. Відтак фотодокумент, незалежно від мети і обставин його створення, – це продукт авторської рефлексії щодо певного об'єкту/події/ситуації; це стовідсотково індивідуальний погляд на об'єкт або подію, що, на відміну від усіх інших джерел, фіксує їх із стовідсотковою достовірністю, незалежно від того, чи це відома фотографія конаючого від голоду селянина авторства А. Віннербергера чи постановочне фото "Сніданок колгоспників" анонімного фотографа (Державний архів Дніпропетровської області, фототека, № П-1890)⁴⁵⁸.

За категоріями визначаються: фотографії постановочні / агітаційні, оказіональні / меморіальні, індивідуальні / родинні, групові / колективні. За тематикою: авторське фото; студійне (з підгрупами: індивідуальні, родинні та групові світлини); плернерні знімки (з підгрупами: постановочні / агітаційні, оказіональні / меморіальні; групові – до 10 осіб, колективні – понад 10 осіб); учасники професійних і партійних курсів, нарад, конференцій, з'їздів; демонстрацій; сільські активісти, комсомольські та партійні функціонери; хлібозаготівлі; виробничі фотографії (заводи, МТС, робота в полі тощо); діти, дошкільні дитячі заклади, школи, інтернати; весільні фотозображення; поховальні фото⁴⁵⁹.

За місцем зберігання фотодокументи Голодомору можуть бути поділені на такі умовні групи:

- 1) зібрання ЦДАЕА України (найбільший масив, понад 2 тис. одиниць)⁴⁶⁰;

⁴⁵⁷ Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. P. 66.

⁴⁵⁸ Див.: [Державний архів Дніпропетровської області. Голодомор на Дніпропетровщині: Документальна виставка онлайн. URL: <https://dp.archives.gov.ua/index.php/component/igallery/category-2/-1929-1933->; опубл.: Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / обл. редкол.: Є. І. Бородін (голова), В. В. Іванченко, Н. І. Капустіна та ін. ; авт. кол. Є. І. Бородін (голова), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Дніпр. Облдержадмін. та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. С. 1233.

⁴⁵⁹ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 150; Типологічний ряд фотодокументів див.: Візуальні джерела. *Цифровий архів Голодомору*. URL: <http://surl.li/otchd>

⁴⁶⁰ Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. / Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного. Київ, 2008. 131 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010278>

- 2) поодинокі фотодокументи Галузевого державного архіву СБУ;
- 3) регіональні колекції державних архівів областей (незначні обсяги, від кількох одиниць до кількох десятків у кожному);
- 4) регіональні колекції державних, комунальних, громадських, приватних музейних установ та організацій України. Це найчисельніший масив, кілька тисяч одиниць; дотепер – найменш відомий дослідникам;
- 5) зарубіжні державні, приватні зібрання, церковні колекції.

Важливе застереження щодо першої групи: якщо ми розглядаємо фотодокументи з українських державних архівних установ (крім ГДА СБУ), то йдеться не про Голодомор як такий, а радше про добу Голодомору, вмонтовану в епоху "колективізації" сільського господарства. Саме тому Голодомор невидимий в офіційних візуальних документальних джерелах, що мали засвідчувати "переможну ходу колективізації", "ентузіазм населення" та його "успіхи" на новому "прогресивному" етапі розвитку сільського господарства.

Огляд фотодокументів пропонується почати з авторських фотографій. Фіксація жахливих сцен голоду (трупи, масові поховання, черги за хлібом, голодуючі знесилені люди на вулицях) стала можливою завдяки зусиллям передусім трьох іноземців: Александра Віннербергера, Джеймса Аббі та Вайтінга Вільямса.

Про австрійського інженера-хіміка А. Віннербергера, який з перервами з 1917 р. по 1934 р. (за іншими даними – з 1915, тобто 19 років⁴⁶¹) працював у СРСР, варто сказати окремо. У вересні 1932 р. він переїхав працювати до Харкова, де фотографував те, що побачив на його вулицях. Є згадка про існування 600 фотографій про голод (канадська дослідниця Лана Бабій каже про 300 світлин, відомих на сьогодні; з них близько 80 пов'язані з голодом⁴⁶²), зроблених А. Віннербергером в УСРР та переданих дипломатичною поштою в жовтні 1933 р. (Л. Бабій схиляється до цього варіанту⁴⁶³) або вивезених ним у супроводі австрійських дипломатів⁴⁶⁴.

Вперше 22 з них, без вказівки на авторство, аби захистити особу А. Віннербергера, його ім'я було вилучено з книжки, а рукописні підтекстівки знято з фотографій⁴⁶⁵, були оприлюднені в книзі Е. Амменде німецькою мовою "Чи мусить Росія голодувати" (за даними Р. Сербина та Л. Бабій, 21-е фото⁴⁶⁶). Міжнародна

⁴⁶¹ The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine / Intern. commis. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine ; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-42. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8160 укр. [49] fols; phot.

⁴⁶² Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay. April 22, 2020. P. 7. HREC: Alexander Wienerberger: a Biographical Exhibit.

⁴⁶³ Ibid.

⁴⁶⁴ Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції "Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду"* (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2021. С. 100–101.

⁴⁶⁵ The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine.

⁴⁶⁶ Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. P. 67; Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay. P. 6; HREC: Alexander Wienerberger: a Biographical Exhibit. URL: <https://data.vitainkit.ca/partners/HREC/HREC0036484421T.PDF>

комісія з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні розглядала 12 фотографій з книги за авторством А. Віннербергера, які вона використала як докази злочину⁴⁶⁷. Іншою людиною, якій інженер передав перевезені з УСРР фотографії у вигляді альбому, названому ним "Трагедія голоду у Південній Росії, 1933"⁴⁶⁸, був кардинал Теодор Інніцер⁴⁶⁹, хоча є думка, що останній був єдиною особою, якій було передано фотодокументи і яка, власне, передала світлини Евальду Амменде⁴⁷⁰. Кардинал Теодор Інніцер у книзі про голод (1935⁴⁷¹) опублікував 26 фотодокументів (дослідники кажуть про 25 фото, переданих кардиналу)⁴⁷².

Голова Голодового комітету в Празі та автор листа колишньому французькому прем'єр-міністру Е. Еррію щодо позиції останнього із заперечення голоду О. Бочковський згадував, очевидно, саме про ці фото А. Віннербергера ("збірка нових фотографій, що саме наспіла з України та ілюструвала цю катастрофу начиним чином"). Він зазначає, що ці фотодокументи були використані кардиналом Т. Інніцером у грудні 1933 р. в палаці архієпископа у Відні для інформування про голод та вироблення стратегії порятунку голодуючих⁴⁷³. Натомість В. Марочко та Л. Бабій пропонують іншу хронологію подій, зазначаючи, що А. Віннербергер передав священнослужителю фотодокументи на знак подяки за намагання організації допомогової акції голодуючим українцям⁴⁷⁴.

Другий альбом нараховував 45 (за іншими джерелами – 43⁴⁷⁵) світлин, що зберігаються в праонуки інженера Самари Пірс. Однак зі згаданих 45-ти світлин лише 27 містять зображення, дотичні до Голодомору: голодуючі, черги, померлі, кладовище. Деякі фотографії продубльовані у двох альбомах. Як би там не було, але саме фотографії А. Віннербергера було представлено в якості документального підтвердження факту голоду для згаданої Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, скликаної за ініціативою Конгресу вільних українців (1988–1990)⁴⁷⁶. Зауважимо, що А. Віннербергер був настільки вражений побаченим голодом, що написав ґрунтовні спогади про перебування в СРСР (1939), де опис голоду посів чільне місце⁴⁷⁷.

⁴⁶⁷ The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine.

⁴⁶⁸ Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay.

⁴⁶⁹ Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. С. 102.

⁴⁷⁰ The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine.

⁴⁷¹ Саме видання не містить дати. 1935 рік як рік видання наведений В. Марочком. Інші ресурси зазначають рік "1933" або "1933" під питанням.

⁴⁷² Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay.

⁴⁷³ Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. *Вибрані праці та документи*. Том III. Київ : Україна Модерна : Дух і Літера, 2019. С. 140.

⁴⁷⁴ Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. С. 102; Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay. Р. 6.

⁴⁷⁵ Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay.

⁴⁷⁶ Alexander Wienerberger: Innitzer Album. Holodomor Photo Directory. HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3630343/gallery>; The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine.

⁴⁷⁷ Див.: The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine.

Водночас фотографії А. Віннербергера стали одним з об'єктів маніпуляцій та кампанії з дискредитації голоду. Історія таких маніпуляцій починається вже з 1933 р., коли Україну відвідав колишній прем'єр-міністр та водночас міністр іноземних справ Е. Ерріо. Він писав, що кампанія з привернення уваги до неіснуючого (на його думку) голоду "хоче викликати вражіння жаху старими фотографіями з попереднього голоду, який ми самі бачили під час нашої останньої подорожі в 1922 р."⁴⁷⁸. У 1936 р. книгу Е. Амменде "Чи мусить Росія голодувати" зі світлинами А. Віннербергера було перекладено англійською мовою. У її другому виданні половина світлин з неї, за припущенням істориків – "чи не навмисно"⁴⁷⁹, зникла. Фактично з 26-ти опублікованих тут фотографій лише десять належали А. Віннербергеру. Щодо решти, то Е. Амменде зазначив, що фотографії зроблені Ф. Дітловим – головою Німецької сільськогосподарської концесії. Однак 8 з 16-ти фотографій авторства Ф. Дітлова стосувалися подій голоду 1921–1923 рр. в російському Поволжі і не були першопублікацією⁴⁸⁰. Англomовне видання Е. Амменде вийшло другим накладом 1984 р., і з того часу саме цю частину фотографій у вигляді численних реплікацій стали прив'язувати (часом і через необізнаність) до Великого Голоду. Саме ці світлини набули поширення в медійному просторі як в Україні, так і за її межами⁴⁸¹, підважуючи достовірність не стільки навіть візуальних, скільки документальних та наративних джерел про Голодомор. Особливо в тих випадках, коли подібні фотодокументи супроводжували документальні публікації.

Нижче (див. 3.1.1) йтиметься про схожу історію з маніпуляцією з фотографіями Голодомору. Тут лише зазначимо, що мова про видання німецького інженера д-ра Альфреда Лаубенгаймера свідчень про перебування в СРСР, зокрема, і в Україні під час голоду (1933; 1937). У другому виданні вміщено 102 фотографії (більше, ніж у першому), з-поміж яких несподівано виринають фото голоду 1921–1923 рр.

Свідченням подібної маніпуляції може слугувати книга Дугласа Тоттла "Шахрайство, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда" (1987), у якій вміщено цілий розділ "Фотографії голоду: Якого голоду?"⁴⁸². Свого часу КБД УРСР із задоволенням констатувало підрив довіри Заходу до проблематики голоду через використання у фільмі "Жнива скорботи" фотографії голоду в Поволжі 1921 р. та кадрів про блокаду Ленінграда⁴⁸³.

⁴⁷⁸ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 207.

⁴⁷⁹ Юркова Оксана. Візуалізація трагедії Голодомору: документальний та етичний аспекти.

⁴⁸⁰ Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. P. 67–68.

⁴⁸¹ Ibid. P. 64–65.

⁴⁸² Tottle Douglas. *Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*. Toronto : Progress Books, 1987. P. 23–35. Детальніше див. аналіз його аргументації Р. Сербиним: Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. P. 68

⁴⁸³ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 83.

Нещодавно оприявлено авторську колекцію американського професійного фотографа Джеймса Аббі, що містить три світлини з зображеннями неймовірних злиднів та голодування, зробленими ним 1932 р. в Україні (загалом – 80 фотознімків). У збірці фотографій, вперше опублікованих 1934 р., фотограф зазначив, що деякі світлини він просто не зміг видрукувати. Серед них – знімки українських селян, які підлягали виселенню, і яких, наче "стадо", вело ДПУ; або німецьке тіло небіжчика посеред вулиці українського села, недалеко від "чудового" Дніпрогесу⁴⁸⁴.

Незначною за обсягом є також нещодавно оприявлена колекція Вайтінга Вільямса, який відвідав Україну в серпні 1933 р. (12 фотографій, 5 з них стосуються голоду)⁴⁸⁵.

У середовищі тих, хто виїхав з УСРР, циркулювала немала кількість фотодокументів про голод. Інша річ, що вони практично не збереглись, і ми маємо про них лише окремі згадки (схожа ситуація з листами очевидців голоду). Так, як впливає з публікацій на шпальтах емігрантської преси, американець та банкір Волтер Бечерер і його супутники "попривозили з собою листи від населення та фотографії, які підтверджують кожне сказане ними слово" (сказано на лекції про голод в Німеччині)⁴⁸⁶. Дружина німецького дипломата у Харкові згадувала, що вона робила фотографії у розпал голоду, щоб показати, що ситуація в Німеччині була не гіршою, ніж в Україні⁴⁸⁷. У редакційній статті "Голод на приказ", надрукованій у "Morning Post" 16 серпня 1934 р. зазначалося, що автори бачили "ряд фотографічних знімків, які викликали одночасно й співчуття, й жах, яких годі описати. Фотографії, за які можемо поручитися, що їх зроблено в останніх часах, себто цеї весни, дають наглядний образець цих страждань, які переходить нещасний народ"⁴⁸⁸. Анонімний кореспондент "Daily Express" (припускаємо, що йдеться про Г. Джонса, який публікував статті в цьому часописі), "з нараженням життя об'їхав Україну, поробив десятки знімків та щасливо повернув до Англії", потім у двох статтях від 7 та 8 серпня 1934 р. подав "знімки з помираючої голодом України"⁴⁸⁹. У публікаціях за кордоном є згадка про фотографії з Харкова інж. О. Александра (вочевидь, йдеться про А. Віннербергера), показані ним під час лекції. На них видно "умираючих з голоду людей, у всіх фазах їхніх мук. А мешканці міста проходять мимо них і навіть не дивляться на вмираючих"⁴⁹⁰. Також у пресі воєнного періоду натрапляємо на інформацію про фотографії, які з'явилися у гуртожитку Київського універ-

⁴⁸⁴ James Abbe Collection. Holodomor Photo Directory. HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3645117/gallery>

⁴⁸⁵ Whiting Williams Collection. Holodomor Photo Directory. HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3642931/data?g=d>

⁴⁸⁶ Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. 1933. 26 серп. С. 1.

⁴⁸⁷ Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. P. 66.

⁴⁸⁸ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України / Держ. ком. архівів України, ЦДАВО України; упоряд.: Н. В. Мажовська (керівник) та ін. Київ: Горобець, 2008. С. 114

⁴⁸⁹ Там само. С. 98, 113–114.

⁴⁹⁰ Віденець про голод на Сов. Україні (Допис з Відня). (Докінчення). *Діло*. 1934. 15 груд. (№ 337). С. 3.

ситету, із зображенням "дохлої коняки, за яку йде битва серед голодних селян"⁴⁹¹. В. Маняк у другій половині 1980-х рр. отримав конверт від Мар'яна Коця зі США, який запропонував фотографії до книги "Голод 33-й", зроблені "іноземними спостерігачами"⁴⁹².

Окремі, щоправда, нечисленні колекції авторських фотографій, маємо і в Україні. Серед відомих на сьогодні найцінніших збірок, що зберігаються в архівних установах України – колекція з 27-ми фотографій аматора з Батурина Миколи Боканя, виявлена 2007 р. в його кримінальній справі в архівних фондах СБУ⁴⁹³. На 13-ти світлинах на лицьовому боці зображень містяться власноручні підписи фотографа про голодування та смерть членів його родини⁴⁹⁴. Унікальною є колекція понад 200 світлин фотоаматора Марка Залізняка (Железняка) з с. Удачне Донецької області; перші 45 негативів-оригіналів на склі 1989 р. архівісти придбали в сина фотографа Андрія⁴⁹⁵; згодом вона поповнювалася. Деякі фото на сьогодні стали хрестоматійними та впізнаваними, зокрема зображення збирання дітьми мерзлої картоплі на полі, вилучення зерна, вервечки селян, що шукають їжу⁴⁹⁶.

В Україні основний масив фотодокументів з історії Голодомору зосереджений у державних архівних установах. 2003 р. Р. Пиріг згадував лише кілька світлин саме про Голодомор, порівняно з величезним масивом фотографій про "утвердження колгоспного ладу"⁴⁹⁷. Як уже зазначалося, такий висновок виглядає цілком правомірним. Те, що відкладалося у фондах, тематично обмежувалося зображенням хлібозаготівельних кампаній, колективізації (усуспільнення майна, реманенту, вилучення зерна, розпродаж майна, виселення), судових процесів над противниками колективізації.

Тоді ж з метою виявлення, реєстрації, оцифрування та публікації у відкритому доступі документів Голодомору Державним комітетом архівів України було започатковано проект "Електронний архів Голодомору" (2003–2007)⁴⁹⁸, який сприяв активізації роботи з пошуку, зокрема й нових фотодокументів. 2008 р. ЦДКФФА України звітував про виявлення 2204 фотографії, що датуються 1930–1934 рр., з них 499 документи – за 1932, 360 – за 1933 рр.⁴⁹⁹. Серед них є фотографії,

⁴⁹¹ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2.

⁴⁹² Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 67.

⁴⁹³ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 147.

⁴⁹⁴ Nikolai Bokan Collection. Holodomor Photo Directory. *HREC*. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3631563/data>

⁴⁹⁵ Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. / Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного. Київ, 2008. С. 7.

⁴⁹⁶ Там само. С. 105–106, 107–108.

⁴⁹⁷ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 99.

⁴⁹⁸ Електронний архів Голодомору. URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php

⁴⁹⁹ Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. С. 9–128.

що містять зображення подій, які згадуються в наративах про Голодомор – убивство уповноважених, патронати для дітей селян⁵⁰⁰.

Зрозуміло, що переважна кількість фотографій – постановочні. Значною мірою вони були продюзовані кореспондентами советських періодичних видань та використовувалися для конструювання пасторальної картини життя сучасного села. Чи не найбільш яскравим прикладом цього є вже згадувана вище фотографія "Сніданок колгоспників", датована 1932–1933 р.: п'ятеро колгоспників (обличчя трьох усміхнені) в білих сорочках сидять на плетених стільцях біля хати за столом із різьбленими ніжками, застеленим сніжно-білою скатертиною; по тарілках розкладена їжа, грає патефон, поставлений обабіч на ослінчик, і ще три платівки лежать поруч⁵⁰¹.

Цілком очевидно, що в таких фотодокументах на перший план виходить об'єкт зйомки в межах сконструйованої фальшивої дійсності як "позитивної" реальності для прикриття жахиття реального життя. Подібні знімки також зберігаються в Російському державному архіві кінофотодокументів (м. Красногорськ, Московська обл.), в Державному центральному музеї сучасної історії Росії (Москва)⁵⁰². Зрозуміло, що упродовж останнього десятиліття українські історики були позбавлені можливості отримати до них доступ.

У рамках згаданого проекту, що тривав до 2008 р., Держкомархів провів значну роботу з оприлюднення фото- і кінодокументів. В "Електронному архіві Голодомору" оприлюднено понад 130 фотодокументів (1929–1935) з фондів ЦДКФФА України, також окремо – фотографії з колекції А. Віннербергера⁵⁰³, М. Железняка, близько 200 кадрів, викопійованих з документальних фільмів 1989–1998 рр.⁵⁰⁴. Чи не головною метою цієї обширної мережевої публікації було запобігання поширенню в публічному просторі неправдивих візуальних документів про Голодомор.

Одночасно з публікацією фотодокументів архівісти колишнього ЦДКФФА України підготували анотований каталог фотодокументів доби Голодомору в рамках іншого масштабного проекту ДКАУ "Національний реєстр меморіальних фондів України" (2006–2008)⁵⁰⁵.

Онлайнова колекція верифікованих автентичних фотографій з фондів ЦДКФФА України лягла в основу першої підбірки фотодокументів, опублікованих у тради-

⁵⁰⁰ Топішко Н. Фотодокументи. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том* / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. керівника), В. Борисенко та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 667–668.

⁵⁰¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область. С. 1233; див. також прим. 453.

⁵⁰² Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 147.

⁵⁰³ Контекст трагедії (1929–1933): офіційні фотодокументи / Держ. ком. архівів України. URL: <http://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php>

⁵⁰⁴ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 142.

⁵⁰⁵ Див.: Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. 131 с.; містить анотації понад 2 тис. фотодокументів.

ційному книжковому форматі. Йдеться про зведений том "Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні" (2008), де було представлено 47 фотографій за 1932–1933 рр. (без урахування авторських фото А. Віннербергера, М. Железняка). Загалом через широкі хронологічні рамки (від 1930 р.) та включення до тому світлин колективізації було опубліковано 140 тематичних фотографій⁵⁰⁶.

Щодо решти томів Національної книги пам'яті (по областях України), то регіональний сегмент фотодокументів представлено набагато гірше. Упорядники томів або взагалі не подали їх (Вінницька, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Київська, Луганська, м. Київ, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Херсонська, Хмельницька), або вмщували зображення різних архівних матеріалів і документів, пов'язаних з колективізацією та голодуванням (статті з газет, антисоветські "частівки", оголошення про занесення на "чорну дошку", заяви про допомогу, поховання, книги реєстрації смертей та ін.), або фотографії зі своїх архівних установ (Дніпропетровська область – найбільш інформативний розділ; також Сумська і Харківська області). У томі по Черкаській області подано лише фотокопії документів та свідчень.

Робота з фіксації та поширення автентичних фотографій доби Голодомору була проведена й іншими інституціями. Як уже згадувалося, 2007 р. у фондах архіву Служби безпеки України було віднайдено колекцію зі світлинами, малюнками, щоденником М. Боканя; 2006–2007 рр. була організована документальна фотовиставка "Розсекречена пам'ять"⁵⁰⁷, що проходила в Києві, АР Крим, обласних центрах, а також за кордоном – у Мінську (Республіка Білорусь) та Москві (Російська Федерація). Згодом (2018) з фондів СБУ було оприлюднено ще 11 фотографій з архівної кримінальної справи (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69251-фп, т. 5, арк. 258), де зафіксовані наслідки діяльності буксирної бригади з пошуку й розкриття ям із зерном та продуктовими запасами в Арбузинському районі на Миколаївщині⁵⁰⁸.

Не виключаємо, що невідомі досі фотодокументи можуть зберігатися у фондах кримінальних справ ГДА МВС України. Відомо, що ДПУ в 1932–1933 рр. заводили велику кількість справ за фактами канібалізму. Відповідно, робилися фотографії як самого обвинуваченого, так і слідів злочину. Однак під час цілеспрямованих кампаній з відбілювання КПРС, зачистки слідів голоду (1956) було знищено близько 80 тис. таких справ. На сьогодні їх залишилося не більше однієї тисячі⁵⁰⁹.

⁵⁰⁶ Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 7. *Мі-О* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2010. С. 267–268.

⁵⁰⁷ Це стало можливим завдяки масштабному розсекречуванню документів ГДА СБУ, що зокрема мало місце влітку 2006 р. (детальні див.: Шаповал Ю. Нововіднайдені архівні документи про Голодомор 1932–1933 рр. С. 95).

⁵⁰⁸ Хлібозаготівлі в Арбузинському районі Одеської області. Вилучення хліба з ям. Фотодокументи з Галузевого державного архіву СБУ. Оpubл.: Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: зб. док. та матеріалів / упоряд.: В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т сучас. історії Нац. центру наук. дослідж. Франції та ін. Київ: Ін-т історії України, 2013. С. 405–414.

⁵⁰⁹ Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System.

(за уточненими даними, 1022)⁵¹⁰. Однак з огляду на чутливість тематики, з етичних міркувань ми залишаємо цей сегмент документального масиву за межами наших підрахунків.

Від 2008 р. тривала подальша діяльність з наповнення візуального сегмента універсального тематичного мережевого ресурсу уже під назвою "Голодомор в Україні (1932–1933): Електронний корпус документів", який підхопив "Електронний архів Голодомору", але вже на базі Інституту історії України НАН України. Дані про фотодокументи постійно публікуються на сайті Інституту історії України НАН України. Як складова частина проекту "Цифровий архів Голодомору" 2020 р. розпочала роботу дослідницька команда з пошуку, збирання та оцифрування масиву фотодокументів періоду Голодомору в музеях Київської області (проект "Розпорошені та невідомі візуальні документи епохи Голодомору: Київська область"). Лише тільки в 60-ти музейних установах правобережної Київщини було виявлено близько 1000 фотодокументів. За підрахунками ініціаторів проекту, загальна кількість візуальних "свідків" міжвоєнного періоду може сягнути 10–15 тис. одиниць⁵¹¹.

Попри те, що зрозумілий інтерес широкої публіки до цих фотодокументів не вщухає, а навпаки, активно підживлюється численними (і не завжди – професійними та коректними) публіцистичними медійними публікаціями, останнім часом спостерігається поглиблення саме наукової складової у підходах до оприявлення давніх фотодокументів, зокрема доби Голодомору. Вони виявляються, реєструються, описуються, оцифровуються та виставляються онлайн у рамках згаданих вище численних мережевих проектів, з-поміж яких кілька можна виокремити як строго академічні. Це передусім: *Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives* (проект Інституту історії України Національної академії наук України; поточний обсяг – 455 анотованих фото; URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/>); *HREC Online Holodomor Photo Directory* (проект HREC / Holodomor Research and Education Consorciium – Науково-освітнього консорціуму Голодомору Канадського інституту українських студій; п'ять колекцій, понад 100 фото містить також спеціальний розділ під назвою "Select 1920s Famine Photos from Ukraine and Russia"; URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search>); *Інтернет Архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive: Загальнодоступний інформаційний ресурс* (проект HREC в Україні – Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору, обсяг – 314 фотодокументів; URL: <https://holodomorepoch-ia.com>). Останній проект під керівництвом Л. Гриневич формує свій ресурс як зведену базу фотодокументів із маловивчених колекцій

⁵¹⁰ Музею Голодомору передали 1022 оцифровані справи періоду Голодомору. Укрінформ. 27 листопада 2023 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790854-muzeu-golodomoru-peredali-1022-ocifrovani-kriminalni-spravi-periodu-golodomoru.html>

⁵¹¹ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 149–150; Юркова О. Візуалізація трагедії Голодомору: документальний та етичний аспекти.

регіональних музеїв України (подібно до першого проєкту). На відміну від них, команда канадського цифрового архіву на чолі з Ланою Бабій представляє фотографії із категорії *заборонених*⁵¹². Загалом у трьох архівах на сьогодні представлено бл. 900 одиниць оригінальних фотодокументів з детальними анотаціями. Показово, що в усіх трьох зазначених ресурсах автори проєктів передбачають інтеграцію до єдиного комплексу різновидових документів, фотографії в них становлять лише один із сегментів оцифрованої джерельної бази.

На сьогодні найбільш затребуваними (такими, що републікуються, використовуються журналістами в тематичних репортажах, зйомках документальних фільмів тощо) є близько 300 фотодокументів. З них найбільш вживаними є світлини А. Віннербергера, М. Железняка, М. Боканя)⁵¹³. Формально, у вузькому сенсі, саме теми голоду стосуються до 90 світлин: бл. 48-ми – А. Віннербергера, 13 – М. Боканя, 11 – з фондів СБУ про обшуки; 5 – В. Вільямса; бл. 5-ти – М. Железняка, 3 – Дж. Аббі. Саме такий обсяг ми умовно включаємо до кінцевих підрахунків масиву джерел особового походження, які зафіксували голодуючих та померлих від голоду.

Хоча підкреслюємо, ми свідомі того, що візуальні документи охоплюють значно ширші тематичні рамки, змальовуючи "щасливе" життя в колгоспах та будучи частково створеними за ініціативи влади. Про фотодокументи як про тло епохи (включно із тими світлинами, що зображають події, зафіксовані в усноїсторичних свідченнях: убивство уповноважених, патронати, фото комор з хлібом тощо) можна говорити як про джерельний масив у принаймні 10 тис. одиниць. Втім, більша частина його досі не актуалізована. Йдеться про згадані музейні зібрання, що здебільшого ще чекають на своїх дослідників. На жаль, припускаємо, що російсько-українська війна спричинилася до безповоротної втрати низки шкільних та краєзнавчих колекцій, зокрема тих, що стосуються Голодомору.

Споглядання фотодокументів створює ефект занурення в реалії, суголосні з зображенням. Вони дозволяють не лише візуалізувати й відчутти атмосферу міжвоєнної доби, але й зрозуміти подальші маніпуляції з цим видом історичного джерела: від "розбавлення" фотографій Голодомору світлинами голоду поч. 1920-х рр. у книгах Евальда Амменде та Альфреда Лаубенгаймера до винищення масивів документів, що були "незручними" для влади.

⁵¹² Див. детальний опис канадського проєкту: Babij Lana. Holodomor, 1932–1933: A Visual Directory of Forbidden Photographs. May 12, 2020.

⁵¹³ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проєкту. С. 149.

Висновки до розділу 1

Історіографію Голодомору можна умовно представити у вигляді піраміди, в широкій основі якої знаходяться численні сегменти *регіональної історії* (регіональні публікації), дещо вище – *тематичні блоки* (діти, жінки, харчування, виконавці, травма); ще вище – шар публікацій щодо *загальноукраїнського контексту Голодомору*; вище – відносно невеликий за обсягом сегмент *джерелознавства Голодомору*; зовсім незначну частину останнього становить аналіз *усноїсторичних джерел*, що його проводили по суті лише окремі дослідники: Олександра Веселова, о. Юрій Мицик, Людмила Іваннікова, Іроїда Винницька, Всеволод Ісаїв. Ті, хто публікував усноїсторичні тексти, зазвичай не вважали за необхідне наводити засади своїх проєктів. Вони передусім прагнули оприлюднити зібраний наратив та працювали переважно із своїм накопиченим матеріалом.

Студії з усної історії (як хрестоматійні західні видання, так і публікації сучасної української школи "усних істориків") створюють певну теоретичну базу для аналізу усної історії Голодомору, для чого надзвичайно корисними є окремі статті науковців, які безпосередньо записували наратив про голод (Дж. Мейс, а також зазначені вище О. Веселова, І. Винницька, В. Ісаїв, Л. Іваннікова, о. Ю. Мицик).

Окрему групу становлять видання свідчень про голод, чиї упорядники коментували підготовлений до друку джерельний масив, даючи іноді надзвичайно корисні деталі щодо процесу організації усноїсторичних проєктів чи оприлюднення їх результатів (зокрема, упорядники перших видань В. Маняк та Л. Коваленко-Маняк і В. Тимофєєв).

Джерельна база Голодомору (сегмент документальних джерел) формувалася в надзвичайно несприятливих умовах – заборони на згадку про подію в офіційній документації та публічному просторі не лише під час геноциду, але й півстоліття потому. Повній відсутності цієї проблематики в советському інформаційному просторі сприяли інформаційна війна, архівовид, специфіка інформаційного наповнення та тотальна заідеологізованість масиву документальних джерел, що ускладнює декодування їх інформаційного потенціалу.

На цьому тлі катастрофічним є свідоме нищення архівних документів з умовного "урядового архіву", що отримало назву "архівовиду". Це ще більше обмежує джерельну базу дослідження голоду. Слід враховувати й інші специфічні риси тогочасної офіційної документації. Пам'ятаймо про популярну більшовицьку формулу, озвучену Йосипом Сталіним "*не залишайте документів, не залишайте слідів*", про специфічне відображення архівними джерелами радше уявного бачення стану речей партійними вождями, ніж дійсного). До того ж, офіційна документація, яка стосувалась ситуації на селі, фактично стала заручником офіційної ідеології, адже люди розглядалися крізь призму виконаного чи невиконаного плану, ступеня ворожості чи лояльності до влади тощо, не залишаючи простору для голосів з "того боку" барикади.

Джерелам особового походження додає ваги й закритість російських архівів (крім приготованих істориків, які не надруковують чогось, що зможе кинути тінь на партійно-державне керівництво). Короткочасне відкриття "шпарини" в російських архівах у 90-х дало змогу створити певний копіювальний фонд на Заході, тож документи російських архівів можна нині досліджувати в Інституті Гувера в Стенфордському університеті в Каліфорнії.

Водночас треба визнати: фактично історія Голодомору написана (і ми змушені продовжувати цю тенденцію) без російських архівів, що виявилися оберненими на зброю в боротьбі Росії проти України та всього вільного світу. Припускаємо, вони відтепер надовго закриті для наших співвітчизників.

Тож українські історики та архівісти й надалі послуговуватимуться збереженим нині корпусом документів вищих республіканських партійно-державних інституцій, чекістських органів, а також місцевих органів влади. За видовою ознакою основний його масив становить розпорядчо-звітна документація, що лише частково, як зазначалося, дозволяє реконструювати процеси та події доби Голодомору. Масові рутинні документи низових партійних структур можуть істотно допомогти відтворенню реалій голодуючого українського села на мікроісторичному рівні. Але відсутність ефективного інструментарію для аналізу масової документації величезної кількості архівів локальних партійних комітетів (від районного до низового рівня) залишає цей документальний сегмент для дослідників майбутнього.

На основі уточнених даних у відповідних діаграмах було представлено авторську оцінку співвідношення офіційних документів та джерел особового походження в загальній структурі джерельної бази Голодомору, а також запропоновано структуру джерел особового походження для дослідження Великого Голоду.

Важливим сегментом усної історичної джерел є епістолярій. Запропоновано таке його групування за видовою ознакою: листи українських селян до родичів, листи українських селян і партійців низового рівня до органів влади і преси (тут відсутній часовий розрив між подією та її описом), спогади про голод, написані власноруч очевидцями й надіслані інтерв'юерам, архівним установам, дослідникам чи редакціям газет (у цій групі наявний хронологічний розрив між подією та її описом).

Встановлено, що змістовно листи та публікації в західноукраїнській та зарубіжній пресі, спогади та щоденникові записи, інші матеріали про голодування є спорідненими групами джерел з точки зору їхнього наративу про голод.

Дотепер збереглася лише мізерна частка (до півтисячі звернень) українських селян та містян. Мабуть, саме через вбивчо точні спостереження щодо реалій повсякдення під час голоду ці листи зрештою було втрачено (знищено свідомо або через недбалість на різних етапах "життєвого циклу" епістолярію). Навіть у Ватиканському архіві вони не були збережені, не кажучи вже про архіви ВУЦВК у ЦДАВО чи ЦК КПУ у ЦДАГОУ.

Дипломатичні джерела та документи іноземних спецслужб уже давно функціонують в академічній історіографії Голодомору. Дипломатичні відомства Німеччи-

ни та Польщі традиційно вважаються найбільш поінформованими щодо голоду (до них варто ще додати Італію). Німецькі свідчення, будучи доволі інформативними, втім викладені в руслі ідеологічних настанов нацистської держави, залишаючи мало простору для безпосередньої фіксації голосів голодуючих. До того ж, німецькі дипломатичні служби певною мірою поклалися на дані советської преси та мали схоже з комуністичним режимом розуміння підходів до модернізаційних процесів, що не залишало місця для сентиментів до "темного селянства". Польща, що мала свої рахунки з українцями, передусім громадянами її держави, а також складні відносини з СРСР, почасти демонструвала ближчі до наративів очевидців описи голодування.

Для проведення контент-аналізу авторка запропонувала систематизацію усно-історичних джерел за різними ознаками: за видами, походженням, ступенем актуалізації, хронологічними параметрами, віком оповідача, статтю, освітнім рівнем / соціальним статусом. Були сформульовані засади для оцінки їхньої достовірності.

РОЗДІЛ 2

УСНА ІСТОРІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО І МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

2.1. Усна історія як історичне джерело

Як уже зазначалося, нині в усьому світі спостерігається тенденція до зменшення ролі й "авторитету" архівних документів в історичних дослідженнях. Натомість історики все активніше намагаються за допомогою усної історії зрозуміти інший бік проблеми, почути інший голос – з табору безпосередніх очевидців подій, або навіть написати альтернативну історію. Отже, що ж таке усна історія і наскільки вона є потужним методологічним інструментом?¹

Найкоротше суть усної історії трактується як запис персональних свідчень, що транслюються в усній формі². Всеосяжний і комплексний погляд на усну історію засвідчує багатозначність цього явища, що поєднує практику та метод дослідження – "акт запису розмови людей, яким є що сказати, з подальшим аналізом їхніх спогадів минулого"³. Асоціація усної історії США визначає останню як таку, що має відношення як до методу запису (дослідницька методологія) та зберігання усної історії, так і до результату (продукту) цього процесу⁴. Дослідження усної історії, її практика та теорія як процес творення та інтерпретації є переплетеними⁵.

На сьогодні деякі дослідники вирізняють чотири форми усної історії: оригінальне інтерв'ю, версія інтерв'ю, записана на носій, розшифроване інтерв'ю, інтер-

¹ Ми аналізуємо тут усну історію як джерело, а також окреслюємо загальні теоретичні засади роботи з такими джерелами з точки зору впливу процедури запису інтерв'ю та його обробки на кінцевий продукт.

² Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 3.

³ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 1

⁴ Principles and Best Practices. *Principles for Oral History and Best Practices for Oral History*. Adopted October, 2009. *Oral History Association*. P. 2.

⁵ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 1.

преація матеріалу інтерв'ю⁶. Інші наводять таку структуру усної історії: запис історії респондента, створення нових історичних джерел, їх аналіз та оприлюднення⁷.

Основою усної історії є, власне, нарратив – упорядковане свідчення, створене з невпорядкованого матеріалу чи досвіду. Це засіб, за допомогою якого люди вкладають сенс у досвід і таким чином передають його іншим. Це не просто зміст історії, а й те, яким чином ця історія переповідана⁸.

Перехід до аналізу суті й ролі усної історії потребує нагадування: історик має пам'ятати, що "ніколи немає абсолютної впевненості в будь-якій події, будь-якому факті, незалежно від того, які джерела використано"⁹. Зрештою, "історія – це те, що люди, які її прожили, зробили з неї, і те, що інші, які спостерігають за учасниками чи слухають їх, вивчаючи їхні записи, роблять з неї"¹⁰.

Термін "усна історія" з'явився уже в 1852 р. завдяки французькому письменнику Жуль Амеде Барбе д'Оревільї¹¹, хоча як засіб передавання досвіду спільноти усно з покоління в покоління вона існувала ще до появи писемності. У першій половині ХХ ст. усна історія знову потрапила до поля зору фахівців, які потребували нового інструментарію для своїх досліджень, почала відбуватися її "легітимація". Маючи відмінний фундамент зародження усної історії в США (архівна справа) і в Європі (соціальна історія), обидві тенденції мають в основі локальну історію як фундамент, з якої розвинулась усна історія в її сучасному розумінні¹².

Можна погодитись, що "мікроісторичні студії, направлені на розкриття певних особливостей етносоціальних груп, вкладаються в сітку координат все більш поширеної, так званої локальної історії, що тісно пов'язана з усною історією"¹³.

З 1960-х рр. спостерігається зростання популярності досліджень із залученням саме усної історії. Такий стрибок стався не в останню чергу завдяки доступності портативних носіїв запису на касети¹⁴. Однак і низка інших чинників, пов'язаних

⁶ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 9.

⁷ Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). С. 172.

⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 106.

⁹ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 21.

¹⁰ Ibid. P. 21.

¹¹ Передерій І. Усноісторичний метод на міждисциплінарному полі сучасної гуманітаристики: світовий та український досвід. *Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 19–20 листоп. 2015 р. / редкол.: Л. В. Бутко та ін. Кременчук : ПП Щербатих, 2016. [С. 4].

¹² Grele Ronald J. *Oral History as Evidence*. Ronald J. Hrele. *Handbook of Oral History* / [ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless ; with the Assistance of Leslie Roy Ballard] ; Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham, New York, Toronto, Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. P. 44, 51.

¹³ Мільчев В. І., Іріюглу Ю. О. "Усні історії" таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. С. 209.

¹⁴ Sharpless Rebecca. *The History of Oral History*. *Handbook of Oral History* / ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, R. Sharpless; with the Assistance of Leslie Roy Ballard] / Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham ; New York, Toronto ; Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. P. 19–23.

з намаганням нарешті надати право голосу упосліджуваним акторам історичних процесів (колишні колонії, очевидці геноцидів), не говорячи про менш локальні спільноти (професійні, гендерні, етнічні тощо), які також спричинилися до цього.

Паралельно тривало осмислення місця, ролі та специфіки усної історії. Висновки Майкла Фріша змінили в 1970-х роках ставлення до усної історії у намаганні підібрати методологічний інструмент для прочитання її джерел. Наведемо його підходи в цьому аспекті повністю: "Вивчаючи як досвід, пам'ять та історія поєднуються й класифікуються людьми, що є носіями своєї власної історії та своєї власної культури, усна історія відкриває потужні перспективи, вона заохочує нас стояти дещо осторонь культурних форм, щоб спостерігати за їхньою роботою. Це дозволяє нам простежити невлесний розвиток свідомості та культури шляхом, яким це неможливо зробити зсередини... Хоча дуже спокусливо взяти історичне свідчення й зробити його історією саме по собі... самі документи усної історії справді пропонують інший урок"¹⁵.

Саме тоді, в 1970-х рр. прийшло усвідомлення, що історія як знання про минуле – це не те, що має бути відкритим у фактах та подіях минулого, це насамперед історично та культурно специфічна конструкція, і становище, в якому її було сконструйовано, має бути осмислене, тобто усвідомлене й проаналізоване¹⁶.

Наступне десятиліття (1980-ті рр.) спричинило розуміння того, що в процесі запису інтерв'ю не дослідник відкриває для себе нові аспекти життя, а респондент разом із дослідником разом творять "спільне розуміння дійсності". Тобто усна історія пройшла шлях від методу спостереження, через метод інтерпретації до діалогу між респондентом та інтерв'юером¹⁷.

Пік зацікавлення усною історією як фактично невичерпним джерелом розширення розуміння минулого припадає на кінець ХХ ст. Зростання інтересу до персонального нарративу в ХХ ст., як уже зазначалося, спричинила деколонізація низки країн, які зіткнулися з потребою утвердити своє власне, а не імперське розуміння свого минулого. Усна історія тут слугувала інструментом протесту проти нав'язаного колоніального бачення історії. Іншим таким фактором дослідники називають війни та геноциди ХХ ст., які своїми злочинами спричинили появу величезної кількості жертв. Голоси останніх мали стати почутими державами, які намагалися зрозуміти витоки кривавих подій та унеможливити їхню появу в майбутньому¹⁸.

Не можна забувати також про існування в минулому значної кількості тоталітарних держав, що сприяло оприлюдненню тільки того персонального нарративу, який не суперечив офіційному. Так було сформовано "класичні архівні" джерела, підвладні тоталітарним режимам. На іншому полюсі перебували голоси людей,

¹⁵ Grele Ronald J. Oral History as Evidence. P. 56.

¹⁶ Ibid. P. 63.

¹⁷ Маерчик Марія. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 5/6. С. 82–86.

¹⁸ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор.

записані як усноісторичний наратив, стосовно яких чинились утиски та злочини проти людяності цими тоталітарними режимами, часто не залишаючи в живих не лише безпосередніх свідків своїх злочинів, але й опосередкованих (документів).

Недемократичні режими мають змогу формувати джерельну базу для нащадків низкою методів: у документах не давати права голосу певним групам населення/елітам/особам, фальсифікувати офіційну статистику та наратив, під грифом секретності приховувати власні злочини проти власних громадян, знищувати небезпечні для влади документи як такі, що не підлягають зберіганню.

Советська влада не стала нехтувати вищенаведеними засобами: перепис 1937 р. (який, до речі, було заплановано ще в 1932 й перенесено з грудня 1933 року на 1934, 1935, 1936 і нарешті на початок 1937 року через намагання приховати демографічні катастрофи – розкуркулення, депортації, репресії, Голодомор¹⁹) – було оголошено "методологічно невірним" і відтак його результати стали "дефектними"²⁰ (влада частково знищила його матеріали та повторила перепис у 1939 р.), незгодних з політикою партії було оголошено "ворогами народу" та репресовано, розсекречення документів советської доби подеколи триває й досі. Однак чи не наймасштабнішим злочином у царині діловодної документації стало знищення документів офіційних органів влади та управління, так званого "урядового" (наркоматівського) архіву за 1930-ті роки та сільських архівів (див. детальніше 1.3.1). Показово, що навіть сучасні архівісти та історики тривалий час існували в парадигмі советського пропагандистського міфу про нищення частини архівного фонду нацистськими військами. Базуючись на встановлених фактах про причини прогалин в урядовому архіві 1930-х років в УСРР, Г. Боряк навіть запровадив термін "архівоцид", маючи на увазі свідоме санкціоноване знищення архівних документів часів Голодомору для замітання слідів злочину Великого Голоду.

Отже, репресивний державний апарат тоталітарної держави спрямовував вістря боротьби не лише на людей, але й на документи як на свідків злочинної політики влади стосовно населення, і тому на допомогу дослідникам приходять саме усна історія.

Нагадаємо, що історію системи концентраційних таборів в СРСР "Архіпелаг ГУЛАГ" (хоча в цьому випадку літературного жанру) вперше було написано О. Солженіциним також на основі усної історії (свідчення та спогади записані ним власноруч) і листів понад 200-т осіб. Враховуючи спалення Кремлем улітку 1941 р. понад одного мільйона справ, пов'язаних з ГУЛАГом (уціліло менше ніж 100 тис.)²¹, усна історія стала неоціненним історичним джерелом з проблематики, яку, зі зрозумілих причин, неможливо написати на основі виключно офіційних документів.

З іншого боку, актуалізація жанру усної історії наприкінці ХХ ст. пов'язана з тим, що це століття загалом мало за фокус історії політику як боротьбу за владу,

¹⁹ Гладун О. М., Рудницький О. П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. Ч. 2 (12). С. 53

²⁰ Там само. С. 53

²¹ Грациози Андреа. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика.

де персональному досвіду людини не знаходилося місця. Пересічна особа певної спільноти зі своїм щоденним буттям не була учасником боротьби за владу і тому апіорі була нецікавою для істориків. Останні ж часто належали до правлячих кіл і проводили відповідну "лінію історіописання". Навіть якщо історики й хотіли б написати альтернативну історію, у них просто не було джерел, адже документи не зберігалися з вищенаведеної причини їхньої "нецікавості" для висвітлення політичної історії²². Відомий теоретик усної історії Пол Томсон так підсумував джерельну базу офіційної історії: "Чим більш персональним, місцевим та неофіційним був документ, тим менше шансів він мав на виживання"²³. За його влучним висловом, держава працювала, як велика машина із запису минулого відповідно до потрібного образу²⁴. Саме усна історія дає змогу збагатити цей запис минулого голосами людей, проігнорованих владною машиною.

Безпосередній вплив тоталітарних режимів на відкладену в архівах джерельну базу для майбутніх істориків (власне кажучи, ці режими й формували фрагментовані та деформовані архівні масиви офіційних документів) спричинив надважливу роль у використанні усної історії для захисту прав людей, які постраждали внаслідок катастроф чи тоталітарних режимів. Розпочалася ця робота зі збору свідчень очевидців Голокосту. Країни Східної Європи, колишнього СРСР та Югославії, країни Африки – повсюдно були ініційовані проекти зі збору усної історії²⁵.

Останніми роками привабливість усної історії для істориків зростає, тому що саме вона має колосальний гуманітарний потенціал, здатність демократизувати історію шляхом привнесення наративів окремих людей і спільнот, що відсутні в архівних документах, та відкриття діалогу з політичними й інтелектуальними елітами, які зазвичай пишуть історію²⁶.

Навіть Комісія Конгресу США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні (1984–1988) після досвіду почутої усної історії безпосередньо від очевидців подій не залишилась байдужою, констатує, що знайомство з усною історією голоду сприяло "осягненню живого людського виміру Голоду"²⁷.

Серед характерних ознак усної історії дослідники відзначають її поетичність, проникність, ефемерну природу та здатність зближувати кордони дисциплін²⁸. Сьогодні усна історія перебуває на перетині академічних досліджень і політики, використовується в різних проектах – від дослідження геноциду вірмен 1915 р. і катастофи євреїв під час Другої світової війни до історії локальної громади початку ХХІ ст. та нинішньої російсько-української війни.

²² Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. P. 290.

²³ Ibid. P. 290–291.

²⁴ Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. P. 27.

²⁵ Grele Ronald J. *Oral History as Evidence*. P. 72.

²⁶ Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. P. 287.

²⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 238.

²⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 1.

Наведемо приклади первісних усноісторичних проєктів, які сприяли утвердженню усної історії як історичного джерела та методу дослідження. Це, зокрема, такі: феміністська історія, історія Британії 1980–1990-х рр., історія сексуальних меншин, етнічних та емігрантських громад, використання усної історії соціальними працівниками різанини нацистами 335-ти в'язнів у Римі, маскулинна ідентичність солдата-героя у британській культурі, гендерні історії робітників та воєнних зусиль під час Другої світової війни, ера фашизму очима італійських робітників²⁹. Один з перших усноісторичних проєктів в Україні стосувався дослідження історії Української греко-католицької церкви в підпіллі і був започаткований о. Б. Гудзяком у 1992 р.³⁰. Загалом же спектр тем усної історії включає фактично кожен подію відносно віддаленого минулого, яка може стати предметом опитування.

Емоційність та щирість наративу респондента, його досвід (часто співзвучний інтерв'юєру та споживачу інформації), як правило, в рамках повсякденності не може не притягувати. Запроваджуючи контакт, а відтак і порозуміння між класами, "викладачами та студентами, між поколіннями, між освітніми установами та зовнішнім світом"³¹, усна історія може придатися для виховання релігійної чи етнічної ідентичності, просунути вперед силу маргіналізованих груп, ліквідувати розрив між академічними колами та суспільством, посприяти написанню альтернативних історій³².

Усна історія допомагає зрозуміти неформальні, неписані правила відносин між людьми, які існують у кожній групі. Відтак з'являється можливість зрозуміти світогляд та цінності різних груп людей³³, в т.ч. слабких, обділених увагою, які перебувають на нижчих соціальних щаблях, невідомих загалу³⁴. Адже, як підсумував Алессандро Портеллі, "історія не має змісту без їхніх історій"³⁵.

Усна історія нагадує опубліковану автобіографію, проте з ширшими рамками. Тоді як історик ще має знайти автобіографію потрібної йому людини певної епохи з необхідними даними, історик усної історії може обирати респондента та питання, які ставити³⁶. Усна історія "запроваджує нові свідчення знизу, змінює фокус та відкриває нові сфери досліджень, ставить під сумнів деякі припущення та загальноприйняті судження істориків, привносить визнання значним групам людей, яких ігнорували"³⁷, вона змінює процеси написання історії та її соціальний месидж, розширює її рамки, збагачує написання – а тому сама історія стає "демо-

²⁹ Див. детальніше: Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 154–158, 30, 69, 104.

³⁰ Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу.

³¹ Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. P. 26, 30.

³² Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 160–161.

³³ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 11–12.

³⁴ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 27.

³⁵ *Ibid.* P. 53.

³⁶ Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. P. 28.

³⁷ *Ibid.* P. 29.

кратичнішою", адже вона "побудована навколо людей"³⁸. Отже, усна історія – це "спогади, що ведуть до теорій"³⁹.

Принципова відмінність усної історії від документальних джерел полягає в тому, що документ передусім визначається як продукт діловодства, тобто є результатом діяльності певного органу влади, інституції, організації, установи. Перетворення діловодного документа на архівний означає його опрацювання відповідно до теорії архівознавства, передавання на архівне зберігання. Хоча багато масивів усної історичних документів також перебувають на архівному зберіганні, якщо до збирання свідчень були залучені архівісти, рідше – історики, етнологи та ін.

Зрозуміло, що на "класичний" архівний документ впливає нормативно-правове поле, внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація в країні, форма державного устрою, суб'єктивність відбору документа на постійне (або тимчасове) зберігання тощо. Однак ці чинники впливу на кінцевий зміст документа не викликають занепокоєння в противників використання усної історії як історичного джерела, адже, на їхню думку, вони фактично визначали зміст документообігу, передусім між державними установами, і в кінцевому результаті сукупно допомагали сформувати образ держави.

Факт відкладення діловодних документів в архівних установах унаслідок діяльності органу державної влади чи установи щодо усної історичних джерел для скептиків нібито автоматично означає, що таке джерело є більш достовірним, ніж записаний від респондента наратив.

Фактично мова іде про усталений протягом століть образ "надійності" писемних джерел, правдивість яких не підлягала сумніву; натомість усна історія розглядалася як така, що продукувала дані, які не можна перевірити. Але ж, як зауважив Пол Томсон, "всі дані є соціально сконструйованими" з певною метою певними особами⁴⁰. Тому сьогодні представники американської та європейської наукової спільноти антропологів наполягають на хибності такого підходу, погоджуючись, що персональне свідчення варте уваги й довіри за умови застосування джерелознавчої критики⁴¹.

Дослідниця усної історії Валері Йоу порушує питання як щодо усної історії, так і щодо будь-якого письмового джерела. Які мотиви були в автора/респондента? На яку аудиторію документ орієнтовано? Наскільки близьким у часовому вимірі було свідчення про події? Наскільки автор/респондент добре розбирається в подіях? Які деталі опущено? Для усної історії додається питання про те, наскільки респондент змінив свою історію на догоду інтерв'юеру⁴².

³⁸ Ibid. P. 29–30.

³⁹ Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 33.

⁴⁰ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 80.

⁴¹ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. 11 (1), March. P. 65; Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 37; Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. P. 290.

⁴² Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 19.

Варто зазначити, що подібну проблему ми маємо, наприклад, з мемуарами, щоденниками, автобіографіями, в яких автор все одно намагається так чи інакше захистити свої інтереси та своє "я". Зрештою, проблема критики джерела залишається актуальною за будь-якої інтерпретації окремого історичного джерела. Питання лише в глибині цієї критики, а це вже категорія сумнівності й професіоналізму історика.

Залучення усної історії до історичних досліджень змінило як трактування історії загалом, так і підхід до джерел, неподібних на офіційні, тобто проігнорованих у діяльності державних органів влади. Скептикам, які вірять лише документу, збереженому в урядовому архіві, можна відповісти словами відомого теоретика й першопрохідця усної історії Пола Томсона: "Будь-яку подію, зафіксовану в офіційному документі чи усному свідченні, може бути піддано сумніву чийось індивідуальним досвідом"⁴³. Тому обидва види документів, будучи створеними людьми, однаково можуть містити як правдиву, так і викривлену інформацію про події, а сам факт існування офіційного документа у письмовій формі не дає йому переваги над свідченнями очевидця подій. До того ж, записане усне свідчення може бути використане іншим істориком у бібліотеці як будь-яке інше джерело⁴⁴ (звичайно, для цього ресурс слід зробити доступним для публіки – опублікувати або здати розшифровані записи до архіву чи бібліотеки). Алессандро Портеллі зауважив, що часто письмові документи є просто невідконтрольним передаванням неідентифікованих усних джерел (наприклад, формулювання: за інформацією, отриманою від...) ⁴⁵.

Протягом тривалого часу історики вважали усну історію "несправжнім джерелом" через її усний характер та своє розуміння пам'яті як ненадійного інструменту для фіксації подій. Тоді прихильники усної історії почали її верифікацію шляхом зіставлення даних свідчень з даними документів та пошуку внутрішньої логіки документа в ширшому контексті⁴⁶. Це заклало підвалини розроблення підходів до джерелознавчої критики усної історії.

Один із засновників Асоціації дослідників голодоморів в Україні, очевидець голоду, в чийй родині з 14-ти дітей 12 померло з голоду, Дмитро Каленик так емоційно поставив знак рівності між класичним офіційним документом та усноїсторичним джерелом: "Дивують деякі посилання на те, що збереглося мало документів. А які потрібні ще документи, як є ось ми – живі свідки цього злочину. Нас ще сотні. Тому записуйте наші свідчення, знімайте копії з фото в архівах. Везіть по всьому світі цю правду"⁴⁷.

⁴³ Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. P. 290.

⁴⁴ Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. P. 30.

⁴⁵ Portelli Alessandro. *What Makes Oral History Different*. P. 37.

⁴⁶ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 5.

⁴⁷ Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. С. 460.

Можна окреслити й інший аспект співвідношення писемного джерела та усної історії. Останній закидають, що вона часто є віддаленою від події і підпадає під викривлення пам'яті. Але ж проблема існує і для писемних джерел, адже нерідко вони створені після того, як трапилась подія, яку вони описують, і часто неучасниками цих подій. Усне джерело може компенсувати хронологічну дистанцію шляхом ближчої персональної участі. Ми довіряємо спогадам, написаним пізніше, поки не знайдемо фактичної помилки (але парадокс: ми не віримо тим самим спогадам, тільки усним).

Прикметно, що зіставлення інформації зі щоденників чи спогадів очевидців Голодомору з іншими джерелами усної історії свідчить про їхню адекватність. Натомість офіційна риторика в тій її частині, де йдеться про виняткову боротьбу за врожай, за підвищення хлібозаготівель, про повальний саботаж і покарання винятково куркулів не дуже вкладається в наратив історій, переповідалих і записаних очевидцями. У той же самий час документи містять згадки про обшуки та конфіскації не лише зернових культур, але й продовольства під час Голодомору, а не лише в роки колективізації.

Наголосимо на ще одній несхожій рисі щодо тлумачення усної історії на Заході та в Україні. Зарубіжні історики відійшли від трактування респондента як сховища усної історії. Вони зацікавлені зараз у тому, щоб зрозуміти, як пригадується минуле⁴⁸ саме тому, що тоталітарні режими давно не актуальні в північно-американському та західноєвропейському світі.

Оскільки в Україні тоталітарний режим відійшов у минуле відносно недавно, понад 30 років тому, забравши з собою в могилу мільйони знищених архівних документів того періоду, то українські дослідники, хоча й переходять поступово до такого трактування усної історії як на Заході, але водночас змушені досі визначати респондента як джерело історії, альтернативне офіційним документам, створеним у результаті діяльності органів влади та державних інституцій. Особливо це стосується Голодомору, спричиняючи вал непродуманих з методологічної та технічної точок зору усноісторичних проєктів, адже постало завдання встигнути записати, поки живі безпосередні очевидці голоду.

Також повернення до усної історії як до головного джерела історії повсякдення в Україні спричинила відкрита агресія РФ проти України, коли про досвід виживання на окупованих ворогом територіях може розповісти лише людина, яка цю окупацію пережила. Стає зрозумілим, що жодна офіційна документація не зможе вмістити такий досвід з подальшим його трансляванням.

Перейдемо до питання аналізу суб'єктивності усної історії. Чи не головною характеристикою, що викликає запеклі дискусії довкола правомірності використання усної історії в історичних дослідженнях, є суб'єктивність. Алессандро Портеллі зауважує, що усна історія робить свій внесок до історичного знання саме тому, що вона враховує суб'єктивну думку, ціннісні судження, віру, навіть помилку. Мова йде просто про іншу довіру: "важливість усного свідчення може полягати

⁴⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 99.

не в його прихильності до факту, але, швидше, в його відході від нього, відображенні, символізмі та появі бажання"⁴⁹. Саме тому не існує "фальшивих" усних джерел. Якщо їх, як і будь-яке інше історичне джерело, протестовано на предмет довіри (credibility), "різноманітність усної історії полягає в тому, що "неправдиві" свідчення все одно "психологічно" правдиві, і ці помилки іноді відображають більше, ніж фактично точні свідчення"⁵⁰.

Як уже було обґрунтовано вище, можна трактувати всі джерела як суб'єктивні, такі, що створені людиною, яка має певну позицію, походження, погляди, соціальний статус, належність до владних інституцій тощо. Історик в усній історії шукає факти, емоційні реакції, політичні погляди, суб'єктивність людського буття, персональний досвід "іноді як антидот загальним судженням про події чи про версії минулого, створених тими, хто перебував при владі". Історики усної історії питають не лише: "Що трапилось?", але й: "Як ви це оцінюєте?"⁵¹, привносячи до набору фактів про подію і голос людей.

Тому, як і будь-яке інше джерело, усна історія не є незаперечно об'єктивною. Причини цього – специфічні характеристики, з яких найбільш важливими є нестійкість та неповність⁵². До інших рис відносять: словесний характер (orality), розповідь (narrative), суб'єктивність (subjectivity), довіру (credibility), об'єктивність (objectivity), авторство (authorship), представлення (performativity), співпрацю (collaboration)⁵³.

Спробуємо пояснити деякі аспекти. Словесний характер – це манера розмовляти, інтонація, повтори, тон, а також жестикулювання, рухи тіла, міміка. Оповідний характер визначає, як оповідається історія, на чому респондент акцентує увагу, що повторює, а що опускає, як структурує розповідь (за умови, що це не формальний формат: запитання–відповідь). Представлення: в який спосіб висловлено спогади. Нестійкість: жодне інтерв'ю не буде тотожне іншому, яке дала ця ж особа. Зміняться слова, представлення, наратив, особливо якщо особа інтерв'юєра буде другою. Тільки після запису інтерв'ю ця визначальна риса перестає існувати. Співпраця: історик – співавтор джерела. Він встановлює порядок денний, шукає респондента, ставить питання та опрацьовує інтерв'ю⁵⁴. Для зменшення ступеня суб'єктивності усної історії потрібно просто враховувати ці фактори при аналізі джерела усної історії.

Фахівці сформулювали й іншу, чотириступеневу схему суб'єктивізації усної історії. Перший ступінь пов'язаний з тим, що респондент як учасник подій сприймає їх через призму свого життя, на що пізніше накладається життєвий досвід респондента, спричинивши як наслідок зміщення акцентів. Прикметно, що кон-

⁴⁹ Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 37.

⁵⁰ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 65.

⁵¹ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 22.

⁵² Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 38.

⁵³ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 19.

⁵⁴ Ibid. P. 20–24.

статуючи важливість події для соціуму, дослідник не може бути впевненим у правильному оцінюванні значущості події через психологічні чинники. Другий ступінь пов'язаний з побудовою та ходом інтерв'ю, поставленими основними та уточнювальними запитаннями. Третій ступінь суб'єктивності виникає під час розшифрування запису, створення історичного джерела та його публікації. Четвертий рівень суб'єктивізації притаманній при роботі з будь-якими джерелами. Саме так їх потрактовує дослідник⁵⁵.

Через віддаленість згадуваної події в часі ретроспективні свідчення викликають в істориків найбільші побоювання. Для мінімізації чинника суб'єктивності Лінн Абрамс пропонує мати на увазі при аналізі усної історії такі питання: що сказано, як сказано, чому сказано і що це означає⁵⁶.

Джерело усної історії відрізняє від інших джерел те, що воно розповідає менше про події, ніж про їхнє значення. Саме з цим пов'язані головні звинувачення в суб'єктивізмі: те, як свідок подій може трактувати ці події, залежить від його поглядів та уподобань на момент опитування. Але саме інтерв'ю так чи інакше часто проливають світло на невідомі події або невідомі аспекти відомих подій. З цієї точки зору єдиною проблемою Алессандро Портеллі вбачає верифікацію джерела⁵⁷.

Усна історія багата на психологічні аспекти. До того часу, поки фабула усної історії присутня в логічній та причиновій послідовності, джерело може бути використане разом з іншими джерелами. Усна історія є неповторним джерелом так само через свою структуру – організацію викладу матеріалу респондентом, групування матеріалу та його акцентів⁵⁸. Можливо, що саме багатогранність джерела усної історії як переказу людської долі з усіма її здобутками і втратами лякає багатьох скептиків, які звикли до вихолощеного викладу історії як боротьби за владу/всезагальне щастя/побудову ідеології, яка має небагато спільного з реальним життям.

Алессандро Портеллі сформулював своє ставлення до суб'єктивності усної історії через суб'єктивність дослідження взагалі. На його думку, історичне дослідження з використанням усної історії є незавершеним через природу джерела (адже неможливо витягти з людини всю її пам'ять і зафіксувати її), а історичне дослідження, яке виключає усну історію за умови її наявності, є неповним за визначенням⁵⁹. Думку про здатність усної історії містити об'єктивну інформацію Алессандро Портеллі підтверджує ще й таким чином: те, в що респондент вірить, є насправді історичним фактом, так само як і те, що насправді сталося, особливо коли подібні історії виринають у спогадах різних людей у різних частинах країни⁶⁰.

⁵⁵ Див., наприклад: Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації.

⁵⁶ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 1.

⁵⁷ Portelli Alessandro. *What Makes Oral History Different*. P. 36

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.* P. 40.

⁶⁰ *Ibid.* P. 36.

Тревор Льюмміс акцентує увагу на позитивній стороні "незафіксованої" та "плинної" природи джерела усної історії. Він вважає, що інтерактивність є однією з переваг усної історії, бо "джерело" (тобто респондент) може замислюватися над змістом і пропонувати інтерпретації так само, як і факти. До речі, цей фактор дуже важливий, особливо коли історик потребує знань про підґрунтя і причини події. Адже офіційні документи здебільшого лише констатують факт прийняття рішення, опускаючи передумови, причини та хід його прийняття⁶¹, або ж пропонуючи офіційну версію подій, яка може йти врозріз зі справжніми намірами, однак усвідомленою людьми на початковому рівні.

До певного обмеження використання усної історії можна віднести можливість побачити світ крізь вузькі рамки, звузити його до ідіосинкратичного чи етноцентричного явища. Але використання не поодиноких усноісторичних джерел, а масиву свідчень з певної тематики допомагає зрозуміти певні аспекти, про які може не згадувати жоден офіційний документ⁶². Інше обмеження можна сформулювати так: ми можемо працювати тільки з тими спогадами, які нам переповідало, а не з тими, які приховані з умислом чи підсвідомо⁶³. Так ми повертаємось до думки Алессандро Портеллі про незавершену природу дослідження із залученням усної історії.

Різні країни рухались своїми шляхами до створення професійних організацій з дослідження усної історії. Перший усноісторичний проект Алана Невінса в Колумбійському університеті 1948 р. був орієнтований на еліти, а не на пересічних громадян⁶⁴. Активна інституалізація тривала в 1960-х – 1970-х рр. 1996 р. завершився процес створення Міжнародної асоціації усної історії⁶⁵.

Надавши аргументи на користь здатності усноісторичного джерела виступати джерелом пізнання минулого нарівні з іншими, "архівними", розглянемо усну історію як сукупність інформації, що має "доказове значення" (поняття, запозичене з юриспруденції) для вирішення судової справи.

Не лише історики та антрополози спираються на дані усної історії, але й юристи. Хоча первісно голоси фахівців міжнародного кримінального права щодо практики використання усної історії звучали скептично через ненадійність пам'яті. Зокрема, йдеться про прихильників підходу, який показує жінок, що вижили під час геноциду, зокрема в Сребрениці та Руанді, як "істеричних і ненадійних"⁶⁶. Мабуть, це досить зручна позиція для виправдання певних дій чи бездіяльності

⁶¹ Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 9.

⁶² Ibid. P. 17–18.

⁶³ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 103.

⁶⁴ Andriewsky Olga. Collections from the Early Cold War Period (1947–1955) of Eyewitness and Survivor Accounts about the Holodomor. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 159.

⁶⁵ Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії. С. 231.

⁶⁶ Leydesdorff Selma. Stories From no Land: Women from Srebrenica Speak Out. *Human Rights Review*. 2007. April–June. P. 196.

держави, коли через таке ставлення групі жертв відмовляють у праві свідчити, бути почутими та в можливості відновлення справедливості.

Однак переважну більшість міжнародних правників вдалося зрештою переконати у важливості усної історії шляхом використання свідчень жертв злочинів держави проти своїх громадян під час судових процесів над організаторами та виконавцями цих злочинів⁶⁷. Тут перетинаються як цілі історика та юриста міжнародного трибуналу (пошуки в минулому для віднайдення правди), так і на методології юриста та збирача усної історії – ставлення запитань⁶⁸.

З'ясувалося, що за умов масових злочинів проти людяності тоталітарними режимами чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних, є саме усна історія, адже, як було проаналізовано вище, геноцидарії самостійно не залишають доказів своїх злочинних намірів. Ініціатори та виконавці геноцидів не описують схеми та механізму виконання винищення. Натомість шляхом опитування свідків подій, які вижили, створюється масив усної історії, який використовується як істориками для реконструкції подій, так і правниками для покарання організаторів геноциду та виконавців. Свідки-жертви отримують можливість висловити власну версію подій, повідомити вголос про їхнє бачення.

Тут, звісно, накладання двох історій – офіційної та персональної – може бути дуже суттєвим, якщо не повним. Такі розбіжності пояснюються, зокрема, тим, що іноді свідчення не може бути верифіковано шляхом зіставлення з іншими свідченнями членів родини чи громади, оскільки часто свідок – єдиний, хто вижив у кривавій м'ясорубці, а його родинний архів, який міг би надати якусь підтверджувальну інформацію, знищено⁶⁹. Але не згадувати про жертв геноциду – "це ніби історія геноциду може бути написана без історії жертви"⁷⁰.

"Попри часові рамки, історія геноциду все одно має бути написана з урахуванням голосів тих, хто вижив", – аргументує Селма Лейдесдорф, кажучи про різанину в Сребрениці 1995 р.⁷¹. Вона наголошує, що офіційні звіти та аналіз того, що сталося у Сребрениці, "різко контрастують" зі спогадами тих, хто вижив у геноцид, та рідко згадуються в цих звітах, зміст яких залежить від того, якою державою фінансується укладання того чи іншого звіту⁷².

Хронологічно першим трибуналом, на якому прозвучало обвинувачення в злочині проти людяності, задокументоване саме за допомогою усної історії, свідчень очевидців, став Нюрнберзький процес (1945–1946). Іншими подібними про-

⁶⁷ Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. P. 290.

⁶⁸ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 55.

⁶⁹ Roseman Mark. *Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony. The Oral History Reader. Second Edition* / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 230.

⁷⁰ Leydesdorff Selma. *Stories From no Land: Women from Srebrenica Speak Out*. P. 190.

⁷¹ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 187.

⁷² *Ibid.* P. 188.

цесами за звинуваченнями в геноциді та подібних злочинах проти людяності й гуманітарного права стали два: міжнародні трибунали щодо Руанди (1993–2015) та колишньої Югославії (1993–2020)⁷³.

Трибуналом по суті, але гібридним за формою участі місцевих та іноземних юристів за участі й допомоги ООН стало створення Надзвичайних палат суду Камбоджі як спеціального суду Камбоджі (відомий також як трибунал над червоними кхмерами чи Камбоджійський трибунал, 1997–2022) – йдеться про суд над прихильниками комуністичних ідей. Його було створено в 1997 р., хоча повноцінно він запрацював пізніше. Остання апеляція засудженого лідера Кхіеу Сампхан була відхилена у вересні 2022⁷⁴.

Саме свідчення очевидців геноцидів дали змогу провести зазначені судові процеси: Нюрнберзький трибунал визнав факт голокосту, трибунал щодо Руанди – геноцид у цій країні. Один з прокурорів трибуналу по Руанді зазначив: "Якби не було Нюрнберга, це було б просто "те, про що казали люди", без доказів"⁷⁵. Було визнано, що для встановлення фактів геноциду євреїв під час Другої світової війни та тутсі в Руанді, документів було недостатньо (див. нижче про тоталітарні режими й пам'ять), відтак доказовою базою двох трибуналів стали усні свідчення⁷⁶.

Фактично, поступово наростаюче залучення свідків до таких судових процесів і давало змогу розкрити перебіг геноциду в різних країнах. Останній з чотирьох, Камбоджійський трибунал, вирізняється з-поміж інших такою характерною рисою, що має стати постійною рисою інших подібних трибуналів у майбутньому, як особлива роль жертв та очевидців. І наразі йдеться не лише про надання свідчень, але й про збереження "їхніх прав дізнатися правду, бути почутими та визнання їхніх страждань"⁷⁷. На цьому трибуналі жертви можуть ставати "громадянською стороною" слухань, разом зі сторонами обвинувачення та захисту, отримуючи право свідчити та самим ставити питання обвинуваченим у суді. Враховуючи активну громадянську позицію учасників трибуналу, які різними каналами та засобами поширювали відомості про свою діяльність, понад 165,000 камбоджійців відвідали слухання⁷⁸, і певна частина брала активну участь у них.

Так було зафіксовано важливість усної історії як складової повноцінної джерельної бази історичної науки окремої держави, особливо для певних критичних періодів, коли влада була аж ніяк не зацікавлена в повноцінному документуванні своєї діяльності.

⁷³ International Tribunals. *United Nations Security Council*. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/content/repertoire/international-tribunals>

⁷⁴ Cambodia: UN-backed tribunal ends with conviction upheld for last living Khmer Rouge leader. *News. United Nations Organization*. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/09/1127521>

⁷⁵ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 58.

⁷⁶ Ibid. P. 67.

⁷⁷ Justice: Public Participation. The Cases Justice beyond the Courts. *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/countries/cambodia/case-study/justice/public-participation>

⁷⁸ Ibid.

Варто зазначити, що цілями Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, крім однозначного проголошення покарання винних у геноциді, частково стало створення документів для фіксування історичних подій у країні⁷⁹.

Подібна ситуація склалася з Голодомором. Через щодалі активніше звернення істориків до цієї теми та сприятливу політику держави назовні "прорвалися" замовчувані до того чи ігноровані суспільством свідчення про пережитий голод і жахи колективізації. Саме ця лавина свідчень утвердила серед більшості істориків та громадян розуміння суті Голодомору як навмисного вбивства, адже сама подія була вже віддаленою в часі, і тому суспільство в цілому не могло бути безпосереднім очевидцем подій.

Однак ситуація з використанням усної історії як інформації, що має доказове значення, при дослідженні Голодомору відрізняється від Голокосту та геноциду в Руанді. Першою й головною відмінністю є часовий розрив.

Від здійснення злочину до розпаду советської імперії, коли можна було говорити про діяння комуністів уже в Україні, а не в діаспорних осередках за кордоном, пройшло понад півстоліття, хоча фактично йдеться про майже 70-річний термін, упродовж якого за даними усної історії накопичувався критичний емпіричний матеріал, переосмислений істориками. Проте організатори та виконавці голоду на той час уже були за межами досяжності судових органів.

Другою відмінністю від двох зазначених вище геноцидів в історії людства була невидима природа Голодомору, яку заховали в перипетіях господарського хаосу серед повсюдного голодування населення Радянського Союзу й "замурували" владними постановами щодо заборони на отримання та поширення відомостей про голод. Це був геноцид у "тиші" та на холоді, що супроводжувався нищенням документів як свідків умисного голоду та заборонаю згадувати зиму 1932–1933 рр. тим, хто вижив. Тому в Україні спочатку відбулося накопичення тисяч свідчень, що утвердили серед більшості істориків та громадян розуміння суті Голодомору як навмисного вбивства, тоді як у випадку з Голокостом та геноцидом у Руанді злочинна природа діяльності владної верхівки після закінчення воєн, як світової, так і громадянської, не підлягала сумніву. У цих двох випадках усні свідчення були потрібні для визначення чітких механізмів убивства, адже документи про це відомостей не залишили.

Саме сукупні дані усної історії доповнили знання істориків про трагічний початок 1930-х років і надали юридичні підстави звернутися до правоохоронних органів. Відтак 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу № 1-33/2010 "за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України"⁸⁰. Розслідування було здійснене за участі Генеральної Прокуратури та Інституту національної пам'яті.

⁷⁹ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 58.

⁸⁰ Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. 13 січня 2010 року, м. Київ. URL: <http://khpq.org/index.php?id=1265039604> (дата звернення: 10.10.2020).

Досудовим слідством було встановлено, що "керівництво більшовицького тоталітарного режиму [сім осіб на чолі зі Сталіним. – Т. Б.] в 1932–1933 рр. на території УСРР вчинили геноцид частини української національної групи"⁸¹. В оприлюднених матеріалах кримінальної справи було опубліковано свідчення 96-ти очевидців голоду з дев'яти аспектів, які вказували на штучність голоду та умисне посилення страждань голодуючого населення⁸². Всього було допитано 1890 свідків⁸³.

Ця справа не мала таких юридичних наслідків як трибунали в Нюрнберзі, Руанді, колишній Югославії та Камбоджі, адже її було закрито через факт смерті обвинувачених. Однак це не знижує її ваги з точки зору гуманізму, коли злочин проти людяності було засуджено у вигляді обвинувального вироку, хоч би й на папері. А кількома роками раніше, 2006 р., було прийнято Закон України № 376-V "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні".

На Міжнародному кримінальному трибуналі для Руанди свідчили 1800 свідків⁸⁴. І цього вистачило для доведення перед усім світом геноцидної політики режиму. Свідчень очевидців Голодомору зібрано набагато більше – понад 25 тисяч свідчень було опубліковано в періодичних, публіцистичних та наукових виданнях без урахування колекцій архівних установ та музеїв. Варто також констатувати, що наявний потужніший у більш ніж десять разів масив свідчень очевидців Голодомору все ще викликає сумніви в трактуванні подій початку 1930-х років в Україні в зарубіжних істориків.

Коріння цього ми вбачаємо в колоніальному спадку України, коли її історія розглядається крізь призму метрополії. До того ж, з самого 1933 р. СРСР наполегливо працював над нівелюванням свідчень очевидців його злочинів, зокрема й Голодомору (про це йтиметься нижче в розділі 3).

Прикметно також, що в 1993 році видано книгу про геноцид вірмен 1915 р. на основі масиву усної історії (100 свідчень очевидців). Із залученням документальних джерел написано першу частину з показом історичного тла подій. Друга частина – про життя вірмен до геноциду, про депортаційні марші, досвід жінок та дітей, життя в притулках і воз'єднання родин, еміграцію й поселення на нових місцях. Третя частина розповідає про ставлення очевидців до самих подій та їх моральну оцінку. Без сумніву, ці частини підготовлено на основі свідчень очевидців⁸⁵.

Порівняння досліджень геноцидів вірмен та тутсі дає можливість усвідомити: досвід різних етносів, які пережили санкціоноване державою масове вбивство, є

⁸¹ Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. 13 січня 2010 року, м. Київ. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1265039604> (дата звернення: 10.10.2020).

⁸² Голодомор 1932–1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475 / упоряд. М. Герасименко. Київ, 2014. С. 46–59.

⁸³ СБУ забезпечує вільний доступ до архівів Голодомору і протидіє спробам РФ використувати цю тему в гібридній війні. *Новини. Архів СБУ*. 07.09.2021.

⁸⁴ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 55–56.

⁸⁵ Miller Donald E. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide* / Donald E. Miller. Lorna Touryan Miller. Berkeley ; Los Angeles ; London : Univ. of California, 1993. 241 p.

дуже подібним, незважаючи на певні відмінності. Це ще раз підтверджує адекватність усної історії як історичного джерела. Фахівці звертають увагу як на розбіжності в постгеноцидному досвіді, що пов'язано з різницею між часом події геноциду та датою запису свідчень, так і на подібності. У випадках обох геноцидів спостерігалися випадки покірності пост-геноцидній долі, переважно у випадку з Руандою. Щодо очевидців геноциду в Руанді мали місце випадки відмови фотографуватися через відчуття страху перед можливими проблемами в майбутньому. З цієї ж причини частина людей надавала свідчення лише за умови анонімності в усіх публікаціях (другий аспект стосувався переважно жінок). На відміну від жителів Руанди, більшість вірмен були згодні на фотографування, тільки троє зі ста попросили про анонімність. Таке розрізнення спричинене тим, що інтерв'ю вірмен були записані у США, й останні не мали підстав боятися помсти влади за розказані історії, на противагу жителям Руанди. Спільним для очевидців геноциду вірмен та тутсі були нічні кошмари, більш актуальні для останніх з огляду на менший часовий проміжок між записом свідчень та датою події. Згадували очевидці обох геноцидів і про випадки самогубств з метою уникнення страждань⁸⁶.

Для дослідників Голодомору очевидними є паралелі між досвідом вірмен та тутсі, з одного боку, та тих, хто пережив штучний голод в Україні. Частина свідчень надана на умовах анонімності, адже простежувалися випадки самогубств чи вбивств членів родин з метою уникнення повільної смерті від голоду; ті чи інші аспекти виживання в екстремальних умовах спричиняли подальші нічні кошмари. Варто вказати на ще одну подібність з точки зору подальшого проживання геноцидаріїв та жертв на одній території: досвід тих, хто вижив у геноцид у Руанді, подібний до досвіду тих, хто пережив Голодомор. Обидві категорії очевидців переважно проживали до, під час і після масових убивств в одній громаді. Натомість вірмени не співіснували з виконавцями геноциду в одній державі.

Загалом у ситуаціях з тоталітарними режимами усну історію можна розглядати як шлях до визволення персональної та групової пам'яті, що зрештою уможливорює колективну реінтерпретацію історії. Прикладом цього може бути діяльність Комісії правди та примирення у Південній Африці в 1990-х – 2000-х рр., що пролила світло на історичні події, які до того замовчувались репресивним режимом. Однією з підвалин роботи Комісії було прагнення до "відновлювальної справедливості" (*restorative justice*), коли були почуті голоси як жертв, так і переслідувачів. Щоправда, не всі згодні з включенням голосів останніх, бо нівелюється відчуття справедливості для жертв заради примирення та встановлення відповідальності та реституції. Подібні комісії було створено в Північній Ірландії та Руанді. Отже, усна історія стала присутньою на політичній арені для ліквідації наслідків геноциду⁸⁷.

⁸⁶ Miller E. Donald. The Armenian and Rwandan genocides: some preliminary reflections on two oral history projects with survivors / Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller. *Journal of Genocide Research*. 2004. № 6 (1), March. P. 135–138.

⁸⁷ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 160.

Йдеться і про певну моральну компенсацію жертвам та їхніх родичам⁸⁸ шляхом згоди суспільства на оприлюднення досвіду виживання жертв тоталітарних режимів.

Загалом, сфера застосування усної історії як методологічного інструментарію історичної науки давно вийшла за межі історії. На сьогодні дисциплінами, пов'язаними з усною історією, є право, етнологія, соціологія, психологія, а також дослідження, дотичні сферам охорони здоров'я та освіти громадян, тобто у сфері як гуманітарних, так і соціальних наук. Це також знаряддя в законодавчому полі, у трибуналах, пов'язаних зі злочинами війни. Часто в ролі дослідників виступають при цьому нефахівці, молодь чи особи похилого віку⁸⁹.

Без сумніву, непересічним є значення усної історії для колишніх колоній, а також її роль у доведенні геноцидів та злочинів проти людяності, хоча фактично кожна подія відносно віддаленого минулого може стати предметом опитування. Гуманітарний потенціал, міждисциплінарність, мікро-, а не макрооптика додають прихильників до цього виду історичного джерела. Застосування методів джерелознавчої критики дозволяє максимально ефективно використовувати інформаційний потенціал усної історичного джерела.

2.2. Площини кореляції усної історії: офіційна історія/персональний наратив; час/пам'ять; травма/пригадування

Розбіжності між офіційною історією та персональним наративом. Історики, які працюють з усною історією, зіштовхуються із проблемою офіційної та персональної пам'яті. Як знайти коректне співвідношення між подіями, присутніми у двох площинах, що часто, як видається, не просто не накладаються, а навіть не перетинаються? Триває дискусія, чи варто вірити персональному наративу, якщо офіційні документи представляють інший бік проблеми. Присутність колективної пам'яті (саме поняття було запроваджене французьким соціологом Морисом Гальбваксом ще в середині 1920-х рр.⁹⁰) витворює широке поле для скепсису: завжди можна сказати, що людина ретранслює не свій персональний досвід, а соціумний, сформований і підтримуваний в інформаційному просторі.

Скептики закидають історикам усної історії, що пам'ять часто має похибки, що вона змінюється протягом часу, що на неї впливають зовнішні імпульси. Але завдання історика усної історії якраз і полягає в умінні виявити, як пам'ять була "інфікована" цими імпульсами. Запозичені респондентом ідеї та мотиви відобра-

⁸⁸ Пәдуряк Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории. С. 183.

⁸⁹ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 2–3.

⁹⁰ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 172.

жають колективну пам'ять громади, груп та націй. Саме так виник окремий напрям дослідження усної історії, який займається колективною пам'яттю. І це закономірно, адже пам'ять живе разом із людиною. Щодо опитування, то на цей момент на пам'ять впливає низка факторів, а саме: поставлені питання, знайомство респондента з офіційною презентацією минулого, пам'ятні події, які він пригадує під час бесіди⁹¹.

Унікальність і достовірність індивідуальної пам'яті визнані, але між нею та колективною пам'яттю, як доведено сьогодні, існує не лише взаємний вплив, але й боротьба⁹². Загалом вважається, що колективна пам'ять впливає на персональну і навпаки. Не слід забувати, що як і інституційні архівні документи, так і інші види персональних джерел також створили особи⁹³.

Крім того, колективна пам'ять не статична: інтерпретації минулого, які домінують у науковому дискурсі, здатні поступатися місцем новим інтерпретаціям. Останні базуються на раніше маргіналізованих й ігнорованих голосах людей, інкорпорованих у публічний простір за допомогою усної історії⁹⁴.

На думку Луїзи Пассеріні, усна історія – це не статичні спогади про минуле, а це спогади, що виникли в контексті власного досвіду респондента та політики. Працюючи з усною історією, слід ставити питання про культурне середовище пам'яті (Коли події трапились?) та про пам'ятання їх (Як їх згадують?). Тобто, за словами Рональда Греле, це не просто інформація про те, що сталося, але й інтерпретація людьми того, що трапилося⁹⁵.

Дослідник усної історії Тревор Люмміс вважає, що більшість інтерв'ю про життєві історії є комбінацією персональної та публічної пам'яті. Люди структурують свої історії, використовуючи персональну хронологію, персональні та родинні події для "обрамлення" своїх наративів, а також зв'язуються з ширшими публічними подіями, коли останні мають вплив на них. Так люди, які жили в період війни, часто багато говорять про цю подію, адже тотальність досвіду воєнного часу значно впливала на людські долі⁹⁶. Таке знання, яке формується під впливом літератури, засобів масової інформації, чуток, називають інтраісторією⁹⁷.

Історик Анет Кун наголошує, що у спогадах людини про події її особистого життя присутня розгалужена мережа сенсу, який пов'язує особисте, родинне, культурне, економічне, соціальне та історичне. Респонденти не творять історії для дослідника: вони оповідають "про минуле так, як воно їм уявляється"⁹⁸.

⁹¹ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 23.

⁹² *Ibid.* P. 96.

⁹³ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. Pp. 52–53.

⁹⁴ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 97.

⁹⁵ *Ibid.* P. 7.

⁹⁶ *Ibid.* P. 88.

⁹⁷ Матвеев О. В. Методологические аспекты усной истории голода 1932–1933 на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 24.

⁹⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 89–90.

Для істориків усної історії важливим є співвідношення між колективною та індивідуальною пам'яттю. Але тенденція дослідників усної історії щодо переваг культурного контексту над індивідуальним згадуванням зазнає критицизму – так залишається мало місця для особи. На думку Анни Грін, занадто просто принизити роль індивідуального згадування й "віднести його до категорії колективної пам'яті". Хоча зрозуміло, що соціальний світ впливає на те, як оповідач конструює свій наратив, а завдання історика – з'ясувати, як відбувається взаємодія між персональним та публічним⁹⁹.

З погляду Алессандро Портеллі, індивідуальна та колективна пам'ять співіснують. При цьому індивідуальна пам'ять часто використовується для підваження домінантних наративів колективної пам'яті, підтвердження певних позицій. "Якби всі спогади були колективними – один свідок міг би виражати всю культуру, але ми знаємо, що це не так"¹⁰⁰. Тобто для нього індивідуальна пам'ять не залежить від колективної, вони пов'язані.

Ян Ассман обґрунтував поняття "комунікативної пам'яті", яка охоплює "ту частину колективної пам'яті, яка ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні (...) Індивідуальна пам'ять проявляється у спілкуванні з іншими, і ті інші – це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини, сусідів, співробітників і аж до цілих націй"¹⁰¹. Оскільки така пам'ять існує на міжперсональному рівні щоденного життя, вона якнайменше зазнає впливу політичних установок сьогодення. Історії пережитої травми (і не тільки травми) переповідаються близьким людям, яким оповідач довіряє. Саме так виживав альтернативний погляд на історію, протилежний від проголошеного офіційного. До таких історій, які розповідали пошепки, належить і наратив про Голодомор.

Вартий уваги і такий аспект, як впливає медіа на колективну свідомість, адже те, як люди "вставляють" свої спогади, базовані на персональному досвіді, в певні рамки, залежить від соціального контексту¹⁰².

Сьогодні дослідники усної історії наголошують на можливості за її допомогою "зазирнути" у відносини між особою та суспільством, минулим і сучасним, персональним досвідом і загальноприйнятою оцінкою¹⁰³. Дослідник отримує можливість проаналізувати певний підхід респондента, його бачення досліджуваних подій, намагання вмістити ці події у певні часові та просторові параметри.

Вище вже йшлося про те, що навіть у разі розбіжностей між відомими джерелами та даними респондента свідоме чи несвідоме викривлення поданої інформації може багато сказати досліднику. Мова тут може йти про пропускання подій локального чи державного значення крізь призму власного досвіду.

⁹⁹ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 99–100.

¹⁰⁰ *Ibid.* P. 103.

¹⁰¹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 173–174.

¹⁰² Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 55–57.

¹⁰³ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 81.

До переваг усної історії в ракурсі співвідношення "офіційне джерело" – "усна історія" можна віднести ще такі аспекти: наявність фактів, відсутніх у документах, про події, особистості, відносини між особами та установами. Є змога здійснити інтерпретацію особистостей та подій – встановити взаємовідносини, персональні ролі, розвиток установ та процес розроблення політики. Усна історія може допомогти також в аналізі документів, уточненні фактичних колізій, здатності пролити світло на припущення, мотиви та прогалини в документах¹⁰⁴.

Дослідник Марк Розман виокремлює три види розбіжностей між свідченнями та офіційними джерелами, адже нерідко свідчення очевидців містять інформацію, відсутню в інших джерелах. Перший вид таких неспівпадінь пов'язаний із навмисним спотворенням цих джерел з метою дезінформації (файли гестапо, наприклад) або з необізнаністю дослідників з певними аспектами. Другий вид відмінностей зумовлений саме різним сприйняттям подій сучасним та ретроспективним спостерігачем. Алессандро Портеллі наводить приклад, коли респондент помилявся в даті, але впевнено тримався певної історичної події, що вкладалася в рамки його погляду на історію¹⁰⁵. До третього виду неспівпадінь належать такі, коли джерела доводять певні неточності у свідченнях, обумовлені змінами пам'яті протягом часу¹⁰⁶. Однак такі зміни можуть пояснюватись не тільки особливостями пам'яті респондента, але й його/її трактуванням фактів свого життя. Тобто ми можемо мати справу не з історичною правдою, а з персональною правдою конкретного респондента¹⁰⁷.

Дотичною до згаданого є проблема верифікації. Так, Тревор Льюмміс зазначив, що верифікація усних свідчень може бути поділена на дві зони: ступінь, для якого кожне індивідуальне інтерв'ю містить надійну інформацію про історичний досвід, та ступінь, для якого цей індивідуальний досвід є типовим для свого часу та місця. Також, на його думку, виходячи з кількості інтерв'ю, має бути розроблений метод узагальнення¹⁰⁸. Валері Йоу додає, що при узагальненні дослідник стикається з проблемою кількості свідчень. Скільки саме їх має бути, щоб узагальнення було правомірним? Чи справді охоче говорили респонденти та чи повністю вони відповідали на запитання?¹⁰⁹.

До проблеми розбіжностей між свідченнями та офіційною історією дотична й проблема пам'яті. На думку Тревора Льюмміса, можна вирізнити три проблемні

¹⁰⁴ Seldon Anthony, Pappworth Joanna. *By Word of Mouth: "Elite" Oral History*. London ; New York : Methuen, 1983. P. 36–46.

¹⁰⁵ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 22.

¹⁰⁶ Roseman Mark. *Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony*. P. 231.

¹⁰⁷ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 57–58.

¹⁰⁸ Lummis Trevor. *Structure and Validity in Oral Evidence. The Oral History Reader. Second Edition* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 255.

¹⁰⁹ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 18.

аспекти, пов'язані з пам'яттю в усній історії: ступінь цензурування спогадів/пам'яті, точки відліку для хронології, як публічна та приватна сфери узгоджуються в індивідуальній свідомості¹¹⁰. Пам'ятаючи про ці аспекти, дослідник зможе краще розшифрувати "шари" спогадів. Проблему хронології подій респондента можна частково вирішити, знаючи точні дати персональних чи родинних циклів життя, які є основою опори в розповіді про публічні події.

Для з'ясування надійності даних усної історії її фахівцями було сформульовано проблематику верифікації свідчень. Тревор Люмміс вирізняє два напрямки такої верифікації: через їхню компаративну структуру, з огляду на ступінь, згідно з яким інтерв'ю чи група інтерв'ю можуть представляти ширшу соціальну групу. Перший аспект стосується аналізу свідчення на предмет логічної внутрішньої структури, відсутності розходжень у межах самого свідчення. Щодо другого аспекту, то на сьогодні історики вважають, що досвід їхніх респондентів є більш-менш типовим для певної групи, параметри якої вони представляють¹¹¹.

Було запроваджено також концепції надійності (reliability) та правомірності (validity). Надійність: ступінь, за якого респондент має тенденцію розповісти одну й ту саму історію в різних випадках. Правомірність: ступінь, за якого дане свідчення може бути підтвержене фактами інших доступних джерел, пов'язаних з подією. Пам'ять може бути надійною без того, щоб бути повністю правомірною, але не може бути правомірною, якщо не є надійною¹¹².

Дослідники (зокрема Вільям Брювер) з'ясували, що персональна пам'ять зберігає інформацію про дії, місця та думки, але рідко – про час. Питання про час є найменш ефективним стимулом у ході опитування, оскільки респондент оповідає свою історію життя, в якій відліками часу є маркери його буття – закінчення школи, університету, перша робота, одруження, народження дитини тощо. Якщо ж дослідник стикається з неправильно розміщеною в часі подією, Алессандро Портеллі пропонує звернути увагу на саме повідомлення про події і спробувати зрозуміти, чому респондент назвав іншу дату події, ніж очікувалося¹¹³.

Стать респондента також пояснює розбіжності між офіційною історією та персональними свідченнями, адже жінки та чоловіки згадують по-різному: що яскраво для одних, не є таким для інших. Жінки найчастіше згадують деталі особистого життя, імена та обличчя. Емоції переважно є більш вираженими в їхньому наративі, ніж у чоловіків. Жінки, на протизагу чоловікам, висловлюють інтерес до щоденної рутини, краще пам'ятають про родинні події, адже дім вважається

¹¹⁰ Lummis Trevor. Structure and Validity in Oral Evidence. P. 256.

¹¹¹ Ibid. P. 257.

¹¹² Hoffman Alice M. Memory Theory: Personal and Social. *Handbook of Oral History* / [ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the Assistance of Leslie Roy Ballard] ; Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham, New York, Toronto, Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. P. 274.

¹¹³ Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 49–50.

"жіночим місцем". Тяжіють вони переважно до розмовного стилю, посилаються на розповіді інших людей. Жінки часто будують оповідь не за хронологією, а довкола певних епізодів, із використанням повторів і деталей. Чоловічі ж спогади, як правило, змістовніші та лінійні, вони зазвичай розповідають історії з лінійним наративом, драматизують діалоги та дії, виокремлюючи їх у розмові, намагаючись розповісти виключно про видатні події. Вони люблять говорити про політику, спорт, інтелектуальні речі і мало цікавляться домашніми справами. Чоловіки, звичайно, говорять те, що відповідає їхній точці зору¹¹⁴.

Якщо порівнювати Голодомор з іншими геноцидами з точки зору часу, який минув від злочину проти людяності до моменту збору свідчень очевидців даної події, то найближчим за цим параметром видається геноцид вірмен у Туреччині 1915 р. У 1993 р. надруковано книгу на основі ста свідчень його очевидців. Було опитано 100 вірмен, які пережили цю трагедію. Від 1977 р. вони мешкали в районі Лос-Анджелеса (США), а отже, на момент інтерв'ю після геноциду минуло 62 роки¹¹⁵ (приблизно той самий проміжок у часі між подією та фіксацією свідчень про неї мав місце з українським геноцидом). Нагадаємо, що на основі показів очевидців підготовлено другу (про геноцид, виживання, еміграцію) та третю (його оцінку) частини з трьох саме на основі усної історії¹¹⁶.

Тактика заперечення геноцидів в Україні та Вірменії видається однаковою. Щодо геноциду вірмен, то розповсюджено памфлет Американсько-турецької організації, де наголошується про детальні спогади про події, які нібито сталися 66 років тому, їх записано від людей дуже поважного віку (близько 80-ти років), і тому вони не можуть становити жодної цінності як історичні документи. До того ж, інтерв'юери маніпулювали відповідями респондентів. Автори видання натомість зазначають, що наявна документація, а саме повідомлення консулів іноземних країн, місіонерів, працівників, які надавали допомогу, та інших спостерігачів створює правдоподібну базу для оцінювання свідчень очевидців¹¹⁷.

Загалом, проводячи згадані паралелі, варто відзначити, що Дональд та Лорна Міллери, працюючи над дослідженням про геноцид вірмен, записували історії звичайних людей, а не потенційно-заангажованих політиків та відомих діячів¹¹⁸. Тобто історії були оповідані безпосередніми жертвами подій, як і багатотисячні свідчення очевидців Голодомору, основу яких становлять розповіді селян, у яких влада вилучала харчові запаси, прирікаючи їх на смерть.

На відміну від записування спогадів про голод в Україні, в Ірландії великий часовий розрив став перепоною для формування усної історичної масиви Горта Мор. Ірландська фольклорна комісія ініціювала усноїсторичний проект у 1935 р.,

¹¹⁴ Ibid. P. 50, 174; Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 91, 114, 119.

¹¹⁵ Miller Donald E. Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide. P. 2.

¹¹⁶ Ibid. 241 p.

¹¹⁷ Ibid. P. 28.

¹¹⁸ Ibid. P. 30.

коли минуло майже 90 років з моменту голодової катастрофи. Відповідно, уже не було першоочевидців голоду, а лише почуті колись перекази про нього¹¹⁹.

Пам'ять: союзник чи ворог пригадування? Пам'ять можна визначити як відносини між реальним фактом та персональною суб'єктивністю¹²⁰. Пам'ять – це не просто пасивний депозитарій фактів, але й "учасник" процесу створення значень. Тому важливими є як здатність зберігати минуле, так і більш-менш зміни, які сталися в пам'яті. Саме ці зміни відображають намагання респондента надати минулому сенс, певної форми своїм життям, поставити інтерв'ю та розповідь в історичний контекст¹²¹. На думку Валері Йоу, людська пам'ять є водночас і такою, що піддається помилкам, і, за умови критичного аналізу усної історії, є достовірною¹²².

Проблему співвідношення пам'яті та усної історії можна розкласти на кілька складових: види пам'яті, які беруть участь у процесі записування усної історії; вплив старіння на пам'ять; здатність людини "втягати" події зі своєї пам'яті. Персональна чи автобіографічна пам'ять, на думку психологів, є "довготривалою і, звичайно, має значення для "єго"¹²³. Автобіографічна пам'ять – це події чийогось життя, персонально реконструйовані в пам'яті (краще, ніж чесно згадані). Ця реконструкція залежить від розвитку особистості, а також подій, досвіду, певних речей, які будуть згадані та відновлені різними способами залежно від етапу чийогось життя¹²⁴.

Розрізняють також епізодичну пам'ять як пам'ять про події, яку іноді також називають автобіографічною, та її складову, так званий "спалах лампи" (*flash-bulb* чи *vivid*), коли пам'ять пригадує подію до найменших дрібниць, ніби сфотографувавши її. Ця пам'ять найчастіше пов'язана з найбільш емоційними чи суто особистими подіями¹²⁵. Цю "пам'ять-спалах" описують як "винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі в часі спогади тих обставин, які оточували людину в момент, коли вона стала свідком певної незвичної події"¹²⁶. Саме така пам'ять характеризує переважну більшість спогадів про Голодомор свідків, які на момент даної травматичної події були дітьми. Зазначений вид пам'яті засвідчує й факт відсутності чіткого, логічного й стрункого наративу, натомість присутні певні, детально відображені епізоди.

Дитячі спогади вражають деталями описів подій, які закарбувалися в пам'яті. До них можна віднести смерть рідних, обшуки, кольори та смаки. Прикметно, що багато дітей голоду можуть чи навпаки не можуть виносити запах акації, яку вони

¹¹⁹ Cronin Maura. Oral History Oral Tradition and the Great Famine Pre Published Version. P. 4.

¹²⁰ Miller Donald E. Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide. P. 81.

¹²¹ Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 38.

¹²² Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 36.

¹²³ Ibid. P. 36.

¹²⁴ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 86.

¹²⁵ Ibid. P. 83.

¹²⁶ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 182.

вживали задля виживання; не можуть їсти зелений суп з кропивою. Вражає яскравий спогад про забраний одяг дівчинки 1924 р.н.: "Мама сховала чорний з квітами платок у каглу – і там найшли і забрали" ¹²⁷. Це оповіді про події родинного кола та в кращому випадку найближчих сусідів чи родичів. Часто вже відсутні дані про стратегії дій та виживання, хіба що батьки оповідали; про події в селі, настрої; соціальне, економічне, культурне й політичне життя села до й під час голоду. Як лаконічно відповів чоловік, якому під час голоду було 9–10 років (1924 р.н.): "Я тоді дальше своєї хати не був" ¹²⁸. І якщо спогади, записані в діаспорі та в Україні на початку 1990-х рр., ще містять оцінки смертності на селі, включно з порівнянням жертв періоду Другої світової на локальному рівні, то пізніші свідчення, записані уже від дітей Голодомору, можуть хіба що вказати на померлих сусідів.

З метою з'ясування ступеня надійності пам'яті дослідники Еліс та Говард Хофмани провели експеримент. Еліс тричі, з різним часовим проміжком, записувала свідчення Говарда про його службу в армії під час Другої світової війни. Між двома першими свідченнями респонденту було заборонено отримувати з будь-яких джерел інформацію про цей період життя, між двома першими і третім – він спеціально проглядав фотографії та відвідував місця, пов'язані з подіями, про які розповідав. У результаті експерименту дослідники сформулювали три висновки. Перший з них: існує форма довготривалої пам'яті, яку краще назвати "архівною", де зберігаються спогади; вони легко активізуються в пам'яті і незначним чином змінюються з плином часу, тобто модифікуються, чинять опір збільшенню обсягу, навіть якщо надається додаткова інформація, пов'язана зі спогадами. Припускаємо, що саме до такого виду пам'яті можна віднести свідчення про Голодомор, записані в другій половині 2000-х рр. за активної присутності в українському медійному просторі відповідної інформації про трагедію. Другий висновок полягає в тому, що додаткова інформація, яку спеціально отримував Говард, ані збагатила пам'яті та свідчень, ані спродукувала нової пам'яті. Нарешті, за окремими винятками, записані свідчення збігалися з історичними фактами ¹²⁹.

Дослідники зазначають, що архівні спогади не обов'язково документують емоційно забарвлений досвід. Важливим чинником є те, що досвідові притаманні унікальність, яскравість та суттєвість для самоідентифікації ¹³⁰. За влучним висловом Лінн Абрамс, "наша ідентичність базується на нашій пам'яті про минуле", і без персональної пам'яті ми нездатні сконструювати життєздатне відчуття себе самих ¹³¹.

Загальноприйнятою є думка, що не варто довіряти пам'яті людини літнього віку, а тим паче, використовувати її спогади як повноцінне джерело. Однак про-

¹²⁷ "Я вийшов із смерті..." С. 964.

¹²⁸ Там само. С. 1013.

¹²⁹ Hoffman Alice M. Memory Theory: Personal and Social. P. 279–281.

¹³⁰ Ibid. P. 289.

¹³¹ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 82.

ведені дослідження спростували це твердження: за умови психічного здоров'я респондента функції його пам'яті не обов'язково погіршуються з віком¹³². Згадування залежить від індивідуальних інтересів і потреб. Старші люди (70-ти, 80-ти, навіть 90-та років) в основному не відрізняються від молодих людей за яскравістю згадування деталей. Це пояснюється тим, що люди зберігають спогади, важливі для них: "вони повторюють їх роками, намагаючись укріплювати сенс свого життя"¹³³.

Принаймні, згідно з дослідженнями, найстарші за віком краще оповідають історії з минулого, аніж молодші за них, оскільки мають більший словниковий запас і досвід, можуть покликатися на широку мережу подій та асоціацій, у їхній пам'яті завдяки неодноразовому повторюванню протягом життя зафіксовано найбільш яскраві враження¹³⁴. До того ж, вважається, що з віком події давнини пригадуються краще, ніж ті, що сталися з респондентами нещодавно¹³⁵.

Ще одним упередженням щодо "якості" пам'яті старших людей є теорія про вплив незворотної втрати нейронів на погіршення пам'яті. Але, згідно останніх досліджень, поступова втрата нейронів з віком, якою завжди пояснювалася погана пам'ять, не є безповоротною, оскільки постійно триває процес формування нових нейронів (нейрогенезис), отже, не можна твердити про їх каталізуючу роль у процесах згадування¹³⁶.

Валері Йоу відстежила, що з плином часу люди стають об'єктивнішими. Коли людина намагається зробити кар'єру та має що втрачати, вона ретельніше контролює свою оповідь про події. Натомість наприкінці життя виникає потреба поглянути на речі максимально чесно, щоб підсумувати пройдений шлях. Це бажання зрозуміти події змагається з потребою представити себе в гарному світлі¹³⁷. Саме воно спричиняє подеколи помилки у спогадах¹³⁸. Згадана дослідниця поділилася також спостереженням, що події дитинства, юності та раннього дорослого віку легше виринають із пам'яті, ніж події періоду середнього віку¹³⁹.

Дослідження, проведені різними фахівцями, дають змогу зробити узагальнювальне твердження: існує мало підстав, аби говорити, що люди пригадують події невірно і ненавмисно або свідомо спотворюють свої свідчення. Скоріш за все, "якість, яскравість та глибина індивідуальної пам'яті щодо специфічної події чи досвіду будуть залежати від кодування, яке сталося в певний час, та обставин, у яких згадування мало місце. Очевидно, люди пам'ятають те, що важливо для них. Певні деталі можуть тьмяніти, але широкий контур пам'яті залишається протягом

¹³² Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 90.

¹³³ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 38.

¹³⁴ Ibid. P. 38–39.

¹³⁵ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 90.

¹³⁶ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 39.

¹³⁷ Ibid. P. 19–20.

¹³⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 85.

¹³⁹ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 20.

життя"¹⁴⁰. Інші подібні дослідження дозволяють зробити ще один узагальнювальний висновок: люди різного віку пам'ятають те, що для них має велике значення¹⁴¹.

Валері Йоу згадує також про залежність між значущістю події для людини та кращим запам'ятовуванням деталей. Дослідження психолога Девіда Рубіна засвідчили, що від середини свого життя більшість людей мають яскравіші спогади з дитинства, юності та раннього дорослого віку. На його думку, це пов'язано з тим, що протягом цього періоду відбувається становлення особистості, і весь подальший життєвий шлях визначається першими кроками, успіхами й невдачами початку дорослого життя¹⁴².

Завдяки експерименту Р. Фінлей-Джоунс ми маємо статистику надійності пам'яті. Суть експерименту така: з інтервалом у вісім місяців різними інтерв'юерами було опитано дорослих, які в дитинстві пережили розлучення з батьками. 91% заціяних у проєкті надали такі самі свідчення, що й першого разу. Лише 9% (23 з 244-х) були непослідовними у своїх повторних свідченнях¹⁴³. Підсумовуючи дебати щодо ступеня достовірності усної історії, Валері Йоу зазначає, що загалом історик виявляє точні свідчення, але певні деталі можуть бути відсутні. Вона наголошує: "Немає потреби повторювати: певні неточності не заперечують цінності всього свідчення"¹⁴⁴.

Навіть якщо спогад не відображає події стовідсотково, все одно він є правдивим для його носія. Пам'ять особи функціонує в широкому контексті, який включає пам'ять, спродуковану родиною, громадою та публічними діями. Тому персональна пам'ять – це не прямий психологічний феномен, але досвід, розділений із соціумом¹⁴⁵.

Існує думка, що люди краще запам'ятовують події, пов'язані з досвідом, який повторюється чи пов'язаний із навичками, – роботою, ходінням до школи тощо¹⁴⁶. Якщо застосувати цей підхід до інформації свідків Голодомору, то, наприклад, спогади про щоденну боротьбу за їжу (намагання її приховати, знайти, приготувати таким чином, щоб сусіди не бачили), про ситуацію з побаченим у селі в дні відвідування школи можуть підпадати під означення щоденної рутини, яка краще запам'ятовується.

Критиків та прихильників використання усної історичного джерела з Голодомору хвилює питання його достовірності. По-перше, для діаспорних публікацій усної історії з теми була актуальною проблема політичних переконань. Мовляв, утікачі з СРСР були очевидними противниками советського режиму, ще й на додачу "колаборантами нацистів", відповідно до агресивної советської пропаган-

¹⁴⁰ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 86.

¹⁴¹ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 39.

¹⁴² *Ibid.* P. 20, 35.

¹⁴³ *Ibid.* P. 40–41.

¹⁴⁴ *Ibid.* P. 43.

¹⁴⁵ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 79.

¹⁴⁶ *Ibid.* P. 87.

дистської риторики. Тому, мовляв, не можна вірити та публікувати їхні свідчення про голод, бо останні спотворені призмою їхніх політичних уподобань. Але у випадку з усноісторичними джерелами, записаними уже в Україні, питання про політичні переконання свідків перестало бути актуальним і таким, що стоїть на заваді сприйняття їхніх усних історій як достовірних.

По-друге, проблему щодо правдивості наданих респондентом даних можна вирішити шляхом співставлення низки свідчень з різних регіонів, зібраних у різні роки різними інтерв'юерами в різних селах (і навіть у різних країнах, адже на сьогодні маємо доступ до низки усноісторичних джерел, записаних за кордоном). Висвітлені у свідченнях проблеми цілком корелюються з листами селян початку 1930-х рр., що торкаються подібних питань. Нарешті, дані документів про обшуки, голодування, канібалізм, дитячу безпритульність цілком узгоджуються з наративом усноісторичних джерел.

Пригадування травматичної події: специфіка та обмеження. Окреме місце в масиві усної історії посідають свідчення людей про події, які можна визначити як травматичні. Такі, що негативно вплинули на особу, після травми спричинили розрив та позначилися на подальшому житті¹⁴⁷.

Щодо роботи з подіями, які можна кваліфікувати як "травму", дослідники усної історії мають усвідомлювати, що відносно досвіду, пов'язаного із сильними емоціями, вони можуть почути про стрижень подій, які їх цікавлять, але дрібніші деталі навряд чи будуть згадані¹⁴⁸. Слід узяти до уваги, що Голодомор належить саме до таких травматичних подій, адже через репресії, голодування та смерть руйнувався традиційний, усталений устрій родини, люди гинули страшною смертю від голоду.

Установлено, що травматичні події не тільки сильніше запам'ятовуються, але й краще відтворюються навіть із плином часу¹⁴⁹. Так, Деніел Шатер зауважує, що деякі спогади з часом не розчиняються в пам'яті і не зникають; мова йде про травматичні чи інші негативні емоції, що їх пам'ять має схильність відтворювати. Він вважає, що будь-які емоції ведуть до посилення пам'яті, але саме негативні емоції можуть посилювати пам'ять до точки, де вона стає нав'язливою та заважає нормальному функціонуванню¹⁵⁰.

Стає критично важливим, щоб емоційна реакція, яка подеколи виникає як відповідь на ситуацію, що несе загрозу для життя, зберігалася протягом тривалого часу. Тоді відповідний центр у мозку, який активується під час страху (мозочкова мигдаліна), та споріднені структури впливають на живучість такого досвіду через корекцію формування пам'яті, що іноді призводить до спогадів, про які могли не пам'ятати¹⁵¹.

¹⁴⁷ Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 45.

¹⁴⁸ Ibid. P. 46–47.

¹⁴⁹ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. Pp. 86–87.

¹⁵⁰ Hoffman Alice M. *Memory Theory: Personal and Social*. P. 288.

¹⁵¹ Ibid. P. 288.

Шведські дослідники Свен-Аке Крістіансон та Біргітта Хубінет на основі проведеного дослідження встановили, що з часом "високоемоційні події з реально-го життя добре утримуються в пам'яті з точки зору деталей, які прямо асоційовані з подією, що пробуджує емоції, але менше – з точки зору деталей супутніх події обставин" (у випадку з експериментом – дата та час)¹⁵². Лінн Абрамс так характеризує здатність пам'яті відтворювати травматичний досвід: "Чим більше емоцій подія викликала в минулому, тим більш ймовірно, що особа згадає центральні деталі події"¹⁵³.

Але не все однозначно у випадку пригадування травматичної події. Подеколи вона може бути згадана з більшою яскравістю чи точністю. Водночас у деяких випадках респондент не в змозі згадати деталі та послідовно викласти спогади. Тут задіяні підсвідомі фактори. Деякі люди вгамовують болючі спогади, що є частиною захисного механізму. Розлад, пов'язаний з посттравматичним стресом (Post-Traumatic Stress Disorder) – складна й тривала емоційна реакція на екстремальну психологічну травму, коли життя респондента чи іншої особи було під загрозою. Це пояснює, чому одні не можуть згадати травматичну подію, інші ж наводять навіть найменші подробиці. Культурний (у випадку Голодомору політичний) тиск може пояснювати мовчання щодо травматичних спогадів. Так, ветерани Другої світової війни переважно обрали тактику мовчання й рідко були діагностовані як такі, що страждають від психологічних розладів¹⁵⁴. За свідченням історика усної історії і консультанта з травматичних подій Дорі Лауб, "мовчання є ознакою колективної масової травми"¹⁵⁵.

Спогади про травматичні події відрізняються від спогадів про ординарні події ще й тим, що очевидці мають дати відповідь на питання: що сталося з ними у минулому? Якщо проводити опитування невдовзі після події, то рідко можна отримати зв'язну розповідь, адже події ще свіжі в пам'яті – такі свідки ще не пройшли зцілення, не відчували полегшення (за термінологією психологів)¹⁵⁶.

Лінн Абрамс навела приклад зі свідченням Дорі Лауба, очевидця Голокосту, який інтерв'ював інших людей: "Очевидці травми живуть не зі спогадами про минуле, але з подією, яка не могла і яка не перейшла до її закінчення, не має кінця, не досягає завершення, і тому, наскільки переймається очевидець, переходить у сучасне і є дійсною в кожному сенсі"¹⁵⁷. Він також зробив висновок, що чим більше проходить часу між самою подією та можливістю свідка бути почутим, тим більш викривленою подія постає у сприйнятті самої особи. А це змушує саму людину щораз більше сумніватись у реальності подій¹⁵⁸.

¹⁵² Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 44.

¹⁵³ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 88.

¹⁵⁴ Ibid. P. 93.

¹⁵⁵ Ibid. P. 122.

¹⁵⁶ Ibid. P. 93.

¹⁵⁷ Ibid. P. 93.

¹⁵⁸ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 175

Уже згадані Дональд та Лорна Міллери, які зібрали та опрацювали масив свідчень про геноцид вірмен, поставили собі питання: в чому ж причина живучості спогадів очевидців про події понад півстолітньої давнини? І дійшли висновку, що враження від побаченого дітьми були настільки сильними в емоційному плані ("убивство чи тортури батька, гвалтування матері чи сестер, насильне відривання дітей від родини" тощо), що вони просто так не можуть бути забуті. Ці кошмари сняться очевидцям, і вони відчують потребу про них розповісти¹⁵⁹. А ось що кажуть французькі євреї-очевидці Голокосту, які втратили батьків, про свої відчуття навіть у похилому віці: вони досі мають "біль такий пекучий, такий присутній повсякчас, такий всеохоплюючий, що видається неможливим говорити про це навіть наприкінці життя"¹⁶⁰.

Лінн Абрамс вважає, що ступінь, до якого травма може впливати на пам'ять та процес згадування, може бути проаналізований шляхом погляду на два елементи: достовірність/надійність та здатність згадувати емоції. Взяття під сумнів спогадів про травму очевидця може виглядати як нечуливість. Часто згадувані події віддалені в часі і їх важко висловити словами. Ми маємо очікувати, що таке свідчення буде містити деякі неточності, але без сумніву в цінності свідчення як такого. Наразі немає свідчень, що очевидці травми більше, ніж інші, схильні до неправдивої згадки про події.

На думку Марка Розмана, розходження між персональним та офіційним наративом у спогадах очевидців травматичної події можуть відображати щось із арсеналу засобів, за допомогою яких особа намагається впоратись із травмою. Своє твердження від аргументував на прикладі історії Маріани Еленбоген, якій єдиній з усієї родини вдалося вижити під час Голокосту. Марк Розман установив, що розбіжності у її викладі подій стосувалися персонального травматичного досвіду, коли їй вдалося втекти перед депортацією родини та нареченого з Німеччини до Польщі. Факт втечі й виживання викликав сильне почуття провини. Одне з розходжень між офіційною історією та її наративом стосується факту проведення останньої ночі перед депортацією з нареченим. Інші джерела засвідчують, що це не так. Подібна розбіжність, на думку дослідника, є свідченням її намагання впоратись з почуттям провини. Проте вона є несуттєвою деталлю, адже свідок Голокосту, як і багато інших, боролася з тим, щоб безсило та пасивно не опинитись в обіймах нестерпного минулого¹⁶¹. І така відмінність у згадуванні не послаблює свідчення з точки зору реакції очевидця на події, описування механізму терору тощо.

Лоренс Ленжер, один з дослідників катастрофи, писав, що пам'ять про Голокост ніколи не вмирала в спогадах людей, "їхні ментальні очі ніколи не спали". Фактичні помилки в спогадах свідків трагедії трапляються, але вони видаються несуттєвими порівняно з відомостями, які озвучують респонденти, що відкрива-

¹⁵⁹ Miller Donald E. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. P. 28.

¹⁶⁰ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 94.

¹⁶¹ *Ibid.* P. 94.

ють нові горизонти для інтерпретацій істориками¹⁶². Українська дослідниця О. Коляструк погоджується: у випадку намагання зафіксувати явища навколишньої дійсності, які є травматичними для авторів джерел особового походження, останні спроможні допомогти відтворити "факти минулого"¹⁶³.

Згадану проблему у свідченнях про травматичні події можна описати як "інтелектуальні та емоційні" наслідки травм, унаслідок чого витворюється фрагментація спогадів очевидців, викривлення та провали в пам'яті¹⁶⁴.

З іншого боку, є багато випадків, коли очевидці травматичних подій згадували свій досвід без якихось емоцій, викладаючи факт за фактом. Такий підхід до розповіді пояснюється дією психологічного механізму, який допомагає очевидцю події дистанціюватись від неї¹⁶⁵.

Не можна забувати про проблему описування травматичної події. Психолог Крейг Р. Берклей на основі досвіду роботи зі свідками Голокосту так сформулював її: "Немає наративних структур, які можна використати як певні точки основи, з яких можливо реконструювати травматичний досвід, наприклад, як щоденне спостереження над відбором та знищенням інших". Результатом є неможливість поділитися спогадами про травматичне минуле не тому, що очевидці не пам'ятають його, а тому, що немає структури, яка б могла вмістити і впорядкувати пережите. У цьому випадку складаються "фрагментарні персональні історії та ізольовані моменти страшного знання, про яке не кажуть"¹⁶⁶. Нерозуміння того, як звичайна людина може описати нелюдські торттури, може призвести до небажання свідка взагалі починати розмову.

Італійський новеліст Прімо Леві, який пережив Голокост, сформулював проблему відсутності адекватних мовних засобів для описування пережитих травматичних подій. Значення слів "голодний", "холодно", "біль" та інші не відображають адекватного досвіду очевидців, бо ці слова були народжені у вільному світі вільними людьми. Якби нацизм тривав ще якийсь час, то народилась би інша мова, яка б змогла передати пережите людьми¹⁶⁷.

Також погоджено, що під час розповіді про травматичний досвід "оповідачі застосовують особливі форми вираження власних переживань, почуттів та емоцій у своїх наративах, тобто про травму розповідають в інший спосіб, ніж про решту історії". Дослідник Гаді Бенезер визначає тринадцять найпоширеніших сигналів травми в біографічних розповідях: тривале мовчання, вибух емоцій, заціпеніння, зациклення на розповіді, занурення в минуле, неспроможність розказати історію, зміна голосу, мова тіла тощо¹⁶⁸. Відповідно, відстеження цих сигналів дозволяє

¹⁶² Roseman Mark. *Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony*. P. 231.

¹⁶³ Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. С. 145.

¹⁶⁴ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 182.

¹⁶⁵ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 94.

¹⁶⁶ *Ibid.* P. 95.

¹⁶⁷ *Ibid.* P. 122.

¹⁶⁸ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 180–181.

фахівцю усвідомити суть травматичної події, навіть якщо респондент не бажає говорити про неї або заперечує її травматичність.

Іншою проблемою, пов'язаною з травматичним досвідом, є конфлікт між очевидцями та оточуючими, сформульований психологом Лео Ейтінгером: "Як будь-який неприємний досвід, війна та жертви – це те, що спільнота прагне забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним... Обидві сторони залучені в цей процес: з одного боку, жертви, які, вірогідно, хочуть, але не можуть забути, а з іншого, всі ті, з сильною і часто несвідомою мотивацією, які дуже хочуть забути й успішно це роблять. Ця різниця переживається повсякчас і є вкрай болючою для обох сторін"¹⁶⁹. Тут важливу роль відіграє офіційна політика пам'яті, яку проводить держава і яка повинна сприяти оприлюдненню подібних травматичних подій. Тоді свідки подій відчують полегшення, а сучасники спробують наблизити минуле й примиритися з ним.

Дослідники визнають наявність випадків фальшивої пам'яті при яскравих образах. Як рецепт протидії їм пропонується перевірка інформації, коли щось видається підозрілим. Те, що респондент яскраво і в деталях описує подію, ще не означає, що вона відбулася насправді, оскільки сприйняття та образ "перебувають" близько один від одного в мозку, який фіксує не тільки те, що ми бачимо, але й те, що ми уявляємо, що бачимо¹⁷⁰. Але якщо багато очевидців описують переважно однаково певну подію чи досвід її сприйняття, то виглядає, що ця фізіологічна проблема не актуальна.

Існує й підхід, який трактує записування спогадів як певного роду психологічну допомогу тим, хто пережив травматичні події. Вважається, що оповідь свідком травматичної події є першим кроком на шляху до його зцілення¹⁷¹. Дослідники С. Фелман та Д. Лауб у 1992 році аргументували, що повністю травму не можна дати пережити, доки її не буде записано, тобто поки досвід не втілиться у джерело усної історії¹⁷². Деякі очевидці геноциду в Руанді висловлювали вдячність за можливість переповісти свою історію і, зрештою, відчути полегшення¹⁷³. Подібні слова вдячності за готовність вислухати історію про пережиту травматичну подію висловлювали й очевидці Голодомору. Дослідники, які працювали з ветеранами Другої світової війни, зауважили, що "тільки через складання наративу вони можуть укласти мир зі своїми спогадами". Про користь для очевидців травматичних подій оповісти свою історію кажуть Елісон Пар та Дорі Лауб¹⁷⁴. Українські психологи Вікторія Горбунова та Віталій Климчук, покликаючись на опитування

¹⁶⁹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 176.

¹⁷⁰ Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. Pp. 48–49.

¹⁷¹ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 92.

¹⁷² Leydesdorff Selma. Stories From no Land: Women from Srebrenica Speak Out. P. 196.

¹⁷³ Miller E. Donald. The Armenian and Rwandan genocides: some preliminary reflections on two oral history projects with survivors. P. 139.

¹⁷⁴ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 123.

нащадків Голодомору, з'ясували, що "травмо-фокусоване оповідання історій у родині і громадах, які мають спільні травматичні події, може зменшувати психологічні наслідки трансгенераційної травми"¹⁷⁵.

Між тим, Комісія Південної Африки з правди та примирення, створена для подолання прірви між жертвами та виконавцями апартеїду, на основі набутого досвіду застерігає проти такого "лікувального" підходу. Її члени вважають, що запис усної історії не лікує очевидця сам по собі, оскільки залишається багато нерозв'язаних питань. Наслідком нездатності вирішувати в комплексі питання, пов'язані з ліквідацією режиму терору, є "продовження емоційної агонії" і повернення до життя антагонізмів, які існували за кризової ситуації¹⁷⁶.

Барбара Міштал вважає, що і для особи, і для суспільства "можливість оприлюднити спогади про травматичне минуле та здатність визнати його частиною історії є необхідним кроком на шляху до звільнення від страждання"¹⁷⁷. І, додамо, здатності будувати майбутнє суспільством, вільним від нав'язливих рефлексій на тему трагедії, але яке, між тим, відчуває потребу вшанування пам'яті загиблих через політику держави.

Пов'язаним з травматичними спогадами про насильство з боку держави є фактор часу – віддаленості моменту згадуваних подій від моменту інтерв'ю. Дослідниця Ненсі Комбс відносить наближеність до часу геноциду одним з факторів, який погіршує якість свідчення¹⁷⁸. Тобто чим менше часу пройшло від дати події до часу запису, тим хаотичнішою буде розповідь очевидця, якому будуть боліти його родинні втрати та який ще буде перебувати під враженням від терору, убивств та смертей. Протягом життя людина має здатність осмислити події, вибудувати свою хронологію подій, своє бачення того, що сталося, визначити своє місце в тих обставинах. Якщо в цьому контексті згадати про Голодомор, то від часу події до запису свідчень пройшло мінімум два десятиліття у США та понад півстоліття – в Україні. Тому, відповідно до теорії Ненсі Комбс, фактор часу має бути знівлено-ваним у свідченнях тих, хто пережив Голодомор. А це, своєю чергою, має позитивно вплинути на якість свідчень.

Марк Розман, працюючи зі спогадами очевидців Голокосту, звернув увагу на такий аспект пам'яті як достовірність усної історії. Багато з них давали свої свідчення під кінець життя, прагнучи до фіксації пережитого¹⁷⁹. Можна припустити, що люди перед записом намагаються згадати події максимально точно. Ірина Щербакова, збираючи записи від людей, які пройшли ГУЛАГ, дійшла схожого висновку щодо надійності пам'яті свідка екстраординарних подій. На її думку,

¹⁷⁵ Горбунова Вікторія, Климчук Віталій. Психологічні наслідки Голодомору в Україні.

¹⁷⁶ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 94.

¹⁷⁷ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 186.

¹⁷⁸ Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. P. 302.

¹⁷⁹ Roseman Mark. Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony. P. 232.

неможливо репресувати пам'ять таких людей, адже це означало б для них забути власне життя¹⁸⁰.

Миرون Долот відповідає на питання, як можна після стількох років відновити хід подій (він наважився на публікацію спогадів у 1985 р., хоча 24 розділи з 30-ти були написані до 1953 р., тобто протягом 20 років після Голодомору): "Насправді немає ніякої таємниці. По-перше, ніхто не забуває травми та трагедії чийогось життя, незалежно від того, наскільки важкою вона була. По-друге, ніхто не може забути деталі своєї боротьби за виживання... Я не можу забути це"¹⁸¹.

Інший свідок голоду Павло Макогон свідчив (1983): "І де мене доля не кидала, і в яких умовах я не був, але я ніколи не міг забути про той страшний голод. У моїй пам'яті я завжди тримав своїх братів, сестер і всіх тих наших сільчан, які на моїх очах умирали з голоду, яких майже голих кидали в одну спільну яму. Де б я не проїжджав і де б я не жив, але страшна трагічна пам'ять про страшну голодну смерть ніколи не покидала переслідувати мене"¹⁸². Він у кожному з трьох речень підкреслює неспроможність забути про пережите під час Голодомору, а у двох пояснює це страхіттями смерті саме від голоду – так емоційно фактично обґрунтовуючи право на визнання своїх спогадів достовірними, висуваючи своїх померлих від голоду рідних як гарантів того, що він не вигадує.

За спостереженнями Ірини Щербакової, перша хвиля розповідей і записів в'язнів ГУЛАГу припала на 1960-ті рр. – часи відлиги Микити Хрущова. Серед свідків того періоду дослідниця вирізняє дві групи: хто хотів забути про пережите і хто хотів про нього розповісти. Серед людей другої групи було багато таких, кого тримала на світі думка про фіксування своєї історії після виходу з ув'язнення, що їй допомагало їм вижити (і, відповідно, тримало спогади у певному порядку)¹⁸³.

Завершуючи огляд впливу травматичних подій на пригадування, зауважимо, що в літературі відсутній аналіз того, наскільки почуття несправедливості від застосовуваного до особи насильства може впливати на бажання респондента зафіксувати в пам'яті травматичні події, або які ще аргументи наводять свідки, розповідаючи свої історії виживання в екстраординарних умовах. Знання мотивації могло б допомогти в трактуванні свідчень, у розумінні того, чому свідок акцентує увагу на тих чи інших деталях пригадуваного. Наприклад, серед мотивів свідків Голодомору трапляється усвідомлене бажання розповісти про кривду, завдану родині владою, донести правду до сучасників і прийдешніх поколінь.

Ще одним чинником впливу на усноїсторичне джерело є постать історика, який його інтерпретує. На означення проблеми Лінн Абрамс вживає термін "дослідницький імператив", коли дослідник часто використовує усні свідчення,

¹⁸⁰ Sherbakova Irina. *The Gulag in Memory. The Oral History Reader. Second Edition* / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 522.

¹⁸¹ Dolot Miron (Семен Старів) *Execution by Hunger. The Hidden Holocaust*: W. W. Norton & Company. New York, 1985. P. XIV–XV.

¹⁸² Макогон П. Свідок: Спогади про голод 33-го року: [с. Троїцьке, Петропавлівський р-н]. Тонто : Анабазіс Магазін, 1983. С. 41.

¹⁸³ Sherbakova Irina. *The Gulag in Memory*. P. 523.

вставляючи їх у канву подій та інтерпретацій, які вже має, а тому може спрямовувати розмову в цьому напрямку, скеровуючи наратив у потрібному йому руслі, спрямовуючи "пам'ять до її обмежень"¹⁸⁴.

Такий чинник впливу на усноісторичний наратив, як офіційна політика пам'яті актуалізується для проблематики Голодомору у 2000-х рр. Попередні десятиліття засвідчують спорадичну присутність тематики голоду в інформаційному діаспорному просторі передусім у зв'язку з черговими роковинами, а з середини 1980-х рр. завдяки роботі Комісії Конгресу США з дослідження голоду. Це нівелює фактор часу, віддаленість від події, а проблема пам'яті тут переходить у площину впливу травматичної події на пригадування. На допомогу приходять самі очевидці голоду, які часто повторюють один і той самий наратив, різними словами, звичайно: події зими 1932 – весни 1933 року вони *ніяк не можуть забути*. Тим самим свідки підтверджують висновки науковців щодо впливу травми на "якість" пригадуваних подій.

2.3. Діалог інтерв'юера і респондента та основні засади фіксації усних свідчень

Усна історія як історичне джерело виникає в результаті співпраці інтерв'юера та респондента. Письмове джерело існує незалежно від історика – він працює з уже сформованим особою чи інституцією документом. Натомість зміст усної історії залежить від питань, діалогу, відносин, які виникають у процесі розмови. Тому для зменшення суб'єктивності спогадів респондента варто розуміти синергію обох сторін процесу: це допоможе мінімізувати вплив інтерв'юера на наратив.

Отже, методика опитування респондентів як складової теорії усної історії базується на тому, що в інтерв'ю беруть участь дві суб'єктивності, які взаємодіють та продукують ефект, міжсуб'єктивність (*intersubjectivity*), що очевидна в словах респондента. Суб'єктивність тут розуміється як роль ідентичності, на яку впливають досвід, сприйняття, мова, культура, тобто емоційний багаж особи, на противагу об'єктивності (коли позиція має бути нейтральною). Міжсуб'єктивність – це міжперсональна динаміка інтерв'ю та процесу кооперації між двома сторонами у створенні спільного наративу¹⁸⁵.

Згадуючи про суб'єктивність, історики намагаються зрозуміти відносини між душевним станом людей, які живуть у реальному світі, та культурних парадигм, які формують і змінюють цей стан. Загалом погоджено, що свідомість залежить від соціального класу, гендеру та раси¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 29.

¹⁸⁵ *Ibid.* P. 54.

¹⁸⁶ *Ibid.* P. 55.

Майкл Фріш висунув концепцію влади, якою володіють як інтерв'юер, так і респондент у процесі спілкування і яка впливає на хід розмови. Тому для мінімізації впливу обох сторін бажано перед початком інтерв'ю узгодити певні розбіжності та подібності¹⁸⁷.

Інші теоретики та практики усної історії розвивають проблему взаємовпливу респондента й інтерв'юера на записану історію. Респондент намагається перекопати інтерв'юера в справжності своїх думок, а інтерв'юер – спрямувати бесіду в потрібному йому/їй напрямі.

Застерігають науковці й щодо того, що часто особа, яка проводить інтерв'ю, віддає владу респонденту, даючи йому можливість просто розповісти свою історію. Тоді можуть виникати проблеми, наприклад, з виконавцями злочинів проти людяності, які намагаються виправдати себе.

Фактично, аналіз персонального наративу має відбуватись водночас з аналізом постаті очевидця. Останній, наприклад, може намагатись озвучити не лише виклад дій, які ним були вчинені в минулому, але й те, що він хотів зробити¹⁸⁸. Слід враховувати, що респондент може бути зацікавлений у докладній розповіді про події людині, молодшій за нього, або незнайомій, людині не з власної громади. Або, навпаки, він може "закритися" перед незнайомою людиною і не піти на контакт з інтерв'юером¹⁸⁹.

Вважається, що зазначені проблеми впливу є актуальними для запису спогадів про гуманітарні катастрофи, коли інтерв'ю записується в період, не дуже віддалений від часу здійснення масових убивств. Це, наприклад, мало місце із записом свідчень для трибуналу щодо злочинів у Руанді, коли було записано інтерв'ю не тільки від жертв геноциду, але й його безпосередніх виконавців. Тут виникає проблема некритичного залучення до наукового обігу свідчень учасників геноцидів, адже були випадки намагань легітимізації жертвами та виконавцями їхніх інтерпретацій подій геноцидів, які сталися відносно недавно, в Руанді 1994 р. та Брудній війні в Аргентині в 1976–1983 рр.¹⁹⁰. Йдеться також про намагання за допомогою усної історії виправдати дії урядів під час геноцидів чи свою власну участь у масових убивствах. Це може призвести до того, що прихильники усної історії перетворюються на частину пропагандистської машини, коли спогади та міфи провокують подальше насилля серед спільнот, а також до "вимкнення" голосів людей, які хочуть розповісти свою історію, при тому їхні голоси можуть перекриватись водночас і голосом дослідника чи іншими авторитетними джерелами¹⁹¹.

Для отримання максимально достовірних джерел усної історії, які становитимуть масиви інтерв'ю, американські дослідники усної історії розробили спеціальні методичні підходи до проведення інтерв'ю.

¹⁸⁷ Grele Ronald J. Oral History as Evidence. P. 75.

¹⁸⁸ Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. P. 36.

¹⁸⁹ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 61–63.

¹⁹⁰ Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. P. 293–295.

¹⁹¹ Ibid. P. 300.

Розроблення теоретичних підходів до усної історії розпочалося у США після заснування Дослідницького офісу усної історії в Колумбійському університеті (1948) та Асоціації усної історії (1968).

Окреслимо зміст програмного документа інституції, що визначає діяльність фахівців усної історії. Частина перша – "Відповідальність перед респондентами" – засвідчує права респондентів, зокрема право на відмову надавати певну інформацію, на дотримання духу інтерв'ю, на попередню згоду проводити інтерв'ю, яка має бути зафіксована в письмовій формі тощо. Частина друга – "Відповідальність перед публікою та професією" – акцентує увагу, зокрема, на володінні навичками брати інтерв'ю, потребі розбиратись у темі, намагатись записати повноцінне джерело, виходячи за рамки теми, надати документи з підготовки та методології інтерв'ю, організувати інформативний діалог, надати записи до архіву на зберігання тощо. В частині третій ідеться про розділену з фахівцями "відповідальність за спонсорство та архівні інституції"¹⁹². Побіжний огляд структури засвідчує цілісність підходу до усної історії, починаючи від стадії до-джерела до архівного джерела. Також зроблено акцент на моральність та етичні підходи при роботі з іншими людьми та їхніми історіями.

Фахівці усної історії зі США впроваджували розроблення теорії й практики, починаючи з 1968 р. Згідно з її основними положеннями, як інтерв'юер, так і респондент повинні прагнути до створення постійного джерела, яке допоможе зрозуміти минуле. Написаний документ усної історії є результатом цього процесу, він зберігається й удоступнюється в різних формах для інших користувачів.

Окремо сформульовано загальні засади усної історії. Інтерв'ю відображає глибокий персональний досвід та переживання, які респондент висловлює. Для цього йому повинні бути створені певні умови: відведено час, повідомлено про мету проєкту, тематику тощо. Інтерв'юери повинні поважати права респондента, як і його/її право відповідати на питання так, як вони хочуть, і тими словами, якими вони вважають за потрібне. При використанні інтерв'ю історик повинен демонструвати "інтелектуальну чесність", уникати "стереотипів, невірних інтерпретацій чи маніпуляцій" словами оповідача – це, мабуть, є квінтесенцією теоретичних засад усної історії. Проте, попри суб'єктивність інтерв'ю, треба дбати про безумовне дотримання інтерв'юером професійних стандартів, зокрема збереження цілісності оповіді респондента¹⁹³.

Кожному, хто причетний до усної історії, варто пам'ятати, що інтерв'ю усної історії є історичними документами, які повинні зберігатись та бути доступними в майбутньому для використання фахівцями та громадськістю. Інтерв'юери та інституції, пов'язані зі зберіганням документів усної історії, мають розуміти, що

¹⁹² Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 353–357.

¹⁹³ Principles and Best Practices. *Principles for Oral History and Best Practices for Oral History*. Adopted October, 2009. *Oral History Association*.

відповідне зберігання документів повинно починатись одразу після їхнього створення¹⁹⁴.

Соціолог Г. Розенталь наголошує на необхідності тренування для проведення "біографічно-нарративної бесіди", зокрема для подолання відчуття "відчуженості та неналежності в результаті травматичного досвіду, що досягається або зміцнюється нездатністю говорити; часто для подолання цього потрібен тільки уважний слухач, який підготовлений "обережно" слухати¹⁹⁵. Навіть більше, за умови належної підготовки інтерв'юера може проявитися "терапевтична дія" розмови інтерв'юера з респондентом, коли травматичний досвід може знову "бути інтегрований у життєву історію"¹⁹⁶.

Дослідниця, виходячи з власного досвіду, пропонує розрахувати на 4–8 годин інтерв'ю у два заходи. Саме під час другого вона пропонує "входити" у травматичний досвід, коли встановлені "стосунки довіри"¹⁹⁷. При цьому вона наголошує на необхідності дотримання балансу між "проникненням у страждання" й "утриманням процесу пригадування від переповнення"¹⁹⁸.

Американські фахівці розробили певні положення, покликані допомогти тим, хто працює у сфері усної історії. Наведемо найважливіші, на нашу думку, формулювання. По-перше, джерела усної історії слід використовувати за такими стандартами як і інші історичні джерела. Користувачі такого джерела несуть відповідальність за цілісність розповіді, тобто не мають права інтерпретувати її на власний розсуд чи виривати з контексту¹⁹⁹.

Інтерв'юеру, який працює над транскрибуванням розповіді, варто поставити собі такі питання: Чи є транскрипт точним відтворенням запису? Чи враховано всі етапи цієї роботи та записи про залучених у ній осіб (якщо це не один інтерв'юер)?²⁰⁰

Інтерв'юеру, який готується до аналізу змісту джерела усної історії, варто дати відповідь на такі запитання, яким чином проект, у ході якого було записано свідчення, розширює межі нашого історичного знання? Чи може це конкретне інтерв'ю чи повна добірка розширити межі нашого розуміння минулого? До якої міри матеріал включає нову інформацію, заповнює лакуни в уже існуючих записах та/або надає їм нового розуміння, зокрема нових перспектив? До якої міри інформація достовірна та надійна? Історія розказана безпосереднім свідком чи на основі сказаного кимось із близьких/знайомих чи чуток? Як добре і до якого

¹⁹⁴ Principles and Best Practices. Principles for Oral History and Best Practices for Oral History. Adopted October, 2009.

¹⁹⁵ Розенталь Габріель. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. С. 55, 51–53.

¹⁹⁶ Там само. С. 50, 52.

¹⁹⁷ Там само. С. 47.

¹⁹⁸ Там само. С. 48.

¹⁹⁹ 2000 Oral History Evaluation Guidelines. *Oral History Association*. URL: <http://www.oralhistory.org/about/principles-and-practices/oral-history-evaluation-guidelines-revised-in-2000/>–

²⁰⁰ Ibid.

ступеня розповідь проходить внутрішній та зовнішній тест на справжність, логічність і пояснення протиріч? Як співвідноситься інформація інтерв'ю з чинними документами та історіографією? Як структура інтерв'ю передає деталі, багатство та "смак" історичного джерела? Якими є різновиди інформації, з якої складається розповідь: факти, інтерпретації, судження, ставлення, і як кожен з них допомагає зрозуміти події?²⁰¹

Варто наголосити на важливості ставлення до джерела усної історії з погляду його цілісності та об'єктивності. Адже таке джерело існує незалежно від расових, релігійних, політичних та інших уподобань інтерв'юера. Це норма, яку повинен засвоїти кожен, хто працює з усною історією. Будь-які втручання у зміст джерела усної історії з метою його корегування відповідно до преференцій особи, що здійснює запис розмови та його подальше розшифрування, є грубим і неприпустимим порушенням етичних норм. Це засади існування усної історії як науки, інакше вона втрачає сенс як повноцінна дисципліна, перетворюючи усноісторичне джерело з історичного на літературне та дискредитуючи як саму роботу дослідників у цій сфері, так і створений ними за участі респондентів масив джерел.

Українська дослідниця Тетяна Молдавська узагальнює практику інтерв'ювання та пропонує пам'ятати про такі важливі аспекти аналізу джерел усної історії як: "особливості перебігу події, про яку розповідається, на певній території", стан респондента на момент події, його професійна зайнятість, соціальний статус, специфіка його світосприйняття та психічного стану, обставини запису інтерв'ю²⁰².

Запропоновано також інші акценти щодо факторів, залучених до проведення інтерв'ю та інтерпретації результатів. Крім очевидного намагання історика з'ясувати, що відбулося в минулому, це і спроба зрозуміти, що респонденти відчують щодо цього, чому вони це згадують, яку ширшу публічну пам'ять вони залучають²⁰³.

Як відомо, існує кілька методик проведення опитування. Перша, коли інтерв'ю чітко структуроване за принципом "запитання-відповідь". Вважається, що це дає змогу отримати відповіді на всі питання, які цікавлять дослідника. З іншого боку, інтерв'юер у такому випадку ніби нав'язує даною структурою свій "порядок денний" респонденту, має здатність впливати власним авторитетом на свідка. Ян Вансіна пояснював так, що коли питання ставиться таким чином, що відповіддю на нього може бути "так" чи "ні", то ця відповідь на нього ніби очікується інтерв'юером, і респондент дає таку очікувану відповідь (так зване питання, що підказує відповідь)²⁰⁴. Хоча питання, на яке дається розгорнута відповідь, все одно приводить до відповіді, яка є спільним продуктом респондента та інтерв'юера²⁰⁵.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації.

²⁰³ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 78.

²⁰⁴ Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. P. 65–66.

²⁰⁵ Ibid. P. 66.

Інша методика передбачає вільну розповідь людини, обраної для інтерв'ю. Відмовляючись від чіткого структурування оповіді, інтерв'юер дає змогу респонденту самостійно оформити свою розповідь, розставити акценти та події в порядку, які видаються логічними людині, що оповідає свою історію. Так один з дослідників визнав, що, не проводячи опитування за заздалегідь підготовленим сценарієм, він дістав змогу поглянути на події крізь призму учасника подій, який брав участь у геноцидарних діях²⁰⁶.

Але з іншого боку, записування розлогого досвіду респондента може означати невключення до наративу аспектів, які становлять інтерес для інтерв'юера та не є такими для респондента.

Ірина Магрицька, яка організувала низку експедицій для записування усної історії Голодомору, спочатку пробувала опитувати за власноруч розробленим питальником, але потім дійшла висновку, що найбільш цінними з наукового погляду є не відповіді на питання анкети, а зв'язні розповіді респондентів, тому питання ставилися з метою уточнення чи спрямування бесіди в потрібне русло²⁰⁷. Ми погоджуємось, бо часто питання змушували очевидців Голодомору перемикатися, не закінчувати історії, давати лаконічні відповіді.

У сучасній польовій практиці простежується тенденція не втискати наратив у прокрустове ложе запитань і відповідей, а давати респонденту максимальну можливість викласти свій наратив²⁰⁸. Тобто йдеться про комбінований підхід, коли респондент спочатку самостійно викладає розповідь, а потім інтерв'юер ставить уточнювальні запитання для з'ясування певних аспектів, які видаються не дуже зрозумілими чи опущені взагалі. Так мінімізується втручання в наратив особи, яка проводить інтерв'ю.

Як правильно помітив етнолог Василь Скрипка, "процес творення образу в спогадах не є цілісною картиною з минулого, а становить ланцюг фрагментів, епізодів, випадків, картин, що мали місце в житті оповідача, і залежать від певного вибору життєвих явищ"²⁰⁹. Саме тому важливі як вільна форма оповіді: респондент сам структурує виклад подій та їх наповнення, так і питальник: інтерв'юер має змогу спробувати включити до наративу оповідача аспекти, у яких зацікавлений.

Алессандро Портеллі радив організувати серію інтерв'ю, оскільки, по-перше, респондент у ході відповідей вивчає інтерв'юера, а по-друге, щоби уже в першому інтерв'ю спонукати до спогадів, які прозвучать під час наступних інтерв'ю²¹⁰.

Постать респондента має домінувати. Оскільки життєва історія – це форма само-розкриття, яка постійно переглядається, одного інтерв'ю може бути недостатньо. Повторна ж бесіда може дати респонденту більше простору для викладу його історії.

²⁰⁶ Jessee Erin. *The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings*. P. 295.

²⁰⁷ Магрицька І. Від упорядника. Т. 1. С. 21.

²⁰⁸ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 108; Portelli Alessandro. *What Makes Oral History Different*. P. 39; Miller Donald E. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. P. 29.

²⁰⁹ Скрипка В. Оповіді-спогади про Голодомор. С. 54.

²¹⁰ Portelli Alessandro. *What Makes Oral History Different*. P. 39.

Респонденти розкривають свої життєві колізії по-різному: і під кутом зору обсягу, і з погляду акцентів²¹¹. Взагалі досвідчений інтерв'юер повинен допомогти респонденту викласти спогади.

Як уже було згадано, важливим є встановлення міжперсональних відносин між респондентом та інтерв'юером, без сумніву, щирі стосунки спонукають першого до згадування²¹².

Дослідниця Валері Йоу вирізняє такі чинники, які впливають на якість ретроспективного опитування: здоров'я респондента, тема, питання, які порушуються; ступінь болю/задоволення, від якого залежить коло необхідних для порушення питань; бажання респондента співпрацювати з інтерв'юером у позитивному руслі²¹³. Розуміння інтерв'юером цих факторів позитивно впливає на якість записаних свідчень.

Рекомендовано ставити не конкретні запитання, які потребують конкретної відповіді (в гіршому випадку, прозвучить відповідь "так", "ні" чи одне речення), а питання про досвід людини в тій чи іншій ситуації чи часовому або просторовому проміжку²¹⁴.

Цікаво, що питальники, складені для одного дослідження одного геноциду, можуть бути використані в ході дослідження іншого: питальник для очевидців вірменського геноциду було трансформовано в анкету для тих, хто пережив геноцид у Руанді²¹⁵. Подібно, досвід канадських фахівців у дослідженні повоєнного голоду в Україні (1946–1947 рр.) було використано українськими дослідниками для укладання питальника для очевидців Голодомору.

Загалом теоретики й практики усної історії на сьогодні узгодили аспекти організації інтерв'ю для отримання максимально коректних даних. Фахівці погоджуються, що осердям усної історичного проекту є питальники, адже саме від них залежить якість майбутнього історичного джерела та його інтерпретація.

Ми пропонуємо поглянути на питальник з протилежного боку: не крізь призму усної історичного проекту, в ході якого він використовувався для створення усної історії як джерела, а крізь призму поступу історичної науки, в конкретному випадку, студій, пов'язаних з Голодомором. Як питальники можуть свідчити про їхній стан студій?

Серед різних галузей знань гуманітарного профілю питальники були й залишаються традиційно активно затребувані дослідниками, що працюють в етнографічній царині. Свідченням цього є "Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.)" (1994), що умістив відомості про 273 друковані, а також 282 архівні (рукописні) програмні розроблення. Спираючись на широкий масив виявленого інструментарію етнографів, що працювали "в полі", укладачка переконливо

²¹¹ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 50.

²¹² Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences*. Second Edition. P. 51.

²¹³ *Ibid.* P. 20.

²¹⁴ Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 124.

²¹⁵ Miller Donald E. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. P. 135.

стверджує: "... всі накопичені до сьогодні програми, питальники та їм подібні праці виступають своєрідним джерелом вивчення історії етнографічної науки, питань формування й розвитку її конкретних теоретико-методичних дослідницьких засад"²¹⁶.

Нині через відхід покоління очевидців голоду усноісторичні проекти із запису відповідних свідчень вимушено згортаються. Відтак настає час для підведення підсумків, у тому числі – для розгляду питальників про голод як джерело до історії студій про Голодомор.

Хронологічно першою анкетую-питальником, наскільки нам вдалося з'ясувати, стала "Анкета", розроблена Українським громадським комітетом рятунку (УГКР) України для "складання протоколів із біженцями" з підсоветської України (без авторства, дати і місця створення)²¹⁷. Комітет було створено в липні 1933 р. – це була реакція на появу звісток про голод та свідчень утікачів з УСРР на території Західної України.

Анкета нараховувала 31 питання. Хоча дату створення цього документа встановити не вдалося, проте вочевидь він не міг бути створений раніше середини липня 1933 р. Його перші вісім питань стосуються персональних даних втікача та дати перетину кордону. Уточнюється місцеперебування людини протягом останніх трьох років, джерело заробітку, наявність родини, відомості про обмеження прав. Прив'язка до трьох років, припускаємо, була пов'язана із початком політики колективізації²¹⁸.

Наступний блок питань (№№ 9–12) стосується харчування, зокрема відомостей про картки, їдальні, продукти на ринку та їх ціни²¹⁹. Цілком зрозуміло, що автор(и) анкети не були обізнані з реаліями повсякдення советського села. Насправді ні про яке карткове забезпечення селян на той час не йшлося взагалі, за винятком тих, хто обіймав адміністративні посади в колгоспах, а також партійців, уповноважених тощо. Громадські ж їдальні були порятунком для містян, робітників та номенклатурників, але аж ніяк не для селян. Хіба що під цю категорію підпадали їдальні, що створювались у колгоспах, проте колгоспники за них не платили, натомість у питальнику йшлося про ціни на харчування. Наявність позиції про купівлю продуктів на вільному ринку також демонструє нерозуміння засад советської економічної політики того часу, оскільки вже в кінці 1932 р. селянам доступ на ринок був закритий.

²¹⁶ Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XIII–XX ст.) / Відп. ред. Н. Гаврилюк. НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Інститут української археографії. Київ : Вид-во "Українознавство", 1994. С. 3.

²¹⁷ Український громадський комітет рятунку України. Анкета, розроблена для "складання протоколів із біженцями" з Радянської України. *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409>

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само.

Питання з 13-го по 21-ше стосувались хлібозаготівель, колгоспу, ступеня колективізації села, врожаю та оплати праці тощо. Відверті відповіді на них мали пролити світло на зв'язок між розгортанням колективізації та початком голодування. Привертає увагу наявність питання про те, чи "увесь хліб-збіжжя був зібраний"; який відсоток після жнив "віддав колгосп на хлібозаготівлі". Очевидно, у своїх свідченнях утікачі вже говорили про усвідомлений ними зв'язок між конфіскацією врожаю та початком голодування²²⁰.

Останні 11 питань були присвячені власне голоду. Скільки родин у селі голодували? Чим харчувались? Які були хвороби? Кількість померлих через хвороби та "недоїдання", відсоткове співвідношення до загальної кількості жителів села? Чи були померлі від голоду? Чи були випадки людоїдства (подати прізвища)? Чи тікали люди з села від голоду, куди і скільки? Чи відомо про голод в інших селах та місцевостях?²²¹

Особливість цієї анкети полягала в тому, що хронологічно вона складалась у безпосередній близькості до події. Проте її творці не були до неї причетні особисто, вони сприймали трагедію, так би мовити, "дистанційно". До того час апробації цієї розробки прийшовся на період зменшення кількості смертей від голоду, наразі не було відомостей про втрати від голоду в окремих регіонах УСРР, адже самих утікачів з УСРР від голоду було не настільки багато, і вони втікали з не настільки розмаїтих регіонів, аби їхні свідчення могли репрезентувати всю велику територію України. Лише накопичений до початку 1980-х рр. масив свідчень очевидців дозволив зробити висновок про *територію Голодомору*²²², що окреслювалась адміністративними кордонами УСРР. Показово, що в наступних питальниках відповідне питання вже зникає.

Як бачимо, тематичний питальник, що з'явився у міжвоєнний період, відбивав тогочасне уявлення його укладачів про причини голодової катастрофи. Передусім вони пов'язувалися з хлібозаготівлями та колективізацією. Мало місце розуміння наслідків нестачі зерна для життя самого колгоспу після завершення розрахунків з державою. Були намагання порівняти становище колгоспників та одноосібників, подати втечу як єдину стратегію виживання. Наявність питання про людоїдство свідчить про те, що подібні випадки вже були зафіксовані. Показовим є питання про хвороби – вочевидь оповіді біженців настільки вражали людей Заходу, що певні хвороби усе-таки розглядались як можливі причини чи такі чинники, що підсилювали голод.

Зауважимо відсутність питання про те, якою була їжа часів голоду. Таке питання порушували інтерв'юери та майже обов'язково згадували у спогадах очевидці уже в ході пізніших проектів через те, що їжа ставала сурогатною через відсутність нормальної їжі взагалі чи в достатній для виживання кількості. Припускаємо, що масштаби голодування та смертності було просто неможливо

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само.

²²² Детальніше про це див.: Марочко Василь. Територія Голодомору. С. 421–423.

осягнути людині з вільного світу. Саме тому були включені вже згадані питання про карткове забезпечення, ідальні та вільний ринок, які сьогодні, коли наші знання про Голодомор є достатньо широкими, виглядають мало не знущальними.

Хронологічно наступним став питальник, розроблений півстоліття тому американськими дослідниками Джеймсом Мейсом²²³ та Леонідом Герцем для двох проектів: усної історії (1984) та Комісії Конгресу США із дослідження українського голоду 1932–1933 рр. (1986–1988). Інтерв'юерам надавалась можливість бути гнучкими, пристосовуватися до респондента й орієнтуватись лише в ключових питаннях. Блок щодо персональних даних включав, крім загальної інформації, питання щодо роду занять та соціального стану; площі землі, що була у володінні особи чи родини; контакти з органами державної влади та комуністичної партії тощо. Наступний блок включав питання про життя до 1917 р., за советської влади та після колективізації; про окремі інституції: церкву, сільський актив, сільську раду, комітет незаможних селян, школу; "розкуркулювання" та колективізацію²²⁴.

Іхній питальник, наскільки нам відомо, був єдиним, що передбачав опитування *містян* часів голоду (12 питань проти 17-ти для селян). Загалом питання були подібні до тих, які розробив УГКР України. Яку частку врожаю забирала держава? Якою була смертність у родині та селі? Питали про виїзд з села, людодіство, про часові рамки голоду, стратегії порятунку. Питання про хвороби уже не стояло. Натомість додалося питання про те, хто забирав хліб та подальшу долю селян. Це дає нам підстави стверджувати, що станом на початок 1984 року на Заході почало утверджуватися розуміння про насильницький характер створення обставин голодування шляхом організації обшуків буксирними бригадами, дії яких і поклали початок голоду. Питання для містян стосувалися ситуації з продовольством, опису голодних селян, коментарів влади з цього приводу, початку та закінчення голоду; чи відомо про масштаби голоду та звідки така інформація²²⁵.

Зауважимо, що цей питальник не містив питання про колгоспників та одноосібників. Це може свідчити про відносно однаковий досвід обох категорій селян того часу, як було зрозуміло з усної історії з теми. Питання про це в пізніших проектах були відверто зумовлені советсько-російськими пропагандистськими твердженнями, що колгоспники мали більше привілеїв порівняно з одноосібниками. Хоча в колгоспі, як відомо, було більше шансів на виживання, однак репресивні заходи в ході обшуків були спрямовані на обидві категорії (див. 4.2).

Варто відзначити намагання авторів бути максимально коректними з такою чутливою темою як людодіство. Розмежовуються два питання: в одному питається, чи чула людина про таке явище і що саме; а в другому – чи особисто респондент був очевидцем канібалізму. Зрозуміло, що це було зроблено для уникнення звинувачень у голослівності свідчень про жахливий злочин, на який штовхав людей голод.

²²³ З 1993 р. – і український дослідник.

²²⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 281.

²²⁵ Там само. С. 282.

Звернемо увагу також на появу питання про часові рамки голоду. Припускаємо, що дослідникам було важко виокремити трагедію із загальносоюзного та українського голоду попередніх років. Адже на той час вони не мали доступу до документів, де можна було б простежити низку рішень, зокрема щодо колективізації, які "конструювали" Голодомор.

Питальник Джеймса Мейса і Леоніда Гереча згодом був покладений в основу методичної розробки (із залученням власних питань) організаторами експедицій у Північному Приазов'ї (2009)²²⁶. Відомо, що Джеймс Мейс на той час був обізнаний з існуванням усноїсторичного проєкту Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (УКДДЦ). Ця інституція розробила структурований питальник, яким, на відміну від вільного стилю інтерв'ювання, запропонованого Джеймсом Мейсом, інтерв'юери мали послуговуватися в обов'язковому порядку. Під впливом розробки УКДДЦ та Джеймса Мейса питальник для Комісії Конгресу США з українського голоду хронологічно починався задовго до початку Голодомору – від Першої світової війни, а завершувався періодом закінчення Другої світової війни²²⁷.

Особові дані включали відомості про дату та місце народження, освіту, родину, кількість землі у власності родини, назву та регіон населеного пункту, де жив респондент під час голоду²²⁸. Останній пункт надзвичайно важливий, адже українські проєкти часто ігнорували цю позицію, оскільки в них запитувалося лише про місце народження респондента й не уточнювалося його/її місцеперебування саме під час голоду. Надзвичайно помічними для майбутніх дослідників є затребувані відомості про освіту та родину респондента. Саме таких даних нині не вистачає для кращого розуміння й інтерпретування свідчень, записаних в Україні впродовж минулих років.

Наступний блок стосувався життя в місті/селі, давність яких може пригадати респондент. Учасникам проєкту пропонували питати про СОЗ, МТС, сільраду, комнезам, актив, церкву, школу; складати списки членів родини та односельців, які померли з голоду, при тому зазначати, за можливості, вік і час смерті. Респондентів просили пригадати імена посадовців, відповідальних за арешти в селі, розкуркулення та конфіскацію продуктів; описати їхню національну приналежність, риси характеру. Окреме питання було присвячено 25-тисячникам (імена, риси, діяльність у селі). Простежується намагання отримати відповідь на питання про початок та закінчення голоду, свого часу проігнороване українськими учасниками аналогічних проєктів, як багато людей померло. Велику увагу приділено питанням колективізації, опору, планів поставок зерна, конфіскації продуктів та голоду. Окреме питання стосувалося стратегії виживання²²⁹.

²²⁶ Константінова В. М. Від упорядника. С. 15.

²²⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. I. С. 14–15.

²²⁸ Wynnyckyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. *The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933: Western Archives, Testimonies and New Research* / ed. by Wsevolod W. Isajiw. Toronto : Ukr. Canad. Research and Documentation Centre, 2003. P. 68–69.

²²⁹ Ibid. P. 68–69.

Робота над питальниками для усної історичних проєктів із теми Голодомору продовжилась уже в незалежній Україні. Чільне місце тут посідають відповідні методичні розробки о. Юрія Мицика та Валентини Борисенко.

В основу усної історичного проєкту о. Ю. Мицика було покладено модифіковану на початку 1990-х рр. анкету, яку використовували для опитування в Канаді про голод в Україні 1947 р. Було знято питання про УПА, натомість включено питання про колективізацію та особисті враження від пережитого. Зазначена анкета складається з 23-х питань. Важливим є питання про місцеперебування під час голоду. Хоча, як показує практика, траплялися помилки з географічним атрибутуванням. Вміщено питання про колективізацію, створення колгоспу та приналежність до нього свідка. Є питання про норми хлібозаготівель, що переважно залишалося без відповіді, адже знати це могли лише певні посадовці; про наявність у селі школи, церкви, МТС та пункту хлібозаготівлі; про те, чому зник хліб без уточнення відомостей про конфіскацію продуктів харчування; про шляхи виживання та кількість померлих від голоду²³⁰.

На етапі збирання свідчень для усної історичного проєкту, що розгорнувся в ході підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору в 17-ти областях України (2008), в основу роботи було покладено питальник, підготовлений 2001 р. етнологинею В. Борисенко²³¹. Первісно він складався з 50 питань²³²; згодом було додано питання про торгзіни. Треба віддати авторці належне: реалізацію одного з наймасштабніших за останні десятиліття гуманітарних проєктів загальнонаціонального рівня великою мірою уможливив саме такий детально пророблений методичний інструментарій, адже до запису свідчень були залучені переважно інтерв'юери-аматори (включно зі школярами), які не володіли достатніми знаннями з теми для проведення фахового інтерв'ю. Серед важливих здобутків варто назвати вимоги до інтерв'юерів дослівно передавати мову респондента, самовільно не вносити в транскрипт правки. У ході пошукової польової роботи під час збирання свідчень для Національної книги пам'яті питальник доопрацьовувався, про що свідчить, як зазначено вище, включення до нього питання про торгзіни.

Серед фіксованих питань, запропонованих авторкою, особливе значення для подальшого розвитку історіографії Голодомору мали наступні питання: блокада українських сіл, початок смертей від голоду, відбирання зерна та продуктів, способи виживання, ситуації з колгоспами, відомості про померлих, причини голоду та винних у ньому та багато інших. У наступні роки питальник В. Борисенко широко застосовувався для майбутніх опитувань краєзнавцями, студентами, усіма, хто мав бажання долучитися до записування оповідей про трагедію українсь-

²³⁰ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 7–8.

²³¹ Борисенко В. Усна історія Голодомору. С. 92

²³² Опитувальник. Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf (Останнє звернення: 16.05.2020).

кого селянства. Він був застосований як базовий інструмент до усноїсторичного проекту І. Магрицької в Луганській області²³³.

Звісно, сьогодні, із відстані в майже півтора десятиліття, коли методологія усноїсторичних досліджень, передусім з тематики Голодомору, зробила великий поступ²³⁴, критика доробку колег середини 2000-их років виглядає дещо некоректною. Проте все ж, на нашу думку, доцільно зупинитися детальніше на деяких застереженнях та пропозиціях, що можуть стати в нагоді майбутнім інтерв'юерам.

Питальник відкривається позицією щодо фіксації місця запису, але не уточнено, в якому саме населеному пункті мешкав очевидець під час голоду. Акцентовано увагу, чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу, проте логічніше було б включити питання про членство в колгоспі самого респондента та його родини. Питання про неврожай, ймовірно, можна було б деталізувати (посуха, дощі, інші причини, адже самі респонденти рідко вдаються до пояснення деталей природного лиха, означеного ними як причина голоду). За таких умов існувала б можливість співставлення того, які причини називали респонденти в межах одного населеного пункту. У разі різноманітних або суперечливих відповідей була б змога оцінити, наприклад, наскільки потужним був вплив советської пропаганди на населення країни.

Про відбирання зерна та продуктів у той чи інший спосіб ідеться в низці запитань (№ 6, 8, 12, 13, 14, 17 та 24). Хоча, на наш погляд, для кращого розуміння респондентом суті проблеми варто було об'єднати питання про вилучення продуктів в одному блоці. Так само в питанні № 17 (відбирали тільки продукти чи й інші речі?) попросити деталізувати, які саме харчі реквізували. Натомість поділ питання № 24 (про час відбирання зерна та продуктів) на два – окремо по кожній складовій – допоміг би зрозуміти послідовність відбирання харчових запасів (спочатку зерно, а потім продукти, наприклад) чи одночасність відбирання всього, що знаходили. Зауважимо, що, судячи з багатьох інших свідчень, саме конфіскація всіх без винятку харчових запасів, якщо не було сховано якихось харчів або не існувало альтернативних шляхів виживання, і призводила до швидкого вимирання родини²³⁵.

Питання № 44, що стосується поминання померлих *за советів* і *тепер*, об'єднано в одне речення, тому відповідь "так" чи "ні" аж ніяк не дозволяє атрибутувати період, до якого відноситься відповідь. Уважнішого прочитання вимагає й питання про наявність церкви та належності її до певного патріархату, а також пам'ятника: якщо респондент під час голоду жив в іншому селі, то подавати відомості про церкву і пам'ятник він буде, очевидно, там, де він мешкав на момент опитування.

²³³ Магрицька І. Від упорядника. С. 23.

²³⁴ Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. С. 28–39; Пам'ятка учаснику археографічної експедиції з проведення інтерв'ю з усної історії. С. 40–46.

²³⁵ Опитувальник. Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Ми спостерігали також часті випадки, коли на поставлене питання про вилучення "вирощеного в полі, городі" інтерв'юери фіксували позитивну відповідь, при подальшій роботі із записами так і транскрибуючи ("вирощене в полі, городі" відбирали такі-то), без такого необхідного питання-уточнення, що саме було конфісковано: зернові, незернові, бобові, картоплю, певну комбінацію продуктів тощо. Тож трапляється багато однотипних анкет, які були розшифровані шляхом механічного повтору питання у випадку ствердної відповіді без заглиблення в деталі. Хоча нагадаємо, що на сьогодні фахівці з усної історії рекомендують не формулювати питання так, щоб отримати ствердну чи заперечувальну відповідь.

Окреме застереження стосується паспортизації записів. На необхідність зазначити факт зміни респондентом місця проживання вказано лише в примітці, що нерідко залишалася поза увагою записувача, а відтак важливі дані для верифікації свідчень виявилися втраченими.

Питальник, за яким працювала команда проекту Вільяма Нолла в першій половині 1990-х рр., взагалі не містив позицій про голод 1932–1933 рр. Хоча група В. Нолла у своїй польовій роботі спиралася на комплексний питальник (309 позицій, ще додаткових 11 було винесено на розсуд інтерв'юерів). На початку проекту вирішальну роль у його складанні відіграли етнологія М. Гримич та філолог за освітою І. Осташ (тоді співробітники НАН України), з часом до справи долучилися й інші учасники проекту. Передбачалося, що питальник стане основним інструментарієм для побудови "довгої й серйозної розмови"²³⁶. Власне, так і вийшло. У кінцевому підсумку виявилось, що під час проведення інтерв'ю люди або самостійно виходили на спогади про голод, або ж окремі інтерв'юери підштовхували їх до пригадування саме голоду. Отже, групі В. Нолла вдалося зафіксувати значний блок цілком достовірних оповідей про Голодомор в Україні.

Досвід В. Нолла засвідчив, що немає переконливих підстав, аби говорити, що люди пригадують події невірно й ненавмисно або свідомо спотворюють свої свідчення. Формальне використання питальника може змістовно звузити відповіді респондента й водночас питання-підказки можуть стимулювати пам'ять очевидців тих подій. Проте спонтанна, назовні нічим не підживлена інтерв'юером розповідь респондента містить достовірні свідчення.

Авторка натрапила на згадку й про питальник, розроблений Асоціацією дослідників голодоморів. Ним, до речі, користувались студенти Чернігівського державного технологічного університету, які з 2002 р. записали кілька сотень свідчень у селах переважно Чернігівської області²³⁷.

Питання про голод були присутні і в питальнику, складеному для проведення етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новиць-

²³⁶ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років. С. 512

²³⁷ Легецька Лілія. Голодомор 1932–1933 рр. вустами очевидців, очима студентів. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження* : зб. док. і матеріалів / Укр. Ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін. ; упоряд.: С. Бутко, С. Федусь. Чернігів : Київ. обереги, 2009. С. 197.

кого разом з історичним факультетом Запорізького національного університету. На жаль, нам не трапився повний перелік питань, яким послуговувалися інтерв'юери. Проте відомо, що серед питань, які пропонувалося зафіксувати під час опитування, були такі: причини голоду, боротьба з голодом, роль керівництва села, виживання родини, зокрема, як і чим харчувалися²³⁸.

Траплялись і посилання на питальник, запропонований Українським інститутом національної пам'яті, але зрештою ним виявилася анкета В. Борисенко²³⁹.

Розбіжності в трактування російського голоду поч. 1930-х рр. та Голодомору яскраво ілюструє методичний інструментарій, використаний офіційним речником російської історичної науки з питань голоду, одним із adeptів офіційної концепції "загальносоюзного голоду" В. Кондрашиним у 1989–1990-х рр. Запропонована ним анкета складається з трьох блоків питань: причини голоду, проживання його, наслідки. Спочатку, як і в інших питальниках, йшлося про персональні дані: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, національність, партійність, населений пункт проживання під час голоду, сімейний та соціальний стан на момент голоду²⁴⁰. Потім ідуть 36 питань, починаючи з "причин голоду" 1932 р. Йдеться лише про погодні умови перед голодом та чи велася боротьба влади з посухою, обсяг врожаю, оплату праці в колгоспі. Далі йдуть питання про організаторів хлібозаготівель, вилучення "хліба й інших сільськогосподарських продуктів" та методи; чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини; пояснення з боку влади, висловлювання незадоволення, надання допомоги (це причини чи вже хід голоду – не дуже зрозуміло); чи хворіли очевидці, чи була лікарня, як лікували, щеплення; яка була допомога дітям; чим харчувались; наявність корови та іншої худоби; чи були на заробітках; умови роботи; чи тікали із сіл; чи жебракували; хто з родини не пережив голод; скільки селян мешкало в селі перед голодом та скільки загинуло; де і як ховали; чи давали довідки на померлих; чи відомі випадки людоїдства чи канібалізму; чи відспівували (sic!) померлих; чи були крадіжки; чи був голод у сусідніх селах; зразки народної творчості про голод; причини голоду; чи треба знати правду про голод²⁴¹.

Певні питання виглядають шокуючими, якщо знати усну історію з голоду від українських очевидців. Про пояснення "необхідності вилучення хліба" і чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини (на цьому місці українські інтерв'юери питали про те, як проходили обшуки та які види продуктів вилучали), про наявність лікарні та надання медичної допомоги, щеплення; чи були "на заробітках" (враховуючи заборону виїжджати українським селянам за межі села, блокування сіл у межах реалізації політики "чорних дошок", тобто загальне обмеження мобільності селян); довідки про смерть (в українських реаліях отримання

²³⁸ Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. С. 190.

²³⁹ Синявська О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). *Записки історичного факультету*. 2009. Вип. 20. С. 287–289.

²⁴⁰ Кондрашин В. В., Пеннер Д. Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара ; Пенза, 2002. С. 67–70.

²⁴¹ Там само. С. 67–70.

останньої було проблематичним через неодноразово згадувану респондентами заборону лікарям та посадовцям сільрад зазначати голод як причину смерті, що логічно впливало із викреслення голоду з офіційного партійного документообігу та суспільного життя); відспівування (!) померлих. В Україні мала місце організація поховальних бригад по селу, які стягували трупи на віз і за пайку везли до спільної ями, при цьому часто кидаючи в братські могили ще живих людей; за цих умов питання про відспівування сприймається мало як не знущання. Коротко згадується про вилучення та тих, хто керував хлібозаготівлями /організаторів хлібозаготівель. Натомість українські усноісторичні джерела в цьому питанні занурюють в атмосферу повальних неодноразових обшуків, описи буксирників, активістів та/або уповноважених з детальним переліком жорстоких, іноді кривавих методів конфіскації продовольства. Наявність корови та іншої худоби теж не мала сенсу в українських реаліях, оскільки всю живність було конфісковано до колгоспу, а тим, хто встиг вступити до колгоспу до голоду, залишали корову – і про рятувальницю обов'язково згадували українські селяни як про одну із стратегій виживання.

Питання засвідчують прагнення обґрунтувати зовсім іншу причину голоду в досліджуваному В. Кондрашиним регіоні – природного, а не умисного штучного голоду, як в УСРР. Комплексний аналіз запитань до російських селян у його питальнику дозволяє зробити підсумок про наявність на початку 1930-х рр. голодування, спричиненого вилученням зерна для рахунку хлібозаготівель, а не каральною акцією з вилучення всього продовольства, худоби та птиці, заборони на пересування, як в УСРР.

Підсумовуючи, зазначимо, що питальники, які використовувалися в усноісторичних проєктах з Голодомору, продемонстрували неоднозначні результати. Вони містять багато питань, на які можна дати відповідь "так" чи "ні", чим і грішили респонденти та інтерв'юери, фіксуючи "глухі" або однослівні відповіді. Це не дало історичній науці нових знань, а фактично лише допомагало окреслити територію Голодомору. Порада теоретиків усної історії про включення в питальник не конкретних питань, на які можна дати відповідь "так" чи "ні", а формулювання їх про досвід людини в тій чи іншій ситуації, так само в часовому або просторовому проміжку²⁴², не була використана при підготуванні питальників. Однак з огляду на потребу максимально швидко записати усну історію (а розуміння подій викристалізувалося взагалі "на ходу", уже під час реалізації таких усноісторичних проєктів), структуру та змістовне наповнення українських питальників про Голодомор можна зрозуміти.

Після проведення співбесіди постає проблема оприлюднення результатів інтерв'ювання, результати якого залежать від враховування таких аспектів як межі наративу інформантів, співвідношення голосів інтерв'юера та оповідача, аудиторія²⁴³.

²⁴² Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 124.

²⁴³ Гринченко Гелинада. Презентация "голосов": рассказчик(и) vs исследователь(и). У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Гринченко, Н. Халенко-Фрізен. Харків : ПП "ТОР ГСІН ПЛЮС", 2010. С. 50.

Дослідження Великого Голоду в Ірландії оприявило ще одну проблему, пов'язану з інтерв'юерами. Через великий часовий розрив – 90 років до інституалізованого запису спогадів про голод після події – виникла *проблема відстані* між оповідачем, подією, темою і тим, хто записував²⁴⁴. В Україні ж така проблема не існувала, бо часто самі жителі села (вчителі, односельці, краєзнавці, студенти родом з села) виступали в ролі інтерв'юерів: записували усну історію про Голодомор, нівелюючи до певної міри цей фактор відстані.

Відносно проблематики Голодомору, то підрозділ 3.2 фокусується на усно-історичних проєктах в Україні та їх специфіці. Наразі можна лише відзначити, що серед сотень публікацій усної історії Голодомору (в різноманітних форматах спеціальних тематичних видань, документально-наративних збірників, джерельних додатків до студій, підбірок усноісторичних свідчень у науковій періодиці та традиційних і сучасних медіа, в електронних виданнях, цифрових архівах тощо) можна знайти буквально одиниці, які були б записані, опрацьовані та опубліковані із дотриманням усіх вимог до публікації такого роду джерел (комбінований підхід до опитування, невтручання в структуру тексту, дослівне передавання тексту, збереження питань інтерв'юера, максимальна повна інформація про респондента та ін.).

Загалом функціонування усноісторичного джерела тісно пов'язане з учасниками процесу інтерв'ювання. Проблема відсутності щонайменше базової підготовки інтерв'юерів (характерна, зокрема, для українських усноісторичних проєктів новітньої доби) накладається на проблему травматичності події та досвіду її пригадування, – фактично, в переважній кількості випадків ідеться про повну некомпетентність інтерв'юерів. Утім вона частково нівелювалася фактором довіри до респондента (в ролі інтерв'юера часто виступали родичі або знайомі, власні чи сусідські онуки, соціальні працівники та ін.), що уможливило проведення інтерв'ю та записування змістовного наративу.

2.4. Специфічні риси усноісторичного наративу

Як уже зазначалося, на сьогодні (зрозуміло, з певними винятками) доводиться констатувати завершення роботи із записування усної історії від безпосередніх очевидців Голодомору: "Зараз уже настає той момент, коли усні меморати перестають бути власне документальними свідченнями, що важливо для істориків, а переходять в інший статус – фольклорний. Мине ще деякий час – і цей фольклор уже не буде документальною базою для історії України, тому для істориків важливо саме зараз зібрати цей неоціненний першоджерельний матеріал"²⁴⁵.

²⁴⁴ Cronin Maura. Oral History, Oral Tradition and the Great Famine. Pre-Published Version. P. 6.

²⁴⁵ Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. С. 16.

А відтак настав час розглянути усноісторичні джерела Голодомору як уже сформований, цілісний, комплексний масив із притаманними йому **специфічними рисами**. Передусім, це *час формування масиву* (1930-ті, 1941–1944 рр.; 1945 – кінець 1980-х рр.; кінець 1980-х – початок 1990-х, 2000-ні роки), в межах яких існувала своя специфіка записування усної історії. Саме ці етапи засвідчують органічність та тяглість пам'яті про голод, індивідуальної та колективної, хоча й репресованої та "приглушеної" советським ідеологічним пресингом. Початкові записи були зроблені задовго до інституалізації студій з Голодомору як наукового напрямку в історичній науці, часто всупереч офіційній політиці певної держави, де опинялися біженці з України, які особисто пережили голод і прагнули застерегти світ від підтримання тоталітарного режиму.

Усний наратив органічно доповнюється іншими джерелами особового походження: щоденниками, спогадами, записаними власноруч, нотатками іноземних спеціалістів, репортерів тощо.

На специфіку записування впливав також комплекс таких факторів як час інтерв'ювання, стать інформанта(ки), його(її) вік. Записи інтерв'ю у повоєнні та пізніші роки засвідчили, що оповідачами виступали як чоловіки, так і жінки, що не могло не відбитися на специфіці наративу. Із відходом покоління безпосередніх очевидців голоду та впливу фактору меншої, порівняно з жінками, тривалості життя чоловіків, усноісторичний наратив перетворювався на виключно жіночий, а з часом – і дитячий. Виклад спогадів дорослими (чоловіком, жінкою – учасниками подій) та дитини (спостерігача²⁴⁶, але також "переоповідача") відрізняється за глибиною охоплення тематики, емоційністю, логічністю та цілісністю викладу.

Специфіка усноісторичного наративу як джерела полягає також у тому, що *оповідачами, жертвами терору, виступали селяни*. Це мало свої наслідки, адже вони не мали достатньої освіти²⁴⁷; звідси – порівняно обмежена кількість письмових спогадів, щоденників, крім випадків, коли очевидці голоду здобували освіту й ставали вчителями, педагогами, партійцями або письменниками, які володіли професійними навичками для фіксації своїх згадок²⁴⁸.

"Українство" селян також давалося взнаки. Опинившись за кордоном у статусі біженців або остарбайтерів, вони свідчили не тільки про факти упокорення їх голодом. Їхня оповідь – це звинувачення влади в запровадженні репресій проти українського духовенства, учительства, інтелігенції; рефлексії щодо умисності та штучності голоду в Україні, а відтак це звинувачення в цілеспрямованій руйнації національної ідентичності. Водночас треба відзначити, що у свідченнях, зафіксованих в Україні наприкінці 1980-х рр. від старших за віком селян, очевидців подій,

²⁴⁶ Скрипка Василь. Оповіді-спогади про Голодомор. С. 56.

²⁴⁷ Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. 2-ге вид. С. 10.

²⁴⁸ Про найбільш відомі винятки див.: Алексеев О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел південної України ХХ століття. С. 7–14; Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. *Джерела з історії Південної України*. 484 с.

присутній вплив советської пропаганди щодо причин та розмаху голоду, і як наслідок – нівелювання зазначених вище специфічних рис цього виду усних джерел.

Важливість залучення усної історії в якості інструментарію історичної науки стократно зростає, якщо йдеться про *тоталітарні режими*. Адже останні контролюють офіційну політику пам'яті, де немає місця переслідуваним режимом групам, а голоси тих, кого диктатори визначають як своїх ворогів, придушуються. Усна історія дає таким спільнотам шанс бути почутими, більше того, – перетворити їхні оповіді на звинувачення, зокрема в судових справах. О. Кісь вживає влучний термін "контрнарлативи" на означення неформальної практики передавання досвіду, опозиційної до офіційного нарлативу²⁴⁹.

У випадку з Голодомором, як доводять історики-архівісти, офіційна документація тих часів (від початку 1934 до початку 1960-х років) була переважно знищена. Нагадаємо, що за обережними підрахунками, до нас дійшла приблизно половина від того масиву документів 1932–1933 рр., що мала б потрапити на державне зберігання й стати джерельною базою голодоморознавчих студій²⁵⁰. Як наслідок, дослідження аграрної політики ВКП(б) міжвоєнного періоду з використанням виключно офіційної документації без залучення усної історії приводить до висновків, що причиною небаченого голоду були відхилення в погодних умовах²⁵¹.

Специфікою усноісторичних нарлативів виступає їх здебільшого *емоційний характер*, що найбільше проявляє себе в мові, тоні, жестах особи, що оповідала, і є проявом її психологічного стану. Зрозуміло, що персональні нарлативи людей, які пережили голодування та смерть близьких і задля виживання вдавалися до екстраординарних заходів, – що часто виходили за межі загальноприйнятих норм, наприклад, трупоїдство, крадіжки, обман, – є надемоційними, й при тому передають досвід, відсутній в офіційній документації того часу. За сухим тоном "класичного" документа голоси людей, які опинилися в епіцентрі експерименту з соціальної інженерії та класово-національної війни на знищення, не почути.

На проблему емоційності свідчень вказували колеги з Державного архіву Вінницької області в ході реалізації загальнонаціонального проекту із записування усної історії у 2007–2008 рр. Архівісти констатували, що більшість зібраних ними усноісторичних джерел є "емоційними переказами нащадків жертв" або людей, які на момент Голодомору перебували у віці до п'яти років. Відповідно, ступінь достовірності цих свідчень є набагато нижчим, ніж у нарлативах, записаних в 1990-х рр. від людей, яким на момент голоду від 10 до 20-ти років. З такою самою проблемою зіткнулися всі архівні установи, залучені до записування усної історії²⁵². Тут спостерігаємо фахове бачення історичних джерел архівістом, для якого пріоритетним

²⁴⁹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 174.

²⁵⁰ Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. С. 15–17.

²⁵¹ Гур'єва Ольга. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928–1933 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Харків. 2010. С. 5–17.

²⁵² Див.: Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Архіви України*. 2008. № 5/6 (262). С. 19.

є комплектування документами діловодства державних установ та органів влади, написаних офіційно-діловим стилем. Хоча такі "емоційні перекази" також є історичними джерелами, як було показано вище, зі своєю специфікою.

Говорячи про специфіку усноісторичного джерела, не можна оминути таку його проблемну рису як *піддатливість впливові часу*, а відтак, гіпотетичне підваження його достовірності. Усній історії закидають, що, будучи віддаленою від події (або, навпаки, максимально наближеною до неї), вона підпадає під викривлення пам'яті. Але ж проблема існує і для писемних джерел, що нерідко створені після того, як подія, яку вони описують (де-не-де їх укладачі є навіть і неучасниками події), уже трапилась.

До того ж, громади, що намагаються зберегти ту чи іншу інформацію, мають певний механізм запам'ятовування, що включає, зокрема, часте повторення історій, їх обговорення з іншими членами громади. Наприклад, очевидці Голодомору часто фіксують розповідь про пережите за допомогою повторення лексичних формул: "я добре пам'ятаю", "щоб же я не пам'ятала тридцять третього року", "ніколи я не забуду" та ін. На думку психологів, це свідчить про відтворення (через репродукування) зорових образів подій²⁵³.

Зрештою, ми маємо змогу співставити наратив усної історії, записаної понад півстоліття тому, з наративом джерел особового походження того часу, в тому числі й українського походження, адже в епіцентрі голоду опинялись не лише селяни. Ми на сьогодні зафіксували дані майже про три десятки щоденників українців і навіть росіян, які належали до різних соціальних станів та професійних груп, окрім селян. Це також містяни, вчителі, партійці, митці, діти та ін., які опинились у голодному вирі безпосередньо чи були опосередкованими спостерігачами. Їхні записи фіксують голодування та пов'язані з цим явищем стани, що не відрізняються від наративу усної історії.

Характеризуючи усноісторичне джерело, в контексті нашого дослідження, перше, про що потрібно пам'ятати, це його дотичність до травматичної події²⁵⁴, такої, що, безумовно, залишила глибокий слід у пам'яті людини на все життя.

Встановлено, що під час розповіді про травматичний досвід респонденти застосовують особливі форми вираження власних переживань, почуттів та емоцій. Із уже згаданих вище Гаді Бенезером 13-ти ознак найпоширеніших сигналів травми в біографічних розповідях²⁵⁵ під час пригадування Голодомору вирізняються такі як плач, зміна голосу чи заціпеніння очевидців голоду, повтор певних

²⁵³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ / авт. кол.: В. І. Марочко (керівник), В. К. Борисенко, О. М. Веселова та ін.; відп. ред. В. І. Марочко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Київ. миськдержадмін. Київ: Фенікс, 2008. С. 258.

²⁵⁴ Дет. див.: Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. С. 145–156; Zasiakina Larysa. The Meaning of the Holodomor of 1932–33: From Collective Reproduction to Individual Reconstruction of Mental Trauma. С. 321

²⁵⁵ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 180.

словесних формул. Часто спостерігаються повтори, коли свідок кілька разів поспіль, із паузами, повторює одне й те саме речення або артикулює думку.

Нерідко біль події засвідчується простим фактом відмови очевидця голоду надати інтерв'ю. Дослідниця Голодомору на Одещині Лілія Білоусова зафіксувала такі випадки як часті – саме через важкість спогадів²⁵⁶. Їх відгомін назавжди залишався з людиною: "Відтоді душа моя почала сивіти"; "Я все життя жила із заплаканими очима"; "Мені часом як насняться оті жахи, то й тепер кричу крізь сон... А за донечками своїми [від голоду померло дві доньки. – Т. Б.] ще й тепер, на схилі віку, жалію і проклинаю..."; "Ще й тепер здригаюся, як часом присниться – повний віз мерців везуть на цвинтар"; "Цю страшну трагедію 33 року я ношу все життя, як той цвяшок, убитий в серце. Можливо, легше буде на серці, якщо розповім правду про ті страшні часи"²⁵⁷; "Я була малою дитиною, всього осягнути й запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути"²⁵⁸.

Не можна забувати про проблему описування травматичної події. Часто побачене очевидцями, не кажучи про пережите особисто, не може бути озвучене за допомогою наявного тезаурусу. Відповідно така неспроможність звужує можливості для пригадування й фіксування спогаду в інтерв'ю з метою його подальшої трансформації в історичне джерело. Саме так відбувається зі свідками Голодомору. Наведемо тут реакцію банківського працівника зі США Волтера Бечерера, який у серпні 1933 р. повернувся з УСРР й, будучи стороннім спостерігачем, не міг знайти слів для зображення стану голодуючих людей: "... не можна перебільшити опису тих страхіть [...] на Україні, бо нема слів, щоб їх представити. Найбідніша людська фантазія не придумає такого пекла, яке є тепер на Україні"²⁵⁹.

Після восьмирічного перебування в СРСР двоє чехословацьких робітників, які приїхали до СРСР, "щоб прикласти свої сили, знання, щирий ентузіазм", розповіли "про ту нечувану провокацію, свідками якої були, щоби передати стогін жахливого життя, для змалювання його немає у людей слів. Стогін. Смерть мільйонів для купки паразитів. І слухаючи їх – здається, чуєш той стогін пекельний проклятої землі без просвітку й надій... Це пекло, дім божевільних..."²⁶⁰. У листах, що надсилалися з Великої України, рефреном звучало: "Словом, описати все, що твориться в нас, неможливо"²⁶¹, "маємо голод, який не маємо слів описати"²⁶². Аналогічно автор спогадів про голод, надісланих до М. Вербицького для книги

²⁵⁶ Білоусова Л. Г. Дослідження правди. *Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи*. Одеса, 2007. С. 16.

²⁵⁷ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 21, 19, 98, 99, 128.

²⁵⁸ "Я вийшов із смерті...". С. 804.

²⁵⁹ Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. Свобода 1933. 26 серпня.

²⁶⁰ З країни смерті й сліз. *Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі) / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Висварко. Ужгород: ВАТ "Патент", 2008. С. 80, 83.*

²⁶¹ Клювак В. В. Голгофа українського народу. С. 152.

²⁶² Там само. С. 154.

"Найбільший злочин Кремля", писав: "Перед тим як писати, я заприсягнув перед Богом, що буду писати лише правду, хоч усієї правди описати не можу"²⁶³.

Очевидці, намагаючись максимально наближено до подій описати неочевидцям голоду свій досвід, перенесли термін "здихати", який раніше вживався на означення смерті винятково худоби, на людей часів Голодомору²⁶⁴, або порівняння помирання з мухами: "мруть, як мухи"²⁶⁵. За місяці страшного голоду виробився й цілий словник "їдла"²⁶⁶, формуючи сталий набір лексем на означення однакових подій часів Голодомору у різних регіонах України. Вражає уніфікованість означення юшки в різних регіонах, яку варили в колгоспах: "баланда" (понад 80 згадок, лише в одному збірнику)²⁶⁷. А на означення стану людей влучно вживали термін "пастись"²⁶⁸. А як ще можна сказати про людей, які повзали по землі і їли траву?

Як свідчення відсутності слів для опису голодової катастрофи, трапляється й розмежування двох "розкуркулень" – доголодового періоду і під час Голодомору: "Це їх не розкуркулювали як куркулів, а за те, що не здалися в колхоз, за те, що вони не хтіли йти в колгосп, от значить їх оце, прийшла бригада і позабирала всьо, забрали, щоб пішли в колхоз"²⁶⁹. Тобто очевидець надає пояснення двом різним процесам: першому "розкуркуленню", викликаному безпосередньо колективізацією, та другому – власне обшукам під час Голодомору. Селяни не знали, як назвати такі не бачені раніше на селі дії, і тому вживали добре знайомий їм з кінця 20-х рр. зловісний термін.

Фольклорист Василь Скрипка звернув увагу на ритмомелодику усної історії Голодомору: "незакінченість фраз, перервність, незв'язність речень, вживання слів у прямому значенні, незначне використання зображально-виражальних засобів (епітетів, порівнянь, метафор)"²⁷⁰. На нашу думку, такий виклад наративу є виразним свідченням травматичності досвіду.

Зауважимо, що за словами організаторки усної історичних проєктів Голодомору Світлани Проскурової, навіть для інтерв'юера опитування свідків голоду було травматичним досвідом²⁷¹, який вочевидь стояв на заваді проведення опитування відповідно до чинних рекомендацій (що вже казати про травматичний досвід очевидців).

Аналізуючи усну історію Голодомору як продукт фіксації травматичного досвіду, необхідно зважати й на те, що вагома її частина в різні часи записувалась

²⁶³ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запльонований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон : Демокр. об-ня бувших репресов. українців Советами (ДОБРУС) у В. Британії, 1952. С. 33.

²⁶⁴ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 507; "Я вийшов із смерті..." С. 864, 949.

²⁶⁵ "Я вийшов із смерті..." С. 849.

²⁶⁶ Їдло 33-го. Словник голодомору / зібрав і упоряд. О. Різників. Одеса : Юрид. літ., 2003. 81 с.

²⁶⁷ "Я вийшов із смерті..." С. 926; див. також: с. 1456.

²⁶⁸ Там само. С. 18; див. також: с. 940, 1086, 1121, 1304, 1341.

²⁶⁹ Там само. С. 994

²⁷⁰ Скрипка Василь. Оповіді-спогади про Голодомор. С. 56.

²⁷¹ За даними, люб'язно повідомленими Світлоною Проскуровою.

анонімно. Так, надати свідчення Комісії Конгресу США дали згоду лише третина запрошених, із них 2/3 погодилися це зробити на умовах анонімності²⁷². Навіть у 2004–2005 рр., 24 із 41-го респондента (!), опитаних в Австралії, забажали зберегти свою анонімність²⁷³. Мотиви відмови назвати своє прізвище респонденти переважно пояснювали острахом нашкодити родичам, що залишалися в постсоветській Україні. Подібні випадки мали місце й під час записів інтерв'ю, що здійснювалися як у советські часи, так і в незалежній Україні й мотивувалися вже страхом бути покараним за "антисоветчину". Навіть у 2008 р. респонденти, які вже надали свідчення, в "непоодиноких" випадках "відмовлялися підписувати свої спогади", не даючи таким чином змоги верифікувати їх для оформлення передавання на державне зберігання²⁷⁴.

Вимога анонімності для тих, хто зазнав травми, є поширеною практикою. Тому нерідко дослідники усної історії стикаються з потребою залишати особу інформанта анонімною²⁷⁵. Так під час інтерв'ювання очевидців геноциду в Руанді, дослідники зіштовхнулися з відмовою респондентів фотографуватись – вони остерегалися проблем у майбутньому; з цієї ж причини частина респондентів надавала свідчення тільки за умови збереження анонімності в усіх публікаціях²⁷⁶.

Фактично, у випадку переживання жертвою травматичної події, а Голодомор і був такою подією, йдеться про травмування на чотирьох (О. Кісь означає два процеси²⁷⁷) рівнях. Удар від самої катастрофи голодування та численних смертей подвоювався тиском тоталітарної держави, що змушувала до мовчання, страхом проговоритись та неможливістю виговорити свій травматичний досвід, відкрито оплакати своїх мертвих родичів. На це накладався удар від страху наслідків для себе або родичів у випадку озвучення пекельних фактів. Крім того, травмуючими чинниками були випадки канібалізму, страх арешту, розрив зв'язків між поколіннями на випадок смерті батьків чи відсутності допомоги з боку родичів, деформація традиційного життя села (зокрема, недотримання ритуалів поховання, відсутність приватного простору і власності, права голосу, одержавлення всіх сфер життя, унормування крадіжок, соціальні ліфти для соціальних низів) та перетворення його на новий простір професійних, партійних та ритуальних практик.

²⁷² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 277.

²⁷³ Melnyczuk Morgan Lesa. "Remember the peasantry": A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it. Theses. ResearchOnline@ND. Australia : The Univ. of Notre Dame, 2010. P. 14.

²⁷⁴ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 19.

²⁷⁵ Jesse Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. P. 288.

²⁷⁶ Miller E. Donald. The Armenian and Rwandan genocides: some preliminary reflections on two oral history projects with survivors / Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller. *Journal of Genocide Research*. 2004. № 6 (1), March. P. 138.

²⁷⁷ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 179.

Аналізуючи взаємозв'язок пригадування, наративу й травматичності події, варто згадати цікаве спостереження Габрієли Розенталь щодо зв'язку між інтерв'ю та певним терапевтичним ефектом. На її думку, розмови про травматичні події через інтерв'ю в ході усної історичних проєктів часто спричинялися до порушення мовчання в родині, потенційно впливаючи на родинний діалог²⁷⁸. Очевидно, що така гіпотеза може бути застосована й до пригадування Голодомору.

Окремо зупинимося на питанні *впливу офіційної пам'яті на індивідуальну*. Нагадаємо, йдеться про існування індивідуальної пам'яті, яка присутня в щоденному житті на міжперсональному рівні, і це частково захищає її від впливу політичних факторів. А спогади про пережитий голод, безумовно, належали до таких історій, які трансливались на рівні родинних зв'язків. Як влучно підсумовує Оксана Кісь, "завдяки особистому (часто приватному, а не політично забарвленому) характеру таких історій, вони, вірогідно, зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти в реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання Голодомору"²⁷⁹.

Безумовно, слід враховувати той факт, що респондент не існує у вакуумі. Люди, які пережили Голодомор, більшу частину життя перебували в певному інформаційному просторі, сформованому тоталітарною державою у згоді з її ідеологічними пріоритетами, що й надалі формували відповідне сприйняття подій. Так у записах, попри красномовні деталі в самій оповіді, один респондент послуговується кліше, спродукованими советською пропагандою: "голод був, бо не вродило", "все вигоріло, неврожай, того й голодували"²⁸⁰.

Подібним прикладом впливу інформаційного поля на наратив свідка є також вживання терміна геноцид. На жаль, відсутність уточнень з боку інтерв'юєрів не дозволяє зрозуміти, яке саме змістовне наповнення вкладав у нього респондент: чи свідомо вжив цей термін на означення пережитого досвіду як злочину проти людяності, чи просто через його поширеність у публічному дискурсі у 2000-х рр. Показово: у 2000-их роках простежується відхід від назви "голодовка" в оповідях свідків, присутньої у свідченнях початку 1990-х рр.; натомість широко використовується термін "Голодомор".

Видається надзвичайно важливим таке спостереження щодо індивідуальної пам'яті. Очевидці Голодомору не порівнюють його зі своїм голодуванням під час Другої світової війни – вони радше ставлять на один щабель голод і війну, переважно роблячи висновок про те, що голодування в 1933 році було гіршим за війну. Вони залучають до наративу повоєнний голод 1946–1947 рр., вказуючи на його природний характер, порівняно з Голодомором; старші респонденти можуть

²⁷⁸ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. С. 51.

²⁷⁹ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 174.

²⁸⁰ Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. С. 190; Див. також позицію "Винуватці злочину у колективній пам'яті" у збірці "Я вийшов із смерті...". С. 1372.

пригадати голод поч. 1920-х рр. Символічно, йдеться про сприйняття очевидцями тягlosti репресивного досвіду советської влади у вигляді голоду як інструменту досягнення своїх цілей. Вибір таких об'єктів для порівняння засвідчує, до речі, перемогу індивідуальної пам'яті над офіційною, адже незважаючи на намагання советської пропаганди притлумлювати негативні сторінки минулого СРСР, люди все одно обирали за точки опертя найбільш травматичні, на їхню думку, досвіди життя.

Ще одним підтвердженням перемоги індивідуальної пам'яті над колективною можна вважати часте вживання голоду за точку порівняння з катастрофами; оцінюючи свій сучасний стан, респонденти нерідко кажуть, що живуть гарно, порівняно з голодуванням тоді й не бажають, аби він повторився. Не випадково Голодомор органічно вписався до колективної пам'яті українців через 70 років після події: він був укорінений в індивідуальній пам'яті.

Такий феномен живучості індивідуальної пам'яті пояснюється тим, що якщо йдеться про пригадування травматичних подій, то вплив на індивідуальну пам'ять такого чинника як офіційна пам'ять, порівняно з пригадуванням подій нетравматичного щоденного життя, зменшується. Адже, скажімо, якщо людина була свідком повільного вмирання від голоду своєї родини; якщо саме цього року свідок бачив трупи людей на вулицях, якщо він/вона вживали надзвичайних заходів для виживання, то навряд чи офіційний наратив міг витіснити з пам'яті ці події й змусити його "неправильно пригадати". Так, людина могла помилитись у датуванні подій (а це загалом притаманно селянському способу життя та реаліям того часу), у прізвищах активістів та їхній кількості. Проте навряд чи вона зможе забути, як її батьки, брати й сестри в муках помирили від голоду й що саме було конфісковано владою під час обшуків, внаслідок чого родина залишалась приреченою на голодне сконання: "Я була малою дитиною, всього осягнути і запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути"²⁸¹. Цей висновок також підтверджують роздуми Мирона Долота та Павла Макогона, наведені в підрозділі 2.2.

Завершуючи огляд впливу травматичних подій на пригадування, зауважимо, що в цьому зв'язку важливим є фокус на мотивації респондента поділитися своїми спогадами. Таким є усвідомлення про кривду, завдану родині владою, щоб донести правду до сучасників і прийдешніх поколінь: "На душі радісно, що нарешті прийшов час правди. Справедливість повинна воскреснути"; "хлібороби чекають, що хоч у період перебудови запанує Правда. Ждуть, що вони почують правду про трагічний 1933 рік. Що побудують пам'ятник-меморіал тим мільйонам чоловіків і жінок, дорослих і дітей, що пішли з життя через голодну смерть"; "Я вірила все своє життя, що прийде той час, коли скажуть уголос про те неймовірне горе"²⁸².

Звернімо увагу на такий аспект, як намагання пояснити причину голоду. В усній історії часто трапляється згадка про потоплення пшениці в Дніпрі чи

²⁸¹ "Я вийшов із смерті..." С. 804.

²⁸² 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 87, 128, 270.

Чорному морі. Наратив про навмисне псування доводить концепт "умислу", який бачили люди й вишукували факти на його підтвердження. Не маючи доступу до правдивих джерел, вони формулювали очевидне – висипати зерно у воду, щоб не дати його селянам (дет. див 4.2).

Інша розбіжність засвідчує накладання двох голодів: по-перше, коли за віком дитина під час Голодомору й описуючи Голодомор, робить вчинки, зроблені дорослою людиною чи принаймні підлітком: дитина 1928 року народження віднесла стакан пшениці дядьку, який натомість дав стакан борошна, з якого респондентка зварила кашу (п'ятирічна дитина?)²⁸³. Однак інші факти з життя очевидиці, як і десятки тисяч інших свідчень, підтверджують голодування. А по-друге, чи не найголовнішим висновком тут є пам'ять про голодування 1933 року, навіть якщо подія з повоєнного голоду була інтегрована в оповідь про голод 1933 року. Іноді трапляється вплетіння подій Другої світової війни на додачу до повоєнного голоду при описі подій Голодомору²⁸⁴, але знову-таки масовість свідчень про голод дозволяє сприймати таке свідчення як достовірне, маючи приклад примхливих ігор пам'яті при пригадуванні травматичних подій.

Усна історія засвідчує розрив і міжпоколінневого зв'язку, і родинної пам'яті: "в мене як пам'ять збереглася хустинка від матері, якій уже більше 100 років"²⁸⁵. І це ще виняток, адже речі або вилучалися в ході обшуків, або вимінювалися на продукти. А найстрашніше, коли батьки помирали, й діти опинялися в патронатах, де ставали "глиною", з якої влада ліпила советських громадян, переконаних, що їхні батьки померли в природній спосіб, а держава їх врятувала.

Окремого висвітлення потребує *питання достовірності усної історичної джерела*. Його розуміння невіддільно пов'язане із постаттю інтерв'юера, який записує та транскрибує джерело, його науковою доброчесністю. Адже зі шкільної (та й студентської) практики відомі випадки, коли з метою виконання навчального завдання записувач компілював свідчення з різних джерел, мережевого ресурсу чи навіть просто вигадував. Частина студентських практичних робіт, отриманих викладачами у вигляді транскрибованих текстів або рукописів відзначається низькою якістю. Їх виконавцям явно бракувало необхідних навичок, технічних засобів, а декому – сумління²⁸⁶. Підтвердження цього знаходимо, зокрема, в Ірини Магрицької, яка стикалася з випадками безвідповідальності студентів, коли ті комбінували свідчення з різних джерел і заради заліку видавали їх за автентичні²⁸⁷. Це саме може стосуватися записів, ініційованих місцевими органами влади, освітніми та культурними установами.

Щоправда, навіть у випадку такої фальсифікації компілятор спиратиметься, найімовірніше, на типові, а відтак на масові, повторювані приклади свідчень, і саме їх, а не випадкові (поодинокі, нетипові) тобто "підозрілі" (за його логікою)

²⁸³ "Я вийшов із смерті..." С. 453.

²⁸⁴ Див., наприклад, "Я вийшов із смерті..." С. 964.

²⁸⁵ "Я вийшов із смерті..." С. 797.

²⁸⁶ Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. С. 25.

²⁸⁷ Магрицька І. Від упорядника. С. 25.

свідчення, він візьме за основу. Відтак можна стверджувати, що як це не парадоксально, але й такі компіляції – своєрідні "реферати на тему". Послугуючись "безпрограшними" типовими, на думку компілятора, фактами, лексемами, тематичними блоками, вони лише засвідчують наявність у широкому інформаційному полі нарративу свідків, причому з певною регіональною прив'язкою. Це, звичайно, не знімає проблеми недостовірності такого типу "реферативного" свідчення щодо конкретного оповідача.

Найкращим інструментом формальної верифікації (ми не говоримо зараз про змістовне наповнення) можуть стати аудіо- чи відеозаписи інтерв'ю, належно оформлені листи очевидців із наданням персональних даних, у наш час передані на зберігання до архівної чи музейної установи. Якщо ж така можливість верифікації факту інтерв'ю та особи оповідача за носіями відсутня, можливі інші підходи. Це укладання зведеного реєстру респондентів та інтерв'юєрів, а також записаного нарративу з потужним блоком метаданих, передусім із чітко структурованими предметно-тематичними інформаційними блоками. Ймовірно, що питання формування зведеної електронної бази – *Національного корпусу оповідей свідків Голодомору* – найближчим часом з'явиться на порядку денному дослідників Великого Голоду, зокрема й з огляду на наближення сотих роковин трагедії. Він може стати одним із пріоритетних проєктів для держави в соціогуманітарній та культурно-освітній сферах повоєнної доби.

Варто наголосити, що при підготованні таких свідчень до друку, безумовно, треба дотримуватися елементарних норм археографічної культури. Загальновідомо, при роботі з усноїсторичними джерелами постійно виникають питання: чи зберігся в доступному для істориків вигляді оригінал свідчення, як було організовано експедиційний проєкт, якими стали засади проведення інтерв'ю. Окремої уваги потребують дані про респондента та інтерв'юєра, точна дата інтерв'ю, подеколи наявність печатки сільської ради, що з метою підтвердження достовірності записів могла проставлятися, наприклад, на листах від очевидців (або їхніх родичів) або письмових свідченнях²⁸⁸.

Позитивним чинником залучення учнів до інтерв'ю, окрім масовості процесу інтерв'ювання та, відповідно, створення великої кількості усноїсторичних джерел, є той факт, що вони переважно записували нарратив від рідних чи сусідів. Такі люди похилого віку могли не відкритись "чужим", до того – городянам, а натомість почували себе вільніше із односельцями чи сусідами, навіть шкільного віку, не кажучи про рідних онуків²⁸⁹.

Доводиться констатувати, що наслідком загальнодоступності кампанії із записування усної історії стала її "депрофесіоналізація", а відтак поява формалізованих або й "глухих" матеріалів, з яких важко зрозуміти хронологічні рамки описуваних

²⁸⁸ Магрицька І. Від упорядника. С. 25.

²⁸⁹ Білоусова Л. Спогади про Голодомор 1932–1933 років: усна історія одещини як історичне джерело і колективна пам'ять українського народу. *"Я вийшов із смерті..."*. С. LII.

подій, місце перебування особи на час Голодомору, які саме продуктивні запаси вилучалися в селян, або який смисл вкладає респондент у термін "геноцид" тощо.

На багатотисячний масив усної історії Голодомору нам трапилися лише кілька десятків випадків фальшованих (точніше *компільованих*) свідчень. Так, свідчення респондентки А. Кучерук (місце проживання під час голоду – с. Судацівка Чуднівського району Житомирської області; подано її чотири родинні фотографії²⁹⁰) виявлено в записі студентки Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці за 20 років потому в іншому виданні²⁹¹, але вже під прізвищем М. Панченко з м. Володарськ-Волинського (з 2016 р. – Хорошів) Житомирської області. У виданні 2010 р. текст співпадає, за винятком кількох речень, у яких міститься згадка про с. Судацівку. У виданні 1991 р. інформація про кукурудзу викладена так: "...біля Чуднова були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 13 км до Чуднова було дуже тяжко"²⁹²; у виданні 2010 р.: "біля Черняхова (сусіднього селища) були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 28 км до Черняхова було дуже тяжко"²⁹³. Студентка не полінувалась навіть вирахувати відстань від "сусіднього" селища Черняхова до Володарськ-Волинського. Дійсно, гугл-мапи показують відстані між цими населеними пунктами у 26 або 28 км.

Нині складно сказати, в чому полягала потреба подібної фальсифікації усно-історичного джерела. Чи насправді існувала респондентка М. Панченко, якій було приписано наратив іншої людини? Можемо лише констатувати, що з огляду на вихід у світ видання "33-й: голод: Народна Книга-Меморіал" (1991) задовго до публікації сьомого тому "Український Голокост" (2010), свідчення А. Кучерук все ж виглядає первісним. Подібні приклади, на жаль, можна продовжити.

Маємо ще випадок радше свідомого фальшування свідчення, ніж плутанини. Тут ідеться переважно про вихідні дані. В одному випадку це В. Лозенко із села Херсонської області (запис не пізніше 1991 р.)²⁹⁴, у другому – О. Прокопенко із села Вінницької області (запис 1993 р.)²⁹⁵. При цьому дві третини свідчення майже ідентичні; це стосується також прізвища активіста з смт Лепетиха (правильна назва Велика Лепетиха, хоча, можливо, йдеться про с. Лепетиха Миколаївської області), що виглядає логічним при проживанні в селі Херсонської, а не Вінницької області, куди відправили заарештованого батька. Запис 1993 р. закінчується описом смерті матері; запис 1991 р. містить вставку про смерть членів родини та родичів і ще низку подій, а закінчується висловленням переконання про потребу поставити пам'ятники в кожному українському селі, що пережило Голодомор.

²⁹⁰ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 148–149.

²⁹¹ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 414–416.

²⁹² 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 148.

²⁹³ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 10. С. 415.

²⁹⁴ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 188–189.

²⁹⁵ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 415–416.

Мусимо також засвідчити випадки некоректного втручання в наратив, передусім при підготованні джерела до друку. Подібне "покращення" (переклад з російської мови на українську, переставлення місцями абзаців для кращого сприйняття читачем, літературне оброблення), яке робилося з міркувань спрощення та пристосування тексту до читацької аудиторії, спричинило певну деформацію джерельної бази, вилучивши з поля зору історичної науки величезну кількість таких джерел. У сучасній академічній археографії це визнано фальсифікацією і є неприпустимим.

Важливо схарактеризувати також *чинники отримання достовірної інформації*. Серед них чи не основним є мотивація респондента. За дотримання низки умов, зокрема готовності іншої сторони вислухати, впевненості у відсутності негативних наслідків після надання інтерв'ю, сприятливого інформаційного поля, жертви злочинів загалом схильні поділитися своїм досвідом виживання.

Така готовність суспільства слухати є надзвичайно важливою, особливо для подій, які є травматичними за своєю суттю, а відтак, і пригадування. Існує підхід, що саме потреба інших людей не чути про травматичне минуле інших може більшою мірою, ніж сама травматизація від події та її пригадування, спричинити "нездатність травмованих людей говорити"²⁹⁶.

Відомий дослідник о. Юрій Мицик відзначає більшу відкритість респондентів на початку 2000-х порівняно з початком 1990-х рр.²⁹⁷ З цим погоджується і фольклористка Людмила Іваннікова: "Найголовніше – майже відійшов той тотальний страх, що ним були скуті оповідачі: називають конкретні прізвища й імена людей, яких раніше означували на зразок "один чоловік", "одна жінка", "був тут такий". Люди сміливо висловлюють свої погляди на події й ставлення до конкретних осіб (Сталіна, Леніна), прагнуть хоча б шляхом розголошення злочинів помститися своїм кривдникам"²⁹⁸. Тому, за її спостереженнями, в багатьох записах рефреном лунають слова: "Напиши все це, нехай читають, нехай знають – я радий буду, якщо надрукують!". Хоча наприкінці 2000-их років ще траплялися випадки, коли після трьох годин розмови респонденти не дозволяли зробити ніякої форми запису²⁹⁹ або ж зафіксувати їхні персональні дані.

Про страх свідчить і укриття українцями на Західній Україні періодичних видань 1930-х рр. зі згадками про голод. Дослідник В. Садовий фіксував, що такі часописи ховались "на горищах, закамарках і навіть на найбільш видних місцях, бо дехто знав давно відому істину: аби не знайшли речі, які шукають, їх треба зберігати на виду... Вони знаходились за старим дзеркалом, що ним давно не ко-

²⁹⁶ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. С. 52

²⁹⁷ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 2. С. 9.

²⁹⁸ Іваннікова Л. Усні меморати про голод. С. 16.

²⁹⁹ Дані були люб'язно надані Наталею Кузовою, упорядницею усної історичної джерел по Херсонській області (2008).

ристувались, і зберігалися в прошарку між ним і дошками, якими вони кріпились до рами з тильної сторони"³⁰⁰.

Ще з часів Холодної війни аргументом для підваження довіри до усної історичних джерел Голодомору в діаспорних публікаціях стало таврування советською пропагандою всіх українців, які опинилися за кордоном як очевидних противників советського режиму й колаборантів-нацистів. Тому, ймовірно, не можна вірити та публікувати їхні свідчення про голод, бо останні склалися під впливом політичних уподобань.

Прикметним є те, що на сьогодні ми виявили близько 1300 свідчень очевидців голоду, їхніх листів, повідомлень, а також публікацій у пресі Західної України міжвоєнного періоду з залученням даних західних журналістів про голод у 1932–1934 рр., коли ніякого інформаційного поля, що сприяло б оприлюдненню даних, не було, й коли за згадку про голод українці в УСРР отримували тривалі терміни в концентраційних таборах. Виявлено понад 50 щоденників та віршів, написаних у розпал голоду; хрестоматійними стали донесення західних дипломатів (понад 600); відомо про листи до органів влади. Загалом за приблизними підрахунками, можна говорити про понад дві тисячі (точніше бл. 2500) джерел особового походження за 1930-ті рр., збережених дотепер.

У випадку з усної історичними джерелами, записаними уже в Україні, питання про політичні переконання свідків перестало бути актуальним і таким, що стоїть на заваді сприйняття оповідань усних історій як достовірних. На другому десятилітті існування незалежної держави, порівняно із попередніми десятиліттями, респонденти почувалися більш впевнено. На перший план виходила мотивація розкрити відомості про злочин та виконати моральні зобов'язання перед померлими від голоду родичами. Це дозволяло збирати повніший, документально точніший матеріал. Можна відверто констатувати, що респонденти відчували незворотність відновлення української державності, позбувалися страху перед тоталітарним минулим.

Проведення верифікації опублікованого або представленого в аудіо-візуальному форматі в мережі усної історичного джерела, зрозуміло, можливе лише за умови збереження транскрипту, передусім з паперовим носієм або архівної копії аудіо- та відеозапису. При цьому верифікація останнього фактично буде зводитися до встановлення наявності можливих лакун та їх змістовного навантаження, в той час як публікація в традиційному книжковому форматі надає досліднику значно ширші можливості для встановлення достовірності свідчення та рівня археографічного рівня публікації.

Можливість верифікації усної історичного джерела прямо корелюється з наявністю оригіналу. Тут у питанні збереження джерела багато що залежить від того, хто виступав організатором запису. Якщо це були архівні працівники, матеріали мали акумулюватися в архівних установах; якщо музейники – перш за все в музеях;

³⁰⁰ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. С. 10.

якщо бібліотечні працівники, місцеві краєзнавці – то це могли бути архівні чи музейні установи, а також школи (хоча якщо це був проєкт 2008 р., то, ймовірно, джерела були передані на зберігання до відповідних обласних державних архівних установ). Університетські та музейні експедиції зазвичай передавали матеріали на зберігання до своїх установ і закладів.

На жаль, мусимо констатувати переважно відсутність у колег розуміння такої відповідальності, коли йдеться про депозитарії для зберігання масивів усної історії про Голодомор, особливо ж записуваних студентами та школярами. Часто публікація інтерв'ю (при втраті оригінального розшифрування, відомостей про оповідачів) перетворювала його на єдиний друкований примірник джерела.

З огляду на повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. можемо припустити, що збірки таких колекцій, які зберігались у школах та місцевих музеях у східних та північних регіонах, через воєнні дії втрачені. Тим паче, це стосується музейних колекцій на тимчасово окупованих територіях.

Уніфікованість нарративу усної історії як і інших джерел особового походження, доведена до високого ступеня, може слугувати за ще одну ознаку достовірності цього виду історичних джерел. Не можна не погодитись з Лілією Білоусовою, що очевидці голоду "запам'ятали, як відбирали їжу й домівку, як катували батьків, як змушували їсти траву і вбити улюбленого собаку ... смерть своїх батьків, братів і сестер, сусідів, поховання без пошани померлих, а часто й напівживих конаючих односельчан. ... невимовний страх від очікування того, що хтось поряд, навіть рідна мати, в стані божевілля може тебе вбити і з'їсти[...]"³⁰¹.

Наратив, розказаний тисячами свідків трагедії, вбирає в себе численні стилістичні кліше, вражаючи подібністю одного джерела до іншого. І ця внутрішня змістовна єдність, логічна послідовність викладених подій співіснують незалежно від факту, що респонденти мешкали на момент подій у різних регіонах країни (подеколи на момент запису – ще й у різних державах), мали різний життєвий досвід і соціальний статус, а часовий проміжок, який відокремлював подію від дати запису інтерв'ю, варіювався від двадцяти до вісімдесяти років.

І це може означати тільки одне: події зими 1932–1933 рр. настільки вирізнялись серед важких, кількох уже голодних попередніх років, настільки глибоко вразили кожну родину, адже забирали членів родин голодом і репресіями, руйнуючи цим самі родини, настільки змінили звичний і неспішний плин часу та хід подій у традиційному аграрному суспільстві, що фактично викарбувалися в індивідуальній пам'яті. Прикметно також, що цю пам'ять не змогла послабити навіть Друга світова війна, жахлива за розмахом руйнувань та винищенням людей.

Оскільки існував ще й повоєнний голод, то часто у свідченнях спостерігається нашарування другого голоду на Голодомор. На додаток, інтерв'юеру могло бракувати відповідних знань і навичок, щоб налаштувати респондента на пригадування подій часів Голодомору, допомогти йому розмежувати два різних історичних явища.

³⁰¹ Білоусова Л. Спогади про Голодомор 1932–1933 років: усна історія Одещини як історичне джерело і колективна пам'ять українського народу. *"Я вийшов із смерті..."*. С. XLI.

Проте зіставлення віку респондента із подією, про яку йдеться, допомагає відкласти спогади про голод 1946–1947 рр. та коректно прочитати джерело. Коли респондент 1925 року народження згадує, як він намагався вижити і врятувати свою родину під час голоду, то вочевидь мова йде про повоєнні події, коли він був уже дорослим. Варто звертати увагу також на термінологію – згадування про "активістів" повертає нас на початок 1930-х рр. Часто при описуванні способів виживання респонденти згадують про поїздки потягами на Західну Україну, що мало місце після війни, але було (передусім для селян) майже неможливим на початку 1930-х рр. Припускаємо, тут може також ітися про змішування в пам'яті різночасових подорожей по хліб під час голодів 1933 та 1946–1947 рр. Але навіть наявність вплетеного в наратив блоку, що походить із хронологічно іншого пласту спогадів, у жодному разі не знецінює свідчення, а навіть додає щось для сприйняття обставин голодування обох періодів, коли одним із видів можливого порядку була подорож до іншого регіону. Зазначимо, що наявність у спогадах явно сучасних наративів та термінів не означає хибного пригадування пам'яті, а лише вказує на пізніше нашарування, в той час як ядро свідчення про голодування, виживання та вмирання вказують якраз на події, що мали місце в житті респондента саме тоді, під час Голодомору.

Ці та інші факти є зайвим свідченням унікальності змістовного наповнення усної історичної джерела, його обов'язкової присутності в науковому дискурсі нарівні з офіційною документацією.

У ширшому контексті можемо говорити про два рівні пригадування і відповідно два підходи до оцінки достовірності усної історичної джерела Голодомору. Першим є опис самої травматичної події, яку навряд чи можна забути. Це помирання членів родини, близьких і сусідів, трупи в хатах, на вулицях та поховання без дотримання жодних ритуалів і поваги до "переходу", голодування, обшуки, сурогатне харчування й набута в результаті цього пам'ять про нові смаки та запахи, персональні чи родинні стратегії виживання, тобто фактографічна частина свідчення. Саме вона є по суті незмінним ядром свідчень, ті або інші компоненти якого (залежно від віку очевидця на момент голоду) присутні в десятках тисяч наративів. Це ядро, на яке не могла вплинути колективна пам'ять упродовж десятиліть.

А другим рівнем є оціночне судження – пригадування, яке включає вже пізніші нашарування постголодоморних часів і засвідчує присутність дискурсу про голод в інформаційному просторі. У цій складовій усної історичної джерела спостерігається широка варіативність оцінок, у тому числі взаємовиключні пояснення причин голоду, роль виконавців злочину. Пізніші нашарування засвідчує й характерна термінологія (поряд із *голодом* трапляються терміни *Голодомор* та *геноцид*). Такі нашарування пригадування виразно засвідчують вплив не лише життєвого досвіду респондента, його освітнього рівня, роду занять тощо, але й офіційної політики пам'яті держави.

До речі, йдеться і про схожу ситуацію з певним спільним ядром наративу, віддзеркалену в спогадах про голод в Ірландії. Коли респонденти відходили від тем

питальників, вони описували схожий досвід: згадували про поїдання бур'яну; про живих немовлят на грудях мертвих матерів; про трупи в канавах; про собак, які поїдали непоховані тіла³⁰².

Персоналізація респондента, який ділиться своїм життєвим досвідом, є надзвичайно важливою. Так, Т. Молдавська, аналізуючи тематичні усні свідчення, звернула увагу на важливість максимальної фіксації й відповідно при подальшому аналізі – враховування відомостей про респондента. Як мінімум, такі дані як його професійний, соціальний статус під час подій і після, дозволять, наприклад, зрозуміти, свідком яких подій він міг бути особисто, а яких – не міг; його розуміння події, "наскільки він є соціально активним і цікавиться сучасним суспільно-політичним життям", що дозволить оцінити фактор впливу інформаційного середовища на згадування подій³⁰³. Подібний підхід є актуальним і для аналізу подій Голодомору.

Т. Молдавська запропонувала також аналізувати відомості усної історичної джерела на трьох рівнях: що сам респондент згадує про події; яку інформацію він подає при відповіді на запитання; завуальована інформація, яка "подається через призму соціальних, побутових, економічних чи якихось інших аспектів життя суспільства та конкретної людини"³⁰⁴. Зрозуміло, що використовувати цю підказку можна лише у випадку структурування інтерв'ю як вільної оповіді респондента спочатку, а потім – її доповнення уточнювальними запитаннями. Такий підхід означає, що усної історичний проєкт має бути продуманим методологічно, записаним із дотриманням усіх вимог та дослівно розшифрованим. Розмова має бути довгою і змістовною, щоб надати матеріал для аналізу.

Історик, який працює над усною історією Голодомору, стикається з тим, що *переважна більшість свідчень походять від жертв*. Натомість практично відсутні свідчення геноцидаріїв – тих, хто скоював злочин, безпосередніх виконавців злочинних наказів. Винятком є хіба що окремі щоденникові записи та спогади партійних функціонерів: Д. Заволоки, О. Навроцького, А. Радченка, Л. Копелева, В. Кравченка, Д. Гойченка та ін. Тут працює вже згадане спостереження Р. Пирога про кореляцію відсутності згадок про голод з рівнем документа та його автора. В. Сергійчук звернув увагу, що Л. Каганович у своїх спогадах про голод, опублікованих уже в 1996 р., ніяк не артикулює свою особисту роль в організації хлібозаготівель на Північному Кавказі і в Україні в 1932–1933 рр.³⁰⁵ Тому в нашому розпорядженні порівняно менше документів про наміри, мотиви, механізми, інструменти, наслідки здійснення убивства голодом.

³⁰² Cronin Maura. Oral History, Oral Tradition and the Great Famine. Pre Published Version. P. 9.

³⁰³ Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації.

³⁰⁴ Там само.

³⁰⁵ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. 4-те, допов. Вишгород : ПП Сергійчук М., 2016. С. 103.

Ті ж, хто були "активістами", або не дожили до часу масового записування свідчень, або взагалі відмовлялися свідчити чи заперечували голод без наведення достатніх аргументів, використовуючи советське кліше про "неврожай". З іншого боку, жертвами голоду часто ставали й самі активісти. Довіряючи владі, вони не ховали продовольства, не намагалися втекти з села, обміняти одяг на їжу – і невдовзі гинули разом з односельцями, не маючи змоги після проведених обшуків розраховувати на їхню допомогу.

Для порівняння: при дослідженні геноциду в Руанді в розпорядженні громадськості є свідчення, зібрані не тільки від його жертв, але й від виконавців. Звичайно, наявність тристоронніх свідчень (офіційні документи та свідчення обох сторін конфлікту) створює інші, ширші можливості для дослідження та розуміння того, що сталося, чому і як саме. Наприклад, є розповідь обвинуваченого в геноциді у своїй місцевості тутсі щодо конструювання владою образу ворога. Він розповів, що перед початком масового вбивства влада влаштовувала своєрідні тренування, під час яких за допомогою зорових образів насаджувався образ ворогів-тутсі: чоловіків, жінок та дітей тутсі малювали убитими, згвалтованими, зі слідами тортур. Таким чином, за його зізнанням, їх готували до майбутніх злочинів проти людяності³⁰⁶.

Натомість в Україні ми маємо історії жертв, яких прирікали на смерть, забираючи харчові запаси, і які переважно бажають оприлюднити історію свого болючого досвіду: "Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене й пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, є нездоланне бажання виговоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі!"³⁰⁷. Саме перебуванням більшості респондентів як жертв по один бік барикад ми зобов'язані продукуванню схожого досвіду виживання чи спостереження за смертю від голоду. Результатом стала певна уніфікованість ядра усної історії десятків тисяч наративів, яку спостерігають дослідники Голодомору.

А така *уніфікованість наративу* походить з *уніфікованості досвіду проживання Голодомору*. На це звернув увагу ще іноземний очевидець голоду Вільям Г. Чемберлін у своїх спогадах про Україну як "утоплену"³⁰⁸ націю" (1944). Після подорожі Україною восени 1933 р. з дружиною (вона народилася в Україні³⁰⁹, і це полегшило організацію поїздки), описуючи голодування та смерть, він вказав як на універсальність досвіду на "території Голодомору" (за В. Марочком), окреслену адміністративними кордонами УСРР, так і на хронологічні рамки Голодомору (зима – весна 1932–1933 рр.): "така жорстока повсюдна хроніка може бути укладена в майже будь-якому селі в Україні тією жакливою зимою й весною 1932–1933 рр."³¹⁰.

³⁰⁶ Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. P. 290–292.

³⁰⁷ Іваннікова Л. Усні меморати про голод. С. 14.

³⁰⁸ Поняття "submerged" допускає й інший переклад: "найбідніший".

³⁰⁹ Chamberlin William Henry. The Ukraine: A Submerged Nation. New York : The Macmillan Co, 1944. P. 60.

³¹⁰ Ibid. P. 61; ширше див. С. 291–292.

На усну історію Голодомору вплинув *географічний чинник*. Проте географія місця запису свідчень засвідчує певну диспропорцію, і це особливо відчутно у випадках, коли до фіксації свідчень залучалася студентська молодь. У таких випадках простежується певна закономірність: пункти запису знаходяться або недалеко від місця навчання, або, спорадично, – в селах, звідки студенти були родом³¹¹. Тобто тут слід враховувати, що відсутність даних усної історії з певної місцевості ще не означає, що регіон оминули загальноукраїнські тенденції зими 1932–1933 рр.

Інша проблема в тому, що інтерв'юери чітко не фіксували місцеперебування свідка в момент голоду. Передусім цей суттєвий недолік стосується неформалізованих інтерв'ю, де, в кращому випадку, маємо лише приблизну вказівку на район чи область. Тому нині неможливо співвіднести згадане в записах село із конкретним населеним пунктом, оскільки сіл з такою назвою могло бути кілька, чи навпаки – його не було в області чи районі, про які йшлося. Зміни адміністративних кордонів, перейменування, зникнення та об'єднання сіл і районів також часто стоять на заваді чіткій локалізації населеного пункту.

Так чи інакше, навіть такі записи, які не можуть бути використані в мікроісторії з прив'язкою до певної географічної локації, можуть лягти в основу досліджень з повсякденного життя, історії ідей, розвитку певних етнографічних явищ у межах більшої адміністративної одиниці (регіону чи держави, залежно від ступеня деталізації геолокації свідка під час згадуваних подій).

Характеризуючи *археографічну культуру* публікації збірок, передусім треба зазначити дублетність свідчень. Щоправда, подеколи важко зрозуміти, чи джерело було отримано під час виконання різних проєктів, чи передруковано. Зокрема, у фундаментальному багатотомному виданні "Український Голокост" (2003–2014) свідчень-реплік, що вже були опубліковані в інших виданнях, нами виявлено: у т. 1 – 52; т. 2 – 30; т. 7 – 17; т. 8 – 30; у збірці "33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал" (1991) – 26³¹². Виглядає, що така повторюваність більше характерна для загальноукраїнських, а не регіональних видань, принаймні у виданні усноісторичних джерел по Одеській області (2007)³¹³ таких випадків виявлено чотири, а в харківському виданні "Столиця відчаю" (2006) – лише два.

Проте публікація одного респондента або членів однієї родини у виданні навіть однієї серії чи в різних збірниках кількох свідчень про голод становить величезний інтерес для верифікації даних про події та факти, згадані респондентами. Це відкриває можливості, зокрема, для аналізу "пригадування", а саме встановлення, які саме події обиралися респондентами для оповідування, наскільки плин часу змінював наратив, впливав на переосмислення або пере-проживання досвіду минулого.

³¹¹ о. Мицик Ю. Вступ. *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 3. С. 12.

³¹² Власні підрахунки авторки.

³¹³ Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи.

Інструментом, що може активізувати процес пригадування подій минулого, "працювати" на отримання достовірної інформації й водночас на її верифікацію є *повторна, через деякий час фіксація свідчення* від тих самих респондентів (або членів однієї родини). На жаль, ця практика у випадку усної історії Голодомору застосовувалася нечасто. Ми виявили лише близько десяти випадків подібного досвіду. Так, інтерв'ю, записані від одного й того самого очевидця голоду з кількарічним часовим відрізком, мали місце в роботі експедицій по Північному Приазов'ю, що дає змогу простежити особливості пригадування³¹⁴.

З інтервалом у 15 років згадував Голодомор Леонід Зінченко³¹⁵. Його перша оповідь, що записувалася сином, викладачем закладу вищої освіти та краєзнавцем, виглядає щирою, розлогою, із найменшими дрібницями щодо фізичного та психічного стану під час голодування. Натомість у другій – сухіший тон, без деталей, з акцентом на фактах, без емоційного забарвлення. При тому обидва джерела містять згадки про відверто ключові для респондента події: обшук та вилучення зерна (у джерелі 2012 р. додано круп), арешт батька за приховування зерна, характеристика членів бригади, людоїдство. У виданні 1991 р. додано оповідь про голод 1921 р., порівняння його із 1933-м, а у 2012 р. – прізвисько трупойда, про поховання в ямах, голод у містах (Херсоні)³¹⁶. Насамкінець, можна стверджувати, що загалом наратив не змінився, а його основна змістовна частина верифікована, однак з певним застереженням через те, що нам невідомо, чи не вдавались інтерв'юери (члени гуртка "Наш край") до урізання спогадів, опублікованих у пізнішому виданні 2012 р., хоча їх і подано в лапках як прямі цитати.

Розглядаючи приклади "повторюваного" наративу, записаного від одного респондента, загалом можна говорити про певне "архетипне" ядро свідчень, що простежуватиметься в усіх публікаціях усної історії від конкретного респондента. Інша річ, що вони можуть бути різними за обсягом, кількістю доданих деталей та сюжетних ліній³¹⁷.

Загалом мусимо констатувати, що специфіка масового записування усної історії від представників останнього покоління безпосередніх очевидців Голодомору полягає в неможливості вдруге повернутися до них задля запису інтерв'ю. Можливо, для наступних усноїсторичних проєктів повторна фіксація свідчення про певну подію дасть більше матеріалу для аналізу специфіки пригадування події.

Змістове наповнення усноїсторичного наративу значною мірою залежить від змістового наповнення питальника, яким послуговується інтерв'юер. Включеність/відсутність у ньому тих чи інших позицій, точність формулювань, що,

³¹⁴ Константінова В. М. Від упорядника. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї: матеріали історико-археографічних експедицій*. С. 14.

³¹⁵ Див. детальніше: 33-й: голод; Народна Книга-Меморіал. С. 411–412; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 8. С. 282.

³¹⁶ 33-й: голод; Народна Книга-Меморіал. С. 282.

³¹⁷ Див. дет.: Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 296–298; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 6. С. 37–38; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 32–33.

зокрема, передбачає прискіпливу увагу до особи респондента (місце проживання, вік, освіта, соціальний статус) покликані забезпечити фіксацію та накопичення достовірних історичних даних. Попри те, що ці методологічні настанови уже не зможуть бути залучені при опитуванні жертв Великого Голоду, вони стануть у нагоді при виконанні інших усноісторичних проєктів.

Ще одним аспектом археографічної культури видання є довідковий апарат. Усі етапи записування усної історії про голод та її оприлюднення супроводжувались таким "хрестоматійним" недоліком (крім проаналізованих у 2.4) відсутність ключового елемента довідкового апарату – предметно-тематичного покажчика. Це робило видання "глухими", часто "нечитабельними", адже пошук необхідних відомостей у таких виданнях є непростю справою. Останніми роками коректний формат цифрового видання уможливив повнотекстовий пошук, частково компенсуючи брак покажчиків. Але загалом відсутність довідкового апарату, на нашу думку, й надалі залишається серйозним недоліком будь-якого "глухого" археографічного видання.

Наповнення регіональних збірок теж варіювалося: публікувалися вступні статті місцевих краєзнавців, новітня нормативна документація (закони, постанови, розпорядження щодо заходів на вшанування пам'яті жертв Голодомору), мартиролог, фотографії пам'ятників і пам'ятних знаків, усна історія, документальні джерела, фрагменти метричних книг реєстрації смертей тощо.

Змістовне наповнення, інформаційний потенціал усноісторичного джерела багато в чому визначається специфічними рисами наративу, зокрема наявністю жіночих, чоловічих та дитячих спогадів, емоційністю, власною терміносистемою, свідченнями, які надали селяни та містяни, жертвами та вимушеними виконавцями злочину, травматичністю пригадуваних подій, парадоксальною гомогенністю наративу, що походить з уніфікованості *досвіду проживання* Голодомору та *стратегій виживання* під час трагедії.

2.5. Усна історія і політика пам'яті: український досвід на тлі російських практик спотворення історичного наративу

Відомий соціолог П. Коннертон зауважив: "На моє переконання, якщо взагалі існує така річ як соціальна пам'ять, то, найімовірніше, віднайдемо її в церемоніях вшанування пам'яті"³¹⁸. Питання взаємодії усної історії та індивідуальної пам'яті можна розглядати в трьох вимірах: комеморативних практик, усноісторичних проєктів, політики пам'яті.

³¹⁸ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер., наук. ред. С. Шліпченко. Київ : Ніка-центр, 22004. С. 20.

Як буде детальніше проаналізовано в 3.1.1, офіційна советська політика пам'яті щодо голоду 1932–1933 рр. в Україні була спрямована в бік придушення будь-якої згадки про нього. Той, хто наважувався вголос сказати про голод, наражався на репресії. Водночас советська держава пропонувала альтернативне пригадування у вигляді формулювання про "продовольчі труднощі", підтверджуючи спостереження теоретиків усної історії, що держава намагається або придушувати пам'ять про події, та/або нав'язувати власну їх версію³¹⁹. Пропонується набір інструментів для контролю над індивідуальною та колективною пам'яттю: "мовчання, вшанування, придушення та маніпуляції"³²⁰.

Історик Володимир В'ятрович серед засобів припинення циркулювання інформації про голод назвав: обмеження пересування, цензура та кримінальне покарання за згадки про голод, дезінформація про ситуацію в Україні в голодні роки та замовлені статті в закордонних ЗМІ, дискредитація свідків, які розповідали про Голодомор за кордоном, залучення на свій бік впливових західних діячів, зокрема шляхом організації їх візиту в Україну, приховування, нищення та фальсифікація документів, обмеження доступу до даних³²¹.

За твердженням Лінн Абрамс, "найвиразніший приклад сили офіційної пам'яті – це випадок тоталітарних режимів, які мають силу придушувати не тільки публічну артикуляцію спогадів, які суперечать чи підривають офіційне трактування минулого, але й здатність пам'ятати взагалі"³²².

Один зі свідків голоду, чиє інтерв'ю було записано в 1980-х рр. у США, так описував травму мовчання, накладену на травму геноциду: "Господи милій! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один одному. Бо як я Вам сьогодні скажу. А завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш уже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому"³²³.

Що ж до офіційної позиції, то дозволялося згадувати лише про окремі продовольчі труднощі. Оприлюднення в будь-якій формі – усній чи письмовій – будь-яких відомостей про голод розглядалось як антисоветська пропаганда та каралося роками ув'язнення. Так, Іван Боряк за усну згадку про голод отримав 10 років (1933)³²⁴, Микола Бокань за запис у щоденнику про смерть сина від виснаження, викликаного голодом, – 8 років (1937), Микола Рева за листа Сталіну зі згадкою

³¹⁹ Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. P. 54.

³²⁰ Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 159.

³²¹ Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. С. 156.

³²² Lynn Abrams. Oral History Theory. P. 101.

³²³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. I. С. 336.

³²⁴ Висновок про реабілітацію Боряка Івана Артемовича (1989). Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8840, Оп. 3. Спр. 11239. Арк. 230. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

про голод – 6 років (1940), Й. Ілляшенко за щоденниковий запис про смерть від голоду сестри Параскеви – 10 років (1944), Олександра Радченко за свій щоденник з описом голодування – 10 років (1945)³²⁵, за складання й розповсюдження серед знайомих "віршів контрреволюційного та націоналістичного змісту" в 1933–1934 рр. Я. Маркович отримав чотири роки, як і студент В. Роговенко³²⁶. Цей перелік можна продовжувати. Варто згадати хоча б відчайдушні спроби секретаря ЦК КП(б)У Романа Терехова донести інформацію про голодування до Сталіна (грудень 1932 р.), згадку митця Олександра Довженка у своєму щоденнику про голод (6 листопада 1945 р.). Важливо підкреслити, що позбавлення волі переслідувало й тих сміливців, які згадували про голод і в повоєнний період. Так, у 1960-х рр. учитель Лаврін Нечипоренко записав спогади про голод, які він, разом зі своїм колегою Іваном Коваленком, вирішив видати самвидавом; у 1972 р. останній (у нього зберігався зошит зі спогадами) був заарештований і отримав 5 років таборів³²⁷.

У 1970 р. було порушено кримінальну справу на Івана Сука за стандартним обвинуваченням у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні рукописів і літератури, що "паплюжать радянський державний і суспільний лад" і "зводять наклеп на політику Радянської держави з національного питання, демократію і законність"³²⁸. Серед них названо рукопис "Голод", в якому автор оцінює голод як інструмент для підкорення людини та народу в цілому, "цілеспрямований і продуманий акт". Вказує на продуману політику замовчування всередині СРСР. Використовує публікації у советській пресі як історичне джерело, що дало змогу спростувати закиди у бік "українських буржуазних націоналістів" та "петлюрівців", оскільки союзний центр не організував допомогу; в українських селян "насилно" забрали весь хліб, а через мережу торгзінів – родинні коштовності. Втрати з 1926 по 1939 рік він оцінював у 8,03 млн осіб. Завершує риторичним питанням про те, "хто згадає померлих від голоду 1933 р. українців" – адже про "загибель шести мільйонів євреїв нагадає храм у м. Єрусалимі", і є пам'ятник жертвам концтабору в Освенцимі³²⁹.

Нещодавно істориками Богданом Галайком та Володимиром Тиліщакком було виявлено архівно-кримінальну справу № 24323 у Державному архіві Вінницької області щодо організаторів панахид за померлими від голоду принаймні в десяти селах Уланівського та Хмільницького районів області вже в кінці 1933 р. У деяких селах відбулося двадцять та, ймовірно, більше поминальних вечер. На сьогодні це перша відома акція з масового вшанування жертв голоду того ж 1933-го року³³⁰.

³²⁵ Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933. С. 268–269.

³²⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 248, 246.

³²⁷ "Репресований" зошит "33-й рік": унікальний експонат потрапив до Музею Голодомору. 23 листопада 2020 р.

³²⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 334.

³²⁹ Там само. С. 334.

³³⁰ Галайко Б., Тилішак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина. *Український історичний журнал*. 2023. Число 2. С. 115–119.

Пам'ять про голод була присутньою як у колективній (незважаючи на заборону), так і в індивідуальній пам'яті. Чи не найяскравіше такий вияв колективної пам'яті було проілюстровано під час певного послаблення тоталітарного режиму в 1956 р. (наступне таке послаблення призвело до масового записування та оприлюднення усної історії про Великий голод в кін. 1980-х рр.) при обговоренні під час закритих партійних зборів доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. Комунисті з різних областей ставили питання, чому не порушувалася тема голоду 1932–1933 рр., які були причини для нього та хто винен. Одночасно поет Андрій Малишко у виступі на партійних зборах Співки радянських письменників України наголосив, що Сталін умисно організував голод, а на XX з'їзді партії про цей злочин не було сказано ані слова³³¹.

У цьому контексті символічним видається назва збірника документів СБУ про Голодомор "Розсекречена пам'ять". Дійсно, пам'ять була спочатку спотворена, репресована і потім, після більш як півстолітнього забуття та утаємничення документів, розсекречена.

Організація інформаційної блокади була послідовною, а наслідки – тривалими, адже розтягнулись у часі більш як на півстоліття, хоч і з певними винятками та пом'якшенням, коли у працях советських письменників проривалися описи голодування. З 1987 р. назовні стали пробиватися до того замовчувані чи ігноровані суспільством свідчення про пережитий голод і жахи колективізації. Відтак у травні 1990 р. був уперше проведений Всеукраїнський тиждень Пам'яті жертв голоду 1932–1933 рр. і сталінських репресій³³².

Формально монополію на замовчування голоду в УРСР було порушено в грудні 1987 р. у доповіді першого секретаря ЦК Компартії України Володимира Щербицького, присвяченій 70-річчю проголошення советської влади в Україні. Голод був згаданий у контексті переліку труднощів становлення соціалістичного ладу в Україні та пояснювався посухою. Проте замовчування злочину советської влади вже стало неможливим на тлі розгортання діяльності Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.³³³

Описані вище процеси відбувалися на тлі, за влучним виразом Людмили Гриневич, "в'ялого ігнорування" тематики голоду, спричиненого, з одного боку, вагою в політичному житті колишніх і тодішніх комуністів та укоріненістю ідеологічних настанов з їхнього советського минулого; а з іншого – економічними потрясіннями 1990-х рр. Небажання виносити в публічний простір дану тематику накладалося на страх перед пробудженням в українців національної свідомості³³⁴. Ще в 1986 р. було позбавлено волі військовослужбовця за згадку про голод³³⁵.

³³¹ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 389–390.

³³² Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. С. 347.

³³³ Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933 рр. С. 270.

³³⁴ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 393–396.

³³⁵ "Репресований" зошит "33-й рік": унікальний експонат потрапив до Музею Голодомору. 23 листопада 2020 р.

Однак у контексті замовчування та викривлення історичної дійсності накреслився свідомий цілеспрямований потяг до збереження пам'яті про значущі для українців події, який почав реалізовуватися за допомогою комеморативних практик. Збереженню, закріпленню та передаванню в суспільстві пам'яті про факти злочину сприяли ініціативи сільських мешканців зі вшанування пам'яті померлих, що мали місце вже наприкінці 1980-х рр. (задовго до ініціатив третього Президента України Віктора Ющенка, якому західні дослідники закидають *на-в'язування* пам'яті про голод). Це проявлялося в несанкціонованому встановленні на місцях пам'ятних знаків, складанні книг пам'яті³³⁶, публікації свідчень про голод у пресі з подоланням при цьому опору місцевої влади редакцій, надсиланні записів до архівних установ.

Актуальність комеморативних практик для суспільств з точки зору "пам'ятання" ними про певні сторінки минулого є загальноновизнаною. Тому вкажемо тут на кілька аспектів комеморативної політики, що упродовжувалася в Україні. Передусім ініціатива меморіалізації потужно проявила себе вже в останні роки існування СРСР, вона йшла знизу, а отже, за характером була спонтанною. З цим чинником пов'язаний другий аспект: переважну більшість меморіальних знаків почали розміщувати на сільських кладовищах, адже жертвами Голодомору були переважно селяни.

Хоча поштовхом для увічнення пам'яті жертв голоду слугувала й активність громадських діячів, їхній відкритий заклик поділитися досвідом виживання восени 1932 – влітку 1933 рр., який гучно пролунав наприкінці 1980-х рр. Тоді ж до публічного, насамперед інформаційного, простору почала залучатися проблематика "голодовки".

За новітньої доби перший пам'ятний знак жертвам Великого Голоду встановлено 1983 р. за кордоном – у м. Едмонтон (Канада). Вважається, що перший пам'ятник в Україні у вигляді дерев'яного хреста був встановлений в жовтні 1989 р. в Харкові, в "столиці Голодомору"³³⁷, – хоча насправді перший пам'ятний знак було споруджено у червні 1988 року в с. Тарган (Київська область) з ініціативи місцевих мешканців; тоді вперше на ньому було зафіксовано прізвища померлих від голоду 360-ти односельчан³³⁸. Водночас авторкою встановлено факт існування принаймні трьох пам'ятників, споруджених за часів німецької окупації у селах Новомиколаївка Зачепилівського району Харківської області³³⁹, Марченки Миргородського³⁴⁰ та Рясне Нехворощанського³⁴¹ районів Полтавської області.

³³⁶ Див. детальніше: Трагедія Голодомору на Вінничині : бібліогр. покажч. С. 54, 56–58; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 410 та ін.

³³⁷ Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine / Hrsg. von A. Kaminsky ; bearb. von R. Gleinig und R. Heidenreich. Berlin : Leipziger Universitaetsverlag, 2008. S. 38.

³³⁸ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 320.

³³⁹ Із преси. *Кременецький вісник*. 23.09.1943. № 75. С. 3; адміністративна належність села на сьогодні не встановлена.

³⁴⁰ Вшанування пам'яті дорогих. Пам'ятник в селі Марченках померлим 1933 року. *Миргородські вісті*. 15.07.1943. № 53. С. 4.

³⁴¹ Гідно вшанувати пам'ять померлих від голоду 1933 року. *Таращанські вісті*. 08.08.1943. № 60. С. 4; адміністративна належність села на сьогодні не встановлена, однак є дані про існування цього села у 1933 році.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. по селах, де пам'ять про події була сильнішою через проживання там очевидців голоду та певну віддаленість від "компетентних" органів, місцеві жителі почали встановлювати на кладовищах спочатку хрести на вшанування померлих, а згодом, часто за допомогою влади, міняти їх на пам'ятні знаки, витесані з каменю.

Про проблеми, з якими стикалися ініціатори подібних акцій за советського періоду, свідчать численні факти. Так, наприкінці січня 1990 р. Джеймс Мейс, Володимир Маняк, очевидець голоду Дмитро Каленик (у родині його батьків, яка мала 14 дітей, від голоду померли 12 осіб) і, за окремими згадками, Іван Драч поїхали в село Рижавка на Уманщині, щоб встановити пам'ятник жертвам голоду. Їх зустріли міліціонери, а місцеві жителі навіть боялися підходити до візитерів. Д. Каленик привів гостей до братської могили, де були поховані жертви голоду в селі. За тієї ж поїздки в Умані відбувся мітинг на вшанування пам'яті померлих від голоду; потім процесія перемістилася на кладовище, де було відправлено службу. Проте міський голова Умані попередив, що встановлений гостями пам'ятник після їхнього від'їзду буде знесено. У грудні 1990 р. Гуляйпільський міськвиконком Запорізької області заборонив встановлювати хрести та увічнювати пам'ять померлих від голоду³⁴². Нарешті перед поверненням Дж. Мейса в Америку на мітингу біля Жовтневого палацу було поставлено пам'ятний знак, який невідомі незабаром украли³⁴³. Л. Коваленко-Маняк згадувала, що під час записування усної історії для книги-меморіалу "не скрізь, до речі, нас зустрічали з розпростертими обіймами; йдеться, звісно, про місцеву владу", натомість з селянами "тривало цілковите взаєморозуміння"³⁴⁴.

І все ж у серпні 1990 р. за ініціативи Українського фонду культури, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відбулося освячення місця майбутнього меморіалу – Кургану Вічної Скорботи біля м. Лубни (Полтавська область). До речі, є згадка про ініціативу упорядника одного з перших видань свідчень про голод "Голод 33-й" Володимира Маняка в спорудженні кургану саме на цьому місці³⁴⁵. Хрест виготовили теслярі с. Мгар³⁴⁶.

На початку вересня 1990 р. під егідою товариства "Меморіал" було проведено міжнародний симпозіум "Голодомор-33", одним з ініціаторів і організаторів якого був тоді співголова товариства В. Маняк. Під час і після симпозіуму в багатьох регіонах України на вшанування пам'яті жертв голоду були проведені різного роду заходи та відправлені панахиди по померлих жертвах геноциду. Так, у листі-заяві

³⁴² Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 років в Україні : бібліогр. покажч. С. 49.

³⁴³ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 5.

³⁴⁴ Коваленко-Маняк Л. Гірка й жадане воскресіння. *Голод на Поділлі. Книга свідчень*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 6.

³⁴⁵ Собко О. Володимир Маняк: пам'ять і правда про людину правди. *Управління культури і туризму Хмельницької міської ради*. 05.11.2021. URL: <https://www.kult.km.ua/news/view/721-volodimir-manyak-pam-yat-i-pravda-pro-lyudinu-pravdi>

³⁴⁶ Курган скорботи / упоряд.: Д. Г. Янко, І. В. Козюра, В. М. Козюра. Полтава : АСМІ, 2004. С. 22.

"Голод-33" жителі с. Тарган Володарського р-ну Київської обл. повідомляли керівництву товариства "Україна": "В нашому селі Тарган завершив роботу міжнародний симпозіум "Голодомор 1932–1933 рр. на Україні, який проходив 5–7 вересня 1990 р. Тут, на цвинтарі, 7 вересня 1990 р. відбулися ритуальні дійства в пам'ять поубієнних голодом в с. Тарган, а заодно й по всій багатостраждальній Україні. Завершилися дійства поминальною вечерею"³⁴⁷.

Описуючи відвідування пам'ятника жертвам голоду с. Тимошівка (Черкаська область), після якого (за дивним збігом обставин?) сталася смертельна для В. Маняка автокатастрофа, його дружина Л. Коваленко-Маняк писала: "Три села зійшли до майдану біля церкви, аби спом'янути своїх рідних, убієнних голодом. Палали свічки, лунала пам'ять", пояснюючи таку увагу до події, зокрема тим, що люди, які прожили життя з тавром сина чи дочки куркуля, ворога народу, чекали на "торжества справедливості"³⁴⁸.

Збереглися численні свідчення про очікування респондентами побудови гідного пам'яті заморених голодом меморіалу³⁴⁹. Згадаємо лише деякі факти: "На цьогорічних звітно-виборних зборах колгоспу прийнято рішення встановити в селі пам'ятник жертвам сталінської деспотії"³⁵⁰; "всім селом просимо, щоб скоріше було вирішено про пам'ятники, поки є ще люди, щоб показали ті могили" (до 1991 р.)³⁵¹; на кладовищі "вже за наших часів встановлено пам'ятник" (1997)³⁵²; пам'ятник жертвам голоду "вкрай потрібний для нашого ж духовного воскресіння" (1998)³⁵³.

У 1989 р. селянин з Житомирщини з власної ініціативи почав записувати усну історію від односельців. На цьому він не зупинився і за два роки добився від місцевої влади відкриття в селі на Великодні свята пам'ятника та меморіальної плити жертвам голоду. Селяни підхопили ініціативу, пофарбували на кладовищі паркан, посадили квіти: спостерігалася "щире піднесення при відновленні історичної справедливості щодо своїх односельців", які померли від голоду³⁵⁴.

У 1993 р. за ініціативою працівника Донецького художнього музею в с. Рубці (кол. Краснолиманського району Донецької обл.) в день цілителя Пантелеймона, храмового свята його мешканців, встановили пам'ятник (хрест і плиту) з вшанування пам'яті померлих з голоду односельців. Влада колгоспу виділила матеріал, а місцевий різьбяр виготовив хрест. На плиті зробили напис: "В пам'ять невинно убієнних селян слободи Рубцевої голодомором у 1932–1933 рр.". Показово, що первісно напис мав закінчуватися словами: "організованим більшовицькими

³⁴⁷ Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 455–456.

³⁴⁸ Коваленко-Маняк Л. Гірке й жадане воскресіння. С. 6–8.

³⁴⁹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 128, 87, 128, 270.

³⁵⁰ Там само. С. 303.

³⁵¹ Там само. С. 401.

³⁵² Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 64.

³⁵³ Там само. С. 197.

³⁵⁴ Там само. С. 591–592.

сатрапами". Однак, побоюючись, щоб прихильники комуністів не спалили пам'ятник, заключну фразу вирішили зняти³⁵⁵.

Є дані про ініціативу учителя Костянтина Гудзенка (1913 р. н.), завдяки якій "майже в усіх селах району [Кам'янський район Черкаської області. – Т. Б.] встановлено пам'ятники. Але чомусь на цвинтарях. Чи не краще поставити їх у центрі міста, села, поряд з обелісками Слави?"³⁵⁶.

Станом на середину 1992 р. лише в одному Маньківському районі Черкаської області було відкрито 12 пам'ятників. У смт Гребінка (Полтавська область) навіть друкувалась "поминальна книга" жертв Голодомору на сторінках газети "Сільський майдан"³⁵⁷.

Житель смт Попільня на Житомирщині проявив ініціативу виготовити пам'ятник жертвам Голодомору. На питання, що спонукало його, відповів: "Совість", бо багато чув від бабусі про часи Голодомору, канібалізм та смерть людей. На питання про кошти на пам'ятник відповів, що це його "внесок у пам'ять про загальнонародну трагедію". У відкритті пам'ятника взяв участь і Президент України Віктор Ющенко. За безкорисливість майстра нагородили орденом "За заслуги" III ступеня³⁵⁸. І хоча Президент Віктор Ющенко ще неодноразово відкривав пам'ятники в інших селах і в інші роки³⁵⁹, наведені приклади засвідчують, що народна ініціатива зі вшанування померлих від голоду односельців мала місце задовго до того, як державний очільник змінив політику комеморації жертв голоду на офіційному рівні.

Розгортання подібних приватних ініціатив підтверджує й голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л. Коваленко-Маняк (бл. 1992 р.): "Ми весь час одержуємо повідомлення з різних місць, що відкриваються пам'ятники на давніх голодних могилищах. Вони мають бути гідні пам'яті полеглих. Ми розробили рекомендації щодо опорядження пам'ятних місць, розсилаємо їх представникам президента по районах. Ми звернулися до глав церков, які діють в Україні, з проханням, аби цілий рік, від Покрови до Покрови, правили панахиди по безневинно вбитих голодом людьми. Керівники всіх церков поставилися до цього з розумінням, і панахиди вже почалися"³⁶⁰.

Варто зазначити, що пам'ять про Голодомор була нерозривно пов'язана з традиційними поминальними заходами. За документами згаданої архівно-кримінальної справи, у Вінницькій області за організацію панахид та поминальних вечер за померлими з голоду в грудні 1933 р. було обвинувачено 9 осіб: четверо чоловіків (з них двоє священників) та п'ятеро жінок. Близько 20-ти поминальних

³⁵⁵ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 432.

³⁵⁶ Там само. С. 781.

³⁵⁷ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 33.

³⁵⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 871.

³⁵⁹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 614.

³⁶⁰ Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. С. 460.

заходів відбулося лише в с. Митинці та ще в бл. десяти селах Уланівського та Хмельницького районів. Лише арешти на поч. 1934 р. припинили цю практику³⁶¹.

Прикметно також, що комеморація, а радше небайдужість до вбивства співгромадян голодом, мали місце на території Західної України, населення якої не зазнало голодової катастрофи. Так, 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації "Меморіал" було споруджено та освячено пам'ятник жертвам більшовицького геноциду у м. Червоноград Львівської області³⁶². Подібні пам'ятники є в містах Львів та Луцьк, 15 – у Рівненській, по одному в Тернопільській та Чернівецькій областях і АР Крим³⁶³.

У вересні 1993 р. на Михайлівській площі в м. Київ було урочисто відкрито й освячено пам'ятний меморіальний знак. Під час реконструкції Михайлівської площі наприкінці 1990-х рр. пам'ятний знак "вивезли й кинули в урвище. І тільки величезними зусиллями небайдужих членів громадських організацій його вдалося повернути і поставити на місце"³⁶⁴.

У 2003 р. Миколаївська обласна державна адміністрація заблокувала роботи на Кургані жертв Голодомору³⁶⁵. Близько 15-ти років тривав пошук місця для Меморіалу жертвам голоду у м. Києві³⁶⁶ – місце його будівництва тричі мінялося, і кожна наступна виділена ділянка була гіршою за попередню.

Справжня битва пам'яті й безпам'ятства розгорнулася в колишній столиці УСРР Харкові у 2007 р. Дії, об'єкти та простір, які репрезентували певний наратив, прив'язаний до політики пам'яті, було залучено до конфлікту між Харківськими обласною та міською адміністраціями. Перша сторона пропонувала Парк молоді в центрі міста, де вже стояв пам'ятний хрест. Міська ж рада не давала дозволу, аргументуючи це тим, що пам'ятник має бути встановлений не в міській, а в сільській місцевості, оскільки саме селяни страждали від голоду. Під тиском Києва міська рада запропонувала парк на околиці міста, де ховали жертв голоду. Але опоненти вказували на потребу розкопок та ексгумації решток. Врешті-решт меморіал збудували на іншій околиці Харкова біля траси на Москву. Висунули припущення, що розташований на околиці меморіал будуть відвідувати лише політики в рамках протокольних заходів. Таким чином у Харкові комеморативні практики на вшанування померлих від голоду були витіснені на маргінес за допомогою місцезоташування пам'ятника не в центрі міста³⁶⁷.

³⁶¹ Галайко Б., Тилішак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина. С. 115–199.

³⁶² Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. С. 474.

³⁶³ Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні: [інтерактивна мапа]. Укладено на основі даних, наданих В. Огієнком. Українсько-канадський дослідно-документаційний центр.

³⁶⁴ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 95.

³⁶⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 351.

³⁶⁶ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 396–397.

³⁶⁷ Журженко Тетяна. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору. *Україна модерна* : міжнар. інтелект. часоп. 26.11.2015.

У 2008 р. запеклий опір просвітницькій діяльності чинили чиновники низки областей. Комуністи Запорізької області зривали церемонію вшанування пам'яті померлих від голоду та освистували її учасників, "розстрожили" виставку про Голодомор³⁶⁸. Подаючи зведені дані про хід та наслідки записування усної історії в області, державний архів Херсонської області зазначив, що у 2007–2008 рр. паралельно з пошуковими групами в районах проявляли значну активність представники комуністичної партії, які підбурювали людей не давати свідчень про голод³⁶⁹. Сумські депутати, замість затвердження плану заходів зі вшанування жертв Голодомору, прийняли рішення святкувати річницю створення комсомолу. А у 2009 р., ще до вступу на посаду Президента України, В. Янукович назвав порушення кримінальної справи щодо Голодомору "провокацією проти Росії"³⁷⁰.

Так чи інакше, процес комеморації тривав. Станом на 2020 р., за даними Українського інституту національної пам'яті, було встановлено бл. 7 тисяч пам'ятних знаків на пошану жертв Голодомору³⁷¹, із них понад 900 – у 2008 р.³⁷²

Після сплеску публікації спогадів про голод кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. економічні труднощі в державі та варіативність "білих плям" трохи відтіснили проблематику Голодомору. За нашими спостереженнями, до початку 2000-х рр. такого інформаційного поля, яке могло б справляти потужний вплив на масову свідомість в Україні, ще не було (якщо не рахувати ситуативних заходів, прив'язаних до чергових роковин трагедії). Нині не віриться, що у 2000-х рр. через скаргу мешканців м. Волочиська було перейменовано вулицю, названу тоді іменем Володимира Маняка, на іншу – "Виноградну", бо, мовляв, назва вулиці була немилозвучною³⁷³.

Тому важливою ознакою свідчень, записаних до початку 2000-х рр., є те, що вони були спродуковані у відносно "чистому" інформаційному середовищі. Останнє ще не встигло акумулювати потужний сегмент із масиву новин, досліджень, документальних публікацій та фільмів про Голодомор. Відтак офіційна пам'ять ще не мала змоги впливати на формулювання очевидців, зокрема щодо причин та перебігу подій у роки голоду.

Віктор Ющенко не був першим президентом, який ініціював встановлення комеморативних практик стосовно жертв голоду. Леонід Кучма своїм указом про 70-ті роковини Голодомору постановив розробити план заходів на 2002–2003 рр., який би включав "... встановлення пам'ятників, монументів, пам'ятних знаків у населених пунктах, що постраждали від голодомору, впорядкування місць по-

³⁶⁸ Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 років в Україні : бібліогр. покажч. С. 41, 42, 68.

³⁶⁹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 19.

³⁷⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 417, 194.

³⁷¹ Дані були люб'язно надані співробітником Українського інституту національної пам'яті (далі – УІНП) Віталієм Огієнком.

³⁷² Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні: "Інформація про встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років в населених пунктах України" [дані, надані УІНП]. Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. URL: <http://www.holodomor-monuments.org/>

³⁷³ Собко О. Володимир Маняк: пам'ять і правда про людину правди.

ховання жертв голодомору³⁷⁴. Водночас з метою нівелювання заходів щодо вшанування жертв голоду саме 2003 рік, на який припали 70-ті роковини трагедії, було оголошено роком Росії в Україні³⁷⁵.

2003 рік став поворотним з точки зору світоглядних зрушень світової спільноти. У спільній заяві 58-ї сесії Генасамблеї ООН, підписаної 36-ма країнами-членами, було вперше вшановано пам'ять жертв Голодомору у офіційному документі міжнародної організації. Так, туди не було включено термін "геноцид" (за чутками, як "неадекватний подія"), однак цей документ став першим кроком на шляху до міжнародного визнання Голодомору геноцидом³⁷⁶. За даними відкритих джерел, станом на грудень 2023 р. 32 країни визнали Голодомор геноцидом. Українське суспільство теж поволі дорослішало у своєму ставленні до Голодомору: на першому році війни, в листопаді 2022 р. 93% українців погодились, що Голодомор був геноцидом³⁷⁷. Це найвищий показник за всю історію опитувань.

Не викликає сумніву, що новий поштовх записуванню усної історії було надано політикою Президента України Віктора Ющенка (2005–2010), на чюю каденцію випало підготування та відзначення 75-х роковин Великого Голоду. Ця подія стала приводом для, без перебільшення, чи не наймасштабнішої комемораційної кампанії і здобула серйозний суспільний резонанс як в Україні, так і в світі. Сам Президент чув оповіді про голод своєї матері Варвари Ющенко (1918 р. н.), вчительки Хоружівської середньої школи, яку інтерв'юери встигли опитати до її смерті у 2005 р.³⁷⁸ Ми погоджуємося з думкою Ю. Шаповала, що у 2000-х рр. не існувало "державне замовлення" на тему Голодомору і спеціальне "нагнітання" антиросійських настроїв і стереотипів³⁷⁹.

Голова АДГУ Левко Лук'яненко так окреслив державницьку діяльність Віктора Ющенка, спрямовану на визнання Голодомору геноцидом українського народу: "І старенька людина ухилялася від подальшої розмови, залишаючи активіста Асоціації ні з чим. Доводилося йти до другого, третього, аж доки п'ятий не виявлявся сміливим і розповідав історію загибелі півсела", але з часом страх слабшав. Цьому сприяла участь Президента Віктора Ющенка в жалобних заходах та прийнятті Верховною Радою закону про геноцид³⁸⁰ 28 листопада 2006 р. (Закон України № 376-V "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні").

Видання Національної книги пам'яті (дослівно: "забезпечення складання списків жертв Голодомору в Україні, формування Національної книги пам'яті та

³⁷⁴ Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні : Указ Президента України від 20 берез. 2002 р., № 275/2002. Детальніше див.: Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 395–396.

³⁷⁵ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 396.

³⁷⁶ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 398.

³⁷⁷ Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр. (листопад 2022). 25.11.2022 р. Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html

³⁷⁸ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років. С. 217–218.

³⁷⁹ Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. С. 164.

³⁸⁰ Лук'яненко Левко. Шановний читачу! Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 4.

відповідних регіональних книг пам'яті, а також складання єдиного списку постраждалих від Голодомору"), встановлення пам'ятних знаків, записування усної історії – усе це було передбачено указом Президента України № 250/2007 "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні" від 28 березня 2007 р.³⁸¹ Проекти Віктора Ющенка, пов'язані з Голодомором, виявилися суголосними напрацюванням та пропозиціям, виробленими АДГУ. Саме ця інституція в попереднє десятиліття проголошувала за мету, окрім дослідження Голодомору, вшанування пам'яті померлих та укладання списків померлих від голоду та відповідно встановлення кількості жертв³⁸². Додамо, що увесь 2008 рік було оголошено роком пам'яті жертв Голодомору³⁸³.

Парадоксально, але розкривання пласту пам'яті про голод *знизу* виглядало досить органічно, на відміну від процесу, що, як декому видавалося (іноземцям та навіть громадянам України, далеким від історії), був нав'язаний *згори*. Знання, сумарно накопичені на той час, загальний інформаційний простір початку й середини 2000-их років лише сприяли посиленій артикуляції в медійному середовищі теми, про яку знали всі, хто це пережив, і хто нарешті відчув готовність і навіть бажання з боку держави їх почути та спроможність поділитися своєю історією з нащадками.

До речі, записування спогадів про Великий Голод в Ірландії було ініційовано на 90-ті роковини голоду в 1935 р. А 10 років потому було вже розроблено пилатальник, що означало "формалізацію" спорадичних приватних ініціатив із записування відомостей про Великий Голод (Gorta Mor). Така підтримка держави були викликана потребами націєбудування в незалежній державі та загрозою забуття про "Горта Мор" через соціальні, економічні та лінгвістичні зміни³⁸⁴.

Мабуть, для розуміння феномену "вибуху" пам'яті на початку 2000-х рр. варто звернутися до поняття "політики пам'яті". Історик культури Алон Конфіно, директор Інституту дослідження Голокосту, слідом за американським економістом та філософом Пітером Бьорке, визначив його так: "Простіше кажучи, йдеться про те, хто кого прагне змусити пам'ятати, про що саме й чому"³⁸⁵.

Тобто має бути наявний інформаційний простір, в якому історії свідків будуть почуті. Це стає можливим у разі створення офіційною політикою пам'яті умов для суспільного обговорення події. Адже якщо свідків ігнорують, складається вражен-

³⁸¹ Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні : Указ Президента України від 28 берез. 2007 р. № 250/2007.

³⁸² Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). *Голодомор в Україні у ХХ столітті* : матеріали Міжнар. наук. конф. Будапешт ; Ужгород, 2003. С. 37–39.

³⁸³ Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору : Указ Президента України від 24 листоп. 2007 р., № 1144/2007.

³⁸⁴ Cronin Maura. Oral History, Oral Tradition and the Great Famine. Pre Published Version. P. 1–2.

³⁸⁵ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. С. 175.

ня, що події не було³⁸⁶. Так і сталося для сторонніх спостерігачів і неісториків, які сприйняли півстолітню "німоту" очевидців Голодомору та подальші кроки із записування їхніх спогадів та розроблення комеморативного ритуалу як нав'язані згори та продиктовані винятково політичною доцільністю.

Однак політичний дискурс не був єдиним, який спонукав до пригадування. Іноді озвучення власного трагічного досвіду ставало рефлексією на "антиголодоморні", "заперечувальні" виступи тодішнього очільника КПУ П. Симоненка та голови Організації ветеранів України генерала І. Герасимова³⁸⁷. Такі рефлексії можна розглядати як приклад активного спонукання до пригадування особисто пережитих випадків смерті від голоду родичів та сусідів. Іноді мотивацією для розгортання руху фіксації спогадів про голод стали парламентські слухання у 2002–2003 рр. на вшанування 70-х роковин голоду³⁸⁸.

Безпрецедентно масштабне дослідження тематики Голодомору в Україні спричинило, за визнанням деяких російських дослідників, сплеск зацікавленості в дослідженні голоду 1932–1933 рр. й у РФ. Водночас абсолютно очевидно, що це була вимушена акція з боку офіційної російської історіографії у відповідь на здобутки українських дослідників. Оскільки із зрозумілих причин тема голоду як у СРСР загалом, так і в УСРР зокрема, була, залишається і, напевно, буде завжди незручною для російської історичної науки, науковцям сусідньої держави нічого не залишається, окрім як звинуватити українських дослідників у політизації тематики і самим заходитися вивчати голод на теренах Росії. Проте такі дослідження фактично від самого початку перебували в жорстких ідеологічних рамках, а на сьогодні припинилися взагалі через можливу дискредитацію "великого переможця" Й. Сталіна й позірної ефективності системи, витвореної ним (передусім – колективізації та індустріалізації).

Одним із об'єктів закидів виступає вшанування пам'яті померлих, зокрема традиція встановлення пам'ятників померлим під час Голодомору в Україні. У цьому випадку звучить риторика про "танці на кістках" політиків, які втягують у свій танок громадян, нібито змушуючи їх "пригадувати" Голодомор, а відтак указується на укоріненість відповідних комеморативних практик у політичній площині³⁸⁹.

Схожим є підхід низки західних дослідників, які бачать тематику Голодомору виключно крізь призму політики В. Ющенка з пошуку української ідентичності та максимального дистанціювання від Росії. Йдеться про "винайдення" голоду діаспорою для приховування злочинів співпраці з нацистами³⁹⁰, політизацію

³⁸⁶ Там само. С. 175–176.

³⁸⁷ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 296–298; "Я вийшов із смерті...". С. 507–508; див. також: 984, 1337, 964.

³⁸⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 588.

³⁸⁹ Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). С. 45.

³⁹⁰ Himka John-Paul. *Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2013 (Spring). Vol. 14, nr 2. Pp. 411–37; Rudling Per Anders. *Memories of "Holodomor" and National Socialism in Ukrainian political culture*. P. 233–237.

третім Президентом В. Ющенком³⁹¹; неправильну інтерпретацію фактів українськими істориками³⁹², винайдення події загалом – позиція російських істориків³⁹³.

Постать В. Ющенка, передусім через Помаранчеву революцію, стала дратівливою для РФ, закручуючи у вир геополітичних ігрищ Росії і проблематику Голодомору. Як відзначив Ю. Шаповал, у 2004–2010 рр. (хоча загалом таке твердження актуальне й для наступного десятиліття – фактично до початку повномасштабного вторгнення) "теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин"³⁹⁴. Розуміючи небезпеку включення Голодомору до колективної пам'яті українців, Росія активізувала інформаційну війну проти нього. У хід пішли "як ноти міністерств закордонних справ про минуле", протидія міжнародному визнанню Голодомору геноцидом, протидія комемораційним заходам, апеляції до руйнування дружби між "братніми народами України та Росії"³⁹⁵.

Однак детальне заглиблення в тему дозволяє спростувати аргументи російських істориків у нав'язуванні українцям пам'яті про "інший" голод 1932–1933 рр., що, за їхнім твердженням, мав всесоюзний характер, без регіональних особливостей, до того ж, нібито співставний за кількістю смертей із людськими втратами в РФ. Своєю чергою, неймовірно великий масив усної історичних джерел з теми Великого Голоду осені 1932 – весни 1933 рр. є не тільки віддзеркаленням загального стану колективної пам'яті про ті жахливі часи. Вони, окрім іншого, є зайвим підтвердженням коректності назви Голодомор, що підкреслює штучну природу голоду, спрямованість більшовицької влади на спричинення якомога більше смертей.

Під впливом розгортання голодоморознавчих студій, що супроводжувалися хвилею комемораційних заходів, ставлення пересічних людей до трагічних сторінок історії кардинально змінювалося. Проілюструємо цю тезу такою історією. Краєзнавець, колишній робітник заводу з м. Запоріжжя, не повірив перебільшеній, на його думку, у пресі цифрі – 35 дітей, які померли у травні 1933 р. в будинку для немовлят. Для її спростування він звернувся до архіву, але в результаті обрахована ним кількість дітей, померлих у 1932–1933 рр., зростає до 788-ти. Йому навіть вдалося знайти одного свідка і підтвердити надвисоку смертність дітей у закладі. Тоді з 2008 р. він розпочав кампанію із встановлення меморіальної дошки на будинку колишнього сиротинця і, хоча й за шість років, але досяг свого³⁹⁶.

³⁹¹ Dreyer N. Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013–18. *Journal of Genocide Research*. 2018. Vol. 20, nr 4. P. 557; Katchanovski Ivan. The Politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine. Paper prepared for presentation at the Fourth Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, University of Ottawa, Ottawa, Canada. October 23–25, 2008. P. 19–26; Rudling Per Anders. Memories of "Holodomor" and National Socialism in Ukrainian political culture. P. 238–243.

³⁹² Dreyer N. Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013–18. P. 556–557.

³⁹³ Кульчицький С. В. Голодомору заперечення. С. 167–169.

³⁹⁴ Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. С. 164.

³⁹⁵ Там само.

³⁹⁶ Біда Олеся, Власова Анастасія. Там, де на братських могилах ростуть яблуні: чотири історії про реалії Голодомору. 2019, 22 листоп. *hromadske.ua*.

Як уже було окреслено, тематика Голодомору в Україні на сьогодні досить органічно присутня як в історичних студіях, так і в комеморативних практиках. Перший аспект знайшов вияв в оприлюдненні різними засобами усної історичної джерел, публікації архівних документів, презентації потужного масиву досліджень з цієї проблематики. Другий аспект включає вшанування пам'яті померлих у спеціальний день національного календаря – четверту суботу листопада, проведення щорічної акції "запали свічку пам'яті", панахиди та служби біля відповідних пам'ятних знаків. Станом на 2020 рік їх споруджено близько 7 тисяч (від маленького дерев'яного хреста на селищному цвинтарі до символу голоду – скульптури "дівчинки з колосками" біля Національного музею Голодомору-геноциду).

Окремо слід відзначити створення Національного музею Голодомору-геноциду, ініційоване саме В. Ющенком. У 2009 р. було завершено будівництво його першої черги. Каденція В. Януковича знаменувала припинення будівельних робіт. Лише за п'ятого Президента П. Порошенка було відновлено будівництво його другої черги, яке планувалося завершити у 2023 р.³⁹⁷ Зрозуміло, що повномасштабне вторгнення змусило відтермінувати ці роботи.

Останнім кроком В. Ющенка на посаді щодо державної політики пам'яті Голодомору, за три тижні до інавгурації В. Януковича, було внесення 3 лютого 2010 р. змін до указу Л. Кучми "Про Державний Протокол та Церемоніал України" редакції 2002 року до пункту 20 щодо програми державного візиту. Крім покладання вінка до могили Невідомого солдата у Києві, додавалося формулювання "церемонія вшанування главою іноземної держави пам'яті жертв голодоморів в Україні" (а також для голів парламенту та уряду). Остання передбачала "запалення главою іноземної держави свічки біля Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, вшанування пам'яті жертв голодоморів укланом голови, висадження куща калини"³⁹⁸.

Отже, можна говорити про присутність пам'яті про Голодомор в колективній пам'яті українців шляхом інкорпорації в неї індивідуальної пам'яті про голод. Більше того, на думку Олександра Лисенка, Голодомор, разом з Українською революцією 1917–1921 рр. та Другою світовою війною, стали стовпом "модерної колективної моделі пам'яті в Україні"³⁹⁹. Вочевидь російсько-українська війна додає четвертий стовп – напад Росії, опір українців, досвід окупації, евакуації, звільнення українських територій.

Перейдемо до розгляду російської політики історичної пам'яті про голод, адже її невід'ємною складовою є дискредитація українського підходу до вшанування пам'яті померлих від голоду і власне пам'ятання. Розглянемо спочатку

³⁹⁷ Будівництво: Музей Голодомору. *Національний музей Голодомору-геноциду*.

³⁹⁸ Про Державний Протокол та Церемоніал України : Указ Президента України від 22 серп. 2002 р., № 746/2002 / Законодавство України, Верховна Рада України.

³⁹⁹ Lysenko O. Competing Narratives: Memory of the Second World War in Ukraine: Between Politics and Reflection. *Holocaust Studies: a Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal*. Vol. 11 (Special Issue). Dnipro, 2020. P. 21–22.

зв'язок між пам'яттю про голод та комеморативними практиками в контексті російських реалій осмислення голоду поч. 1930-х рр.

В одній зі своїх публікацій офіційний речник російської історичної науки (точніше – її пропагандистський рупор) у питаннях голоду В. Кондрашин стверджує, що "в кожному російському селі, яке опинилося в зоні голоду, так само як і в українському, пам'ятали і досі пам'ятають тридцять третій рік. Не випадково, наприклад, у районному селищі Малая Сердоба Пензенської області жителями встановлено пам'ятний знак – обеліск у пам'ять про жертви тридцять третього року, а на околиці селища на місці масового поховання жертв голоду – православний хрест"⁴⁰⁰.

Справді, цей пам'ятник було встановлено ще 1992 р. за ініціативою місцевого мешканця – сина репресованого вчителя. На місці пам'ятного знаку була братська могила (а таких могил на місцевому цвинтарі кілька) не менше, ніж 250-ти односельчан (кожен четвертий житель села), які загинули від голоду впродовж 1930–1934 рр.⁴⁰¹. Виникає питання: якщо В. Кондрашин стверджує про живу пам'ять про голод у кожному російському селі, то скільки ще подібних місць скорботи та пам'яті в різних населених пунктах увічнено на території Росії (без Кубані) та окремо на Кубані? Для порівняння нагадаємо, що в Україні станом на 2020 р. було облаштовано бл. 7 тисяч місць пам'яті жертв Голодомору⁴⁰².

Якщо говорити про кількісні параметри облаштування місць пам'яті на вшанування жертв голоду 1932–1933 рр. в РФ, то впадає в око присутність таких комеморативних знаків на території саме Кубані, до якої були застосовані такі ж репресивні практики як і до УСРР. Нами було виявлено та верифіковано існування на Кубані 12 пам'ятних знаків, пов'язаних із голодом, існування трьох не вдалося підтвердити даними з інших джерел, два – опосередковано стосуються померлих від голоду. І це, власне, все (із бл. 900 пам'ятних знаків на вшанування жертв репресій бази Сахаровського центру⁴⁰³).

Зведені дані про пам'ятні знаки жертвам голоду в Росії (і Кубані зокрема) в публічному інформаційному просторі відсутні, так само як і обізнаність місцевих мешканців щодо їх існування. Так, кубанський краєзнавець А. Тараненко пише про пам'ятник у ст. Роговській як про другий, на його думку, меморіальний знак,

⁴⁰⁰ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. Гуманитарные науки.* 2009. № 11(15). 2009. С. 118.

⁴⁰¹ Памятный знак жертвам голодомора в селе в 1933 г. *Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР / составлено Сахаровским центром.* URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468>

⁴⁰² За уточненими даними, люб'язно наданими співробітником Українського інституту національної пам'яті Віталієм Огієнком.

⁴⁰³ Россия. Список памятников и памятных знаков. *Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Сахаровский центр.* URL: <https://www.sakharovcenter.-ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468> (останнє звернення 20.01.2022).

установлений на Кубані⁴⁰⁴, хоча наші дані фіксують його як четвертий за часом установлення.

Складно назвати кількість пам'ятних знаків на вшанування жертв голоду на місцевих російських кладовищах, оскільки відомості про них не відображаються в російській Вікіпедії та на офіційних веб-сайтах районних адміністрацій. Проте, якщо пам'ять про голод, як стверджує В. Кондрашин, присутня в *кожному російському селі*, то такі дані мали би бути оприлюднені.

Варто відзначити, що має місце або конфлікт офіційної й індивідуальної пам'яті про голод та/або ж події 1932–1933 рр. не були настільки травматичними, як в УСРР і Кубані, і тому не відклались у народній пам'яті як трагічний і всеохоплюючий злам традиційного життя, як масові смерті членів родини й односельців від голоду. Вочевидь саме цим можна пояснити відсутність потреби вшанувати пам'ять померлих від голоду спорудженням пам'ятного знаку, простір якого став би місцем проведення комеморативних практик.

До прикладу, візьмемо ст. Надьожная Отрадненського району (Кубань), що первісно мала змішане російсько-українське населення. За свідченням Олексія Петренка, 1908 р. н., на цвинтарі ст. Надьожная, де в одній ямі поховали 40 людей, "зараз (це і нижченаведені свідчення опубліковані 2009 р. – Т. Б.) поставили пам'ятник"⁴⁰⁵. Показово, що офіційні інформаційні ресурси, які є складовою системи творення офіційної пам'яті, щодо цієї станиці подають відомості лише про пам'ятники жертвам "громадянської" і Другої світової війни⁴⁰⁶, а також про меморіальну дошку, встановлену на честь 60-річчя зняття блокади Ленінграда (!) на стіні станичного музею⁴⁰⁷.

Загалом, за нашими спостереженнями, меморіалізація місць пам'яті про жертви голоду виглядає спорадичною та фрагментарною навіть на Кубані, не кажучи про інші регіони РФ. Кубанський історик О. Рожков, ніби виправдовуючись, пропонує поглиблювати дискурс історичних досліджень, замість займатися меморіалізацією місць пам'яті⁴⁰⁸. Але одне з другим тісно пов'язане та переплетене, тобто витікає одне з другого. Встановлення пам'ятника дає привід зайвий раз

⁴⁰⁴ Тараненко А. Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (останнє звернення 30.12.2020)

⁴⁰⁵ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева*. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 381.

⁴⁰⁶ К юбилею ст. Надежной Отрадненского района отремонтируют местный парк. *Кубань 24* : портал. 2020. 30 сент. URL: <https://kuban24.tv/item/k-yubileyu-stanitsy-nadezhnoj-otradnenskogo-raiona-otremontiruyut-mestnyj-park> (Останнє звернення: 05.12.2021)

⁴⁰⁷ Надеженское сельское поселение. История основания ст. Надежной. *Информационный портал. Надежинский район*. URL: http://www.otradnaya.ru/index.php?area=sel_pos&id=28 (Останнє звернення: 16.12.2022)

⁴⁰⁸ Рожков А. Ю. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеенко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева*. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 55.

розширити простір залучення людей до комунікативних практик, а відтак – поглибити дискурс, про потребу якого каже російський дослідник.

У контексті облаштування місць пам'яті жертвам голоду поч. 1930-х рр. Виглядає дивною ситуація із нав'язливим введенням у публічний простір нарративу про Ф. Нансена, причетного до організації допомоги голодуючим під час першого советського голоду 1921–1923 рр. на Поволжі. На сьогодні йдеться про пам'ятники видатному полярнику та громадському діячеві у містах Москва (2002)⁴⁰⁹, Самара (2014)⁴¹⁰ та Маркс (2017)⁴¹¹. При цьому в названих населених пунктах, що стали центром допомогової акції (міста Саратов та Енгельс – столиця АСРР німців Поволжя з 1922 р.), жодній вулиці не надано ім'я Ф. Нансена. Так само як не вжито заходів з розшуку могил співробітників місії Нансена, які помирали тут від епідемії тифу⁴¹².

Цілком очевидно, що трагедія 1920-х рр. для сучасної історичної пам'яті росіян виглядає безпечнішою, оскільки її можна списати на складні погодні умови. І навіть у такому трактуванні цей голод дуже обережно імплементується в деформовану й спотворену історичну пам'ять росіян шляхом меморіалізації постаті саме Ф. Нансена як героя-рятівника, а не як вшанування пам'яті померлих від голоду.

Отже, можна говорити про насадження в суспільній свідомості ідеї превалювання трагедії 1920-х рр. над голодом поч. 1930-х рр., небажання владних структур путінського режиму впускати до простору історичної пам'яті жалоби за жертвами голоду як початку 1920-х рр., спричиненим погодними умовами, так і 1930-х рр., викликаним в окремих російських регіонах умисною політикою влади.

Опосередковано стан усної історичної пам'яті з голоду поч. 1930-х рр. у РФ відображає зв'язок між індивідуальною пам'яттю, власне усною історією та усно-історичними проектами.

Інтерв'ювання очевидців голоду з подальшим оприлюдненням записаних інтерв'ю мало би впливати на стан історіографії з проблематики, комеморативних практик, а також рефлексій науковців, краєзнавців, місцевої еліти та небайдужих громадян стосовно подій початку 1930-х рр., що забрали життя мільйонів російських селян (принаймні так сталося в Україні). Присутність чи відсутність таких джерельних масивів могла б підтвердити або спростувати тезу В. Кондрашина про уніфікованість намірів та дій влади восени 1932 – взимку 1933 рр. щодо "нищівного удару" голодом у всіх російських зерновиробничих районах СРСР та в УСРР.

Сила цього "удару" була настільки спрямованою й потужною в Україні, що місцеві селяни досі продовжують відрефлексовувати його, зокрема проговоренням свого або родинного досвіду виживання в той період. І ці розповіді історики

⁴⁰⁹ Бурмистров Александр. Перед лицом истории. 10 мая 2017 г. *Ресурс Волга*. URL: <http://volgafoto.ru/photo/10-may-2017-i6303-pered-licom-istorii>

⁴¹⁰ [Про открытие памятника]. *Новости про город Самару*. 04.04.2014. URL: <https://progorodsamara.ru/news/view/163111> (останнє звернення 20.01.2022).

⁴¹¹ Открыт памятник полярнику и спасителю голодающих Нансену. *СарБК Новости*. 17.10.2017. URL: <http://news.sarbc.ru/main/2017/10/17/206880.html> (останнє звернення 20.01.2022).

⁴¹² Бурмистров Александр. Перед лицом истории. 10 мая 2017 г. *Ресурс Волга*.

та небайдужі громадяни оформляють у вигляді усної історії, внаслідок чого її обсяг оцінювався від 40 тис. записів станом на 2007 р.⁴¹³ до бл. 200 тис. одиниць у 2009 р.⁴¹⁴ Тобто, незалежно від того, скільки насправді на той час було акумульовано дотичних джерел особового походження, на кінець 2000-х рр. йдеться уже не про спорадичні публікації поодиноких усних свідчень, а про потужний масив даних у понад кілька десятків тисяч джерел, які "покривають" усю територію тодішньої УСРР.

Перш ніж оцінити ситуацію із записуванням усної історії голоду в РФ, варто проаналізувати діяльність осередків з усної історії в Російській Федерації, які потенційно могли досліджувати голод початку 1930-х рр. Польова робота, в рамках якої могла бути зібрана інформація про голод 1930-х рр. у Росії, була прерогативою етнографів – саме учасники історико-етнографічних експедицій на Кубані уже в середині 1970-х рр. фіксували спогади старожилів кубанських станиць у польових щоденниках⁴¹⁵.

Кубанський дослідник І. Алексеєнко ініціював низку публікацій про голод у місцевій кубанській пресі (1988–1992), а 1993 р. підготував наукове видання про репресії на Кубані та Північному Кавказі в 1930-х рр.⁴¹⁶. Фактично це була перша спроба в регіоні ввести в публічний простір тему голоду. Ці публікації викликали суспільний інтерес, а відтак на адресу дослідника почали надходити листи від очевидців подій. Ще в січні 1989 р. І. Алексеєнко передав 20 таких листів на зберігання до тодішнього місцевого партійного архіву⁴¹⁷. Утім цього поштовху виявилось недостатньо для того, аби, за висловом російського історика О. Рожкова, "подолати забуття" тематики голоду та репресій 1930-х рр.⁴¹⁸.

У середині 1990-х рр. була ще одна спроба започаткувати подальші дослідження з теми голоду, принаймні на Кубані, із залученням даних усної історії як історичного джерела. Так, 1995 р. завідувач усноісторичної лабораторії Російського державного гуманітарного університету "Усна історія" Д. Худова у своїй публікації про "чорні дошки" на Кубані використала винятково усні свідчення⁴¹⁹. Це була низка інтерв'ю, записаних 1989 р. науковою експедицією лабораторії від жителів чотирьох станиць Краснодарського краю та м. Краснодар.

⁴¹³ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років. С. 22.

⁴¹⁴ Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. С. 31.

⁴¹⁵ Корсакова Н. А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилів. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 208.*

⁴¹⁶ Алексеєнко И. И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX века / Изд. по заказу Краснодар. информ. науч.-метод. центра. Краснодар, 1993. 114 с.

⁴¹⁷ Рожков А. Ю. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеєнко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 50, 56.*

⁴¹⁸ Там само. С. 48–57, 55.

⁴¹⁹ Худова Д. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах. *Голод 1932–1933 годов : сб. ст. / отв. ред., вступ. ст. Ю. Н. Афанасьева. Москва : Рос. гос. ун-т, 1995. С. 67–87.*

Авторці вдалося досягти поставленої мети, а саме – вивести тему голоду в регіоні за рамки усталеної в російській історіографії схеми та запропонувати нові напрями для подальших досліджень. Ішлося, зокрема, про обшуки, відбирання всього продовольства, голодування, смертність, посівну 1933 р., насінневу допомогу, режим застосування "чорних дошок" і ставлення до них станичників, блокування поселень, адаптацію переселенців на нових місцях поселення, співіснування їх із місцевими мешканцями⁴²⁰.

Проте станом на середину 1990-х рр. ця стаття залишилася чи не єдиною такого роду публікацією, коли за допомогою усної історії реконструювалися реалії голоду. Нагадаймо про сотні статей у періодичній пресі, десятках збірників, опублікованих на той час в Україні із записами усної історії Голодомору. Чому ж у постсоветській Росії записування усної історії від жителів регіонів, що постраждали від голоду, не отримало продовження? Адже, зважаючи на однобоке висвітлення цієї проблематики партійними ідеологами, документальні джерела не дають можливості всебічно розглянути передумови, причини, механізми, часові й географічні параметри голодування. Тож це потенційно відкриває шлях до активних пошуків і записування усних свідчень. Але їх немає. Відсутність масового інтерв'ювання очевидців голоду початку 1930-х рр. тим більш дивна, що, судячи з кількості публікацій на історичну тематику про відповідний період, у РФ сформувався окремий піднапрямок історіографічних досліджень – південноросійська історіографія про голод 1932–1933 рр. Водночас станом на 2009 р. нав'язливо висловлюється дивна теза про недостатню вивченість цієї проблематики в країні й за кордоном⁴²¹.

Якщо за мету було поставлено недопущення усної історичного нарративу про голод до публічного дискурсу через, скажімо, небезпеку зіпсувати імідж сталінського режиму чи недостатність аргументів на користь "нищівного" удару в 1932–1933 рр. в низці російських регіонів, то мети було досягнуто. Через відхід покоління, яке особисто пережило голод, на сьогодні запис усної історії про ті події можливий лише від "другої черги", наступного покоління, а не від безпосередніх очевидців трагедії.

Щодо усної історії голоду за межами Кубані, то маємо лише поодинокі факти її фіксації, передусім В. Кондрашиним. За його даними, вже станом на 1991 р. за допомогою анкети "Свидетель голода 1932–1933 гг. в деревне Поволжья" було проведено опитування понад 300 респондентів у 46-ти селах 28 районів Саратовської та Пензенської обл. (у 1930-х рр. регіон охоплював Нижньоволзький і Середньоволзький краї, а також Автономну Республіку Німців Поволжья)⁴²². Водночас

⁴²⁰ Худова Д. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах. С. 70–86.

⁴²¹ Бондарев В. А. Голод 1932–1933 в южнороссийской историографии: проблемы, направления и перспективы исследования. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева.* Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 10.

⁴²² Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Вопросы истории.* 1991. № 6. С. 176–181 ; *Скепсис* : науч.-просветит. журн. URL: https://scepsis.net/library/id_459.html

в іншому джерелі В. Кондрашин наводить дані про нібито 617 інтерв'ю, записаних у 1989–1990-х рр.⁴²³

Однак подальша доля цих усноісторичних джерел, а це 277 анкет, невідома (за свідченням С. Кульчицького, вони не були опубліковані⁴²⁴). Чому ж далі не була продовжена робота зі збирання та головне, *оприявлення*, усної історії очевидців трагедії для уточнення хронологічних, географічних параметрів голоду та його механізму? У підсумку історія російського села того періоду представлена винятково офіційними документами, а голоси селян і безпосередніх учасників подій у цьому джерельному масиві відсутні.

Станом на 2004 р. В. Кондрашин опитав близько 700 (хоча є дані про 579 опитаних ним в Поволжі та на Південному Уралі респондентів станом на 2008 рік⁴²⁵) очевидців подій у 102 поселеннях 5 областей – досить потужний масив. Ці усноісторичні джерела він нібито використав у публікації 2004 р. "Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной" та в монографії 2008 р. "Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни". Проте усноісторичні джерела так інтегровані у текст дослідження, щоб "у читачів не сформувалося розуміння політики сталінської команди, орієнтованої на геноцид" (С. Кульчицький⁴²⁶).

Замість *повнотекстової публікації свідчень* чи певними інформаційними блоками, які б могли використовуватись у подальших дослідженнях з теми, історик у додатку 1 подає перелік опитаних ним 579-ти свідків голоду 1932–1933 рр. на Поволжі і на Південному Уралі⁴²⁷. Однак публікація саме спогадів очевидців, а не простий перелік прізвищ інформантів, могла б не лише збагатити джерельну базу з тематики голоду на території Росії, але й спонукати до подібної роботи й в інших регіонах РФ. Загалом це дозволило б зайвий раз артикулювати улюблену тезу російської історіографії про "загальносоюзний характер" голоду й переконливо аргументувати її масовим джерельним матеріалом, звісно, в разі його наявності.

У спільній з Д'єнн Пеннер книзі про голод (2002) Віктор Кондрашин зрідка звертається до усної історії. До того ж, книга написана дослідником "згори", крізь призму офіційної документації (донесення МТС, актові книги та ін.), мало місця відведено власне очевидцям, яких він і опитував. Це такі дані як: вилучення хліба (український наратив, як правило, не обмежується лише зерновими), смертність

⁴²³ Кондрашин В. В., Пеннер Д. Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара; Пенза, 2002. С. 67.

⁴²⁴ Кульчицький С. В. Кондрашин Віктор Вікторович. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2.*

⁴²⁵ Кондрашин В. Приложение 1. Список свидетелей голода 1932–1933 годов в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень. *Голод 1932–1933 годов: трагедия российского села.* Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН): Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. С. 488–506.

⁴²⁶ Кульчицький С. В. Кондрашин Віктор Вікторович.

⁴²⁷ Кондрашин В. Приложение 1. Список свидетелей голода 1932–1933 годов в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень. С. 488–506.

(з 617-ти опитаних у 124-х померли родичі – знову-таки неспівставний досвід з українськими свідками голоду, коли виживання всіх членів родини було винятком), випадки людоїдства та трупоїдства були зафіксовані в 19-ти зі 102-х населених пунктів, де було проведено опитування, приклади харчування голодуючих сурогатами він частково бере не з усної історії, а з актових книг, харчові позики для організації весняних польових робіт, жебрацтво, виживання завдяки корові, твердження, що "прибутки від особистої присадибної ділянки (городів), підсобних промислів, так само як і в попередні голодні роки, залишились найважливішим джерелом виживання", обмін речей, стан різних верств жителів села (при цьому переважна більшість посилянь на архівні документи). Впадає в око відсутність нарративу про обшуки, наведені приклади з архівних документів стосуються Північно-Кавказького краю, куди входила Кубань, населена переважно українцями, – ядро свідчень тих, хто вижив, адже саме обшуки означали початок тотального голодування та смертності, також блокади (наведений автором документ стосувався блокади виїзду з УСРР і Північного Кавказу)⁴²⁸.

При цьому В. Кондрашин цинічно вважає, що зібрані ним усноісторичні джерела (станом на 2009 рік) є співставними (!) з першим виданням масиву свідчень в Україні "Голод 33. Народна книга-меморіал", упорядкованих Л. Коваленко та В. Маняком (1991)⁴²⁹. Принагідно ще раз варто наголосити, що зібрані Кондрашиним першоджерела (якщо вони були зібрані!), так і не побачили світ. Натомість згадане масштабне видання свідчень очевидців голоду в Україні в наступні роки було доповнене тисячами нових усноісторичних джерел, доступних різними засобами на різних платформах. Лише в рамках проекту "Національна книга пам'яті жертв Голодомору" було оприлюднено бл. 4200 свідчень про голод – нічого подібного в Росії ми не спостерігаємо.

Цікаво простежити, як розвивалися наукові школи з усної історії в Росії з кінця 1980-х рр. Вже в 1989 р. в СРСР було створено Асоціацію усної історії Росії, проведено дві тематичні наукові конференції. Саме в контексті усної історії згадано про готовність людей похилого віку розповісти про "голод 1930-х рр."⁴³⁰. Невдовзі декілька центрів із дослідження усної історії припинили існування чи були інтегровані в інші дослідницькі лабораторії. Із 1997 р. упродовж трьох років було організовано етнографічну практику для студентів Волгоградського університету, які за питальниками записували інтерв'ю, в тому числі з очевидцями голоду 1930-хрр.⁴³¹.

⁴²⁸ Кондрашин В. В., Пеннер Д. Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). С. 214–224, 238–240, 249, 254–265, 276–284.

⁴²⁹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект. С. 188.

⁴³⁰ Бердинских В. А. Проблемы устной истории в СССР. *Этнографическое обозрение*. 1992. № 5. С. 149.

⁴³¹ Рыблова М. А. "Устная история" донских казаков в полевых этнографических исследованиях. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История*. 2012. № 1 (21). С. 179.

Центр міждисциплінарних гуманітарних досліджень при Південному федеральному університеті (колишній Ростовський), створений 2016 р., серед напрямів своєї діяльності назвав записування від мешканців краю усної історії. Проте нам не удалось виявити слідів тематичного інтерв'ювання ні в матеріалах Лабораторії з дослідження козацтва (Донського)⁴³², ані в доробку Лабораторії історії та етнографії Федерального дослідницького центру Південного наукового центру Російської академії наук⁴³³. Поодинокі згадки про такі записи трапляються лише серед матеріалів діалектологічних та етнолінгвістичних експедицій Південного федерального університету й Південного наукового центру за 1980–2009 рр.⁴³⁴.

Серед дотичних наукових інституцій Краснодарського краю варто згадати Науково-дослідний центр, що з 1974 р. функціонує при Кубанському козакому хорі. Він був створений, зокрема, з метою популяризації публікацій, видань, різного роду фактографічних матеріалів з історії та етнографії козацтва й етнічних груп Кубані, півдня Росії⁴³⁵. Судячи з відкритих джерел, центр продовжує працювати над поповненням власного архіву, зокрема з усної історії, де знаходиться місце й для оповідей про голод 1930-х рр. Станом на 2015 р. було обстежено майже всі території, що входили до складу Кубанської області, а це близько 350 населених пунктів⁴³⁶. Спогадам (загалом їх 28) та свідченням 43-х очевидців голоду на Кубані 1932–1933 рр. було присвячено один випуск регіонального історико-літературного журналу "Родная Кубань" за 2002 р.⁴³⁷. Поодинокі свідчення очевидців голоду в регіоні трапляються на кількох сайтах, пов'язаних з Кубанню⁴³⁸.

⁴³² Див.: Лаборатория истории и этнографии Федерального исследовательского центра Южный научный центр РАН (РФ). URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-etnografii/>

⁴³³ Лаборатория казачества Федерального государственного бюджетного учреждения науки "Федеральный исследовательский центр Южный научный центр Российской академии наук" (РФ). URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/>; Лаборатория истории и этнографии Федерального исследовательского центра Южный научный центр РАН (РФ).

⁴³⁴ Власкина Т. Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С.173.

⁴³⁵ Див.: Научно-исследовательский центр традиционной культуры Государственного научно-творческого учреждения культуры Краснодарского края "Кубанский казачий хор" (РФ). URL: <https://ulture.gov.ru/documents/informatsiya-o-deyatelnostina-uchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoy-kultury-gbntuk-kk-kubans/>

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ [Устная история про голод]. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 14–144.

⁴³⁸ Устные рассказы о голоде 1933 г., записанные у жителей станиц Отрадненского района Краснодарского края. *Научно-исследовательский центр традиционной Кубани*. URL: https://kkx.-ru/science/ustnye_rasskazy_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanit_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/; 80 лет назад – о голодоморе на Кубани : воспоминания старожилов ст-цы Надежной о голоде 1932–1933 гг. URL: http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf; Документы и литература. Отрадненское районное общество историков-архивистов во имя святого преподобного Нестора Летописца. URL: <http://roia.otradnaya.com/documents.php>

Найбільшим цілісним зібранням свідчень, яке нам вдалося віднайти, виявилася публікація частини польових матеріалів Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору у вигляді додатку до збірника матеріалів науково-практичної конференції ("Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг."). У ній подано 146 записів, зроблених переважно в Краснодарському краї. Ці спогади лягли в основу низки публікацій учасників згаданої конференції про голод у південноросійському селі. Судячи з вихідних даних легенди свідчень, останні записувалися 1990–2008 рр. Географію проекту окреслено як Кубанська область – колишня територія Кубанського козацького війська (Краснодарський, Ставропольський краї, терени Адигеї й Карачаєво-Черкесії)⁴³⁹.

Є уривчасті дані про зберігання усної історичної пам'яті у Краснодарському державному історико-археологічному музеї-заповіднику ім. Е. Феліцина, в приватних архівах дослідників, які виїздили для роботи "в поле" та формували власні архівні масиви усних свідчень, зокрема про події початку 1930-х рр.⁴⁴⁰. Не можемо не оцінити заклик кубанського краєзнавця А. Тараненка приїжджати на Кубань і записувати усну історію про голод, адже його очевидців стає все менше й менше⁴⁴¹. Втім його відчайдушне звернення до президента РФ, в якому він, до речі, пропонує до видання готову збірку зібраних ним свідчень про голод 1933 р. на Кубані та Нижньому Поволжі обсягом у 300–400 стор., датоване 2010 роком, залишилося непочутим⁴⁴². А. Тараненко зайвий раз підкреслив зв'язок між пам'яттю, усною історією та повноцінними історичними дослідженнями, а не базованими лише на офіційній документації, що потрапила на архівне зберігання в результаті ретельного відбору та пропонується історикам в якості єдиної джерельної бази досліджень тематики.

Як бачимо, хронологічно процес створення наукових центрів з усної історії розпочався в Росії раніше, ніж в Україні, і центри з усної історії тут, у тому числі на Кубані, були представлені численними й різноманітними інституціями. Проте в тематиці наукових досліджень регіональних кубанських профільних закладів

⁴³⁹ Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 336–442.

⁴⁴⁰ Власкина Т. Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. С. 173; Власкина Н. А. Языковой концепт *голод* в Донских говорах. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 183–184; Корсакова Н. А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 213.

⁴⁴¹ Тараненко А. "Никто, кроме нас самих..." . О возрождении казачества и исторической памяти народа. 11 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>

⁴⁴² Тараненко А. Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>

спостерігаємо певні тематичні пріоритети. Не можна не помітити, наскільки агресивно-домінувальною в ній є тема "Великої Вітчизняної війни" й найбільш послідовно окреслено, зокрема, питання повсякдення під час окупації, блокади Ленінграда, остарбайтерів, роботи й життя в тилу, концентраційних таборах тощо. Наприклад, 2013 р. в Краснодарі було видано збірник спогадів очевидців про нацистську окупацію Північного Кавказу⁴⁴³. Ухил на воєнну проблематику настільки відчутний, що навіть російський історик О. Рожков однією з причин нехтування усними свідченнями про голод початку 1930-х рр. на Кубані відкрито називає конфлікт між офіційною історією, яка заповонила науковий та інформаційний простір дослідженнями подій війни, та неофіційною⁴⁴⁴. Нагадаємо, що нарратив "Великої Перемоги" покладено в основу сучасного російського націєтворення, державного патріотизму та виправдання війни проти України. Тому й складається враження, що тема голоду початку 1930-х рр., витвореного сталінським режимом, принаймні на Кубані, та, ймовірно, (нам не вистачає даних усноісторичних джерел для ствердного висловлювання) і в інших регіонах Росії для сучасних російських істориків вкрай незручна, а віднедавна ще й небезпечна як така, що може підважити позірну могутність СРСР та велич Сталіна.

Для окреслення інформаційного потенціалу усноісторичних свідчень у площині поставленої в розділі проблеми варто провести порівняння досвіду проживання голоду кінця 1932 – початку 1933 р. в УСРР і на Кубані. До аналізу авторкою залучено близько 220 усноісторичних джерел по Кубані та 170 – по Україні. Зупинимося на ключових інформаційних блоках, зокрема даних про обшуки, включно із відомостями про пошукові бригади, вилучення незернових та зернових запасів тощо.

Дані про обшуки містили 105 джерел по Кубані (47,5% із загальної кількості залучених до аналізу джерел) та 169 одиниць (99,4% відповідно) по Україні⁴⁴⁵. Щодо вилучення незернових запасів, то розрив між українськими і кубанськими свідченнями є трикратним (46 vs 15), що становить 27% українських усноісторичних джерел, використаних в аналізі, проти 14% кубанських⁴⁴⁶.

⁴⁴³ Сборник устных воспоминаний свидетелей и людей, переживших оккупацию на Северном Кавказе / сост.: Н. А. Чугунцова, М. А. Лаврентьева, Е. Ю. Седой. Краснодар, 2013. 196 с.

⁴⁴⁴ Рожков А. Ю. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеевко. С. 52–53.

⁴⁴⁵ Боряк Т. Вилучення їжі під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані у світлі усноісторичних джерел: порівняльний аналіз. *Народознавчі зошити*. 2021. № 3 (159). С. 583.

⁴⁴⁶ Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?" С. 164, 203, 203, 205, 214, 215, 216, 218, 221; 231; 266, 267, 275, 294; 302; 302, 332, 339, 356; 370, 371, 385, 389, 390, 393, 393, 397, 401, 414, 445, 471, 475, 476, 490, 506, 525, 531, 561, 568, 609, 617, 623, 642, 643, 645, 656; Васильев И., Зудин А. "Голодомор" на Кубани 1932–1933 г. в исторической памяти очевидцев: обзорный очерк. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 188; Барка Василь. Кубанский голодомор. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 65–66; Матвеев О. В. Методологические аспекты устной истории голода 1932–1933 на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 22.

Якщо ж проаналізувати номенклатуру вилучених окремих видів овочів, бобових та інших незернових харчових резервів, то виявлено дев'ять видів продуктів (картопля, квасоля, буряк та ін.)⁴⁴⁷, які підлягали конфіскації як в УСРР, так і на Кубані. Перелік конкретних видів конфіскованих овочів та фруктів знову демонструє кількісну перевагу українських свідчень з України. Понад третина українських респондентів зафіксували вилучення картоплі проти 14% на Кубані. Лише в кількох випадках на Кубані було продемонстровано переважання вилучених продуктів. Виявлено також формулювання "вилучення всього", "все до зернинки"

⁴⁴⁷ Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?" [2.1]. С. 132, 138, 140, 141, 142, 167, 170, 173, 179, 180, 183, 208, 216, 220, 224, 227, 255, 260, 265, 294, 298, 298, 300, 302, 307, 309, 342, 366, 372, 376, 384, 391, 408, 411, 414, 423; 476, 482, 500, 502, 508, 518, 541, 542, 561, 564, 566, 568, 573, 575, 614, 617, 641, 646, 649, 652, 653, 656; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 341, 350, 372, 380, 383, 389, 391, 409, 422, 425, 426, 428, 429, 432, 438; [2.2] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 132, 138, 167, 179, 183, 216, 255, 255, 258, 300, 342, 365, 366, 384, 408, 411, 417, 433, 434, 438, 442, 482, 483, 492, 500, 502, 508, 531, 536, 542, 543, 561, 566, 573, 604, 611, 643, 652; Ракачев В. Государственная политика хлебозаготовок 1932–1933 на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 133; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 343, 357, 368, 384, 390, 393, 405, 412, 421, 425, 425; [2.3] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 140, 180, 208, 224, 265, 271, 372, 384, 391, 414, 440, 476, 482, 508, 561, 566, 617, 620, 641, 646; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 372, 380, 389, 391, 396, 405; Андрияшкин П. Люди мерли, как мухи. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 130; Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 167, 171, 179, 183, 300, 360, 365, 395, 417, 433, 434, 492, 536, 561, 566, 575; Ракачев В. Государственная политика хлебозаготовок 1932–1933 на Кубані. С. 133; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 351, 390, 412; [2.5] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 167, 170, 298, 411, 536, 561, 649; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 343; [2.6] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 298, 334, 366, 385, 560, 575, 612; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 343, 395; [2.7] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 140, 142, 180, 302, 332, 391; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 400, 426, 438; Андрияшкин П. Люди мерли, как мухи. С. 130; Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 482, 541, 543, 556; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 372, 389, 396; [2.9] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 165, 434, 508; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 343, 351, 422, 425, 426, 426; [2.10] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 130, 142, 221, 258, 260, 302, 332, 335, 370, 423, 482, 483, 503, 508, 557, 656; 18, С. 350, 359, 366; 370, 382, 416, 422; [2.11] Свідчення. 1933: "І чого ви ще живі?". С. 180, 391, 408, 503, 653; 167, 224, 372; 376, 342, 366, 440; 144, 440; 389, 641; 395, 542, 255; 395; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 438; Андрияшкин П. Люди мерли, как мухи. С. 130; Голод на Кубані: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 348; 343.

та ін. схожі формулювання в обох випадках⁴⁴⁸, їжі/їстівного⁴⁴⁹ (тут продемонстровано переконливу перевагу "українських" свідчень у понад 7 разів – 30 проти 4-х).

Стосовно конфіскації зернових, то в Україні удвічі більше респондентів згадали про вилучення зерна чи борошна, ніж на Кубані. Кукурудзи та вівса, через, очевидно, специфіку ведення зернового господарства було вилучено на Кубані в більшій кількості випадків, аніж в Україні⁴⁵⁰. Щодо вилучення хатнього начиння, постелі, одягу, то маємо знову семиразове переважання даних з України проти Кубані (34 проти 5-ти)⁴⁵¹.

⁴⁴⁸ [3.1] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 295, 373, 472, 473, 570; 23, с. 161, 170; Грищенко А. От этого никуда не деться!.. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 130; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 340; 340; 343; 347; 349; 353; 354; 361; 368; 368; 369; 370; 376; 380; 380; 382; 383; 386; 387; 390; 395; 396; 402; 404; 407; 412; 414; 415; 416; 418; 419; 422; 434; 437; [3.2] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 79, 183, 307, 412, 492, 502, 537; 645; 536; 309, 361, 428, 474, 557; 142, 652; 142; 165; 255; 372; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 421; 347, 353, 390, 402, 408, 425; 377; 344, 395.

⁴⁴⁹ Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 128, 171, 179, 205, 209, 225, 228, 233; 260, 264, 302; 305; 328; 332, 335, 337, 340, 366, 372, 389, 393, 417, 483, 504, 520, 532, 564, 614, 646, 650; Еремеева А. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В. Ф. Писаренко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар : Плехановец, 2009. С. 218; Литовка П. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 128; Андрюкин П. Люди мерли, как мухи. С. 130; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 384.

⁴⁵⁰ Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 128, 132; 135, 138; 142; 142, 144, 164, 165, 171, 173, 179, 180, 203, 205, 210, 214, 216, 220, 223; 227, 231, 259, 260, 264, 271, 298, 298, 300, 302, 307, 309, 328, 329, 332, 334, 335, 339, 340, 342, 360, 365, 372, 385, 389, 393, 395, 397, 408, 413, 413, 413, 417, 423; 442, 445, 471, 472, 476, 480, 482, 490, 500, 502, 502, 503, 508, 509, 518, 525, 531, 542, 560, 564, 566, 568, 573, 575, 605, 609, 611, 612, 614, 614, 617, 620, 623, 641, 644, 645, 646, 649, 650, 652, 653, 656; Алексеев И. Наказание голодом. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов ; редкол.: П. С. Макаренко (зам. гл. ред.), А. Г. Федорченко (отд. прозы и поэзии), В. Г. Левченко и др. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 34; Еремеева А. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В.Ф. Писаренко. С. 218; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 341; 343, 343, 343, 350, 351, 352, 353, 354; 354, 355, 357; 358; 359, 359, 363, 372, 379, 384, 385, 389, 390, 391, 394, 400, 401, 407; 407, 408, 409, 410; 416, 421, 424, 429, 430, 433, 434, 435, 437; [6.2] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 128, 173, 329, 413, 442, 502, 560, 568, 612, 620, 649; 18, с. 395]; 6.3 [8, с. 135, 210, 300, 365, 366, 376, 408, 411, 413; 18, с. 340, 348, 374, 383, 384, 391, 425, 425, 426, 433, 428, 429; [6.4] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 164, 183, 258, 536, 620]; [6.5] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 259; 18, с. 351]; [6.6] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 259; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. Экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 377, 385, 391, 416, 431, 433, 435]; [6.7] Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 258, 300, 390, 474, 604, 614; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 435.

⁴⁵¹ Свідчення. 1933: "Т чого ви ще живі?". С. 128, 130, 171, 205, 205, 209, 210, 218, 220, 221, 264, 294, 328, 330, 332, 340, 373, 397, 414, 428, 473, 476, 500, 518, 520, 525, 531, 532, 537, 541, 560, 615, 643, 652; Васильев И., Зудин А. "Голодомор" на Кубани 1932–1933 г. в исторической памяти очевидцев: обзорный очерк. С. 188; Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. Экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". С. 396, 402, 416, 425.

Схожу картину подібності досвіду українців і кубанців під час голоду (однак з переважанням кількісних даних по Україні) можна спостерігати й по обшуках. Обсяг використаних у дослідженні свідчень по Україні становить 144 оповіді, по Кубані – 102 (первісно було залучено такий же масив, як і вище). В усьому масиві емпіричного матеріалу, виявленому нами в усних свідченнях, виокремлюються кілька інформаційних блоків, а саме: відомості про пошукові бригади (найменування, "особовий" склад, партійна приналежність членів, свої/чужі тощо), механізм організації та проведення подвірних обшуків (наявність/відсутність плану дій, регулярність, місця обшуку, випадки недонесення членами комісії про виявлені продукти тощо), основні "знаряддя" обшуків (зброя, залізні палиці, мітла), замітання як акціональна складова обшуку. Тож тут знову маємо схожість процесів, що мали місце в обох регіонах восени 1932 – весною 1933 рр. (за безумовної наявності розбіжностей, наприклад, поняття "комсод", дихотомія мужик (козак)/городовик)⁴⁵².

Спробуємо окреслити політику російської держави щодо історичної пам'яті, яка впливає на місце голоду в колективній пам'яті росіян. Російський історик К. Александров вживає термін "помилкова історична пам'ять, укорінена в російській суспільній свідомості", яка, в разі визнання Росією Голодомору актом принаймні стратоциду, не кажучи вже про геноцид, вступила б у конфлікт із побудовою російської державності через укоріненість советського трактування минулого та "визнання цінності й позитивного характеру радянського періоду"⁴⁵³. До речі, свого часу вчений був позбавлений ступеня доктора наук міністерством освіти РФ за свою дисертацію про офіцерські кадри РОА⁴⁵⁴. Це свідчить про певну "опозиційність" науковця до мейнстріму офіційної російської історичної науки та "токсичність" його суджень, що можуть суперечити проголошеній офіційній позиції влади.

Інший російський історик Андрій Зубов також вважає, що російська історична наука не здатна порвати з советським нарративом через ототожнення російської верхівки з низкою героїв-антигероїв советського періоду⁴⁵⁵. Він же в контексті дослідження Голодомору та засудження злочинів комуністичного режиму вказав на той факт, що "в Україні чи не в кожному селі, яке постраждало від голодомору, зараз стоїть пам'ятник, на якому перераховано імена тих, хто загинув у ті страшні роки"⁴⁵⁶.

Його колега Олексій Міллер також визнає нездатність російських істориків назвати речі своїми іменами ("страхітливий, злочинний, антилюдський режим"),

⁴⁵² Детальніше див.: Боряк Т. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Т. 67. С. 83–87.

⁴⁵³ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 921.

⁴⁵⁴ Там само. С. 919.

⁴⁵⁵ Владимиров В. Голодомор в СССР: трагедия, преданная забвению в России. 30 ноября 2019 г. Интервью с Андреем Зубовым. *Голос Америки*. URL: <https://www.golosameriki.com/a/golodomor-russia-vladimirov/5187581.html>

⁴⁵⁶ Там само.

що становить проблему для сучасної російської історіографії⁴⁵⁷. Він у своєму дослідженні пішов навіть далі та зважився на порівняння обох режимів: незважаючи на те, що советський мав розбіжності та нищив людей, все ж "чим швидше ми винесемо цей однозначний вердикт, тим швидше нам стане простіше не тільки у відносинах з Україною або ким-небудь ще, але й у відносинах із самими собою"⁴⁵⁸.

Уже згаданий кубанський краєзнавець А. Тараненко кваліфікує стан російської історіографії про голод початку 1930-х рр. у СРСР як "загальні роздуми", що варіюються від визнання Голодомору до його заперечення. Щодо кількості відповідних публікацій, то він називає їх неспівмірними із величезною кількістю досліджень українських фахівців з даної проблематики. Останні дослідили "майже всі" [насправді, всі. – Т. Б.] області України, охоплені голодним мором початку 1930-х рр. Парадоксально, але російські історики в сьомому томі "Большой Российской энциклопедии" (2007) не згадали про голод в Росії взагалі (!), натомість помістили статтю про голод в Україні⁴⁵⁹. Це дозволяє дещо уточнити час і обставини появи в офіційному російському дискурсі агресивного нарративу про "загальносоюзний голод", спрямованого на нівелювання концепту українського Голодомору.

На думку А. Тараненка, про ситуацію із пам'ятниками жертвам голоду, що не вносяться до охоронних реєстрів РФ та й взагалі представлені досить спорадично, треба говорити голосно й наполегливо. Він звинуватив "політичне" та "історичне" керівництво країни в ставленні до комеморативних знаків як до "кістки в горлі". Краєзнавець наполягає, що держава не може існувати у двох паралельних світах у своєму ставленні до голоду та має нарешті визначитися зі своєю позицією⁴⁶⁰. Він з жалем констатує, що [станом на 2010 р. – Т. Б.] "на Кубані голодомор 1933 року перетворили негласно на державну таємницю, що охороняється особливо пильно"⁴⁶¹.

Ототожнення росіян із переможним советським режимом виключає рефлексії на тему злочинів цього самого режиму. Якщо додати до цього нездатність більшості російської наукової еліти порвати із советським історичним нарративом, то стає зрозумілою роль "парасольки" Другої світової війни, в тіні якої успішно вдалося заховати низку злочинів советської влади, в тому числі й рукотворний голод.

Відтак логічним виглядає відверте зізнання О. Міллера, що перегукується із відвертими зізнаннями згаданих вище А. Тараненка й А. Зубова, що хоча "у нас говорять, що голод був і в Поволжі, і на Кубані, і теж зі смертями масовими, але на рівні осмислення людських трагедій це не стало частиною суспільної свідомості"⁴⁶².

⁴⁵⁷ Касьянов Г. В., Миллер А. И. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. *Россия–Украина. Как пишется история. Диалоги – лекции – статьи*. Москва : РГГУ, 2011. С. 252–274. С. 273.

⁴⁵⁸ Там само. С. 273.

⁴⁵⁹ Тараненко А. "Никто, кроме нас самих...". О возрождении казачества и исторической памяти народа. 11 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (останнє звернення 30.12.2020)

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Там само.

⁴⁶² Касьянов Г. В., Миллер А. И. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. С. 263.

У 1922 р. в м. Саратов з метою збору пожертв голодуючим було відкрито Музей голоду 1920-х рр. Він був закритий 1937 р., і зараз лише частина експозиції доступна в місцевому краєзнавчому музеї⁴⁶³. Інших відомостей про музейну меморіалізацію голоду в Росії як 1920-х, так і 1930-х рр. нам виявити не вдалося.

Між тим, інший страшний голод, уже воєнного часу в блокадному Ленінграді, відрефлексовується за допомогою експозиції про блокадний голод у відділі Державного меморіального музею оборони та блокади Ленінграда, в якому "представлено хлібні картки, блокадна їжа, фотографії виснажених людей, репринтна копія щоденника Тані Савічевої"⁴⁶⁴. Причина проста: крім підтримання міфу "победобесія", цей голод було використано як підставу для мобілізації росіян довкола "геноциду" та відблювання советських злочинів і сучасного злочину воєнної агресії проти України: 20 жовтня 2022 р. Санкт-Петербурзький міський суд визнав блокаду Ленінграда "геноцидом советського народу" (причому позов було подано 8 серпня, а 3 жовтня почався розгляд по суті із залученням 4 свідків та 12 спеціалістів). Раніше було визнано геноцид у п'яти областях, Краснодарському краю та Криму⁴⁶⁵.

Чому ж щоденник з блокадного голодного Ленінграда 14-річної школярки є одним з національних символів РФ, а інші подібні історичні джерела відомі лише вузькому колу фахівців? Ми тут маємо на увазі щоденник І. Л. Полежаєва, директора Уманського педагогічного технікуму в 1933 р.⁴⁶⁶ із заблокованої голодної станиці Уманської, що була записана на "чорну дошку". Чи не тому, що голод у блокадному місті можна пояснити війною та нацистською окупацією? А якою війною та окупацією можна пояснити голод у станиці Уманській, наслідки якого місцевий інтелектуал описав так: "Народу, як такого, в цьому розумінні тут уже не було. Він був розвіяний громадянською війною, загинув у війнах, висланий на лісопал у північні краї, повмирав з голоду", а населення станиці перетворилося з корінного на "пришле"⁴⁶⁷.

Припускаємо, що поширення в інформаційному просторі джерел та досліджень про штучний голод початку 1930-х рр. може наштовхнути на небажані для влади порівняння советського режиму із нацистським (у той час як голод поч. 1920-х рр. не пов'язаний зі Сталіним і є тому "більш безпечним" для влади). РФ перестрахувалася від цього шляхом запровадження у Кримінальний кодекс статті про реа-

⁴⁶³ Саблина Т. Музей голода. *LiveJournal*. Користувач *djhooligantk*: блог Дениса Жабкіна про життя, про Саратов, про путешествия. 22.03.2018. URL: <https://djhooligantk.livejournal.com/1366684.html>

⁴⁶⁴ Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда. *Википедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_мемориальный_музей_обороны_и_блокады_Ленинграда

⁴⁶⁵ Быкова Ирина. Давние счеты: почему блокаду Ленинграда признали геноцидом. *Известия*. 2022. 20 окт.

⁴⁶⁶ Дневник Ивана Лазаревича Полежаева (30-е годы, станица Уманская). *Родная Кубань*: лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 51–60.

⁴⁶⁷ Там же. С. 55, 53.

білітацію нацизму⁴⁶⁸ та законом від 1995 р. про увічнення перемоги "радянського народу" у війні, де є стаття 6 про "боротьбу з проявами фашизму" (зі змінами від 2019 р.)⁴⁶⁹.

Про наростання агресивності російської риторики щодо тематики Голодомору свідчить низка показових фактів. Наведемо декілька, на нашу думку, найбільш важливих. Передусім це сумнозвісна рекомендація російським історикам щодо відбору до публікації документальних джерел з російських архівів у ході проекту 2007 року "Голод в СРСР 1929–1934". Пропонувалося підбирати документи "таким чином, аби було видно трагедію всього селянства, без акценту на Україну [...] Ураховуючи "український фактор", слід підібрати документи з таким розрахунком, аби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р."⁴⁷⁰. Службовий документ було оприлюднено в Україні після того, як керівництво Росархіву випадково долучило його до формального запрошення до участі у проєкті. Українська сторона відмовилася брати участь у ньому.

Логічним продовженням заперечення факту Голодомору в Україні стали судові постанови РФ. 2011 р. Міщанський районний суд Москви заборонив на території Росії праці українських істориків і законодавчі акти про Голодомор, визнавши їх "екстремістськими" (передусім йшлося про публікацію "Голодомор 1932–1933 років в Україні: Матеріали кримінальної справи № 475"⁴⁷¹); 2015 р. Феодосійський суд в окупованому Криму прийняв аналогічну постанову; того ж року серед "екстремістської літератури" чільне місце посіло багатомовна публікація 2009 р. концепції Рафаеля Лемкіна "Радянський геноцид в Україні" за редагування та з передмовою Романа Сербина (видання містило й російський переклад тексту концепції)⁴⁷².

Нарешті, війна російської пропаганди проти української пам'яті про Великий Голод увиразнилась у комеморативній сфері. Від звинувачень у встановленні пам'ятників Росія перейшла до їхнього знищення, звісно, – там, де могла до них дотягнутися: на окупованих територіях. У 2015 р. окупаційна влада ОРДЛО в

⁴⁶⁸ Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ (Ред. от 04.08.2023) Статья 354.1. Реабилитация нацизма. Введена Федеральным законом от 05.05.2014, № 128-ФЗ). Дата обновления 08.12.2020.

⁴⁶⁹ Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов: Российская Федерация. Федеральный закон. Принят Государственной Думой 19 апреля 1995 г. Дата обновления: 2 декабря 2019 г.

⁴⁷⁰ "Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину" [Кондрашин В. План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника "Голод в СРСР. 1932–1933". Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В. Козлова до Голови Держкомархіву України О. Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007 р.] / Публікація за копією з особистого архіву Геннадія Боряка. Першопублікація в Мережі: Як писати про Голодомор: інструкція російським історикам. <http://resource.history.org.ua/item/0013470>. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0>

⁴⁷¹ Список экстремистских материалов: Нормативные правовые акты в Российской Федерации. Министерство юстиции Российской Федерации. URL: <http://pravo.minjust.ru/extremist-materials?combine=&page=400>

⁴⁷² Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 365–366, 393.

Донецьку прийняла рішення про демонтаж пам'ятників жертвам Голодомору та політичних репресій, – розпочали з міста Сніжного⁴⁷³. У жовтні 2022 р. аналогічний пам'ятник було демонтовано в окупованому Маріуполі (Донецька область)⁴⁷⁴. Рік потому, 24 листопада 2023 р. (за день до Дня пам'яті жертв Голодомору) демонтажу зазнав пам'ятник жертвам Голодомору у окупованій Новій Каховці (Херсонська область) під гаслом боротьби з "символом дезінформації"⁴⁷⁵.

Слід наголосити також на ідеологічних підвалинах, які закладаються в комунікацію із суспільством та в освіту, оскільки такий підхід російської влади пояснює маргіналізацію тематики голоду початку 1930-х рр.

Передусім це наратив "Великої перемоги" (цей феномен здобув назву "Победобесіє") та, відповідно, "величі" нащадків тих, хто цю перемогу здобув. Йдеться як про офіційно дозволені для згадування компоненти наративу про цю "Велику перемогу" (наприклад, співпраця нацистського та комуністичного режимів до 22 червня 1941 р. до них не належить), так і про агресивне впровадження в історичну пам'ять росіян міфу про цю перемогу. Сюди можна віднести георгіївські стрічки як маркер ідентичності та відданості ідеї "Великої перемоги", гасла про річницю перемоги на освітніх, новинних та ін. сайтах, заходи, прив'язані до найменшої події часів Другої світової (у советській і сучасній російській термінології – Великої вітчизняної) війни, не кажучи вже про більш значущі події, освітні заходи, пов'язані з війною, наратив про спадкоємців "Великої перемоги" тощо. Після 24 лютого 2022 р. ці гасла було логічно трансформовано в ідеологічну надбудову про захист Росії.

Постать Й. Сталіна відіграє нині чільну роль у державній політиці РФ, адже йдеться не просто про "ресталінізацію" як одного з "визначальних трендів офіційно історичної політики", а про "гламуризацію сталінізму"⁴⁷⁶. Історична пам'ять та комеморативні практики були "приватизовані" і поставлені на службу російському режиму для ідеологічного виправдання мобілізації населення⁴⁷⁷, геноцидної війни проти України, мілітарної експансії за межі РФ та просування у світі наративу про "велич" сучасної Росії та росіян як нащадків "Великої перемоги". Відбулося зрощення міфу Сталіна та міфу "Великої вітчизняної війни" на фоні використання історичної політики як "складової легенди легітимації режиму"⁴⁷⁸.

⁴⁷³ "ДНР" знищує пам'ять про Голодомор у районі, який в 1930-х постраждав найбільше. 18 серпня 2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/55d4387a057be/>

⁴⁷⁴ Заява Національного музею Голодомору-геноциду з приводу руйнування російськими окупантами пам'ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у м. Маріуполь. 20 жовтня 2022 р. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/zaiava-natsionalnoho-muzeiu-holodomoru-henotsydu-z-privodu-rujnuvannia-rosijskymy-okupantamy-pam-iatnyka-zhertvam-holodomoru-1932-1933-tr-ta-politychnykh-represij-u-m-mariupol/>

⁴⁷⁵ Котубей Олесь. На тимчасово окупованій Херсонщині зносять монументи жертвам Голодомору 24 листопада 2023 р. Суспільне новини. URL: <https://suspilne.media/culture/624457-okupanti-znosat-monumenti-zertvam-golodomoru-na-hersonsini/>

⁴⁷⁶ Якубова Лариса. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ: Кліо, 2023. С. 185.

⁴⁷⁷ Там само. С. 165

⁴⁷⁸ Там само. С. 161, 164, 190, 209.

Зрозуміло, що в такому випадку не йдеться про здорове відрефлексування свого минулого й залучення до інформаційного простору тем, які підважують міф про "ефективного менеджера" Сталіна. Історія просто перетворилася, як в улюбленому російським суспільством советському минулому, "на додаток до державної пропагандистської машини"⁴⁷⁹.

Іншою причиною, що заважає досліджувати та артикулювати вголос результати досліджень голоду 1932–1933 р. в РФ, є "патріотизм", проголошений "складовою державної національної політики Росії". Про це свідчить видання праці із аналогічною назвою під грифом Інституту російської історії РАН. Її автори, зокрема М. Зенько, визначають патріотизм як "духовний стрижень народів Росії, один із вирішальних факторів безпеки Російської держави, а також один із факторів розвитку духовності російського народу та російського суспільства"⁴⁸⁰. Саме патріотизм запропоновано на роль ідеї, що об'єднує росіян⁴⁸¹. Виходячи з постулату, що "виховання патріотизму починається з історії", останній запропоновано обслуговувати політику верхівки країни, адже "наукова інформація істориків повинна бути практично корисною для тих, хто розробляє політику країни"⁴⁸².

Частина відповіді на хаотичну політику пам'яті щодо голоду 1920-х та 1930-х рр. у РФ – це страх використання голоду для самоідентифікації кубанських козаків, що дозволить їм говорити про свою окремішність від росіян. Тема геноциду козацтва може бути використана для дестабілізації ситуації не лише на Півдні Росії, але й на решті території, для створення підґрунтя для сепаратистських вимог щодо окремої території для окремого народу – "козаків" (за аналогією хоча б з т. зв. "народом Донбасу"). Тому РФ повинна працювати над створенням іміджу козаків як патріотів, опори й захисників російської держави, здатних захистити її цілісність⁴⁸³.

Враховуючи вказану аргументацію, тематика голоду початку 1930-х рр. є, безумовно, незручною для влади, бо створює підґрунтя для сумнівів щодо лояльності козаків до сучасної російської держави. Ми не бачимо прагнення вносити до інформаційного простору теми голоду, навпаки – вона витісняється на маргінес. Біля станичних пам'ятних знаків жертвам голоду наразі дозволяють правити поминальні служби, але офіційно ці події широко не висвітлюються.

⁴⁷⁹ Там само. С. 170.

⁴⁸⁰ Зенько М. Этнокультурное наследие России как проблема государственной идеологии и патриотический фактор. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай ; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. С. 107.*

⁴⁸¹ Хлынина Т. Патриотизм как средство сохранения и интеграции этнических культур в условиях современного российского общества (на примере Северо-Кавказского региона). *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай ; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. С. 210–227.*

⁴⁸² Колоднікова Л. Воспитание патриотизма начинается с истории. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай ; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. С. 133, 135.*

⁴⁸³ В Краснодаре состоялась презентация спорной книги о "геноциде казачества". 24 декабря 2017 г. *Информационное агентство "Красная весна". URL: <https://rossaprimavera.ru/news/4e380c72>*

Можна ствердно говорити про відсутність потужного масиву (зрештою, взагалі будь-якого масиву!) усної історії голоду і в Республіці Білорусь⁴⁸⁴. Так само там не виявлено нами пам'ятників голоду в країні. Виняток становить хрест на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні в агромістечку Довськ Гомельської області, біля храму Покрова Пресвятої Богородиці 2003 р. (у 2018 р. відкрито та освячено оновлений хрест). Проте встановлено його було за ініціативою українського громадянина: його бабусю врятували від голоду в білоруському селі Клятищі⁴⁸⁵.

Насамкінець зауважимо, що всі наші намагання порівняти українські усно-історичні джерела з російськими зазнали краху. Виявлені нами питомо російські свідчення описують колективізацію та загальне голодування з самого початку, але не містять опису такого *зламу*, як його подають українські джерела. Коли ж респондент починає згадувати про обшуки із конфіскацією незернових запасів та смерті в родині на селі, виявляється, що ці випадки фіксувалися виключно на Кубані.

Український досвід дослідження та комеморативної політики спирався на потужну індивідуальну пам'ять про голод, яка збереглася попри намагання советського режиму знищити її шляхом тотальної заборони на згадування про голод. За новітньої доби в Україні проведено масштабне розсекречування документальних джерел, реалізовано безліч усноісторичних проєктів, споруджено тисячі пам'ятних знаків на вшанування пам'яті жертв Великого Голоду, відбулося осмислення Голодомору як геноциду, опубліковано значний масив інклюзивних досліджень на основі доступних у той чи інший період історичних джерел. Російська ж політика щодо голоду, на противагу українській, після нетривалого періоду з досліджень голоду, трансформувалась на кардинально протилежних до української засадах – глорифікації сталінізму, мілітаризації суспільства, пропаганди позитивної оцінки "колективізації" та "індустріалізації". Така риторика не залишала місця не просто для неупередженого дослідження голоду, але й навіть для розлогого включення наративу про нього до колективної пам'яті.

Висновки до розділу 2

Питання достовірності усної історії Голодомору вкладається в рамки досліджень відповідних американських та західноєвропейських шкіл.

Навіть якщо респондент подає відомості, що розходяться з "офіційною" історією, для дослідника таке свідчення все одно має цінність, адже завжди зали-

⁴⁸⁴ Гудзь В., Боряк О. Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті. *Український історичний журнал*. 2020. Число 6. С. 22–34.

⁴⁸⁵ У Білорусі відкрили оновлений пам'ятник, присвячений жертвам Голодомору. 14.11.2018. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2579442-u-bilorusi-vidkrili-onovlenij-pamatnik-prisvacenij-zertvam-golodomoru.html>

шається можливість дослідити причини саме такого пригадування й трактування події.

"Правомірність" використання усної історичної джерела Голодомору визначається ступенем, до якого це свідчення може бути підтвержене фактами інших доступних джерел, пов'язаних з подією. Десятки тисяч записів усної історії демонструють уніфікованість змістовного наповнення свідчень незалежно від регіону, з якого вони походять. Неповнота свідчень чи помилковий фактаж можуть бути пов'язані з віком респондента на момент події або на момент записування, його статтю, соціальним статусом та освітою, іншими обставинами, що можуть бути враховані при аналізі свідчення.

Сигнали травми є невід'ємною ознакою усної історичної масиви про голод. Найбільш видимою ознакою, що спричиняла бурхливі дискусії на Заході щодо достовірності таких джерел, була анонімність, однак масовість джерел і повторюваність базових відомостей знімає це обмеження.

Ми пропонуємо враховувати чотири рівні травматичності як при роботі з джерелами, так і для модифікації політики пам'яті: катастрофа персонального голодування та масова смертність довкола, тиск тоталітарної держави, неможливість по-людськи провести в останню путь своїх рідних, убитих голодом, страх наслідків для себе або родичів.

Проблема складної взаємодії і "взаємонакладання" офіційного нарративу й пригадування частково вирішується за допомогою інструментарію верифікації свідчень: види неспівпадінь між документальними й усної історичними джерелами (навмисне створення дезінформувальних джерел, різне сприйняття подій інтерв'юером і респондентом, зміни пам'яті), двоскладова верифікація шляхом розуміння ступеня, до якого інтерв'ю містить достовірну інформацію, та ступеня, до якого цей досвід є типовим для певної групи респондентів, ступінь самоцензурування, точки відліку, поняття "надійність" (здатність свідка оповідати однакову історію в різних випадках) та "правомірність" (підтвердження іншими свідченнями).

Питальники про голод як інструментарій дослідника корелюються із станом розвитку історичної науки в конкретний період і можуть слугувати важливим історіографічним джерелом. Водночас перелік запитань віддзеркалює відомі досліднику реалії досліджуваного періоду та як такий дозволяє декодувати особливості цих реалій. Зокрема, питальник російського історика Віктора Кондрашина засвідчує кардинально відмінну від українського голоду сутність російського голоду поч. 1930-х рр., в ньому наявні питання про хвороби, худобу, довідки про смертність, щеплення, заробітки, відспівування померлих та ін.

Хронологічно перший відомий нам питальник демонструє намагання "втиснути" голодування у прокрустове ложе колективізації, а пояснення причин голоду, який спонукав людей під загрозою розстрілу перетинати кордон, тоді намагалися знайти у хворобах. Продемонстровано й розбіжність у баченні реалій повсякдення українського села (позиції про картки, їдальні та вільний ринок).

Пізніші питальники, які використовувалися в Канаді та США, уже активно залучають теорію усної історії, включаючи низку питань про походження респондента, його родину, освіту, соціальний та майновий стан. Додано питання про опір селян. Простежується намагання розібратися з часовими рамками голодування (чого, зрозуміло, не було в першому питальнику). Водночас надалі зникає потреба окреслювати територію голоду, на відміну від першого питальника. Автори питальників також намагалися максимально інтегрувати досвід людей до 1917 р. та до початку колективізації. З'явилося розуміння важливості питання про обшуки та конфіскацію хліба/врожаю. Однак на цьому етапі ще не йдеться про вилучення *продовольства*, про стратегії виживання. Було намагання зафіксувати нарратив містян щодо голоду.

Питальник Валентини Борисенко намагався охопити максимально широкий спектр реалій голодуючого села. Еволюція наукових знань про Голодомор продемонстрована в нових, порівняно з попередніми питальниками позиціях, про вилучення *продуктів* (на жаль, без уточнення видів конфіскованих харчів); у доданому пізніше питанні про торгзін; у деталізації обшуків, включаючи й дивне, з огляду на тодішні обставини, питання про наявність у членів бригади документів на вилучення продуктів; види сурогатної їжі; стратегії виживання. На відміну від усіх інших питальників, тут є питання про долю дітей, однак відсутні уточнення щодо майнового, освітнього та соціального статусу, можливо, через те, що переважну більшість респондентів становили селяни. Загалом цей питальник чітко відбиває наше розуміння процесів, сукупність яких складає Голодомор 1932–1933 рр.

Головною проблемою усноісторичних проєктів новітньої доби стало непередавання матеріалів аудіо- і відеозаписів та транскриптів інтерв'ю на електронних носіях до архівних установ.

Авторкою окреслено широке коло інституцій різного рівня, статусу й підпорядкування, де зберігались свого часу усноісторичні джерела. Однак наскільки сьогодні збереглися ці колекції, після президентства Віктора Януковича й повномасштабного вторгнення РФ, питання залишається відкритим.

Запропоновано низку ознак масиву усної історії Голодомору. Це травматичність події, що містить видимі сигнали травми (емоційність, плач, заціпеніння) та може спричиняти труднощі при інтерв'юванні, зокрема, відмову надавати свідчення. Стать інформанта(ки) впливає на акценти: родинне життя з деталями побуту (жіночий досвід) чи життя за межами родини, деталі стратегій виживання (чоловічий досвід). Час інтерв'ювання: чим раніше записане свідчення, тим більше деталей про соціальне життя села можна отримати. Респондентами останніх записаних свідчень першоочевидців є, зрозуміло, старші люди, але під час Голодомору вони були ще малими дітьми, відтак містять фрагменти подій, які справили враження на *дитячу психіку*. Соціальний статус респондентів майже винятково зводиться до приналежності до селянства та членства в колгоспі, комуні. Часто усна історія залишається єдиним джерелом для дослідження певних регіональних особливостей на тлі вихолощеної шляхом умисного знищення документів дже-

рельної бази. Усна історія Голодомору витворила специфічну термінологію, що є промовистою вже сама собою: за відсутністю термінів для адекватного опису реалій Голодомору застосовували поняття, наприклад, "пастись", "здихати", "куркулі" (на означення тих, хто ховав зерно й кого висилали, а також і тих, хто ходив по хатах з обшуками у складі "бригад") тощо.

Рівень археографічної культури публікацій розшифрованих інтерв'ю не завжди відповідає високим академічним стандартам. Впадає насамперед в око дублетність свідчень, втручання в структуру наративів при публікації для кращого сприйняття тексту, виправлення русизмів, літературне редагування чи навіть переклад українською мовою свідчень, відсутність вихідних даних про респондента тощо. Відсутність довідкового апарату, передусім покажчика, що фіксує реалії повсякдення тогочасного села в опублікованих збірках усної історії, ускладнює роботу з усноісторичними джерелами. На сьогодні нам відомо лише два видання, де свідчення, що публікуються, споряджені предметно-тематичним покажчиком.

Огляд української та російської політики пам'ятей демонструє, що історична міфологія в Росії перетворилась на поле битви, де в російських зерновиробних регіонах немає місця жертвам голоду (один-єдиний пам'ятник у регіоні є підтвердженням цього); його практично немає й на Кубані. Принаймні з погляду політики пам'яті, втіленої в меморіалізації місць поховань жертв від голоду, історична пам'ять українців про голод 1932–1933 рр. є незрівнянно інклюзивнішою та репрезентативнішою.

Показова ситуація із записування усної історії голоду початку 1930-х рр. за межами Кубані. У головного спеціаліста з голоду в Росії (точніше пропагандиста) Віктора Кондрашина, не зовсім зрозуміла кінцева цифра опитаних (на 2004 рік – близько 700 осіб, водночас трапляється згадка про 579 респондентів станом на 2008 рік). Не менш показовою є повна відсутність слідів публікації зібраних ним усноісторичних свідчень, адже опублікований наратив можна було б використувати як зброю проти концепту геноциду в Україні. Тож у відповідь на фальшиву тезу Кондрашина про відсутність специфіки голоду в Україні на тлі загальносоюзного голоду 1932–1934 рр. можна просто навести дві цифри: **114 000 оприявлених українських свідчень** проти **700 (чи 579-ти?) досі неопублікованих російських наративів** про голод.

Український досвід присутності індивідуальної пам'яті про голод та смерть членів родини спричинився до облаштування місць пам'яті, часто за місцевою ініціативою знизу, записування та збирання усної історії в усіх регіонах задовго до початку загальнонаціонального проєкту з підготування Національної книги пам'яті жертв Голодомору, до фахових досліджень проблематики, включення її до програм навчання і зрештою – до органічного включення до колективної пам'яті, що особливо актуалізувалось після повномасштабного вторгнення у 2022 році.

РОЗДІЛ 3

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

3.1. Формування первинного масиву усної історії Голодомору від початку 1930-х до кінця 1980-х років

Початковий етап формування сучасного масиву усноісторичних джерел про Голодомор сягає доби самої катастрофи. Зрозуміло, в тогочасному інформаційному полі був геть відсутній будь-який дискурс про голодування, а офіційна советська пропаганда заколисувала наївний вільний світ повідомленнями про успіхи "комуністичного будівництва" і творення раю на землі. Глуху стіну мовчання намагалися пробити біженці та кореспонденти західної преси. Саме їхні перші свідчення у вигляді листів, повідомлень, показів, кореспонденцій склали інформаційне ядро того, що згодом історики називатимуть масивом усних джерел з історії Голодомору.

Опубліковані в окупаційній пресі та у США в першій половині 1940-х рр., а після 1945 р. – в європейських країнах та в діаспорі спогади про голод склали друге ядро масиву усних джерел Голодомору. Цей масив був таврований як такий, що не вартує довіри, бо начебто був створений "нацистськими колаборантами"; він був зневажений навіть тоді, коли його використав у своїй суто науковій праці "Жнива скорботи" Роберт Конквест. Лише публікації спогадів в Україні наприкінці 1980-х рр. дозволили перекинути місток між двома ядрами усноісторичного джерельного масиву про Голодомор і нарощувати його за рахунок нарративу очевидців, які проживали в Україні.

3.1.1. Початковий етап (1930-ті рр.): усна історія Голодомору, оповіdana очевидцями

Специфічною рисою періоду 1930-х рр., позначених нами як початковий етап накопичення усних джерел, є відсутність за цей період оригінальних записів усної історії (на відміну від джерел особового походження, проаналізованих у 1.3.2), а ті, що в тому чи іншому вигляді дійшли до нас, були створені задовго до вироблення істориками методики опитування, записування та транскрибування подібних інтерв'ю.

На цьому етапі ми виокремлюємо такі групи усноісторичних джерел та джерел особового походження:

1) листи, свідчення та статті про голод українських і закордонних діячів, опубліковані в західноукраїнській та іноземній пресі, а також у вигляді окремих збірок; логічно пов'язані з ними, однак географічно "відірвані" через те, що вони адресувалися в межах УСРР чи СРСР, є звернення до советських органів влади і редакцій газет;

2) іноземні першоджерела особового походження, спродуковані представниками дипломатичних місій, спеціальних служб, поліцейних органів на кордонах УСРР із Польщею та Румунією;

3) українські першоджерела особового походження в УСРР: щоденникові записи, поетичні твори українців, листи до органів влади і преси.

Усна історія Голодомору, оповіdana очевидцями в 1930-ті рр. – це чи не більшою мірою наратив, що зберігся завдяки публікаціям у пресі та спеціальних збірках¹. Він є *особливого гатунку* – спонтанний, фрагментарний, неусвідомлений, створений поза рамками формалізованого питальника, часто емоційний, адже відрізок часу від подій до моменту оповіді про них був мінімальний; такий, що свідчить про стан сум'яття, коли авторами виступали іноземні кореспонденти й легальні працівники друкованих видань, що тимчасово знаходилися на території СРСР, та приреченості, якщо авторами були мешканці УСРР.

Його специфіка визначалася також обставинами створення та функціонування. Це був саме той період, коли советська влада повною мірою застосовувала набір з чотирьох інструментів для контролю над індивідуальною та колективною пам'яттю: мовчання, вшанування, придушення та маніпуляція². Зупинимось детальніше на просторі, в якому створювались джерела, обставинах та ідеологічних підвалинах цього процесу.

По-перше, *мовчання* було як справжнє і тогочасне щодо проблеми, так і з прицілом на майбутнє, коли архівні документи як свідки злочину не тільки приховувались, але й знищувались. Уже в липні 1932 р. Л. Каганович та В. Молотов

¹ Див., напр.: Мудрий Василь. Лихоліття України. Львів : Вид. Спілка "Діло", 1933. 132 с.; Ні. Л. [Гліб Лазаревський]. *Glód na Ukrainie i jego przyczyny*. Warszawa: Ukraiński Emigracyjny Komitet Pomocy Głodnej Ukrainie, 1934. 28 s.

² Lynn Abrams. *Oral History Theory*. P. 159.

переймалися необхідністю замовчування справжнього становища в УСРР³. За два місяці постановою політбюро ЦК ВКП(б) оформила висилання канадської журналістки Реа Клайман з СРСР у вересні 1932 р.⁴

У промові на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. Й. Сталін езоповою мовою сформулював заборону на згадку про голод. Не шкодуючи фарб, він розписав голодування робітників у Москві та Ленінграді в 1918 р., підбивши підсумок, що в порівнянні з їхнім голодуванням та "лішеннями" (злиднями) колгоспні "труднощі та злидні" не варті "навіть серйозної" розмови⁵.

За кілька днів, а саме 23 лютого 1933 р. побачила світ постанова ЦК ВКП(б) "Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів", яка обмежувала права журналістів на пересування по країні та заохочувала поїздки лояльних кореспондентів⁶. Причому "західна преса сприйняла це без осуду, а кореспонденти протягом цих шести місяців [весна – літо 1933] не повідомляли з Москви про обмеження їхніх свобод"⁷. Ймовірним поясненням такої консолідованої позиції журналістів може слугувати затримання в березні 1933 р. англійських інженерів у СРСР у справі Метро-Віккерс (див. нижче). Фред Біл прямо писав у спогадах (1937), що причиною в'язлого наративу про голод була заборона американським кореспондентам відвідувати зони голодового лиха⁸.

Навіть після такої однозначної постанови влада ще кілька разів поверталася до проблеми перекривання доступу до зони катастрофи. Дослідники згадують постанову ЦК ВКП(б) від 13 березня 1933 р., яка доручала В. Балицькому "вжити заходи, що унеможливляють перетікання відомостей за кордон"⁹ (на жаль, нам не вдалося виявити більше відомостей про цей документ).

Про те, як був розлючений Кремль поїздкою Гарета Джонса Україною, свідчить лист наркома зовнішніх справ Максима Литвинова в посольство СРСР у Лондоні у квітні 1933 р. Результатом переосмислення допущеного витоку інформації про голод стала постанова колегії Наркомату зовнішніх справ від 2 квітня 1933 р. (чотири дні після прес-конференції Гарета Джонса в Берліні) "Про обмеження свободи пересування іноземних кореспондентів", для яких тепер було потрібно заздалегідь отримати дозвіл на відвідування "інших місць Радянського Союзу"¹⁰.

³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 232.

⁴ Там само. С. 325.

⁵ Сталин И. В. Речь на Первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. Marxist Internet Archive. Русский отдел. Сочинения И. В. Сталина, 1878–1953. Том 13. Июль 1930 – январь 1934.

⁶ Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. С. 160–161.

⁷ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 125.

⁸ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York, Hillman-Curl, 1937. P. 325.

⁹ Яценко А. Світова преса про Голодомор. С. 252.

¹⁰ Chervas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 796.

Реагуючи, з одного боку, на зростаючий потік повідомлень з місць про голодування, а з іншого – на офіційні настанови щодо згадок про голод, ЦК КП(б)У сформулював "відсутність ... відсічі і викриття різних панічних і провокаційних чуток" як одну з причин "важкої продовольчої ситуації" в постанові "Про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області" від 17 березня 1933 р. З цього часу йшлося про "боротьбу з поширенням ... провокаційних чуток", суворе покарання тих, хто їх поширює, включно з "антирадянськими елементами, які намагаються використати продо[вольчі] ускладнення у своїх контрреволюційних цілях"¹¹.

По-друге, дієвим інструментом, застосованим советською владою для маргіналізації відомостей про голод, стало *вшанування*. Воно передбачало витворення пантеону нових героїв (ударниці, стаханівці, трактористки, Павлік Морозов та ін.).

По-третє, добре зарекомендував себе інструмент *придушення*, до якого можна віднести: обмеження пересування територією Голодомору для іноземних журналістів, цензуру відповідно до партійних настанов, кримінальне покарання за згадки про голод. Ці інструменти застосовувалися *всередині* країни. Журналіст Вільям Г. Чемберлін гірко підсумував у своїх спогадах (1944), що "советський метод придушення прямого повідомлення про голод шляхом заперечення доступу кореспондентам на відвідання уражених регіонів ... виявився дуже ефективним"¹².

Нарешті, *назовні* були спрямовані такі види *маніпуляцій* (останній інструмент) – ми нарахували їх шість:

по-перше, дезінформація щодо реального стану речей, зокрема шляхом витворення образу СРСР як країни успішного комуністичного експерименту ("нової цивілізації", "пророцтва з першоджерелом у Кремлі"¹³, "Червона Мекка"¹⁴), що досягалося за допомогою советської пропаганди. В умовах економічної руїни розвинутих країн¹⁵ це виявилось дієвим механізмом.

М. Маггерідж навіть написав листа таким "приятелям Радянського Союзу", дорікаючи їм за підлецування до советської диктатури пролетаріату, яка має ті ж самі риси, проти яких вони завзято борються в інших країнах¹⁶. При цьому він сам, приїхавши з дружиною до Москви восени 1932 р., планував назавжди залишитись жити в СРСР. Однак ситуація у Країні Рад, зокрема голод в Україні, змусили його вже на початку 1933 р. планувати свій від'їзд. Однак перед тим він прагнув на власні очі побачити, що відбувається в українському селі¹⁷;

по-друге, ігнорування ступеня голодування та його штучності, згодом – списання голоду на економічну політику колективізації, природні причини та умисел самих селян;

¹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 775.

¹² Chamberlin William Henry. The Ukraine: A Submerged Nation. P. 61.

¹³ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 782, 783.

¹⁴ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. P. 316.

¹⁵ Wayne M. Morris. Stalin's famine and Roosevelt's recognition of Russia. P. 61–62, 65, 67, 70–71.

¹⁶ Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. С. 142.

¹⁷ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 782, 785.

по-третє, замовлення матеріалів у закордонних ЗМІ. Найбільш одіозною тут була постать В. Дюранті¹⁸. Як уже після війни з гіркотою підсумував Ю. Лайонс, "усі кореспонденти, кожен по власній мірі, завинили співпрацею в тому потворному обмані світу"¹⁹.

Такий співпраці Кремль сприяв ще й шляхом тиску на західних журналістів через справу "Метро-Віккерс", фактично тримаючи в заручниках шістьох інженерів британської компанії в ході судової справи над ними у квітні 1933 р. Хоча їх було згодом депортовано з СРСР, це був додатковий чинник тиску на журналістів. На думку громадської діячки Мілени Рудницької, яка тоді саме вживала заходів щодо привернення уваги світової громадськості до голоду, таке затримання було організоване навмисно задля відвернення уваги західної преси від голоду в Україні²⁰. Гарет Джонс теж звернув увагу, що справою "Метро-Віккерс" влада просто відволікала увагу від Голодомору²¹;

по-четверте, була організована двовекторна кампанія з дискредитації свідків, які розповідали про Голодомор за кордоном. Українських селян таврували ворогами народу та куркулями, які понесли заслужене покарання (згодом до них було причеплено ярлик "нацистського колаборанта"). Водночас щодо журналістів, які писали про голод в Україні, проводили спеціальні операції з підриву до них довір'я (М. Маггерідж²², Г. Джонс, Ральф Барнес, Вільямс Стоунмен²³), вдавалися до публікації статей про голод з подальшим розвінчуванням подібних, про що засвідчує не до кінця зрозуміла історія з Томасом Вокером, який писав про голод, нібито не бачачи насправді його на власні очі²⁴) та, ймовірно, навіть фізичної ліквідації авторів (автомобіль, з якого було викрадено Г. Джонса перед смертю, належав НКВС²⁵);

по-п'яте, різними шляхами влада активно залучала на свій бік впливових західних діячів, зокрема шляхом організації їх поїздок до України. Згадаймо візит Е. Ерріо²⁶, який і закинув в інформаційний простір тезу про голод як вигадку нацистів; 10-денний візит ірландського драматурга, нобелівського лауреата (1925) Бернарда Шоу, якому влаштували гучне святкування його 75-річчя з розкішним бенкетом з вегетаріанськими стравами для діяча, з візитами у супроводі спецслужб до потьомкінських заводів, шкіл, колгоспів, тюрем²⁷.

¹⁸ Taylor S. J. Stalin's Apologist Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow. 355 p.

¹⁹ Галій Микола. Організований голод в Україні. Чикаго. Нью Йорк : Укр. публіцист.-наук. ін-т, 1968. С. 31–32

²⁰ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 30.

²¹ Яценко А. Світова преса про Голодомор. С. 252.

²² Muggeridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. P. 2.

²³ Гамаш Рей. Гарет Джонс : свідок Голодомору. Перекл. з англ. Ігор Андрущенко, Євген Ляковський. Київ : HREC PRESS, 2023. С. 216.

²⁴ Gamache Ray. Gareth Jones. Eyewitness to the Holodomor. Welsh Academic Press, 2013. P. 210–211.

²⁵ Гамаш Рей. Гарет Джонс : свідок Голодомору. С. 216.

²⁶ Dmytryshyn Iryna. The Voyage Enchanté of Edouard Herriot in Ukraine. С. 216–232.

²⁷ Chervas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 786; див. також: Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow.

Маємо красномовну ілюстрацію щодо того, як облаштовувались подібні візити, маючи про них панегірики сторони, яка, не підозрюючи того (або ж дозволяючи ввести себе в оману), захоплено описувала советські реалії. Зберігся лист агента Наркомату закордонних справ Шеншева, в якому він повідомляв свого куратора А. Неймана²⁸ про те, що йому не вдалося побудувати потьомкінське село для візиту М. Магґеріджа. Шеншев бідкався: "Можна тільки здогадуватись, що його подорож дала йому багато "матеріалу"... Його враження не могли бути дуже прекрасними... Оскільки мене не повідомили заздалегідь, я не міг підготуватись до його подорожі. Я не міг організувати зустрічі для нього з кваліфікованими товаришами. Я навіть не міг організувати прийом для нього вчасно... Це все треба взяти до уваги на майбутнє"²⁹. Активіст, первісно прихильник комунізму, робітник та редактор газети американських комуністів на Харківському тракторному заводі Фред Біл, який утік у СРСР в пошуках "нової свободи", зайвий раз підтверджує ретельну організацію візитів іноземних високопоставлених (і не тільки) іноземних гостей. Він на власні очі бачив, як у Харкові прибирали голодуючих з вулиць, бо вони заважали створювати гарне враження для "делегацій і туристів", зізнаючись, що він "навіть брав участь до деякої міри в цих нелюдських облавах"³⁰;

по-шосте, дискредитувалися українські громади за кордоном³¹. Поява нацизму, а потім і його злочини дали чудову нагоду советам таврувати українців як прихильників нацизму³².

Крім вищенаведених обмежень, що спотворювали повноцінне інформування світу про події в СРСР, а отже, й продукування відповідних джерел, особне місце посідає ситуація на Західній Україні. Необхідно розуміти, що західноукраїнське суспільство не було вільним у своєму намаганні поширити правду про голодування українців та організувати відповідні допомогіві акції. Парадоксально, але українська громада, навіть перебуваючи за межами СРСР, так чи інакше, була обмежена у своїй критиці советської влади, включно з ситуацією голоду. На заваді стояли політичні чинники. У 1932 р. був підписаний пакт про ненапад між Польщею та СРСР, який призвів до стриманого ставлення Польщі щодо того, що відбувалося в сусідній країні. Зрозуміло, що включення тематики голоду до порядку денного було небажаним для підтримання позірної рівноваги в стосунках (див. нижче).

21 жовтня 1933 р. у Львові був убитий Олексій Майлов, як вважається, перший секретар советського консула, хоча називались посади й начальника канцелярії,

²⁸ А. Нейман – заступник головного советського цензора Костянтина Уманського у відділі іноземної преси Народного комісаріату закордонних справ СРСР.

²⁹ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 801.

³⁰ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. P. XI, 297.

³¹ Див., напр.: Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. С. 42; Ковальчук Олена, Марусик Тамара. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20–30-ті рр. XX ст.). С. 219–221.

³² Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. С. 55.

і висувалось припущення про його вищий ранг, пов'язаний зі шпигунською діяльністю (жертва політичного атентату була співробітником іноземного відділу ОДПУ)³³. Під час судового процесу в жовтні-листопаді 1933 р. над Миколою Лемиком було пояснено мотиви вбивства. Це була публічна форма протесту проти штучно організованого советською владою голоду: "Убив радянського урядовця Майлова на знак протесту проти масового вбивства українців голодом"³⁴.

Відомі українські адвокати С. Шухевич та В. Старосольський намагалися максимально привернути увагу європейської спільноти до жахливих фактів голоду, репресій та смертності в Україні. Проте "через позицію головуючого на суді" свідків до залу суду не запросили взагалі. Вирок у справі (смертна кара, пізніше замінена на довічне ув'язнення) був винесений без "розгляду ситуації в районах, охоплених голодом"³⁵.

Голова Української Парламентської Репрезентації та посол до Польського сейму, правник Дмитро Левицький на пленарному засіданні Сейму 3 листопада нагадав, що під час суду над Лемиком польська влада "не дозволила оборонцям наводити факти про сучасний стан на Радянській Україні"³⁶.

А після атентату польська влада заборонила масові публічні акції та збори проти советського консульства, про що було повідомлено Громадський комітет рятунку України як організатора цих виступів 24 жовтня 1933 р.³⁷.

Такий тиск польської влади міг впливати і на обсяги опублікованих матеріалів про голод в УСРР, і на кількість збережених періодичних видань з такими статтями, і на допомогивий рух в цілому. Репресивна політика советської тоталітарної машини стосовно своїх нових громадян на Західній Україні після початку Другої світової війни лише ускладнила шлях до оприлюднення правди про голод.

На жаль, безпрецедентна акція, організована українцями за межами УСРР з метою припинення голоду та організації допомоги голодуючим, була приречена. Навіть українськомовна газета в Канаді "Українські вісті", яка періодично друкувала листи голодуючих з України, зазначила як мотив "протест проти радянської політики в Україні", без вказівки на голод³⁸.

³³ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 79.

³⁴ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). *Вісник національного університету "Львівська політехніка"*: [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2033. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 234.

³⁵ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 80.

³⁶ "Положення українського народу в Польщі". Промова голови Української Парламентської Репрезентації посла д-р Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 3 листопада 1933 р. при першому читанні бюджетового прелімінара на 1934/1935 рік : (стенографічний протокол). *Діло*. 1933. 6 листоп. С. 1.

³⁷ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 29.

³⁸ Cipko Serge. Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response. P. 104.

Це розуміли і самі організатори, які, так чи інакше, продовжували робити те, що було в їхніх силах – привертати увагу до трагедії українства. У Комунікаті управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодуючим в Україні від 19 серпня 1933 р. декларувалося: "Допомогова акція "відбувається в невимовно тяжких умовах, що їх створює політика цілої низки європейських і американських держав, які, переслідуючи ті або інші свої вигоди й інтереси, мають тенденцію, не звертати уваги на те, що діється на Україні, ба, навіть говорити з голосу кремлівських володарів"³⁹.

І все ж, попри складні політичні умови, листи, розповіді біженців та очевидців подій з описами страшного голоду в Україні почали поступово проявлятися у публічному просторі вільного світу.

"Класичні" усноісторичні джерела зазвичай отримуються в ході інтерв'ювання на основі спеціально розробленого питальника, матеріали якого далі транскрибуються та запроваджуються до наукового обігу. Попри те, що в 1930-х рр., зрозуміло, не йшлося про усну історію як напрям історичної науки та метод дослідження, ми все ж умовно використовуємо сам термін *усна історія* на означення свідчень очевидців про голод або різного роду переказів, що публікувалися в тогочасній пресі.

На противагу офіційній документації вони не походили з офіційних інституцій і не відкладалися згодом на зберігання в архівній установі. Якщо ж відомості про голод і потрапляли до документів, переданих до архіву, то в умовах тоталітарної держави такі джерела або перебували на зберіганні з грифом "таємно", або знищувалися як такі, що містили відомості дискредитуючого характеру для режиму. На відміну від документів, в яких інформація часто "атомізована" та підлягає ретельному зведенню, відтворенню дослідником цілісної картини із знеособлених "пазлів", усноісторичні наративи загалом⁴⁰ подають цілісну й зазвичай *переконливо повторювану* картину трагедії, "пережиту" через виразний персональний досвід.

Виходячи зі специфіки міжвоєнного періоду, хронологічні параметри цього етапу формування масиву усної історії з проблематики Голодомору (1930-ті роки), так само як і інших дотичних видів джерел (листів, переказів власного або чужого досвіду "переживання" нелюдських страждань), шляхи збирання та оприлюднення фактів, передусім публікації в пресі, важко чітко окреслити. Основний масив оприлюднених даних про голод припадає на 1933 рік. Втім, були публікації, переважно в пресі, і за 1932, і за 1934 роки. Спорадичні публікації траплялися до кінця 1930-х рр., зокрема в закордонній пресі. Це пояснюється тим, що цензура не пропускала повідомлення про голод, іноземні кореспонденти мали опинитися за межами СРСР, щоб мати змогу передати інформацію своїм редакціям.

Щодо видової ознаки та оригінальності джерел, то повідомлення базувалися на донесеннях інформантів-кореспондентів чи власних спостереженнях, листах-

³⁹ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 43.

⁴⁰ За умови використання наративу, оповіданого респондентом, який на момент голоду був принаймні підлітком, адже дитячі спогади будуть обмежені родинним досвідом та фрагментовані.

свідченнях громадян УСРР або їхніх переказах⁴¹, повідомленнях біженців чи людей, які офіційно залишили Україну, офіційній інформації з советської України, намагаючись зрозуміти процеси всередині СРСР та УСРР. Варто відзначити, що заклики прийти на допомогу голодуючим відштовхувалися від знань про події в УСРР, отриманих аж ніяк не з бадьорих повідомлень більшовицької влади про завершення першої п'ятирічки, а на основі "незначних даних, що потрапили через кордон"⁴².

Наведемо приклад ланцюжка поширення відомостей про голод: львівська газета "Діло" 22 березня 1934 р. опублікувала статтю швейцарського часопису "Der Bund" про становище в Радянській Україні; останній своєю чергою вмістив статтю варшавського кореспондента "Російська дійсність", який подає оповідь про події минулого [1933. – Т. Б.] року з посиланням на свого товариша, "відповідального технічного робітника"⁴³.

Перейдемо до розгляду першої групи джерел: *листи, свідчення та статті про голод, опубліковані в західноукраїнській та іноземній пресі, а також у вигляді окремих збірок українських закордонних та іноземних діячів.*

Як утікачам з СРСР, так і листам прорватися крізь советський кордон було складно. На це впливала низка чинників. З одного боку, рубежі країни пильно охороняли советські прикордонники. Тим же, хто міг емігрувати законно, а це, зокрема, громадяни інших національностей, які намагалися вирватися з голодуючої України на свою малу батьківщину, советська сторона відмовляла у видачі виїзних документів⁴⁴.

З другого боку, польський⁴⁵ та румунський⁴⁶ уряди не були зацікавлені в загостренні відносин з Москвою. Парафування советсько-польського договору про ненапад та узгодження документа про регламентацію прикордонних правових відносин між Польщею та СРСР у 1933 р. лише покращили імідж СРСР⁴⁷.

Водночас країни-сусіди, що межували з СРСР, усвідомлювали загрозу потрапляння на їх території під виглядом біженців советських шпигунів, а отже, частину біженців примусово депортували⁴⁸. Депутат Сейму від УНДО Степан Баран у травні 1933 р. так оцінив ситуацію з біженцями: "Лише "нечисленні... наші дядьки"

⁴¹ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 46, 102.

⁴² Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 29.

⁴³ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 32–33, 57.

⁴⁴ Cipko Serge. Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response. P. 21.

⁴⁵ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 225.

⁴⁶ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 112, 113; Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 225

⁴⁷ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 28–29.

⁴⁸ Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. *Діло*. 1933. 21 трав. (№ 128). С. 1.

змогли перетнути "густий більшовицький кордон", схожий на "справдішню воєнну лінію"; "не одну жертву, що старалася вирватись із більшовицького пекла, покрили навіки хвилі Дністра. Не одна згинула від кулі московського червоноармійця, заки дісталася по цей бік..."⁴⁹.

Офіційної статистики числа біженців з України, які намагалися та змогли перетнути кордон впродовж голодних 1932–1933 рр. вочевидь не існує. Маємо лише розрізнені дані, зокрема й такі, що з 5 тис. біженців в Румунію за два роки (1931–1933) повернули назад 1 тис. осіб⁵⁰. Є й інші дані щодо Румунії, зокрема, що в 1927 р. було зафіксовано 57 випадків успішного перетину кордону втікачами з України (через Дністер), у 1930-му – вже 159⁵¹, а станом на 1932 рік їх нараховувалося вже 2000⁵². Варто констатувати, що насправді біженців було набагато більше: лише з січня по лютий 1932 р. понад 3000 осіб утекло з Автономної Молдавської СРР до Бессарабії – загалом же 1300 родин (4500 осіб) за перші три місяці 1932 р.⁵³.

Генеральний інспектор Бессарабії описував 98% втікачів з України як селян-куркулів чи середняків, у яких більшовики забрали їхнє майно, включаючи сільськогосподарське, і які не хочуть вступати до колгоспів, тікають до Бессарабії, "кидаючи виклик смерті" (квітень 1932 р.)⁵⁴.

Так само складно визначити канали потрапляння за кордон листів, адже їх переважну більшість друкували на шпальтах різного роду видань без вказівки на джерела їх походження або з короткою ремаркою на кшталт: лист "отриманий приватним шляхом від рідні з Києва"⁵⁵ (часопис "Діло" від 31 березня 1932 р.) або дописи "якимсь чудом передаються через червону цензуру"⁵⁶. Листи також передавали еміграційним діячам, а ті, своєю чергою, друкували їх у різних джерелах⁵⁷. Згадка в польськомовному часописі "Wołun" у Луцьку доносить до нас факт того, що до редакції "потрапила низка листів та інформацій з Радянської України"⁵⁸. Одного разу редакція отримала листа від голови гуртка чехословаків, які повернулися з СРСР⁵⁹. Маємо коментар від редакції "Діло", що "дивним чином попав до нас цілим і ненарушеним лист від одного українського робітника зі Сталіна" від 1 черв-

⁴⁹ Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. С. 1.

⁵⁰ Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 129.

⁵¹ Basciani Alberto. La Romania e la Grande Carestia Ucraina 1932–1933. P. 90.

⁵² Ibid. P. 90, 108.

⁵³ Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. P. 18, 19.

⁵⁴ Basciani Alberto. La Romania e la Grande Carestia Ucraina 1932–1933. P. 106.

⁵⁵ Голгофа українського народу. С. 142.

⁵⁶ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 12, 59.

⁵⁷ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 38–39, 45.

⁵⁸ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 9–10, 61.

⁵⁹ Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 14.

ня 1932 р., опубліковано його було 16 червня⁶⁰. Через кордон листи від родичів та друзів приносили біженці⁶¹. Одним із каналів передавання листів від голодуючих були дипломатичні установи⁶².

Варто зауважити, що мають місце спорадичні згадки про існування значно більшого обсягу такого роду документів. Так, на *понад тисячу листів*, отриманих від менонітів в СРСР, вказував Бенжамін Г. Анрух, один з лідерів менонітського руху, задіяний у допомогівій акції голодуючим німцям. У його колекціях збереглася певна частина листів, від читання яких "волосся стає дибки"⁶³ (див. 3.3).

Згадаємо також про факти вилучення сотень листів з описами голоду у ватиканському архіві. В архівних теках містяться згадки або й посилення на такі листи, однак виявлено їх лише кілька. Папська комісія "За Росію", що відповідала за пастирські справи в СРСР та в середовищі російської еміграції, була утворена 1925 р. Як повідомляється, саме до неї з весни 1933 р. у великій кількості надходили анонімні листи, що пересилалися до Ватикану іноземними відомствами. Однак з невідомих причин попри заяву папи Пія XI, що "всі такі документи повинні слугувати для інформування громадськості"⁶⁴, вони не збереглися або наразі не виявлені. Відомо, що анотацію (*summary*) багатьох таких листів було надано Папі Пію XI Президентом Папської комісії єпископом д'Ербінї. Папа наказав підготувати меморандум для апостольського нунція у Франції щодо організації допомогівій акції Ватиканом та інформування про неї советського посла. Отже, автентичність листів та правдивість подій, які вони описували, тоді не викликали сумнівів⁶⁵.

Міністр закордонних справ УНР та співредактор тижневика "Тризуб" Олександр Шульгин восени 1933 р. давав інтерв'ю журналістові французької газети "Le Figaro". Він продемонстрував йому листи від селян з України, сховані у велику теку. Звернення були сповнені "розпачливого крику бідних людей, які в останні дні свого життя перед тим, як померти, зважуються описати режим терору, який чавить їх, і просять українців в екзилі прийти їм на допомогу"⁶⁶.

Чекісти також залишили свідчення про пересилання листів до родичів на Захід. У березні 1940 р. співробітники НКВД УРСР проводили допит Костянтина Бонзюка (житель с. Андронівка, нині Хмельницького району Хмельницької області). Він уже був ув'язнений на 5 років у 1933 р. за надсилання листів по Польщі. Зі справи 1940 р. випливає, що йому знову інкримінували надсилання 15-ти наклепницьких листів до колишньої Польщі своїм родичам (матері, брату та зятю)

⁶⁰ Голгофа українського народу. С. 143.

⁶¹ Спецслужби УНР 20–30 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. ГДА Служби зовнішньої розвідки України. Київ, 2017. С. 133.

⁶² Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. С. 148–149.

⁶³ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. P. 31.

⁶⁴ The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine. P. IV, VII, IX.

⁶⁵ Ibid. P. XI.

⁶⁶ Жуковський А. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–33. *Сучасність*. 1983. Ч. 10. С. 46.

з описами "неіснуючих" жахів. Зокрема, йшлося про голод: "Люди опухли й помирають з голоду", "я бажаю швидкої смерті", а діти "так опухли, що не можуть піднятися з ліжка", і продуктів нема. Селянин порадив родичам не заздрити життю в СРСР (тут нема ніякого "раю") і не робити в Польщі "революцію"⁶⁷.

Серед українських істориків поширена думка, що інформація про Голодомор була оприлюднена на початку 1933 р., на тодішніх польських землях, зокрема завдяки зусиллям редакторів щоденної львівської газети "Діло"⁶⁸. Суцільний перегляд публікацій періодичних видань про голод в Україні дозволяє внести деякі уточнення: у зазначеному часописі перша стаття про голод була датована 5 лютого 1932 р., а перший лист з описом голодування від жителів УСРР був опублікований вже 31 березня 1932 р.⁶⁹; подібні листи із УСРР отримувала і газета "Podkarpatské Hlasy" у 1932 р.⁷⁰; часопис "Тризуб" сповіщав читачів про голод з січня 1932 р. по жовтень 1933 р.⁷¹, а "Свобода" – із 15 травня 1932 р. по 28 листопада 1933 р.⁷².

Після весни 1932 р. на шпальтах західноукраїнської преси спостерігалось зменшення кількості публікації повідомлень про голод. Серед можливих причин дослідники називають початок заселення західного українського прикордоння населенням, лояльним до советської влади⁷³. Іншим поясненням може бути настання теплої пори року, що покращувало стан харчування селян. Водночас у січні 1933 р. західноукраїнський діяч Дмитро Паліїв вказував, що через кордон потрапляє лише незначна кількість відомостей про стан справ у країні⁷⁴.

Весною 1933 р. голод став сильнішим з огляду на вичерпування прихованих запасів та ослаблення організму тривалим голодуванням. Саме в травні зростає кількість втікачів до Польщі – лише за цей місяць на Борщівщині (нині Тернопільська область) 27 утікачів перейшло р. Збруч⁷⁵. Більшість статей про голод з'явилася пізньою весною – у другій половині 1933 р., що підтверджує тезу українських істориків про виокремлення голоду в Україні із рамок загальносоюзного голодування саме наприкінці 1932 – першій половині 1933 рр.⁷⁶. Хоча уже восени 1931 – першій половині 1932 р. почала формуватись "територія Голодомору"⁷⁷, на якій розгорталася трагедія: голод, спричинений продрозверсткою, але ще з наданням допомо-

⁶⁷ Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. P. 594 (Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s).

⁶⁸ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 222–234.

⁶⁹ [Державний архів Львівської області]. Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: "Голодомор 1932–1933 років в Україні" (станом на 10 листопада 2008 року). Львів, 2008. 28 с. Цифрова копія з особистого архіву авторки. С. 6, 14.

⁷⁰ Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 6.

⁷¹ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 215–222.

⁷² Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. 664 с.

⁷³ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 28.

⁷⁴ Там само. С. 29.

⁷⁵ Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. С. 1.

⁷⁶ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. С. 401.

⁷⁷ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. С. 12.

ги голодуючим (на відміну від Голодомору, реалізованого низкою директив кінця 1932 – початку 1933 рр.). Наступну хвилю подання інформації про голод спричинило повідомлення про самогубство М. Скрипника в липні 1933 р.⁷⁸.

Незважаючи на інформаційну блокаду, для зарубіжної спільноти в 1933 р. став очевидним пік голодової катастрофи як такої, яка відрізняється від попередніх років своєю принаймні інтенсивністю, в хитросплетіннях політичних передумов та перебігу голодування розібратися було вочевидь складно для непосвячених у подробиці життя в СРСР.

Публікації в пресі другої половини 1933 р. фіксують переміщення фокусу уваги на протестно-інформаційно-допомогові акції українців у всьому світі, хоча розміщення на шпальтах газет оповідей про голод тривало. Тут лідером згадок стає Громадський комітет рятунку України, ставши центром координації таких дій, хоча й не єдиним.

Найвний облік утікачів також засвідчує інтенсивність голодування вже на початку 1932 та 1933 рр. Якщо в 1930 р. через річку Дністер до Румунії зафіксовано 159 випадків втеч, то за перші три місяці 1932 р. – 1300 родин (бл. 4,500 людей) змогли втекти⁷⁹, а з 1 січня до 13 березня 1933 р. – 1055 українців⁸⁰.

Варто вказати на фактор часового зсуву в інформуванні зарубіжного українства та світової громадськості про голод. До закордонних адресатів листи, так само як і газети, надходили із затримкою. Наприклад, через тривалу доставку із СРСР у Францію періодичних видань статті "Тризуба" на зазначену тему виходили зі, щонайменше, місячним запізненням⁸¹. А лист, відправлений з УСРР до родичів на Галичину 28 лютого 1933 р., було надруковано в західноукраїнському часописі "Новий час" лише 18 травня⁸². Такі випадки непоодинокі⁸³.

Давалася взнаки цензура, що діяла в СРСР стосовно згадки про голод, так само як обмеження в пересуванні журналістів. Як свідчив московський кореспондент "New York Tribune" в липні 1933 р. Р. Барнес: "Україна і Північний Кавказ, де зимою та весною був великий голод, тепер замкнені для самостійних поїздок кореспондентів"⁸⁴. Наслідком стало подавання кореспондентами дописів до своїх періодичних видань лише після того, як вони залишали СРСР⁸⁵.

⁷⁸ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 33.

⁷⁹ Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. P. 8, 19.

⁸⁰ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 113.

⁸¹ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 217.

⁸² Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 200–201.

⁸³ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 226; Нужда й голод на Україні. З приватного листу. С. 2.

⁸⁴ Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. С. 105.

⁸⁵ Голгофа українського народу. С. 9, 16, 25, 30; Сербин Р. Передмова. Ланг Гарі. Серед Євреїв у Києві. *Єзупець*. Київ : Дух і літера. 2011. № 20. С. 176–177; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 107–110; "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 98, 113.

До повільного усвідомлення масштабу катастрофи спричинилася й ізольованість українців Великої України від українців діаспори: ще кілька років тому відбувалися поїздки до УРСР, тепер вони "перервалися"⁸⁶.

Джерел наративу, оформлених у вигляді публікацій у західноукраїнських часописах, було декілька:

- листи мешканців УСРР до родичів за кордон;
- оповіді біженців з УСРР (селян);
- оповіді працівників, які легально залишали територію України (переважно містяни, які працювали в офіційних установах чи на великих підприємствах);
- передрук статей із закордонних періодичних видань та з советської преси.

Варто відзначити розуміння лідерами громадської думки на західноукраїнських землях важливості усної історії з теми. Вони, по суті, й ініціювали її записування. Так, Український громадський комітет рятунку України 17 вересня 1933 р. опублікував у часописі "Мета" заклик до такої роботи. Запропоновано "збирати й надсилати до Комітету листи з Великої України з описами про тяжке становище тамошнього населення про голод і подібне. Ці листи потрібні Комітетові в його заходах у справі голоду на Україні перед міжнародними гуманітарними організаціями"; для верифікації листи мають надсилатися з конвертами, а Комітет гарантує збереження анонімності респондента. Іншим напрямком обрано записування свідчень біженців з УСРР; в такому випадку принаймні два свідки повинні засвідчити автентичність документа та спогаду⁸⁷. Газета "Новий час" передрукувала цю інструкцію зі скороченнями⁸⁸.

Отже, ініційований проект переслідував подвійну мету: зібрати листи та розпочати фіксацію свідчень утікачів з УСРР. Ми бачимо тут також намагання певним чином верифікувати свідчення, для чого було потрібно знайти свідків, якими вочевидь могли виступати односельці утікача або ті, хто виявився поруч по втечі.

Є дані і про ініціативу Конгресу Національностей, коли, зокрема, українці вирішили не тільки підтримати допомогову акцію, але й "зі своєї сторони зібрати всякі матеріальні дані про голодову катастрофу"⁸⁹. Нам невідомо, чи було і якою мірою втілено в життя ці два проекти. Можливо, десь збережені хоча б частково листи та інші документи того часу. Це питання потребує подальшого дослідження. Наразі ми маємо лише одну згадку про те, що лист від 5 вересня 1933 р., який надійшов з України, зберігається в Комітеті рятунку України в Рогатині⁹⁰. У фонді Комітету рятунку України в Електронному архіві українського визвольного руху оригіналів листів не виявлено.

⁸⁶ Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. *Діло*. 1933. 21 трав. (№ 128). С. 1.

⁸⁷ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. С. 23

⁸⁸ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 30.

⁸⁹ Амменде Е. Голод на Україні. *Діло*. 1933. 28 лип. (Ч. 195). С. 1.

⁹⁰ Голгофа українського народу. С. 155.

Найбільше статей про голод було опубліковано в щоденному часописі "Діло", органу Української національно-демократичної організації. Саме її редактор В. Мудрий виступив упорядником першої збірки усної історії про голод (1933).

Активно цю тематику висвітлював громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик "Тризуб" (неофіційний орган Державного центру УНР на еміграції). Статті та матеріали періодики про голод в Україні можна згрупувати наступним чином: а) статті, що відображали офіційний погляд еміграційного уряду УНР; б) інформація суто фактографічного характеру, включно із публікацією усноісторичних джерел; в) матеріали, пов'язані із дипломатичними акціями уряду УНР у зв'язку з голодом; г) заклики до української еміграції надавати допомогу втікачам з УСРР. Уенерівці набагато ґрунтовніше за західноукраїнських діячів розуміли "внутрішню сутність, взаємозв'язок між соціальними й національними аспектами" більшовицького режиму, що впливало на їхнє трактування голоду в статтях конкретного періодичного видання. Останнє навіть містило підрубрику "Голод в Україні"⁹¹.

В інших періодичних виданнях містилися публікації різного роду свідчень про голод, заклики про надання допомоги, повідомлення про інформаційні кампанії й допомогові акції в низці країн та регіонів.

Пресу того часу, яка містила свідчення про голод, можна поділити на три групи. До першої ми віднесли українські часописи Західної України, загалом 35 часописів, 275 номерів. Лідерами з висвітлення проблематики з точки зору публікації листів та інших свідчень про голод стали львівські часописи "Діло" (127 номерів) та "Нова зоря" (38 номерів).

Другу групу представляють українські часописи в Європі і на Заході: "Свобода" (США), шість видань у Канаді ("Український голос", "Українські вісті", "Канадійський фермер", "Новий шлях", "Вісник" (Вінніпег) та "Вісник Національного конгресу українців Канади"), "Ukrainian Bureau" (Велика Британія), "Тризуб" (Франція) та ін. (див. 3.4). Орієнтовний обсяг свідчень становить принаймні 191 наратив, оприлюднений у 191-му числі 11-ти часописів.

До третьої групи належить іноземна неукраїнська преса. Нами було виявлено принаймні 265 статей у понад 100 назвах часописів. Міжнародна комісія з розслідування голоду (1988–1991) засвідчила та залучила до своєї роботи 633 статті 11-ти закордонних періодичних видань⁹². З урахуванням повторів/передруків можемо вважати, що в цій групі йдеться про принаймні 700 статей з бл. 120-тма назвами часописів.

Загалом же в пресі 1930-х рр. нараховується бл. 1200 повідомлень про голод. Крім передруків, частину цього масиву становлять аналітичні статті. Для більшої кількості подробиць потрібна окрема розвідка, що не входить до завдань нашого дослідження. В кожному разі, виходячи з інформаційної блокади, організованої советською владою щодо голоду, будь-яке повідомлення про голод мало базува-

⁹¹ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 216.

⁹² Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 8143 укр. Виймки з преси 1932–1933 рр.

тися на певному наративі очевидця голоду. Маючи такий великий масив повідомлень іноземної преси про голодову катастрофу, можна зробити висновок про значні масштаби поширення відомостей про голод в Європі, Північний та Південний Америці в ті роки. Світ таки знав про це.

Розглянемо усноісторичні джерела про голод, опубліковані в періодичних виданнях на початку 1930-х рр. за походженням та специфікою відомостей, розміщених у них. Виокремлюємо чотири групи:

1) *наратив очевидців, зафіксований у листах*. Дослідники зафіксували публікацію листів у близько 30-ти українських часописах ("Діло", "Нова зоря", додаток до часопису "Мета" "Христос наша сила", "Неділя", "Нове село", "За Україну", "Новий час", "Громадський голос", "Свобода"; "Тризуб", "Свобода" ("The Ukrainian Weekly") та ін. як Західної України⁹³, так і Північної Америки та Європи.

Визначальною рисою такого виду історичного джерела як свідчення, оприлюднені в пресі того періоду, є перехресні посилання на окремі тематичні матеріали, які часописи передруковували один в одного. Це стосувалося й листів, мабуть, з огляду на їх надзвичайну емоційність та переконливість свідчень щодо ворожої політики Советів стосовно України. Саме тому підрахунки є приблизними.

Вище вже аналізувалися часові рамки появи повідомлень про голод. Щодо Голодомору, то на сторінках часопису "Українське слово" від 15 липня 1933 р. знаходимо, що останнім часом з України отримують "ті страшні листи", зміст яких "однаковий: у першу чергу йдуть списки тих, хто померли, а вже далі – благання про допомогу"⁹⁴.

Наведемо формулювання із газети "Свобода" про емоції, які викликали дописи вихідців з України: "Листи кривих, краян і знайомих з советської України подають такі жажливі відомости про голод, що в кожного, хто їх читає, аж мороз іде поза шкірою"⁹⁵.

Канадський дослідник Б. Клід простежив, що одне з перших свідчень про Голодомор у Північній Америці опубліковано 13 вересня 1933 р. в неофіційному органі Української православної церкви в Канаді – газеті "Український голос" (Вінніпег, Манітоба). Жінці вдалося виїхати з УСРР до свого чоловіка. Інтерв'ю вийшло спонтанне й коротке, питання не були підготовлені. Однак жінці вдалося розказати про рівень смертності, людоїдство, трупи на вулицях, поховання в "спільних ямах", вивезення врожаю, обшуки, відсутність голоду в Москві. Показово, що, почувши цю розповідь, чоловік завів її до редакції газети "Українські робітничі вісті" (Вінніпег), органу прокомуністичної організації в Канаді, проте там із нею не захотіли говорити⁹⁶.

⁹³ Західну Україну ми означаємо тут як територію в сучасних адміністративних кордонах, яка входила до складу трьох держав – Польщі, Румунії, Чехословаччини.

⁹⁴ Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 128.

⁹⁵ Україна вмирає з голоду. *Свобода*. 1933. 31 липня. С. 1.

⁹⁶ Клід Богдан. Перші свідчення про Голодомор: розповідь жінки з Південної України, яка поселилась в Альберті. *Західноканадський збірник. Частина шоста*. Едмонтон ; Острог, 2012. С. 366–369.

2) *прямі оповіді, перекази біженців та інших респондентів*. Ключовим у цій групі матеріалів респондентів є їхнє безпосереднє спостереження за подіями в УСРР і здатність до переповідання побаченого. Це очевидці, переважно селяни, які або нелегально перетинали кордон, тікаючи від репресій та голоду, або за можливості легально виїжджали за межі УСРР. Наприклад, Е. Амменде, громадський діяч, публіцист, захисник прав етнічних меншин, один з перших, хто оприлюднив у Європі відомості про Голодомор в Україні, так описує проривання біженців через кордон з голодною Україною: "...границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все-таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно здовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі трохи не щоденним явищем"⁹⁷.

У полі зору першої групи інформантів опинялися переважно події в селі, де вони мешкали. У тижневику "Тризуб" навіть була рубрика "Листи до земляків"⁹⁸. Редакція "Тризуна" спеціально "нав'язувала контакти із утікачами", які переважно тікали через р. Дністер (совєтсько-румунський кордон) уже з лютого 1932 р.⁹⁹

Зберігся опис біженців: ті, хто зміг утекти, "живі кістяки, бо голод там страшний"¹⁰⁰. Той випадок, коли не треба було й записувати усну історію, а достатньо подивитися на респондентів, щоб зрозуміти, що голод в Україні має місце.

До другої групи респондентів належали також особи, переважно інженерно-технічні працівники, які легально залишали територію УСРР через закінчення контракту. Повернувшись із СРСР додому, в різні країни, вони починали свідчити про побачене й почуте. Про реальну ситуацію в українському селі вони могли знати переважно із розмов, що точилися довкола, та з власних спостережень.

Окрім повідомлень про трагічні події в УСРР, підготовлених зі слів біженців або кваліфікованих працівників, виголошувалися й тематичні доповіді. Так, чеський робітник, який працював в Україні з 1928 по 1933 рр. і в серпні 1933 р. повернувся до Праги, виступив у Соціалістичному клубі¹⁰¹. Подібно, на запрошення Німецького євангельського пресового союзу два німці й один американець, які щойно повернулися з УСРР, розповіли про побачене. "Оповідачі попривозили з собою листи від населення та фотографії, які підтверджують кожне сказане ними слово"¹⁰². Навряд чи ці документи дійшли до наших днів, інакше вони (принаймні фотодокументи) напевно вже були б оприлюднені.

Окрему групу респондентів становили вихідці з Галичини та інших регіонів, які навчалися чи працювали в УСРР. Українці із Західної України, які переїхали до УСРР та з 1931 р. отримували совєтське громадянство, тепер були позбавлені права виїзду з СРСР. Лише реєстрація польського громадянства надавала їм цю мож-

⁹⁷ Амменде Е. Голод на Україні. С. 1.

⁹⁸ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 216.

⁹⁹ Там само. С. 218.

¹⁰⁰ Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. С. 1.

¹⁰¹ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 45.

¹⁰² Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. С. 1.

ливисть¹⁰³. Отже, маємо кілька відомостей про них як авторів листів чи оповідачів наративу. У листі від 30 червня 1933 р. інтелігент-галичанин скаржився, що його не випускають з УСРР¹⁰⁴. Влітку 1933 р. професор математики Остап Менда після трьох років викладання у вищих школах УСРР повернувся до Галичини зі шматком українського хліба, як і двоє чехів, які тоді ж привезли одну маленьку булочку з УСРР¹⁰⁵. 15 червня газета "Діло" повідомляла, що канал комунікації зі студентами з Галичини, які навчались в УСРР, перервано: "Листи до них вертаються назад", а в статті від 17 березня 1933 р. цей часопис повідомляв про розстріл галичан¹⁰⁶. 26 березня 1933 р. голова ДПУ Генріх Ягода повідомив Й. Сталіну, що в ході "операції з очищення прикорд[онної]смути на Західному кордоні СРСР" в Проскурівському районі Вінницької області було ліквідовано контрреволюційну повстанську організацію з "білих та куркулів", якими керував галичанин¹⁰⁷.

3) *передруки повідомлень преси*, зокрема, дописів закордонних журналістів, повідомлення советської преси, а також українських пресових служб/бюро в Женеві, Берліні, Лондоні. Ці пресові служби, зрозуміло, не мали акредитованих кореспондентів в УСРР, а послуговувалися даними інших журналістів і фактично були ретрансляторами на українську закордонну спільноту повідомлень західної преси та інституцій. Деякі іноземні журналісти мали змогу, оминаючи заборону, опитати безпосередніх свідків голоду. Із советської преси передруковувалися дані про стан сільського господарства, які попри цензуру усе ж потрапляли на шпальти газет. Траплялись і перехресні передруки свідчень про Голодомор українськими часописами. Проте загалом кількість передруків усної історії про голод була нижчою за показник передруків закликів до протестів і допомоги, також повідомлень про такі кампанії.

Порівняно зі свідченнями очевидців та біженців зведення кореспондентів можна вважати цілісними та інформативними. Перші, на відміну від журналістів, описували власний досвід виживання або найближчих родичів. Журналісти були мобільнішими в пересуванні територією УСРР (за умови потрапляння туди всупереч забороні) та мали ширше, аніж селяни, коло інформантів про події. Рівень їхньої освіти дозволяв не лише фіксувати жахливі факти, але й здійснювати певний аналіз та узагальнення побаченого.

Передруковуючи статті про голод із західної преси, редактори західноукраїнських видань часто не зазначали джерело запозичення інформації, що нині ускладнює роботу із виявлення оригіналу публікацій про голод.

¹⁰³ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 111–112.

¹⁰⁴ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 227.

¹⁰⁵ Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 82.

¹⁰⁶ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 227, 230.

¹⁰⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / сост.: В. Н. Хаусов, В. Л. Наумов, Н. Л. Плотникова. Москва : Материк, 2003. С. 421.

Про авторів повідомлень про голод в Україні, які залишили слід в історії своїми описами голодової катастрофи, йтиметься нижче в розділі.

4) *Умовним вторинним усноісторичним джерелом інформації про Голодомор є звернення комунікантів тощо про організацію акцій протесту і допомогових акцій, адресованих українській та міжнародній спільнотам.* За відсутності інформації є підстави припустити, що джерелами інформації про голод, на яких вони ґрунтувалися, були три вищезазначені групи нарративу. Так, матеріал "До культурного світа (У справі голоду на Радянській Україні)", опублікований за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників за кордоном (Прага, червень 1933), містив згадки про людоїдство ("батьки бояться випускати своїх дітей з хати на вулицю зі страху перед тим, що їх можуть ухопити голодні")¹⁰⁸.

Офіційна советська документація до наших днів зберегла свідчення про трагічні наслідки знайомства підсоветських українців з публікаціями про голод у журналах, що публікувалися на Заході. Інженера Н. Складенка за поширення такого журналу було розстріляно як члена контрреволюційної терористичної диверсійної організації, а його колегу інженера "Промбудпроект" В. Сафонова, звинуваченого в недонесенні на Н. Складенка, який ознайомив його з інформацією про голод у СРСР, було засуджено на 3 роки ВТТ¹⁰⁹.

Для подальшого джерелознавчого аналізу виокремимо із усних свідчень цього етапу *основні інформаційні тематичні блоки.* Вони можуть бути такими:

1) колективізація: "Сталінський неп" – руїна сільського господарства", "Для весняної сівби нема ні насіння, ні тяглової сили", поганий стан весняної посівної кампанії весни 1932 р. ("Тризуб"¹¹⁰); селянин у колгоспі працює недбало, краде зерно з поля, тому кілька десятків тисяч активістів було послано на села, які пильнують за селянами, які проводять жнива¹¹¹. "Загинув не тільки куркуль і середняк, але взагалі знищено українського селянина, обернувши його в пасивного советського кріпака-колхозника."¹¹². "Колективні господарства не могли нічого вдіяти, щоб знову піднести його [рільництва] рівень."¹¹³;

2) розкуркулення: куркуль – це "при сучасних умовах найздібніший, найінтелегентніший хлібороб, в якому ніщо не могло придушити того віковічного хліборобського духу, що лежить в основі хліборобського життя". "Найменший опір селянина радянській владі, – писали вони, – накладає на нього страшне прізвисько

¹⁰⁸ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 232.

¹⁰⁹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область / авт. кол. та упоряд.: В. Я. Білоцерківський, Ю. С. Кириченко, О. В. Корнев та ін. ; відп. ред. А. Ю. Хорошевський; Укр. ін-т нац. пам'яті, Харк. облдержадмін. Харків : Фоліо, 2008. С. 923–924.

¹¹⁰ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 217.

¹¹¹ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 46–47.

¹¹² Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 167.

¹¹³ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 34, 57.

"куркуля", яке ставить людину поза законом, ставить її першу в чергу до розстрілу, до конфіскації останнього добра..."¹¹⁴;

3) людодіство. Згадка про нього взагалі вживається як маркер масштабів катастрофи та привернення уваги світової спільноти. Про канібалізм є згадка у повідомленні одного телеграфного агентства ще в 1932 р. як про явище, поширене в різних селах України¹¹⁵. Втікач писав про чоловіка, який просив його арештувати за вбивство сина, і коли прийшли за вказаною адресою, знайшли іншого сина, який їв убитого брата¹¹⁶. "... на Україні канібалізм став тепер щоденним явищем"¹¹⁷; страх покарання не зупиняє канібалів¹¹⁸; дві статті часопису "Нова зоря" мають заголовок за 23 жовтня 1932 та 31 серпня 1933 рр. "Людодіство на Україні", а за 28 вересня 1933 р. – "На Україні загальне людодіство"¹¹⁹; подорожувальник з УСРР, американець, був на суді над матір'ю за вбивство 4-х дітей¹²⁰; "один другого ріжуть і їдять", "коло нас одна жінка з'їла 2-річну дитину"¹²¹. Є зізнання лікарки, що допоки дійде до родичів цей лист, вона "напевно, буде людодіркою"¹²²;

4) конфіскація збіжжя: ¹²³ "Минулої зими [зима 1932–1933 рр. – Т. Б.] забрали червоноармійці на приказ Москви стільки збіжжя з урожаю, що селянам не осталося поживи навіть на прокормлення себе самих і їхньої худоби через зиму"¹²⁴; "Москва все збіжжя забирає з України для себе"¹²⁵; "Щоби заспокоїти потреби промислових центрів, відбирається силою в українських селян їхнє збіжжя"¹²⁶; "більшовики вивозять хліб з України для своїх споживачів"¹²⁷; хліб забрано "під метьольку"¹²⁸; "Реквізиції збіжжя в голодних селян на Україні доводять до кривавих подій. В околиці Кремінчуга напали голодні селяни на зареквізоване від них збіжжя, зложене в кооперативнім магазині та зачали його розбирати між себе. Вислана карна експедиція вбила кількадесять селян, ще більше ранила"¹²⁹;

¹¹⁴ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 220.

¹¹⁵ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 23.

¹¹⁶ Там само. С. 46.

¹¹⁷ Там само. С. 101

¹¹⁸ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 33

¹¹⁹ [Державний архів Львівської області]. Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: "Голодомор 1932–1933 років в Україні" (станом на 10 листопада 2008 року). С. 6–13.

¹²⁰ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 51.

¹²¹ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 203.

¹²² Там само. С. 200.

¹²³ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 51–52.

¹²⁴ Там само. С. 113.

¹²⁵ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 12.

¹²⁶ Там само. С. 16.

¹²⁷ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 11, 56.

¹²⁸ Там само. С. 11–13, 60.

¹²⁹ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 138.

5) конфіскація продуктів: "Забирають у селян продукти, щоб їх згноїти", "Забирають останній кусень хліба" ("Тризуб"¹³⁰); "Я забезпечив себе харчами до врожаю, але не вистарчило до пляну хлібозаготівлі, і бригада забрала в Пилипівку все. Залишилися ми зовсім голодні..."¹³¹; Восени минулого року селянина примусили віддати "державі майже весь свій збор"¹³²; "поголовні обшуки не тільки в селян-одноосібників, але і в колгоспах..."¹³³. "Проводяться ще реквізиції продуктів у селян. Реквізиції провадять з наказу влади комсомольці з центрів. Відбирається все, що селянин має з продуктів"¹³⁴;

6) опухання людей, помирання просто неба, трупи на вулицях: за даними чеського працівника¹³⁵; листи з України¹³⁶; американський кореспондент¹³⁷; технічний робітник¹³⁸; стаття "Трупи на вулицях Києва"¹³⁹; підвода щодня збирає трупи; "у Києві голодні селяни мруть цілими десятками просто на вулиці"¹⁴⁰; "... умирають десятками і валяються по дворах, по конюшнях і попід тинами: там, де робив, там і вмер. За ними ніхто не слідить. Валяються по цілому тижні, ніхто не прикриває"¹⁴¹; "...і ми теж усі попухли і ходити ніяк не можливо... І за цією пицею ніяк неможливо жити. Від неї появляється опух, і чоловік через деякий час помирає. От і ми теж уже дожилися і вся моя семья, що попухли у нас ноги і руки, і вид обрзек (обличча опухло. – Т. Б.)"¹⁴²; "голодуючі діти з безсилимими ногами й руками та з опухлим тілом"¹⁴³;

7) смертність: від голоду в Україні щодня вмирають тисячі людей; "мільйони "куркулів" загинули, або були приречені до смерті на заслання в далекій півночі"¹⁴⁴; щодня вмирили на базарі по 12–18 людей¹⁴⁵; "Померло близько 2 млн з голоду цього року"¹⁴⁶; 4 мільйони за останні місяці померло, вмирають цілі села¹⁴⁷; "денно по

¹³⁰ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 217.

¹³¹ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 58.

¹³² Там само. С. 46.

¹³³ Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 17.

¹³⁴ З країни смерті й сліз. Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі). С. 82.

¹³⁵ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 45.

¹³⁶ Там само. С. 46, 51–52; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 200.

¹³⁷ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 100.

¹³⁸ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 32–33.

¹³⁹ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 201.

¹⁴⁰ Там само. С. 202.

¹⁴¹ Нужда й голод на Україні. З приватного листу. С. 2.

¹⁴² З країни нужди й голоду. С. 2.

¹⁴³ Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. С. 1.

¹⁴⁴ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 221.

¹⁴⁵ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 45.

¹⁴⁶ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 12

¹⁴⁷ Там само. С. 50.

8–9 душ" умирає¹⁴⁸; "... населення зменшилося від четвертини до третини, є села, де повимирало більше половини населення. І навіть є такі, що стоять цілком порожні [...]"¹⁴⁹. Масова смертність¹⁵⁰. Умирають у селі десятками, як "скошена трава"¹⁵¹.

8) поховання: по 5 осіб в одну яму¹⁵²; двоє маленьких дітей самі викопали могилу для померлих від голоду батьків і поставили малий дерев'яний хрестик¹⁵³; "Трупи закопані так неглибоко, що по дощі вони показуються на поверхні, їх викопують знову і складають у спільні глибші ями"¹⁵⁴; ховають після того, як тіла почнуть розкладатися, інакше люди їх викопують і з'їдають¹⁵⁵. "У нас уже хоронять без гробів (трумн. – Т. Б.); уже нема кому робити і так везуть і кидають у яму"¹⁵⁶.

9) стратегії виживання: продаж речей¹⁵⁷; крадіжка та ховання хліба¹⁵⁸; приведення дітей до міст і кидання їх там, зокрема у Києві¹⁵⁹; втеча та жебракування в інших регіонах СРСР¹⁶⁰; втеча потягом¹⁶¹; втеча з села¹⁶²;

10) перехід кордону з Польщею та Румунією: перехід кордону біля м. Оленешть групою з 80-ти осіб, з яких лише 22 дісталися румунського берега, решта була вбита советськими прикордонниками¹⁶³; "Червоноармійці скермували дула скорострільів на гуртки втікачів... . Лід на Дністрі став спершу рожевим, а далі багряним від української крові", і лише одиниці змогли дістатися румунського берега¹⁶⁴; при намаганні перейти кордон біля м. Оленешть 40 осіб було вбито советськими прикордонниками, 20 дісталось румунського берега¹⁶⁵; 14 з 60-ти "селян, які працювали на будівництві військової дороги" в УСРР, перейшли кордон¹⁶⁶;

¹⁴⁸ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 200.

¹⁴⁹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 8–9, 60.

¹⁵⁰ Там само. С. 11–13, 60.

¹⁵¹ Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 24.

¹⁵² "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 46.

¹⁵³ Там само. С. 114.

¹⁵⁴ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 8–9, 60.

¹⁵⁵ Там само. С. 11–13, 60.

¹⁵⁶ З країни нужди й голоду. С. 2.

¹⁵⁷ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 13.

¹⁵⁸ Там само. С. 20.

¹⁵⁹ Там само. С. 100; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 204.

¹⁶⁰ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 102.

¹⁶¹ Очевидці розказують про страшні картини голоду на Україні.

¹⁶² Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 22–23.

¹⁶³ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 218–219. Загалом "Тризуб" з березня 1932 по вересень 1933 р. публікувала статті про біженців, які намагалися перейти тут кордон.

¹⁶⁴ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 35–36.

¹⁶⁵ Там само. С. 67–68.

¹⁶⁶ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 224.

11) прогнозування голоду та констатація факту: "Не є секретом ті продовольчі труднощі, ми уникаємо більш різких і категоричних термінів, які доводиться переживати Україні цього року... Грізна примара голоду, перспектива повторення подій 1921 року стала перед Україною цілком виразно і ясно. Божевільна політика Сталіна загрожує обернути багату й родючу країну в голодну пустелю" (травень 1932, "Тризуб"¹⁶⁷); "ті дані про господарські відносини, які свого часу совіська преса й совіські джерела подавали, примушують поставитись з повним довір'ям до тих відомостей про катастрофічну ситуацію в Україні, що їх тепер офіційні совіські чинники хочуть замовчати"¹⁶⁸; німецький кореспондент В. Штайн у травні 1932 р.: Україна "стоїть в обличчі голоду"¹⁶⁹; Два біженці "кажуть, що в нас уже формальний голод" (вересень 1932)¹⁷⁰. Україна перетворилася "в одне жадливе цвинтарництво", де мільйони гинуть від голоду¹⁷¹;

12) штучність голоду: "Коли в країні, яка ще донедавна вивозила хліб за кордон у величезних кількостях, без жодних для того умов природнього характеру, приходять до голоду й людодства, то хіба ясно, що такий стан речей просто "зробили" ті, що сьогодні панують над нашим нещасним краєм і в інтересах яких, очевидно, є якнайбільше знищити наш непокірний народ"; "Нового хліба є досить, урожай добрий, але взяти собі селяни нічого не можуть. На полях скрізь стоять вежі, на яких стоїть озброєна сторожа, яка стріляє до кожного, хто до поля наблизиться"¹⁷². Німецький кореспондент В. Штайн в травні 1932 р.: "ані саранча, ані зливи, ані спеки, ані неврожаї не є цьому причиною..."¹⁷³. Заборона лікарям писати про смерть від голоду, натомість "слабке серце", "виснаження"¹⁷⁴. "Ніякої помочі уряд голодним не надає"¹⁷⁵. "Не спричинили його ні повінь, ні посуха, ні інші житлові нещастя, а тільки божевільні експерименти сьогоднішніх керманців червоної влади"¹⁷⁶; "всі продукти до останнього шматка вивозяться до Москви і Ленінграда (хліб, масло, сало)"¹⁷⁷; "Нема нікого [щоб звернутися за допомогою. – Т. Б.]. Влада сама заповзялася, щоби нас знищити. Хотять, щоби ми гинули, організують голод"¹⁷⁸;

¹⁶⁷ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 217–218.

¹⁶⁸ Там само. С. 200.

¹⁶⁹ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 13.

¹⁷⁰ Там само. С. 27.

¹⁷¹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 12, 59.

¹⁷² Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 220.

¹⁷³ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 13.

¹⁷⁴ Там само. С. 101.

¹⁷⁵ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 8–9, 60.

¹⁷⁶ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 230.

¹⁷⁷ Відлуння жадливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 19–20.

¹⁷⁸ Страшне лихоліття населення на Україні. С. 1.

"все в природі нормально"¹⁷⁹; "... тепер Москва придумала голодову смерть для неї [України. – Т. Б.]"¹⁸⁰;

13) наслідки голоду: "підрив економічної бази нації, її деморалізація, втрата відчуття автохтонності (поява властивості до "хронічної трансміграції"), духовна руїна"; знищення землеробської культури та укладу (ці сили колективізацією та систематичним грабуванням настільки підірвані, що ніякі повороти в межах совітського режиму становити не зможуть)¹⁸¹; "все дегенерує, занепадає і падає в культурному рівні"¹⁸²; "... ціла Україна економічно знищена й зруйнована... із радянської преси і з листів, які одержую з різних кінців України, можу сказати, що такого убожества, такого винищення, такого голоду, такого вимирання і, нарешті, такого знуцання над духом і тілом народу Україна не бачила від часів Батієвої навали на нашу землю"¹⁸³; колективні господарства не змогли піднятися на рівень, співставний із тими, який був до виселення куркулів¹⁸⁴; храми міняють на кіно, корчми, клуби безбожників та музеї безбожництва¹⁸⁵; "щоб зробити з України географічне поняття без національно-політичного змісту"¹⁸⁶ було придушено національний рух; селян було "вивласнено", допомоги не надавалося; села знелюднюються, "щоби зробити місце для московських селян і створити з них бар'єр проти українських впливів із заходу. Кордон обсаджено густо військом московського походження"¹⁸⁷;

14) ситуація з харчуванням: харчі "можна одержати лише деяким людям на окремі картки", а також очевидець привіз шматок хліба, яким він харчувався (70 рублів) з якихось домішок без борошна¹⁸⁸; "доволі добре забезпечена харчами большевицька адміністрація по містечках і совітських господарствах", а чиновники купують продукти в спеціальних крамницях за низькими цінами¹⁸⁹; наводить ціни на продукти¹⁹⁰. Інженер показав хліб, "який продається по карточках у Києві й Харкові" і "хліб, який їдять селяни". Перший шматок нагадував найбідніший хліб. Другий "нагадував засохлий коров'ячий, чорно-зеленого кольору, кизяк", невідомо з чого випічений; а інших продуктів українець не знайде: сала, масла, яєць, цук-

¹⁷⁹ Голгофа українського народу. С. 152.

¹⁸⁰ Там само. С. 31.

¹⁸¹ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 221.

¹⁸² "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 19.

¹⁸³ Так само. С. 60.

¹⁸⁴ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 33–34, 57.

¹⁸⁵ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 29.

¹⁸⁶ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 224.

¹⁸⁷ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 230.

¹⁸⁸ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 13.

¹⁸⁹ Там само. С. 14–15.

¹⁹⁰ Там само. С. 58.

ру – це може купити іноземець у спеціальних магазинах за валюту¹⁹¹. "Більшовики, потребуючи іноземної валюти, дозволяють надсилати на Україну гроші окремим людям, які потерпають від голоду. За ті гроші голодні зможуть купити в торгзінах продукти харчування"¹⁹². Для агітаторів, які прийшли "повчати", видають "на день кілограм муки, літр молока"¹⁹³. "У нас повідкривали столові для спухлих і голодних людей. Варять двічі на день водичку з мукою, муки видають по 100 грамів на душу денно"¹⁹⁴. "Уже все поїли, що було. І половини уже нема, і жолудя теж нема... Пища у нас сейчас така: сіль, вода та шавель"¹⁹⁵. "... люде людей їдять, бо муку вже з'їли, гречану половину теж..., їмо псів, котів, мишей..."¹⁹⁶; їдять мишей, щурів, псів, котів, жаб, ворон і горобців¹⁹⁷.

Примітно, що загалом змістовні блоки не відрізняються від змісту усної історичних джерел, зібраних і записаних уже після Другої світової війни, хоч є й виняток. Характерна відмінність листів періоду Голодомору від усної історії на тему, записану від очевидців, та навіть листів тих, хто вижив, – висловлювання безнадії, готовності померти через відсутність шляхів та стратегій порятунку від голодової смерті. *Констатація власної майбутньої смерті – одна з найпримітніших рис свідчень цього періоду*. Адже очевидці, які вижили, вочевидь уже не могли такими словами й термінами рефлексувати.

Можемо припустити, що невдовзі частина авторів листів загинула з голоду, про що вони прямо й недвозначно писали як про найближчу перспективу. Маємо одне підтвердження подорожувальниці по Україні, що її батьки померли з голоду, а останнього листа від них вона отримала місяць тому: "Я виїхала на Поділля до Писарівки, де живе моя мама й мої брати. Там застала я таку саму розпуку, моя хата була порожня. Я спитала, чи моя рідня випровадилася. Ні, вони повмирили... Але це неможливе... місяць тому я мала від них лист... За той час померли з голоду"¹⁹⁸.

Ось як констатували майбутню смерть очевидці: "Надій на життя нема"¹⁹⁹. Місяць після наступного буде називатись [ймовірно, мова йде про грудень, бо витяги з листа було передано в жовтні 1932 р. – Т. Б.] "опухлим та мертвим, тому що взимку весь народ помре"²⁰⁰. "На краще життя немає ніякої надії. Ось так помремо всі від голоду..."; "напевне, прийшов кінець нашого життя"²⁰¹. "Прийдетьсяся

¹⁹¹ Там само. С. 54–55.

¹⁹² Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 228.

¹⁹³ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 227.

¹⁹⁴ Нужда й голод на Україні. С. 2.

¹⁹⁵ З країни нужди й голоду. С. 2.

¹⁹⁶ Страхіття на Радянській Україні. *Діло*. 1933. 6 серп. (№ 204).

¹⁹⁷ Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 24.

¹⁹⁸ Страшне лихоліття населення на Україні. С. 1.

¹⁹⁹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 9

²⁰⁰ Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 75.

²⁰¹ Голгофа українського народу. С. 145.

погибати голодною смертю як і другі"²⁰². "Якщо нам не допоможуть, усіх нас чекає смерть з голоду"²⁰³. "Пишеш, що колись побачимось. Ні, ми більше не побачимось, ми не виживемо із-за цього жакливого голоду"²⁰⁴; "Ми живемо погано, в нас людей їдять, а багато є хат пустих, де вже всі вимерли. От і твоя рідня теж на черзі... Прошу тебе, відповідь мені бодай на це письмо, бо, може, нам більше й не прийдеться переписуватись"²⁰⁵. "Не маю надії, що коли-небудь побачимось"²⁰⁶. "Місяць раніше, місяць пізніше, сирію землю очі нам вкриють"²⁰⁷. "... то, напевно, нам тут помирать оцю зіму. То, напевне, потому що їсти і палить в хаті нема чим, так що голодні, й холодні, й голі"²⁰⁸.

Фіксують у листах ті репортери й бажання померти: старий селянин пише, що "неможливо не тільки жити, але й умерти".²⁰⁹ Журналіст статті про голод у паризькому щоденнику "L'Ami du peuple" пише, що Україна, "яка завжди жила в достатку, сьогодні є звичайною пустелею. Змордований, переслідуваний і зголоднілий селянин просить собі смерти"²¹⁰. Часопис "Morning post" у редакційній статті від 16 серпня 1934 р. пише про те, що "ті, що остали в живих, з обличчям як у мерців, зі спухлими животами, зрезигновано піджидають смерти, щоб їх вибавила з мук"²¹¹.

Прикметно, що подеколи бачимо висловлювання бажання померти, незадоволення отриманою допомогою, яка буде спонукати їх до підтримання життя, але ж потім все одно доведеться помирати з голоду, і про це в листі пише донька до матері: "Так близько була смерть, і вмерти не можна було. Яка страшна іронія долі! Ви висилаєте нам 10 долярів, і смерть відходить від нас, і так у безконечність продовжується наше страждання, наша нічим незаслужена мука і кара. Ліпше би було, якби Ваша посилка була прийшла яких 10 днів пізніше. Раз було би все скінчилось. А тепер знову буде все починатися з початку. Мамочко! Ми так зрезигнували, так знеохотились до життя, що смерть для нас може принести визволення"²¹².

При усвідомленні скорої смерті люди описують у листах свої життя, смерть сусідів, випадки канібалізму, поховання, харчування, ніби будь-що хочуть залишити по собі свідчення про епоху, в яку їм довелося помирати від голоду.

Реакцією на шквал повідомлень у пресі про голод, що надходили з різних джерел, стала організація протестного руху. Першим документом була Резолюція ЦК УНДО від 24 червня 1933 р., опублікована в газеті "Діло"²¹³. Втім, розгляд про-

²⁰² Голгофа українського народу. С. 152.

²⁰³ Там само. С. 153.

²⁰⁴ Там само. С. 153.

²⁰⁵ Там само. С. 153–154.

²⁰⁶ Там само. С. 154.

²⁰⁷ Лихоліття України. Діло. 1933. 16 жовт. С. 1.

²⁰⁸ Голгофа українського народу. С. 158.

²⁰⁹ "Неможливо не тільки жити, але й вмерти". Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 71–72.

²¹⁰ Голгофа українського народу. С. 45.

²¹¹ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 114.

²¹² На Радянській Україні шукають визволення у смерті. Свобода. 1933. 2 листоп. С. 1.

²¹³ Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 231.

тестного руху української громадськості Західної України виходить за межі нашого дослідження²¹⁴.

Наведемо результати аналізу усної історичної джерел цього періоду за низкою інших характеристик.

Газетні жанри. Вони є кількох видів: передруки з іноземної преси чи посилення на відповідні публікації, статті без зазначення авторства (переважно) чи під псевдонімом, редакційні статті, публікація листів/свідчень. Якщо говорити саме про висвітлення голоду, то хронік виявлено чи не найбільше порівняно з репортажами. Якщо ж окреслювати загальний масив періодичних видань як джерело про голод, то найбільшу частку становлять публікації про організацію допомогівих акцій (зрозуміло, що це спостереження стосується української преси).

За відсутністю власних кореспондентів часописи, які прагнули подати відомості про голод, вимушено покликались або на власні джерела (свідчення), або на матеріали, надані акредитованими в СРСР іноземними журналістами, або вже надрукованими в іноземних часописах, не нехтували й офіційною пресою, що виходила в СРСР.

Використання офіційних зведень советської преси потребує окремого пояснення. Часопис "Діло" 8 листопада 1933 р. передрукував на своїх шпальтах статтю з "Journal Genève" від 3 листопада із коментарем, що її автор фахово підійшов до питання використання "більшовицької преси, де сям-там цензура мимохіть пропускає переважливі подробиці"²¹⁵.

Жанрові рамки газетних публікацій не є сталими і можуть поєднуватись у різних комбінаціях. Передруки іноземних статей могли бути подані повністю чи частково; публікувалась одна стаття чи кілька, ще й з вкрапленнями свідчень чи коментарів автора статті. Іноді відсутні джерела інформації. Відомості про голод часто подавалися на першій сторінці.

Авторство матеріалів є розмаїтим: крім власне селян з УСРР, це дипломати та їхні родини, українці, опитані журналістами, іноземні журналісти; якщо говорити про допомогіві акції, то це громадські закордонні та українські діячі, які долучилися до справи, українські журналісти.

Тематична спрямованість публікацій також є різновекторною: інформування про голод (головну роль тут відіграють свідчення очевидців), за кількістю ця група джерел малочисельна, але за значенням є найбільш значуща, інформування про організацію допомогівих акцій, інформаційні звернення до політиків та міжнародних організацій з метою привернення уваги та організації допомоги, аналіз публікацій, які заперечують голод чи неправдиво, на думку певних авторів, його висвітлюють. Зазначені тематичні рубрики також можуть містити елементи одна одної.

Обсяг публікацій – від одного речення до суцільного тексту на весь газетний розворот.

²¹⁴ Детальніше див.: Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогівих та протестаційних акціях проти голодомору в Україні. С. 131–141; Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). С. 120–147.

²¹⁵ Голгофа українського народу. С. 63.

Ідентифікаційні ознаки свідчень (географія, відомості про оповідачів). Назви населених пунктів і прізвища очевидців/утікачів трапляються рідко, це радше виняток, ніж правило. Припускаємо, що редакція часопису могла мати у своєму розпорядженні лише частину вихідних даних. Принаймні кореспонденти іноземних видань, які виконували свою роботу і виїжджали із СРСР, зазначали топоніми, не озираючись на цензуру чи інші застереження.

Інша справа, що редакції часописів, зокрема "Діло" та "За Україну", самі застерігали, що при публікації кількох листів вони свідомо не фіксували імена оповідачів та географічного положення сіл²¹⁶, щоб не нашкодити родичам свідків, які залишалися в СРСР, по той бік кордону. Як виняток, маємо в одній публікації перелік з п'яти сіл (дані взято з преси, але не зазначено якої), де зафіксовано випадки канібалізму²¹⁷. Звідси специфічні *мовні кліше*, якими послуговувалися автори друкованих матеріалів: *преса доносить, доходять глухі вісти, повідомляють, один очевидець так описує, втікачі з України оповідають, опис чужоземця, приносять вісти* та інші подібні словосполучення. Можливо, така подача наративу й сприяла укоріненню у свідомості читача, необізнаного з реаліями советського повсякдення, про голод як про подію, при поданні якої відсутні чіткі ідентифікаційні маркери, що могло знижувати довіру до повідомлень.

У повідомленнях несподівано часто фігурують назви міст, а не сіл. Це можна пояснити кількома факторами. По-перше, саме в містах перебували працівники промислових підприємств, які після виїзду з УСРР могли залишити свої спогади; по-друге, це було продиктовано транспортною логістикою: міста були центрами залізничного сполучення, а до сіл ще треба було дістатися.

Географічні ознаки, якими послуговувалися редактори видань, насамперед західноукраїнських газет, не відзначалися розмаїттям. З-поміж них: "Велика Україна", "Радянщина", "Росія" (хоча мова йде про Україну), також "Південь Росії" (лексика іноземних кореспондентів). Ступінь охоплення подіями був різним: від епізодів в одному населеному пункті до узагальнення фактів по УСРР чи в окремому її регіоні.

Ступінь достовірності. Виокремлені вище характеристики усної історичної джерел, що відклалися на шпальтах газетних видань, на перший план висувають проблему достовірності. Є декілька обставин, що можуть викликати сумнів, зокрема, джерела фінансування та належна редакційна політика того чи іншого друкованого органу, що, безумовно, впливало на його ідеологію та характер публікацій. Передусім це стосувалося видань, що позиціонували себе як прихильники комуністичної ідеї. Наведемо лише один факт: закордонна делегація УСРП, що брала участь в Інтернаціональній соціалістичній конференції в Парижі в серпні 1933 р. після спілкування з делегатами низки соціалістичних партій відзначила, що через комуністичну пропаганду багато делегатів "не уявляє собі розміру голоду й

²¹⁶ Голгофа українського народу. С. 155–158.

²¹⁷ Там само. С. 49.

причин його на Україні", а "буржуазна преса тих країн, що шукають союзу з Соціалістами як, напр[иклад], Франція, уникає містити відомості про голод"²¹⁸.

Окремо визнаємо, що у джерелах інформації про голод автори листів (біженці, селяни, кваліфіковані робітники) зазвичай анонімні. Їх не під силу ідентифікувати, адже відсутні відомості про їхні прізвища, імена, замість них можуть бути лише псевдоніми чи криптоніми, а також місце проживання. Неоднаковим є ступінь першості свідчення: не сила розрізнити, чи це власні спостереження, чи розповідь, запозичена з преси. Однак є декілька вагомих факторів, що дозволяють не брати під сумнів достовірність цього виду усної історії. Це насамперед очевидна масовість оповідей, так само підтверджених кореспондентами іноземних періодичних видань (голодування, відсутність/дороговизна хліба/їжі, висока смертність тощо), а в наступні десятиліття заявлених багатотисячним масивом усної історії. Фактографія, що почала фіксуватися з кінця 1980-х рр. вже в Україні, абсолютно корелюється з аналізованим джерельним масивом початку 1930-х рр. Передусім це стосується висвітлення таких проблем, як причини голоду, утворення колгоспів, загальний стан людей, дітей, особливості харчування, стратегій виживання, факти канібалізму. Вочевидь винятком є оціночні судження дописувачів щодо людських втрат, що потребувало застосування спеціального методологічного інструментарію для масштабів України або обізнаності з ситуацією в конкретному селі.

Варто зазначити, що українські лідери громадської думки, які брали участь в інформаційних кампаніях та допомогли акціях, всіляко намагалися не тільки верифікувати факти, які оприлюднювалися, але й спеціально наголосити на тому, що їм можна довіряти. Редактори газети "Нове село" (2 липня 1933 р.), наприклад, передрукували статтю кореспондента "Chicago Tribune" Доналда Дея з газети "Daily News" із красномовним коментарем: журналіст зібрав "інформацію від подорожніх[,] з урядових звітів, з приватних листів, від дипломатичних представників на Україні[,] і на основі тих матеріалів малює страшний образ вимираючої України"²¹⁹. Газета "Слово" (26 серпня 1933 р.) висвітлила повернення з СРСР німецьких спеціалістів з нотаткою: "Оповідачі попривозили з собою листи від населення та фотографії, які підтверджують кожне сказане ними слово"²²⁰; газета "Діло" (7 липня 1932 р.) констатувала, що "інженери, спеціально американські, що покидають масово радянщину, стверджують відомості, які подають про голод пресові кореспонденти"²²¹; у часописі "Українське слово" (15 липня 1933 р.) стаття "В обіймах смерті" супроводжувалася реплікою: "Факти підтверджуються звістками від закордонних кореспондентів, "відвідувачів" СРСР та листами з України"²²².

²¹⁸ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 49.

²¹⁹ Голгофа українського народу. С. 30.

²²⁰ Очевидці розповідають про страхіття голоду. С. 1.

²²¹ Голгофа українського народу. С. 48.

²²² Відлуння жакливого трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 128.

Навіть радянофільський часопис "Гарт" (КПЗУ почала його розповсюджувати в травні 1933 р.) у числі № 10 за 23 липня 1933 р. фактично визнав автентичність листів очевидців голоду, надрукованих у західноукраїнській пресі: вони "не є фабриковані всякими петлюрівськими агентурами, це листи куркулів, котрих дійсно безпощадно нищать на Радянщині за їх злочинну роботу"²²³. Так само комуніст П. Гірний у газеті "Наша правда" констатував, що КПЗУ не вдалося спростувати повідомлення про голод, більше того, комуністи навіть визнали наявність голоду²²⁴. Відомо про випадок перегляду членом КПЗУ своїх поглядів. Засуджений на три роки за членство в партії селянин Дмитро Ковальчук з с. Озеро (Сарненський повіт), перебуваючи в ув'язненні, 10 вересня 1933 р. зробив заяву, опубліковану часописом "Новий час". Він заявив про розрив з комуністичним рухом через його ворожість до української нації і закликав волинських селян проганяти більшовицьких агітаторів²²⁵.

Намагання підтвердити достовірність свідчень спостерігаються на рівні окремих діячів. Зокрема, вже згаданий Голова Української Парламентської Репрезентації посол Дмитро Левицький на пленарному засіданні Сейму 3 листопада 1933 р. спеціально наголосив, що "не наші джерела, а чужинців, наочних свідків, англійців і французів, стверджують..." про смерть на Україні 2 мільйонів людей²²⁶.

Публіцист та громадський діяч Е. Амменде у своїй публікації підкреслив: "Свідоцтва очевидців про голод, їх оповідання про голодові страхиття потверджують наочні свідки з-за кордону, яким удалося об'їхати й оглянути Північний Кавказ, Кубань, Надволжанську Німецьку Республіку, а особливо Україну. Їхні описи й свідоцтва понад усякий сумнів достовірні"²²⁷.

Наведемо ще один маловідомий факт. Секретар консульства СРСР у Львові Микола Стронський був колишнім січовим стрільцем, який щиро намагався поєднати свої погляди з комуністичною ідеологією. Повідомлення про голод в Україні, що почали надходити до Галичини, стали для нього переломними. У серпні 1933 р. він наклав на себе руки²²⁸. У прощальній записці зізнався, що через "засадничу зміну політики в українському національному питанні" в нього немає сил на боротьбу з "великодержавним ухилом, російським шовінізмом і русотяпством"²²⁹. Вочевидь, приймаючи рішення покінчити життя самогубством, він не піддав сумнівів правдивість свідчень про нелюдські страждання його співгромадян.

²²³ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 87.

²²⁴ Там само. С. 95.

²²⁵ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 13–14, 59.

²²⁶ Голгофа українського народу. С. 40.

²²⁷ Амменде Е. Голод на Україні. С. 1.

²²⁸ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 92.

²²⁹ [Товариш Стронського]. До історії жертв московського насилля. У другі роковини смерті Миколи Стронського. *Діло*. 1935. 3 серп. (№ 204). С. 4.

Дещо осібно стоять листи від менонітської спільноти, що надходили з України на Захід. Відомо, що на початковому етапі їх зміст контролював менонітський лідер, організатор допомоги голодуючим Бенжамін Г. Анрух, а вже перед їх публікацією – безпосередньо видавці періодичних видань у Північній Америці. Як наслідок, у наративі були відсутні згадки про співпрацю менонітів з владою, партійними осередками та колгоспною адміністрацією²³⁰, однак опис голодування присутній і не ставився під сумнів.

Автентичність листів свого часу побіжно аналізував Ольгерд-Іполит Бочковський – український соціолог, політолог, очільник Громадського комітету рятуку України у Чехословаччині. Засвідчуючи автентичність епістолярію, він звернув увагу на папір та чорнило поганої якості, типові для советської дійсності, поштові марки та штемпелі, "примітивний стиль", уніфікованість тексту з описом голодування й навіть вжив терміни "типовий" (щодо змісту), "одноманітні", "трагічно одноманітні" (щодо листів) "у своїй розпачливій безнадійності", "як щодо свого змісту, так і стилю"²³¹.

Кількісні параметри. Припускаємо, що для публікації в часописах була відібрана лише незначна частина поштової кореспонденції та відгуків, надісланих до редколегій видань. Доказом цього може слугувати витяг зі статті львівського часопису "Неділя" від 23 липня 1933 р., в якій емоційно наголошується на існуванні тисяч листів, які інформують українців за межами УСРР про голод: "... Тисячі листів з того боку, в яких на першому й останньому місці є завжди слово "рятуйте, бо гинемо з голоду!", листів не тільки наших братів, але й німців, що живуть на Україні, греків, що на Криму..."²³². Про масовість листів також згадує Е. Амменде: "Кожний день приносить сотні листів з України, з Кубані, з-над Волги, в яких усюди одна й та сама мова, просьба про поміч, про рятунок перед голодовою смертю"²³³.

Навіть враховуючи імовірне бажання перебільшити обсяг наявних у розпорядженні редколегій листів з метою привернення уваги світової спільноти до катастрофи, що розгорталася в УСРР, ми переконані, що мова йде про їх масове надходження. Ця кількість зростає, якщо взяти до уваги джерела, на які посилаються іноземні кореспонденти: "Низка поважних газет, у тому числі "Le Matin", "Journal de Genève" та багато німецьких видань поміщають кореспонденцію свідків, які описують голодну катастрофу"²³⁴. З огляду на заборону советської влади не тільки визнавати факт голоду, але й уживати саме слово, поширення відомостей про голод таким способом і каналом комунікації на той момент було єдино можливим та доступним.

²³⁰ Neufeldt Colin P. Perspectives on the Mennonite Experience during the Holodomor (1932–33) : resources in North American Archives and Libraries. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 151.

²³¹ Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. С. 81–82, 89.

²³² Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 39.

²³³ Амменде Е. Голод на Україні. С. 1.

²³⁴ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 219.

Інша річ, що досягнути їх реальний обсяг нині складно. Враховуючи факт дублювання як назв газетних статей, так і розміщених на їх шпальтах матеріалів про голод, їх надійна верифікація стає справою надзвичайно трудомісткою.

Історіограф Голодомору В. Гудзь провів власні підрахунки публікацій у газетах "Діло", "Свобода", "Тризуб", "Мета", "Новий час", "Гуртуймося", назвавши при цьому цифру у близько 150 тематичних статей²³⁵.

Проведені обрахунки виводять нас на набагато більшу цифру – в понад 430 часописів, де публікувалися замітки про голод з елементами включення персонального нарративу очевидців чи сторонніх спостерігачів.

Стосовно *іноземної преси*, то В. Гудзь підрахував, що всього за 1933 р. тільки в англomовних, французькомовних та німецькомовних газетах Європи було надруковано понад 60 кореспонденцій про голод в СРСР²³⁶. Однак такі підрахунки видаються занадто обережними. Часопис "Новий час" у трьох номерах від 30 вересня, 25 та 26 листопада 1933 р. повідомляв, що протягом 4-х місяців статті про події в УСРР було опубліковано в 50-ти номерах 17-ти бельгійських та люксембурзьких газет. За даними Р. Кушнежа, з 27 жовтня по 5 листопада 1933 р. лише в щоденній бельгійській пресі було опубліковано 58 заміток і статей з теми²³⁷. Мінімум 15 статей було опубліковано в чесько-словацьких виданнях²³⁸.

Усвідомлюючи неповноту і фрагментарність отриманих даних, ми зробили певні обрахунки іноземної преси на базі бібліографічного покажчика "Голодомор в Україні 1932–1933 рр." (т. 1)²³⁹. В результаті отримали такі цифри: за 1932 р. – 21 стаття, за 1933 р. – 57 статей, за 1934 р. – 17 статей і за 1935 – 20 статей, загалом – 115 публікацій. До того ж, останнім часом стало відомо про 30 статей Гарі Ланга у "Jewish Daily Forward"²⁴⁰, які укладачами покажчика в повному обсязі не враховані.

Перегляд публікацій української преси чи пресових бюро, що спирались на іноземні статті, також засвідчив, що низка видань не увійшла до зазначеного довідника, це зокрема: "Lami du peuple", "Glasgo Evening Time", "Tablet", "Sunday Graphic", "Catholic Herald", "Catholic Time", "Daily News", "Berliner Birzenzeitung", "Kandid" (french), "De Maasbode", "Journal de Genève" тощо.

Якщо брати до уваги загальні підрахунки, то для першої групи джерел особового походження 1930-х рр. (листи, свідчення та статті про голод, опубліковані в західноукраїнській та іноземній пресі, а також у вигляді окремих збірок українських неарадянських та закордонних діячів) ми отримали цифру у бл. 170 назв часописів, 1200 номерів/свідчень, 20 видань, разом бл. 1300 свідчень. До другої гру-

²³⁵ Gudz Viktor. The first two decades of research famine in Ukraine: peculiarities of sources and historiography. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1. С. 246.

²³⁶ Гудзь В. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932–1933 років. *Гуржівські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 35.

²³⁷ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 201.

²³⁸ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 43.

²³⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 94–111.

²⁴⁰ Сербин Р. Передмова. Ланг Гарі. Серед Євреїв у Києві. С. 176–177.

пи ("іноземні першоджерела особового походження: дипломатичні та спеціальні служби, поліційні органи для прикордонних з УСРР Польщі та Румунії"), нами віднесено мінімум 650 одиниць, до третьої ("українські першоджерела особового походження в УСРР: щоденникові записи, поетичні твори українців, листи до органів влади") – понад 550, а також бл. 90 фотодокументів, отримавши разом бл. **2600 свідчень**, половина з яких припадає на свідчення про голод, опубліковані в пресі.

Видається принциповим застереження: для історіографічного дослідження важливо не тільки розуміння приблизного обсягу усноїсторичних джерел, якими оперували в той чи інший період, але й те, якими ці джерела були, звідки їх брали, як запроваджували до публічного простору.

Нарізно згадаємо іноземців, які за родом своєї діяльності були причетні до ознайомлення з тематикою. Йдеться про тих, хто мав можливість акумулювати певну кількість джерел з теми, також переосмислити свій власний досвід перебування в Україні й надалі опублікувати свої описи голоду *окремими збірками*.

Нагадаємо, советська влада докладала серйозних зусиль, аби уникнути погіршення іміджу СРСР в очах світу через розголос про голод, відтак умисно ізольовувала УСРР та Кубань: "Всі чужинецькі кореспонденти одержали повідомлення від чека, що вони не можуть нікуди виїздити з Москви на провінцію без спеціального дозволу"²⁴¹ (публікації за серпень–вересень 1933 р., але є повідомлення ще від квітня з посиланням на Г. Джонса про те, що "закордонних кореспондентів від довшого часу не пускають у глибину СРСР"²⁴²). Американські журналісти Ральф Барнес та Вільямс Стоунмен, які приїхали з Москви до Ростова на початку 1933 р. для обстеження Кубані, були перехоплені спецслужбами й посаджені на наступний потяг до Москви²⁴³. Згідно іншого повідомлення, американським кореспондентам не дали дозволу їхати в УСРР. Одного пустили за умови, що під час подорожі він не вийде з потяга²⁴⁴.

Крім прямої заборони фізичного доступу на територію, охоплену Голодомором, застосовувалися й інші обмеження: візові та супровід спецслужб. Так, німецькому репортеру "Berliner Tagesblatt" Полу Шеферу відмовили в кінці 1932 р. у візі до СРСР через його некомпліментарні репортажі про п'ятирічний план²⁴⁵. А в містах за переміщеннями іноземців стежили²⁴⁶ та показували "лише те, що

²⁴¹ Большевики хочуть закрити перед світом голод у радянщині. *Свобода*. 1933. 22 серп. С. 1.

²⁴² Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 131.

²⁴³ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 784.

²⁴⁴ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 51.

²⁴⁵ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 787.

²⁴⁶ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 52; Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). С. 226; Очевидці розповідають про страхіття голоду. С. 1.

потрібно радянській владі"²⁴⁷. Коли журналісту Вайтінгу Вільямсу вдалося звернути "з битой дороги, якою возять туристів, то він сам на власні очі побачив жертви голоду"²⁴⁸.

Водночас В. Чемберлін пише, що в с. Жуки голова колгоспу та інші посадовці допомагали у відвідуванні селянських хат, фактично контролюючи переміщення журналістів. "Доки мої товариші вибирали саме ті хати, які ми мали відвідувати, то все приходилося стрічати в них місцевих комуністів або ударників, на стінах висіли портрети Леніна, Сталіна, Калініна", і гості висловлювали "переконаючі запевнення їхнього вдоволення". "Несподівано вибрав я сам навгадь першу стрічну хату та увійшов до неї. Там була дівчинка, чії мати та четверо братів і сестер померли минулої зими" [тобто 1932–1933 рр., бо стаття датована 28 травня 1934 р. – Т. Б.]. Супровідники "не мали нічого до говорення... навіть закам'янілі місцеві урядовці не могли нічого сказати, щоб його [голод] заперечити"²⁴⁹. За це він був змушений покинути СРСР, як і Ю. Лайонс.²⁵⁰

Натомість після закінчення жнив, коли пік голоду було пройдено та влада почала давати людям зерно і показово влаштовувати випікання хліба з нового врожаю, "Москва організовує тепер поїздки кореспондентам чужинецьких газет, які здобули довіру комуністів, що завжди подають відомості, які є бажані Москві"²⁵¹.

Тереза Черфас змогла простежити цілий ланцюг дій, вжитий Г. Джонсом для того, щоб потрапити в Україну. Цьому сприяли його зв'язки з Д. Ллойд Джорджем. За нього особисто просив посол СРСР у Великобританії І. Майський заступника К. Уманського у відділі іноземної преси Наркомату закордонних справ А. Неймана, стверджуючи, що сформоване Г. Джонсом враження "до значної міри визначить ставлення Д. Ллойд Джорджа до СРСР". А. Нейман відповів, що Г. Джонс дуже потрібен через свій зв'язок з впливовою газетою "Time", однак є підозри, що "в більшості позитивний" вплив Джонса на газету з 1930 р. уже неактуальний через "зміну його симпатій". Про це свідчить його стаття від 24 січня 1933 р. у "Manchester Guardian". Хоча А. Нейман підтверджує, що "це, звичайно, наша робота, щоб переконати його протилежному"²⁵². Г. Джонс планував поїхати в Україну як гість німецького дипломата в Харкові О. Шиллера. Виходячи на станціях по дорозі у Харків з 11 по 14 березня, він побачив голодування без чекістських окулярів. Більше того, для підтвердження легенди, прибувши до Харкова, він надіслав листівку своїм родичам з описом проведеного часу в столиці України. Однак від ока чекістів було важко сховатися: аташе німецького консульства повідомив нагля-

²⁴⁷ Робітничі заворушення на Радянській Україні: чого Ерію не бачив 1933. *Свобода*. 1933. 11 жовт. С. 1.

²⁴⁸ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 99.

²⁴⁹ Там само. С. 107–108.

²⁵⁰ Beal Fred Erwin. *Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow*. P. 325–326.

²⁵¹ Большевики не пускають на Україну англійських журналістів. *Свобода*. 1933. 19 верес. С. 1.

²⁵² Cherfas Teresa. *Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggeridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery*. P. 789–790.

дача Г. Джонса у Харкові, що останній зійшов з потяга у Білгороді і відвідував українські села, зупиняючись на ночівлю в селян²⁵³.

Про інформаційну блокаду свідчить і наявність чотирьох цензорів, які володіли різними мовами у відділі преси Наркомату закордонних справ на початку 1930-х рр., погоджуючи кожен телеграму чи повідомлення по телефону, а також анотацію статей, які уникли цензурування²⁵⁴. Цензуруванню підлягали повідомлення всіх журналістів, навіть тих, хто користувався прихильністю советської влади. Не будучи посвяченою в деталі організації інформаційної блокади, львівська газета "Діло" так чи інакше досить влучно описала її на прикладі В. Дюранті. Останній зміг надіслати зведення своїй газеті "Times", яких "радянська влада була б не випустила з Москви", з Парижа. У них від повідомив про втечу з України мільйона селян, які не повернулися на весняну сівбу, стало зрозуміло, що "вони втекли з України, шукаючи порятунку від голоду. А про це не можна було подати з Москви, бо цензура не пропустила. Подібних випадків цензурування є багато"²⁵⁵.

Склалася ситуація, як влучно зазначив Ю. Лайонс, коли "глухонімий репортер був герметично запечатаний у готельній кімнаті"²⁵⁶. Але попри всі ці обставини, внаслідок появи публікацій, підготовлених професійними журналістами, відбулося не тільки поповнення джерельної бази Голодомору документами особового походження. Це був вихід на наступний, найбільш цілісний на той час рівень репрезентації трагічних подій.

Серед тих, хто прислужився надзвичайній за своїм значенням справі, прислужилися праці окремих журналістів, при тому не їхні статті, а спогади про побачене в СРСР, зокрема й голод в Україні. Це видання Малкольма Муггеріджа "Winter in Moscow" (1934)²⁵⁷, Вільяма Чемберліна "Russia's Iron Age" (1934)²⁵⁸, Юджина Лайонса "Assignment in Utopia" (1937; був змушений покинути СРСР)²⁵⁹. Саме ці спогади=свідчення надихнули Дж. Орвелла до написання знаменитого роману "1984"; у своїй рецензії Орвелл назвав їх однією з ключових антирадянських праць і оцінив як одну з небагатьох надійних оповідей про сталінський режим²⁶⁰.

Фред Біл жажнувся абсолютній диктаторській владі Сталіна, який спромігся встановити контроль над всіма редакціями, друкарськими верстатами, текстами, поставити поза законом всю опозицію. Така советська преса (уже не преса, а "пропаганда"), яка досягла ступеня "повного розтління" або "повної проституції"

²⁵³ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggerridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 790–792, 794.

²⁵⁴ Ibid. P. 790.

²⁵⁵ Голгофа українського народу. С. 16.

²⁵⁶ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggerridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 797.

²⁵⁷ Muggerridge Malcolm. Winter in Moscow. London: Eyre & Spottiswoode, 1934. 252 p.

²⁵⁸ Chamberlin William Henry. Russia's Iron Age. Boston: Little, Brown and Co, 1934. 400 p.

²⁵⁹ Lyons Eugene. Assignment in Utopia. New York: Harcourt, Brace and Co, 1937. 665 p.; Див. також: Ботушанська О. Пам'яті мільйонів жертв Голодомору в Україні. С. 107–112.

²⁶⁰ Orwell Georg. Impenetrable Mystery [Review of "Assignment in Utopia" by Eugene Lyons]. *New English Weekly*. 9 June 1938. P. 169–170.

(complete prostitution) була "засмічена неправдою", яку використовували кореспонденти, делегати, студенти й туристи, несучи відповідну картину життя в соєтах для зовнішнього світу²⁶¹.

Нарешті варто окремо зупинитися на постаті Волтера Дюранті – талановитого журналіста-маніпулятора, якому вдавалося майстерно поєднувати сервілізм, відверту брехню, приховані вигадки з правдою, напівправдою і не-всією-правдою, людини, яку б тепер назвали *Holodomor denier* (людина, що заперечує Голодомор), впливаючи водночас на бачення подій в СРСР Президента США Франкліна Рузвельта²⁶².

Його цинічне ставлення до подій, свідком яких він став, було закладене вже в зухвалу назву збірки нарисів-спогадів, видану 1935 р. в Лондоні і Нью-Йорку "I write as I please / Пишу, як мені хочеться"²⁶³. Очільник московського офісу "The New York Times", за визначенням Марка фон Гагена, став рупором сталінської пропаганди, фактично урівнюючи "The New York Times" з "Правдою" чи "Ізвестіями"²⁶⁴.

Описуючи по свіжих слідах свої враження від 14-річного перебування в СРСР, автор захоплено стверджує, що Москва (й зрештою СРСР) є найцікавішим місцем на землі, адже саме тут "на ваших очах твориться щось зовсім нове в історії людства"²⁶⁵. Така піднесена риторика цинічно співвіснувала з абсолютно протилежним наративом у приватних розмовах з дипломатами та колегами-журналістами. У них В. Дюранті визнавав "все гостріше проблему нестачі продовольства" (грудень 1932 р.), ділився описом картин невимовного жаху та оцінював кількість жертв в СРСР під десять мільйонів як применшену²⁶⁶.

У статтях же він, детально зупинившись на голоді 1921–1923 рр., цинічно ігнорує голодову катастрофу 1932–1933 рр. Про неї Дюранті взагалі згадує побіжно, хоча на власні очі бачив те, що відбувалося в українському селі в цей час (він, як мінімум, двічі мандрував Україною, у квітні і наприкінці літа 1933 р.). Зауваживши, що "щось пішло не так з урожаєм, хоча засіяні площі дорівнювали минулорічним, і погода загалом була сприятливою", він усю провину за продовольчі проблеми покладає на бюрократію й неповоротке управління, власне, на місцевих чиновників, спекулянтів, а також на найгірші риси характеру самих селян-індивідуалістів (тобто одноосібників): заздрість і ворожнечу (очевидно, до влади?). Крім того, селяни подекуди поїдали насінне зерно, тому посіви були настільки "легкими", що врожай був заглушений бур'янами, та й селяни "були надто виснажені", аби збирати його²⁶⁷.

Якби ще на півроку залишити сільське господарство без уваги влади, – робить далі висновок журналіст, – то найродючіші землі Росії (Україна, Поволжя та

²⁶¹ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. P. 326–327.

²⁶² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 234.

²⁶³ Duranty Walter. I write as I please. New York, 1935. 366 p.

²⁶⁴ Currie Duncan M. Revoking Stalin's Pulitzer. The Right Stuff. *The Harvard Crimson*. December 3, 2003.

²⁶⁵ Duranty Walter. I write as I please. P. 328.

²⁶⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 223.

²⁶⁷ Duranty Walter. I write as I please. P. 322.

Північний Кавказ) перетворилися б на пустелю, а "аграрну проблему можна було б вирішити лише шляхом винищення селянства" (!). При цьому "буквально виграли перемогу у справі "соціалізації села" вдалося завдяки успішним діям політвідділів МТС, що стали запізним відкриттям Сталіна²⁶⁸.

Парадоксально, але рятівний наратив В. Дюранті стосовно оцінки дій влади чітко корелюється з пропагандистськими тезами сучасних російських істориків: дізнавшись про проблеми, влада, мовляв, робила все можливе, аби забезпечити селян зерном і насінням для посіву. Із захопленням оповідач стверджує: "Священний "залізний хлібний фонд" (або військовий резерв) був розконсервований, щоб забезпечити [селян] насінням і продуктами для наступної весни". Зневірених селян спонукали таким чином до роботи, хліб було посіяно, і врожай 1933 року був найбільшим, який коли-небудь знала Росія²⁶⁹.

Повертаючись із Кубані, що вже ледь не процвітала, в Україні він побачив менше слідів бідувань, ніж очікував: так, були "порожні садиби в селах, зазвичай багатолюдних, помітний брак худоби і птиці", але "люди виглядали здоровішими та веселішими, ніж я очікував, хоча вони й розповідали похмурі історії про свої страждання за останні два роки"²⁷⁰. А коли Дюранті цікавився цифрами смертності в місцевих чиновників, усі вони на це ухильно відповідали, що або не певні, або не мають під рукою точних даних. "Лише потім, – пише він, – стало зрозумілим, що всі вони дійсно не мали даних, бо були щойно призначені замість тих, яких замінили на їхніх посадах"²⁷¹.

Символічний заголовок має останній розділ "Час, уперед!". У безмежному захопленні від Сталіна і СРСР Дюранті стверджує, що не може позбутися почуття від проведених у цій країні 14 років, адже "це героїчний період у житті людства", а СРСР – це справді перша по-справжньому соціалістична держава²⁷².

Повернімось до групи спогадів про перебування в СРСР із включенням голоду, виданих авторами окремими збірками після виїзду з країни. На окрему увагу, безумовно, заслуговує австрійський політичний та релігійний діяч, теолог кардинал Теодор Інніцер, який 1933 р. створив Міжнародний комітет допомоги голодуючим в Україні і видав брошуру "Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion" / "Голод. Автентичні документи про масові смерті в Радянському Союзі"²⁷³. Блискуче публіцистичне видання привернуло увагу читача вже з першого погляду: на титульній сторінці в якості підзаголовка вміщено текст про автентичні фотографії дітей 1921–1923 рр. у різних районах голоду в советській Росії, а також тогочасну советську марку, випущену советським урядом на допомогу голодуючим. Усе це читач знайде на обкладинці книж-

²⁶⁸ Ibid. P. 324.

²⁶⁹ Ibid. P. 284–285.

²⁷⁰ Ibid. P. 324.

²⁷¹ Ibid. P. 324.

²⁷² Ibid. P. 340.

²⁷³ Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte.

ки; але "під час голоду, який лютує зараз, жодної допомоги з офіційної советської російської сторони досі не було", – йшлося далі в тексті на титулі.

Брошура містить низку матеріалів, присвячених голодовій катастрофі 1932–1933 рр. у большевицькій Росії, передусім на Поволжі, Північному Кавказі, в Україні та на Кубані. Серед них привертає увагу Звернення кардинала Теодора Інніцера (с. 4–5), Меморандум "Російський голод" генерального секретаря 9-го Конгресу національних меншин Європи д-ра Евальда Амменде із конкретною програмою дій допомогової акції (серпень 1933 р., с. 5–22); другий меморандум д-ра Амменде (початок грудня 1933 р.). Тут, зокрема, автор наводить важливе свідчення австрійського журналіста Ніколауса Басехеса, кореспондента "Neue Freie Presse" про неймовірні масштаби жертв голоду: "Кампанія колективізації [в СРСР] коштувала принаймні стільки ж людських жертв, скільки велика війна", с. 22–32²⁷⁴). Окремо слід сказати про звіт д-ра Отто Шиллера, аграрного експерта, багаторічного члена німецької місії в Москві про голод на Північному Кавказі (с. 32–33), звіт журналіста Малкольма Маггеріджа, який "до в'їзду в Росію був переконаним шанувальником СРСР", але кардинально змінив своє ставлення до країни, коли побачив на власні очі "жахливі умови життя в Україні", на споконвіку найбагатших і найродючіших землях (с. 33–34).

Далі в протоколах професора Аухагена, відомого агронома, директора Інституту Східної Європи у Вроцлаві (с. 34–35), наводяться унікальні для того часу свідчення: "Про жахливі випадки канібалізму. В Києві за канібалізм ув'язнено 150 осіб. У [Київській області] жінка вбила трьох своїх дітей, щоб їх з'їсти, в Кривому Розі затримали жінку, яка вбила свого чоловіка з тієї ж причини"; "У Бердянську, колись одному з найбагатших місць Таврійської губернії, щодня від голоду помирає 10 людей: усі вони селяни; окремі селища цієї губернії майже повністю безлюдні. У двох селах неподалік "Дніпробуду" голодною смертю загинуло 4 тисячі людей" (с. 35).

До брошури увійшли також звіт П'єра Берланда, московського кореспондента паризької газети "Le Temps" (с. 35–37); офіційні советські повідомлення, що різко контрастують з наведеними свідченнями (с. 37–39); матеріали щодо створення кардиналом Теодором Інніцером Комітету допомоги українцям (с. 39–46), а також його "Звернення до світової совісті" (16–17 грудня 1933 р., с. 46–49). У Додатках розміщено низку свідчень про голод 1932–1933 рр. на Поволжі (с. 50–55) і так звані "голодні листи" (16 листів 1933 р. з різних голодуючих регіонів, у тому числі два "з України" і "з Мелітопольського району", решта – з Кубані, Поволжя, Північного Кавказу тощо, с. 55–64). До брошури додано "Мапу районів Голоду".

²⁷⁴ Н. Басехес прожив у Росії 15 років; був висланий 1937 р., але ще раніше, у липні 1932 р. Сталін у листі до Молотова і Кагановича писав, зокрема: "Предлагаю: а) облить грязью эту капиталистическую мразь на страницах "Правды" и "Известий"; б) спустя некоторое время после того – изгнать его из СССР". Зрозуміло, вказівка вождя була виконана (див.: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва : РОССПЭН, 2001. С. 224–226; цит. за: Видгоф Л. М. Вокруг поэта: Эмилий Миндлин, Николаус Басехес, Георг Себастьян. *Toronto Slavic Quarterly*. 2015. № 54. С. 174–184).

Двома роками пізніше кардинал Теодор Інніцер сприяв німецькому громадському діячеві й публіцистові Евальду Амменде в публікації книги "Чи повинна голодувати Росія? (1935)" із 22-ма світлинами Александра Віннербергера з голодного Харкова 1933 р., що їх Т. Інніцер передав Амменде²⁷⁵. Англomовний переклад мав назву "Human Life in Russia" / "Життя людини в Росії" (1936, 1984)²⁷⁶.

Праця дипломата Е. Амменде базувалася на даних советської преси, повідомленнях від надійних свідків, іноземних експертів, які роками працювали в СРСР, біженців різних національностей, які змогли втекти за кордон. За словами дипломата, він використав і листи від жертв голоду, які мешкали в різних частинах Росії, повідомлення іноземних журналістів. Автор наголосив, що він торкається подій останніх кількох років, про які не писали²⁷⁷. На жаль, у книзі відсутні посилання на джерела, що унеможлиблює їх ідентифікацію.

До зазначеної групи джерел спогадів входять також різноформатні свідчення іноземних спеціалістів різних галузей виробництва, а також тих, хто отримав можливість здійснити подорож до СРСР. Серед них – ідеаліст та прихильник комуністичної ідеї Фред Біл, який перебував у Харкові під час голоду та підготував свої спогади "Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow" / "Пролетарська подорож: Нова Англія, Гастонія, Москва" (1937)²⁷⁸. Він був вражений тотальною системою контролю над пресою, яку зміг розгледіти попри свою прихильність до комунізму: іноземні журналісти в Москві просто не мали можливості писати про голод, а якби й написали, то не мали б змоги надіслати до своїх газет, бо їх би одразу вислали з країни²⁷⁹. Згадував він про те, що навесні 1933 р. Сталін боявся загальноселянського повстання; що колгоспна система являла собою суцільну руїну: була небезпека, що не буде чим годувати робітників; про голодуючих, які вриваються вночі до магазинів, незважаючи на охорону; жебраки повсюди в Україні, де б він не був, які тікали з колгоспів²⁸⁰.

До того ж, навесні 1933 р., коли розтанув сніг, Фред Біл разом з "російсько-американським товаришем" з ХТЗ поїхав до колгоспу недалеко від села Чугуєва. Село було мертве. Вони побачили тут лише одну опухлу жінку. Бачили мертвих на вулицях та в хатах, уже розкладені трупи й недавні. Вразили два написи на дверях двох хат. Перший: "Благослови Господь тих, хто входить до хати, щоб вони ніколи не страждали так, як ми". Другий напис на дверях іншої хати, де було двоє померлих старшого віку: "Мій син. Ми не могли чекати. Буде Господь з тобою". Як пояснює Фред, вони вочевидь не дочекались посилки з їжею від сина²⁸¹.

²⁷⁵ Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen- Und Völrerschicrsale In Der Sowjetunion. Wien, 1935. 405 S.

²⁷⁶ Див.: Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p.

²⁷⁷ Ibid. P. 22

²⁷⁸ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. 352 p.

²⁷⁹ Ibid. P. 286.

²⁸⁰ Ibid. P. 319, 322, 295–296.

²⁸¹ Ibid. P. 305–307.

Уже згаданий німецький аналітик та дипломат, аташе з питань сільського господарства, свідок голодової катастрофи Отто Шиллер виступив зі збіркою "Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowjetunion" / "Криза соціалістичного сільського господарства в Радянському Союзі" (1933)²⁸².

Карвет Веллс, британський мандрівник і письменник, прямує влітку 1932 р. з Ленінграда до гори Арарат у Туреччині, проїхав Україною потягом і виходив з нього лише на зупинках. Він мав змогу побіжно ознайомитися з теренами, де лютував голод, але залишив яскраві свідчення, по суті, подорожні нотатки під доволі промовистою назвою: "Kapoot: The Narrative of a Journal from Leningrad to Mount Ararat in Search of Noah's Ark" / "Безлад: Оповідь з журналу подорожі від Ленінграда до гори Арарат у пошуках Ноева ковчега" (Нью-Йорк, 1933)²⁸³.

У передмові він промовисто висловив свої відчуття від подорожі: "Ніколи не міг уявити собі, що люди можуть опуститися до рівня, до якого їх довів комунізм на землі Великого Експерименту". Загалом і цей наратив переконливо (і вкотре) засвідчує, що західні спеціалісти чудово розуміли, що відбувається в тій країні, яку вони відвідували або в якій проживали: "Якщо є місце на землі, де такі умови [для життя] відсутні, то це Україна та Північний Кавказ. [...] постійний дискомфорт і голод поступово стали частиною гри" (р. 132); "маси робітників, доведених до відчаю голодом і бідністю, утворюють мандрівні орди, які шукають якесь невідоме місце, що може задовільнити першочергові життєві потреби. [...] Запровадження паспорта, призначеного, окрім його використання для політичного терору, для утримання робітників на полях і на фабриках, може досягти успіху лише за допомогою грубої сили, підкріпленої безжальним застосуванням голоду як зброї. Існує унікальний у російській історії дефіцит їжі і жахливі його наслідки. Заслання та розстріли, іноді цілих сіл чи колективів, не можуть дати насіння кукурудзи [...]"²⁸⁴.

В одному з розділів під назвою "Ліквідуючи куркулів" знаходимо яскраві замальовки: "Чим глибше ми занурювалися в Україну, яку називали зерносховищем Росії, тим менше їжі можна було знайти і тим більше ознак голоду можна було побачити всюди. Годинами ми їхали країною, що нагадувала Північну Дакоту або Саскачеван, за винятком того, що вона вся, наскільки могло бачити око, була вкрита бур'янами"²⁸⁵. Будинки селян були порожніми, без дахів, із зруйнованими парканами, возами без коліс, реманент був хаотично розкиданий, а селяни, що виглядали жахливо бідно, з ногами, обмотаними ганчір'ям замість взуття, байдуже дивилися на поїзд, що рухається, не відповідаючи пасажирам, що привітно махали їм руками.

Причини трагедії мандрівник вбачає в насильницькій колективізації і винищенні заможного селянства: "Мало хто знав із нас, яку трагедію переживали ці лю-

²⁸² Schiller Otto. Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowjetunion. Berlin : Verlagsbuchhandlung Paul Parey, 1933. 82 S.

²⁸³ Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p.

²⁸⁴ Ibid. P. 259.

²⁸⁵ Ibid. P. 113–114.

ди в результаті колективізації їхніх господарств і ліквідації куркулів. Раз чи двічі на день ми проїздили повз товарний потяг (він пропускав нас), що віз куркулів до Сибіру, де вони будуть винищені самою природою або кулями наглядачів у «трудовах таборах». Автор зауважує, що йому доводиться мандрувати Україною в розпал голоду – в липні 1932 р.: "З вікон вагонів ми бачили дітей, що їли траву. Вигляд маленьких дітей з розпухлими від голоду животами не є чимось незвичайним в Африці, але тут вперше мені довелося бачити білих дітей в такому стані"²⁸⁶.

Зневажливо полемізуючи з В. Дюранті, який намагається вживати евфемізми, аби завуалювати реальну картину, К. Веллс зазначає: "Волтер Дюранті ненавидить використовувати просте слово "голод" або звичне слово "голодування"; він не зміг пояснити, чому Кремль (тобто Сталін і Комуністична партія) живуть, як бійцівські півні, в той час, як мільйони беззахисних не лише вмирають, але вже фактично померли від того, що він називає недоїданням"²⁸⁷.

Категорично не сприймаючи неправду, що її поширював В. Дюранті, автор із жахом наводить цинічну заяву Пулітцерівського лауреата в статті в "The New York Times" від 9 липня 1933 р. під заголовком "Страждання росіян підтверджені червоними" / "Russian Suffering Justified by Reds". Цей пасаж мав би виправдати злочини більшовиків: "Зрештою ті, хто вмирають тут, не є найкращими, відважними та наймолодшими, але найстаршими і найслабшими. Так, це жорстокий аргумент. Але СРСР близький до того, аби перевершити жорстокість Азію, і приказка "життя – копійка" вже століттями використовується, коли йдеться про людські цінності в царській Росії"²⁸⁸.

За редакцією німецького інженера д-ра Альфреда Лаубенгаймера в 1933 р. побачила світ збірка свідчень "Die Sowjetunion am Abgrund!" / "Радянський Союз на межі!"²⁸⁹. Друге видання 1937 р. мало не менш промовисту й пряму назву "Und du siehst die Sowjets richtig, Berichte von deutschen und ausländischen "Spezialisten" aus der Sowjet-Union" / "І ви правильно бачите Совети: звіти німецьких та іноземних фахівців з Радянського Союзу"²⁹⁰.

Книга не просто промовляє, вона буквально волає про трагедію голоду. На титулі читаємо: "Хто ще сумнівається в істині, має подивитись виставку "Голодні листи з радянської Росії" на Belleallianceplatz 6a (Берлін)". У виданні знаходимо унікальні свідчення: в 1932 р. через недолуге господарювання в Україні загинуло від голоду 50% поголів'я коней, що стало однією з причин катастрофи"²⁹¹.

²⁸⁶ Ibid. P. 115.

²⁸⁷ Ibid. P. 117.

²⁸⁸ Цитовано за: Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. P. 117.

²⁸⁹ Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee: Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S.

²⁹⁰ Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig : Berichte von deutschen und ausländischen "Spezialisten" aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin : Nibelungen-Verlag, 1936. S. 352–362. Праця була вперше видана 1933 р.; ще одне перевидання мало місце 1938 р.

²⁹¹ Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! S. 19.

в Уманському районі, зокрема за свідченням достовірного джерела, "одна корова припала на 23 господарства!"²⁹². У книзі наведене фото кількох зразків хліба з голодуючих регіонів Криму та Поволжя, зробленого з подрібненої соломи, полови і насіння бур'янів (літо 1933 р.)²⁹³.

Також цитуються листи з України, колись однієї з найродючіших земель Європи: "Тисячі померли від голоду, багато хат порожні [...], голод і смерть у кол-госпах. Ви чуєте це звідусіль: людей їдять [...]" (квітень 1933 р.)²⁹⁴. Інший приклад – свідчення лікаря, який нещодавно одружився на дружині фермера; він був напівголодним і опухлим (з голоду!). "Дружина йому сказала, що мертву дитину не могла поховати, вони так зголодніли, що зварили її і з'їли" (травень 1933 р.)²⁹⁵. Загалом видання містить оповіді 17-ти очевидців трагедії. У книзі репродукується 18 фото, в тому числі – самого редактора, а також фотодокументи Александра Віннербергера.

Друге видання свідчень стало, по суті, іншою книжкою зі значно розширеним візуальним рядом: уміщено 102 фотографії, з-поміж яких несподівано з'являються фото 1921–1923 рр. Фотодокументи цього видання заслуговують на спеціальний аналіз; наразі можна висловити дуже обережне припущення, що задля дискредитації автентичних фотографій А. Віннербергера 1932–1933 рр. через агентурну мережу ОДПУ до видання могли бути долучені "сторонні" фотографії з попереднього голоду на Поволжі. Схожа історія з маніпуляціями та замінами автентичних фотодокументів про голод трапилася з англомовним перевиданням праці Е. Амменде "Чи мусить Росія голодувати" (див. 1.3.3), що, зважаючи на яскраво виражений маніпулятивний та дезінформативний характер інформаційної війни проти голоду в Україні советської влади, нашо́вхує на думку про підміну світлин про голод як на складову такої пропагандистської кампанії.

Одна із оповідей інженера Г. Кістлера вражає яскравими й влучними деталями трагедії: "Ох, як жахливо тут виглядало! Села повністю вимерли. "Ні собаки, ні kota не було видно?" – здивовано запитав я кучера. Він мене просвітив: "Люди вмирають з голоду, цілі покоління вимерли, голодували або були вигнані в Сибір". Я увійшов у глиняну хату. Нудна кімната без жодного предмета меблів. У куті на ганчір'ї, соломи вже немає, лежить істота. Це не може бути людина. Божевілля говорить з очей. Змарнілий скелет гризе гнилий цукровий буряк. Людина не має сили у своїх руках, немає сили піднятися. Жахливе, жахливе видовище. Всі родичі заслани або заарештовані. В іншій садибі – житловий будинок із солом'яним дахом, який покритий лише наполовину. Тут ми знайшли голодного чоловічка, подертого і в лахмітті. Цей жертвує своїм дахом над головою, щоб дати своєму голодному коню соломи. Величезні поля лежали під паром і не оброблені"²⁹⁶.

²⁹² Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! S. 20.

²⁹³ Ibid. S. 30.

²⁹⁴ Ibid. S. 51.

²⁹⁵ Ibid. S. 52.

²⁹⁶ Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig. S. 351.

На спеціальне дослідження заслуговують спогади А. Віннербергера (1939), написані на основі побаченого, адже весною 1933 р. він працював у Харкові²⁹⁷ (детальніше про А. Віннербергера див. 1.3.3), провівши при цьому в СРСР понад 15 років. Він читав советську пресу, розмовляв з робітниками, гедеушниками. Причини голодової катастрофи бачив у депортації селян, позбавлення їх хліба, забороні продажу залізничних квитків. Не міг він осягнути і причин байдужості Заходу щодо голоду²⁹⁸.

Вражають його найбільш влучні спостереження щодо функціонування державної советської машини, причетної до організації голоду, оцінка мілітаризації економіки, названу для країни й цілого світу індустріалізацією: "Ціла країна працює винятково на військову промисловість. Кров і сльози радянських людей обертаються на озброєння"²⁹⁹. Саме для майбутньої війни було створено диявольську систему вилучення зерна в українців на потреби мілітаризованої економіки та годування росіян: "Що за кривава іронія! Держава відбирає зерно в нещасних людей тисячами тонн за ціну 5 коп. за кілограм для того, аби продати його для їхнього спасіння за ціну в стократ вищу (в Росії з одного кілограма зерна випікають 2 кг хліба)"³⁰⁰.

Інженер не міг оминати організації поховання жертв голоду. У Харкові не знали, що робити з трупами. Врешті-решт створили "7 кладовищ на околицях міста, в кожному з них було по 250 могил, у кожній – по 15 трупів. Легко обрахувати, що так було поховано 30 тис. людей у цей час [1933]". А "від картини відбирання трупів стигне кров у жилах кожної цивілізованої людини. Мертвих дітей виривали з рук матерів, що кричали, живих дітей відривали від грудей мертвих матерів..."³⁰¹. Описував він історію, як жінка поховала дитину з лялькою, яку вона притискала до грудей, коли вмирала. Два тижні потому жінка побачила на ринку ту саму ляльку. Зчинила лемент, звернулася до міліції. З'ясувалося, що упродовж кількох місяців охоронці з кладовища годували кабанів людським м'ясом і потім на ринку успішно продавали свиняче м'ясо³⁰².

Навесні 1933 А. Віннербергеру вдалося на власні очі побачити убите голодом українське село: "Мені бракує слів, аби описати жах, який розгортався перед спостерігачем. Половина хат була безлюдна, солома з дахів була забрана, нею годували кількох коней, хоча вони невдовзі здохли. Ані собак, ні котів не залишилося, самі лише пацюки, які при денному світлі гризли худі трупи, які лежали повсюдно. Випадки канібалізму траплялися щодня, влада вже перестала реагувати"³⁰³.

²⁹⁷ Hart und Hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnamen der Verfassers A. Wienerberger. Zalzburg ; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s.

²⁹⁸ Марочко В. Австрійський інженер А. Віннербергер – фотограф Голодомору. С. 100–101.

²⁹⁹ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 8160 укр. Оригінальні фото 1932–1933 рр. з Харкова, Україна. С. 32.

³⁰⁰ Там само. С. 38.

³⁰¹ Там само. С. 40.

³⁰² Там само. С. 35.

³⁰³ Там само. С. 41.

Вочевидь з розмов з посадовцями йому вдалося отримати певні статистичні підрахунки демографічних утрат. Він зазначив, що "на півдні Росії [Україна, Північний Кавказ, Поволжя] підтвердився факт загибелі не менше 20% населення цих регіонів (12 млн із 60-ти)"³⁰⁴. Наведені цифри потребують професійного історико-демографічного аналізу та коментування, тож ми залишаємо їх за межами нашого дослідження.

Узагальнення А. Віннербергера виглядало вироком советському режимові, що допустив таке, і гнівним докором світові, який залишився стороннім оглядачем: "Я переконаний, що нещасні українці змушені були гірко заплатити за це розчарування Кремля [Україною]. Багато європейців спостерігали за жахливою трагедією голоду на півдні Росії (в Україні) [вставка перекладача] в 1933 р. Небагато з них знали, що це було добре організоване масове вбивство, рівних якому за масштабами та звірством немає у світовій історії"³⁰⁵.

Принципово важливо зазначити парадоксальний рівень розуміння й усвідомлення інженером А. Віннербергером масштабів і причин трагедії – він є практично сучасним.

До справи оприлюднення фактів злочину Советів долучилися також *українські громадські та політичні діячі*, які на той час легально чи нелегально опинилися за межами країни. Позбавлені правдивої інформації вони вважали за свої обов'язок зібрати та використати доступні їм джерела. Серед перших таких збірок про голод стала праця Василя Мудрого, редактора газети "Діло". Його посада пояснює, чому саме до нього потрапляли листи очевидців, які намагалися повідомити своїх родичів чи світ про голод.

Тож у книжечці під назвою "Лихоліття України" він подав історичну довідку про завоювання України більшовиками, а в додатках – свідчення іноземних журналістів, опублікованих у пресі США, Франції, Бельгії, Швейцарії, Німеччини. Він використав советські офіційні повідомлення, що, на думку упорядника, були причетні до голоду, два оповідання втікачів, 27 листів з України (разом 49 усно-історичних джерел)³⁰⁶. Зауважимо, що ця збірка була розрахована на референтів і могла використовуватися для підготування промов у день національної жалоби³⁰⁷.

Наступного 1934 року було видано дві збірки документів та одне фактично дослідження голоду. Першою стала збірка Гліба Лазоревського "Glód na Ukrainie i jego przyczyny" (1934)³⁰⁸, яка збрала під однією палітуркою 19 листів з України. Другою – видання української діаспори "Famine in Ukraine" (New York: United Ukrainian Organizations of the United States, 32 pages)³⁰⁹. До неї було включено текст резолюції Палати представників США від 28 травня 1934 р. № 399 про засудження

³⁰⁴ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 8160 укр. Оригінальні фото 1932–1933 рр. з Харкова, Україна. С. 41

³⁰⁵ Там само. С. 36

³⁰⁶ Мудрий В. Лихоліття України.

³⁰⁷ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 184.

³⁰⁸ НІ. Л. [Гліб Лазаревський]. Glód na Ukrainie i jego przyczyny.

³⁰⁹ Див.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 107.

Великого Голоду, уривки з репортажів про голод з американських, канадських та британських часописів, документи советських дипломатів із запереченням голоду³¹⁰.

Того ж року було завершено дослідження О. Бочковського, написане на замовлення Українського пресового бюро в Лондоні (уперше опубліковане лише 2019 р.). Автор посилався на статті Г. Джонса, лист з України про голод і чи не вперше порушив питання супроводу текстів про голод початку 1930-х рр. фотографіями голоду поч. 1920-х рр. За найважливіше джерело його праці, за його словами, стали "оригінальні листи з радянщини, писані жертвами голодової епідемії", які "сотнями доходять сюди звідти" та перебувають на зберіганні низки українських допомогових комітетів й організацій (зокрема, Громадський комітет рятунку України у Чехословаччині, Варшавський допомоговий комітет)³¹¹. Згадував він і про понад 150 тисяч листів, зібраних організацією "Брати в біді", частина з яких була оприлюднена в кількох виданнях³¹². Іншими джерелами стали повідомлення біженців, чужинців, закордонних кореспондентів³¹³. Загалом О. Бочковський посилався на 10 листів, 22 статті журналістів та 5 повідомлень подорожувальників і втікачів з СРСР (разом 37 джерел)³¹⁴.

Ще два свідчення було опубліковано: в календарі "Нового шляху" (Саскачеван, 1935) – фрагмент зі спогадів Юрія Горліс-Горського "Колгосп над Інгулом"³¹⁵, у часописі "Гуртуймося" (1937) – свідчення іноземки про голод³¹⁶.

Сидір Корбут у своїй збірці під промовистою назвою "Україна в огні" (1936)³¹⁷ опублікував деякі документи, серед них відозву, заклик, звернення також з посиленням на свідчення очевидців.

Окремі згадки про голод знаходимо в листах, що приходили до українських емігрантів від родичів. У листуванні з Ольгою Кобилянською від 8 червня 1932 р. Д. Геродот (Д. Івашин), який перебував за кордоном в Румунії та робив дописи до "Тризуба", згадав про лист, який отримав від брата з Катеринославщини. Останній пише, "що ціла родина пухне з голоду. Крім хліба та солі, нічого не мають", просить про допомогу золотом або доларами³¹⁸. Я. Зозуля в червні 1932 р. згадав про лист від людини, яка повернулася з Києва. У ньому йшлося про "голод і ріки крові", а сам Я. Зозуля мусить "регулярно посилати пакунки, бо голод у селянських хатах"³¹⁹. В іншому листі (вересень 1932 р.) Я. Зозуля писав про листи з дому, в яких

³¹⁰ Ковальчук О. "Боротьба за правду про Великий голод" (заходи української громади США і Канади з визнання голодомору 1932–1933 років в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 130.

³¹¹ Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. С. 81, 86, 99.

³¹² Там само. С. 81.

³¹³ Там само. С. 82–83.

³¹⁴ Там само. С. 84–119, 142.

³¹⁵ Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі). С. 106–115.

³¹⁶ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 111–112.

³¹⁷ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 68.

³¹⁸ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 15.

³¹⁹ Там само. С. 19.

його благають вислати харчі, бо "голод в очі заглядає"³²⁰. У серпні адресант знову згадував про голодування родичів та відсутність їжі³²¹.

Подібні за змістом листи, адресовані друзям всередині УСРР. Зберігся останній лист від священника села Пискошине (Мелітопольського повіту, тепер Веселівського району, Запорізької області) до історика Д. Яворницького від 14 травня 1933 р. Голодуючий панотець, переступаючи через свою гідність ("неймовірно важко звертатись за допомогою та набридати своїми проханнями, але голод змусив йти на все") звертається за допомогою. Він описує своє харчування ("траву та всяку зелень"), штучний характер голоду ("хліба в нас було багато, але його відібрали всюди і кудись повезли"), масову смертність ("на трупи вже не звертаємо уваги, їх звозять, як падаль. Від села лишилась четверта частина напівживих людей")³²².

Наведемо для порівняння вже згадуваний лист німця Йогана Завадського (с. Івангород, нині Запорізький район Запорізької області). У серпні 1933 р. він у листі до німецької газети, що виходила в Харкові, зізнався у вбивстві і поїданні трирічної доньки. За його свідченням, наважитися на відчайдушний крок самовикриття його примусила цинічна брехня "Німецької центральної газети", що пише про надлишок їжі, хоча насправді люди в селі "розпухли від голоду та хвороб", і їм "приходиться подихати з голоду". Такий самий лист він "написав у Німеччину"³²³.

Заслугують на увагу описи ситуації вдома (лютий 1933 р.) біженців, яким удалося дістатися Румунії: непридатна до життя ситуація через абсолютну нестачу їжі, одягу та взуття; люди "голодують до смерті"; поради вдалися до низки заходів, які ускладнюють перетин кордону, ті ж, хто зважується на це, ризикує життям; населення "нездатне повставати"³²⁴. Навесні румунські поліцейські так описували ситуацію в УСРР: нестача їжі, відсутність можливості заробити, депортації до Сибіру за несплату податку, придушення релігії³²⁵.

Інші джерела також подавали аналогічні відомості. Ю. Тищенко (Сірий) у листі до В. Винниченка від 9 вересня 1933 р. пише про злочинну діяльність советської влади в Україні³²⁶. Н. Григориїв пише в листі до Б. Залевського (25 березня 1934 р.), що йому "пощастило прочитати доповідь чехословацького посла з Москви з минулого року, в якій підтверджується загальна ненависть до уряду й голод: до 1 липня минулого року в самому Києві було зареєстровано 148 матерів, що поїли своїх дітей"³²⁷.

³²⁰ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 26.

³²¹ Там само. С. 51–52.

³²² Голодомор 1932–1933 років на Веселівщині. *Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років*. Мелітополь, 2008. С. 46.

³²³ Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. С. 68–69.

³²⁴ Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. P. 23–24.

³²⁵ Ibid. P. 24.

³²⁶ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 57–60, 69–70.

³²⁷ Там само. С. 105.

Першу спробу своєрідного аналітичного дослідження голоду в УСРР ("Українське питання", Євген Ляхович) можна датувати не раніше 25 квітня 1934 р. Автор писав його для британців, намагаючись описати непосвяченому в перипетії української історії голод. Він порівнював голод 1933 р. з голодом 1922 р. Число жертв оцінював у 6 мільйонів людей, наводячи при цьому дані щодо смертності по окремих селах. Висловлював подив з байдужості советської влади, що не тільки сама не надавала допомоги, але й перешкождала її надходженню, заперечуючи сам факт голодування мільйонів українських селян³²⁸.

Відомі й інші тогочасні дотичні наукові розвідки. Зокрема, дослідження М. Ковалевського пов'язувало національну політику советської влади з аграрною, встановивши штучний характер голоду. Вільям Гантт проаналізував причини Голодомору, вказуючи на три чинники: урядову політику, направлену проти України, створення продуктового резерву для Червоної армії, внутрішню політику стосовно селян. Жодна з указаних причин не була пов'язана з неврожаєм³²⁹.

Ці збірки та поодинокі наукові студії фактично підбили підсумок щодо намагання української спільноти та небайдужих представників західного світу осмислити масштаби голоду "по гарячих слідах", коли автори особисто стикалися чи з біженцями, чи знайомилися з листами, чи/та певним чином намагалися посприяти допомогівій акції або протидіяти інформаційній кампанії довкола замовчаного советською владою голоду.

Щоправда, не можна заперечувати й факту упередженого ставлення до усноісторичних джерел того періоду частини європейської спільноти. Її чітко артикулював французький прем'єр-міністр Е. Еррію, висловлюючи позицію країн, яким було вигідно налагодити економічні відносини з СРСР: "З Берліна йде вся кампанія про буцімто голод на Україні, добре зорганізована на те, щоби зворушити шляхетні серця ... Колись чули (і чуємо й досі), що Німеччина вигадала Україну. Тепер вона вигадує голод. Ті тисячі листів, що приходять з різних кінців СРСР від голодних з проханням допомогти чим-небудь, усе це зорганізоване на терені советської влади німцями!"³³⁰. Парадоксальним чином Е. Еррію сам підтвердив масовість надсилання листів, про яке йшлося вище, хоча й приписував авторам зовсім інші мотиви їх написання.

Огляд усноісторичних джерел про голод міжвоєнного періоду був би неповним без згадки про низку інших (дещо "несподіваних") джерел, а також інформації, що надходила від очевидців трагічних подій опосередковано. Так, у с. Татарівка (прикордонне село на Славуччині, що межувало з Рівненщиною у складі Польщі) колгоспниця під час польових робіт вийшла до державного кордону і стала кричати селянам, які в свою чергу працювали на полі по той бік кордону: "Дайте

³²⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 328–329.

³²⁹ Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan. *The British Medical Journal*. 1936. № 2 (3939). July 4. P. 19.

³³⁰ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 207.

нам хліба, ми гинемо з голоду"³³¹. Про подібні спроби згадує і Сергій Форсюк (1925 р.н.), який під час голоду мешкав у с. Кривин (нині Славутського району Хмельницької області)³³². Таким є спогад жителя с. Дермань Здолбунівського району Олександра Андрущука, який 1933 р. був учнем першого класу. Під час сніданку до їхньої хати зайшов жебрак, якого батько запросив до столу. Побачивши, як хлопець вередує й перебирає харчами, чужинець розплакався, а невдовзі пояснив, що він з Житомирщини, де від голоду померли його дружина та троє дітей. Чоловік з іншими двома дітьми зміг перейти кордон на польську територію. "Пізніше вони жили в нашому селі, з одним з його синів я ходив до школи" (спогади опубліковані 1993 р.)³³³.

Інформаційне зведення про голод в Україні, Кубані та Кавказі від 5 серпня 1933 р., опубліковане в Стамбулі, містило уривок листа з України про голод, жнива та продаж комерційного хліба³³⁴.

Збирання інформації про голод провадила також військова спецслужба Державного центру УНР в екзилі (створена в 1926 р.). На Рівненщині, на польсько-советському кордоні, діяла мережа розвідувальних пунктів, очолюваних полковником армії УНР, керівником української розвідки на польсько-советському кордоні Іваном Литвиненко-Морозенком. Тарас Бульба-Боровець у своїх спогадах писав, що полковник намагався отримати інформацію про голод 1932–1933 рр. Через кордон зусиллями співробітника для кур'єрських обов'язків Т. Бульби-Боровця переправлялась література та директиви уряду УНР, а назад отримували советську пресу та книги. Маємо унікальне свідчення, що під час голоду вдавалося отримувати "цілу масу зразків "хліба", спеченого з дерев'яної кори, листя, просяної лупи, буряків та інших складників. Такого хліба нормально не будуть їсти навіть тварини. Ці експонати голоду в СРСР уряд УНР з меморандумами розсилав до Ліги націй та по цілому світі, хоч той світ був на все глухий [...]"³³⁵.

Захар Воробйов (українець, уродженець Дубенського повіту) був заарештований в кінці березня 1933 р. під час служби стрільцем 2-го взводу охорони Народного комісаріату шляхів сполучення на станції Таганрог Південний (ймовірно, це територія сучасного аеропорту). Йому інкримінували висловлювання про те, що люди не вірять советській пресі, бо "насправді селянство помирає з голоду". У червні 1932 р. на політзаняттях він не погодився з твердженням про покращення побуту робітників: йдеться про його "погіршення, скоро будеш помирати з голоду". Тоді ж "залишив на столі караульного приміщення написану ним антирадянську листівку". А в серпні 1932 р. на політзаняттях про колгоспи сказав, що

³³¹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 10.

³³² Там само.

³³³ Там само. С. 38.

³³⁴ "Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. С. 38–39.

³³⁵ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 35.

"селян цими колгоспами розорили, скоро всі здохнемо з голоду"³³⁶. Отримав три роки в концтаборах.

Мешканець м. Луцька Юрій Добровольський звертався за дозволом до Луцького повітового староства щодо надання дозволу на читання лекції про події в Радянському Союзі ("Правда про Радянську Росію") в трьох населених пунктах (Цумань, Ківерці та Рожищі). Він зобов'язувався обговорювати виключно стосунки, що панують у советській Росії, такі як "голод, злидні і безправність радянського громадянина"³³⁷.

Оригінальним способом дізналися про голодування селян в УСРР жителі Кобринського повіту. Польська влада розвісила у всіх громадах Поліського воеводства документ щодо присуду народним судом Навлінського району західної округи РСФРР від 19 травня 1933 р. у справі Івана Левчука, який найнявся на роботу в радгосп. Вкрасти два десятки картоплин зі спільного врожаю його спонукало жорстоке голодування, після чого він ховався в лісі та час від часу виходив звідти до овочевих ям. Його спіймали та засудили до 6-ти місяців примусових робіт. Згідно советських законів, вирок суду мав бути вивішений упродовж 2-х тижнів у місцевості, де народився засуджений. Попри те, що мала батьківщина І. Левчука знаходилась з польського боку кордону, вирок вислали до гміни Сехневиче Кобринського повіту. Гміна вочевидь повідомила про отриманий вирок воеводство. Документ сфотографували, переклали польською мовою і вивісили у всіх гмінах і селах для "пропаганди"³³⁸.

Звернімося до іншої групи усних свідчень – *щоденникових записів та поетичних творів* як першоджерел особового походження поч. 1930-х рр. про голод (про листи йшлося у 1.3.2).

Щоденник як історичне джерело займає особливе місце в масиві джерел Голодомору, до того ж, його цінність значно посилює тоталітарний характер советської держави. Це джерело, що формується несанкціоновано, приватно, незалежно від влади, а отже, попри суб'єктивність, віддзеркалює дійсність і її сприйняття певною особою в певний історичний період. Щоденник пишеться насамперед для себе, хоча іноді з наміром залишити нащадкам опис подій, свідком яких випало бути авторові. Зазвичай це рефлексія на певні події й водночас потреба проаналізувати власний духовний стан, знайти відповіді на питання, що хвилюють автора. Щоденник, як зазначав Леонід Зашкільняк, "відбиває миттєвий стан і реакцію на той чи інший конкретний випадок, які з часом можуть у свідомості змінюватися до невпізнанності"³³⁹.

³³⁶ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 45–46.

³³⁷ Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. С. 160.

³³⁸ Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. С. 51–52.

³³⁹ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / підгот. до вид., перед. слово, упоряд., комент., післямова Л. Зашкільняка. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1997. С. 8.

Вище (підрозділ 1.3.2) було надано загальні характеристики щоденникових нотаток з точки зору соціального статусу їх авторів. Тут ми зосередимось на складових голоду, які поставали на сторінках діаріушів, та специфіки його відображення в цьому виді історичних джерел.

Вочевидь автори щоденників, на відміну від очевидців, які записували свої спомини пізніше, а то й свідчили уже в незалежній Україні, не мали повної картини та розуміння суті трагічних подій. Переважно вони лише фіксували шокуючі факти надмірної смертності та голодування. Це зближує авторів діаріушів з авторами листів, які опинились в епіцентрі голодової катастрофи. Картина нелюдських страждань настільки відрізнялася від попередніх напів- та голодних років, що не могла пройти повз їхню увагу, а відтак оповідалась в особистих текстах. Як відзначив Ярослав Файзулін, це погляд на події не просто *зсередини*, а, власне, *очима* жертви (О. Радченко, Н. Білоус та О. Наливайко), спостерігачів (Д. Федербуш, Ю. Самброс, М. Сіньков) та частково ще й співучасника (Д. Заволока)³⁴⁰. Приписання записів означало або смерть від голоду (наприклад, С. Дацюк, родичі І. Малути), або втечу в місто (Н. Білоус), або арешт (Д. Федербуш, О. Наливайко). Наратив про голод представляє різні регіони УСРР.

За 90 років, що минули після здійснення акту геноциду українського народу, найбільш відомими стали щоденники учительки Олександри Радченко та партійця Дмитра Заволоки, тексти яких збереглись у складі архівно-кримінальних справ (вперше оприлюднені лише у 2007 р.).

Наскільки пронизливо точними були описи дійсності, можна судити з того факту, що чекісти воліли знищувати щоденникові нотатки та художні твори заарештованих свідків голоду. Так, два зошити із особистими записами партійця Д. Заволоки, знайдені під час обшуку в листопаді 1935 р., настільки вражали "відвертим засудженням політики партії на селі"³⁴¹, що спецколегія Київського обласного суду вирішила провести закрите судове засідання, а після винесення остаточного вироку, за розпорядженням голови спецколегії обласного суду, щоденник спалили. До нас дійшов перший примірник передруку нотаток, зроблений у Київському обласному управлінні НКВС УСРР³⁴². Три із семи зошитів з нотатками О. Радченко було також знищено слідчими. Приклади можна продовжувати. Однак у роботі репресивної машини траплялися і збої: щоденники В. Кравченка, який перебував під наглядом ОДПУ, збереглися і дійшли до нас³⁴³.

Щодо хронологічних рамок щоденників, то вони широко варіюються: від щоденника, який вівся упродовж двох десятиліть (О. Радченко, 1930–1943; Н. Білоус,

³⁴⁰ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 5.

³⁴¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. С. 539.

³⁴² Богунов С., Даниленко В. 1932–1933 роки очима партійного функціонера (щоденник Д. Заволоки). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. Вип. 1 (20). С. 66.

³⁴³ Ткаченко В. Архівні матеріали та спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 років. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6. *Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* / [голов. ред. Г. Скрипник] МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 245.

1911–1934), або кількох років (Д. Заволока, 1929–1935) – до кількох місяців, але в розпал Великого Голоду (С. Дацюк, 10 січня – 2 березня 1933; Д. Федербуш (2 січня – 3 липня 1933 р.), або лише кілька розлогих записів за грудень 1932 р. (О. Мусієнко). Щоденникові нотатки службовця І. Прудкого датуються 24 квітня 1934 р., однак відсилають до минулого (1933 року), коли "вимерли цілими селами селяни"³⁴⁴.

Надзвичайно інформативним виявився щоденник Василя Кравченка – колишнього очільника етнографічного відділу Волинського музею в Житомирі, а на початок 1930-х рр. за запрошенням Д. Яворницького – співробітника Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею. Його щоденник подає, зокрема, деталі загрозливого бідкування селянства в ті роки³⁴⁵.

Молодший науковий співробітник Інституту польської культури та кореспондент газети "Серп" Павло Квезинський не зміг залишитись осторонь голоду. За свій щоденник він отримав три роки ВТТ. Науковець описував події під час Голодомору 1932–1933 рр. в с. Шаровечка (Проскурівський район Вінницької області), фіксуючи в тому числі дані щодо смертності³⁴⁶.

Голод 1932–1933 рр. медик Лев Ніколаєв ретроспективно, з позиції 1936 р. згадував як такий, що "ретельно приховувався і заперечувався"; про "виснажених, озлоблених, вимучених людей"; про вивезення "нашого хліба за безцінь за кордон"; про смерть "сотні тисяч людей" – підсумовуючи, що голодуюче населення "тихо мовчить"³⁴⁷.

Ось як фіксували повсякдення Голодомору його очевидці, які зважилися чи відчували потребу залишити описи дійсності для нащадків. Службовець Іван Прудкий у квітні 1934 р. зробив такий запис: "В минулому, 1933 році, вимерли цілими селами селяни. Про це нічого не писалося у пресі, нічого не говорилося на партзборах". Він навів цифру померлих в Україні (від 6 до 9 мільйонів), а причину голоду пояснював тим, що "из Москвы дует холодный ветер"³⁴⁸. У тексті знаходимо згадку про такого собі аспіранта К. Мірошніченка, який забороняв шуряку розповідати про "жахливі картини голоду", хоча сам визнавав, "як примари померлих і помираючих, яких він бачив щоденно по десятку і більше, снилися йому уві сні і переслідували всюди", що до нього заходили жебраки й просили хліба; що колгоспниця, яка працювала на полі, просила хліба, інакше вона помре, як її чоловік, з голоду³⁴⁹. Він розмірковував про колоніальний ("холопський") статус України, і зафіксував, що "такого жадливого голоду, який пережила Україна в 1932–1933 ро-

³⁴⁴ Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). С. 483–484, 487.

³⁴⁵ Ткаченко В. Архівні матеріали та спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 років. С. 247; Борисенко В. Культура та побут селян на Дніпропетровщині в 1920–1930-х роках (за архівними матеріалами Етнографічної комісії ВУАН). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 64. С. 62.

³⁴⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 242.

³⁴⁷ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 295–296.

³⁴⁸ Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). С. 483.

³⁴⁹ Там само. С. 487.

ках, вона не знала би, як не знала його РСФРР, Білорусія, інші республіки (але Дон був з Україною)" (так вочевидь автор означив Кубань). Завершується свідчення фразою про "голодний мор", яким Україна перевершила "всі попередні історичні прецеденти"³⁵⁰.

Нотатки дівчини С. Дацюк свідчать про реальні результати комуністичного виховання. Описуючи голодування, смерть батька, пошук їжі, дівчина висловлювала впевненість, що така ситуація триватиме недовго, адже "є сам СТАЛІН [так у тексті. – Т. Б.]". І хоча мати сказала, що померлі "пішли до бога", дівчинка переконана: "...його нема. Я знаю". Вона фіксувала свою тривогу, неможливість заснути після споживання юшки, звареної із м'яса цуценяти, бо їй ввижається: "голодне щеня лащить до мене та питає мене, за що???????" [так у тексті. – Т. Б.]³⁵¹.

М. Сучок після описування побаченого в селах голодування зробила висновок, що люди є "бідняками і середняками, колгоспниками, які мають мало трудоднів або без трудоднів, одноосібниками, які не мали ніякого господарства"³⁵². Тут бачимо вербалізацію суто советської тези про голодуючих, які чинили опір системі й тому не заробили трудоднів, а відтак були "правомірно" покарані владою за саботаж.

Схожа позиція автора щоденника М. Сінькова: "На селі, судячи з розповідей приїжджих товарищів, відбувається щось нечуване. Селянин уперся і вважає за краще здохнути, але не підкоритися" (30 березня 1933 р.)³⁵³. Останній запис, зроблений 15 травня 1933 р., закінчувався словами: "В якому ідейному здивуванні, розгубленості я перебуваю зараз", і далі продовжував: "Ворогів треба перемагати, але ж діти вмирають!"³⁵⁴. До ведення щоденника автор повернувся більше ніж за рік, вочевидь через жахливу реальність та глибоку депресію. У цьому зв'язку звернімося до красномовного запису від 22 серпня 1934 р.: "Був я на селі у велику осінь 1933 року. Сам все бачив, і як вмирають, і як працюють"³⁵⁵. Прикметно, що автор знайшов аргументи для примирення себе із більшовицькою дійсністю.

Натомість очевидець О. Наливайко розгублено занотував своє розчарування в більшовицькій ідеології. Це запис від 14 квітня 1934 р. про те, що він отримав листа від дядька Савки, який "малює страшну картину голодної весни 1933 року, "більшовицької" [так у тексті. – Т. Б.] весни. Це зовсім відвертає мене від "більшовизму"³⁵⁶. Влітку автор уже засвідчив своє бажання вирватись з жахів советської дійсності шляхом еміграції. Це запис від 10 липня 1933 р. про брехню советської преси, що закінчується так: "За кордон... Або пройду, або на кордоні убу'ють

³⁵⁰ Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). С. 484.

³⁵¹ Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4 С. 569.

³⁵² Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 649–650.

³⁵³ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 332.

³⁵⁴ Там само. С. 336.

³⁵⁵ Там само. С. 341.

³⁵⁶ Там само. С. 328.

[...] Інакше не може бути. А звідти приєднатися до боротьби проти більшовизму [...]"³⁵⁷.

Партійний функціонер Андрій Радченко після опису побаченого в селах у лютому – червні 1933 р. з розпачем писав: "Про пухлих людей, про голодну смерть, про людодїство, систематичні секретні зведення йдуть до Сталіна, Кагановича. Вони йдуть уже не перший місяць. Про це вже вони знають. Отже, смерть не тільки констатують, а дають санкцію на дальше вимирання. Страшно, жахливо! Я цього не розумію, не хочу розуміти і не виправдаю!"³⁵⁸.

Письменник П. Панч перебував у селі навесні–влітку 1933 р., відтак побачив наслідки голоду у всьому його страхітті. Він зважився на опис голодуючих селян, дітей, смерті колгоспників та двох дітей, чії батьки вже померли від голоду³⁵⁹.

У нотатках про 1933 р. секретар на заводі, а згодом в радгоспі, Й. Ілляшенко писав, що їхня сім'я цілими днями не мала їжі. Мізерні запаси продуктів повністю вичерпались навесні. Борщ був із сухим жомом або з лопухами. Люди споживали бур'ян і полову, пухли і помирили. В "Торгзіні" рідні виміняли трохи борошна, пшона й крупи і так вижили, окрім сестри Параскеви³⁶⁰.

Незважаючи на те, що соціальний та професійний стан авторів різнився, загалом щоденники дають змогу дізнатися про мотивацію їхніх авторів до ведення записів, зміну світоглядних уявлень, процес творення нової советської людини, оцінювання трагедії вчителями та партійцями (адже, на відміну від простих селян, вони могли побачити ситуацію під ширшим кутом зору), намагання справитись з травмою від побаченого, розчарування в комуністичній ідеології, страждання голодуючих поруч та смертей довкола, кореляцію подій з конкретними датами, ставлення до голоду "нової радянської людини", вплив советської ідеології та трактування голоду, намагання зберегти в собі людину, голод очима містян, стратегії виживання.

Розглянемо інший різновид его-джерел з відомостями про голод – віршовані поетичні твори часів Голодомору. Фактично, це таке саме історичне джерело як і свідчення, тільки викладене в поетичній формі (більш або менш професійно, залежно від таланту автора).

О. Корж (1903 р.н.) став одним з перших, хто згадав голод у поемі "Степова доля". У творі чи не найповніше з виявлених нами поетичних творів того часу описано колективізацію, розкуркулення, подвірні обшуки та голод, зокрема харчування, смертність, опухання та замовчування причин смерті, нормальний урожай. Пронизують наскрізь рядки: "... Дітей з колиски кинуто на сніг, // Спустошено господарів комори... // О степе мій! Забудеш ти погроми // На мирний люд твій і на твій врожай? // Опричники й ярижки із парткому // і день, і ніч гасали з краю в край: Виконуй план! Ані зерна нікому... // На "зустрічний" іще знайшлися "лиш-

³⁵⁷ Там само. С. 321.

³⁵⁸ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 429–432.

³⁵⁹ Там само. С. 275–281.

³⁶⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 327.

ки". // Змели з горище. Вітром мов змело! // Немов і зовсім в полі не родило. // Гуляло скрізь червоне помело, // Із хати в хату по селі ходило, // Щоб чорно й пусто навкруги було, // Щоб не знялася тут звитяжна сила // Та не погнала коней у поля, // А далі, далі, – може, й до Кремля[...] // Що діялось? Бур'ян, кору, солону // Місив слізьми многострадальний люд. На чатах смерть стояла в кожному домі, гнили мерці по лавам там і тут... // Косили люд "пухлини безбілкові". // О знаю, земле, не була ти в змові... // Немов якесь невидане страхіття // Всьому сказало: нітелень! Мовчи!"³⁶¹.

Тут авторові вдалося в поетичній формі зафіксувати жорстоку реальність: обшуки та методи вигрібання запасів, "зустрічні плани" для викачування зерна з господарств, "червону мітлу" як символ пошукових бригад, споживання сурогатної їжі з "бур'яну, кори, соломи", смерті в кожній родині та непоховані трупи в хатах, що означало вимирання цілих родин, коли не залишалося кому ховати померлих, опухання людей з голоду, заборону говорити про голод. Зауважимо, що О. Корж пережив голод в с. Огульцях на Харківщині, а вірш уперше під псевдонімом "К. Орченко" опублікував львівський часопис "Наші дні" в 1944 р.³⁶².

Максимально наближені до усної історичної нарації вірші вчителя Олексія Наливайка з с. Ферната (Кармалюківка) Балтського району Одеської області. Шість його віршів написано 1933 р., в часи голоду, їх вписано в щоденник. У них є такі рядки: "Голод їсть" людей, "Забрали все, як не було" (25 лютого); село "великим бур'янням поросло" (28 березня)³⁶³; "... І що їм ["чинушам"] до того, // Що люд з голоду мре, // Бачте, їм партія // Так диктує [...]", що більшовики грабують та знищують селян (12 червня)³⁶⁴. У вірші під назвою "Нещасна Україна" учитель із боєм писав: "Народ пригадає, як гарно він жив раніше і як гарно харчувався – це єдине, що йому залишилось, "бо добре знають, що з голоду загинуть" (в ніч на 17 червня)³⁶⁵. Він і далі веде свій своєрідний "мартиролог": пише про померлого від голоду хлопчика, який просив їсти; нові могили на цвинтарі; велику смертність весною; вилюднення сіл; "голодну смерть" та журливо покликавав: це все "твое, народе вкраїнський" (26 липня); і знову про обшуки з вилучення зерна, "всього під мітлу" за наказом, незважаючи на дітей, бо "всім нам навесні з голоду вмирати", та поховання дитиною матері (2 серпня)³⁶⁶; про поховання батьків дитиною; "Голодна смерть // Повсюду лютує, // Люди б їли і дерть, так // її немає" (31 липня)³⁶⁷.

Ще один вірш став центральним пунктом обвинувачення та вироком на трирічне позбавлення волі студента Лебединського педагогічного технікуму Григорія

³⁶¹ Голодомор у першій столиці / уклад.: В. Шуйський, В. А. Полянецький ; [передм. І. В. Шуйського]. Харків : Шанс, 2008. С. 214–217.

³⁶² Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933. С. 257.

³⁶³ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 312–313.

³⁶⁴ Там само. С. 319.

³⁶⁵ Там само. С. 320.

³⁶⁶ За вірші про Голодомор – 10 років ув'язнення : [щоденник сільського вчителя Олексія Наливайка, 1932–1933]. *Служба зовнішньої розвідки України*. 19.11.2021.

³⁶⁷ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 323–324.

Бурика (1920 р.н.) у 1937 р. Хоча, судячи з відомих як мінімум 13-ти блоків (уривків), у даному випадку йдеться про поему. Вірш було написано під враженням від голоду, який він і його батьки пережили в своєму селі. Йдеться про поховання ще живих дітей; "помарнілі" люди блукають "скрізь" та намагаються знайти хліб для родини; голодні люди чекають на смерть як на порятунок; голодні діти жебрають під тином³⁶⁸.

Ігор Найдовський (1914 р. н.) під час голоду перебував у Харкові. У цей час він написав два вірші: "Їдальня ХПЗ" (Харківський паровозобудівний завод), де в кількох рядках – крик душі: "Виділяється вона [скрипка. – Т. Б.] від других інструментів, // тягнуци угору високу ноту: "Їсти хочу, їсти хочу!" // Та бас суперече їй, кажучи: "Нема чого, нема чого" (1932–1933)³⁶⁹. В іншому вірші йдеться про незасіяні поля (навіть у радгоспі), куркуля та шкідника, яких чекістам треба "зсадити з керівного місця"³⁷⁰.

Учитель семирічної школи на Харківщині Іван Дубовик (1896 р. н.) був розстріляний за "контрреволюційний" допис у стінгазеті сільради у 1934 р., в якому не було навіть вжито слова "голод". Йшлося про загальний занепад села: гниле сіно; неприбраний гній; худих коней, які "ребрами світять"; "хати обідрані, голі", похмурих селян³⁷¹.

Ще одним очевидцем голоду, який не міг мовчати, спостерігаючи голодову катастрофу, був учитель Оксентій Мусієнко (Київщина). Він уже в березні 1932 р. вжив слово "голод", що "висне примарою" та "смерть", описуючи, як люди помирають у дорозі, намагаючись утекти від голоду. У прозовій поемі за червень-липень 1932 р. йдеться про смерть жінки від голоду, а її чоловік розмірковує над причинами трагедії: "Забирають хліб [...] // Везуть хліб[...] // Везуть хліб [...] останній! // Витягають все, останню корівчину, // останній спокій душі [...] // Кому? Куди? Для кого?[...]". В його зошиті кінця 1932 р. є моторошна фраза: "СТРАШНО".

У вірші "Голод" від 9 січня 1933 р. він писав про дитину, схожу на "кістяк", яка помирає на снігу та їй ніхто не може допомогти, бо самі не мають хліба; коли й немає сенсу дізнаватися, з чієї родини дитина (що свідчить про розмах смертності)³⁷². Загалом за 1930–1934 рр. виявлено близько його 60 віршів³⁷³.

Український письменник, поет Олесь Гай-Головка був очевидцем голоду і залишив дві поезії про побачене. Дорогою з Харкова до Києва, яку долав 1933 р., він написав вірш "На українському цвинтарі", але зберегти рукопис не наважився і спалив його. Опублікував свій вірш уже під час війни у збірці "Сурмач" (Краків-Львів, 1942)³⁷⁴. У ньому йдеться про покриті могилами Україну, "розп'яту Москвою", та зневіру в порятунок. Другий вірш, написаний 1933–1934 рр. у с. Кобзівці

³⁶⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 578–579.

³⁶⁹ Голодомор у першій столиці. С. 62.

³⁷⁰ Там само. С. 63.

³⁷¹ Там само. С. 65.

³⁷² Мусієнко Оксентій. Чотири зошити. Щоденникові нотатки. 1932–1933.

³⁷³ Листи з минулого. Інтерв'ю кандидата історичних наук Оксани Юркової (Інститут історії України НАН України) радіостанції "UA:Українське радіо "Культура"". 30 листопада 2020 р.

³⁷⁴ Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 р. С. 83.

на Харківщині, присвячений Миколі Хвильовому. Поет описав різку зміну села, в якому люди "живе і мертве поз'їдали" та "полюють за людьми, // які ще трупами не впали"³⁷⁵.

Олекса Веретенченко в 1933 р. написав про "голодний пожар", в якому "Матері дітей своїх жеруть, // Божевільні люди на базарі // Людське м'ясо людям продають!", і під час такої "руїни" і вимирання українців в Україні і на засланні "бенкетують п'яні вороги"³⁷⁶.

Збереглося два вірші керівника молодіжної ОУН Фастівщини, члена руху опору Андрія Кравця-Кравченка (загинув 1943 р. за нез'ясованих обставин), відтворені з пам'яті його сестрою у 1942 р. У вірші "Україна" він згадує про сім мільйонів померлих "без хліба"; а в другому: "... В Сибіру батько мій, а дід умер під тином, // Від голоду сконав останній брат..."³⁷⁷.

Павло Савчук у вірші (1933), присвяченому "жертвам голоду", писав про "голодні роки", помираючих на "бульварах" від голоду, смерть дітей цілими "хатами" після смерті їхніх матерів, які просили хліба. Оpubлікував цей вірш уже в еміграції в 1955 р.³⁷⁸.

Михайло Лавренко присвятив голоду три вірші. "Дума голодового року" була написана у Києві 20 липня 1933 р.: "Мре народ, як мухи, од голоду спухши, // людей, ніхто в ями не ховає!", а непоховані трупи вовки тягають; хати обезлюдніли; це небачене лихо, яким "нас знищити хочуть"³⁷⁹. Другий вірш "Ну та й дні" (Київ-Вороніж, 1932), де поет описує як через відсутність хліба колишній "господар" їде на Вороніжчину по хліб на вагоні. Третій вірш від 3 січня 1933 р. описує могили, кількість яких росте так, що не можна упізнати міста і села; "змарнілі, мов тіні, люди" з виразками на тілі; гинуть, "як мухи"; та просить сили в Бога для помсти³⁸⁰.

Заарештований у травні 1932 р. П. Клещев (1907 р. н.) отримав 5 років таборів. Під час обшуку в нього вилучили записник з віршами, що, вочевидь, призначалися для публікації в газеті "Анархист епохи". У них – важкі почуття через відсутність корів і молока для дітей; вимирання "українського роду"; зменшення кількості хліба та сала під час першої п'ятирічки; порівняння стану селянина за часів Російської імперії (коли він мав "пшенички вагони") та тепер, коли кур забирають; згадано персонально Сталіна³⁸¹.

Трагедія спонукала братися за перо і професійних поетів, і amatorів. У травні 1932 р. спецслужби вилучили в 5-му радіотелеграфічному батальйоні текст вірша, написаний червоноармійцем Никаноровим після його перебування в Києві. У ньому незбагненне питання: у якій європейській країні на вулицях валяються "маленькі, брудні та худі живі трупики" в лахмітті, і дає відповідь, що "тут, у Києві,

³⁷⁵ Гай-Головко О. Сурмач. Краків ; Львів : Укр. вид-во, 1942. С. 19, 22–23.

³⁷⁶ Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 рр. С. 84–85.

³⁷⁷ Кравець-Кравченко Андрій. Встане нова Україна. Поезії. С. 21, 29–33.

³⁷⁸ Савчук П. І знову грім: Жертвам голоду в Україні. С. 37.

³⁷⁹ Лавренко М. Брама золота: Поезії: С. 99–100.

³⁸⁰ Лавренко М. Перша копа. С. 94, 95

³⁸¹ Голодомор у першій столиці. С. 68–69.

в столиці"³⁸². До речі, вражає сприйняття саме Києва як столиці, хоча на момент написання вірша столицею України був Харків.

У грудні 1932 р. ДПУ УСРР звітувало про викриття зриву хлібозаготівель у колгоспі "Велетень" (Софіївський район, Дніпропетровська область), здійсненого "к-р групою з десяти осіб". Швець колгоспу с. Ново-Миколаївка Лелека "під впливом... політично підкованого" Перехреста (виключений з партії за відмову виконання хлібозаготівель) писав "контрреволюційні вірші", які пересилав своєму знайомому Онищенку в Червону армію і поширював їх на селі. Ось один з них – "Коли прокинеться Україна": селян вигоняють з їхніх обійсть, забрали їхнє майно, діти не мають хліба та їжі, влада побила селянина, закривши його в казематі, коли ж прокинеться Україна від сну?³⁸³.

Студент технікуму В. Роговенко був звинувачений через свої висловлювання на зборах студентів у 1933 р., що советська влада тільки "керує та вправляє, а про те не знає, що народ з голоду умирає", "селяни голодують", а також через складання віршів, написаних того ж року. У них йшлося про "труднощі в сільському господарстві", що "партія забирає хліб у селян, людям доводиться голодувати" і що "колективізація сільського господарства погіршила становище колгоспників"³⁸⁴.

Один шкільний твір і вірш "Мамо, їсти хочу" В. Тимошенка (учня середньої школи, заарештованого в його 19 років і засудженого до 4 років) не зберігся. Сам В. Тимошенко на суді сказав, що впродовж 1935–1936 рр. написав низку віршів, у яких, зокрема, "обвинял вождя партії т. Сталина в том, что он виноват в бывшем голоде на Украине в 1933 году" і що він міг би подякувати Сталіну не за щасливе життя, а просто за "життя", адже "в 1933 г. чуть-чуть не умер", а в 1936 р. "згадував 1933-й рік і став писати" про голод³⁸⁵.

Як було показано вище, незважаючи на закриті кордони, відомості про голод різними шляхами проривалися за межі УСРР. Маємо ще один зайвий доказ циркулювання знання про голод, засвідчене в поетичній формі, та страху советів перед пам'яттю про голод на окупованих землях Західної України навіть у 1940 р., сім років потому. Діловода й бухгалтера районного відділу освіти, колишнього бібліотекаря в м. Рівне, поета Петра Ковальчука заарештували в березні 1940 р. за вірші – "наклепи" на советську владу та колгоспний лад. Самі вірші у справі не збереглися як і акт про їх вилучення. Але в протоколі допиту рукою слідчого записано: "Не лунає стара пісня, як колись лунала [...] Наша славна Україна живим трупом стала" (вірш "На Україні)", "Наче тіні йдуть селяни із колхозу на роботу, Йдуть під ранній спів пташиний на нову свою Голготу. За селом рабів вітає перше соняшне проміння, І на церкві хрест їм сяє – символ муки і спасіння" (вірш

³⁸² Вакулишин С. М. Голодова катастрофа в Києві. Київ : Всеукр. т-во "Меморіал" ім. Василя Стуса, 2005. С. 40.

³⁸³ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 553–555.

³⁸⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 246.

³⁸⁵ Голодомор у першій столиці. С. 74

"На цвинтарищі")³⁸⁶. Особлива нарада 1941 р. засудила П. Ковальчука до восьми років ВТТ.

Ці вірші можна вважати *вторинним* джерелом, оскільки сам автор не був безпосереднім очевидцем голоду, адже після 1920 р. мешкав у м. Рівне. Однак можемо припустити, що чоловікові, вихідцю із Сумської області, члену війська УНР (діловод спільної військової школи в м. Кам'янець-Подільський), який мав доступ до літератури як бібліотекар Рівненської просвітянської бібліотеки, були близькі справи на батьківщині. Вочевидь він знав про голод 1932–1933 рр. з преси та, ймовірно, листів родичів.

Подібним вторинним джерелом є вірш Юрія Клена, який не жив в Україні з 1931 р., але про голод дізнавався з преси. Його поезія вражає моторошними натуралістичними деталями: автор згадує про мрію п'ятирічного хлопчика "надбати песиною падла" або з'їсти покійника: "А як помре оцей дід, // Буде він нам на обід...". В іншому вірші детально описані натовпи голодних людей у лахміттях, що сунуть у пошуках їжі: "Юрби обдертого люду, // Гори нещастя і бруду // В латаних торбах-мішках, // В сірих клунках // Злидні й недолю несуть // В безвість лягла їхня путь. // Десь придоріжний рівчак // Або байрак // Дасть їм спочинок..."³⁸⁷. У цих сюрреалістичних замальовках у художній формі зафіксовано страшні реалії життя: випадки канібалізму, споживання падалі, смерть людей дорогами.

Усна народна творчість, зокрема прислів'я, приказки та частівки відображали реалії колективізації та голоду. Відомо про випадок, коли селянин у розпал голоду (квітень 1933 р.) отримав три роки таборів за приказки: "У Советському Союзу б'ють людей за кукурудзу; В тридцять четвертом году будем їсти лободу, а в тридцять п'ятому – їстимемо дохлятину; Вставай, Ленін, подивись, як колгоспи розжились: сарай раком, хата боком і коняка з одним оком; Батько в СОЗі й мати в СОЗі, а діти лаять по дорозі. Батько вночі, мати вдень заробляють трудовень; Пузо голе, спина гостра – тільки вилетів з колгоспу"³⁸⁸.

Літературознавець Юрій Лавріненко зазнав репресій через згадку в статті частівок, зібраних у книзі П. Горбенка "100 колгоспних частівок", а саме – необачне цитування однієї із них: "Колективом зерно сієм, // Колективами жнемо. // Коли треба буде вмерти – // Колективом помремо"³⁸⁹.

Вірші досить влучно описують реалії голоду, демонструючи таке саме ядро наративу свідчень очевидців про голод. Є вірші з описами голодування та надзвичайного рівня смертності, вираженого в наявності непохованих тіл на вулицях (О. Корж, М. Лавренко, П. Савчук, П. Никаноров), поховання дітьми своїх батьків (О. Наливайко) або живих дітей (Г. Бурик). Є згадки про канібалізм (О. Веретенченко, О. Гай-Головко). Про обшуки писали О. Корж, О. Наливайко та О. Му-

³⁸⁶ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 42–43.

³⁸⁷ Білоусова Л. Спогади про Голодомор 1932–1933 років: усна історія одещини як історичне джерело і колективна пам'ять українського народу. "Я вийшов із смерті...". С. XLVII.

³⁸⁸ Голодомор у першій столиці. С. 67–68.

³⁸⁹ Там само. С. 63–64.

сієнко. Припускаємо, що двоє останніх через свій учительський статус могли бути залучені до такої процедури й тому згадали про неї у віршах. Багато описів фізичного стану голодуючих (І. Дубовик, О. Корж, О. Мусієнко, О. Наливайко, Г. Бурик). Однак найчастіше описується тотальний занепад села (І. Дубовик, О. Мусієнко, О. Гай-Головко, О. Веретенченко, А. Кравець-Кравченко, П. Савчук, М. Лавренко, О. Наливайко).

За видовою ознакою джерела 1930-тих рр. поділяються на три групи: листи, свідчення та статті про голод, опубліковані в західноукраїнській та іноземній пресі, а також у вигляді окремих збірок українських закордонних та іноземних діячів; іноземні першоджерела особового походження дипломатичних та спеціальних служб, а також поліційних органів для прикордонних Польщі та Румунії; українські першоджерела особового походження: щоденникові записи, поетичні твори українців, листи до органів влади. Трансльований ними наратив укладається в 14 груп бл. 2500 джерел особового походження, починаючи від розкуркулення й колективізації до штучності і наслідків голоду. Показово, що однією з найпримітніших рис свідчень цього періоду є констатація власної близької майбутньої смерті, адже пізніше, не в розпал голоду, спогади про нього подавалися очевидцями, яким удалося вижити.

3.1.2. Німецька окупація (1941–1944): нові можливості для пригадування

Як було показано в попередньому підрозділі, до початку Другої світової війни свідчення про голод 1932–1933 рр. в Україні, попри інформаційну блокаду, зрідка, але проривались крізь советський кордон у країни Західної Європи та Північної Америки та коли-не-коли публікувались у періодичній пресі.

Від літа-осені 1941 р., коли українські землі опинилися під німецькою окупацією, вперше за роки після трагедії відкрилися несподівані можливості вільно вголос говорити правду про Великий Голод вустами його очевидців. Такий комунікаційний потенціал виник через певну "індульгенцію" нацистського режиму на згадування про голод. Мотиви окупаційної влади були, зрозуміло, не гуманістичні, а пропагандистські, але саме це уможливило появу в інформаційному полі терміна "голод" після 8-річного репресування за згадку про нього.

Нацистська пропаганда щодо ставлення до українського порядку денного не була однозначною й еволюціонувала. У 1938 р. майбутній міністр окупованих східних територій Альфред Розенберг зауважував, що одним із недоліків націонал-соціалістичної пропаганди є байдужість до українського питання та прихильність до ідеї "єдиної національної Росії"³⁹⁰.

З часом нацистські агітаційні стратегії почали враховувати не тільки етнічний склад, але й історичну долю населення окупованих територій, відтак німецька пропаганда ставала дієвою. У "Директивах з питань пропаганди в період нападу на

³⁹⁰ Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. P. 27.

СРСР" ворогом оголошено "жидо-більшовицький уряд на чолі з комуністичною партією і його прибічників", від "тиранії" якого Німеччина і звільняє³⁹¹. Готуючи матеріали до друку, пропагандисти відкрили можливість говорити на такі болючі для українського селянина теми, як розкуркулення, колективізація, голод, репресії, русифікація³⁹². Про це свідчать "Додаткові директиви щодо здійснення пропаганди в Україні" від 16 грудня 1942 р. рейхсміністра А. Розенберга, серед матеріалів, які рекомендувалося друкувати, чи не першими називали спогади про голод³⁹³. Щоправда, в другому виданні директиви про нього вже не згадували³⁹⁴.

Можна припустити, що певну роль у використанні наративу про голод в антибільшовицькій пропаганді міг відіграти і високопоставлений німецький працівник посольства Німеччини у Москві та очевидець голоду Отто Шиллер. Останній під час війни в 1941–1945 рр. обіймав посаду старшого військового радника в Міністерстві окупованих східних територій³⁹⁵. Тематика голоду та репресій стала справжнім "подарунком" для окупаційної влади: їй не довелося нічого вигадувати з точки зору пропагандистських кліше – вона просто взяла на озброєння події останніх двох десятиріч, що насправді відбувалися на теренах УСРР/УРСР.

Основним майданчиком оприлюднення фактів злочинів сталінського режиму стала українська місцева легальна окупаційна преса. У директиві верховного головнокомандування вермахту щодо пропаганди на території СРСР за головне завдання преси було визначено незавдання шкоди "інтересам Німеччини", а сама преса мала при цьому "здійснювати на населення заспокійливий вплив"³⁹⁶. При групі армій "Південь" було створено Батальйон пропаганди, який складався з шести робочих груп; а засновниками преси в тому числі були члени похідних груп українських націоналістів та місцеве національно свідоме населення; згодом цивільна адміністрація райхскомісаріату перебирала контроль над пресою³⁹⁷.

Усноісторичні свідчення, оприлюднені у пресі, використовувались як засіб інформаційного впливу. До того ж, вони добре вкладались в антибільшовицький ідеологічний наратив нацистів. Так на шпальтах газет почали з'являтися історії про голод і репресії, тяжке життя за більшовиків у контексті прийняття рішення про від'їзд на працю до Німеччини або служби на боці українського визвольного

³⁹¹ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія / Ю. І. Левченко; за наук. ред. К. Р. Двірної. Київ : В-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 201.

³⁹² Титаренко Д. М. "Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...": цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів. *Гілея*. Київ, 2010. Вип. 36. С. 479.

³⁹³ Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. С. 155.

³⁹⁴ Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. С. 208.

³⁹⁵ Schiller O. Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren landwirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. Berlin : Reichsimchstandsverlag, 1943. 192 s. : karten. Наведено за: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 113.

³⁹⁶ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. С. 201.

³⁹⁷ Там само. С. 201, 207.

війська. Для прикладу, як мотивує свій виїзд у Німеччину учениця дев'ятого класу Катерина Сугоняко із Ніжина: "...більшовики відібрали в мене все найдорожче – батьків, замучили їх голодом у 1933 р. Забрали майно потім, а нас з сестрою віддали до колгоспів на патронат. За всяку дрібницю нам докоряли шматком хліба"³⁹⁸.

Інформаційне поле як контекст згадки про голод 1932–1933 рр. Ми маємо низку повідомлень про тогочасні події (відкриття музею, архіву, виставки, постановки вистави про голод), де згадували голод поч. 1930-х рр. Тому публікації цієї групи дають розуміння того, наскільки тема голоду як репресивна зброя більшовиків посідала важливе місце в німецькій антисоветській пропаганді.

Так, у статті від 23 жовтня 1941 р. йдеться про намір відділу пропаганди Київської міської управи створити секцію політичного архіву: "документи, фото-знімки, письмові та усні свідчення окремих осіб, а також і інші важливіші історичні документи розповідатимуть про страшний голод в Україні в 1932–1933 рр., про життя українських політкаторжан, знущання в большевицьких катівнях, засилання на Сибір, на Соловки й ін."³⁹⁹.

Згодом "за порадою німецького комісара міста" було вирішено створити музей. Перший відділ планувалося присвятити "збірці доказових матеріалів для часу більшовицького терористичного режиму. Тут іде головню про те, щоб зібрати картини старих культурних пам'ятників, що їх знищили совіти, даліше про голод, який переживало ук [так у тексті. – Т. Б.] населення під пануванням Сталіна"⁴⁰⁰. Виглядає, що цей намір не вдалося втілити в життя повною мірою, принаймні документи про це не збереглися: в архіві музею, яким став Музей-архів переходової доби (діяв у Києві фактично з травня по жовтень 1942 р.) згадок про голод поч. 1930-х рр. не виявлено⁴⁰¹.

У Харкові наприкінці 1942 р. була організована виставка "Україна в советському ярмі", де велика кількість "експонатів і діяграм [...] присвячена висвітленню голоду в 1933 році"⁴⁰². Матеріали для заходу було надано Степаном Сосновим – консультантом і членом "Просвіти"; він особисто опрацював і обґрунтував статистичні дані щодо колективізації та Голодомору. Під час голоду С. Сосновий працював агрономом-каучуководом в Акимівському районі Запорізької області, також обіймав посаду економіста-плановика у державному тресті "Укркаучуконос"⁴⁰³. Тож він на власні очі бачив реалії Голодомору і за першої нагоди, – відсутності советської влади, – провів дослідження щодо штучного характеру Голоду і кількості його жертв та оприлюднив його результати в окупаційній пресі.

³⁹⁸ Напередодні від'їзду. *Ніжинські вісті*. № 31. 11.07.1942. С. 2.

³⁹⁹ Політичний архів. *Українське слово (Київ)*. № 38. 23.10.1941. С. 4.

⁴⁰⁰ Історичний музей у Києві. *Крем'янецький вісник*. № 45. 07.06.1942. С. 3.

⁴⁰¹ Музей-Архів Переходової доби: пофондовий путівник / Уклала О. Бєлая; Відп. ред. І. Дивний. Державний комітет архівів України; Державний архів Київської області; Український центр біографічної некрополістики. Київ, 2002. 100 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).

⁴⁰² "Україна в советському ярмі". Харківська виставка. *Голос*. № 43. 13.12.1942. С. 3.

⁴⁰³ Там само.

Зокрема, ці статті разом з матеріалами виставки було покладено в основу обвинувачення (1950), яке передбачало 25 років виправно-трудових таборів, з яких він відбув шість років⁴⁰⁴.

20 жовтня 1943 р. в Одесі, в Інституті антикомуністичних досліджень та пропаганди перед показом кінофільму було виголошено доповідь про голод "Массовые смерти от голода во время принудительной коллективизации 1932–1933 гг."⁴⁰⁵.

У 1943 р. у театрах демонструвались дві п'єси: "Тридцять третій рік" С. Ледянського на чотири дії театру-студії "Троно" та п'єса О. Сеника "Марко Отава", яка йшла в театрі м. Кам'янського⁴⁰⁶. Ще одну постановку про голод 1944 р. виконав драматичний гурток Українського визвольного війська – драма "Син" (автор Карпо Трепіс); постановку оцінено як "заслугу одного німецького підстаршини, не згадуючи вже про самого коменданта відділу майора"⁴⁰⁷.

Учителі заохочувались до фактичного записування усної історії від очевидців советського минулого для підготовки до уроків з історії для учнів третіх–сьомих класів⁴⁰⁸. Вартий згадки ще один факт: організація за часів окупації в Ново-Санжарському районі в 1942 р. на території 25 сільських управ "персонального обліку померлих у 1933 році від голоду" на основі листів із зазначенням прізвища, імені та віку померлого. Наслідки перепису було оголошено в районній газеті. Загальна цифра померлих становила понад 10 тисяч осіб⁴⁰⁹. Важко сказати, наскільки особистою була така діяльність, але дозвіл на неї, безумовно, свідчить про певні плани окупаційної влади із використання тематики голоду.

Порівняно з оприлюдненими в попередній період, усні свідчення очевидців голоду, що побачили світ за часів німецької окупації, є масовими. Вони можуть бути розглянуті залежно від місця їх публікації (окупована територія України; Німецький Райх; Західна Європа; до деякої міри – Північна Америка), а також виду друкованого видання (преса чи книга).

Розглянемо першу, наймасовішу групу: **преса, що виходила на окупованій території України, а також у Німеччині.**

Для розуміння масштабів розголосу публікацій (добровільних чи вимушених, замовлених) на сторінках окупаційної преси з тієї чи іншої проблематики, варто назвати кількість видань, що виходили на підконтрольній німцям Україні. В міру заглиблення в цю тематику історики називають дані щодо назв окупаційних газет за висхідною: 232 (Костянтин Курилишин)⁴¹⁰, від 150 до 450 (Анатолій

⁴⁰⁴ "Україна в советському ярмі". Харківська виставка. С. 554.

⁴⁰⁵ В Институте Антикоммунистических Исследований. *Одесса*. № 236. 19.10.1943. С. 3.

⁴⁰⁶ По Україні. *Наше слово*. № 5. 29.01.1943. С. 3; Тридцять третій рік. *Український вісник*. № 21. 17.10.1943. С. 2.

⁴⁰⁷ Праця над собою. *Український доброволець*. № 44. 18.03.1944. С. 3.

⁴⁰⁸ Про навчання дітей рідній історії. *Українське слово (Київ)*. № 68. 27.11.1941. С. 3.

⁴⁰⁹ Сова Г. До історії большевицької дійсности (25 років життя українського громадянина в СССР). Мюнхен, 1955. С. 16.

⁴¹⁰ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. С. 209.

Подольський), 300 (Ігор Щупак), до бл. 550-ти (Юлія Смілянська)⁴¹¹ – для порівняння, на території Росії їх було 60, Білорусі – 100⁴¹².

Нами було проаналізовано понад 30 назв часописів часів окупації. Це, зокрема, "Голос Дніпра", "Голос Полтавщини", "Дзвін" (Кривий Ріг), "Дніпрова хвиля", "Львівські вісті", "Нова доба" (Бердичів), "Нова Україна" (Харків), "Українське слово" (Київ), "Український голос" (Кіровоград), "Уманський голос"; "Холмська земля" та ін., представлені в мережевому цифровому архіві "Libraria: архів української періодики онлайн". Саме удоступнення десятків назв часописів дозволило нам провести аналіз по даному періоду, адже зазначені видання зберігаються в колишніх спецфондах архівних та бібліотечних установ і ознайомлення з ними потребувало би значних часових затрат.

Навіть формальний пошук у базі "Libraria" за ключовими словами "голод 1932–1933", "штучний голод" надав нам понад 1400 позицій. Безумовно, всі вони не є рівнозначними за змістом та обсягом. Це пов'язано із тим, що згадка про голод могла трапитися в статті загального характеру, разом зі свідченнями про життя за советів, репресії, колективізацію, статистику хлібозаготівель, демографічний аналіз кількості жертв голоду. До цього числа також увійшли матеріали агронома-економіста Степана Соснового, який з вересня 1942 р. по січень 1943 р. на шпальтах щотижневих номерів газети "Нова Україна" опублікував шість статей із нищівною критикою людоморної політики більшовиків на селі⁴¹³. Крім того, іноді важко виокремити розлогу історію села від теми голоду, а життєвий досвід людини – від досвіду проживання голоду, і все разом – від загального пропагандистського нарративу. Для прикладу, один лист військовополоненого включав переказ і народні приказки про колгоспи, і про голод, і про Сталіна. Проте подібна частотність свідчить, що пам'ять про ці події на той час була живою і такою, що боліла.

Дотепер вважалося, що в окупаційній пресі перша стаття про голод з'явилася в жовтні 1941 р.⁴¹⁴. Нами виявлена повноцінна оповідь про трагічні події 1932–1933 рр., опублікована раніше 12 липня 1941 р. в газеті "Вільне слово" (м. Дрогобич); публікація підписана криптонімом О. П. Йдеться про пригадування опухлих людей і дітей, які падали на дорозі і помирили, людоїдство, вимирання "цілих сіл", про хлопчика, який на станції Основа (Харківський залізничний вузол) розповів автору, що тато помер з голоду, сестра "варила маму в печі", а він сам втік з дому⁴¹⁵.

⁴¹¹ Смілянська Ю. Окупаційна преса на території України (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. *Холокост: новые исследования и материалы* : материалы XVII Междунар. ежегод. конф. по иудаике. М., 2011. Том IV. С. 47.

⁴¹² Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. Вип. № 3. С. 148.

⁴¹³ Дет. див.: Салтан О. Історична цінність дослідження агронома-економіста С. Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети "Нова Україна". *Студії Голодомору = "Holodomor Studies"*. 2018. № 1.

⁴¹⁴ Нестеренко В. А. Тема голодомору на сторінках окупаційної преси Сумщини 1941–1943 рр. С. 81.

⁴¹⁵ Голос Лівобережжя. *Вільне слово*. № 3. 12.07.1941. С. 3.

Остання виявлена нами публікація про голод воєнного часу, яку можна ідентифікувати як усноісторичне джерело, датується 4 березня 1945 р. Це оповідь-свідчення про голод на шпальтах газети "Голос" (м. Берлін, виходила українською мовою в 1940–1945 рр.): "У 1933 році селянські діти тихо плакали, вмираючи просто на бруках українських міст. ... Ті, що тоді їли булки, казали, киваючи на розпухлі й порепані ноги вмираючих селян, з ран яких виступала вже не кров, а вода: "Так їм і треба, не хотіли працювати в колхозах". Ми знаємо, що жаден член комуністичної партії большевиків не помер з голоду, а мерли мільйони селян"⁴¹⁶.

Усноісторичні свідчення, опубліковані у воєнний час за сприяння окупаційної влади, є переконливим доказом того, як людська пам'ять, закута тоталітарним режимом, в умовах найменшого ослаблення починала вільно промовляти. Уже в жовтні 1941 р. на сторінках газети "Голос Дніпра" дописувач не міг стримати свої почуття: "Двадцять літ мовчати! Двадцять літ не сміти висловлювати, майже серед близьких знайомих, того, що ти гадаєш, не сміти оповідати всього, що бачиш навколо себе, не ризикуючи опинитись у застінках ЧК, ГПУ або НКВД!... ми повинні і можемо зараз правдиво без більшовицької газетної брехні висвітлювати прожите Україною... Мені бажається передати читачам без усяких прикрас, правдиво, що я бачив у колгоспах та радгоспах України"⁴¹⁷. І далі наводяться спогади про події в с. Широка Балка в липні 1933 р. (дев'ять померлих за липневий день 1933 р., а "завтра те ж, що й сьогодні"), а також с. Арнаутка (тепер – смт Комишани Херсонської області), жителі якого в травні–червні 1933 р. були опухлі від голоду через вилучення взимку 1932 р. "руками комуністів і комсомольців" зерна, борошна і навіть печеного хліба. Він згадує також, як рух СВУ (Спілка визволення України) сів у владних структурах страх. Саме це й спричинило голод – щоб Україна "на довгі роки не могла про що інше думати, крім шматка хліба"⁴¹⁸.

Ми виявили низку свідчень про те, що селяни, які не перебували в селі безпосередньо під час голоду через переслідування чи інші причини, змогли повернутися до рідних сіл у роки війни. Там від родичів чи односельців вони й почули моторошні деталі про кількість померлих у селі⁴¹⁹ та про випадки канібалізму під час голоду⁴²⁰. Один селянин, який утік з села на початку розкуркулення в 1929 р., в 1941 р. дізнався, що його мати, її сестра та двоє її дітей померли від голоду; а батько і брат були розстріляні як вороги народу уже згодом, у 1937 р.⁴²¹

Укладач спогадів про голод Олекса Воропай згадував, що він особисто знав кілька випадків, коли в 1942-му і 1943-му роках селяни повідкопували свої записи

⁴¹⁶ Шлях на батьківщину. *Голос*. № 12. 04.03.1945. С. 1.

⁴¹⁷ Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). *Голос Дніпра*. № 18. 15.10.1941. С. 2.

⁴¹⁸ Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). С. 2.

⁴¹⁹ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 68.

⁴²⁰ International Commission of Inquiry into 1932–33 Famine in Ukraine. Proceedings, October 21 – November 5, 1988. New York city, USA, 1988. P. 181.

⁴²¹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 274

з часів колективізації і голоду, заховані у дерев'яні скриньки й "пропонували їх редакторам місцевих газет. Та, на жаль, редактори наші мало в тих справах розумілися і надзвичайної цінності записки не побачили світ"⁴²². Непрямим підтвердженням про такі випадки (розуміння того, що свідчення про голод треба ховати) є історія родини учителя О. Мусієнка. Після його мобілізації в 1939 р. батько поклав зошити з віршами, зокрема й про голод, до скриньки і закопав її. Останню було відкопано уже після війни, з частково пошкодженими мишами текстом⁴²³.

Очевидець голоду М. Боровик уклав список померлих односельчан і родичів, коли зміг отримати доступ до даних сільради про народження і смертність уже в умовах нацистської окупації⁴²⁴. Тож пам'ять про голод увиразнюється після припинення існування советської державної тоталітарної машини, яка контролювала колективний та індивідуальний інформаційний простір.

Переважно публікації в пресі про голод не вказували джерело наративу – власний досвід чи запозичений. Тому ми зараховували до усної історичної ті джерела, з яких було видно, що автор на власні очі бачив хоча б деякі з подій голоду, а також ті, що містили в собі певні статистичні чи фактичні дані, зокрема про кількість померлих у селі або опис подій у певному селі, а не просто загальні фрази про страшний голод в Україні.

Спогади, листи військовополонених можна віднести до первинних джерел особового походження. Сюди ж ми віднесли і художні твори (вірші, оповідання, п'єси). Так, ми часто не знаємо, скільки власного досвіду автора було покладено в основу твору. Водночас порівняно з післявоєнними такими джерелами, поетичні твори часів війни створювались у відносно близький проміжок після закінчення голоду і відсутності потужного інформаційного поля, яке би могло впливати на пригадування. До вторинних джерел можна віднести публікації про голод, бо іноді вони базувалися на персональному досвіді виживання взимку–весною 1933 р.

Ці усної історичні джерела дають нам змогу оцінити, як люди за вісім років після подій, після табу на присутність спогадів про голод в індивідуальному та колективному просторі історичної пам'яті, не кажучи про інформаційний простір, почали пригадувати голодування та смерті близьких людей, і як такі пригадування було дозволено оприлюднити в пресі окупаційною владою.

Уточнимо, що, подібно до усної історичних джерел довоєнного періоду в західноукраїнській та західній пресі, ми не маємо оригіналів джерел – вони дійшли до нас лише в надрукованому вигляді.

На основі аналізу публікацій, розміщених в окупаційній пресі, пропонується виділити такі п'ять груп усної історичних джерел про голод 1932–1933 рр.:

1) *Спогади очевидців* (89 номерів та 88 свідчень про голод). Умовно можна виокремити "наратив голоду" у таких формах: спогад повністю присвячено голо-

⁴²² Воропай О. В дев'ятім крузі... Лондон : Вид. СУМу, 1953. С. 24.

⁴²³ Листи з минулого. Інтерв'ю кандидата історичних наук Оксани Юркової (Інститут історії України НАН України) радіостанції "UA: Українське радіо "Культура"". 30 листопада 2020 р.

⁴²⁴ International Commission of Inquiry into 1932–33 Famine in Ukraine. P. 31.

ду; спогад присвячений історії села, складовою якої є наратив про голод; людина описує свій життєвий шлях за советської влади, де складовою є період голодування. Одне усноісторичне джерело є унікальним – свідчення советського дипломата-неповерненця Бутенка, який дав свідчення про своє советське минуле⁴²⁵. На жаль, більше відомостей про нього нам виявити не вдалося.

2) *Листи радянських військовополонених, німецьких солдат та селян* (12 номерів та 12 свідчень). Йдеться про кореспонденцію військовополонених до редакцій газет з описом власного досвіду або викладом того, що було почуто ними під час перебування в тюремному чи табірному ув'язненні⁴²⁶. Так, анонімний автор статті "Наші очі звернені на Україну! (3 життя українських полонених у Німеччині)" в газеті "Голос Волині" від 30 листопада 1941 р. писав, що при відвідуванні редакції української газети "Нова Доба" (виходила щотижня в Берліні за редакцією Геннадія Которовича спеціально для полонених українців) для ознайомлення із їхнім життям бачив ("бачили" в тексті, вочевидь йдеться про кілька осіб) "кореспонденцію полонених до редакції, яку можна назвати цілою літературою"⁴²⁷.

У таких листах – "списана наче чистою кров'ю історія України останніх двох десятиліть"⁴²⁸, прагнення "нагадати людям, що загрожує їм у разі повороту більшовизму"⁴²⁹. Це оповіді про жахіття минулого, таборове життя та роздуми, сповнені віри в майбутнє. Проте чільне місце в них посідала й тема колективізації, висилки та голоду. В окремих листах оповідається виключно про голод, найчастіше – про мученицьку смерть членів родини. Певною мірою така щільність свідчень, зокрема й про голод в Україні, може бути пояснена намаганням бранців обґрунтувати свою відмову захищати советську владу у лавах Червоної армії, готовність стати до служби в складі українських частин німецької армії. Кілька свідчень про голод було отримано під час перебування автора статті в тюремному чи табірному ув'язненні безпосередньо від в'язнів⁴³⁰.

3) *Художні твори (оповідання, новели, нариси, вірші)* (35 номерів та 36 свідчень). Сюди віднесено характерні тексти, зокрема й такі, що не містили типової вказівки: "оповідане – побачене на власні очі чи почуте від свідків подій". Зрозуміло, що подібний підхід доволі умовний, адже в основі будь-якого художнього відображення трагедії завжди лежить чийсь особистий трагічний досвід. Так, під назвою "Спогад" надруковано вірш Л. Могущука: "З голоду вмирали. // І найбільше хлібороби // Працьовиті люди, // З яких трупів цілі гори // Валялися всюди. // Як гинула Україна, // Запустили села"⁴³¹; маємо відомості про вірш під назвою "Трид-

⁴²⁵ Визнання советського дипломата. *Нова доба (Бердичів)*. № 27. 19.10.1941. С. 2.

⁴²⁶ Енкаведисти облягають в'язницю. *Українські щоденні вісті*. № 13. 20.07.1941. С. 6.

⁴²⁷ "...Наші очі звернені на Україну!" З життя українських полонених у Німеччині. *Голос Волині*. № 15. 30.11.1941. С. 3.

⁴²⁸ Там само. С. 3.

⁴²⁹ Лист до редакції. 1933-ій рік. *Вінницькі вісті*. № 66. 05.08.1943. С. 4.

⁴³⁰ Енкаведисти облягають в'язницю. С. 3; "Золотуха". *Голос Дніпра*. № 22. 19.10.1941. С. 3; Роковська А. За що? (спогади про каторгу на Соловках). *Кремянецький вісник*. № 75. 17.09.1942. С. 3.

⁴³¹ Спогади. *Нова доба (Бердичів)*. № 4. 24.08.1941. С. 3.

цять третій": "Той рік, як сталінські бригади із хати в хату походжали, і хліб, що був, увесь, – о, гади! Увесь, до грама забирали..."⁴³².

Змістовно художні твори подібні до свідчень очевидців, коли автори/респонденти протиставляють життя за часів війни руїні та респресіям часів більшовиків.

4) *Народна творчість про голод* (14 номерів та 14 статей⁴³³). Тут ідеться передусім про приказки (найчастіше згадується: "серп і молот – смерть і голод"), а також "новелу"⁴³⁴ часів колективізації та голоду. Маємо свідчення, що низка зразків народної творчості була записана від "сотні наших полонених з різних українських земель"⁴³⁵. Іноді приказки повторюються ("серп і молот – смерть і голод"), але трапляються й унікальні. Кореляція з записаними з кінця 1980-х рр. зразками народної творчості зайвий раз засвідчує існування єдиного ментального простору (колективної пам'яті), який вбирав травматичний людський досвід під час голоду та відтворювався публічно за найменшої нагоди.

5) *Статті на різну тематику, які включають наратив про голод* (34 статті та 34 свідчення). Їх характерна особливість – уніфікованість, стислість, клішована мовна форма, відсутність згадки імен та географічних назв, посилення на власний досвід. У них відсутні деталі оповіді, що характерні передусім для художніх творів та частково – для спогадів про голод.

Зауважимо, що згадка про голод 1932–1933 рр. може з'явитися і в неочікуваних місцях, наприклад, у статтях, присвячених річниці встановлення нацистської влади, запровадженню земельної реформи – тоді автор згадує про голод у контексті ситуації в селі за більшовиків⁴³⁶.

Як показав аналіз друкованих матеріалів, наймасовіші публікації припали на 1943-й – рік 10-х роковин голоду. Не виключаємо, що окупаційна влада скористалася цією датою, щоби зайвий раз нагадати читачам про злочини більшовицько-комуністичної влади. З іншого боку, слушною є також думка М. Чиркової, що особливий інтерес редакторів окупаційних газет до цієї тематики був зумовлений не власне річницею трагедії, а намаганням відвернути увагу українського суспільства від жорстокої політики окупаційної адміністрації, зокрема облав на потенційних оstarбайтерів та арештів родин утікачів⁴³⁷. Але нам не дуже зрозуміло, як згадки про голод могли сприяти переключенню уваги читачів, адже розкуркулення та колективізація, які передували голоду, за рівнем жорстокості та безправ'я нагадували нацистську політику. Так, частина продукції, виробленої селянами, вилучалася в рахунок поставок для окупаційної армії; існувала заборона на продаж продуктів харчування, призначених для відправлення до Німеччини і Румунії, – у разі її виявлення на базарах вона вилучалась. Загалом за часів окупації було

⁴³² Чиркова М. Ю. Голодомор та німецький окупаційний режим на Полтавщині. С. 36.

⁴³³ Самих одиниць джерел є набагато більше, зрозуміло, однак рахувати їх ми не бачимо сенсу, тому наводимо загальну кількість публікацій.

⁴³⁴ Сльози старого Романчука (Новела). *Хорольські Вісті*. № 43. 30.06.1943. С. 2.

⁴³⁵ Сов'єтський побут у народній творчості в Україні. *Український вісник*. № 31. 12.10.1941. С. 7.

⁴³⁶ До свята в с. Чапаєв. *Костянтиноградські нові вісті*. № 35. 17.10.1942. С. 2.

⁴³⁷ Чиркова М. Ю. Голодомор та німецький окупаційний режим на Полтавщині. С. 35.

вивезено понад 9,4 млн тонн зерна, 600 тис. тонн бороша і круп, 6 млн 250 тис. тонн картоплі, овочів і фруктів, понад 3 млн 720 тис. голів худоби тощо⁴³⁸. У серпні 1941 р. було запроваджено загальну трудову повинність; її супроводжувало створення трудових таборів. На селі залишались введені більшовиками трудовні: норма становила 22–25 на місяць (300 на рік для чоловіків і 200 – для жінок)⁴³⁹.

До певної міри чинником стримування повноцінного залучення наративу про голод до антибільшовицької пропаганди стала нереалізованість "нового аграрного порядку". Офіційну ліквідацію колгоспної системи було запущено в лютому 1942 р. Однак передавання вивільненої таким чином землі у приватну власність було розпочато із затримкою в понад рік, у червні 1943 р., і не могло уже вплинути на "підвищення довіри до нацистської пропаганди"⁴⁴⁰.

Стосовно *другої групи усноїсторичних джерел (видання, що виходили на окупованій території України, а також у Німеччині)*, то тут передусім маємо історію з перевиданням 1941 р.⁴⁴¹ першого в українській літературі роману Уласа Самчука про голод "Марія" (1934); німецькою мовою твір побачив світ 1943 р. Мінімум 22 статті української преси часів окупації присвячені автору і його твору про насильницьку колективізацію та Голодомор, а в періодичній пресі Центральної і Східної України друкувались уривки роману⁴⁴². Нагадаємо, що після приходу советів на Західну Україну роман потрапив до переліку забороненої літератури, яка підлягала вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі з червня 1940 р.⁴⁴³.

Саме цей твір читали на творчому вечорі Уласа Самчука 12 серпня 1942 р. у Кременчуці. Кореспондент згадує про засуджений народ, який "мільонами гинув від голодної смерті народ во ім'я перемоги колективізації". "Аудиторія явно схвилювана й збуджена. Літературний твір стає канвою для образків власної пам'яті, власним спогадом про жорстокі й голодні часи московсько-більшевицької окупації, про сплюндровану більшевицькими володарями Україну"⁴⁴⁴. Тут ідеться про унікальний тогочасний приклад переплетення художнього вимислу із потенційним досвідом очевидця голоду. Припускаємо, що поширення під час війни окупованими територіями саме твору "Марія" могло спровокувати ланцюгову реакцію друку на шпальтах газет усних свідчень про голод.

Уже після закінчення війни, в середині 1948 р. в обласному видавництві "Червоний прапор" і редакції однойменної обласної компартійної газети (нині це

⁴³⁸ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. С. 155.

⁴³⁹ Там само. С. 169–170.

⁴⁴⁰ Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. С. 249.

⁴⁴¹ 15 тисяч примірників твору з авторською передмовою розійшлися "буквально за лічені тижні". Детальніше див.: Нагорна Інна. Літературний музей Уласа Самчука в Рівному. *Західноукраїнський збірник*. Ч. 6. Едмонтон; Острог, 2012. С. 279.

⁴⁴² Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 39.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ Там само. С. 39–40, 60.

м. Володимир Волинської області), які були пов'язані з українським підпіллям, цей роман передавався з рук до рук у палітурці книги М. Островського "Як гартувалась сталь". Під впливом, зокрема, "Марії" в кінці 1940-х рр. Віталій Пантюшко створив Організацію вільних козаків для боротьби з советською владою⁴⁴⁵.

Наведемо ще один факт. Колишня дружина Уласа Самчука Марія Зоц-Рахуба розповідала, що її другий чоловік Давид Рахуба, фронтовик і комуніст, під враженням від прочитання "Марії" таємно відвідав батьківщину письменника – с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії (нині – Здолбунівський район Рівненської області)⁴⁴⁶. Як бачимо, роман не залишав байдужими ні своїх читачів, ні совети (див. 3.1.3) – припускаємо, не в останню чергу через те, що відомості про голод було почерпнуто автором з різних свідчень очевидців голоду, які резонували з відчуттями тих, хто особисто пережив голод. Писався роман у Празі⁴⁴⁷, там добре знали про голод, акумулювали й оприлюднювали свідчення про нього, намагаючись пробити стіну мовчання західного світу, який байдуже спостерігав за масовим убивством голодом.

Оскільки на території Західної України до поч. 1960-х рр. існував партизанський спротив советській окупації, тут функціонували підпільні інструменти для поширення літератури й листівок на табуйовані владою теми. Подані нижче приклади свідчень про голод є джерелами вторинного рівня, адже вони спираються на знання про голод, отримані, ймовірно, не завдяки власному досвіду, а через пресу та, можливо, особисті контакти з очевидцями голоду під час окупації та руху опору.

Серед таких постатей найперше треба назвати Ніла Хасевича (1905–1952) – художника, графіка, учасника визвольної боротьби, керівника технічної ланки центрального проводу ОУН. Серед сотні його дереворитів, які тиражувались у підпільних друкарнях на Рівненщині, були й такі, що висвітлювали теми колективізації та голоду. Це, зокрема, "Колгоспна серія": "Людей у ярма запрягли" (1949), "... А їсти нічого" (1949) (найяскравіший з точки зору відтворення трагедії українців дереворит – одна корова зображена мертвою, а друга – виснажена через голод, з ребрами, що виступають, – підвішена на мотузки), "Передова колгоспна техніка" (1949); "Ось що дав трудящим Сталін" (1949), "Колгосп "Загигель"" (1949), "Большевицькі людолови", "Вивіз на Сибір" (1950), "Що вивозять з України в Росію" (1951), "Останню свитину з вдовиці здирають" (1947) (летючка з дереворитом), "Сталінські п'ятирічки тиснуть трудящих" (1951) (тут земля вкрита черепами та людськими кістками); "В СРСР всі живуть з праці рук" (1949) (селяни живуть з п'яти пальців, тобто жebraючи)⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Там само. С. 40–41.

⁴⁴⁶ Там само. С. 40.

⁴⁴⁷ Луцій Світлана. Роман Уласа Самчука "Марія": епістолярна історія видань та перекладів. *Слово і час*. 2014, № 9. С. 69.

⁴⁴⁸ Ішук Олександр, Марчук Ігор. Життя і творчість Ніла Хасевича / відп. ред. П. Потічний. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011. С. 27–29, 280–287, 290.

Важко достеменно сказати, звідки Н. Хасевич міг знати про голод: він жив на Волині, вчився у Варшаві, з 1943 р. перебував у лавах УПА⁴⁴⁹. Повоєнний голод 1946–1947 рр. не набув всередині України широкого розголосу, тому незрозуміло, наскільки він міг вплинути на творчість митця. Зображення ним колгоспного життя та репресій проти колгоспників могли бути реакцією на побачені наслідки аграрної політики советів на Західній Україні після її анексії 1939 р. Однак не виключаємо також, що він був знайомий з публікаціями першого циклу свідчень про голод в УСРР довоєнного періоду.

Зауважимо, у творчості Хасевича є три непрямі згадки про лихоліття саме 1932–1933 рр. По-перше, в 1941 р. він зробив два проекти обкладинки твору "Марія" Уласа Самчука⁴⁵⁰, що свідчить про його добру обізнаність з цим твором.

По-друге, в його ілюстрації до першої сторінки сатиричного журналу УПА "Перець" за 1 листопада 1943 р. накреслено гасло, популярне за часів Голодомору: "Ані хліба⁴⁵¹, ні свині, тільки Сталін на стіні"⁴⁵².

По-третє, це листівка українського підпілля "Тридцять літ більшовицької влади в Україні" (липень 1947, ОУН) за його авторством, виконана в друкарні ОУН імені Кліма Савура (нині зберігається у Рівненському обласному краєзнавчому музеї⁴⁵³). Серед злочинів советського режиму проголошено: "На їх совісті Великий Голод на Україні в 1932–33 рр., і 5 мільйонів жертв того голоду", а також "На їх совісті насильна колективізація в Україні в 1929–1933 рр. і знищення тисяч сільських господарств, та запровадження в Україні сталінсько-колгоспної кріпаччини". Листівка закінчується словами: "Весь український народ, всі українські патріоти мусять пам'ятати, що більшовизм несе в Україну національне поневолення та економічну експлуатацію, несе руїну, смерть і голод. І тому нещадна боротьба з більшовизмом – це перше завдання українського народу, бо тільки знищення більшовицького ладу принесе визволення України"⁴⁵⁴. Можна тільки дивуватися, наскільки пророчими і актуальними залишаються ці слова сьогодні, в умовах повномасштабної війни, розв'язаної путінською Росією 24 лютого 2022 р.

Спогади "з побуту на Україні в роках 1922–1932" письменника, українського військового та громадського діяча, старшини армії УНР Юрія Горліс-Горського "У ворожому таборі" (написані 1935, опубліковані у Львові 1941) містили вказівки на те, що "більшовики почали організовано лазити по коморах за хлібом"⁴⁵⁵.

⁴⁴⁹ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 52.

⁴⁵⁰ Іщук Олександр, Марчук Ігор. Життя і творчість Ніла Хасевича. С. 258–259; Луцій Світлана. Роман Уласа Самчука "Марія": епістолярна історія видань та перекладів. С. 69.

⁴⁵¹ Різновидом приказки є "Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні".

⁴⁵² Іщук Олександр, Марчук Ігор. Життя і творчість Ніла Хасевича. С. 358.

⁴⁵³ Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. С. 51–52, 60.

⁴⁵⁴ Іщук Олександр, Марчук Ігор. Життя і творчість Ніла Хасевича. С. 292.

⁴⁵⁵ Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі: спогади. 2-е вид. Нью-Йорк: Укр. вид-во "Говерля", 1977. С. 30.

1943 р. в Берліні були опубліковані донесення періоду голодомору аграрного експерта і дипломата Отто Шиллера, який на момент війни був старшим військовим радником у Міністерстві окупованих східних територій під назвою "Аграрна політика Советів і її результати: Донесення колишнього уповноваженого з сільськогосподарських питань при посольстві Німеччини в Москві"⁴⁵⁶.

Щодо останньої групи джерел цього періоду (*видання та преса на вільній від нацистського режиму території*), то варто звернути увагу на деякі публікації у США. У 1944 р. там було опубліковано кілька праць, зокрема вже згаданого вище Волтера Дюранті⁴⁵⁷.

Інша праця належала Вільяму Генрі Чемберліну, який у невеличкій брошурі під промовистою назвою "Україна: утоплена нація" (1944) подав короткий виклад історії України⁴⁵⁸. У розділі про новітню добу "Україна під Советами" він напрочуд по-модерному (як на середину ХХ століття) оцінив "злочинні методи колективізації", що призвели "до двох великих, але мало знаних трагедій: ліквідації "куркульства" й голоду 1932–1933 років". Не менш влучно він характеризував цивілізаційну відмінність селянства в Росії і в Україні: на відміну від російських селян, що здавна звикли жити общинами, жодна форма колективного співжиття в Україні була невідома і чужа, тому колективістські, комуністичні ідеї сільськогосподарських комун викликали шалений опір в Україні⁴⁵⁹.

Прикметно, аби підкреслити інструментальність і навмисний характер трагедії 1932–1933 рр., автор запроваджує унікальне поняття "**політичний голод**". "Цей голод може, напевно, бути названий політичним, оскільки він не був результатом природної катастрофи чи виснаження природних ресурсів під час інтервенції чи громадянської війни", як це було під час голоду 1921–1922 років⁴⁶⁰. Уряд готовий був "дати селянам урок" найжорстокішим способом голодування, аби примусити їх тяжко працювати в колгоспах⁴⁶¹.

Знайшлося в нарисах місце і для усної історії – автор викладає особисті враження від поїздок по двох різних регіонах по різні боки Дніпра, ситуація в яких виявилася напрочуд подібною – спустошені смертю села та покинуті порожні хати (маючи дружину-українку, він зміг оминати заборону для іноземців подорожувати Україною і восени 1933 р. відвідав, зокрема, с. Черкас під Білою Церквою і с. Жуки під Полтавою). "Ніхто інший, я певен, не робив такої подорожі з чесною метою – узнати правду". Це були не тимчасові труднощі, не злидні чи страждання – ці евфемізми використовувалися, аби оминати советську цензуру, – але страшний і відвертий голод із жертвами, кількість яких обраховується мільйонами. Ніхто

⁴⁵⁶ Schiller O. Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren landwirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. 192 s.: karten. Наведено за: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 113.

⁴⁵⁷ Duranty W. USSR: The Story of Soviet Russia. Philadelphia ; New York: J. B. Lippincott. Co, 1944. 293 p.

⁴⁵⁸ Chamberlin William Henry. The Ukraine: A Submerged Nation. 91 p.; див. також: С. 180.

⁴⁵⁹ Ibid. P. 57.

⁴⁶⁰ Ibid. P. 59.

⁴⁶¹ Ibid. P. 59–60.

насправді не знав точної кількості загиблих, оскільки советський уряд тримав це в таємниці і офіційно заперечував голод, відкидаючи будь-які спроби організувати допомогу з-за кордону. Одна жінка в Полтаві сказала журналісту: "Жодна війна не забрала стільки життів як голод". А в с. Черкас голова сільради Фіщенко повідомив, що 634 із 2072 мешканців померли. Автор подає й власну орієнтовну оцінку масштабів катастрофи: він називає цифру 3 млн жертв⁴⁶².

Значною мірою пророче виглядає кінцівка нарисів: "Вільна Україна, пов'язана з іншими країнами СРСР лише добровільно визнаними кордонами і спільними економічними інтересами, без диктату Москви, [...] буде незамінною частиною вільної Європи і вільного світу"⁴⁶³.

У 1946 р. було опубліковано спогади Артура Кьостлера – британського журналіста і письменника, який на початку 1930-х рр. провів цілий рік у СРСР. Спостереження за сталінським режимом допомогли йому сформулювати в збірці нарисів "Йог і Комісар"⁴⁶⁴ цікаву концепцію континуума філософій для досягнення "раю на землі". На метафізичному духовному кінці спектра він бачить Йога, який прагне змінити індивіда, а на матеріалістичному науковому кінці – Комісара, який за будь-яку ціну і всіма доступними засобами, включно з репресіями та голодомором, прагне змінити суспільство. А між цими двома крайнощами розкидані в безперервній послідовності спектральні лінії більш спокійних людських поглядів. Чим більше ми наближаємося до його центру, тим більше спектр стає розмитим і 'вовняним'. З іншого боку, це збільшення вовни на оголених спектральних тілах роблять їх більш пристойними, а спілкування з ними більш цивілізованим. Використовуючи метафору спектрів випромінювання, Кестлер подає Комісара в інфрачервоному кінці спектра; Йог – ультрафіолетовий. Обоє перебувають у сфері невидимого світла, саме тому повна динаміка історії та культури людства вислизає від нас, і реконструювати її дуже важко.

Поза тим зазначене видання містить важливі згадки про Голодомор. Передусім "приховування або заперечення фактів (що інколи згодом визнаються), наприклад, голод 1932–33 рр." автор вважає одним з ключових елементів політики сталінського режиму⁴⁶⁵. Далі він наводить яскраві особисті враження від побаченого в Харкові взимку 1932–1933 рр.: "Це була катастрофічна зима після першої хвилі колективізації землі; селяни забивали велику рогату худобу, спалювали або ховали зерно і вмирали від голоду або від черевного тифу. Кількість смертей тільки в Україні оцінюється в 2 мільйони. Мандрівка селами нагадувала проганяння крізь стрій. Залізничні станції були оточені селянами, що жебрали, в них були опухлі руки і ноги; жінки протягували до вікон вагонів жахливого вигляду дітей з неймовірно великими головами, що постійно хиталися, з кінцівками, схожими на палички, з опухлими й загостреними животами"⁴⁶⁶.

⁴⁶² Chamberlin William Henry. The Ukraine: A Submerged Nation. P. 60–61.

⁴⁶³ Ibid. P. 85.

⁴⁶⁴ Koestler A. The Yogi and the Commissar. London : Jonathan Cape, 1945. 247 p.

⁴⁶⁵ Ibid. P. 136.

⁴⁶⁶ Ibid. P. 142.

Зазначених діячів, які писали про Україну, українців і Великий Голод, попри різні політичні уподобання, об'єднує одна виразна риса: *абсолютно сучасний рівень розуміння трагедії Голодомору*. Вони не просто чітко усвідомлювали, що в руках комуністичного режиму голод – це інструмент убивства з метою упокоєння, використаний злочинною владою цілком свідомо і навмисно; вони намагалися зробити це знання публічним або безпосередньо (як В. Чемберлін), або метафорично (А. Кьостлер).

Знову осібню від згаданих вище авторів, які намагалися знайти відповіді на важкі питання, стоїть постать В. Дюранті. Дев'ятьма роками пізніше, у своїй наступній книзі "СРСР: Історія Советської Росії" (Філадельфія; Нью-Йорк, 1944) В. Дюранті вже намагається не лише виправдати Сталіна, але й обілити себе. Згадуючи роки, проведені в СРСР, він ювелірно влітає в оповідь-спогад простий наратив: "Тоді я не знав". Так, визнаючи голод та висуваючи обвинувачення на адресу Сталіна в тому, що голод був штучним, навіть наводячи поширені в тогочасному публічному просторі цифри жертв голоду (4–5 мільйонів) ("Була жахлива правда про так званий рукотворний голод, про "залізний вік" Росії, коли Сталіна звинувачували в тому, що він спричинив смерть чотирьох чи п'яти мільйонів селян, щоб задовольнити власну жорстоку рішучість соціалізувати їх, або [знищити]⁴⁶⁷"), В. Дюранті водночас зазначає, що це – не вся, мовляв, правда. Була ще інша правда: Кремль, мовляв, був обманутий власними агентами щодо кількості наявних запасів зерна та перебільшенням загрози з боку Японії, що готувалася окупувати Сибір після захоплення Маньчжурії (1931).

Виправдовуючи і Сталіна, і себе, В. Дюранті згадує: "Я більше десяти років був у Росії, але я тоді не знав, що, наприклад, резерв зерна у Червоної армії був виснажений, що багато зерна було забрано для того, щоб нагодувати міста й будівельні табори, виплачувати зовнішній борг 1930 і 1931 рр. Ми просто думали, що інтенсифікація хлібозаготівель навесні 1932 р. – це спроба Сталіна [...] перемогти швидкими безжальними діями". Знову й знову повторюючи формулу "Я не знав", автор визнає масштаби трагедії: голод і хвороби вразили селянство Росії в 1932 р.⁴⁶⁸; "лише пізніше я дізнався, що трапилося весною 1932 р. Те, що трапилося, було трагедією села. Були віддані накази в Україні, на Поволжі і Північному Кавказі: у цій хлібній корзині Росії зібрати 2 млн тонн зерна за місяць", оскільки хліб потрібен Червоній армії⁴⁶⁹.

У текстах В. Дюранті знаходимо глухі згадки і про селянський опір колективізації: "З провінції надходили відомості про те, що селяни знову збудені й спантеличені методами колективізації". Виправдовуючи дії сталінського режиму, він пояснює: але ж ніхто тоді не говорив про "небезпеку війни!"⁴⁷⁰. Насамкінець В. Дю-

⁴⁶⁷ В оригіналі слова "знищити" немає, автор обмежився багатозначним знаком "три крапки"; див.: Duranty W. USSR: The Story of Soviet Russia. P. 190; 192.

⁴⁶⁸ Duranty W. USSR: The Story of Soviet Russia. P. 200.

⁴⁶⁹ Ibid. P. 192.

⁴⁷⁰ Ibid. P. 190.

ранті робить ще одне відверте зізнання про особливе значення 1933 року для Сталіна: "наприкінці 1933 р. стало ясно: Кремль може привітати себе з **найуспішнішим** роком": перемогу здобуто як на внутрішньому, так і на зовнішньому фронтах⁴⁷¹.

Проаналізуємо наведені усноісторичні джерела за низкою характеристик.

Газетні жанри. Вони є кількох видів: статті із зазначенням авторства (С. Сосновий, Г. Селегень, О. Самійленко, І. Голуб, А. Яр, П. Хоменко, В. Гриненко, П. Вірченко, Д. Чишневський, Ф. Онежський, М. Гринь та ін), з псевдонімами (А. М., Ю. С., М. Т. та ін.) чи анонімні; публікація листів/свідчень; художні твори про голод (вірші, оповідання); приклади народної творчості про голод.

Акцентуємо увагу на двох авторах – С. Сосновому та Г. Селегень⁴⁷², чії статті можна назвати тогочасними ґрунтовними (і водночас першими такими) дослідженнями голоду. Розвідка С. Соснового "Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках" (1942) із обрахунками кількості померлих від голоду була репродукована та використана в 1942–1943 рр. багатьма часописами при поданні відомостей про голод⁴⁷³. Це можна вважати найповнішим дослідженням голоду серед відповідних публікацій в окупаційній пресі; свої підрахунки прямих втрат від голоду у 4,5–5 мільйонів осіб він повторив у рукописі праці "Динаміка народонаселення в Україні за період з 1917 по 1941 рр."⁴⁷⁴. Іншою аналітичною розвідкою про голод можна назвати працю Галини Селегень, але вже без обрахунків жертв⁴⁷⁵.

Низка статей про голод тиражувалась в одних і тих самих або й різних часописах, але під одним заголовком і з однаковим змістом (чи схожим наповненням); мова йшла про примусову колективізацію та знуцання з народу: "Селянство під стінкою", часопис "Вільне слово", №№ 45 та 51 від 1941 р.; "Віра, надія і любов", часопис "Нова доба" (Бердичів) та "СССР був тюрмою українського народу", "Львівські вісті", обидва від вересня 1941 р.; "Творчість українського народу", часописи "Вінницькі вісті" № 33 та "Українське слово" (Київ, №№ 24, 37 від жовтня та листопада 1941 р. відповідно; статті "Цвісти ще будеш, Україно!", часопис "Відродження" (Тараща), № 14 та "Українське слово" (Київ, № 25 від 1941 р.; "Наказ часу" в часописах "Нове українське слово", № 60, "Вісті Остерщини", № 22 від 1943 р. та ін. У цих публікаціях, як і в пресі міжвоєнного періоду, траплялися передруки наративів очевидців про голод. Порівняно з іншими текстами це були найбільш яскраві докази антиукраїнської, нелюдської сутності більшовицького режиму.

⁴⁷¹ Duranty W. USSR: The Story of Soviet Russia. P. 208.

⁴⁷² Нещодавно історикinja Оксана Юркова виявила нові дані про Галину Селегень (див. її доповідь «"Числа були – живі люди": Життєвий шлях забутої української вченої-демографа Галини Селегень (1898–1981)» у програмі Міжнародного наукового форуму "Україна в епоху Голодомору: влада, опір, ідентичність", 23–25 листопада 2023 р., м. Київ); стаття про неї готується до друку.

⁴⁷³ Див., напр: Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Нова Україна (Харків)*. № 253. 08.11.1942. С. 3; Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Вісті Прилуччини*. № 149. 23.12.1942. С. 2; Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Ніжинські вісті*. № 73. 05.12.1942. С. 2.

⁴⁷⁴ Левчук Н. До питання про "старі" та "нові" підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. С. 182.

⁴⁷⁵ Голод на Україні 1921 і 1933 роках. *Український вісник*. № 11. 02.07.1944. С. 2.

Авторство: свідками голоду виступали військовополонені, селяни на окупованих територіях, львівські політ'язні, довоєнні чиновники, колишній студент, військовий Червоної армії, советський дипломат.

Тематична спрямованість. Представлено різні хронологічні рамки голоду: загалом – з 1931 по 1934 рр. Найчастіше фігурує 1933 рік як рік Великого Голоду.

Часто згадки про голод трапляються у статтях на різну тематику: заклики до продуктивної праці вдома чи в Німеччині⁴⁷⁶, опис позитивних сторін сучасного життя, порівняно з більшовицькою добою⁴⁷⁷, земельна реформа на окупованих територіях у 1942 р.⁴⁷⁸, голод в СРСР, колективізація⁴⁷⁹, русифікація⁴⁸⁰, правопис⁴⁸¹, єврейське питання, самогубство М. Скрипника⁴⁸² та М. Хвильового⁴⁸³, репресії⁴⁸⁴, підрахунки кількості жертв червоного терору⁴⁸⁵, нові підходи до виховання дітей у школах⁴⁸⁶, Сталін як організатор терору та голоду⁴⁸⁷, виклад історії України⁴⁸⁸. При цьому голод 1932–1933 рр. часто згадувався в контексті подання кількості жертв більшовицького режиму, включно з померлими від голоду, а також голодом 1921–1923 рр.⁴⁸⁹

Обсяг публікацій варіювався від короткої згадки про голод 1933 р. у складі статті на певну тематику – до кількох сторінок (тематична стаття Степана Соснового) в одному числі чи з продовженням у кількох номерах часопису.

Ідентифікаційні ознаки свідчень (географія, відомості про оповідачів). У тематичних матеріалах вказуються назви адміністративних одиниць (районів, сіл, подеколи лише районів), сіл у Полтавській, Херсонській, Київській областях, кілька разів згадано міста Київ та Харків. Є низка статей з опису сільського життя за більшовиків зі згадкою кількості померлих під час голоду чи загалом під час репресій советської влади, при тому чітко прописано, про яке саме село йдеться: с. Широке⁴⁹⁰, с. Василівка Кам'янського району⁴⁹¹, с. Іванківці⁴⁹²; с. Петриківка⁴⁹³; с. Чапаєве Костянтиноградського району⁴⁹⁴ та ін.

⁴⁷⁶ Мусімо виявити великі старання. *Дзвін (Кривий Ріг)*. № 4. 10.10.1941. С. 2.

⁴⁷⁷ Націоналістичне пробудження українців. *Дніпропетровська газета*. № 32. 15.11.1941. С. 2.

⁴⁷⁸ Новий земельний лад. *Українське Полісся*. № 32. 18.03.1942. С. 1.

⁴⁷⁹ Колективізація. *Український вісник*. № 2. 24.01.1943. С. 2.

⁴⁸⁰ Русифікація як засіб національного вбивства України. *Український голос (Кіровоград)*. № 16. 22.10.1941. С. 3.

⁴⁸¹ Про справи правописні. *Голос Полтавщини*. № 114. 02.09.1942. С. 3.

⁴⁸² Трагедія М. О. Скрипника. *Костянтиноградські нові вісті*. № 37. 10.07.1943. С. 2.

⁴⁸³ Останній акт трагедії. *Львівські вісті*. № 98. 30.11.1941. С. 5.

⁴⁸⁴ 1917–1940 рр. на Україні. *Голос Полтавщини*. № 14. 11.12.1941. С. 3.

⁴⁸⁵ Жуткіє цифри. *Молва (Одеса)*. № 121. 30.04.1943. С. 1.

⁴⁸⁶ Про навчання дітей рідній історії. *Українське слово (Київ)*. № 68. 27.11.1941. С. 3.

⁴⁸⁷ Сталінська епоха терору. *Українське слово (Київ)*. № 56. 13.11.1941. С. 1.

⁴⁸⁸ Україна і Москва. *Нова доба (Берлін)*. № 6. 1941. С. 1.

⁴⁸⁹ Там само.

⁴⁹⁰ Націоналістичне пробудження українців. С. 2.

⁴⁹¹ На Піднесенні. *Дніпропетровська газета*. № 64. 24.12.1941. С. 2.

⁴⁹² Сонце правди в Іванківцях. *Нова доба (Берлін)*. № 18. 07.12.1941. С. 2.

⁴⁹³ Петриківка в часи більшовизму. *Новий час (Петриківка)*. № 9. 16.08.1942. С. 3.

⁴⁹⁴ До свята в с. Чапаєва. С. 2.

Мовні кліше, що застосовуються для увиразнення та емоційного посилення пригадування: "Хто не пам'ятає 1933 рік", "Ще свіжий у пам'яті багатьох примарний 1933 рік"⁴⁹⁵.

Публікації про голод не були надто різноманітними за змістом і наведеним фактажем. Вони зазвичай подібні, зокрема цифра кількості жертв голоду в 7 млн наполегливо зазначалася ледь не в кожній статті, регулярно наводилися жахливі факти людоджерства, рефреном повторюється висновок про однозначно штучний характер голоду: "Історія не забуде жахливого 1933 року, коли на Україні від голоду загинуло 7–8 мільйонів осіб, коли після багатого врожаю 1932 року, захопленого більшовиками, в країні почалось... людоджерство"⁴⁹⁶; "Не встиг український нарід забути померлих від голоду рідних, як у 1932–33 рр. жидо-більшевизм організував ще більший, ще страшніший голод"⁴⁹⁷; "Весною 1933 року померло з голоду сім мільйонів українців, матері їли своїх дітей"⁴⁹⁸. "На дорозі лежали трупи. Матері їли своїх дітей. Понад 7 мільйонів українців померло з голоду"⁴⁹⁹; "...був утворений штучний голод на українській землі в 1932–33 роках, внаслідок чого загинуло понад 10 мільйонів українців"⁵⁰⁰; "У районі кожної школи можна знайти матеріали, що стосуються, наприклад,... "всеукраїнського голоду" 1932–33 рр., селянських повстань проти колгоспів"⁵⁰¹; "Де поділись ці живі мільйони селян-українців, замордованих голодом у 1931–1934 роках, коли з наказу людоджера-Сталіна по всій Україні був штучно організований голод, коли з голоду вимирали цілі села, коли всі люди ходили опухлі з голоду, коли по багатьох селах були випадки людодідства"⁵⁰² та ін.

Окупаційна преса не могла функціонувати вільно від директив німецької влади. Такий виклад матеріалу про голод дає можливість припустити наявність своєрідних "темників", які вочевидь циркулярно розсилалися редакціям місцевих видань і були обов'язковими до виконання. Практично кожна стаття зі згадкою про голод закінчувалася закликком працювати на благо Третього Райху: "Хай же в серці і свідомості кожного українця, що його сьогодні батьківщина кличе до праці і на фронт проти більшевизму, ясним полум'ям горить спогад про 1933 рік"⁵⁰³.

Ступінь достовірності. Репресивний характер, антилюдська сутність більшовицького режиму ідеально корелювалися з нацистською пропагандою для дискредитації більшовиків на українських землях та привернення більшої кількості прихильників до своєї політики. Звідси постає частотність повідомлень в окупаційній пресі про розкуркулення, колективізацію, переслідування ДПУ-НКВС. Складовою репресованого минулого українців був і голод 1932–1933 рр. Навіть за умов пере-

⁴⁹⁵ Те, що було і чого не буде! *Голос Волині*. № 92. 07.11.1942. С. 1; Штучний голод на Україні в 1933 році. *Українські (Кіровоградські) вісті*. № 35. 02.05.1942. С. 3.

⁴⁹⁶ Англія – лютий ворог України. *Голос Полтавщини*. № 4. 06.11.1941. С. 2.

⁴⁹⁷ Большевики прирікали Україну на голод. *Нове українське слово*. № 3. 17.12.1941. С. 3.

⁴⁹⁸ І слава, і сила, і воля... *Нова доба (Бердичів)*. № 40 від 18.11.1941. С. 1.

⁴⁹⁹ З життя советського союзу. *Нова доба (Бердичів)*. № 40. 18.11.1941. С. 1.

⁵⁰⁰ Кінець більшовицькій панщині. *Вільна Україна (Тетіїв)*. № 1. 14.10.1941. С. 2.

⁵⁰¹ Про навчання дітей рідній історії. С. 3.

⁵⁰² Де зникло 10 мільйонів українців? *Дзвін (Біла Церква)*. № 3. 24.10.1941. С. 1.

⁵⁰³ Десять років тому. *Дніпрова хвиля*. № 72. 19.06.1943. С. 1.

більшення певних фактів наратив про голод у пресі воєнного часу кардинально не відрізнявся від наративу, оприлюдненого в міжвоєнній та післявоєнній еміграційній пресі, а також у вже незалежній Україні. В основі більшості дотичних пропагандистських публікацій лежали усні свідчення тих, хто менш ніж десять років перед тим пережив жахи Голодомору. З-поміж мільйонів українців, що залишилися під німецькою окупацією, важко уявити родину, яка б не постраждала від голоду та репресій (місцеві активісти, партійні функціонери у своїй більшості евакуювалися на Схід, за винятком хіба підпільників). Тому в більшості населення на окупованих територіях подібні публікації знаходили відгук і розуміння.

Непрямою ознакою достовірності свідчень цього періоду ми вважаємо меншу вживаність антисемітських кліше, порівняно з публікаціями на іншу тематику у пресі часів нацистської окупації. Спираючись на дослідження Романа Михальчука⁵⁰⁴, зазначимо, що загалом спостерігається менша "засміченість" антисемітизмом наративу про голод, ніж про інші аспекти советського минулого, особливо репресій. Це може свідчити про кілька речей: виклад пригадування голоду менше потрапляв під нацистський ідеологічний прес; про визнання (або "призначення") Сталіна винним за організацію голоду; про значно меншу присутність євреїв в українських селях, порівняно з містами.

Кількісні параметри. На частотність появ тематичних публікацій про голодні роки впливали чергові "ювілеї", зокрема початку німецько-радянської війни, Жовтневого перевороту, визволення міста від більшовиків тощо. Вони слугували слухним інформаційним приводом для порівняння голодного життя за советів та "покращень" після початку війни.

Для подальшого джерелознавчого аналізу в публікаціях усних свідчень у пресі, що виходила на окупованих територіях, виокремимо наступні *основні інформаційні тематичні блоки*:

1) *Колективізація*: "Робиш не для себе. Харчуєшся з рук голови колгоспу. Добре тільки заправилам та їхнім прихвосням"⁵⁰⁵; "Людям треба допомоги, а з них, замість допомоги, останнє здирають, грабують майно, виганяють з хатей, обзивають ледарями"⁵⁰⁶; "В село прибули два "представітелі" із 50-тисячників, щоб створювати колгосп. Залякуваннями, терором, грабунками силували селян іти в колгоспи. 5 сімей, з яких одна мала найбільше, а саме 7 га землі, були заслані до Сибіру. У 30 господарників все майно було конфісковане, їх залишили тільки в тому, що мали на собі"⁵⁰⁷.

2) *Розкуркулєння*: "В лютому 1933 р. мені довелось працювати в Пулинському районі, тобто в німецьких колоніях ва Волині. ... Я вже застала порожні хати з вибитими шибками, а господарів цих хат і взагалі не застала, вони були заслані

⁵⁰⁴ Михальчук Роман. Антисемітизм публікації легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.). *Historians*. 20.03.2014.

⁵⁰⁵ 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). *Голос Полтавщини*. № 5. 09.11.1941. С. 4.

⁵⁰⁶ Оповідання б. кандидата в партію. Треба підняти народ. *Нова доба (Берлін)*. № 17. 30.11.1941. С. 2.

⁵⁰⁷ Тяжкі роки. *Українське слово (Київ)*. № 67. 26.11.1941. С. 3.

на Сибір лише за те, що працею рук своїх створили власний добробут... Я бачила, як "розкуркулювали" родину, як на мороз вікидали подушки і різне хатне начиння, як у хлопця відбирали навіть скрипку. Я свідчу, що в цьому районі "добрівільний" запис у колгосп стимулювали тим, що пальці руки защемлювали між дверима або примушували людину непорушно стояти довгі години..."⁵⁰⁸; "З її незв'язних слів ми дізналися, що вона розкуркулена і вигнана з села. В селі голод. Третина села вже вимерла, частина залишилася вмирати, а решта розійшлася. Вирушили і вони до Харкова, бо тут на якомусь заводі працює її брат"⁵⁰⁹; "Невинних людей з хат виганяли і висилали на Соловки, в Сибір, Середню Азію. Вдень і вночі "розкуркулювали", дітей на мороз викидали, забирали все дощенту"⁵¹⁰.

3) *Людодіство*: "Різали своїх дітей, як ягнят, і виготовляли з їх м'яса їжу. ... У Полтаві виявлена була фабрика, де загинуло чимало довірливих людей, яким давали притулок на ніч "добрі люди". Потім обдурених убивали і варили в казанах на продаж"⁵¹¹. "Сестра варила маму в печі. Також померли. "Я втік із хати... У нас було людодіство. У нас безслідно зникали діти"⁵¹². "Приїхав вдень і відразу ж хотів виїхати, бо боявся лишитись у селі. На неопухлих людей могли кидатись голодні. Мене затримали в сільраді. Стало відомо, що в селі є п'ять сімей, що займаються людодіством. З району приїхала міліція. Пішли трусити. В одного селянина знайшли в бочці посолене м'ясо. Потім допитувались. Похмурі й ненависні чоловік і жінка, з позеленілими і виснаженими обличчями, мовчали. Та раптом у хату вбігла худа-худа дівчинка років 10–12. Вона розказала. Все розказала. Чула, як батько з матір'ю вночі домовились зарубати дітей, посолити і їсти. Боючись, щоб і її не з'їли, вона заховалась і цілу ніч і день пересиділа в лежанці, а батько й мати зарубали двоє дітей: її меншого братика і сестричку"⁵¹³. Селянка з с. Ламане з'їла двох своїх дітей і одного хлопчика⁵¹⁴.

4) *Конфіскація збіжжя*: "1932 рік був урожайний. Хліба зібрали багато. Вистачало його і на продподаток, і на власні потреби, і на посів. Та більшовики забрали врожай повністю. Селяни намагалися приховати хліб, та марно: більшовики забрали все до зерна, не залишивши навіть на харчування"⁵¹⁵; "Руками комуністів і комсомольців зимою 1932 року забраний хліб у селян. Забирали зерно, муку до останнього кілограма, а іноді навіть і печений хліб"⁵¹⁶. "Ще недавно було щось біля пудів шість жита, та от прийшли з сільради і забрали останнє"⁵¹⁷; "В цей час комуністи ходили по хатах та дворах шукати хліба. Знайшовши якесь збіжжя в се-

⁵⁰⁸ Спогади з минулого. *Українське слово (Київ)*. № 39. 24.10.1941. С. 3.

⁵⁰⁹ Під Новий Рік. *Нова доба (Бердичів)*. № 64. 31.12.1941. С. 4.

⁵¹⁰ Село над Дніпром. *Дніпрова хвиля*. № 1. 01.01.1942. С. 3.

⁵¹¹ 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). С. 4.

⁵¹² Голос Лівобережжя. С. 3.

⁵¹³ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2.

⁵¹⁴ Ішов рік 1933. Вічна ганьба московським поневолювачам. *Дніпрова хвиля*. № 5. 22.01.1942. С. 3.

⁵¹⁵ 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). С. 4.

⁵¹⁶ Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). С. 2.

⁵¹⁷ Оповідання б. кандидата в партію. Треба підняти народ. С. 2.

лянина, вони вішали йому на шию мішок із зерном і з червоним прапором водили по селу, знущаючись над нещасним чоловіком"⁵¹⁸.

5) *Конфіскація продуктів*: "Викачка у селянства до крихти продовольчих продуктів"⁵¹⁹; "Спеціальні загони з комуністів, комсомольців та їх прихвоснів непартійних обходили двори й забирали все, що ще лишилось у господарстві... Не гребували двома кілограмами пшона чи квасолі, мішком дрібної картоплі"⁵²⁰; "В кожну селянську хату щодня навідувались яничари-активісти шукати хліба. Забирали все, на що натраплять: рядна, рушники, буряки, миші?"⁵²¹.

6) *Опухання людей, помирання просто неба, трупи на вулицях*: "У широких степах Запоріжжя ми бачили, як по дорогах падали люди. Знесилені, вони не могли перейти від одного села до іншого. У Полтаві під тином качалися діти. Вони конали: їсти! їсти!"⁵²². "Боляче було дивитись, як на вулицях Києва валялись опухлі жінки, з рук і ніг яких сочився бруд із опухлин, а біля них лежить 2–3 дітей також опухлих, і тут же, по хіднику, біля цієї нещасної жертви голоду, проходять ситі й байдужі "відповідальні робітники"..."⁵²³; "...вийшли перший день косити. ... раптом передній зупинився і остовпів. Коса глибоко залізла в розкладений труп людини. Згодом привикли. Трупів, не захованих ніким, було багато всюди"⁵²⁴; "Ноги мої попухли, тіло наче дерев'яне, ходити дуже тяжко"⁵²⁵; "У тридцять третьому четверо діток з голоду Богові душу віддали. Ми з чоловіком попухли були, ледве ноги волочили, бо їли ж одну тую брудну ряску з болота..."⁵²⁶; "...я мав 12 братів і сестер і повного сили батька. 1933 року померли 4 брати, 4 сестри і батько з голоду!"⁵²⁷; "Жінка боязко озирається навкруги, схиляється над мішком, щось витягає звідти і підносить до наших облич, якось чудно й жалібно посміхаючись. Ми сахнулись від жаху, і я почуваю, як у мені холоне кров: у руках у жінки замерзлий трупик грудної дитини; по дорозі вмерло"⁵²⁸; "Я зазираю у виламане вікно хати. Пустка. Штовхаю двері – і раптом у ніс гостро вдаряє трупний сморід. У глибині хати прикритий великим рядном у темних плямах, зігнувши ноги, лежить напівзруйнований кістяк зі шматками чорного м'яса. В зіницях черепа риються пізні зелені мухи. Коло кістяка згризений майже дощенту тулуб кицьки"⁵²⁹; "Спеціальні підводи щоранку підбирали трупи, які валялись по дворах і тротуарах міст"⁵³⁰.

⁵¹⁸ Мамо, хліба! *Львівські вісті*. 1941. 21 верес. (№ 38). С. 4.

⁵¹⁹ Жакхливий рік (Спомин сумного минулого). *Голос Полтавщини*. № 9. 23.11.1941. С. 4.

⁵²⁰ Голод на Україні в 1933 році. *Голос Новгород-Сіверщини*. № 22. 16.10.1942. С. 1.

⁵²¹ Ішов рік 1933. Вічна ганьба московським поневоловачам. С. 3.

⁵²² Голос Лівобережжя. С. 3.

⁵²³ Пекло на землі. С. 2.

⁵²⁴ Там само.

⁵²⁵ Голод в Україні. Оповідання б. кандидата в партію (Докінчений). *Нова доба (Берлін)*. № 18. 07.12.1941. С. 4.

⁵²⁶ На рідній землі. *Українське слово (Київ)*. № 31. 15.10.1941. С. 3.

⁵²⁷ Україна в чужій пресі. *Український вісник*. № 21. 03.08.1941. С. 7.

⁵²⁸ Під Новий Рік. С. 4.

⁵²⁹ День у парадизі (у советському раю). *Уманський голос*. № 20. 09.11.1941. С. 2.

⁵³⁰ Голод на Україні в 1933 році. С. 1.

7) *Смертність*: мільйони⁵³¹; 3 мільйони⁵³²; 3,5 мільйони⁵³³; понад 5 мільйонів⁵³⁴; до семи мільйонів⁵³⁵; сім мільйонів⁵³⁶; понад 7 мільйонів⁵³⁷; понад 8 мільйонів⁵³⁸; 10 мільйонів⁵³⁹; понад 10 мільйонів⁵⁴⁰; "обліковані" 11 мільйонів⁵⁴¹; не менш як 12 мільйонів⁵⁴²; 13 мільйонів 200 тисяч⁵⁴³; "Дев'ять покійників у день, у цьому невеличкому селі" [с. Широка Балка на Херсонщині. – Т. Б.]⁵⁴⁴; "По селах щодня було кільканадцять трупів"⁵⁴⁵; "У селі Володарка [на Київщині. – Т. Б.] з 5.000 населення лишилось лише 100 живих людей, а в тому числі і сам Т."⁵⁴⁶ [товариш автора статті, учитель. – Т. Б.]; В селі Н. Севастополь (на Херсонщині) з 1.500 чоловік (500 дворів) до кінця 1934 року лишилося близько 300 чоловік⁵⁴⁷. У с. Подібна (на Черкащині) "спочатку мерли від голоду 3–5 душ щодня, далі 18–20"⁵⁴⁸. У с. Ламане померло від голоду 532 людини⁵⁴⁹.

8) *Поховання*: "Ховати нікому було. Опухлі від голоду люди не могли нічого робити. З великим трудом ті, що були здоровіші, копали братські ями і стягали туди померлих. Ями такі не засипали по кілька днів підряд, аж поки не настягають повні. Від розкладених трупів нісся задушливий сморід по селу, душив за горло і звальював знесилених, опухлих і голодних людей. Худі, з запаленими ребрами собаки накидались на такі ями і розтягали частини трупів по вулицях села. Нерідко можна було побачити руку, ногу або голову людини, що її тяг собака"⁵⁵⁰; "Особливо врізалася в пам'ять одна хата, така, як часто малюють художники, чистенька, біла, з вишневим садочком, з яскравими плямами свіжих сільських квітів. А біля порога чорніло п'ять чорних горбків свіжих могил. Очевидно, не було сил витягти мерців далі від хати, і так і лежали вони, колишні хазяїни..."⁵⁵¹.

9) *Стратегії виживання*: "Люди почали кидати села і тікати на заробітки по містах. Появились пустки по селах. Хто як міг, рятував своє життя, їхали в Сибір,

⁵³¹ За нове життя. *Стрийські вісті*. 1941. 18 лип. (№ 1). С. 1.

⁵³² З вражінь із сходу. *Український вісник*. № 31. 12.10.1941. С. 2.

⁵³³ Наша почта. Від "українізації" до голоду. *Нова доба (Берлін)*. № 2. 17.08.1941. С. 3.

⁵³⁴ Мусімо виявити великі старання. С. 2.

⁵³⁵ Дикунська помста. *Дзвін (Біла Церква)*. № 05. 31.10.1941. С. 2.

⁵³⁶ І слава, і сила і воля. С. 1.

⁵³⁷ Кривава дата. *Уманський голос*. № 26. 30.11.1941. С. 1.

⁵³⁸ Україні – жити, ворогам – загин! *Дніпрова хвиля*. № 8. 23.11.1941. С. 3.

⁵³⁹ Де зникло 10 мільйонів українців? С. 1.

⁵⁴⁰ Кінець більшовицькій панщині. С. 2.

⁵⁴¹ 9 вересня (1941–1942 р.). *Вісті Остерцини*. № 72. 11.09.1942. С. 1.

⁵⁴² Українська відповідь Сталінові. *Нове українське слово*. № 59. 15.03.1942. С. 4.

⁵⁴³ Жах минулого, сучасний стан і перспективи на майбутнє. *Маріупольська газета*. № 73. 21.06.1942. С. 3.

⁵⁴⁴ Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). С. 2.

⁵⁴⁵ Пекло на землі. С. 2.

⁵⁴⁶ Там само.

⁵⁴⁷ Більшовицький соціалізм. *Голос Дніпра*. № 55. 27.11.1941. С. 2 (населений пункт ідентифікувати не вдалось).

⁵⁴⁸ Нищення українців. *Уманський голос*. № 6. 21.09.1941. С. 2.

⁵⁴⁹ Ішов рік 1933. Вічна ганьба московським поневолювачам. С. 3.

⁵⁵⁰ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2.

⁵⁵¹ Спогади з минулого. С. 3.

у тайгу на тяжкі роботи. Куди завгодно, аби не в селі"⁵⁵²; "Як настрашені горобці, кинулись обдерті колгоспники з мішками на місто. Та місто було німе до благань села. Воно жило на злиденному пайку і не могло допомогти"⁵⁵³; "Поблизу нашого гуртожитку жила сім'я робітника київського заводу "Укркабель"... Трьох дітей, з якими їздила мати в гості, ми більше вже не побачили. Згодом дізнались: вона завезла їх в якийсь чуже місто і там лишила на вулиці. Нас це не здивувало. Таких фактів було безліч. У Києві на вулицях діти, залишені батьками напризволяще, бігали цілими табунами, займаючись кражею, грабунками"⁵⁵⁴; "Кожного вихідного дня, навантажившись хлібом та іншими продуктами, приходив до батьків. Це був єдиний порятунок. Мене завжди чекали й батьки, й родичі. Всі голодні, всім треба було допомагати, та в мене не хватало сили. Сам теж голодую, мого пайка вистарчило б тільки на одну особу. Я змушений купувати пайки в товаришів, і все це носити своїй родині"⁵⁵⁵; "Як і тисячі інших, покинув свою оселю Іван Петренко. Покинув не з добра, бо знав, що скоро вишлють. Пришкандибав до Вінниці, влаштувався вартовим"⁵⁵⁶.

10) *Перехід кордону з Польщею та Румунією*: свідчення про це відсутні.

11) *Констатація факту та прогнозування голоду*: подібні свідчення відсутні, адже очевидці голоду 1932–1933 у своїх листах на Захід, що писалися в ті ж роки, перебували в ситуації голодування і описували свій стан "зсередини" події.

12) *Штучність голоду*: "Хліба в державі в 1933 році було досить, але про допомогу голодуючим не було й гадки"⁵⁵⁷; "Більшовики створили штучний голод!... Реєструвати вмерлих з голоду забороняли, вигадувались найрізноманітніші хвороби, і тоді тільки видавали родичам довідку про смерть"⁵⁵⁸; прикрашання станції Лозова для зустрічі турецької торговельної делегації, яка поверталась додому"⁵⁵⁹. "Але передбачливі більшовики зробили все, щоб український хліб не потрапив на Україну. На станціях робили трус, у пасажирів відбирали буханець хліба і найменшу кількість інших продуктів, а міліція відбирала продукти і на базарах, нібито попереджуючи спекуляції"⁵⁶⁰; "Скрізь по шляхах від села до міста були розставлені "загороджувальні загони", які знущалися з селянства, відбирали в нього художні українські вироби – рушники, доморобні тканини й хліб, зібраний у місті шматочками"⁵⁶¹; "З обласних і районних лікарень вилучені всі книги реєстрації хворих за період 1932–33 рр. Вилучені також і всі наукові клінічні матеріали (історії хвороб і т. інше). Те ж саме зроблене й з усіма матеріалами інших установ (ЗАГСи,

⁵⁵² Пекло на землі. *Вільне слово*. № 5 18.07.1941. С. 3.

⁵⁵³ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2.

⁵⁵⁴ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 8. 25.07.1941. С. 2.

⁵⁵⁵ Оповідання б. кандидата в партію. Треба підняти народ. С. 2.

⁵⁵⁶ Радіє хліборобська душа. *Нова доба (Бердичів)*. № 4. 24.08.1941. С. 3.

⁵⁵⁷ 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). С. 4.

⁵⁵⁸ Більшовицький соціалізм. С. 2.

⁵⁵⁹ Більшовицьке "процвітання". *Голос Полтавщини*. № 12. 04.12.1941. С. 3.

⁵⁶⁰ Голод на Україні в 1933 році. С. 1.

⁵⁶¹ Мої думки. *Нова Україна (Харків)*. 1942. 20 берез. (№ 57). С. 4.

сільради й ін.), що могли б дати статистичні відомості про голод і його розміри. Велика кількість лікарів і статистиків, особливо сільських, підпали під репресії. Саме слово "голод" мало зникнути як у письмових матеріалах, так і в розмовах. Лікар-ординатор великої районної лікарні в Запорізькій області розповідав нам особисто, що в його районі всю смертність від голоду довелося "розподілити" у звітах поміж окремими хворобами⁵⁶².

13) *Наслідки голоду*: "Воля українського народу була придушена⁵⁶³"; "хутори й села заселялись потім переселенцями з Росії"⁵⁶⁴; "Цей голод був помстою над українським селянством, яке чинило опір московській політиці колективізації"⁵⁶⁵ – відповідно цей опір було зламано голодом. Взагалі наратив про опір селянства як причину голоду трапляється кількаразово.

14) *Ситуація з харчуванням*: "Худі і безсилі жінки та діти кинулись на бур'яни і трави. Рвали рогозу по прибережжях річок, лободу, визбиравали по городах і полях змерзлу картоплю, буряки, знімали з дерев кору, сушили, терли і їли... виловлювали собак, котів і все, що було, і їли, їли все, що попадало під руки", а для "відповідальних робітників", були "свої закриті розподільники-крамниці, з яких діставали все, що хотіли"⁵⁶⁶; "прекрасно обладнані їдальні закритого типу для "відповідальних" з партійними квитками цілком були забезпечені різними продуктами для виготовлення смачних страв"⁵⁶⁷; "Смажені річні черепашки з олією з свиріпи та іншого бур'яну нагадують смачну яешню. Це єдиний порятунок"⁵⁶⁸; "А втім, чи знаєте, скільки грамів хліба одержував кожний селянин денно? Ви не повірите! 250 грамів"⁵⁶⁹; "У нашому місті існували в той час дві крамниці під назвою "Торгзін", себто торгівля з чужоземцями. Там можна було купити сало, білий хліб, крупу, цукор... тільки за золото, якого мешканці не мали"⁵⁷⁰.

15) *Причини голоду*: в попередньому періоді ця інформаційна група відсутня через уже згадувані причини – голодування описували люди, яких це безпосередньо стосувалося, а тому вони не могли рефлексувати над його причинами. Переважно це були загальні тези про бажання більшовиків винищити українців. 10 років потому, у сприятливій ідеологічній атмосфері, вони змогли вдатися до аналізу причинно-наслідкових обставин масштабної катастрофи. Серед них, крім небажання селян вступати до колгоспів і перетворюватись на "рабів", згадувались і чинники національного штибу: "Перелякані рухом СВУ (Спілка Визволення України) кремлівські комісари вирішили зробити операцію на Україні, щоб вона

⁵⁶² До статистики голоду. *Нове життя* (Ворошиловград). № 2. 03.01.1943. С. 2.

⁵⁶³ Кінець більшовицькій панщині. С. 2.

⁵⁶⁴ Більшовицьке "процвітання". С. 3.

⁵⁶⁵ Большевики прирікали Україну на голод. С. 3.

⁵⁶⁶ Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2.

⁵⁶⁷ Жахливий рік (Спомин сумного минулого). С. 4.

⁵⁶⁸ Голод в Україні. Оповідання б. кандидата в партію (Докінчений). С. 4.

⁵⁶⁹ Україна в чужій пресі. С. 7.

⁵⁷⁰ Мамо, хліба! С. 4.

на довгі роки не могла про що інше думати, крім шматка хліба"⁵⁷¹. Згадувалася також політика українізації, що стала "засобом опанування партії і держави. Врешті і в Кремлі зрозуміли, що ця, хоч і комуністична українська держава, не йде до об'єднання з Московщиною, а віддаляється від неї; вирішено проте змінити тактику"⁵⁷².

Кількісні параметри. Передусім зробимо застереження, що наводити статистику за роками немає сенсу, бо часто мав місце передрук свідчень про голод та особливо – статей із згадкою про голод. Загальний масив усної історичних джерел, оприлюднених на окупованих територіях під час Другої світової війни в 1941–1944 рр., виглядає таким чином:

- усної історичні джерела у вигляді публікацій у часописах – спогади очевидців: 87 чисел часописів та 86 свідчень про голод;
- листи: 12 чисел та 12 свідчень;
- художні твори: 34 числа та 35 свідчень;
- народна творчість: 14 чисел та 14 статей;
- статті (рахувалися статті, де голоду присвячено місця більше, ніж просто згадці): 33 статті та 33 свідчення.

Разом по окупаційній пресі: 180 номерів газет та 180 свідчень про голод. У середньому частота появи – на місяць 4 статті з усної історичними свідченнями про голод; самих статей більше: пошук за ключовим словом "голод 1933" у базі Libraria з 22 червня 1941 по 8 травня 1945 рр. показав 274 результати, і вони не завжди "покривають" статті, визначені нами як усної історичні джерела.

Разом по цьому періоду: виявлено 184 числа газет та 184 свідчення про голод; 6 видань, **усього 190 свідчень очевидців.**

Період Другої світової війни для України означав, що советський тоталітаризм було витіснено нацистським із своїм досвідом поширення пропаганди (дуже подібним до советського). Між цими режимами та ідеологіями опинилося українське суспільство, травмоване репресіями, голодуванням, смертями рідних, заборонаю на вшанування пам'яті померлих та неможливістю покарати винних. Ідеологічні мотиви штовхали окупаційну адміністрацію райхскомісаріату "Україна" на толерування публікацій у місцевій пресі про злочини більшовиків в Україні. Невіддільною складовою такого "репресованого" минулого на рівні села та країни, включно із колективізацією, українізацією, розкуркуленням тощо був голод 1932–1933 рр.

⁵⁷¹ Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). С. 2.

⁵⁷² Україна фенікс (Продовження). *Вільне слово*. № 37. 01.10.1941. С. 3.

3.1.3. Повоєнна доба (1945 – друга половина 1980-х рр.): ініціативи українців на Заході з донесення світові інформації про голод

Кінець 1940-х рр. позначився початком жорсткого протистоянням між країнами Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки, з одного боку, та так званим східним блоком на чолі з СРСР – з іншого. Цей період, що тривав до кінця 1980-х рр., увійшов в історію під назвою Холодна війна. Вона розгорталася на тлі репатріацій та міграцій (у тому числі й українців), що супроводжували повоєнний передріл кордонів Європи.

Наближення перемоги сил антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні гостро поставило перед світом проблему біженців. Невдовзі в документах ООН ними будуть названі особи, що залишили країну, громадянами якої вони були, і які, незалежно від того, чи зберегли вони своє громадянство чи ні, стали жертвами нацистського чи інших режимів, що брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвами режимів, які допомагали Німеччині та її сателітам. Відповідно, "переміщеними особами" (або скорочено ДіПи – Displaced Persons, DP) вважали тих, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили⁵⁷³.

Основні шляхи вирішення проблеми біженців та переміщених осіб були визначені Ялтинськими угодами (лютий 1945 р.) та низкою додаткових угод про репатріацію, згідно з якими США, Великобританія, Бельгія та Франція зобов'язувалися передати СРСР його громадян у примусовому порядку⁵⁷⁴.

Історик і культурний діяч української діаспори в Німеччині, один зі свідків цих трагічних повоєнних років Федір Пігідо (псевд. Правобережний), із відчаєм писав про "дамоклів меч Ялти" під час відзначення 15-х роковин Голоду, що відбулось у Мюнхені: "Не дивуйтесь, коли ці колишні підсоветські українці будуть називати себе волиняками, галичанами, латишами, румунами, навіть турками. Не дивуйтесь, якщо вони записані католиками, протестантами, магометанами – їх примусила до того страшна дійсність еміграції, їх примусили до цього "Ялтинські угоди"⁵⁷⁵.

Історики оперують цифрою у бл. 5 мільйонів громадян СРСР, які опинилися в Європі як біженці чи переміщені особи. Лише у травні – вересні 1945 р. було передано советській стороні 2 млн 34 тис. переміщених осіб, частина з яких (більшість⁵⁷⁶), або

⁵⁷³ Ширше див.: Павленко М. Біженці та переміщені особи. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2003. С. 271.

⁵⁷⁴ Шаповал Ю. Ді-Пи. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 7 / голов. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480

⁵⁷⁵ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). 14 берез. 1948. С. 47.

⁵⁷⁶ Купчинська Л. О. Мар'ян-Павло Васильович Коць (1922–2011). *Укр. археогр. щорічник*: зб. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Археогр. комісії НАН України. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 727.

ж, за уточненими даними – кожен п'ятий⁵⁷⁷ був репресований. Загалом же до СРСР було переміщено 4,5 млн громадян, з них українці становили бл. 1,7 млн (із загальної кількості українців у бл. 2 млн)⁵⁷⁸. Вважається, що чисельність українців, яким вдалося unikнути репатріації, становила бл. 250 тис.⁵⁷⁹

9 листопада 1943 р. було створено орган для вирішення питання біженців та утримання таборів⁵⁸⁰ – Адміністрація допомоги і відбудови при Організації об'єднаних націй (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, УНРРА). 12 лютого 1946 р. ініціативу у розв'язанні проблеми з біженцями і переміщеними особами було передано новоствореній Економічній і соціальній раді, результатом чого стало створення Міжнародної організації біженців (IRO – International Refugee Organization⁵⁸¹).

15 грудня 1946 р. Генеральна асамблея ООН своєю постановою затвердила статут IRO й угоду про заходи щодо біженців та переміщених осіб, в якій йшлося, зокрема, про неможливість насильницької репатріації: так повоєнна міжнародна спільнота декларувала повагу до права особи відмовитись від повернення на батьківщину за дотримання певних умов⁵⁸²). Однак це долю переміщених осіб не полегшило. По-перше, Постанова Генеральної асамблеї зобов'язувала безвідкладне зголошення громадян СРСР до советських таборів для переміщених осіб, а відтак перебування тільки в них. По-друге, німецькі працедавці відтепер були зобов'язані звільняти українських робітників і направляти їх до цих таборів⁵⁸³. У таборах ДіПі завдання з виявлення військових злочинців та окремо – біженців, які висловлювали небажання повертатися до Радянського Союзу, було покладено на контрольні комісії⁵⁸⁴.

Як результат, у таборах ДіПі, що розміщувалися на контрольованих західними союзниками територіях Німеччини та Австрії⁵⁸⁵, розпочалося ледь не полювання на українців, за висловлюванням очевидців, "людоловство": "людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звозувано за колючі дроти і..., мов би

⁵⁷⁷ Сіромський Р. "Небажання повертатися в СРСР було настільки сильне, що люди накладали на себе руки". *Локальна історія*. 12.07.2023.

⁵⁷⁸ Примаченко Я. Переміщені особи. *Енциклопедія історії України*. Т. 8. Па-Прик / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2011. С. 128–130.

⁵⁷⁹ Там само.

⁵⁸⁰ Там само.

⁵⁸¹ Сіромський Р. Допомогові акції Комітету українців Канади у таборах для переміщених осіб у Західній Європі (1945–1952 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини*: матеріали VI краєзн. конф. (4 берез. 2016 р., Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка). Львів, 2016. С. 185–186.

⁵⁸² Refugees and Displaced persons. A/RES/62(I)I-II. С. 3. A/PV.67 15 Dec. 1946. 30-5-18. A/265, amended by A/238. Resolutions adopted by the General Assembly during its first session. UN General Assembly Resolutions Tables. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/13/IMG/NR003313.pdf?OpenElement>

⁵⁸³ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. С. 36–37, 136.

⁵⁸⁴ Берберова Нина. Дело Кравченко. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm (Останнє звернення: 30.01.2022)

⁵⁸⁵ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. С. 42–43.

товар, відвожувано на "батьківщину"⁵⁸⁶. В одного "неповерненця" в 1947 р. чи 1948 р., коли він був на заробітках за межами табору ДіПі, зникла його дружина з дітьми. До кінця свого життя він безуспішно шукав відповіді на питання: "Їх викрали? Їх виманили? Чому саме його родину? Чи полювали за ним? Їх взяли помилково, замість когось іншого?"⁵⁸⁷.

Додамо, що процес репатріації до СРСР розгортався на тлі складних економічних процесів, що відбувалися в нещодавно звільнених від нацизму Німеччині та Австрії. Зруйнована війною Європа не могла адаптувати таку велику кількість людей. Їх масова присутність ставала на заваді невідкладного відновлення зруйнованої війною економіки. Відповідно, репатріація сприяла швидкому зменшенню кількості переміщених осіб, що означало швидше відновлення зруйнованих війною економік. Саме тому до неї радо звертались працівники згаданої УНРРА⁵⁸⁸.

Сучасні підрахунки стверджують, що станом на березень 1946 р. українців у таборах ДіПі в Німеччині та Австрії перебувало понад 250 тис. осіб⁵⁸⁹. Крім того, за статистикою 1948 р., в американській зоні окупації серед переміщених українців нараховувалося понад 26 тис. селян⁵⁹⁰. Ці дані, хоча й не до кінця надійні, все ж таки дають картину щодо соціального стану громадян України, які опинились у таборах ДіПі.

Це були переважно біженці та переміщені особи з України, які відмовлялися повертатися до СРСР, "дивуючи тим цілий світ", за оцінкою Івана Багряного⁵⁹¹. Поляки, чехословаки, румуни, угорці, югослави запитували, чому українці тікають від "російських братів"⁵⁹².

Значною мірою небажання сотень тисяч українців повертатися додому було викликане страхом советських репресій. Адже для багатьох це означало арешти і заслання до таборів. Таку позицію кристалізував колишній советський політв'язень Володимир Ш-ко у листі з Баварії від 12 серпня 1945 р.: "Тепер я залишаюся у тій же Німеччині, бо до нових концтаборів їхати не хочу"⁵⁹³. На практиці доходило до підробки документів⁵⁹⁴, втеч з таборів, переходів до іншої зони окупації⁵⁹⁵, а в разі повної безвиході – самогубства⁵⁹⁶.

⁵⁸⁶ Самчук У. Плянета Ді-Пі. С. 7.

⁵⁸⁷ Проценко Павел. Свидетель. *Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля*. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 391–392.

⁵⁸⁸ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. С. 34–35, 38.

⁵⁸⁹ Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 288.

⁵⁹⁰ Переселенці вісті. *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 5.

⁵⁹¹ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР? Лондон : Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. С. 1.

⁵⁹² Kalynyuk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukr. Youth Assoc. in Greath Britain, 1955. P. 13.

⁵⁹³ Степовий О. Ясир. На чужині (Мюнхен) : Укр. вид-во "Гільце", 1947. С. 56.

⁵⁹⁴ Гайдарівський Василь. А світ такий гарний... Буенос-Айрес : Вид-во Юліяна Середяка, 1962. С. V–VI; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. С. 36; Пірідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 48.

⁵⁹⁵ Rud Victor. Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*. 2012. № 32 (Aug. 5). P. 8; № 33 (Aug. 12). P. 8.

⁵⁹⁶ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. С. 55.

Виразником настроїв групи українців-"неповерненців" став поет, прозаїк та громадський діяч Іван Багряний, який 1945 р. після років боротьби з більшовизмом емігрував до Німеччини. Його памфлет "Чому я не хочу вертатися до СРСР?" (1946) набув великого розголосу, адже чи не вперше Захід почув аргументи "переміщених осіб" з України проти репатріації до СРСР. Варто наголосити, що на підсилення рішучої відмови повертатися "додому" І. Багряний наводив, зокрема, вражаючі факти про голод 1933 р. в українських селах, включно зі свідченнями про людоїдство⁵⁹⁷.

Атмосферу, яка панувала під час організації відправлення репатріантів до СРСР, яскраво описав О. Запорожець-Девлад – український прозаїк, етнограф, актор, якому вдалося емігрувати до Аргентини. Він згадував, як у серпні 1945 р. до табору ДіПі, організованого під британським протекторатом у м. Ріміні (Італія), де утримувалися близько 10 тисяч українських воїнів Першої української дивізії, прибула советська репатріаційна комісія. Упродовж одного місяця її члени разом з британцями намагались отримати від українців згоду на повернення додому. Не досягнувши мети, англійський старшина наказав викласти йому причини незгоди у письмовій формі. Уже наступного дня таборовики підготували листа про відмову повертатися до СРСР. У ньому вони виклали історію завоювання Росією України ab ovo – від XII ст. Серед інших трагічних подій було згадано "штучний" голод 1933 р., який називався "завершенням цього нелюдського винищення", що "спричинив голодову смерть близько десяти мільйонів українців"⁵⁹⁸.

Репатріація українських біженців і переміщених осіб до місць передвоєнного проживання відбувалася в умовах надзвичайного ідеологічного тиску, передусім з боку комуністичної пропаганди. Її риторика насамперед була направлена проти сотень тисяч українських біженців, адже советська влада чудово розуміла, що "неповерненці" із ДіПі є її запеклими ідейними ворогами, які вирвалися з советського концтабору і опинилися у вільному світі, в якому могли використовувати наявні канали комунікації для інформування про советський тоталітаризм. Для боротьби з ними потрібні були системні, нестандартні кроки. Обрана советами технологія може бути оцінена відповідно до сучасної термінології як інформаційна війна. Йдеться про досягнення політичних цілей шляхом запровадження специфічної діяльності, розрахованої на іноземні аудиторії (ворожі, дружні або нейтральні) з метою впливу на їхні відносини і поведінку в сприятливому для себе напрямку – покращення іміджу СРСР і досягнення ним своїх геополітичних цілей в умовах Холодної війни. У нашому випадку йдеться про спрямовану кампанію з дискредитації Голодомору, а отже, її живих свідків – носіїв пам'яті про ті події.

Ми виділили наступні *інструменти такої дискредитації*, що ними вдало послуговувався Кремль: обвинувачення очевидців голоду в нацизмі; світоглядна

⁵⁹⁷ Багряний І. Чому я не хочу повертатись до СССР? С. 13–16.

⁵⁹⁸ Запорожець-Девлад О. Заклик додому. Запорожець-Девлад О. *В одвічний боротьбі: Зб. нарисів і оповід.* Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220.

прірва між комуністичним та вільним світом; повоєнна ейфорія та концепт "переможців не судять"; судові процеси; кафедри советології при західних університетах.

1) Обвинувачення очевидців голоду в нацизмі. Таврування советами очевидців голоду як нацистів розпочалося задовго до сприймання нацизму як абсолютного ("еталонного") зла після військових злочинів, Голокосту та гуманітарних катастроф у ході Другої світової війни. Проблематика голоду опинилась у центрі боротьби двох тоталітаризмів. З одного боку, советська влада використовувала обвинувачення у "фашизмі" для звинувачень у контрреволюційній діяльності і для мобілізації свого населення, починаючи з 1933 р. З іншого, націонал-соціалізм вихоплював повідомлення про голод у СРСР, зокрема в Україні, де проживала велика менонітська спільнота, для проведення антибільшовицьких кампаній.

Приводом для використання нацистським режимом тематики голоду у своїх пропагандистських кампаніях став виступ про голод Г. Джонса на прес-конференції в Берліні 29 березня 1933 р.⁵⁹⁹. Влітку 1933 р. була проведена акція протесту проти голодування німців в СРСР за ініціативою в тому числі націонал-соціалістської німецької робітничої партії, хоча йшлося, за визнанням Геббельса, більше про боротьбу з комунізмом, аніж про турботу про голодуючих⁶⁰⁰. Подібні акції давали советській пропагандистській машині привід окреслити зв'язок між Гітлером і голодом, урівняти визнання факту голоду з нацизмом, більше того – проголосити Великий Голод вигадкою нацистів, фактично при цьому перевернувши подію та її наслідок (голод та інформування про нього) з ніг на голову. І подібна підміна понять простежувалася вже безпосередньо під час розгортання голодової трагедії в Україні.

Як уже зазначалося, ще в 1933 р. Е. Ерріо запустив в інформаційний простір тезу про голод як вигадку нацистів. Одночасно розігрувалася комбінація із укріплення у сприйнятті як населенням, так і світом зв'язку між голодом та Гітлером. Згідно звіту голови ДПУ Генріха Ягоди від 26 березня 1933 р., у Зельцькому німецькому національному районі Одеської області було ліквідовано організацію "німців-колоністів", яка "будувала свої повстанські плани в надії на прихід Гітлера в Україну"⁶⁰¹. Тобто розігрувалася гра на упередження – на розмови про голод в УСРР можна було негайно реагувати, що Гітлер планує повстання серед німецькомовного населення, а тематика голоду могла бути використана для такого вторгнення.

Радянофільська преса в Західній Україні рухалась у форватері своїх ідеологічних і фінансових розпорядників. У липні 1933 р. тут було опубліковано резолюцію ЦК Комуністичної спілки молоді Західної України, яка пояснювала "вигадку" про голод приходом до влади Гітлера в Німеччині, що посилювало сподівання

⁵⁹⁹ Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggerridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. P. 793.

⁶⁰⁰ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. P. 200, 207; Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. P. 30.

⁶⁰¹ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. С. 422.

буржуазії на війну проти СРСР⁶⁰². А віче в Брюсселі від 28 жовтня 1933 р. на підтримку голодуючих прокомуністичні газети описували як організовану за "гітлерівські гроші"⁶⁰³.

Запущений наратив досить успішно підхоплювався – голова Української Парламентської Репрезентації посол Дмитро Левицький на пленарному засіданні Сейму в листопаді 1933 р. вказував, що "деякі польські часописи" закидають, що протестні акції щодо голоду в Україні "відбуваються за наказом Берліна"⁶⁰⁴.

У 1934 р. радянськфільська преса в Західній Україні посилила советську інформаційну атаку проти голоду. Вона обґрунтовувала тезу, згідно якої "українська буржуазія" уже (після "сподівань" попереднього 1933 року) готується до нападу на СРСР і тому розповсюджує наклепи про голод⁶⁰⁵.

Справді убивчі спогади про нав'язливу ідею "фашизму" як зброю советів проти усіх незгодних залишив американський робітник та активіст Ф. Біл, який розчарувався в комуністичній ідеології після перебування в СРСР. Проживаючи у Харкові в голодні часи, він згадував, як у розпал голоду, на питання іноземних робітників під час агітлекції на ХТЗ про людей, що гинуть з голоду, пропагандист Сміт (представник американської комуністичної партії) почав кричати, що це вигадка "фашистів"⁶⁰⁶. Також вразила Фреда Біла заборона ДПУшника йому як активісту організувати гуртки іноземців на ХТЗ, аргументуючи це тим, що вони можуть мати "фашистські" погляди⁶⁰⁷.

Більше того, іноземний свідок голоду висунув ідею, що це СРСР винний у приході Гітлера до влади. На його думку, німецькі робітники, які мали зв'язки з СРСР, на собі відчули принади советського злиденного життя. Це призвело до їхнього розчарування в комунізмі і надання підтримки націонал-соціалістам саме як противазі сталінському більшовизму⁶⁰⁸.

Повноцінно голод почав використовуватися нацистською пропагандою після 1935 р., в руслі потужної антибільшовицької кампанії в Німеччині, коли Міністерство Геббельса опублікувало кілька книг про СРСР з включенням тематики голоду⁶⁰⁹. Антикомінтерн у 1936 р. організував антибільшовицьку виставку в Берліні. Там було виставлено фотографії голодуючих (вочевидь фотографії А. Віннер-

⁶⁰² Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 88.

⁶⁰³ Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. С. 55.

⁶⁰⁴ "Положення українського народу в Польщі". Промова голови Української Парламентської Репрезентації посла д-р Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 3 листопада 1933 р. при першому читанні бюджетового прелімінара на 1934/1935 рік : (стенографічний протокол). С. 1.

⁶⁰⁵ Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. С. 91

⁶⁰⁶ Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. P. 323.

⁶⁰⁷ Ibid. P. 283.

⁶⁰⁸ Ibid. P. 286.

⁶⁰⁹ Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. С. 200, 207; Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. P. 30.

бергера), які зображували "нужденні хати", безконечні "хвости перед крамницями, виголоджені худі обличчя з тупим поглядом", йдеться і про "цілий наказ розгромлення українського села"⁶¹⁰.

Про антикомуністичну риторичу та голод як її складову писала також російська еміграційна преса⁶¹¹, сприяючи утвердженню в публічному просторі ланцюжка з нібито пов'язаними ланками: про голод у 1933 р. говорив Гітлер; Гітлер виявився військовим злочинцем; відповідно, голод – вигадка нацистських пропагандистів та "колаборантів".

Від самого початку діяльності ООН як міжнародного органу забезпечення миру у світі ця організація була використана СРСР як майданчик для поширення своєї пропаганди. Так, при вирішенні питання захисту біженців представники советських владних структур називали українців-"неповерненців" "агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу"; стверджувалося, що особи, які не хочуть повертатися додому, не можуть розглядатись як біженці та взагалі не повинні бути в зоні відповідальності міжнародної організації для допомоги країнам, що потерпіли в результаті Другої світової війни; що "табори переміщених осіб готують кадри воєнних найманців", великий вплив у них мають "агенти гестапо" тощо⁶¹². Тут лише додамо: цієї риторики трималися десятиліттями. Так, 1983 р. член української делегації на Генеральній асамблеї ООН історик Іван Хміль заявив, що голод виник на основі свідчень українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру, а потім втекли до США, де й розпустили брехливі чутки про голод, "щоб виправдати своє перебування там"⁶¹³.

Спостерігалася дивна, з точки зору сучасного погляду на історичні події, логіка: якщо висопокопосадовці-нацисти (Гітлер, Геббельс) згадували голод/злочини комуністів (що є фактом), тоді кожен, хто згадує про голод – засвідчує свою прихильність до нацистів, а відтак стає колаборантом і посібником нацизму. Вперше такий зв'язок було озвучено на судовому процесі, ініційованому колишнім советським чиновником, інженером-неповерненцем Віктором Кравченком, що відбувся в Парижі 1949 р. Його опонент, редактор журналу "Les Lettres françaises" А. Вюрмесер, ще на початку процесу аргументував, що В. Кравченко є колаборантом лише тому, що його книгу цитував Геббельс у 1944 р. Як зауважив Фернан Гренье (комуніст та депутат національного зібрання), також опонент позивача в суді, якщо визнати правдивість спогадів В. Кравченка та інших свідків про СРСР, тоді Німеччина вчинила правильно, напавши на СРСР. А Джо Нордманн, адвокат редактора "Les Lettres françaises" Вюрмесера, продовжив думку, що таким чином скоро буде оголошено, що "Бухенвальд був у Сибіру!"⁶¹⁴.

⁶¹⁰ Большевизм у світі власних документів. Протикомуністична вистава у Берліні. *Діло*. 1936. 11 листоп. (№ 253). С. 2.

⁶¹¹ Soroka Mykola. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 295.

⁶¹² Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. С. 41–42.

⁶¹³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 278.

⁶¹⁴ Берберова Нина. Дело Кравченко. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2000.

Прикладом потужної пропагандистської роботи СРСР є поява в ході судових засідань по справі Кравченка советської ноти, за якою деяким свідкам пред'явили звинувачення, що вони є нацистськими злочинцями і підлягають негайній видачі СРСР. Ноту було відхилено, адже зазначені свідки пройшли кілька контрольно-перевірятьних комісій у таборах ДіПі і жодних претензій до них не висували⁶¹⁵.

Тобто пропаганда спрацьовувала точково та досить ефективно на різних "фронтах", шляхом накладання на українську діаспору тавра "нацистських посібників". Відтак кожний українець, який насмілювався говорити вголос про советські репресії і табори, а також про голод в Україні, ототожнювався з нацистами. Кінцевою метою цієї советської інформаційної війни проти голоду було зведення нанівець антибільшовицьких заяв та свідчень українських біженців і переміщених осіб, зокрема про голод, і відповідне укріплення іміджу СРСР на міжнародній арені для просування свого порядку денного та посилення впливу на країни світу.

Перефразовуючи, якби не було Гітлера і націонал-соціалізму, Советському Союзові треба було б вигадати їх як універсальний інструмент придушення опору та поширення відомостей про голод, а також маніпуляцій і дезінформацій довкола цього питання, і взагалі національно-визвольного руху та політики пам'яті України, що й засвідчує нинішня російсько-українська війна ("нацизм"/"фашизм" України як причина війни, відповідно до риторики російської влади).

2) Світоглядна прірва між комуністичним та вільним світом. Нерозуміння західних союзників масових відмов українців повертатися на батьківщину ставило перед біженцями завдання з обґрунтування своєї позиції, зокрема шляхом наведення неспростовних фактів репресивної політики більшовизму. Але занадто глибоким був розрив між вільним світом і поневоленими українцями. Союзники та європейці не розуміли суті та загрози советського тоталітаризму, адже рівень життя та демократичний устрій унеможливлювали голодування, подібне до голоду в Україні на поч. 1930-х рр.

Першим про це написав очевидець голоду, переконаний комуніст Ф. Біл: "Жахи советського життя такі, що небагато людей у західному світі зможуть ним повірити"⁶¹⁶. Активний учасник боротьби з проривання інформаційної блокади про голод Михайло Вербицький твердив: "Пересічний мешканець західного світу, внаслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний голод. ... розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин..."⁶¹⁷. Йому вторував Володимир Микула: "Для пересічної людини на вулиці будь-якої західної країни майже неможливо осягнути глибину зuboжіння/страждань, до якого комунізм привів мільйони людей..."⁶¹⁸.

⁶¹⁵ Там само.

⁶¹⁶ Beal Fred Erwin. *Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow*. P. 306.

⁶¹⁷ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 5.

⁶¹⁸ Mykula Wolodymyr. Foreword. *Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine*. London : The Ukr. Youth Assoc. in Greath Britain, 1955. P. 7.

Дійсно, пересічний європейець не міг досягнути, як після багаторічної кровопролитної світової війни можна не прагнути повернення додому, а отже, вимірював, що така людина не боїться нацистів, адже утікала разом з ними чи, вірогідно, працювала на Третій Райх в окупованій Україні чи Європі. Советська пропаганда додавала, що тікають на Захід противники комуністичного режиму, яким є чого боятися, а отже, щоби виправдати себе, вони зводять наклеп на советський устрій і "судочинство". Забігаючи наперед, зауважимо, що подібне звинувачення в колаборації українців-біженців та переміщених осіб продовжувало переслідувати їх і на місцях нових поселень впродовж усієї другої половини ХХ ст.

Один свідок голоду так влучно охарактеризував прірву між двома світами. Коли в США українці намагались описати свій досвід виживання під час голоду, то у відповідь чули, що в США теж був голод, коли люди шукали "гнилі яблука в смітниках". Свідок підсумовував, що українці "не знали, що значить смітники. У нашій країні нічого не викидали в смітники"⁶¹⁹.

3) Повоєнна ейфорія та концепт "переможців не судять". Бажанню слухати й вірити оповідям біженців про голод та репресії перешкоджав пієтет перед СРСР як однієї з держав-переможниць у війні. По-перше, було розуміння її реальних втрат у війні: "тріумфи їх східного альянта запаморочували їх [західних союзників. – Т. Б.] глузд"⁶²⁰. Таке почуття вдячності за перемогу над нацизмом у повоєнну епоху органічно наклалося на довоєнну інерцію страху перед Гітлером, яка робила Сталіна меншим злом (якщо взагалі робила). Ф. Пігідо з жалем констатував про радянські і просталінські настрої народів, які перебували під нацистською окупацією (французи, поляки, чехи) та висловлювали щирі сподівання як на перемогу Радянського Союзу над нацизмом, так і на соціалізм "з новим обличчям", що нібито буде кардинально відмінним від соціалізму довоєнного. Що вже казати про європейців, якщо навіть певні кола "старої" еміграції теж виявляли прихильне ставлення до СРСР⁶²¹.

По-друге, післявоєнне захоплення Советським Союзом співпало в часі з глибокою кризою низки європейських країн, викликаною війною. Тим часом советська пропаганда активно нав'язувала трактування економічних перетворень 1930-х рр. як приклад успішної індустріалізації (хоча насправді – мілітаризації), що забезпечило перемогу СРСР у війні.

По-третє, нацизм став еталоном "чистого зла", що було підтверджено засудженням його злочинів на Нюрнберзькому процесі восени 1946 р. Тому переможець над нацизмом позасвідомо сприймався як такий, що перебуває на стороні добра і водночас спричиняв віру у повоєнний комунізм з "новим обличчям". Це стояло на заваді оприлюдненню фактів, які могли дискредитувати і підважити концепцію "Великої перемоги", навіть в умовах Холодної війни. Так, французький

⁶¹⁹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 275

⁶²⁰ Самчук У. Плянета Ді-Пі. С. 7.

⁶²¹ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 4–5, 6.

інтелектуал Ален Безансон згадував, що його бажання перекласти оповідання В. Гроссмана "Все минає" (1972) викликало спротив⁶²².

Дотичним чинником, що став на заваді поширенню усної історії про голод, особливо в 1950-х рр., стала активність в еміграційному середовищі на Заході прокомуністичних груп. І хоча вони невдовзі занепали, студії Голодомору деякий час все ще залишалися замкненими в еміграційному середовищі. Більше того, "Біла книга про чорні справи Кремля" "проголошувалася "правою" емігрантською пропагандою"⁶²³.

4) Судові процеси. Найбільш відомий приклад – це т. зв. процес століття В. Кравченка (див. нижче в 3.1.3), який він виграв у 1949 р. Однак це один з нечисленних випадків, коли попри пропагандистський "галас" вдалося відстояти правду. Показово, що того ж 1949 р. проти цієї ж газети "Les Lettres françaises" (яка висунула неправдиві звинувачення проти В. Кравченка) висунув позов письменник, колишній в'язень Бухенвальда Девід Руссе, який звинуватив газету у нападках за його ініціативу провести інспекцію концентраційних таборів в СРСР. Д. Руссе суд теж виграв⁶²⁴.

Дотичним до цієї групи є прямі дії зі знищення свідчень про голод, навіть викладених у художній формі. Зокрема, в травні-червні 1955 р. мав бути опублікований французький переклад роману Уласа Самчука "Марія", але в продаж книжка не надійшла. Як писав сам Улас Самчук у низці листів, два видання книги французькою мовою були "викуплені і знищені советами"; збереглося лише кілька примірників (так само було знищено тираж французького видання "Волинь" в Бельгії)⁶²⁵.

5) Студії з советології. Советологи, які намагались досліджувати "соціалістичні перетворення на селі" на основі обмеженої джерельної бази (науковець Е. Карр взагалі аргументував, що історія СРСР після 1930 р. не може бути написана фахово через незначну кількість достовірних джерел), тим не менше характеризували "свідчення емігрантів як упереджені та другорядні". Лівизна їхніх поглядів також не сприяла інтеграції усної історії українців про голод в історичні студії. Ще однією перешкодою інтеграції українських студій, зокрема Голодомору, до американського слов'янознавства, стало незнання зарубіжними дослідниками української мови⁶²⁶.

Крім того, спеціалісти з дослідження СРСР перебували під впливом "російської еміграційної спільноти", що, відповідно, визначало їхнє ставлення до україн-

⁶²² Дет. див: Дзюба І. Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 27–30.

⁶²³ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 152.

⁶²⁴ Галій Микола. Організований голод в Україні. С. 35.

⁶²⁵ Луцій Світлана. Роман Уласа Самчука "Марія": епістолярна історія видань та перекладів. С. 74.

⁶²⁶ Інтерв'ю з Джеймсом Мейсом. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 495.

ського питання як неістотного, екстремістського, а у випадку українського націоналізму – взагалі як до нацизму⁶²⁷. Советологи у своїх студіях не були налаштовані виокремлювати українців за національною ознакою. Британський правозахисник Мішель Бордо в рецензії на книгу Р. Конквеста "Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор" (1986) у розпачі питає: "Чому так сталося, що про Україну як націю або зовсім не йшлося у пресі, або подавалось негативно (хоча після Чорнобиля люди нарешті дізнались, де вона знаходиться). Країна, яка займає найбільшу територію в Європі після Росії і має 51 млн населення, просто вважалась неіснуючою. Це справді інша частина Радянського Союзу"⁶²⁸.

Суголосні цим словам розмірковування Девіда Флойда, відомого своїми прокомуністичними поглядами британського дипломата, який займав відповідальні посади в посольствах Британії в Москві, Празі, Белграді (і який у 1951 р. зробив зізнання, що працював на советську розвідку). 1986 р., вже будучи журналістом газети "The Daily Telegraph", він писав, що політика 1930-х рр. стала успішним наступом Сталіна на Захід, в результаті якої "сорокамільйонна Україна стала забутою країною Європи, найбільшою нацією у світі без держави"⁶²⁹.

Про слушність цих слів свідчить ще один факт: Крейг Уїтні, один з рецензентів на книгу Р. Конквеста, вже в другій половині 1980-х рр. визначив етнічну приналежність жертв розкуркулення та "голодомору" як росіян⁶³⁰. У цьому захований парадокс: подеколи західні журналісти того часу, пишучи про питому українську територію і республіку, називали це Росією чи півднем Росії. Своєю чергою, голод 1921–1923 рр. в Росії був добре відомий на Заході, адже більшовицька влада його не заперечувала, а навпаки, активно приймала допомогу західного світу. Минуло 40 років, і він почав частково асоціюватися із трагічними подіями, що відбувалися в Україні на початку 1930-х рр.

Інша справа, що тоді в інформаційному просторі про голод настільки потужно вже не йшлося, адже масиви усноісторичних джерел російських емігрантів (за винятком вихідців з Кубані) про страшний голод, на відміну від наративів українських очевидців голоду, були відсутні. Голодування в СРСР легко ховалося за колективізацією та розкуркуленням і сприймалося як продовження попередньої політики колективізації/індустріалізації. Подібні ж критерії застосовувалися при аналізі голодування на українських теренах. Кардинальна зміна ситуації в УСРР у 1932 р., коли голод уже вийшов за рамки звичного голодування, на що вказували у своїх свідченнях українські очевидці, залишилась не поміченою світом, крім кількох очевидців голоду, які про це написали тоді чи пізніше у спогадах, проте це був "голос волаючого в пустелі".

⁶²⁷ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 151, 156.

⁶²⁸ Там само. С. 214

⁶²⁹ Там само.

⁶³⁰ Там само. С. 212.

З часом на означення тих, хто заперечував голод, з'явився термін "ероїсти" (за М. Немищенко)⁶³¹. Серед них були й прихильники думки, що інформування про голод в Україні "ставить на порядок денний заперечення Голокосту". Так, видання "The Great Famine in Ukraine: the Unknown Holocaust" (1983) у назві вжило слово "Голокост" і при цьому назвало кількість жертв у 7 мільйонів. У подальшому утворився певний психологічний бар'єр: давалося взнаки побоювання, що цифра жертв Голодомору виявиться вищою за 7 млн, а відтак з'явиться спокуса применшити масштаби катастрофи Голокосту порівняно із голодуванням. Тут слід відзначити, що так чи інакше, Американський єврейський комітет був "чи не єдиною неукраїнською організацією, що виступала в конгресовому слуханні на підтримку заснованої Конгресом США "Комісії для дослідження голоду в Україні"⁶³², перше засідання якої відбулося 23 квітня 1986 р.

Завершальним акордом советської антиголодової пропаганди стала підготовка видання Д. Тоттла – на жаль, не єдиної у своєму роді праці із заперечення геноциду, подібно до праці А. Р. Баца про Голокост "Обман XX-го століття"⁶³³. На сьогодні у світі існує низка досліджень, що заперечують або спотворюють/викривляють (англ. *distortion*) Голокост та інші геноциди, послуговуючись сумнівними твердженнями та відвертими маніпуляціями. Ба більше, на думку Юрія Шаповала, мета публікації була набагато ширшою: взагалі "поставити під сумнів джерела, на яких будуються публікації про голод початку 1930-х років в Україні, а також переконати західного читача в тому, що авторами цих публікацій є люди із сумнівною репутацією"⁶³⁴.

Звідки ж з'явилося це видання про "міфи" від "Гітлера до Гарварда"? Передусім нагадаємо атмосферу події – безупинні протягом советського періоду заходи з боротьби з петлюрівцями/бандерівцями/українськими буржуазними націоналістами як всередині України, так і за її межами. Один з оперативних документів КДБ УРСР (24 січня 1984 р.) так окреслив закордонний напрямок інформаційної війни проти голоду: вживаються заходи з викриття (*разоблачения*) "оунівських главарів ... перед еміграцією і громадськістю Заходу як нацистських посібників і бандитів-терористів"⁶³⁵. У таких умовах у вересні 1985 р. заступник завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС А. Черняєв надіслав на адресу ЦК КПУ анонімний рукопис, характеризуючи його як "контрпропагандистський матеріал, підготовлений канадськими комуністами" у зв'язку "з кампанією "штучного голоду на

⁶³¹ Немищенко М. Незбитне свідотство. Михайло Лавренко. Два колоски. Нью-Йорк : Рідний край, 1973. С. 21.

⁶³² Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 605.

⁶³³ Serbyn Roman. The last stand of the Ukrainian Famine-genocide deniers. *The Ukrainian Canadian*. 1989. February. Pp. 7–10, 14.

⁶³⁴ Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. С. 159.

⁶³⁵ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 80.

Україні в 1932–1933 рр.", та висловлюючи "прохання доручити науковцям висловити зауваження"⁶³⁶.

А наступного місяця секретар ЦК КПУ О. Капто надіслав до Москви відгук (підготовлений трьома установами: Інститутом історії партії при ЦК КПУ, Інститутом історії АН УРСР, Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР) на рукопис книги "Мошенничество, голод и украинский фашизм". Було схвалено аргументацію видання, зокрема прирівнювання прихильників концепції про штучний голод до "фашистських прислужників" і критика дослідників голоду Р. Конквеста, Дж. Мейса, О. Воропая. Критичні зауваження включали пропозиції прибрати "український фашизм" з назви та акцентувати на слабкості новостворених колгоспів і опору куркулів як на причинах голоду⁶³⁷.

Як видно, після редагування та узгодження ЦК КПРС та ЦК КПУ було опубліковано рукопис "канадських комуністів" за авторством Д. Тоттла як "Брехня, голод і фашизм: міфи про український геноцид від Гітлера до Гарварда" (1987), що поставило знак рівності між голодом, нацизмом та Гарвардом як осередком українознавчих студій у США⁶³⁸, так і взагалі українською діаспорою⁶³⁹, ставши апогеєм інформаційної війни проти голоду, започаткованої, нагадаємо, ще 1932 року.

Вірогідно, підготовка, видання та поширення книги Тоттла (за погодженням з КДБ СРСР) стало складовою кадебістської операції "Фарисеї". Саме про це видання йшлося в березневій доповідній записці КДБ УРСР першому секретарю ЦК КПУ В. Шербицькому (1987) щодо "надання сприяння в публікації за кордоном документальної книги, яка викриває політичні мотиви фальсифікації проблеми оунівцями". "Подальший розвиток" операції "Фарисеї" передбачав поширення книги (у кадебістському документі: "*продвинуть ее*") серед членів Комісії Конгресу США з голоду разом з "новими матеріалами"⁶⁴⁰ (а тут, схоже, ідеться про український аналог згаданої Комісії).

Нагадаємо, така дискредитація була спричинена діяльністю Р. Конквеста (в 1986 р. було опубліковано "Жнива скорботи") та Дж. Мейса (з 1984 р. велась робота зі створення Комісії з дослідження голоду в Україні та почала записуватись усна історія для цього проекту й Р. Конквеста). Крім загальних фраз, у низці зведень про "оперативні можливості", за допомогою яких советська пропаганда за кордоном намагалась підважити все більш помітний наратив про голод 1933 року в Україні, у зведеннях за 1983 р. йшлося про поширення на Заході англосовітської брошури "Конгрес невольників" для дискредитації Світового конгресу вільних українців; про "підготовку для просування в еміграційній пресі інших матеріалів";

⁶³⁶ Гриневич Л. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. С. 232–233.

⁶³⁷ Там само. С. 232, 233.

⁶³⁸ Там само. С. 233.

⁶³⁹ Serbyn Roman. The last stand of the Ukrainian Famine-genocide deniers. Р. 7–10, 14.

⁶⁴⁰ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 83.

"поширення погроз підірвати зал", де має відбутися засідання Світового конгресу вільних українців та ін.⁶⁴¹.

Відомий канадський історик українського походження Роман Сербин навів кілька прикладів кричущого фальсифікату на сторінках праці Д. Тоттла, покликаною заперечити Голодомор. Так, одним зі стовпів аргументації Д. Тоттла є звинувачення щодо фотографій, які використовуються для обґрунтування Голодомору (насправді, фотографії є лише ілюстративним рядом). Хоча навіть фотографії голоду поч. 1920-х рр. стосуються саме української території, тобто спростовуючи одне, підтримують інше (розмах першого голоду в Україні). Другим аргументом є приписування Михайлу Грушевському висловлювань про голод поч. 1930-х як викликаного природною причиною. Третій аргумент – прив'язування голоду до нацизму: на обкладинці зображено тюбик від фарби зі свастикою, пензлик з такою фарбою замальовує фотографію жінки з виснаженою дитиною (вплив на підсвідоме)⁶⁴². З десяти розділів лише один присвячений голоду, решта – "обману" і "фашизму"⁶⁴³.

Серед ланок ланцюга (або ж "спіралі мовчання", за В. Лібером) щодо факту Голодомору варто також назвати: звинувачення деяких українців у колабораціонізмі з нацистами в роки Другої світової війни⁶⁴⁴; нав'язливе переконування біженців, що про своє советське минуле краще мовчати. Певний вплив на ситуацію мали також і внутрішні політичні дебати в США щодо розгляду Голодомору в контексті геноциду⁶⁴⁵. Звернення до Конвенції ООН про геноцид означало би апелювати до факту європейської історії, "коли жодна європейська чи американська держава не виявила бажання втрутитися з метою надання допомоги жертвам голоду навіть з чисто гуманних мотивів..."⁶⁴⁶.

Повертаючись до другої половини 1940-х рр., нагадаємо, що советська пропаганда сприяла відчутному зростанню в Європі антиукраїнських настроїв, що супроводжувалося задекларованим бажанням СРСР будь-що повернути громадян СРСР "додому" (а фактично – в табори). Така, за влучним висловлюванням Дж. Мейса, "демонізація образу українців була кон'юнктурою багатьох сил"⁶⁴⁷. Нині визнається, що примусове повернення мільйонів советських громадян із британської та советської зон окупації назад до СРСР мало трагічні наслідки, адже ці люди відправлялися "на смерть чи рабську працю в Гулазі"⁶⁴⁸. У 1982 р. в Лондоні

⁶⁴¹ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 68–69, 79.

⁶⁴² Serbyn Roman. The last stand of the Ukrainian Famine-genocide deniers. Р. 7–10, 14.

⁶⁴³ Ibid.

⁶⁴⁴ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 215.

⁶⁴⁵ Там само. С. 164.

⁶⁴⁶ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 160.

⁶⁴⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 603.

⁶⁴⁸ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 157.

на кошти англійської громадськості було відкрито фонтан-пам'ятник як "покаяння" в пам'ять про біженців, виданих Радянському Союзу⁶⁴⁹.

Така організація насильницької репатріації союзниками громадян СРСР додому "вела до того, що тільки мала частина післявоєнних емігрантів відважувалася свідчити про Голодомор"⁶⁵⁰.

Дмитро Гойченко, колишній партійний функціонер, який 1937 р. пережив арешт і катування й наприкінці 1940-х рр. опинився в США, вочевидь, із власного досвіду з розчаруванням писав, що погляди біженців на Захід як на рятівника виявилися марними. Заходіві байдуже, він зайнятий своїм справами і поділяє позицію, що "розповіді про десятки мільйонів каторжників, звірячі тортури, пограбування народу, яке не має аналогів, і заморення голодом десятків областей – всього лише пригодницький роман", і що Захід спокійно купує те, що зроблено в тому числі за допомогою голоду⁶⁵¹.

Так само гірко констатував становище українця Ф. Пігідо-Правобережний у 1948 р.: "тут, на Заході, нам, людям із Сходу, не завжди вірять, досить часто нас не розуміють, ба навіть не хочуть розуміти. Нас, підсоветських людей, іноді намагаються видавати за щось подібне до *Untermensch*'ів. І то не тільки нас, "переміщених", – така вже, мабуть, доля всіх вигнанців, але нас, усіх колишніх і теперішніх підсоветських громадян, які, мовляв, неспроможні розв'язати своєї власної долі, які, отже, гідні свого тотального [тоталітарного. – Т. Б.] уряду"⁶⁵².

Свідченням біженців не те що не вірили ("українці пояснювали свої мотиви, але їм не вірили"⁶⁵³), ба більше: їх узагалі не слухали, керуючись логікою: біженці тікали від советського режиму, отже, вони були його противниками, були не-об'єктивними у своїй оцінці цього режиму та перебільшували злочини СРСР⁶⁵⁴.

Крім комуністичної пропаганди, біженцям з СРСР доводилось чути і таку думку: комунізм у СРСР "цілком логічно впливає з усієї історії цієї країни", і, відповідно, не існує іншого інструменту управління цієї території і людьми. Подібні висловлювання надходили від низки громадських діячів, яких вважали за знавців СРСР і до думки яких дослухались⁶⁵⁵.

Так, за висновком канадського історика українського походження Франка Сисина, формувалась глобальна "недовіра до української діаспори та її надмірної емоційності"⁶⁵⁶, що призвело до ігнорування свідчень тих, хто пережив голод. Це підтверджують архівні документи: свідки на слуханнях Комісії з дослідження

⁶⁴⁹ Проценко Павел. Свидетель. С. 387.

⁶⁵⁰ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 152.

⁶⁵¹ Проценко Павел. Свидетель. С. 392.

⁶⁵² Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 1.

⁶⁵³ Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. P. 14.

⁶⁵⁴ Mykula Wolodymyr. P. 7.

⁶⁵⁵ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 2.

⁶⁵⁶ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 164.

голоду в середині 1980-х рр. визнавали, що їм важко розповідати про голод, – ділитися "пережитим їм заважали невіра та брак інтересу з боку американців"⁶⁵⁷. Така емоційність і фантастична "неймовірність" голоду, з точки зору пересічної людини вільного світу, була перешкодою навіть для довіри власним бабусям, які намагались поділитися уже в Україні своїх досвідом виживання під час голоду: "Дітям я розповідала про Голодомор. Діти вірять тому, що було, а онуки – ні"⁶⁵⁸.

Своєю чергою, українська діаспора вбачала в голоді всі ознаки геноциду, налягала на цьому, і бодай часткова відмова від такого трактування означала для неї применшення масштабів голоду, а відтак проголошувалася за просоветську позицію⁶⁵⁹. Це не сприяло науковій дискусії та гальмувало інтеграцію усної історії до загальноісторичної тематики досліджень.

Важко сказати, наскільки біженці були свідомі перешкод, що стояли на заваді оприлюдненню їхнього досвіду виживання в тоталітарній державі. Однак тональність публікацій того часу про голод засвідчує, що українці, опинившись за межами країни, добре усвідомлювали: колективний Захід нічого не зробив для хоча б солідаризації з голодуючими, не кажучи вже про зупинення злочину. Навпаки, саме восени 1933 р. США визнали СРСР.

На час завершення Другої світової війни на "хронометрі історії" українців новітнього часу вже були позначені кілька катастрофічних подій. Тільки упродовж 15-ти років (кінець 1929 – перша половина 1940-х рр.) на теренах України відбулися: насильницьке згортання українізації та посилення русифікації; репресії проти українських діячів науки, мистецтва, культури, церкви, включно з висилкою, тюремним ув'язненням, таборами, розстрілами; колективізація; розкукуркування та виселення; Голодомор; події Другої світової війни (бойові дії, окупація, повернення советського режиму). Голод був тільки однією з подій, яка руйнувала життя українських селян того часу.

Проте треба взяти до уваги декілька фактів: селяни не були мобільними та знали про голодування й смертність переважно стосовно їхнього села. Припускаємо, що часто свідки могли не бути свідомими того, що голод мав місце по всій Україні. Інтелектуали також не мали повного розуміння подій періоду Голодомору, маючи перед очима голодуючих у містах чи голодуючих родичів у селах. Офіційна влада та історична наука пояснювали все боротьбою з ворогами народу, тож тут не можна було почерпнути інформацію про масштаби та наслідки голоду. Усвідомлення масштабів трагедії Голодомору (від села чи регіону – до адміністративних кордонів УСРР) та свідомого механізму його запуску Кремлем було ще попереду.

Причин своєї інформаційної блокади цієї тематики, що тривала кілька десятиліть не тільки в УСРР/УРСР, а й у Західному світі, було кілька. Серед них чи не основна – це відсутність джерельної бази, ядро якої склали б усні свідчення про

⁶⁵⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 240–241.

⁶⁵⁸ "Я вийшов із смерті..." С. 598.

⁶⁵⁹ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 164.

голод. Доступні на той час офіційні советські джерела давали можливість відтворити лише картину колективізації та "розкуркулення", а в спогадах тих, хто зміг вирватись за межі СРСР, абсолютно переважала інформація про перебування у виправно-трудових таборах, у тюрмах, на окупованих територіях.

Проаналізувавши комплекс чинників, які тиснули ззовні на "бездержавних" осіб з України у контексті дискусій про Голодомор у новому західному, вільному від комунізму світі, звернемося до мікрорівня – обраних персональних стратегій, пов'язуваних з пригадуванням та забуванням голоду.

Тут передусім треба враховувати моральний стан людей, які після закінчення Другої світової війни опинилися за кордоном. Усі біженці в тій чи іншій мірі зазнали травми, по-перше, або через власний трагічний досвід проживання 1930-х рр. (репресії, розкуркулення, Голодомор, втрата рідних, ув'язнення в сталінських таборах тощо) або через спостереження за подіями, які трапилися з іншими (це працівники підприємств, посадовці, містяни). По-друге, така травматизація була посилена виживанням за часів Другої світової війни та жахами примусового вивезення на Захід або ж власної втечі.

І коли нарешті українці знаходили прихисток у країні, де не було всевладного ДПУ-НКВС, сексотів, ідеологічного тиску, продуктових талонів, а свобода ставала реальністю, рефлексії стосовно минулого завмирили, а біженці поступово інтегрувались у нове середовище: "Мені й зараз страшно згадувати, як там гинули люди від голоду, холоду й непосильної праці"⁶⁶⁰; "...дивно й неймовірно було, коли я приїхав до Канади і побачив перші канадійські крамниці, де можна купити харч і одяг на вибір, без картки, і то не якому буржуєві, а звичайному робітникові й фермерові"⁶⁶¹. На підтвердження цієї тези наведемо заяву сенатора Денніса ДіКонсіні (головавав на слуханнях Комісії з дослідження голоду 1987 р. у Сан-Франциско) на завершальному засіданні 1988 р.: "Я не можу не згадати зворушливих свідчень мужніх людей, які розповідали з перших уст про неймовірні людські страждання, що їх завдав уряд Сталіна. Я усвідомлюю, наскільки важко їм було заново пережити болісні й травматичні події"⁶⁶². Дж. Мейс так описав досвід слухання спогадів очевидців голоду: "Жах цієї тематики я часто відчував на собі, слухаючи глибоко утаємничені людські зізнання, почасти прямо вирвані, виридані з глибин душі"⁶⁶³.

Біженці почувалися знесиленими, а, отже, неспроможними опиратися більшовицькій пропаганді. Для прикладу, письменник В. Гайдарівський, який переїхав до США в кінці 1949 р., згадував: "...виснажений фізично, а головне психічно, тяжко тисло все пережите раніше. Та поволі врівноважився духовно та у вільний від заробітчанства час пишу"⁶⁶⁴. Комусь вдалося відновити фізичне та психічне здо-

⁶⁶⁰ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 18.

⁶⁶¹ Приходько М. Я прошу слова. Буенос-Айрес: Укр. вид-во "Перемога", 1949. С. 70.

⁶⁶² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 593.

⁶⁶³ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 603–621.

⁶⁶⁴ Гайдарівський Василь. А світ такий гарний... С. VI.

ров'я, як В. Гайдарівському, а хтось зосереджувався на новому житті: "Щоб оповісти про мною пережите, я мусів би написати товсту книжку. Але на це я вже не маю сил, бо після всього пережитого зовсім виснажений і хворий..." – із родини цього свідка він єдиний врятувався еміграцією, і то після дев'яти з половиною років заслання у ВТТ, 11-ти советських тюрем⁶⁶⁵. Фактор травми обтяжувався почуттям провини через те, що він (вона) – вижили, а його/її родичі та односельці – ні⁶⁶⁶.

Виходячи з вищенаведених чинників та аналізу видів усноісторичних джерел цього періоду, можна виділили три моделі поведінки щодо пригадування голоду у повоєнний період.

Перша модель знаменує психологічний ескапізм – бажання ухилитися, втекти, сховатися від спогадів. У цьому випадку початок нового життя в чужій країні був позитивним фактором: "І сьогодні тут, на щасливій канадській землі, мені самому вже здається неймовірною та незміряна трагедія, яку пережив український народ, власне, оте неможливе українське селянство в 1933 році"⁶⁶⁷. Цитата влучно характеризує настрої частини біженців після епохи таборів ДіПі. Хоча автор висловлювання М. Приходько невдовзі знайшов у собі сили написати про пережите, зокрема, голод та працю в советському Івдельському ВТТ та в Німеччині як остарбайтера.

У такої категорії свідків психологічний настрій міг не змінюватися десятиліттями. Це, на нашу думку, частково пояснює, що, згідно з даними Комісії з дослідження голоду, із знайдених нею свідків дві третини "категорично відмовилися свідчити за будь-яких обставин"⁶⁶⁸.

Друга модель поведінки демонструвала, за умови схильності та спроможності, звернення до художньої творчості як засобу подолання травми. Такі люди бралися писати оповідання, повісті, вірші, таким чином "звільняючись" від пережитого чи побаченого в 1930-х рр.

Третя модель поведінки передбачала подолання вищезгаданих обставин та оприлюднення травматичного досвіду, включно з висвітленням власної стратегії виживання під час голоду. Очевидець перед викладом спогадів зазначає, що після того, як знайшов притулок в Канаді, він "*почувається вільним, щоб розказати правду*" про комуністичний режим⁶⁶⁹. При цьому маємо приклад учасника колективізації, колишнього комуніста Д. Гойченка, який після втечі до США провів решту життя при церквах, однак залишив захованими в монастирському архіві не тільки свої рукописні спогади, але й аудіозаписи – для поширення серед колишніх советських громадян у США⁶⁷⁰.

⁶⁶⁵ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 17.

⁶⁶⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 277.

⁶⁶⁷ Приходько М. Я прошу слова. С. 34.

⁶⁶⁸ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 277.

⁶⁶⁹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols / ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi ; transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Toronto. Detroit, 1953–1955. P. 297.

⁶⁷⁰ Проценко Павел. Свидетель. С. 367.

У багатьох публікаціях автори самі вказують на суттєву обставину, що спонукала їх не мовчати – страх, що ця трагічна сторінка історії їхнього народу залишиться невідомою, а зло – непокараним. Такою була мотивація написання "Книги про Колиму" (1950) Анатолія Краковецького – колишнього в'язня советських концтаборів, польського письменника і журналіста. Він згадав про о. Аркадія Руденка-Рудницького, з яким познайомився в концтаборі у Владивостоці (Росія). Священник розповів йому свою історію проживання голоду 33-го року та взяв з нього обіцянку, що А. Краковецький, якщо вийде на волю, переповість її іншим⁶⁷¹.

Майбутній професор Альбертського університету в Канаді Яр Славутич зізнався, що його дідусь помер від голоду в травні 1933 р. і перед смертю "взяв клятву з мене вижити і розказати правду цілому світу, що Москва робить з Україною", тож він "мав виконати" обіцянку⁶⁷². Цей епізод відображений в частині під назвою "Голод" поеми Яра Славутича "Моя доба": "Клянись мені, що виживеш! Клянись // І в судний день за смерть мені помстись! ... // Про цю московську, нелюдську облаву, // Що навістила запорізький край, // Усьому світові скажи по праву, // Як вірний свідок, – завжди повідай[...] // Помстись, онуку!"⁶⁷³.

Дмитро Гойченко свої начерки про колективізацію і Голодомор називав у чернетках "щоденником, призначеним для моїх дітей" та висловлював бажання "зберегти щоденники та як скарб передати їх комусь, хто не викине їх на помийку"⁶⁷⁴.

Павло Глушаниця закінчив свої спогади про голод так: "Це свідчення написано для Вас, дорогі читачі. Я поставив червоний сигнал для Вас, щоб Ви мали орієнтацію, де є небезпека для Вас і наступних поколінь"⁶⁷⁵.

Щодо покарання зла, то за відсутності офіційних документів, оприлюднення досвіду виживання під час голоду, нехай приватного, могло принаймні покласти початок збиранню доказів злочинності більшовизму: "ми так і досі, майже що, не маємо, сливе, нічогісінько, що переконливо доводило б ту нашу трагедію в злощасних тих роках голоду... ані ми з вами, старші читачі, ані наші діти, ще й досі не змогли дати світові числові докази, яко незбитні матеріали з минулого нашого лихоліття, щоб воно більше вже ніколи й ні під будь-яким виглядом до нас не вертало!"⁶⁷⁶.

Колішній советський посадовець Г. Сова, який працював з офіційною документацією, аргументував це предметніше: більшовикам допомогла війна, "під час якої всі архівні матеріали були в Україні цілковито понищені урядовим наглим наказом" (щодо статистичного обліку, матеріалів слідства, списків сексотів, доку-

⁶⁷¹ Гладилевич А. Чи ти чув про голод в Україні? : розповідь священника-душпастиря укр. Голокосту [О. Руденко-Рудницького]. *Альманах Українського Народного Союзу*. 1989. С. 128–129.

⁶⁷² International Commission of Inquiry into 1932–33 Famine in Ukraine. Proceedings, October 21 – November 5, 1988. P. 18.

⁶⁷³ Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 р. С. 87.

⁶⁷⁴ Проценко Павел. Свидетель. С. 385, 398.

⁶⁷⁵ Глушаниця Павло. Третя світова війна Павла Глушаниці = The Third World War of Pavlo Hlushanytsia. Торонто : Анабазис, 1986. С. 76.

⁶⁷⁶ Немищенко М. Незбитне свідотство. С. 20.

ментів продукції, виробленої в колгоспах), – *"залишилися одні ми, живі свідки тих тяжких страждань, і на нас лежить великий обов'язок висвітлити все пережите нашим народом"*⁶⁷⁷. У 1980-х рр. з'явився додатковий мотив надання спогадів про особисто пережиту трагедію – надія, що вони увійдуть до майбутніх книжок з історії (П. Макогон, 1983; А. Хелемендик-Кокот, 1989)⁶⁷⁸. Так "недостріляні" (за лексикою С. Підгайного) українці стали свідчити про злочини режиму, який не зміг їх винищити.

Для кращого розуміння процесів, пов'язаних із фіксацією нарративу про голод у повоєнний період, звернемось до аналізу цих подій у рамках запропонованої нами періодизації.

Для зручності аналізу ми виділили п'ять умовних періодів, прив'язуючись до роковин Великого Голоду: 1945–1953, 1954–1963; 1964–1973; 1974–1983; 1984 – кінець 1980-х рр.

1) 1945–1953

Цей період пов'язаний як з перебуванням українців у таборах ДіПі, так і з початком їхнього переміщення до нових місць поселення.

Загалом було створено 125 українських таборів ДіПі у трьох зонах окупації, найбільше – в американській (59)⁶⁷⁹. Фактично, табори стали "моделлю" незалежної України, якої в них уже 30 років не було. Біженці уперше відчували можливість відкрито "оприяти" і свою правду, і свій біль про советську дійсність. Трагічні події голоду 1932–1933 рр. були її суттєвою складовою.

Про загальні масштаби видавничої діяльності українців в таборах ДіПі упродовж 1945–1951 рр. свідчить сама кількість назв часописів – 1624⁶⁸⁰. Звісно, до цього числа могли увійти видання-одноденки. А втім, кількість їх вражає. Серед них були і спомини про голод 1932–1933 рр. Нам вдалося виявити чотири назви газет, 13 чисел за 1946–1953 рр. у таборах ДіПі в Німеччині (з виявлених 21-ї назви та 44-х статей за 1946–1953 рр.): "Українські вісті" у Новому Ульмі, 10 номерів; по одному номеру "Громадянка" та "Авангард" у Мюнхені, і "Промінь" у Зальцбурзі (Австрія), які містили спогади людей про голод. Самих же часописів зі згадками про голод було ще більше – зокрема, це статті, присвячені вшануванню пам'яті померлих від голоду. Маємо дані і про те, що біженці ділилися спогадами про "розкуркулювання, про вивезення на заслання, про нелюдський терор тощо" – це видно з назв двох публікацій у газеті "Українські вісті" за 1948 рік "Кадри з фільму свідчень"⁶⁸¹.

⁶⁷⁷ Сова Г. До історії большевицької дійсности (25 років життя українського громадянина в СССР). С. 23.

⁶⁷⁸ Макогон П. Свідок: Спогади про голод 33-го року : [с. Троїцьке, Петропавлівський р-н]. Торонто : Анабазіс Магазін, 1983. С. 41; Хелемендик-Кокот Антоніна. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто : Вид-во Віктора Поліщука, 1989. С. 304.

⁶⁷⁹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. С. 86, 112.

⁶⁸⁰ Там само. С. 212.

⁶⁸¹ Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1 / передм. М. Стахова. Нью-Йорк ; Детройт ; Скрантон : Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. С. 86.

Більше того, крім публікації у пресі, було започатковано своєрідний проєкт із записування усної історії. Український етнограф та фольклорист, майбутній біолог, мемуарист і письменник в еміграції Олекса Воропай свідчив, що низку оповідей про голод він записав 1948 р. в "переходовому таборі" м. Мюнстер (Німеччина) в колишньому гаражі військових автомашин під час тривалого очікування переправки до Англії⁶⁸². *"Була зима, робити нічого, вечори довгі і нудні. Щоб скоротити час, люди розповідали, хто що знав. А що було там багато селян з Наддніпрянщини, то вони згадували своє життя-буття під "советами" і розповідали. Я записав тоді чимало речей, а між ними і свідчення про голод весною в 1933 р."*⁶⁸³. Пізніше, готуючи книгу спогадів про голод, О. Воропай отримав чимало листів від своїх колишніх співбесідників.

Серед переміщених осіб від свідків голоду ("з перших рук"), які жили в таборах УНРРА у Західній зоні Німеччини, збирав матеріали і Петро Долина (псевдонім економіста Тимофія Соснового, чий брат Степан надрукував в окупаційній пресі перше науково обґрунтоване дослідження про кількість жертв голоду). Відомо, що він опитав 119 осіб про торгзіни⁶⁸⁴.

Перебуваючи в таборі ДіПі у другій половині 1940х рр., український письменник та перекладач Василь Барка почав записувати свої спогади і свідчення очевидців про голод. Після переїзду до Нью-Йорка 1950 р. він продовжував працювати над записами, які невдовзі, разом зі свідченнями брата, лягли в основу роману "Жовтий князь"⁶⁸⁵.

Історик і публіцист Дмитро Соловей, який пробув у таборі ДіПі п'ять років, у своїй збірці усної історії "Голгота України" (1953) опублікував записане ним розлоге інтерв'ю Івана Климка про голод. Для верифікації упорядник навіть засвідчення спогаду двома підписами. Перший був наданий І. Климком: "Усе написане тут Дмитром Солов'єм про те, що діялося в 1929–1933 рр. у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині (про колективізацію, арешти, розкуркулення й страхіття голоду) подане за моїм оповіданням і ЦІЛКОМ ВІДПОВІДАЄ ТОМУ, ЩО ДІЙСНО БУЛО [так у тексті. – Т. Б.], що я, Іван Климко, і стверджую своїм власноручним підписом". Другою особою, яка мала продемонструвати автентичність свідчення, став голова табору ДіПі ім. Лисенка в Ганновері В. Кравчук, який "ствердив" власноручність підпису І. Климка своїм підписом і печаткою⁶⁸⁶.

У цій самій збірці Д. Соловей опублікував звернення до українських біженців писати, "як хто уміє, свої спогади ... про колективізацію й голод, про повстання й партизанщину, про винищення владою людей" тощо, а написане просив над-

⁶⁸² Воропай О. В дев'ятім крузі... С. 24–25.

⁶⁸³ Там само. С. 25.

⁶⁸⁴ Dolyna Petro. Famine as political weapon. Р. 4, 84, 134.

⁶⁸⁵ Барка В. Жовтий князь. Нью Йорк : Від. Союзу Українок в Америці, 1968. 212 с.; Див. також: Жулинський Микола. Із розмови Миколи Жулинського з Василем Баркою. 3 липня 1989 року. *Літературна Україна*. 1998. 20 серп. ; Микола Вірний. "Жовтий князь тоді і тепер". С. 63–64.

⁶⁸⁶ Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. С. 47.

силати на адресу видавництва Української вільної громади в Детройті, або на адресу іншої української установи. Д. Соловей навіть сформулював своєрідні інструкції з написання усної історії: **"факти й події змальовуйте правдиво й безсторонньо**, бо для науки **потрібна й корисна тільки правда** [виділено автором. – Т. Б.]". Про подію слід писати із зазначенням таких чинників: час події; місце події; "за яких обставин"; виконавець/виконавці; жертва/жертви; свідки. Документи чи їхні копії, додані до спогадів, вітаються. А якщо про описаний факт знає кілька осіб, то, крім власного підпису автора спогадів, бажано мати "підписи усіх тих осіб із ствердженням правдивості написаного". Дослідник також закликав заохочувати інших українців до написання спогадів, більше того – навіть виступати в ролі інтерв'юера: "вишукуйте й тих, що знають про різні факти й події, але самі не можуть написати про них, і старайтеся якнайточніше й найяскравіше записати з їхніх уст те, про що вони знають, дотримуючись при цьому тих вимог, які подано передніше"⁶⁸⁷.

Незважаючи на несприятливі умови перебування в таборах та тиск, який відчували біженці, перебуваючи в них, дві події спричинилися до пригадування голоду. Першою став згадуваний вище судовий процес у Франції, ініційований В. Кравченком на власний захист⁶⁸⁸.

У 1946 р. в Нью-Йорку було опубліковано його спогади "Я обрав волю". Книга спричинила цілеспрямовану інформаційну кампанію дискредитації автора (а, відповідно, і його свідчень) із залученням п'ятої колони (комуністів Франції). У 1949 р. друкований орган Руху Опору, прокомуністична щотижнева французька газета "Les Lettres françaises", під псевдонімом Сім Томас опублікувала статтю "Як був сфабрикований Кравченко", в якій книгу проголошували вигадкою американських спецслужб⁶⁸⁹.

Оскільки за спиною газети "Les Lettres françaises" стояли найпотужніші сили, включно із тогочасною впливовою французькою комуністичною партією та советськими спецслужбами, то адвокат Віктора Кравченка Жорж Ізар вирішив, що "такій хвилі можна протиставити лише зустрічну хвилю свідчень тих, хто бачив на власні очі все, що відбувалося в Радянському Союзі"⁶⁹⁰. Так у пресі з'явилося повідомлення про майбутній судовий процес.

Це сколихнуло українську громадськість, враховуючи, що багато українців тоді ще перебували в таборах ДіПі, неподалік від Франції. На участь у слуханні справи на захист В. Кравченка почали зголошуватися численні свідки. В результаті адвокатом було отримано понад 5 тисяч листів зі спогадами про репресії та голод, на читання яких пішло півроку⁶⁹¹. Ось приклад одного із них: "Я залишивсь

⁶⁸⁷ Там само. С. 84–85.

⁶⁸⁸ Детальніше див.: Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й. Кравченко Віктор Андрійович. *Енциклопедія історії України. Т. 5. Кон-Кю.* С. 272.

⁶⁸⁹ Там само.

⁶⁹⁰ Ісаюк Олеся. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. *НВ.* 25.11.2015.

⁶⁹¹ Берберова Ніна. Дело Кравченко. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2000.

останній. Вся моя сім'я з 7-ми душ вимерла з голоду, а ціле село лишалося пустим і безлюдним, мов цвинтар з померлими людьми. Останніх не було вже кому ховати [...]"⁶⁹².

Свідчення були як індивідуальні, так і групові (табори Нового Ульяма, Августурга, Галлендорфа – 396 підписів, Фельдмохінга – 217⁶⁹³), а також кілька десятків документів, списаних на 160-ти сторінках і скріплених підписами близько однією тисячею осіб. З понад 5-ти тисяч потенційних очевидців на суді були відібрані люди, які знали В. Кравченка особисто, жителі Дніпропетровська та Харкова. Такими свідками стали інженери; журналіст, співробітники В. Кравченка; учитель по Харківському інституту; розкуркулені та колгоспники, французи, які проживали в СРСР у ті роки та ін.⁶⁹⁴.

Низка свідків згадує про голод 1933 року. Сам В. Кравченко, не погоджуючись з виступом свідка опонентів про чистки та відсутність голоду (на таких же позиціях стояли й інші свідки опонентів В. Кравченка), вигукнув про "трупні померлих від голоду" в селах у 1933 р. Його позицію підтверджував і український журналіст Силенко ("трупні лежали на весні, на морозі. Колгоспники пухли з голоду."). Викладач В. Кравченка М. Лаговський теж згадував голод, хоч і побіжно. Лікарка Анна Кошинська свідчила, як її, студентку-медика, в 1933 р. послали в село збирати урожай, і як "анатомічні театри були переповнені". Свідок Лужний розповів, що він утік з Сибіру і в 1932 р. вже не знайшов родини ("голод, терор, втеча з рідного краю"). Свідок Лебідь розповів, що в 1932–1933 рр. він був членом "епідемічної трійки" – щоденно прибирав трупи у м. Слов'янськ "з вагонів, вулиць, шляхів". В заключному слові Нордманн погодився, що був голод в Україні, але вигукнув: "Так что же из этого? Мы даже собирали здесь на голодающих и посылали им. Это было в 1931 году"⁶⁹⁵.

Активна участь свідків, готових надати суду покази на підтримку В. Кравченка, наочно ілюструє таку характеристику усної історії, як "активістські практики". Це не тільки можливість відкриття каналу комунікації суспільства із соціальною групою, яку не хочуть чути. Це ще надійний засіб посилення "історичного нарративу", а відтак і самої групи загалом.

Другою подією стало вшанування в таборах ДіПі пам'яті померлих від голоду: на 15-ті роковини (1948) жалобні заходи відбулися в Німеччині (Мюнхені, Фалінгбостелі, Ганновері, Ельванген), а з 1951 р. поминальні заходи у зв'язку з виїздом біженців перенесли до Північної Америки⁶⁹⁶. На центральному заході в Мюнхені

⁶⁹² До процесу Кравченка в Парижі: (Про нищення українців в СРСР). *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 3.

⁶⁹³ Ісаюк Олеся. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. *НВ*. 25.11.2015.

⁶⁹⁴ Берберова Ніна. Дело Кравченко. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2000.

⁶⁹⁵ Вочевидь, він мав увазі попередній голод 1920х рр. Детальніше див: Берберова Ніна. Дело Кравченко.

⁶⁹⁶ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 305.

було до 6 тисяч українців, які прибули з різних кінців країни. Вінки було покладено від 138-ми організацій, у тому числі і неукраїнських⁶⁹⁷.

Основні меморіальні події припали на 1953 рік – перші роковини голоду в демократичному світі, вільному від тоталітарного контролю і війни. Смерть Сталіна цього року теж стала певним тригером до публікації спогадів про голод. Наприклад, М. Приходько прочитав у некомуністичній пресі після смерті Сталіна, що заслугою останнього було те, що він провів (guided) людей крізь голод. Тож М. Приходько, який був очевидцем голоду, для спростування цієї тези подав опис побаченого на власні очі⁶⁹⁸.

Цей період знаменував появу хрестоматійних збірок усноісторичних джерел та окремих видань, які в подальшому перевидавалися багато разів.

Серед них, зокрема, доробок Кларенса Меннінга, асоційованого професора слов'янських мов Колумбійського університету, і його дослідження 1953 р. "Україна під Советами" / "Ukraine under the Soviets". Голоду присвячено два розділи: "Голод" та "Голод, совети та світ"⁶⁹⁹. У передмові згадується про те, що ця праця базується на дослідженнях, підготовлених "групою українських ДіПі професорів в Європі", відібраних НТШ⁷⁰⁰. У розділах про голод автор використав близько 10 усноісторичних джерел, включно з репортажами М. Маггеріджа та В. Чемберліна. Як виявилось, його праця не справила враження на дослідження голоду в середовищі американської історичної науки.

Найпомітнішими збірками усноісторичних джерел стали уже згадувані два томи під назвою "Біла книга" (1953, 1955), "Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років" М. Вербицького (Лондон, 1952) та "В дев'ятім крузі..." О. Воропая (Лондон, 1953).

Детальніше зупинимося на фундаментальній збірці усноісторичних джерел, відомої під короткою назвою "Біла книга" (т. 1, 2). 1947 р. її майбутній головний редактор Семен Підгайний організував Українську революційно-демократичну партію і після переїзду до Канади в якості її члена продовжував політичну діяльність. Виступаючи на різних зібраннях українських емігрантів, він закликав писати спогади про советське минуле. Відтак частину свідчень він отримав від учасників зборів; іншу частину – поштою. Більшість отриманих таким чином спогадів було включено до двох томів "Білої книги"⁷⁰¹.

Перший том видання (1953) складається із семи розділів, де йдеться про концентраційні табори, табори для депортованих, ліквідацію інтелектуальної еліти; місця масових поховань; переслідування церков тощо⁷⁰². Наративи про голод

⁶⁹⁷ 14 березня 1948 р. *На сторожі*. 1948. Вип. 4. № 3/4. С. 30.

⁶⁹⁸ Prychodko N. *Ukraine and Russia*. Winnipeg : Ukr. Canad. Comm., 1953. P. 12–13.

⁶⁹⁹ Clarence A. Manning. *Ukraine under the Soviets*. New York : Bookman Associates, 1953. 223 p. P. 93–102, 103–107.

⁷⁰⁰ *Ibid.* P. 9.

⁷⁰¹ Клід Богдан. "Біла книга про чорні діла Кремля": шістдесят років згодом. Частина I.

⁷⁰² *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book* : 2 vols. Vol. 1. P. XI.

згруповано в одному розділі "Колективізація, ліквідація куркульства та голод"⁷⁰³ (24 свідчення, з 37-ми наведених). Основні свідчення про Великий Голод було подано в другому томі, який побачив світ 1955 р.

На перші післявоєнні роки припадає ще один проект з усної історії, хоча тематично він дотичний до тематики Голодомору лише частково. У Гарвардському університеті, провідному університеті США та одному із найпрестижніших навчальних закладів світу, 1948 р. було започатковано широкомасштабний проект з інтерв'ювання советських емігрантів в Європі, відомий під двома назвами: "Проект Гарвардського університету про советську соціальну систему" ("The Harvard Project on the Soviet Social System") або "Гарвардський проект усної історії щодо біженців" ("Harvard Refugee Interview Project"). До його розроблення долучилися американські соціальні психологи – Алекс Інкелес (Alex Inkeles) та Реймонд Бауер (Raymond Bauer). А. Інкелес добре знав російську мову й під час Другої світової війни за дорученням Управління стратегічних служб (згодом реорганізоване в ЦРУ) вивчав советські газети, слухав советське радіо⁷⁰⁴. Р. Бауер на час роботи над проектом був співробітником Російського наукового центру Гарвардського університету, де невдовзі отримав ступінь доктора⁷⁰⁵.

Концепція проекту полягала в організації, по суті, польового дослідження – інтерв'ювання громадян СРСР, які жорстокою волею війни опинилися за межами своєї країни. Про те, що він розроблявся під егідою ЦРУ, свідчить той факт, що на титулі інструкції з інтерв'ювання советських біженців було надруковано і що "доступ обмежено, інформація з безпеки" ("restricted; security information"), і що "документ містить інформацію, яка впливає на національну безпеку Сполучених Штатів у значенні законів про шпіонаж", і що "передача чи розкриття його змісту у будь-який спосіб будь-якій неуповноваженій людині заборонена законом"⁷⁰⁶. ЦРУ США в сотнях тисяч людей, неповерненнях і недавніх біженцях, побачило потужне джерело інформації, яке можна було використати в боротьбі із новим ворогом доби Холодної війни – комунізмом.

Відзначимо, що попри масштабність проекту, його результати майже чотири десятиліття залишалися незатребуваними. Лише 1986 р. про нього згадали в каталозі меморіальної виставки "Голод у советській Україні 1932–1933 рр." (автори: Оксана Процик, Леонід Герець і Джеймс Мейс, 1986); виставка була підготовлена бібліотекою Гарвардського університету з нагоди 50-х роковин Голодомору⁷⁰⁷.

Опитування планувалося провести за двома типами питальників. У другому (тематичному) в блоці, окремо присвяченому сільському господарству, ставилися

⁷⁰³ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols. Vol. 1. P. XI.

⁷⁰⁴ Inkeles Alex. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. Cambridge, Mass. : Harvard University Press; London : Geoffrey Cumberlege, 1950. 379 p.

⁷⁰⁵ A Guide for Interviewing Soviet Refugees by Alice H. Bauer. Russian Research Center, Harvard University, 1953, p. [1] (seq. 3). 33 p.

⁷⁰⁶ Ibid.

⁷⁰⁷ Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University. P. 33–34.

питання про колективізацію, урядову політику у сфері сільського господарства, колгоспи або радгоспи, систему управління, МТС, присадибні ділянки, виконання норм, придбання інвентаря та їжі тощо. Ставилися також питання про роль партії, НКВД у житті колгоспів та радгоспів, громадське життя⁷⁰⁸. Голод 1932–1933 рр. в жодному з питальників не згадувався взагалі (адже на той час організатори могли не знати про його характер і масштаби). Перші пробні інтерв'ю були записані вже 1949 р. Загалом впродовж 1950–1953 рр. робоча група склала базу даних потенційних інформантів, що налічувала кілька сотень біженців з СРСР, які мешкали в Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. З них на опитування було обрано 330 кандидатів, записано 707 інтерв'ю. Відомо, що 77 інформантів (23%), залучених до реалізації проекту, були вихідцями з України⁷⁰⁹. Найбільше свідчень (115) про голод маємо з теренів тодішньої УСРР. У той же час можна говорити про 43 тематичні оповіді, безпосередньо записані від українців. Підрахувати їх кількість стало можливим завдяки ретельній паспортизації записів.

Йдеться про факти, про які інформанти згадували спонтанно, без додаткових питань і нагадувань інтерв'юєрів, у різних частинах опитування як внутрішній імпульс самого інформанта. Це навіть дратувало організаторів проекту та спричиняло часте ігнорування цього аспекту свідчень. Згадано, що інтерв'юєри навіть періодично вимикали диктофон через, як їм здавалося, надмірно акцентовану інформацію про голод⁷¹⁰.

Контекст розмови, в якому виринає неочікуваний для інтерв'юєра наратив, є різним. На нього наштовхували, зокрема, такі тематичні блоки питань як *уряд, ідеологія, національні питання, родина, освіта, робота, комунікація, ставлення до режиму*. Їх варіативність свідчить про глибоке укорінення трагедії українського селянства в особистому досвіді людей, її вплив на різні сфери їхнього життя. Найбільш показово, коли голод виринає одночасно в кількох розділах інтерв'ю одного респондента, окреслюючи його (її) травматичний досвід виживання під час голоду.

Уже на початку 1950-х рр. українці, свідки тих катастрофічних подій, оцінювали голод як штучний, організований з метою придушення опору населення; вони наводили численні факти обшуків і конфіскації зерна, продуктів, усього, чим можна було харчуватись; стану голодування й опухання; смертності в родині; стратегії виживання (зокрема, існування торгзінів); випадків канібалізму. Хронологічні рамки оповідей переважно датуються 1933-м р., однак трапляються й ширші часові межі: 1932–1933; 1931–1933 рр.⁷¹¹.

⁷⁰⁸ Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. 1953. P. 23–24.

⁷⁰⁹ The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection; A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / comp. by David Brandenberger. Revised ed. 2020. Pp. 3, 11, 14.

⁷¹⁰ Rud Victor. Plus One. Reflections. P. 8.

⁷¹¹ Дет. аналіз усних свідчень "Гарвардського проекту" див.: Боряк Тетяна. Голодомор в УСРР у Гарвардському проекті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами. *Український історичний журнал*. 2022. Число 2. С. 79–90.

Упорядники вищезгаданого анотованого каталогу меморіальної виставки з нагоди 50-х роковин Голодомору із всього масиву матеріалу, що зберігається в архіві "Гарвардського проекту", обрали п'ять усних історій (одна про Кавказ, нами не врахована) про голод і називають їх типовими. 53-річна жінка з Харківщини просить записати, що голод був штучним. Каже про забирання врожаю, опухання, смертність, поїдання листя та кори. Другий очевидець був студентом на момент голоду і бачив двох студентів, які збожеволіли, і каже, що голод справив на нього найсильніше враження. Третя респондентка була біологинєю, яку послали на села інспектувати колодязі, і вона бачила села без людей та собак; сліди випадків труподства. Четвертий респондент бачив на Бессарабському ринку в Києві, як чоловік знайшов людський палець у холодці, який він купив на базарі, але міліція відпустила продавчиню, кажучи, що добре, що вона вбила куркуля. Не вдаючись до детального переліку всіх наведених в інтерв'ю фактів, все ж зведемо їх до ключових змістовних блоків:

- причини організації голоду (попри врожайний рік): отримання більшої влади Й. Сталіним, придушення опору українців, загнання їх у колгоспи, вилучення зерна, відмова селян від обов'язку годувати містян;
- конфіскація всього, що було в селян (два свідчення), або ж продовольства (одне свідчення); по одному респонденту згадують різні категорії вилученого: "все" та зерно; продзапаси; весь урожай, зерно, їжа (загалом шість свідчень);
- вживання терміна "штучний" на означення голоду як прояву політики придушення українців чи загнання їх до колгоспів (шість свідчень);
- згадки про померлих родичів чи сусідів у селі (десять свідчень);
- оцінювання рівня смертності в УСРР у 4–5, 7 та 10 млн (три свідчення); низка свідчень із застосуванням мовних кліше ("цілі села" вимирали чи голодували) або з поданням власних обрахунків смертності в селі;
- окреслення стратегії виживання: пошук мерзлої картоплі; обмін одягу на їжу; споживання сурогатів (очерет, листя, трава, коріння); розбирання частини хати на дрова, їх продаж у місті з придбанням за отримані кошти хліба;
- візит до торгзінів ("турксінів") (три свідчення);
- згадки про смерть бідняків, колгоспників та куркулів від голоду (два свідчення);
- канібалізм (п'ять свідчень, самих випадків більше);
- опухання та мертві тіла на вулицях, поховання ще живих людей (чи не в кожному свідченні);
- переселення росіян у спустілі від голоду українські села (чотири свідчення);
- відсутність голоду такого масштабу на території Росії (чотири свідчення)⁷¹².

Переважає більшість респондентів-українців (25) датують голод саме 1933-м роком. По кілька згадок про голод датовані 1932, 1931–1933 і 1932–1933. Подібно,

⁷¹² Підрахунки здійснено авторкою на основі аналізу свідчень у базі усних свідчень "Гарвардського проекту", що містять згадку про голод.

більшість росіян (семеро) окреслюють часовий простір голоду 1933-м роком, двоє – 1932–1933, по одному – періодом з 1930 по 1934 рр.

Цей перелік змістовних блоків, щільно насичених численними фактами злочину, здійсненого більшовицькою владою, є переконливим доказом того, що вже на кінець 1940-х – початок 1950-х рр. світова спільнота мала достатньо доводів, щоби принаймні публічно порушити питання Голодомору. Проте ця інформація десятиліттями залишалася засекреченою, отже, залишалася відсутньою в медійному, і взагалі – в інформаційному просторі навіть на Заході, не кажучи вже про "комуністичний" табір.

До справи збирання усних оповідей долучився так званий Осередок – український культурний та освітній центр у Вінніпегу (Канада), заснований у 1944 р. На початку 1947 р. відомий історик Дмитро Дорошенко, який щойно прибув до Канади з ДіПі табору, звернувся до біженців з українських теренів із відозвою надавати свідчення про Другу світову війну. Її розтиражували в україномовній пресі в Європі. На кінець 1948 р. до Осередку надійшло 65 спогадів. Першим переможцем визнали Федора Пігідо-Правобережного, який подав два рукописи, один з яких про Голодомор ("8 000 000 – 1933 рік на Україні"), а друге місце виборов Дмитро Соловей. Після завершення конкурсу ще кілька років на адресу Осередку продовжували надходити роботи. Ф. Пігідо-Правобережний та Д. Соловей виступили ініціаторами збору свідчень про Голодомор серед советських біженців у союзній зоні окупації Німеччини та концентрації їх у фондах Осередку. У майбутньому надіслані спогади склали основу архівних фондів Ф. Пігідо-Правобережного та Д. Соловея, частина з них опублікована окремими виданнями⁷¹³.

Важливим етапом у поширенні знань про Голодомор в Україні стала кампанія, започаткована 1948 р. Українським конгресовим комітетом Америки (заснований 1940 р.) з просування визнання Голодомору як геноциду. З 1949 р. Комітет тісно співпрацював з науковцем-правником Рафаелем Лемкіним з метою сприяння ратифікації Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. На слуханнях Комітету з іноземних відносин Сенату США 1950 р. щодо її ратифікації було представлено свідчення про голод 15-ти біженців з України, які щойно прибули до США. Самі очевидці голоду не були присутні: їхні свідчення було перекладено, зачитано та опубліковано в матеріалах слухань. Крім того, додатково до Комітету надали витяги зі статей В. Чемберліна та Г. Джонса, звіт Е. Амменде, відозви деяких інституцій 1930-х рр. про голод. Однак бажаних результатів досягнуто не було⁷¹⁴.

Ще одні публічні слухання про голод, де свідки мали нагоду висловитись публічно, мали місце на засіданнях так званого Комітету Керстена (Комітету з комуністичної агресії), чия первісна місія полягала в розслідуванні анексії країн Балтії.

⁷¹³ Andriewsky Olga. Collections from the Early Cold War Period (1947–1955) of Eyewitness and Survivor Accounts about the Holodomor. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 161.

⁷¹⁴ Ibid. С. 165–167.

Не без допомоги україно-американської спільноти сфера діяльності Комітету була розширена на питання придушення вільних інституцій та прав людини комуністичними режимами (1953 – поч. 1954). У підсумку, зі 68-ми свідків, вихідців із СРСР, 37 свідків говорили про свій досвід перебування в Україні. Наратив про голод був "помітно" присутній у їхніх розповідях. Невдовзі він був опублікований окремим томом звіту. На слуханнях свідчили також згаданий вище Ф. Пігідо, упорядник "Білої книги про чорні справи Кремля" (до речі, книга серед інших спогадів, документів та видань була додана до матеріалів Комітету, а її голова Чарльз Дж. Керстен написав до неї передмову), а також С. Підгайний. Зауважимо, що через часові обмеження пропозиції надати свідчення "сотень інших свідків" відхилили⁷¹⁵.

Лише близько шести художніх творів було виявлено в перший повоєнний період (до 1953 р. включно). Незначну їх кількість можна пояснити, очевидно, передусім облаштуванням біженцями свого життя в нових країнах проживання; з роками кількість художніх творів зростає: за нашими даними, тільки в діаспорі до кінця 1980-х рр. видруковано понад 160 дотичних творів.

Підтвердженням нашої думки про те, що художні твори повоєнного періоду, особливо в перше десятиліття після війни, є переплетінням особистого чи запозиченого досвіду з художнім вимислом, є зізнання Тодося Осьмачки. Автор зазначив: його повість "План до двору", на написання якої його наштотував Володимир Винниченко, "взята з реального життя", тому змінено імена героїв та місцевість, щоб "гепева [ДПУ. – Т. Б.] не змісила моїх героїв із землею"⁷¹⁶.

Для наративу цього періоду, викладеного на основі досвіду проживання в УСРР в часи голоду, є характерним включення до персональної історії даних, отриманих від інших людей, які давали додаткові свідчення про голод. Іноді розкриваються відомості про таких співінформантів; іноді йдеться про винятково власний досвід⁷¹⁷. А нечисленні дослідження про голод цього підперіоду та наступного (до 1964 р.), вочевидь, частково базувалися на усній історії, адже документи, які були доступні для досліджень, запозичувались з советської преси.

2) 1954–1963 рр.

Це був час, коли переміщені особи, яким удалося уникнути репатріації, змогли знайти прихисток у нових для себе країнах проживання. Безумовно, ключовою подією щодо подальшого поступу усної історії голоду став другий том "Біла книга про чорні діла Кремля" / "The Black Deeds of the Kremlin: A White Book" під редакцією С. Підгайного (1955). На відміну від першого тому (див. вище), він був надрукований в Детройті (США) коштом організації ДОБРУСу (Демократичне об'єднання бувших репресованих українців з-під советів, засноване 1951 р. в Мюнхені) та був повністю присвячений головній темі – підготовці та реалізації жажливого

⁷¹⁵ Andriewsky Olga. Collections from the Early Cold War Period (1947–1955) of Eyewitness and Survivor Accounts about the Holodomor. С. 167–170.

⁷¹⁶ Осьмачка Тодось. План до двору. Повість. Торонто : Вид-во Укр. Канадійс. легіону, 1951. С. 7.

⁷¹⁷ Ващенко Г. Жажливий злочин Москви. *Визвольний шлях*. 1952. Ч. 12 (63). Лондон : Укр. Вид. Спілка, 1952. С. 5–7.

голоду в Україні в роки 1932–33 рр., так званого організованого голоду⁷¹⁸. Книга містить багато посилань на очевидців голоду. З огляду на виокремлення окремих тематичних блоків, свідчення бл. 90-та очевидців (бл. 140 свідчень) були "подрібнені" й розкидані по різних рубриках. Другий том має складну структуру. Він відкривається вступним нарисом Петра Долини (як уже зазначалося, це псевдонім Тимофія Соснового⁷¹⁹, молодшого брата Степана Соснового, обидва – першопрохідці в дослідженні демографії голоду⁷²⁰) під промовистою назвою "Голод як політична зброя"⁷²¹. Автор спирався як на документи, представлені на сторінках советської преси та різного роду збірок, так і на спогади про голод, які він сам записував під час перебування в таборі ДіПі. Його заслуга полягала в тому, що було засвідчене унікальне місце України не тільки в советській політичній та економічній системах, але також у світовій історії. Головна ідея, що пронизує увесь текст: голод в Україні був *заздалегідь запланований і організований владою*.

Вагому змістовну частину другого тому "Білої книги" представляє фундаментальний текст під назвою "Великий голод в Україні в 1932–1933 рр.", автором якого був Іван Дубинець – український політичний діяч, друг і соратник Івана Багряного, незмінний член Української революційно-демократичної партії, який пройшов через табір ДіПі в Новому Ульмі (Німеччина). Він переїхав до США 1949 р., жив у Нью-Йорку, де розгорнув активну громадсько-політичну діяльність. Нам не відомо, чи він особисто записував усну історію, проте саме надані ним матеріали та документи були покладені в основу другого тому "Білої книги". Праця, підготовлена І. Дубинцем, складається з трьох частин, дві перших з яких (загалом 14 підрозділів) присвячені аналізу історичних подій, що передували голоду (розкуркулення, колективізація), а третя переважно складається із усної історичної джерел. Структура подачі інформації була продуманою, суголосною тогочасним історичним дослідженням з тематики.

Свідчення були згруповані за такими інформаційними блоками: 1) організована підготовка голоду (паспортизація, транспортна блокада, закон про колоски, заборона торгівлі, чорні дошки); 2) боротьба українських селян за хліб; 3) боротьба влади за зерно і "червона мітла смерті"; 4) смертельний голод в українському селі (голодування, смертність, руйнування родин); 5) добування їжі на місцях у селах (хто допомагав, де діставали, що їли, зрізання колосків); 6) втеча з голодуючих сіл до індустріальних міст; 7) поховання жертв голоду; 8) канібалізм; 9) демографічні наслідки голоду; 10) подолання наслідків голоду та посилення колективної рабської системи⁷²². Загальна кількість спогадів (переважно це меморати про репресії: значна їх частина отримана від в'язнів таборів, які не бачили голоду на власні очі, хіба що почули про нього від родичів після повернення із заслання) була надана

⁷¹⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols. Vol. 2. P. V.

⁷¹⁹ Клід Богдан. "Біла книга про чорні діла Кремля": шістдесят років згодом. Частина I.

⁷²⁰ Салтан Олександр. Забутий український дослідник подій Голодомору 1932–1933 рр. – Тимофій Сосновий : іст. вебінар. *Historians*. 05.04.2021.

⁷²¹ Dolyna Petro. Famine as political weapon. P. 4–140, 141.

⁷²² The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols. Vol. 2. P. 433–705.

понад 350-ма респондентами; свідчень же про голод нараховується менше – близько 160-ти в обох томах.

Зауважимо, що понад дві тисячі примірників томів "Білої книги" було розіслано по цілому світові, зокрема представникам ООН, президентам, головам урядів, міністерствам, депутатам, політикам, у наукові та політичні установи та бібліотеки⁷²³. Інша справа, що вихід у світ цього видання, вочевидь, був передчасним, адже попри численні свідчення про злочинні дії більшовиків він не справив належного впливу на світову громадськість. Натомість 20 років потому відомий український історик С. Кульчицький, добре обізнаний із проблематикою (радше, советським трактуванням періоду кінця 1920-х – поч. 1930-х рр.), отримав можливість ознайомитись із двотомником у так званому "спецфонді", де книги перебували на суворому зберіганні. І, за його власним визнанням, відмовився прийняти (а точніше – повірити) у викладений в ньому фактаж, повторюючи, що цього не може бути!⁷²⁴.

Щодо інших видань усної історичної джерел, то загалом на цьому етапі маємо порівняно меншу кількість публікацій усної історії у збірках, підбірках у періодичній пресі. Можливе пояснення цьому запропонував Ю. Семенко, упорядник збірки свідчень яка вийшла за підтримки ДОБРУСу. Він висунув припущення, що робота з публікації свідчень про репресії і, зокрема про голод, була "загальмована боротьбою в організації репресованих, що не мала нічого спільного з її завданнями. Нечисленна група Української революційної демократичної партії, намагаючись монополізувати здобутки ДОБРУСу, висунула, зокрема, вимогу про припинення друкування свідчень про репресії в часописі "Сучасна Україна", що начебто органом Української головної визвольної ради з протиставленням УНРаді, на позиціях якої стоїть організація репресованих". Відбувся розкол у лавах УРДП та ДОБРУС, що "не сприяло діяльності репресованих"⁷²⁵.

Низка досліджень про СРСР і зокрема про голод (П. С. Лиха (псевдонім), Павла Лютаревича, Дмитра Соловоя, Василя Дмитришина, Федора Пігідо-Правобережного та ін.), була оприлюднена з 1955 по 1960 р. в "Українському збірнику" – друкованому органі Українського відділу Інституту дослідження СРСР в Мюнхені, фінансованого урядом США. Показово, що спогади українця (голови колгоспу) про колективізацію і голод було опубліковано в 1955 р. під російським псевдонімом "Федор Белов"; а у збірці цього Інституту 1958 р. "Геноцид у СРСР: дослідження групового знищення" у статті, присвяченій українцям, голод не було згадано. Це стало результатом того, що до дослідників Українського відділу Інституту, які раніше писали про голод, не звернулися при підготовці збірки⁷²⁶; не можна виключати і продуманої диверсії з боку тих, хто не сприймав репресування українців у контексті, окремому від російського. Можливо, причиною ігнорування голо-

⁷²³ Коновал Олексій. Звинувачуємо! *Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. Народовбивство по-кремлівськи*. Київ : Юніверс, 2003. С. 7.

⁷²⁴ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів. *Архіви України*. 2011. № 2. С. 277.

⁷²⁵ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 1.

⁷²⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 42–52.

ду в Україні у збірці про геноцид стало таврування українців як "нацистських колаборантів".

3) 1964–1973 рр.

Це десятиліття характеризується не такою активною діяльністю з публікації усної історії, порівняно з попередніми етапами. Статті про голод з'являлися переважно в періодичних виданнях. 1968 р. журналіст Микола Галій підготував дослідження про голод, яке здебільшого базувалося на повідомленнях з іноземної преси та інших тогочасних видань про голод (Е. Амменде, В. Вільямс, В. Чемберлін та ін.). Цьому було своє пояснення: голоси безпосередніх очевидців, які втратили родичів під час голоду, "можуть здаватися занадто суб'єктивними, пронизаними жалем і болем", натомість голоси сторонніх спостерігачів "користуються більшим довір'ям"⁷²⁷. Серед залучених до видання матеріалів – стаття в "The Detroit Sunday Times" (19 липня 1935 р.) Стівена К. Свіфта, який певний час був в Україні і бачив потік голодних селян у Харкові, свідчив про страждання дітей від голоду і їх благання про допомогу⁷²⁸.

У 1964 р. економіст і дослідник сільського господарства Дана Далрімпл звернувся до тематики голоду у статті, використавши публікації Малколма Магґеріджа та Юджина Лайонса. Автору вдалося простежити замовчування голоду за допомогою західної преси, вивівши таким чином "Голод із напівзабуття"⁷²⁹.

Великою мірою зниження інтенсивності в дослідженнях голоду корінилося у світоглядних конфліктах української еміграції, що несподівано далися взнаки. Надто строкатим був її склад, адже це – прихильники гетьмана П. Скоропадського, Директорії, ОУН-М та ОУН-Б, селяни без чіткої політичної орієнтації, колишня советська інтелігенція без особливих українських "національних сантиментів" (В. Кравченко); одночасно намітився розлам по лінії галичани/наддніпрянци, уніати/православні тощо. Такі розбіжності не сприяли консолідованій позиції української громади, виходу за межі свого "гетто" (за висловом Юрія Шевельова⁷³⁰). Таке спостереження було сформульоване Дж. Мейсом. Останній перед початком роботи Комісії з дослідження голоду Сенату США на прохання дослідника з Державного департаменту національних справ СРСР Пола Ґолбела подав аналіз розбіжностей у середовищі української еміграції: це було складніше "за пояснення теорії відносності Ейнштейна"⁷³¹.

4) 1974–1983 рр.

У цей період тема голоду дедалі поширювалася в західному інформаційному просторі. Так, 1975 р. пастор В. Боровський у п'ятдесятихвилинній передачі "700 клуб", що транслювалася шістдесятма теле- та радіоканалами США і Канади, розповів про голод в контексті релігійних переслідувань у СРСР⁷³². Цю болючу

⁷²⁷ Галій Микола. Організований голод в Україні. С. 8.

⁷²⁸ Там само. С. 14.

⁷²⁹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 59.

⁷³⁰ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 602.

⁷³¹ Там само. С. 603. Деталі про створення Комісії: С. 613.

⁷³² Боровський В. Під Покровом Всевишнього: Спомини. Атланта : Вид. Укр. Євангел. Об-ня в Півн. Америці, 1983. С. 312.

тему підхопили українські громадські та політичні діячі з "Великої України" – правозахисники Левко Лук'яненко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Максим Сагайдак (Степан Хмара), В'ячеслав Чорновіл, Петро Григоренко, Віталій Шевченко⁷³³.

Ще одним голосом на підтримку очевидців голоду та їхніх історій про нього стала Українська громадська група сприяння виконанню Гельсинських угод (УГГ). Її декларація і меморандуми звинувачували советський уряд у тому, що 1933 р. він умисно створив голод в Україні. У "Меморандумі № 1" (переданому на Захід за допомогою посольства США у Москві⁷³⁴) йшлося про смерть шести мільйонів українців від "всенародного" голоду, "штучно створеного органами влади": "хліб відбирався до останньої зернини, руйнували навіть печі та господарчі прибудови в пошуках схованого зерна"⁷³⁵. Не забули укладачі меморандуму згадати і про близько трьох мільйонів розуркулених у 1930–1933, виводячи кількість "цілком свідомо винищених українців" як принаймні 10 мільйонів – "четверта" частина населення⁷³⁶.

Серед підписантів цих документів був дисидент Олекса Тихий, який у своєму заключному слові на суді згадав про голод 1933 р.⁷³⁷ Він прийняв засади діяльності УГГ, спостерігаючи, як "старіє, вмирає" українське село, "запустіння селян, втрату природної любові до праці на землі, занепад моралі та культури на селі"⁷³⁸. Зазначав, що внаслідок "штучно створеного органами Радянської влади голоду свідомо знищено в 1930–1933 роках не менше десяти мільйонів українців" в Україні, яка "стала ареною геноциду і етноциду"⁷³⁹, – живаючи при цьому терміни, дозволені до застосування винятково до режиму нацистської Німеччини.

"Колега" Олекси Тихого по обвинувачувальному вирокі 1977 року "за поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад" (який навіть називав "тоталітарним режимом")⁷⁴⁰ правозахисник і політичний в'язень Микола Руденко у 1976 р.⁷⁴¹ у Московському психоневрологічному госпіталі (у обвинувальному вирокі зазначено: "київська лікарня інвалідів" ВОВ⁷⁴²) написав поему про голод "Хрест" (опублікована у Канаді у 1977 р.;

⁷³³ Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). С. 244; Eyewitness Accounts. *The Ukrainian Weekly*. March 20, 1983. Nr 12, vol. II. P. 2.

⁷³⁴ Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. 215 с. *Електронний архів визвольного руху*. С. 164–166. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27596>

⁷³⁵ Руденко Микола. Меморандум №1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсинських угод. 1976. 18 с. *Електронний архів визвольного руху*. С. 3. URL: <http://surl.li/pkqsu>

⁷³⁶ Там само.

⁷³⁷ Тихий О. Останнє слово Тихого Олекси Івановича. *Тихий О. Роздуми* : зб. ст., док., спогадів. Балтімор ; Торонто, 1982. С. 41–42.

⁷³⁸ Там само. С. 72–73.

⁷³⁹ Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. С. 29.

⁷⁴⁰ Там само. С. 1, 48.

⁷⁴¹ Хоча роком раніше, у 1975 р., його вже намагалися притягнути до кримінальної відповідальності – справа була "зупинена": Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. С. 2.

⁷⁴² Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. С. 56, 58.

примірник поеми було знайдено під час обшуку у 1976 р.⁷⁴³). Голод був зображений кризь призму дій, зокрема, голови колгоспу та уповноваженого; у поемі описано випадки людоїдства⁷⁴⁴. Того ж 1976 р. Микола Руденко написав звернення "Не бажає бути негідником – у тюрму", де зокрема згадував про використання владою ""розкуркулювання" та нібито штучно створеного в 1933 році голоду на Україні для знищення "кожного четвертого українця"". 19 примірників звернення він відвіз до Москви і передав однодумцям, зокрема, П. Григоренку, а також "розповсюдив серед іноземних кореспондентів та інших незнайомих йому осіб біля лялькового театру"; так цей текст потрапив за кордон, транслювався іноземними радіостанціями та був опублікований у газетах "Свобода" (Мюнхен), "Українське слово" (Париж) тощо⁷⁴⁵. І надалі дисидентський рух, який вів послідовну боротьбу за права людини, не полишав теми Голодомору (Петро Григоренко, Левко Лук'яненко).

У цей період українська діаспора набувала політичного досвіду, переборювала внутрішні суперечності. Нове покоління англомовних науковців-українців уже американського походження почало справляти вплив на українську громаду та соvěтологію⁷⁴⁶. Готувалися відозви релігійних провідників, українських організацій на Заході, в тому числі до ООН, Міжнародного суду в Гаазі.

Іншою ознакою цього періоду став початок інституціалізації української історичної науки за кордоном. У 1973 р. в США було створено УНІГУ – Український науковий інститут Гарвардського університету (хоча перша катедра українських студій у Гарварді була створена ще в 1968 р.). За твердженням Дж. Мейса, саме правозахисний рух лежав в основі його заснування в 1972 р.⁷⁴⁷. 1976 р. засновано Канадський інститут українських студій (КІУС) при Альбертському університеті в Канаді; у 1981 р. – Центр українських канадських студій в Манітобському університеті у Вінніпезі (Канада). Безумовно, тематика голоду посідала одне з цільних місць у їхній діяльності. Ці заклади перебували в системі університетів, давали базу для українських студій, зацікавлювали студентів, інтегрували поступово у сферу досліджень і західних науковців⁷⁴⁸.

У 1982 р. в Торонто для вшанування 50-х роковин голоду створено дослідницький комітет з українського голоду при Інституті св. Володимира (попередник Українсько-канадського дослідно-документаційного центру з 1988 р.), який записував свідчення. Вони були використані при написанні сценарію документального фільму "Жнива розпачу" (1984)⁷⁴⁹. О. Юрій Мицик вказував на П. Глушаницю (очевидця голоду, активного діяча, публіциста та мецената) як на одного з ініціа-

⁷⁴³ Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. С. 59.

⁷⁴⁴ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 508.

⁷⁴⁵ Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олекси Тихого від 26 травня 1977 року. С. 73.

⁷⁴⁶ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 601, 603.

⁷⁴⁷ Там само. С. 603.

⁷⁴⁸ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 152.

⁷⁴⁹ Our History: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre. URL: <http://www.ucrdc.org/History.html>

тора створення в 1982 р. цього комітету, який, зокрема, займався і записуванням усної історії⁷⁵⁰.

Наставав час "вторинних" свідчень про голод, коли ті, хто оповідав, самі не були очевидцями трагедії. Для прикладу, М. Кремінярівська була родом із Західної України, однак вона наводила відомості у своїх спогадах про голод і канібалізм, про Бернарда Шоу із його "щасливим життям" у СРСР⁷⁵¹. У спогадах І. Олійника присутній розлогий опис голодування, хоча він з родиною був засланий на північ СРСР у 1931 р.⁷⁵² Нам невідомо, звідки вони черпали відомості – чи з оповідей репресованих на засланні, чи із західної преси довоєнної або післявоєнної доби. Проте вважаємо, що такі свідчення, попри їх "вторинність", мають бути враховані як повноцінні.

На жаль, певною перепоною до дослідження питання голоду та, відповідно, записування усної історії, все ще залишалося упереджене ставлення до цієї теми в західному світі. Принаймні Семен Підгайний у публікації 1982 р. писав, що, на думку багатьох українських істориків, "лише чужинецькі історики можуть переконати світ у правді", хоча саме на боці українських істориків знання історії України, джерел, мов, а також "прямий і легкий доступ ще сьогодні до свідків голоду, набагато легший ніж у чужинців"⁷⁵³.

Олександр Татомир у відозві, опублікованій на сторінках газети "Свобода", побивався, що мало зібрано спогадів і списків жертв більшовицького терору, і просив надсилати відомості для підготовки книги, що готується УНІГУ до 50-х роковин Великого Голоду. Він журився: щороку відходять сотні представників покоління очевидців, які не залишили списків жертв, споминів, а отже, їх ніколи не згадають⁷⁵⁴.

У цей час тематика голоду почала входити до кола університетських досліджень. У 1983 р. в Університеті м. Монреаль, за підтримки низки інших інституцій (Університету Конкордія, Монреальської гілки Українського канадського комітету та Канадського інституту українських студій) відбулася перша конференція, присвячена Голодомору. А три роки потому вийшов друком збірник статей за темами доповідей, який став першим синкретичним виданням з різних аспектів цієї тематики⁷⁵⁵. Інформаційне зведення КДБ УРСР охарактеризувало цей захід як "сборище", підкреслюючи, що, крім доповідей, будуть продемонстровані записані на відеоплівку "покази свідків голоду". Як протидію чекісти здійснювали "дове-

⁷⁵⁰ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 3. С. 14.

⁷⁵¹ Кремінярівська М. Вівці, вовки і люди. *Анабазис*. 1982. Ч. 2. С. 33–36; Кремінярівська М. Етап. Хроніка. *Анабазис*. 1982. Ч. 4. С. 23–31.

⁷⁵² Олійник І. М. Українці в російських спецпереселенських таборах за Уралом. *Альманах "Томону України" на 1982 р.* С. 111–130.

⁷⁵³ Підгайний О. Про голод 33-го року "без емоцій"? *Анабазис*. 1982. Ч. 3. С. 19–21.

⁷⁵⁴ Татомир О. Документуймо український Голокост. *Гомін України*. 1982. 9 листоп. С. 9–10; *Свобода*. 1982. 17 серп. С. 2, 3.

⁷⁵⁵ Детальніше див.: *Famine in Ukraine 1932–1933* / ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton, 1986. 192 с.

дення до української еміграції через оперативні можливості аргументованих даних, які спростовують неспроможність вигадок оунівської пропаганди про «штучний голод»⁷⁵⁶.

Багатьох українців діаспори 50-ті роковини голоду знову спонукали звернутися до усної історії. Загалом історіографія голоду (тематичні праці та усна історія) за 1983 рік сягає майже 600 позицій. Цей рік поклав початок створенню Комісії з дослідження голоду Сенату США. Тут лише зазначимо, що Дж. Мейс спростовував поширене в історіографії твердження, що президент Рональд Рейган був ініціатором її заснування – навпаки, його адміністрація була "єдиним офіційним опонентом" такої Комісії⁷⁵⁷. Дії української діаспори і на цьому етапі ретельно відстежував КДБ УРСР, знову зазначаючи "просування в закордонну прогресивну пресу публікацій, які спростовують вигадки оунівської пропаганди", через "оперативні можливості" про голод⁷⁵⁸.

Тоді ж у Лондоні вийшла праця С. Олеськіва з передмовою Малкольма Маггеріджа, в якій були представлені також і усноісторичні джерела, зокрема чотири свідчення з "Білої книги" та одне з журналу "Визвольний шлях" (№ 4, 1983)⁷⁵⁹. Газети "Український голос", "Українська думка", "Українські вісті" публікували спогади свідків голоду⁷⁶⁰.

У 1982 р. Міністерство освіти штату Нью-Йорк передбачило у навчальних планах з соціології вивчення Голодомору та планувало підготувати підручник про геноциди модерних часів. За порадою щодо рекомендованої літератури звернулися до Дж. Мейса. Він порадив переважно усноісторичні джерела – спогади М. Маггеріджа, В. Чемберліна, Л. Копелева, В. Кравченка, О. Воропая⁷⁶¹.

5) 1984 – кінець 1980-х рр.

Особливістю цього етапу стало продовження публікацій свідчень очевидців з теренів Советської України; одночасно продовжувалися процеси збирання та записування свідчень у діаспорі, за межами УРСР. Це був час, коли завдяки актуалізації в американському суспільстві тематики Голокосту та геноциду вірмен для такого роду досліджень формувалося сприятливе інформаційне поле. Водночас на Заході відбувалася своєрідна "реабілітація" усноісторичних свідчень. Для якісного запису інтерв'ю з'явилися доступні технічні засоби. Активізація

⁷⁵⁶ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 67.

⁷⁵⁷ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 603.

⁷⁵⁸ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 68.

⁷⁵⁹ Oleskiw S. The Agony of a Nation: The Great Man-Made Famine in Ukraine, 1932–1933 / forew. by M. Muggerridge. London : Nat. Comm., to Commemorate the 50th Anniversary of the Artificial Famine in Ukraine 1932–1933, 1983. 72 p.

⁷⁶⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 190, 191.

⁷⁶¹ [Листування антиобмовної ліги та Дж. Мейса]. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7* / упоряд. о. Ю. Мицик; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад."; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 496-498.

досліджень голоду в США значною мірою завдячувала інституціоналізації українських студій, закладеній у попередній період.

Верхньою хронологічною межею позначений кінець 1980-х рр. – 1990 р., коли було опубліковано підсумковий звіт Міжнародної комісії з розслідування голоду на Україні 1932–1933 рр. На цей же період припав Гарвардський проект з Голодомору (дослідження Р. Конквеста), діяльність Міжнародної комісії з розслідування голоду, а також підготовка фільму "Жнива відчаю".

На думку Ф. Сисина, для багатьох свідків за десятиліття, що минули від 1930-х рр., відбувся позитивний рух у плані готовності говорити про голод; на цей час у респондентів почав зникати страх, що свідчення можуть нашкодити родичам у СРСР⁷⁶². Однак це твердження правдиве лише частково. Так, Рікард Левене, президент Верховного суду Аргентини, який був членом Міжнародної комісії з розслідування голоду, писав про "страх зробити заяву" з боку свідків⁷⁶³. Про цей чинник згадується також у звіті Комісії з дослідження голоду⁷⁶⁴; цього не заперечували й самі учасники усної історичних проектів: "небагато" свідків наважувалися наражати на небезпеку родичів у СРСР своїми оповідями, "знаючи комуністичну систему"⁷⁶⁵. Прийнятним варіантом для них було скористатися псевдонімом: з 57-ми очевидців голоду, які свідчили перед Комісією, 20 так і зробили⁷⁶⁶. Ставлення громадськості до цього було неоднозначним. Так, відомий дисидент, правозахисник, в'язень советських концтаборів Валентин Мороз, спираючись на власний досвід безкомпромісної боротьби з режимом, назвав "свідчення, автор яких ховається за псевдонімом, гріш ціною"⁷⁶⁷.

Проект з усної історії Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (УКДДЦ), започаткований 1981 р., також засвідчує, що, як і у випадку з проектом Дж. Мейса, існували певні труднощі зі згодою свідків голоду, щоби їхні розповіді записували на папері чи на аудіо-відеоносіях проекту. Третина учасників проекту відмовилася свідчити саме через страх репресій, які можуть бути застосовані стосовно їхніх родичів у СРСР, а майже 40% тих, хто погодився, зробили це на умовах анонімності (65 зі 164-х респондентів). Ситуація почала поступово змінюватися лише в 1990-х рр. Цьому було пояснення: свідки уже не боялися говорити. Щоправда, й спогади, які вони залишали, вже були іншої змістової якості⁷⁶⁸.

⁷⁶² Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 153.

⁷⁶³ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 161.

⁷⁶⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 238–239.

⁷⁶⁵ Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 рр. С. 89.

⁷⁶⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 239–240.

⁷⁶⁷ Мороз Валентин. Передмова. Війна без пострілів. С. 1.

⁷⁶⁸ Wynnukyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933: Western Archives, Testimonies and New Research* / ed. by Wsevolod W. Isajiw. Toronto : Ukr. Canad. Research and Documentation Centre, 2003. P. 69.

Важливою складовою цього періоду стало дослідження Роберта Конквеста "Жнива скорботи"⁷⁶⁹ (праця закінчена в 1984-му, опублікована 1986 р.). Пропозиція щодо написання книги надійшла від Українського наукового інституту Гарвардського університету. Саме Р. Конквест став чи не першим академічним ученим-неукраїнцем, який серйозно поставився до усної історичних джерел Голодомору. В умовах відсутності доступу до советських архівів він використав опубліковані документальні джерела і наявний на той час масив спогадів та свідчень, що відтворювали пережиту українськими селянами трагедію – масив на порядок менший, аніж він є на сьогодні. Блискучому історичному вдалося ювелірно реконструювати процеси кінця 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. фактично на базі лише усних свідчень і вийти в далекому 1986 році майже на ті самі висновки, що їх роблять сучасні історики Голодомору⁷⁷⁰. Беззаперечною в цьому є заслуга і помічника вченого – Дж. Мейса, який ретельно опрацював і переконливо представив Р. Конквесту першоджерела.

Усноісторичні джерела, використані вченим, стали об'єктом прискіпливої уваги рецензентів. Деякі історики відзначали, що "висновки та судження" Р. Конквеста "знаходять підтвердження у свідченнях очевидців"⁷⁷¹, а відтак аргументація автора видається переконливою. Інша справа, що в поле зору опонентів Р. Конквеста потрапила "Біла книга", що склала ядро джерельної бази його монографії. З часу її виходу минуло більше 30-ти років. Проте, як виявилось, її підназва "Чорні справи Кремля", і, власне, сам зміст у другій половині 1980-х рр. (нагадаємо: в СРСР розгорталася горбачовська перебудова!) частиною американського академічного істеблшмента ще не сприймалися, а сама книга маркувалась як політично скомпрометоване джерело. Не дивно, адже КДБ УРСР доклав зусиль для дискредитації дослідження Роберта Конквеста та ще на початку 1988 р. (уже після "криголамної" промови Володимира Щербицького!) рішуче планував перешкоджати "масовому посиланню" книги науковця в Україну⁷⁷².

У результаті Дж. Арч Гетті назвав "Білу книгу" та інші подібні видання "уламками епохи"⁷⁷³; Дж. Коплон характеризував "Білу книгу" як пережиток Холодної війни, до авторів ставився "глумливо", а до наведених свідчень – як до "упереджених емігрантських джерел", "сповнених жажіть вигаданих історій"⁷⁷⁴. Треба зазначити, що такої серйозної атаки масив усних свідчень як фундаментальний джерельний корпус з історії Великого Голоду не зазнавав ані до, ані після цього. Хоча були спроби й протистояти несприйняттю свідчень очевидців: "Західні вчені

⁷⁶⁹ Conquest Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine*. New York : Oxford Univ. Press, 1986. 412 p.

⁷⁷⁰ Детальніше див: Марочко В. Роберт Конквест про Голокост та Голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 365–373.

⁷⁷¹ Клід Богдан. "Біла книга про чорні справи Кремля": 60 років згодом. Частина II.

⁷⁷² Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 83, 85.

⁷⁷³ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 156–157.

⁷⁷⁴ Клід Богдан. "Біла книга про чорні справи Кремля": 60 років згодом. Частина II.

схильні зарозуміло обминати компіляції з такими палаючими назвами. Але вони помиляються: такі письмові свідчення змальовують "народну історію" таким чином, що вони волають до кожного читача "Анналів"⁷⁷⁵.

Низка рецензентів взагалі "категорично" відкидали свідчення біженців, які після війни опинились на Заході, називали оповіді про Голодомор "навмисними", "моментом віри українських емігрантів на Заході після Холодної війни"⁷⁷⁶ тощо. Сам Р. Конквест відповідав своїм критикам, що легковажна відмова від книг з такими назвами є лише "культурним забобоном"⁷⁷⁷, і нагадав про "одне джерело, що по-особливому сумнозвісне своїми гігантськими за розмахом фальсифікаціями" – тогочасний советський уряд⁷⁷⁸. Вочевидь критики Р. Конквеста зосереджувались не на усноісторичних джерелах про голод з точки зору якості наданих даних та їх достовірності, а радше на "упередженості очевидців та їхніх політичних переконаннях"⁷⁷⁹. Проте поява праці Р. Конквеста засвідчила, що усноісторичні джерела рішуче і впевнено прокладали свій шлях до наукових студій.

21 вересня 1984 р. дев'яносто восьмий Конгрес США у відповідь на численні звернення української громади створив спеціальну *Комісію для дослідження голоду в Україні*. Згодом, у 1990-х роках архів Комісії був переданий в Україну; документи надійшли на державне зберігання до ЦДАВО України і 2008 р. вони були удосконалені для дослідників⁷⁸⁰.

Відомо, що цій події передувала активна підготовча робота дослідницької групи, зокрема українознавців, яка включала в себе впровадження пілотного проекту "Усна історія Голоду в Україні" (1984). Джеймс Мейс та Леонід Герець зробили тематичну анкету для опитування. Проте вона слугувала лише орієнтиром; інтерв'юер міг ставити додаткові питання, але не повинен був наводити респондента на відповідь, виправляти неточності. Анкета містила питання персонального характеру (місце проживання, соціальний стан тощо), також про життя до 1917 р., в часи непу та після; про окремі інституції (церква, школа, комнезами, актив тощо), розкуркулення, колективізацію. Останнє питання виводило на голод: 16 блоків питань для селян і 12 – для містян⁷⁸¹. Інтерв'ю було організовано у формі "запитання – відповідь"⁷⁸².

Міжнародна комісія з розслідування голоду визнала факт наявності "свідчень сотень очевидців", опублікованих до створення Комісії, так само їх верифікацію двома шляхами: очевидцями голоду на слуханнях; іншими усноісторичними

⁷⁷⁵ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 211–212.

⁷⁷⁶ Там само. С. 156–157.

⁷⁷⁷ Там само. С. 212.

⁷⁷⁸ Клід Богдан. "Біла книга про чорні справи Кремля": 60 років згодом. Частина II.

⁷⁷⁹ Там само.

⁷⁸⁰ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5261. Документи Надзвичайної Конгресової комісії США з дослідження Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) : (колекція). Опис № 1. 1918–1939. 23 спр. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/inventories/5747/?Limit=10&Page=1>

⁷⁸¹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 281–282.

⁷⁸² Дет. див.: Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 243–245.

джерелами⁷⁸³. Більше того, Комісія оцінила корпус накопиченої усної історії з голоду як "значний і цінний"⁷⁸⁴. Висновок про достовірність свідчень, представлених Комісії, було зроблено на основі того факту, "що така велика кількість свідчень загалом узгоджуються між собою"⁷⁸⁵.

Шлях самого Дж. Мейса в тематику голоду та подальші дотичні проекти розпочалися в кінці його студій з українського націонал-комунізму в Університеті Мічигану. Тоді його науковий консультант Роман Шпорлюк ознайомив молодого дослідника з деякими опублікованими усними свідченнями про голод 1933 р. та дослідженнями українських еміграційних істориків, які намагались зрозуміти їх⁷⁸⁶. Відтак уже в 1981 р., коли Дж. Мейс почав працювати в УНІГУ, водночас перекладачем україномовних джерел та помічником Р. Конквеста в написанні дослідження про Голодомор, він уже висловлював бажання, щоб "хтось назбирав історичні спогади усно і опублікував їх, поки ще залишився на це час"⁷⁸⁷. На методику роботи Дж. Мейса вплинула робота Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (зокрема, започаткований 1981 р. проект із записування усної історії). Канадський меценат Петро Яцик запросив молодого дослідника в Торонто для зустрічі з очевидцями Голодомору⁷⁸⁸. Так з появою постаті Дж. Мейса почало набирати обертів нове потужне джерело – усна історія, – на противагу тоді ще засекреченим і недоступним документам, що перебували на архівному, часто таємному зберіганні.

Мейс став першим, хто почав аналізувати усноісторичні джерела не лише як історик, але як джерелознавець. За браком інших джерел він інтуїтивно вийшов на офіційну пресу, що віддзеркалювала державну політику комуністичної влади. В його дослідженнях усна історія піднялася до статусу другого джерельного масиву. Вона захопила його на все життя і стала його покликанням. Коли в 1991 р. вчений побачив розсекречені архівні компартійні документи в першому документальному виданні, виявилось, що вони повністю корелювались із відомостями усної історії (і офіційної преси), що на той час вже були в його розпорядженні. Усе склалося в єдину картину. Це йому належать слова: кожне свідчення – "унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації"; до свідчення простого селянина треба так само ставитися як до мемуарів видатної особистості⁷⁸⁹.

Викликом для повноцінної організації роботи Комісії став розшук свідків, які би "погодилися прилюдно свідчити". Українська діаспора, разом з українською церквою, допомагали в пошуках. Перешкод до участі очевидців голоду в слуханнях

⁷⁸³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 8.

⁷⁸⁴ Там само. С. 238.

⁷⁸⁵ Там само. С. 281.

⁷⁸⁶ Mace James E. Fact and Values. A Personal Intellectual Exploration. *Pioneers of Genocide Studies* / eds.: Samuel Totten, Steven Leonard Jacobs. New Brunswick ; New Jersey : Transaction Publishers, 2002. P. 63, 67.

⁷⁸⁷ Інтерв'ю з Джеймсом Мейсом. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7. С. 496.

⁷⁸⁸ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. I. С. 13.

⁷⁸⁹ Мейс Е. Джеймс. Автобіографія. Факти і цінності. Особистий інтелектуальний пошук. *Меморіальна бібліотека Джеймса Мейса в НАУКМА* : путівник. Київ : НАУКМА, 2019. С. 9.

було дві: страх зашкодити родичам у СРСР своїми діями та травматичність спогадів, яку не всі свідки були готові витримати знову. Зазначається відсутність примусу до надання свідчень у разі небажання особи. Траплялися часті випадки пізнішої відмови респондентів надавати свідчення, навіть якщо первісно вони давали на це згоду⁷⁹⁰.

Підкреслимо, що розголос про пошук очевидців голоду був настільки широким, що, окрім заздалегідь погоджених свідків, "майже на кожному слуханні за межами Вашингтона були так звані спонтанні свідки, які просто прийшли на слухання, не попередивши завчасно працівників чи членів Комісії про своє бажання дати свідчення. Такі очевидці загалом свідчили анонімно, без заздалегідь приготовленого викладу"⁷⁹¹. Незважаючи на обмеження в часі, Комісія намагалася дати можливість таким людям висловитись. Деякі з них, які не захотіли прилюдно давати свідчення, фіксували їх у письмовій формі.

Методологічні підходи проекту в розрізі анонімності дебатовалися в середовищі української діаспори. Лунали пропозиції надати список анонімних свідків українській діаспорній громаді з метою збільшення довіри до спогадів. Розуміючи побоювання учасників проекту, Дж. Мейс сформулював жорсткі вимоги до Комісії не розкривати постать свідка. Інший підхід, як наполягав Дж. Мейс, буде порушенням слова, даного свідкам щодо збереження їхньої анонімності⁷⁹². Однак на сьогодні дискусія про анонімність уже частково втратила свою гостроту, оскільки за загальними етичними правилами усної історії постать свідка не розкривається.

Унікальність спогадів полягає в тому, що їх було зафіксовано в умовах відсутності публічного дискурсу, який міг би вплинути на правдивість свідчень. Учасники проекту з усної історії відзначали, що розповіді очевидців "майже збігаються", ці збіги приголомшують; водночас робляться висновки щодо відсутності помітного зовнішнього впливу на наратив. Частина респондентів була віднайдена Л. Герецом за межами української мережі, громади та церковного життя, що виключало вплив еміграційного інформаційного поля на розповіді про голод⁷⁹³. Згодом, коли Дж. Мейс опинився в Україні і почав працювати зі свідченнями, його вразила тотожність досвіду українців, які залишалися в Україні, і тих, хто шукав порятунку на Заході⁷⁹⁴.

Відмітною рисою представлених інтерв'ю є поважний вік респондентів. З цієї причини вони є здебільшого цілісними, логічно вмотивованими, на відміну від спогадів дітей, для яких характерна фрагментарність викладу та зосередженість на справах родини. Щодо місць перебування під час голоду, то селян і містян було приблизно порівну⁷⁹⁵. Учасники проекту зафіксували важливі спостереження що-

⁷⁹⁰ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 238–239.

⁷⁹¹ Там само. С. 239.

⁷⁹² Там само. С. 277.

⁷⁹³ Там само. С. 279, 280.

⁷⁹⁴ Mace James E. Fact and Values. A Personal Intellectual Exploration. P. 65.

⁷⁹⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 239–241.

до залежності відвертості та відкритості у свідченнях від низки чинників. Жінки-селянки були відкритішими за чоловіків-селян. Чоловіки з вищої освітою та високим соціальним статусом часто ставали замкнутими, можливо, через участь у заходах влади чи через побоювання, що їх вважали причетними до таких заходів. Селяни ж докладно змальовували голод на селі⁷⁹⁶.

Конгресмен Вільям Брумфілд на завершальному засіданні Комісії 19 квітня 1988 р. зробив заяву, що "у якомусь сенсі встановлені факти прояснюють події в Україні в 1932–1933 роках"⁷⁹⁷. Конгресмен Д. Майка наголосив на "викладі результатів дослідження без цензурних купюр", і що співробітники Комісії мали "цілковиту свободу дій"⁷⁹⁸.

Упродовж перших громадських слухань у 1986 р. Комісія заслухала 57 свідків голоду, і наступного 1987 р. їхні оповіді разом з іншими матеріалами слухань і дискусій оприлюднила у своєму першому проміжному звіті⁷⁹⁹. Згодом побачив світ другий проміжний звіт з аналогічними матеріалами⁸⁰⁰. Заключна доповідь Конгресу США (1988) продовжила публікацію дотичних матеріалів; вона містить огляди зарубіжної ("несоветської") історіографії, постсталінської советської історіографії, советської преси, науково-популярної та художньої літератури про голод, літератури про голод у СРСР за межами України; спеціальний розділ "Американська відповідь на голод", звіт про публічні слухання, вибрані усні свідчення, донесення італійських консулів, протокол заключного засідання комісії 19 квітня 1988 р.⁸⁰¹ 1991 р. у провідному американському українознавчому часописі "Harvard Ukrainian Studies" була видрукувана рецензія на цей тритомник робочих матеріалів Комісії⁸⁰².

Загалом у ході роботи Комісії проведено "докладні опитування" понад 200 свідків голоду. 1990 р. за результатами роботи Комісії 1988 р., окрім зазначених матеріалів, було видрукувано також три томи усних свідчень⁸⁰³. У цьому фунда-

⁷⁹⁶ Там само. С. 279–280.

⁷⁹⁷ Там само. С. 593.

⁷⁹⁸ Там само. С. 596.

⁷⁹⁹ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–33. First Interim report of the Meetings and Hearings of and before the Commission of Ukrainian Famine held in 1986. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1987. 172 p.

⁸⁰⁰ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–33. Second Interim report of the Meetings and Hearings of and before the Commission of Ukrainian Famine held in 1987. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1988. iv, 142 p.

⁸⁰¹ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1988. 524 p.

⁸⁰² Kuromiya Hiroaki. Reviewed Works: First interim report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukrainian Famine, held in 1986; Second interim report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukrainian Famine, held in 1987; Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 15, nr 1/2 (June 1991). P. 230–232.

⁸⁰³ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933. Oral History Project of the Ukraine Famine / ed. for the Commiss. by James E. Mace and Leonid Heretz, Adopted by the Commission June 20, 1990. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1990. Vol. 1. 582 pp. (1–582 pp.); Vol. 2. 594 pp. (583–1166 pp.); Vol. 3. 574 pp. (1167–1734 pp.). Див. також: Марочко В. Зарубіжні документальні видання. С. 72.

ментальному корпусі під загальною назвою "Проект усної історії" побачили світ бл. 200 свідчень: 47 оповідей у першому томі, 68 – у другому, та 85 – у третьому. 2008 р. було здійснено перевидання тритомника свідчень та тому із заключною доповіддю Конгресу на завершальному засіданні Комісії з дослідження голоду в Україні від 19 квітня 1988 р. в українському перекладі⁸⁰⁴.

Нагадаємо, що діяльність Р. Конквеста та Дж. Мейса не влаштувала со-ветську владу. Кілька членів української делегації ООН навіть приїхали до Кембриджа для оголошення погроз науковцям УНІГУ й попередження, що для них можуть бути назавжди закриті архіви, а в разі припинення розроблення цієї теми влада обіцяла допустити науковців УНІГУ до архівів козаччини, що давало би вченим значні переваги порівняно з іншими дослідниками⁸⁰⁵. При цьому історик з України Іван Хміль, який у 1983 р. підтримував критику на адресу майбутньої Комісії Конгресу США з дослідження голоду, у приватній розмові з Дж. Мейсом зізнався, що голод був, і він сам ледве не став його жертвою⁸⁰⁶; пізніше американський історик дізнався, що батьки його українського колеги померли від голоду в 1933 р.⁸⁰⁷

Через уперте заперечення в СРСР факту голоду українська діаспора в особі Світового конгресу вільних українців (започаткований у 1957 р. делегаціями від 250 організацій з 20-ти країн⁸⁰⁸) звернулася до відомих юристів з ідеєю створити *Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–33 рр. в Україні / International commission of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine*. Архів Комісії зберігається в Нобелівському інституті (Осло, Норвегія); його цифрова копія (1714 сторінок свідчень; 7274 сторінок документів) – в бібліотеці Гарвардського університету⁸⁰⁹; свого часу колекція друкованих матеріалів (53 одиниці) з архіву Комісії була передана до Верховної Ради України, звідки на початку нульових років – до Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського⁸¹⁰.

⁸⁰⁴ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується). Т. I : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 838 с.; Т. II : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 814 с.; Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 784 с.; Т. IV : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. 622 с.; Т. IV. С. 585–600.

⁸⁰⁵ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 607.

⁸⁰⁶ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 153–155.

⁸⁰⁷ Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. С. 610.

⁸⁰⁸ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 86.

⁸⁰⁹ Див.: International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine. Records, 1931–1989. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. URL: <http://id.lib.harvard.edu/alma/990095490240203941/catalog>

⁸¹⁰ Див.: International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine [Матеріали Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні]. [Toronto, 1988]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки. [Колекція], 92 інв.-14, 810 укр., 833 укр., 1058 укр., 2079 укр., 7007 укр., 8134 укр., 8144 укр., 8148 укр., 8167 укр., 8169 укр., 8171 укр., 8175 укр., 8360 укр., 8513 укр., 9243 укр., 11782 укр., 13906 укр.; також: Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932—1933 рр.). С. 234–248.

Датою створення Комісії вважається 14 лютого 1988 р. До її складу увійшли відомі юристи-міжнародники з Великої Британії, Канади, Франції, США, Швеції, Бельгії та Аргентини. На засіданнях заслухали 12 очевидців голоду, свідчення яких члени Комісії врахували при ухваленні рішення⁸¹¹. На двох сесіях у 1988 р. Комісія збирала свідчення; в 1989 р. на заключній сесії провела нараду, а наступного 1990 р. опублікувала остаточний звіт⁸¹². В остаточному звіті Комісії, представленому в 1991 році ООН у Женеві та Європейській Парламентській Асамблеї у Страсбурзі, члени одноголосно дійшли висновку, що голод справді мав місце в Україні приблизно з серпня – вересня 1932 до липня 1933 року.

При плануванні роботи Комісії було вирішено надати можливість участі в слуханнях зацікавленій стороні – СРСР. Відповідного листа надіслали 13 лютого 1988 р. на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР Миколи Рижкова. Комісія також передала запит на дозвіл використовувати архіви та інші матеріали з тематики, що знаходились у СРСР. Відповіді від М. Рижкова не було. Натомість перший секретар посольства СРСР у Канаді Юрій Богаєвський надіслав свої коментарі у двох листах⁸¹³.

Міжнародна комісія з розслідування голоду провела справжній дослідницький пошук, зібравши усі види джерел, доступні на той період: публікації в закордонній пресі (М. Маггерідж теж зголосився свідчити); звіти та листування дипломатичних місій та консульств Німеччини та Італії; свідчення про голод, зібрані у виданні Е. Амменде та записані самим А. Віннербергером; свідчення, записані від очевидців голоду в США та Канаді; а також доповідь Комісії Конгресу США про голод та низку свідчень, записаних нею в 1986–1987 рр. від очевидців голоду⁸¹⁴.

Розглянемо детальніше групи джерел, залучені до слухань. Особливо варто відзначити "подвійні" свідчення відомого британського журналіста М. Маггеріджа – уже в похилому віці його публікації доби Голодомору були ним самим доповнені новітніми коментарями, записаними під час одного з судових засідань Міжнародної комісії, й дотепер не опубліковані. Таким є свідчення М. Маггеріджа, що нараховує 116 с.⁸¹⁵; також додано його три статті з "Манчестер Гардіан" та розділ з книжки Яна Хантера "Малькольм Маггерідж: Життя" (с. 76–85)⁸¹⁶.

⁸¹¹ Упокорення голодом : зб. док. С. 14.

⁸¹² Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 158.

⁸¹³ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 6, 88.

⁸¹⁴ International Commission of Inquiry into 1932–33 Famine in Ukraine. P. 13–14.

⁸¹⁵ Testimony of Malcolm Muggeridge (Mrs. Kitty Muggeridge also present), taken at Robertsbridge, Sussex, England, Monday, June 27, 1988 / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine ; by Mr. Hunter, Ms. Chyczyj, Prof. Draper. [Toronto, 1988]. Exhibit A-6. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8164 укр. 116 р.

⁸¹⁶ [Malcolm Maggeridge and the Ukrainian Famine of 1932–33. An interview Conducted by Bohdan Nahaylo on 1 March 1983. Robertebridge, England] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8140 укр. [28] fols.

Значною за обсягом є збірка копій статей із тогочасної зарубіжної преси (633 статті). Є копія справи з Бухареста про розстріл советськими прикордонниками в лютому 1932 р. сорока українських селян-утікачів з Автономної Молдавської СРР; тоді лише 22 особи, хоч і поранені, але дісталися Румунії⁸¹⁷. Сім статей зі швейцарських газет на 19 сторінках за липень 1932 – вересень 1933 р. було перекладено для Комісії⁸¹⁸. А загалом, як зазначалося, до справи було долучено 633 статті з одинадцяти закордонних періодичних видань на 371 сторінці⁸¹⁹.

Серед документів, залучених до справи Міжнародною Комісією, були фотографії А. Віннербергера та переклад др. М. Горбачем частини його спогадів англійською мовою⁸²⁰.

Комісія використовувала свідчення, записані раніше, зокрема для Комісії Конгресу США та проекту Р. Конквеста, або надані іншими свідками як афідевіт (письмово). Загалом список осіб, що свідчили перед Конгресовою комісією, нараховує 47 учасників процесу; десятки інших свідчень залучалися до справи в процесі слухань. Зокрема, частина матеріалів, що їх надавали Комісії, була опублікована самими свідками у повоєнну добу (П. Глушаниця, П. Макогон, Яр Славутич та ін.). Серед науковців, яких заслуховували на засіданнях Комісії, були Дж. Мейс, Р. Конквест, очевидець голоду та історик В. Гришко⁸²¹.

Окреслимо методичні засади роботи Комісії з головним історичним джерелом – матеріалами особового походження (з огляду на недоступність офіційної советської документації). Вона не очікувала від людей похилого віку "чітких споминів про події", які трапились 50 років тому, але це "не є причиною, щоб не довіряти їхнім показам". Комісія не враховувала ті свідчення, які були їхнім оціночним судженням, та ті, які вони не бачили на власні очі. Констатується, що картина була набагато складнішою, ніж могла осягнути дитина чи підліток⁸²², тобто вік очевидців на момент голоду також брався до уваги. Незважаючи на ці застереження, Комісія досить високо оцінила достовірність усної історичної джерел: було зазначено, що ці документи можуть "і бути доказом фактів, які мали місце, про які під різним кутом зору доповідали дипломати. Проте Комісія не вважала за можливе ігнорувати ці матеріали, які представляють великий інтерес, особливо коли вони підтверджують існування фактів, на користь яких *prima facie* (з першого погляду – лат.) свідчать інші джерела"⁸²³.

⁸¹⁷ [Excerpts from the Foreign Office] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-25. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 92 інв.-14. [S. n.]

⁸¹⁸ [[Newspaper accounts] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8166 укр. [25] fols.

⁸¹⁹ International press reports / Intern. commiss. of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-40. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8143 укр. [398] p.

⁸²⁰ The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine. [49] fols; phot.

⁸²¹ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 17, 162.

⁸²² Там само. С. 11–12.

⁸²³ Там само. С. 11.

Серед матеріалів Комісії на особливу увагу заслуговує таблиця [свідчень] очевидців, з-поміж яких виділено 13 категорій базових інформаційних блоків – відомостей, чітко викладених у тих чи інших показах конкретних осіб. По суті, тут під час роботи комісії вдруге було застосовано джерелознавчий аналіз свідчень з метою виокремлення певних категорій відомостей. Нагадаємо, що вперше такий підхід було продемонстровано при упорядкуванні І. Дубинцем свідчень для другого тому "Білої книги", який виокремив десять інформаційних блоків.

Спочатку з-поміж кількох десятків свідків (а їх є бл. 50-ти осіб), що давали покази на засіданнях, і поза ними (як зазначалося, до справи долучалися свідчення, записані раніше) виокремлено дві різні групи усноісторичних джерел:

І. Автобіографічні спогади, осіб, що бачили або пережили колективізацію і голод (Др. Евальд Амменде, Мирон Долот, генерал Петро Григоренко, Василь Гришко, Лев Копелев, Григорій Костюк, Віктор Кравченко, Павло Макогон, Рой Медведєв, Олекса Воропай, члени ДОБРУСу, які, зокрема, підготували "Білу книгу").

ІІ. Свідчення "активістів" колективізації (Кавун, Віктор Кравченко, Лев Копелев).

Далі окреслений інформаційний потенціал усних свідчень: виокремлено 13 тематичних блоків, які в сукупності охоплюють широкий спектр деталей повсякдення трагедії і допомагають глибше та рельєфніше усвідомити характер її перебігу:

1) розкуркулення і депортація куркулів (17 свідчень);

2) переслідування церкви (5);

3) терористична тактика примусу для вступу до колгоспів (9);

4) вилучення та розподіл зерна. Свідки сприймали вилучення як пограбування; ціни були заниженими (за виручені кошти не можна було нічого купити), а розподіл був неефективно організованим. У багатьох селах бракувало найнеобхіднішого (7);

5) спротив колективізації (7);

6) організація підготовки голоду: свідки описали певні засоби, що можуть вважатися навмисними кроками у створенні умов для голодування й блокування доступу до їжі. Ці кроки передбачив закон від 7 серпня, за яким крадіжка стала головним злочином, а запровадження внутрішньої паспортної системи вилучила селян з території міст (10 свідків)⁸²⁴.

7) спротив вилученню зерна (4);

8) "червона мітла" – тактика вилучення всього зерна. Часто терористична тактика "червоної мітли" включала руйнування домівок тих, хто ховав зерно (13);

9) свідчення про голод і смерть: багато тижнів не було взагалі нічого їсти; опухлі тіла, страшна агонія голодної смерті, смерті від рук влади, що арештовувала і вбивала селян за зібрані в полі зерна, інші форми переслідування (43 свідки);

⁸²⁴ Йдеться про спільну постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" (т. зв. закон "про п'ять колосків"). Автором постанови вважається Йосип Сталін. Детальніше див.: 1932 – ухвалено закон "про п'ять колосків". *Історичний календар*. Серпень 7, 1932 / *Український інститут національної пам'яті* : офіц. сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/7/1932-vstupuv-u-diyu-zakon-pro-pyat-koloskiv>; *Цифровий архів Голодомору*. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0001372>

10) доступна їжа – опис того, що їли, коли не було хліба і м'яса (наприклад, коней) (21);

11) втечі (міграції) з сіл до міст; блокування сіл, унеможливлення для робітників допомагати селянам (10);

12) поховання жертв голоду (більшість – у братських могилах); дехто був похований заживо (10);

13) канібалізм (найпершими жертвами були діти); советська влада намагалася приховати ці випадки, вилучаючи з архівів судів "справи канібалів" (15)⁸²⁵.

Покажемо те, що шостий і восьмий інформаційні блоки впритул підійшли до визначення злочину геноциду через свідоме і навмисне створення сукупності умов, несумісних із життям шляхом вилучення як зернових, так і незернових продуктів, а також їжі, одягу, домашнього інвентаря, житла тощо, але тоді ця позиція не була чітко сформульована авторами таблиці свідчень очевидців. Також дану таблицю можна вважати однією з перших спроб контент-аналізу наративу свідчень очевидців про голод.

Комісія провела справжню дослідницьку роботу з розслідування голоду. Так, у них на руках не було тексту постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області", згідно з якою були вжиті заходи щодо подолання опору селян, припинення українізації, проведення репресій, у тому числі арештів та ув'язнення в концтабори на строк від 5 до 10 років. Однак про її існування вони дізналися з промови П. Постишева на пленумі ЦК КП(б)У, опублікованої у газеті "Правда" 24 листопада 1933 р., і ця постанова була сприйнята як "історичне рішення"⁸²⁶.

Як свідки, так і дослідники у визначенні хронології голоду були однотайні: кінець літа 1932 – початок літа 1933 р. Водночас із їхніх показів випливало, що причиною виникнення голоду було вилучення зерна, і як наслідок – нестача продовольства⁸²⁷. Хоча один свідок Олекса Скарба (1919 р.н., с. Радіонівка Полтавської області) описував конфіскацію саме продовольства: "Я добре пам'ятаю, що врожай 1932 р. був добрим. Я бачив на власні очі восени 1932 р., як російські бригади постійно шукали хліб та інші зернові і вилучали їх. Після конфіскації усього хліба бригада почала шукати інші їстівні продукти. Я був свідком обшуків у хатах, на подвір'ї [...]"⁸²⁸. На основі свідчень та документів було зроблено висновок про те, що головну відповідальність за людські трагедії несе Сталін.

⁸²⁵ [A table of eye-witness accounts] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8157/5 укр. 11 fols.

⁸²⁶ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 128.

⁸²⁷ Там само. С. 20, 62–63, 64, 127, 163–164.

⁸²⁸ [Affidavit of Oleksa Skaba] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-28. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8153 укр. [2] fols.

Серед неспростовних фактів наведено: роль активістів у виконанні злочинних вказівок (здавалися їхні прізвища), обмеження для українських селян на перевезення залізницею за продуктами до Москви. Оповіді очевидців ясно вказували на факт існування голоду, незалежно від того, як вони оцінювали ситуацію, в якій опинились. Щирість цих свідчень не викликає сумнівів, адже вони підтверджуються іншими свідченнями, з якими ознайомлена Комісія. Свідки вважають за причину голоду "виняткову нестачу продуктів", яку не можна пояснити "звичним проявом тяжких умов існування"⁸²⁹.

Ми акцентуємо увагу на двох головних наслідках діяльності Комісії. *Першим є легітимація свідків голоду у правовому полі та зрештою – наративу про голод в академічному середовищі.* Очевидці були нарешті позбавлені тавра "нацистських колаборантів", свідченням яких про советські злочини не можна вірити (як ще лише кілька років перед тим писали критики книги Р. Конквеста "Жнива скорботи"). Другим наслідком стало підтвердження наративу свідків про *штучний характер голоду*, тобто зміщення акценту дискусії про його причини з обговорень про погоду в аналіз внутрішньої політики советського режиму.

Усноісторичні проекти з Голодомору у той час набирали обертів. Нами виявлено цікаве повідомлення, датоване початком 1985 року про те, що "Українсько-американська асоціація професіоналів і торгівців у штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі" разом із журналом "Сучасність" виступила спонсором проекту "Усна історія українського голоду". Метою проекту було зазначено записування спогадів про голод, "щоб подати науковцям джерельні матеріали для використання після дослідження цих подій". Під час зборів, присвячених перегляду фільму "Жнива розпачу" у 1984 р., було оголошено, що виконавці проекту уже знайшли *сотні осіб, котрі пережили голод: проведено вже 57 інтерв'ю і записали бл. 90 годин особистих спогадів.* Планувалося друкувати уривки спогадів в часописі "Сучасність". Однак не зрозуміло, як рухався проект далі і що сталося із записаними інтерв'ю – жодних подальших відомостей про нього в часописі виявити не вдалося⁸³⁰; хіба що записані інтерв'ю були передані до УКДДЦ.

Не можна оминати спогади Семена Старіва (псевдонім Мирон Долот, 1985). Автор зазначив, що написав перші 24 розділи до 1953 р., повернувся до нотаток з наближенням 70-ї річниці свого народження, доповнив та опублікував їх. Він зізнався, що упродовж цих десятиліть був занурений у людські трагедії, не досягнути багатьма⁸³¹.

У 1986 р. були опубліковані спогади під назвою "Третя Світова війна Павла Глушаниці"⁸³², де автор описував події 1933 року в с. Новоселиця на Житомирщині.

⁸²⁹ Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. С. 15.

⁸³⁰ Н. К. "Усна історія українського голоду". *Сучасність*. 1985. Ч. 2. С. 123.

⁸³¹ Dolot Miron (Семен Старів) Execution by Hunger. The Hidden Holocaust: W. W. Norton & Company. New York, 1985. P. XIV–XV.

⁸³² Глушаниця Павло. Третя світова війна Павла Глушаниці = The Third World War of Pavlo Hlu-shanytsia. Торонто : Анабазис, 1986. 178 с.

Трьома десятиліттями раніше під власним прізвиськом він надав свідчення про голод до Білої книги, що коштувало йому кар'єри та чесного імені. В Україні його оголосили "нацистом", "фашистом", тиснули на нього через родичів, які залишались в Україні. Проте спинити його було неможливо: "З родичами буде, як Бог дасть. А правду хтось мусить сказати". Як свідчив у передмові до книги правозахисник Валентин Мороз, за свою принципову позицію Павло Глушаниця зазнавав гонінь у Канаді⁸³³.

Помітною віхою в історії становлення проєктів з усної історії Голодомору став документальний фільм "Жнива відчаю" / "Harvest of Despair" (1984) режисерів Славка Новицького та Юрія Лугового. В роботі над фільмом були задіяні репортажі 1930-х рр. про голод англійського журналіста Малкольма Маггеріджа, окремо записано з ним інтерв'ю⁸³⁴, а також, що дуже важливо, опитано 27 респондентів – очевидців голоду, які на момент зйомок фільму мешкали в США, Канаді, Англії й Західній Німеччині⁸³⁵. За повідомленнями, 25 інтерв'ю і нині зберігаються в архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру⁸³⁶.

На відміну від інших акцій діаспори, спрямованих на інформування про голод, фільму вдалося привернути увагу широкої публіки, принаймні в Канаді. Восени 1984 р. тут відбулася низка прем'єрних показів, які широко висвітлювалися ЗМІ. Наступного року його транслювала Канадська корпорація теле- та радіомовлення Canadian Broadcasting Corporation. Фільм отримав нагороди на семи міжнародних кінофестивалях⁸³⁷. Не відразу, але відділення громадського теле- та радіомовлення Public Broadcasting (PBS) в США також взяло фільм для показу, а у вересні 1986 р. навіть відбулося його обговорення за участю Р. Конквеста.

Наведемо результати аналізу усноісторичних джерел за низкою характеристик.

Види свідчень, пов'язаних із голодом. Спогади (усноісторичні джерела) про голод трапляються як окремі цілісні наративи, присвячені винятково голодуванню в той період (опубліковані переважно у пресі), або ж як складова ширшого життєпису особи в частині переслідувань з боку совєтської влади (як і під час війни, коли часто в досвід людини, пов'язаний з виживанням під час репресій, органічно вплітався й голод).

Іноді голод виринав несподівано, в контексті опису ситуації, на перший погляд прямо не пов'язаної з трагедією. Наприклад, Й. Гірняк розповідав про Леся Курбаса в 1933 р., і тут з'явилася тема голоду: до опухлих дітей нібито апелював

⁸³³ Мороз Валентин. Передмова. Війна без пострілів. *Глушаниця Павло. Третя світова війна Павла Глушаниці = The Third World War of Pavlo Hlushanytsia*. Торонто : Анабазис, 1986. С. 1–2.

⁸³⁴ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 153.

⁸³⁵ Дюк Надія. Документальний фільм "Жнива розпуки" про голод 1932–1933 років в Україні. *Голод на Україні, 1932–1933. Вибрані статті /* уряд. Н. Каратницька. Нью-Йорк : Сучасність, 1985. С. 133–137. (Бібліотека "Прологу" і "Сучасности", ч. 168).

⁸³⁶ Wynnyskyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. *The Famine Witnesses: Oral Histories in North America*. Р. [3].

⁸³⁷ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. С. 153–154.

Л. Курбас у розмові з П. Постишевим, і про таких же дітей, побачених особисто автором, говорить і Й. Гірняк⁸³⁸.

Наратив міг спиратися на власний досвід проживання в УСРР у часи голоду або на основі спілкування з людьми, які давали додаткові свідчення про голод. Назагал оповідачі (дописувачі) намагалися означити, від кого надходила інформація, хоча б і в зашифрованому вигляді (наприклад, від І. К-ко; В. Є.; М. С.).

Наведемо типовий приклад зі спогадами Г. Ващенко. Він розгортає таку багатозначну картину повсякдення в українському селі: пригадує ситуацію на селі в час посухи 1897–1898 рр.; закон про захист соціалістичної власності (неточно датує його липнем 1932 р.); вилучення всього збіжжя; обшуки з метою пошуку зерна з "довгими гострими залізяками"; розкуркулення вже середняків, у тому числі викидання з хат взимку жінок з дітьми; причина голоду – зламати опір українців; заборона лікарям писати про голод як причину смерті; участь присланих з Москви 25-тисячників. Потім говорить про власний досвід. Це виїзд у відрядження до Москви та аналіз причин відсутності голодування там. Виїзд до села Орчикова Чернещина (Полтавщина) 1934 р., де вижила лише одна тисяча селян (до 1917 р. населення становило 5 тис.) і де комісія звинуватила голову сільради в "перекрученні наказів" з "центру" та смерть внаслідок цього "багатьох людей"; у результаті цього голова сільради застрелився. Фіксація на власні очі "особливо страшних картин голоду" в Полтаві весною і на початку літа 1933 р. (зовнішній стан людей, збирання трупів на вулицях, людоїдство). Автор наводить також пізнішу розмову (1936) з іншим очевидцем голоду – своїм колишнім учнем, якого як партійця (директор школи в Харкові) весною 1933 р. відправили до села в Харківській області забирати зерно, і він ходив з обшуками⁸³⁹.

Види публікацій усної історичної джерел про голод. Ми вирізняємо такі види публікацій первинних усної історичної джерел про голод:

- окрема публікація в часописі чи календарі-альманасі;
- серія статей: переважно йдеться про ширший контекст життя особи в 1930-х рр.;
- окремі видання про голод (Г. Сова, Р. Суслик, Д. Соловей);
- окреме видання спогадів про репресії та голод (В. Кравченко, С. Підгайний, Ф. Пігідо);
- окреме видання як суміш з публіцистики, усної історії та аналітики (В. Гришко);
- збірка усної історичної джерел з теми: "Біла книга" (1953 та 1955), видання В. Семенка (1963) та М. Вербицького (1952).

Художню літературу цього періоду (на відміну від двох попередніх періодів – довоєнного та воєнного) ми кваліфікуємо вже як вторинне усної історичне джерело – через розрив у часі між подією та датою фіксації, художні прийоми, а також безсумнівний вплив інформаційного поля.

⁸³⁸ Гірняк Й. Лебедина пісня Леся Курбаса. Київ. 1951. Ч. 4. С. 170–171.

⁸³⁹ Ващенко Г. Жахливий злочин Москви. С. 5–7.

Авторство. Повоєнний період є найбагатшим саме з точки зору професійної та соціальної різноманітності постатей очевидців голоду. Адже на початковому етапі листи на Захід писали переважно селяни та частково свідчили журналістам представники інтелігенції. Під час німецької окупації відомості про авторів спогадів є мізерними. Після відновлення незалежності України в 1991 р. практично відійшло покоління очевидців, які на момент голоду були дорослими, багато очевидців загинули під час Другої світової війни. У вільному світі отримали змогу оприлюднити свій досвід усі, хто стикався з голодом. Повоєнні свідчення часто надані не просто селянами, а чиновниками, партійцями; вони мали доступ до даних, недоступних селянам, і до того ж, значно ширше коло спілкування.

Серед респондентів повоєнного періоду були, зокрема: директор харківської школи (співреспондент Г. Сови); економіст-плановик Новосанжарського району в галузі сільського господарства (Г. Сова); селянин; працівник обласної контори Державного банку, який працював одночасно з документами щодо фінансування діяльності контори "Експортхліб", родом з села (І. Хмельницький); журналіст (А. Височенко); друг Н. Приходька – хірург у лікарні; лікарі (І. Розгін, Д. П.); друг автора В. К-о – секретар сільради м. Полтави; водій; червоноармієць; агроном Р. Біленький, інженер М. Ломако, залізничний кондуктор С. Коробейник (станція Основа, біля Харкова), інженери (Д. Дмитренко, І. Д., М. Русецький (в армії)), учителі (І. Медвідь, Ю. Полтавська), робітник у сфері хімічної промисловості на Донбасі (С. Заполенко), науковець (М. Приходько); філолог (В. П.), співак та композитор (В. Е.), художник (М. З); агроном МТС (О. Воропай); статисти і вихованець притулку (з книги спогадів О. Воропая); студентки (Л. Дражевська та Н. Кібець); німець, працівник німецького посольства, який вільно пересувався територією та був в Україні під час голоду (друг шотландця Дж. Стюарда)⁸⁴⁰.

Тематична спрямованість. Голод датується 1932/1933 та 1933 роками. Раз у раз ідеться про обшуки восени 1932 р., тобто колективізація як процес позбавлення права приватної власності щодо земельних наділів та засобів виробництва відокремлюється респондентами від початку голодування внаслідок обшуків восени 1932 р. У свідченнях "розкуркулень" та колективізація переважно органічно переплетені, але згадуються й інші види репресивної політики держави – саме тому такі наративи є дуже цінним історичним джерелом. У другій половині 1980-х рр. опитування "розкуркулених" та тих, хто постраждав від голоду чи був його очевидцем, набуло порівняно масового характеру. Таких людей, які пройшли советські концтабори і могли про це розказати, залишилось не так багато; до того ж, опитували в основному про голод (проекти В. Маняка та Л. Коваленко, інших письменників).

Спогади про голод переважно йдуть у контексті колективізації та розкуркулення. Тому відсоток спогадів, власне, про голод набагато менший, порівняно з оприлюдненим тогочасним масивом, адже розкуркулені не були свідками голоду.

⁸⁴⁰ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. Sydney, 1953. P. 3.

Але при цьому з точки зору причинно-наслідкового зв'язку, ще раз підкреслимо, що голод свідки не пов'язують безпосередньо з колективізацією, а "прив'язують" його до вилучення зерна восени 1932 р. та обшуків, спрямованих на відбирання додаткової кількості зерна та продуктів.

Обсяги свідчень варіюються від одного речення до кількох десятків сторінок.

Ідентифікаційні ознаки свідчень (географія). Часто відсутня прив'язка до населеного пункту або загально зазначається регіон (Полтавщина, Київщина, Сумщина та ін.); так само район; може згадуватись село без району. Як столиця часто фігурує Харків. Зрозуміло, через зміни в адміністративно-територіальному устрої виникають певні проблеми з атрибуцією населених пунктів⁸⁴¹.

Мовні кліше. Оскільки спогади писалися у демократичному світі, то мовні кліше, типові для спогадів часів нацистської окупації, відсутні.

Ступінь достовірності. У багатьох спогадах, виданих окремим виданням, трапляється декларація автора про те, що він сам був очевидцем подій, про які пише: все "подане в книжці, включно з прізвищами, назвами місцевостей і т. д., все правдиве, бо взято з реальної дійсності, якої я був свідком або учасником" (Ю. Мовчан)⁸⁴²; "Правдивість стверджую присягою перед Богом і перед людьми – перед тими, що замучені, і перед тими, що ще мучаються". Тарас Якименко, свідок (так закінчує оповідання)⁸⁴³; інші свідки: "Перед тим як писати, я заприсягнув перед Богом, що буду писати лише правду, хоч усієї правди описати не можу"⁸⁴⁴; "Моє свідчення правдиве; можу присягти своїм життям"⁸⁴⁵; "Якщо треба буде ці факти ствердити – я готовий це зробити"⁸⁴⁶. В одному зі свідчень респондент зазначає, що він не може надати більше деталей, "бо при цьому я не був", він каже тільки про розкуркулення в селі і втечу людей до Румунії, про які дізнався, приїхавши в село через місяць після подій, але люди боялися говорити про те, що сталося⁸⁴⁷.

М. Вербицький так оцінює ступінь достовірності даних у виданні за його редакцією: "Книжка написана в'язнями советських концтаборів, розкуркуленими і переслідуваними з України, в дуже обмежених умовах, без джерел, з пам'яті на підставі зібраних матеріалів-свідчень. Вона не претендує ні на повноту, ні на вичерпання теми. Ми стверджуємо з цілковитою відповідальністю за свої слова: ми писали лише правду, об'єктивно, не згущуючи фарб. ... тільки факти"⁸⁴⁸.

⁸⁴¹ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запьянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 64.

⁸⁴² Мовчан Ю. Незабутнє і непростене / Наук.-Дослідниц. Т-во Укр. Термінології (Нью-Йорк, США). Буенос-Айрес, 1982. С. 9.

⁸⁴³ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запьянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 32.

⁸⁴⁴ Там само. С. 33.

⁸⁴⁵ Там само. С. 46.

⁸⁴⁶ Там само. С. 79.

⁸⁴⁷ Там само. С. 72.

⁸⁴⁸ Там само. С. 6.

Ф. Пігідо теж наполягав, що "все, описане тут, – це щира правда. Записано так, як воно відбувалось. Коли можна мене в чому обвинувачувати, то хіба в тому, що я, не будучи письменником, узявся, як-то кажуть, не за свою роботу і тому не зумів передати всього того червоного жаху з потрібною яскравістю. Так, у цьому я справді винен. Пишу як умію, але пишу правду такою, як я її бачив, такою, як вона є"⁸⁴⁹. Схоже зізнання робить і Р. Суслик: "Мої спогади не є витвором письменницької фантазії. Подають вони справжні факти... Не є я письменником... Я, як спромігся, зафіксував факти..."⁸⁵⁰; І. Михайлів: "... спогад не мною створений. Ні, я не видумав його. Взяв зі свого власного пережиття моїх дитячих років, з історії нашої Української Голготи, і передаю Вам таким, як воно в дійсності було"⁸⁵¹; П. Макогон: "Спогади є суворо правдивими. Все, що вище сказано, пережите"⁸⁵².

Іншим прикладом, який може слугувати на користь достовірності наданих свідчень, є позиція збирача свідчень П. Долини, упорядників С. Підгайного та М. Вербицького. Вони відверто заявляли про те, що не мають документальних підстав для обрахунків кількості померлих і не є компетентними з цього питання⁸⁵³.

Автори іноді проводять розмежування між власним досвідом і відомостями, набутими від інших свідків. Так, О. Воропай розділяє свій наратив про голод на дві частини: "Те, що я бачив власними очима"⁸⁵⁴ та "Те, що я чув від очевидців"⁸⁵⁵. Часто наявні посилання на осіб, які надали свідчення⁸⁵⁶.

Трапляються висловлювання свідків голоду щодо їхньої готовності брати участь у судових розглядах справи про факт голоду і, безумовно, про достовірність відповідних свідчень про нього. Першим, хто висловив бажання стати перед судом і надати свідчення про злочинний більшовицький режим, був І. Багрянний: "Нам світ може не повірити! Добре! То нехай нам влаштують суд. Нехай нас судять, але в Європі, перед лицем цілого світу... Всі оті сотні тисяч нас, утікачів від большевизму, сядуть на лаву підсудних. Але на такий суд Сталін не піде! Ми того суду не боїмося, але він його боїться..."⁸⁵⁷.

Видання М. Вербицького декларується "документом української правди", "свідоцтвом у майбутньому великому судочинстві..."⁸⁵⁸. П. Лихо: "Тепер, по цей бік залізної зависи, там живуть тисячі свідків голоду в Україні 1932–1933 рр. ... ми, живі

⁸⁴⁹ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 7.

⁸⁵⁰ Суслик Роман. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму). Дербі: Накладом Автора, 1956. С. 3.

⁸⁵¹ Михайлів І. В 50-річчя трагедії моєї Батьківщини. *Визвол. шлях*. 1983. Кн. 4. С. 401.

⁸⁵² Макогон П. Свідок: Спогади про голод 33-го року: [с. Троїцьке, Петропавлівський р-н]. С. 41.

⁸⁵³ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 678–679; Dolyna Petro. Famine as political weapon. P. 126; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу в Британії – живих свідків голоду. С. 6.

⁸⁵⁴ Воропай О. В дев'ятім крузі... С. 9.

⁸⁵⁵ Там само. С. 24.

⁸⁵⁶ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 67–679.

⁸⁵⁷ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СССР? С. 37–38.

⁸⁵⁸ Немищенко М. Незбитне свідотство. С. 35–36.

свідки злочину Москви, готові стояти перед будь-яким відповідальним трибуналом та свідчити [...]»⁸⁵⁹. Якщо певна газета назве книгу М. Вербицького "пропагандою підпалювачів війни", то ми "знайдемо тисячі свідків тут, на місці, в Англії, та тисячі тих, що безпосередньо в 1933 році втратили своїх батьків, братів, сестер, або були самі пухли від того московського винаходу – штучного голоду 1933 р."⁸⁶⁰.

Ф. Пігідо також пропонує верифікувати розказане очевидцями голоду: "Призначте спеціальних уповноважених, скажімо, від комісії захисту прав людини при Об'єднаних Націях, або від якоїсь іншої авторитетної організації і доручить тим посланцям розпитатись поміж живими свідками та учасниками події 32–33-го років в Україні. Звичайно, не там, за "залізною заслоною", – вас туди не пустять, а розпитайте колишніх громадян "квітучої України", отих "переміщених осіб", які здебільшого пережили самі все те жахливе, що відбувалося в ті роки в Україні"⁸⁶¹. Навіть більше, він пропонує притягти втікачів з України до судової відповідальності "хоч би за "наклеп на країну соціалізму". Ми всі радо станемо перед таким міжнародним судом і скажемо все те страхітливе, свідками чого ми були в Україні в цих страшних роках. На цьому суді ми, "переміщені", живі свідки, доведемо, як у середньоурожайний рік в Україні, що її одвіку називали житницею Європи, стався голод, від якого загинуло десь 7–8 мільйонів населення. Ми доведемо світові, що голод цей улаштовано штучно на спеціальне замовлення "вождя і учителя товариша Сталіна"⁸⁶². Як відомо, судовий процес В. Кравченка мав місце наступного, 1949 року, що фактично і було втіленням пропозиції Ф. Пігідо, знаменуючи символічну перемогу над комунізмом.

Ф. Пігідо, окрім декларування готовності брати участь у судових засіданнях, запропонував ще один шлях верифікації усної історичних джерел: провести дослідження своєї торговельної статистики тих років щодо торгівлі з СРСР та опитати "приймальників советського експорту", капітанів і матросів щодо того, чи не бачили вони трупів померлих від голоду, яких збирали на вулицях людей у портах, зокрема Одеси⁸⁶³.

Ще одне застереження щодо достовірності свідчень актуальне для всіх періодів (за винятком Гарвардського проекту усної історії щодо біженців 1948–1953 рр.). Ми не маємо оригіналів свідчень, які можна було би звірити з опублікованими (хіба що мова йде про особові архіви професури в університетах). Ми також не маємо даних про те, наскільки відредагованими були тексти свідчень у збірниках чи часописах. Нам удалося натрапити лише на одну згадку М. Вербицького про скорочення нарративу: свідок оповідає "про своє село все те ж саме: терор, розку-

⁸⁵⁹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 225–226.

⁸⁶⁰ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 7.

⁸⁶¹ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 48.

⁸⁶² Там само. С. 49.

⁸⁶³ Там само. С. 50.

ркулення, грабунок, засудження, заслання без суду... примусова колективізація, покинуті діти, голод, масове вимирання. Наводимо лише деякі уривки⁸⁶⁴.

Іншою проблемою, якою докоряють упорядникам збірок та авторам свідчень, є відсутність точних даних про респондентів та місця перебування під час голоду. Так, Б. Клід застерігав, що встановити достовірність авторів низки спогадів "Білої книги", схованих за псевдонімами, буде важко чи взагалі неможливо⁸⁶⁵.

Такі перестороги іноді не враховували політичні обставини, коли в СРСР родичі біженців залишалися під контролем спецслужб і могли отримати тюремні строки за слова своїх близьких за кордоном. П. Долина зазначав, що "зі зрозумілих причин" він не може повністю цитувати повні імена всіх людей, які надали матеріал, а тому подає їхні ініціали та професію⁸⁶⁶. М. Вербицький: всі назви сіл подано, крім одного, за бажанням свідка; всі прізвища свідків приховано за псевдонімами, а прізвища активістів та померлих – справжні⁸⁶⁷. Р. Суслик змінив лише прізвища осіб та їхнє місце проживання за умови, що вони живуть у СРСР⁸⁶⁸. Справжні імена та прізвища свідків замасковані криптонімами – під першими літерами (Н-ко) чи ініціалами (В. Л.), або відтопонімічними псевдонімами (Маріупольський, Запорожець – таких прізвищ взагалі два). Мотивацію для такої анонімності чи не найсильніше проголосив І. Багрянний: погоджуючись на оприлюднення маніфесту проти повернення до СРСР, він "свідомий того, що в разі появи цього листа в пресі, більшовики руками НКВД замордують решту моєї рідні, якщо там ще хтось живий. Одначе, я прошу його опублікувати й підписати повним ім'ям"⁸⁶⁹. Ідеться про Постанову ВЦВК від 8 червня 1934 р. про запровадження фактично системи заручників – родичі "зрадника-втікача", який перейшов кордон, каралися п'ятьма роками заслання до Сибіру чи навіть більше⁸⁷⁰.

Страх опублікувати спогади про репресії та голод під власним прізвищем і потреба відкрити для публікації справжні імена людей, про які оповідалося, включно з обставинами, як того вимагали еміграційні російськомовні видавництва того часу, не дозволили Д. Гойченку опублікувати свої спогади, за винятком кількох фрагментів. За свідченнями осіб, які його знали, він усе життя боявся КДБ та радив бути обережними через активну присутність кадебістської агентури в США⁸⁷¹.

⁸⁶⁴ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянаний штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 46–47.

⁸⁶⁵ Клід Богдан. "Біла книга про чорні діла Кремля": шістдесят років згодом. Частина II.

⁸⁶⁶ Dolyna Petro. Famine as political weapon. P. 4.

⁸⁶⁷ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянаний штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 6.

⁸⁶⁸ Суслик Роман. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму). С. 3.

⁸⁶⁹ Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СССР? С. 38.

⁸⁷⁰ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 277; порівн.: Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ, 2013. С. 54.

⁸⁷¹ Проценко Павел. Свидетель. С. 396, 398.

Певною перешкодою до сприймання наративу очевидців голоду західною аудиторією стала *емоційність* матеріалу: він виглядав проґрашно порівняно з офіційними документами. Упорядники Білої книги визнавали емоційну забарвленість опублікованих ними історій, але виправдовувалися: ті, хто пройшов через подібний досвід, їх зрозуміють⁸⁷². Про емоційність як перешкоду, що взагалі нівелює цінність видання, писав і молодий науковець Дж. Мейс (пізніше, заглибившись в історію питання, він зрозумів причини такої емоційності), і опонував йому в цьому питанні С. Підгайний⁸⁷³.

У Білій книзі простежується намагання упорядників слідувати або логіці нечисленних советських документів, опублікованих у пресі і відтак удоступнених для цитування та посилання, або ж логіці усної історичних джерел (досить обережно). Наприклад, упорядники зізнаються, що вони не мають у своєму розпорядженні документів про транспортну блокаду під час голоду. Але на основі трьох свідчень очевидців можна реконструювати події щодо цього питання⁸⁷⁴.

Орієнтовні кількісні параметри

Рік	1945–1953	1954–1963	1964–1973	1974–1983	1984–1990	Разом
Кількість назв періодичних видань	21	8	16	35	15	95
Кількість статей/свідчень	45	11	21	97	28	202
Кількість збірок	Понад 30	11	15	21	3	80
Разом свідчень	170	160	36	118	230	714
Разом художніх творів	30	16	30	78	10	164

Тематичні блоки свідчень про голод виглядають таким чином:

1) *Колективізація*⁸⁷⁵: участь двадцятип'ятитисячників з російських промислових центрів⁸⁷⁶; тисячники з Росії та уповноважені ЦК ВКП(б), створення на місцях "комісії хлібозаготівель"⁸⁷⁷; 25-тисячники⁸⁷⁸.

2) *"Розкуркулення"*:⁸⁷⁹; до сотні родин у районі було "розкуркулено"⁸⁸⁰.

⁸⁷² The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. IX.

⁸⁷³ Підгайний О. Про голод 33-го року "без емоцій"? С. 19–21.

⁸⁷⁴ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 465.

⁸⁷⁵ Ibid. P. 187–189, 192–196, 213; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 27.

⁸⁷⁶ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен, 1948. С. 2.

⁸⁷⁷ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. *Нові дні*. 1953. Ч. 41. С. 13.

⁸⁷⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 218.

⁸⁷⁹ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". *Визвольний шлях*. 1953. Кн. 6. С. 31; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 197–199, 203–206, 211; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 27.

⁸⁸⁰ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 4.

3) *Людодіство*⁸⁸¹: "не один десяток" випадків у районі; в Полтаві викрили виробництво ковбас з людського м'яса⁸⁸²; опис психічного стану жінки, яка планувала з'їсти сина, але він зміг утекти⁸⁸³; "Я сповідав людей з гріха людодіства... Чи багато таких священиків на світі? Люди, не тільки пси, вигрібали трупів і їли. Люди вбивали людей, щоб їх з'їсти. Деякі, дуже нечисленні, близькі до божевілля, шукали мене й сповідалися", – мати висповідалася, що з'їла немовлятко, яке померло від голоду⁸⁸⁴. У березні 1933 р. сусіди "стали людодідами" – убили своїх дітей⁸⁸⁵. В с. Шилівка було засуджено шестеро людей за людодіство⁸⁸⁶.

4) *Конфіскація збіжжя*: "все збіжжя", "все без винятку"⁸⁸⁷; "до зернини все"⁸⁸⁸; бригади з 8-10 чоловік з залізними гострими палицями забирали "збіже, муку, крупи, пшоно"⁸⁸⁹; "увесь дочиста хліб... жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо..."⁸⁹⁰; після обшуку "щупами", якщо селянин сам відмовлявся віддати, в родини вилучали хліб, що "родина залишилася без зернини й куска хліба"⁸⁹¹; зерно і насіння⁸⁹²; зерно⁸⁹³; "хліб до зернини"⁸⁹⁴.

5) *Конфіскація продуктів*: бригади забрали "всі харчові запаси: збіжжя, картоплю, буряки і все інше, чим можна було житися"⁸⁹⁵; "...гречку, кукурудзу, пшоно, муку, крупи і все, що тільки належало до харчових продуктів. Все, що могла б споживати людина або тварина... Навіть із горшків та глечиків витрушували різні крупи та пшоно"⁸⁹⁶; картопля та інші овочі⁸⁹⁷; картопля та все їстівне⁸⁹⁸; залишки їжі, борошно, горох, квасоля, спечений хліб – "все забрали"⁸⁹⁹; квасолу та пшоно забрали⁹⁰⁰; насіння, печений хліб, виливання готових страв⁹⁰¹; картопля,

⁸⁸¹ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 14; *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. P. 264, 278–279, 299–301; *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 2. P. 647–664.

⁸⁸² Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 8.

⁸⁸³ Міщенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). *Українські вісті*. 1948. Ч. 36–37. С. 10.

⁸⁸⁴ Гладилевич А. Чи ти чув про голод в Україні? С. 129.

⁸⁸⁵ *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. P. 251.

⁸⁸⁶ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 75.

⁸⁸⁷ Запорожець А. Большевизм: (Життя в СССР). Буенос-Айрес: Укр. вид-во "Перемога", 1947. С. 24.

⁸⁸⁸ Кубанська Г. Тернистими шляхами. Вінніпег: Накладом авт., друком "Нового шляху", 1948. 224 с.

⁸⁸⁹ Придчин. З большевицького панування на Україні: Два голода. *Календар "Укр. голосу" на 1949 р.* С. 91.

⁸⁹⁰ Запорожець Сидір. Кожен має знати! Нью-Йорк: Накладом автора, 1952. С. 66.

⁸⁹¹ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 13.

⁸⁹² *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. P. 201.

⁸⁹³ *Ibid.* P. 222, 248, 259, 293.

⁸⁹⁴ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 48.

⁸⁹⁵ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". С. 36.

⁸⁹⁶ Запорожець Сидір. Кожен має знати! С. 66.

⁸⁹⁷ *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. Vol. 1. P. 201.

⁸⁹⁸ *Ibid.* P. 248.

⁸⁹⁹ *Ibid.* P. 293.

⁹⁰⁰ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 31.

⁹⁰¹ Там само. С. 88.

горох і квасоля⁹⁰²; буряки і картопля⁹⁰³. Аналіз усної історичних джерел, акумульованих в УКДДЦ у 1981–1990 рр., засвідчив, що свідки пов'язують голод саме із конфіскацією продуктів, а не з колективізацією (в західній історіографії довгий час вважалося, що голод був інструментом колективізації); також респонденти чітко розрізняють випадки *вилучення зерна на сплату хлібозаготівель та обшуків з метою вилучення їжі*⁹⁰⁴.

б) *Опухання людей, помирання просто неба; трупи на вулицях*⁹⁰⁵: смерть опухлих людей на вулицях Одеси⁹⁰⁶; гинули на вулицях міст⁹⁰⁷; "опухлі селянські діти" валяються на вулицях Харкова⁹⁰⁸; автор бачив багато трупів на вулицях Києва, які підбирали спеціальні бригади⁹⁰⁹; друг-хірург провів у морг і показав складені один на одного трупи, підібрані цього ранку з вулиць із коментарем, що "це доля наших сіл"⁹¹⁰.

7) *Смертність*:

I) загальна: 5,8 млн⁹¹¹; 6 млн⁹¹²; 7 млн⁹¹³; 7–8 млн⁹¹⁴; 9 млн⁹¹⁵; 8–10 млн⁹¹⁶;

II) по селу: з 3540 жителів с. Дяківці вимерло 1238, а з 956 хат 50 "залишилися пустою", в с. Озаринці вимерло 80 відсотків населення, а в с. Оріхово з 300 хат лише 100 залишились з людьми після голоду⁹¹⁷; 147 жителів села Новоселиця⁹¹⁸; щоденно в розпал голоду в Полтаві підбирали 150 трупів⁹¹⁹; 138 людей померли весною 1933 р. в селі Харківці Гадяцького району⁹²⁰; в с. Мачухи – 126 людей у родинах, яких очевидець знав особисто⁹²¹. Понад 1/3 з 4000 жителів с. Вікни-на⁹²²; 2500–3000 людей померло у с. Шамраївка⁹²³; третина жителів села по-

⁹⁰² Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 48.

⁹⁰³ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 450.

⁹⁰⁴ Wynnyskyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. P. 71.

⁹⁰⁵ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. С. 6; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 269.

⁹⁰⁶ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". С. 35–36.

⁹⁰⁷ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 10; Запорожець Сидір. Кожен має знати! С. 68.

⁹⁰⁸ Гірняк Й. Лебедина пісня Леся Курбаса. С. 170–171.

⁹⁰⁹ Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес: Укр. Вид-во "Перемора", 1951. С. 16.

⁹¹⁰ Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 14.

⁹¹¹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 225.

⁹¹² Steward J.F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. С. 5.

⁹¹³ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 7; Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 15.

⁹¹⁴ Височенко А. СССР без маски. С. 19; Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 49.

⁹¹⁵ Гладилевич А. Чи ти чув про голод в Україні? С. 129.

⁹¹⁶ Хмельницький І. В країні рабства і смерті. *Самост. Україна*. 1950. Ч. 9. С. 4.

⁹¹⁷ Придчин. З большевицького панування на Україні: Два голода. С. 91.

⁹¹⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 209.

⁹¹⁹ Ibid. P. 245.

⁹²⁰ Ibid. P. 252.

⁹²¹ Ibid. P. 261.

⁹²² Ibid. P. 296.

⁹²³ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 30.

мерла⁹²⁴; 813 померло з 1532 жителів села⁹²⁵; понад 700⁹²⁶; низка обрахунків свідків⁹²⁷;

III) у родині: мати та 5 братів з родини Штаньків (22 члени родини) "померли в 1933 році", загалом лише 3 члени родини померли своєю смертю⁹²⁸; батьки, три сестри і два брати померли в 1933 р.⁹²⁹.

8) *Поховання*⁹³⁰: священник згадує "будь-як висипані могили й трупи, ледве прикриті землею, мотлохом, сміттям? ... [...] Пси волочили по полях частини тіл. Пси труїлися й казилися. Сморід тіл бив із землі під небо..."⁹³¹; поховання ще живих людей⁹³²; не було кому копати могили та робити гроби⁹³³; ніхто не міг сказати автору, де були поховані померлі від голоду його мати та брат⁹³⁴; спеціально виділена людина з березня 1933 р. ходила попід хатами і питала про мертвих, "трупи складали на підводи і вивозили на кладовище до масових могил"⁹³⁵. Підвода збирала трупи, звозила "до великих ям, аж поки не буде повна... Коли яма повна – загортають, а часом і голова виглядала зверху"⁹³⁶; "Трупи закопували у масових могилах по 50 і більше в одній ямі, і своїх, і перехожих – підряд"⁹³⁷; масові чи спільні могили⁹³⁸. Мертвих не ховають, "...та так і лежать мертві по хатах"⁹³⁹; "смерть матері – недостатня причина для вихідного в колгосп"⁹⁴⁰.

9) *Стратегії виживання*⁹⁴¹: обмін двох обручок на 32 кг пшона в торгзні⁹⁴²; люди намагалися виїхати з села і обміняти одяг на хліб чи їжу⁹⁴³; люди їхали в пошуках хліба, їх ловили, відправляли назад, виганяли з хлібних черг тощо⁹⁴⁴; викопували поховання на римо-католицькому цвинтарі, забирали речі з могил та

⁹²⁴ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянаний штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 31

⁹²⁵ Там само. С. 55.

⁹²⁶ Там само. С. 64

⁹²⁷ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 666–677.

⁹²⁸ А. Р. Історія однієї української родини – Штаньків на Роменщині. *Українські вісті*. 1948. Ч. 42. С. 5.

⁹²⁹ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 15.

⁹³⁰ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 632–647.

⁹³¹ Гладилович А. Чи ти чув про голод в Україні? С. 129.

⁹³² The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 636, 638, 644,

⁹³³ Ibid. Vol. 1. P. 239.

⁹³⁴ Ibid. P. 287.

⁹³⁵ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянаний штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 29.

⁹³⁶ Там само. С. 32

⁹³⁷ Там само. С. 64

⁹³⁸ Там само. С. 69, 70, 70, 71

⁹³⁹ Там само. С. 85, 86.

⁹⁴⁰ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 545.

⁹⁴¹ Ibid. Vol. 2. P. 523–569, 612–630.

⁹⁴² Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 9.

⁹⁴³ Придчин. З большевицького панування на Україні: Два голода. С. 91; Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 13; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 250;

⁹⁴⁴ Височенко А. СССР без маски. С. 16.

обмінювали на їжу у торгзінах⁹⁴⁵; торгзіни⁹⁴⁶; втеча на Донбас⁹⁴⁷; втеча з сіл⁹⁴⁸; сусідка відвезла трьох дітей до притулку в Ніжині і потім не знайшла їх⁹⁴⁹.

10) *Перехід кордону з Польщею та Румунією*: є повідомлення про втечу людей до Румунії, про які автор спогадів дізнався, приїхавши в село через місяць після подій⁹⁵⁰. Ще є згадка у передмові до збірки М. Вербицького про втечу через річку Дністер кількох сотень українців⁹⁵¹.

11) *Прогнозування голоду та констатація факту*: цей блок відсутній.

12) *Штучність голоду*⁹⁵²: "бо ніякого стихійного явища як посуха, саранча та таке інше в роках 1927–1933 на Україні не було"⁹⁵³; лікарі отримували вказівку не допомагати хворим⁹⁵⁴; висловлювання П. Постишева про те, що селяни й тоненькими скибочками не мають їсти хліб, "хліб у селян треба забрати цілком, до останньої зернини. Лише тоді вони наберуться розуму й підуть до колгоспів"⁹⁵⁵; відсутність допомоги з боку держави шляхом організації "безплатних, а не дешевих харчівень"⁹⁵⁶. Лікар [І. або В.] Розгін навів такі міркування щодо винуватості влади: заборона говорити про голод; відмова від допомоги, передусім від українців з Америки і Галичини; невживання заходів для попередження голоду чи його послаблення після початку; покарання тих, хто з власної ініціативи намагався полегшити становище селян; пояснення голоду небажанням селян працювати⁹⁵⁷; с. Вербки поставлене на чорну дошку⁹⁵⁸. Всі 164 респонденти проекту УКДДЦ вказували на штучність голоду; посуху чи неврожай вони не розглядали як причини голоду⁹⁵⁹.

13) *Наслідки голоду*: селяни пішли до колгоспу⁹⁶⁰; зламано волю народу⁹⁶¹; скорочено мережу українських шкіл через 7 років після голоду через "нікчемний" приріст дітей⁹⁶²; русифікація⁹⁶³; не було першачків у 1940–1941 рр., тоді директор

⁹⁴⁵ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 209, 606–609.

⁹⁴⁶ Ibid. P. 251–252, 264.

⁹⁴⁷ Ibid. P. 250.

⁹⁴⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 275–276, 612–622; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 44, 63, 70.

⁹⁴⁹ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 66.

⁹⁵⁰ Там само. С. 72.

⁹⁵¹ Немищенко М. Незбитне свідотство. С. 21.

⁹⁵² The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 438–470.

⁹⁵³ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 6.

⁹⁵⁴ Придчин. З большевицького панування на Україні: Два голода. С. 91.

⁹⁵⁵ Височенко А. СССР без маски. С. 16.

⁹⁵⁶ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 12.

⁹⁵⁷ Там само. С. 13.

⁹⁵⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 288–289.

⁹⁵⁹ Wynnyskyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. P. 71.

⁹⁶⁰ Запорожець А. Большевизм: (Життя в СССР). С. 25.

⁹⁶¹ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 1.

⁹⁶² Міщенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). С. 10.

⁹⁶³ Хмельницький І. В країні рабства і смерті. С. 4.

школи зробив перший клас з дітей молодшого віку, таке ж мало місце в сусідніх селах⁹⁶⁴; відсутність першачків у 1940–1941 навчальному році⁹⁶⁵.

14) *Ситуація з харчуванням*: отримували їжу тільки ті колгоспники, які виконували норму⁹⁶⁶; кішок, собак та інших тварин було з'їдено⁹⁶⁷; "закриті харчові розподільники"⁹⁶⁸. "У Погребищі, як і в кожному районі, була розкішна їдальня для партійно-советського активу, так звана двадцятка", яку цілодобово охороняла міліція⁹⁶⁹.

15) *Мета голоду*: стосовно причин, то колективізація згадується чи не в кожного, хто писав про голод. Тому ми наводимо тут інші причини, зазначені очевидцями голоду. Це, зокрема, такі: боротьба з "усім українським"⁹⁷⁰; зламати опір колективізації та російському колоніальному пануванню в Україні⁹⁷¹; для прийняття російського домінування та верховенства, окрім колективізації⁹⁷²; "випустити масово селянство як людський непокірливий елемент у державі, що являв собою вітальну силу української нації" та був носієм приватновласницького світогляду⁹⁷³; для "придушення спротиву селян проти радянської влади"⁹⁷⁴; винищити українських селян, незалежно від віку⁹⁷⁵.

16) *Роки* часто відсутні в попередні періоди, адже в розпал голоду люди писали зсередини ситуації, а в другому періоді йшлося про 1931–1934 рр. із найпоширенішою датою "1933" для хронологічного означення голоду. Більше ніж 10 років після голоду люди часто фіксували пору року: осінь 1932-го, весна 1933-го⁹⁷⁶; недоїдання почалося з осені 1932 р., голод 1933 року⁹⁷⁷; до весни 1933 р. люди "тримались", потім стали "масово пухнути і мерти"⁹⁷⁸; 1932–1933⁹⁷⁹; пізня частина 1932–1933 рр.⁹⁸⁰; осінь 1932 – квітень-травень 1933⁹⁸¹; весна 1933⁹⁸²; голод почався восени 1932 р.⁹⁸³; пізня осінь 1932 – травень 1933⁹⁸⁴; перед жнивими 1933 р. – пік смерт-

⁹⁶⁴ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 253.

⁹⁶⁵ Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). С. 51.

⁹⁶⁶ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". С. 36.

⁹⁶⁷ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 8.

⁹⁶⁸ Там само. С. 8.

⁹⁶⁹ Височенко А. СССР без маски. С. 19.

⁹⁷⁰ Хмельницький І. В країні рабства і смерті. С. 5.

⁹⁷¹ Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 13.

⁹⁷² Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. С. 5.

⁹⁷³ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 12

⁹⁷⁴ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 47–48.

⁹⁷⁵ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 551.

⁹⁷⁶ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". С. 35.

⁹⁷⁷ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 6–7.

⁹⁷⁸ Придчин. З большевицького панування на Україні: Два голода. С. 91.

⁹⁷⁹ Хмельницький І. В країні рабства і смерті. С. 4.

⁹⁸⁰ Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 13.

⁹⁸¹ Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 13

⁹⁸² The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 250.

⁹⁸³ Ibid. P. 259, 288.

⁹⁸⁴ Ibid. P. 269.

ності⁹⁸⁵; березень – жнива 1933⁹⁸⁶; рання весна 1933⁹⁸⁷; обшуки взимку 1932–1933 рр.⁹⁸⁸; березень – червень 1933⁹⁸⁹. Є просто згадка про 1933 рік як рік голоду⁹⁹⁰.

17) *Закон від 7 серпня 1932 р.*: покарання за збирання колосків; їхня охорона; покарання за збирання колосків⁹⁹¹; автор спогадів С. Підгайний датує закон 7 серпня 1931 р.⁹⁹²; інше датування закону: 2 липня 1932 р.⁹⁹³; без датування закону, але зі згадкою про нього: через закон було убито сина куркуля Гриши після суду⁹⁹⁴.

18) *Психологічні аспекти*: чоловік сестри боявся прихистити очевидця як ворога народу і куркуля⁹⁹⁵; аналіз фізіологічного та психічного стану голодуючих⁹⁹⁶; весною 1933 р. автор супроводжував відповідального комсомольського працівника К. до Погребищенського району. К. розповідав, що трупи в містах – це трупи ледарів, а колгоспники нагодовані; дорогою К. їхав на коні, візник якого був опухлий з голоду; К., побачивши на власні очі опухлого чоловіка, відмовився їхати до села, бо йому доведеться "їх, голодних, силою гнати на працю" і попросив поїхати автора, бо йому треба буде тільки написати про вихід колгоспників на поле⁹⁹⁷.

19) *Заборона казати про голод⁹⁹⁸ чи згадувати про нього⁹⁹⁹*.

20) *Діагнози та лікарі*: органи статистики отримали вказівки реєструвати випадки смерті від голоду як від хвороб травного тракту¹⁰⁰⁰; заборона реєструвати голод як причину смерті, спочатку писали "ББО" (безбілковий набряк), а потім і це було заборонено, змушували зазначати інші причини¹⁰⁰¹: "старість, виснаження, туберкульоз"¹⁰⁰²; "Не можна було показувати, що люди вимирають від голоду. Треба було писати: "мруть від пошесних хвороб"¹⁰⁰³.

⁹⁸⁵ Ibid. P. 273.

⁹⁸⁶ Ibid. P. 294.

⁹⁸⁷ Ibid. P. 300.

⁹⁸⁸ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запьянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 31;

⁹⁸⁹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 532

⁹⁹⁰ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 6; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 448; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 239.

⁹⁹¹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 268–269.

⁹⁹² Підгайний С. Недостріляні. [Новий Ульм]. Україна. 1949. Ч. 2. С. 58; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 491.

⁹⁹³ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 446

⁹⁹⁴ Ibid. P. 448–449.

⁹⁹⁵ Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". С. 36.

⁹⁹⁶ Міщенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). С. 10; Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 9–11.

⁹⁹⁷ Височенко А. СССР без маски. С. 19.

⁹⁹⁸ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 266–267.

⁹⁹⁹ Сова Г. Голод в Україні 1933 р. С. 1; Prychodko N. Ukraine and Russia. С. 13.

¹⁰⁰⁰ Prychodko N. Ukraine and Russia P. 13.

¹⁰⁰¹ Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. С. 61.

¹⁰⁰² Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 14.

¹⁰⁰³ Воропай О. В дев'ятім крузі... С. 34.

21) *Блокування кордонів*¹⁰⁰⁴: міліція в потягах перевіряла паспорти та арештовувала за їхню відсутність¹⁰⁰⁵; обшукували потяги та конфісковували в селян виміняну чи куплену ними їжу¹⁰⁰⁶; заборона селянам подорожувати потягом без дозволу сільради¹⁰⁰⁷; на прикордонних станціях Зернове та Хутір Михайлівський стояли загони залізничного ГПУ / спеціальні загони НКВС, "які з України не випускали голодуючих селян, а з Росії – продуктів"¹⁰⁰⁸ / таким чином відділяли Україну від решти советської території, де голодних українських селян знімали з потяга та арештовували¹⁰⁰⁹; транспортні обмеження¹⁰¹⁰.

22) *Переселенці*: з Росії¹⁰¹¹; узбеки на Херсонщину та росіяни з центральних областей, при цьому допомогу давали тільки новоприбулим, а не місцевим мешканцям¹⁰¹²; 100 людей з "Московщини" переселили до с. В'язівка Павлоградського району¹⁰¹³.

23) *Експорт зерна*: підтримка Китаю, демпінгування¹⁰¹⁴.

24) *Методи, активісти*: активісти отримували додаткові пайки, якщо вони виконували план зі збору їжі на понад 100 відсотків¹⁰¹⁵. Підозрюючи, що там, де свіжа земля, заховані продукти, активісти відкопали могилу з похованим сином і навіть не закопали назад, коли побачили кістки¹⁰¹⁶.

25) *Опір*: село Харківці Гадяцького району – заворушення в селі в листопаді 1932 р. влаштовані жінками, – вони порозбирали корів та худобу і наступного дня вийшли працювати на свої колишні поля, сільрада та буксири повтікали з села. Опір придушили за допомогою ДПУ, п'ятьох заарештували, поставили нового голову сільради, який звинувачував С. Петлюру у заворушенні¹⁰¹⁷. Люди почали красти зерно зі сховища і ховати в лісі, тоді голова сільради оголосив лісі державною власністю та заборонив туди ходити¹⁰¹⁸. В листопаді 1932 р. відбувся напад

¹⁰⁰⁴ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 233.

¹⁰⁰⁵ Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 14.

¹⁰⁰⁶ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 251, 273.

¹⁰⁰⁷ Ibid. P. 251.

¹⁰⁰⁸ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 90.

¹⁰⁰⁹ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 466–467.

¹⁰¹⁰ Ibid. Vol. 1. P. 465–470, 587.

¹⁰¹¹ Prychodko N. Ukraine and Russia. P. 15; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 74; The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2. P. 695; Воропай О. В дев'ятім крузі... С. 43; Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1. С. 62.

¹⁰¹² Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. С. 12.

¹⁰¹³ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. С. 47.

¹⁰¹⁴ Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. С. 5; Пірідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukasirche (Muenchen). С. 50.

¹⁰¹⁵ The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. P. 202.

¹⁰¹⁶ Ibid. Vol. 2. P. 451.

¹⁰¹⁷ Ibid. Vol. 1. P. 248–249

¹⁰¹⁸ Ibid. P. 249.

на буксирів, одного було вбито¹⁰¹⁹. Опір жінок восени 1932 р.: вони зламали замок в коморі та забрали хліб¹⁰²⁰. Комсомолец, уповноважений з м'ясозаготівлі, якого в травні 1933 р. надіслали на село, побачив опухлих людей, подзвонив з сільради і сказав, що він може виконати план м'ясопоставки, "тільки не свиньми і коровами, а ... людськими трупами". Після такої заяви довелося комсомольцю тікати "світ за очі"¹⁰²¹.

Отже, порівняно з двома попередніми періодами можемо говорити, що в повоєнну добу кількість тематичних блоків усних оповідей збільшилася. Це свідчить про "справжність" досвіду: він осмислювався, порівнювався з іншими досвідами, переживався / проживався знову й знову та зрештою оприлюднювався. З огляду на посади, які очевидці обіймали, можемо констатувати, що вони багато бачили і розуміли, мали доступ до вищих, аніж прості селяни, рівнів прийняття рішень. Урізноманітнення змістової складової нарративу, насичення його новими деталями переконливо (хоча й опосередковано) засвідчує високий рівень достовірності оповідей. Водночас ядро нарративу продовжує залишатися незмінним, як і загальний "ланцюг" перебігу подій.

Повоєнний період передусім характеризується потужним впливом совєтської пропаганди, яка пропонувала в кожному українському емігрантові вбачати нацистського колаборанта. Це давало підстави оголосити будь-які їхні спроби зафіксувати досвід проживання Голодомору таким, що не вартує уваги і як такі, що мали на меті лише одне – обілити себе та очорнити комуністичний режим. Яскравим прикладом потужних (і треба визнати – доволі результативних) зусиль КДБ стала спецоперація середини 1980-х рр. з дискредитації Голодомору "Фарисеї" (складовою стала підготовка книги Д. Тоттла), хоча подібна системна робота розпочалася з моменту створення ООН.

3.2. Усноісторичні проєкти в незалежній Україні¹⁰²²

Початок цього етапу, масового інтерв'ювання очевидців голоду та оприлюднення усної історії в Україні, хоча і співпадає хронологічно з активним записуванням та оприлюдненням усної історії Голодомору на Заході, однак залишається в методологічній ізоляції щодо підходів до записування та зберігання усноісторичного джерела. Іншою рисою цього етапу є довгоочікувана "зустріч" усної історії та офіційних документів про голод через масштабне розсекречування архівів наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., що знаменувало завершення періоду "доархівної" історіографії Голодомору¹⁰²³.

¹⁰¹⁹ Ibid. P. 250

¹⁰²⁰ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. С. 48.

¹⁰²¹ Воропай О. В дев'ятім крузі... С. 40.

¹⁰²² Хронологічно цей етап авторка розглядає з середини 1980-х рр., включаючи до нього "горбачовську відлигу".

¹⁰²³ Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System. P 6.

Заборонена пам'ять про голод, хоча й призвела до заперечення голоду політиками та спільнотами різних країн і подальшої травматизації очевидців, проте нарешті не лише вилилась у публічний простір у кінці 1980-х рр. ("свято пригадування"¹⁰²⁴), але й дала поштовх до розвитку цілого напрямку історичної науки. Прикметно, що останню "советську" круглу дату – півстолітні роковини Голодомору (1983), відзначення яких Москва сприймала як "спекуляції" та "інсинуації" ворогів соціалізму, – в СРСР зустріли "могутнім контрпропагандистським залпом"¹⁰²⁵, означуючи їх як "розгорнуту оунівськими центрами антисоветську кампанію"¹⁰²⁶. Доходило до того, що з журналістами проводили інструктаж, де давали "настанову": в Україні голоду в 1933 р. не було, а "було процвітанья", натомість того ж року голод вибухнув у США¹⁰²⁷.

ГДА СБУ містить низку джерел про активний "супровід" КДБістами діяльності української еміграції щодо актуалізації проблематики Голодомору. В одному інформаційному зведенні КДБ УРСР від 1 червня 1983 р. виявлено несподіване формулювання про вживання заходів щодо "недопущення витоку за кордон інформації, яка може бути використана" еміграційними колами, передусім Українським науковим інститутом Гарвардського університету у пропаганду концепту Голодомору. Перераховуючи напрямки діяльності зазначеного Інституту, чекісти засвідчують акумуляцію публікацій про голод, списків жертв голоду, "покази очевидців" та "фотоматеріали"¹⁰²⁸.

Залишилася для історії і назва згаданої вище неодноразово контроперації КДБ УРСР щодо дискредитації зусиль української громади за кордоном стосовно голоду – "Фарисеї". Спецслужби констатують, що вдалося викликати "вигідну нам" реакцію західної спільноти та взагалі "підрив довіри" до проблематики голоду. Таке потрактування та ставлення західного академічного (і не тільки!) світу було досягнуто за допомогою низки заходів: по-перше, дискредитація членів Комісії Конгресу США з голоду та "лжесвідків": колишнього німецького консула, британського журналіста М. Маг'єріджа, "пов'язаного зі спецслужбами", "відщепенців" П. Григоренка та Л. Копелева; по-друге, двовекторна критика книги Р. Конквеста "Жнива скорботи": "нав'язувана українськими націоналістами" аргументація та невикористання "справжніх фотографій і кінокадрів [?! – Т. Б.] жертв голоду" тощо¹⁰²⁹.

В умовах ідеологічного та геополітичного протистояння СРСР зі США діяльність вище згаданої Комісії Конгресу США з дослідження голоду (1984–1988) спричинила появу восени 1986 р., напередодні відзначення 70-ї річниці Жовтневої

¹⁰²⁴ Andriewsky Olga. Collections from the Early Cold War Period (1947–1955) of Eyewitness and Survivor Accounts about the Holodomor. С. 156.

¹⁰²⁵ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 41–42.

¹⁰²⁶ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 65.

¹⁰²⁷ Коваленко-Маняк Л. Ми зтялися – полинів не буде. *Сучасність. Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя*. 1993. № 1 (січень). С. 91.

¹⁰²⁸ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 69–70.

¹⁰²⁹ Там само. С. 82–83.

революції, советського аналога Комісії. Це був спрямований контрзахід, запроваджений з метою викриття "фальсифікації українських буржуазних націоналістів". Однак ця Комісія жодного разу не зібралася у повному складі і не ухвалила жодного рішення через активну діяльність американської комісії і публікацію книги Р. Конквеста "Жнива скорботи"¹⁰³⁰.

Визначне місце в розгортанні вивчення голоду 1933 р. як нової ділянки історичної науки в УРСР належить Станіславу Кульчицькому. У доповідній записці, підготовленій на запит згаданої партійної Комісії про голод, у своїх висновках він спирався на доступні на той час документи. Після піврічного блукання партійними кабінетами у фаховому журналі йому вдалося опублікувати наукову розвідку, у якій до наукового дискурсу, бодай обережно, але вводився термін "голод 1933"¹⁰³¹.

Офіційно ідеологічне табу на згадку про голод зняв виступ першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького 25 грудня 1987 р., присвячений 70-річчю утворення УРСР¹⁰³². Він оголосив колективізацію та "небачену посуху" винними у "продовольчих труднощах" і "голоді" кінця 1932 – поч. 1933 рр. у "ряді сільських місцевостей"¹⁰³³. До речі, М. Горбачов не згадав про голод у своїй "дзеркальній" промові у Москві з нагоди 70-річчя "Великого Жовтня". Саме після такого, бодай обмеженого, але таки *визнання факту голоду* в березні 1988 р. було опубліковано статтю С. Кульчицького – першу легальну в советській Україні – про Голодомор (на основі доповідної записки, покликаної переконати верхівку ЦК КПУ, що голод таки мав місце). Англomовний переклад її з'явився трохи раніше, на початку 1988 р.¹⁰³⁴.

КДБісти за інерцією продовжували діяльність із блокування відомостей про голод навіть у першій половині 1988 р. У лютому вони доповідали ЦК КП(б)У про вищезгаданий намір заблокувати пересилання в Україну українського перекладу книги Р. Конквеста "Жнива скорботи"; а в травні вони пропонували готувати інтелігенцію, яка виїздить за кордон, для протидії поширенню за кордоном відомостей про голод та "об'єктивного" висвітлення "продовольчих ускладнень"¹⁰³⁵. У жовтні того самого року вісьмома юристами та істориками з АН УРСР було направлено протест щодо розслідування Міжнародної комісії як такого, що замість "правових дій" має "політичний характер і є співучастю в цілеспрямованій ідеологічній акції", що не допомагає "прояснити істину" і викликає натомість "недовіру й протест"¹⁰³⁶.

¹⁰³⁰ Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 85.

¹⁰³¹ Див.: Кульчицький С. В. До становища у сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27.

¹⁰³² Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 247–249; Див.: Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. С. 27–45.

¹⁰³³ Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.). С. 86.

¹⁰³⁴ Див.: Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.). С. 86–87.

¹⁰³⁵ Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 85, 88.

¹⁰³⁶ Шаповал Юрій. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. С. 160.

Тим часом заборонена пам'ять про голод шукала виходу назовні. У бурхливому "перебудовному" суспільстві саме українська еліта (в цьому випадку письменники) ще до промови Володимира Шербицького наважилася на оприлюднення правди про голод (хоча й до цього в публічний простір у тій чи іншій формі спорадично проривалася інформація про трагедію, часто із сумними наслідками для особи). Іван Драч у червні 1986 р. на Дев'ятому з'їзді Спілки письменників України, у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС, вперше з трибуни Верховної Ради вголос заявив про голод як про штучне явище і його мільйонні жертви¹⁰³⁷.

16 липня 1987 р. в "Літературній Україні" була опублікована автобіографія Григора Тютюнника від 1966 р., в якій письменник писав, що "у тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду", його дід помер, а сам автор, якому було під час голоду півтора року, припинив ходити, розмовляти і сміятись¹⁰³⁸.

18 лютого 1988 р. газета "Літературна Україна" опублікувала доповідь Олекси Мусієнка, виголошену на партійних зборах київської організації Спілки письменників України (далі – СПУ)¹⁰³⁹. Доповідач був заступником секретаря з ідеологічних питань партійної організації київської філії СПУ в Україні. У виступі він згадав про "жорстокий голод 1932–1933", навіть одного разу вжив слово "голодомор"¹⁰⁴⁰.

Далі мав місце виступ українського письменника Бориса Олійника на трибуні ХІХ партійної конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.) у Москві, в якому він згадавав голод¹⁰⁴¹.

Паралельно письменник та публіцист Володимир Маняк (один з організаторів та співголова товариства "Меморіал", фундатор майбутньої Асоціації дослідників голодоморів в Україні, член координаційної ради зі створення Народного руху України за перебудову), за підтримки СПУ, висловив пропозицію історикам об'єднати зусилля задля публікацій про голод. Це була ініціатива подружжя Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк¹⁰⁴² (а не СПУ, як пише Дж. Мейс) – звернутися через газету із закликом до записування усної історії¹⁰⁴³.

Таких публічних звернень до українства – не мовчати про скоєний советами злочин, а вголос говорити про всенародну трагедію 1932–1933 рр., – було декілька. Заклик Євгена Гуцала про створення книги "народної пам'яті" був опублікований 10 та 21 листопада 1988 р. в газеті "Літературна Україна"¹⁰⁴⁴, причому тут уже наводились спогади про голод. 9 грудня 1988 р. Станіслав Кульчицький у своїй статті

¹⁰³⁷ Нагайло Богдан. Вибух, що зірвав кришку радянської системи. *НВ*. 26.04.2021; Мейс Джеймс, професор, консультант "Дня". Урок геноциду. *День*, 2003, 25 вересня.

¹⁰³⁸ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 151–152.

¹⁰³⁹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 249–251.

¹⁰⁴⁰ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. С. 105.

¹⁰⁴¹ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів. С. 278.

¹⁰⁴² Власенко В. Увічимо їх імена. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область* / обл. редкол.: О. Ф. Лаврик (співголова), О. В. Медуніца (співголова), В. А. Бобиренко та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті, Сум. облдержадмін. Суми: Собор, 2008. С. 11.

¹⁰⁴³ Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. С. 251–252.

¹⁰⁴⁴ Трагедія Голодомору на Вінничині: бібліогр. покажч. С. 28.

"33-й – Голод" на сторінках "Сільських вістей", першої за накладом всеукраїнської газети, яку масово читало українське селянство, написав: "Запрошуємо до написання книги-меморіалу"; цю відозву в "Сільських вістях" повторили ще двічі наступного 1989 р. – 3-го та 12-го січня¹⁰⁴⁵. До речі, самі ці газетні публікації незмінно згадують численні кореспонденти В. Маняка у своїх листах, що супроводжували занотовані ними оповіді про голод. Принагідно нагадаємо, що на Кубані аналогічний заклик у пресі надсилати спогади про голод не призвів до масової публікації та повернення до публічного простору пам'яті про голод.

Варто підкреслити, що протягом 1990-х – першої половини 2000-х рр. газети залишались важливим інструментом в очах очевидців голоду, який міг транслювати суспільству їхній досвід виживання взимку-весною 1932–1933 рр. Так, ушанування 60-х роковин, ініційоване у Києві, резонувало на місцях зверненням свідків з листами зі спогадами до редакції газети "Деснянська правда", які було опубліковано окремою збіркою¹⁰⁴⁶.

Вочевидь, саме розгортання проєкту В. Маняка та Л. Коваленко з усної історії Голодомору, про яке не могли не знати в ЦК КПУ, примусило другого секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка на початку 1989 р. дати вказівку розпочати виявлення документів про голод у секторі партійного архіву Інституту історії партії із наступною підготовкою до друку відповідної збірки. Припускають, що народжений у жовтні 1932 р. В. Івашко знав про голод від батька і тому не заперечував проти оприлюднення фактів про цей злочин більшовиків¹⁰⁴⁷. Колишній перший секретар Петро Шелест теж згадував про 1932–1934 рр. як період вимирання селянства цілими селами та людодержства¹⁰⁴⁸.

Про гостроту дискусії щодо можливості виходу у світ такої публікації можна судити із репліки, сказаної в січні 1990 р. на засіданні політбюро ЦК: публікація стане "ножем у спину Компартії України". Аргументом, що вирішив долю видання, стало нагадування, що незабаром має вийти збірка свідчень, яка може мати великий розголос, і якщо, мовляв, українські комуністи хочуть бути з народом, то мають погодитись на друк збірника документів¹⁰⁴⁹.

26 січня 1990 р. вийшла постанова ЦК КПУ "Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів", одним з пунктів якої пропонувалося редакціям ЗМІ "забезпечувати правдиве, об'єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов'язаних з голодом 1932–1933 років"¹⁰⁵⁰. Як пригадає Дж. Мейс, який тоді уперше приїхав до Києва, Іван Драч

¹⁰⁴⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 347.

¹⁰⁴⁶ За них скажемо. Голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині. Чернігів: Ред.-вид. від. обл. упр. по пресі, 1993. С. 55

¹⁰⁴⁷ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору. С. 279–280, 283.

¹⁰⁴⁸ Шаповал Ю. Нововіднайдені архівні документи про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 97.

¹⁰⁴⁹ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору. С. 279, 281, 287.

¹⁰⁵⁰ Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). *Голодомор в Україні у ХХ столітті* : матеріали Міжнар. наук. конф. Будапешт ; Ужгород, 2003. С. 25.

телефоном повідомив йому "про анонс у газетах про постанову ЦК, в якій визначалося, що голод був, було вирішено публікувати документи"¹⁰⁵¹.

Зрозуміло, партійна постанова не змінила, та й не могла змінити силу інерції противників визнання Голодомору. Учасник міжнародного симпозіуму "Голодомор-33", що проходив 5–7 вересня 1990 р. за ініціативою товариства "Меморіал", згадував про "сичання" ймовірної "партократки", яка радила замість пригадування голоду та вшанування його жертв іти збирати врожай¹⁰⁵². Лідія Коваленко пригадувала, що "не скрізь, до речі, нас приймали з розпростертими обіймами, йдеться, звісно, про місцеву владу"¹⁰⁵³. Долучались і місцеві апологети комунізму. Так дослідника Голодомору Богдана Скробута, ліквідатора аварії на ЧАЕС, "видворили" з села Ковалівка "затяті місцеві ортодокси і влада" за те, що він на поч. 1990-х рр. "почав збирати списки жертв Голодомору і вимагати увічнення їхньої пам'яті"¹⁰⁵⁴.

Як би там не було, але документальний збірник "Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів" (упорядники Р. Пиріг, А. Кентій, І. Комарова, В. Лозицький, А. Соловійова)¹⁰⁵⁵ вже 5 вересня 1990 р. був підписаний до друку і того ж року надрукований. Керівник групи укладачів збірника документів, тодішній завідувач Архіву ЦК КП України Руслан Пиріг згадує, що в результаті протиборства в політбюро ЦК друк книги був зупинений і більше не відновлений. Хоч її випуск був дозволений, але наклад так і обмежився тією першою партією. Відтак зазначений у її реквізитах наклад у 25 тисяч не відповідає дійсності¹⁰⁵⁶. Тимчасом рукопис В. Маняка та Л. Коваленко "Голод 33-й", за спогадами причетних до проекту, більше двох років "поневірявся по видавництвах"¹⁰⁵⁷; сама Л. Коваленко-Маняк зазначала, що книга очікувала на вихід 2,5 роки¹⁰⁵⁸ (за іншою версією – видавництво шукало кошти¹⁰⁵⁹). Достеменно відомо, що книгу передали у виробництво 20 липня 1990 р., а підписали до друку лише 9 березня 1991 р., можливо, щоб оприлюднити її після "компартійного" збірника.

¹⁰⁵¹ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 5.

¹⁰⁵² Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). С. 27–29.

¹⁰⁵³ Мельник В. О., Борейко В. М. Бібліографічний список літератури "Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині". *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1* / І. К. Гавчук (співгол. редкол.), І. В. Гладуняк (співгол. редкол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.); Укр. ін-т нац. пам'яті України, Хмельниц, облдержадмін. Хмельницький, 2008. С. 45.

¹⁰⁵⁴ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фондація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ: ВД "Калита", 2009. 920 с.

¹⁰⁵⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.

¹⁰⁵⁶ Пиріг Р. Життя в лоні двох епох. Спогади. Київ; Переяслав: ПП "ПФ "Фоліант"", 2021. С. 260–261.

¹⁰⁵⁷ Веселова О. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. С. 53.

¹⁰⁵⁸ Коваленко-Маняк Л. Гірке й жадане воскресіння. *Голод на Поділлі. Книга свідчень*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 4.

¹⁰⁵⁹ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору. С. 278.

Прийнято вважати, що велика за обсягом і накладом, відома завдяки закликам надсилати спогади книга "33-й: голод: Народна Книга-Меморіал" стала першою такою публікацією в Україні. Однак їй передували бурхливий та масовий рух українського суспільства в бік пробудження історичної пам'яті, що відчутно проявив себе в кількох напрямках. Перші публікації усної історії у пресі відносяться до липня 1988 р., зокрема в газетах "Молодь Черкащини" (18–24 липня, Пахаренко В. "Голодний 33-й") та "Комсомолец Запоріжжя" (23 липня, О. Михайлюта. "Це було схоже на смерч... Деякі сторінки з хроніки трагічного 1933-го року")¹⁰⁶⁰. Загалом, самих лише свідчень у 1988 р. було опубліковано не менше 11-ти, 1989р. – як мінімум, 32, не беручи до уваги велику кількість статей про голод (тільки в особовому архіві подружжя Маняків їх було виявлено близько 170-ти). Всесоюзний журнал "Огоньок" також не залишився осторонь тематики Голодомору, опублікувавши кілька листів, споминів та статей про голод в Україні в 1988–1989 рр.¹⁰⁶¹. Часопис "Україна" 1989 р. у шести номерах опублікував аналогічні матеріали¹⁰⁶². Своєрідним символічним вироком комуністичному режимові стала комбінація назв советських газет ("Зоря комунізму", "Вогні комунізму", "Ленінський шлях" та ін.) та свідчень про голод.

Нам удалося виявити й певні "перехідні свідчення" того періоду. Маємо на увазі перехід від компартійного нарративу про голод, а не продовольчі труднощі, викликаний "перекрученнями" колективізації, до нарративу голодуючих селян "без посад", тобто пересічних колгоспників та одноосібників. Наприклад, такі спогади Віля Орла "У важкі 30-ті" було опубліковано в лютневому другому номері "Українського історичного журналу" Інституту історії АН УРСР (тепер Інститут історії України НАН України) за 1989 р. Автор під час голоду був працівником політичного відділу Бужанської МТС (Лисянський район, Черкаська область). Будучи вихованцем дитбудинку, він, безумовно, поділяв погляди советської влади. Тому й описував колективізацію в селі "з висоти" своєї посади, згадуючи про "перекручення"; "викривлення і помилки"; "дискредитацію" місцевою владою советського декрету про землю; виселення "справжніх господарів" під "виглядом куркулів", "соціалістичні змагання" того часу. Автор спогадів пише у винятково позитивних тонах про свого шефа – начальника політвідділу, "корінного москвича", випускника Інституту червоної професури з "білозубою посмішкою" Аркадія Блінова, згодом – завідувача відділу Київського обкому партії¹⁰⁶³.

Прикметно, що знайшлося місце і для опису автором власне голоду зими 1932–1933 рр. на "значній території" України: примусове вилучення худоби; "всезлиденніше громадське харчування" трактористів; "проведення огляду готовності

¹⁰⁶⁰ Див.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 396.

¹⁰⁶¹ Бондарчук Анна. Журнал "Огонек" як джерело дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Черкаси. 2018. С. 120, 122–123.

¹⁰⁶² Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 237.

¹⁰⁶³ Орел В. У важкі 30-ті. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 121–127.

кінського поголів'я до весняної сїянки"; боротьба за врожай голодних людей; рїзання худоби всупереч вказївкам з району, щоб рятувати колгоспників "вїд голоду"; "багатюх" не вдалося "врятувати вїд голоду"; випадки "канїбалїзму" в районї; перше комсомольське весїлля пїсля завершення збиральної кампанїї 1933 р., де серед подарунків були поросля й коза; "голоднї роки"¹⁰⁶⁴.

Ще 1989 р. за ініціативи сїльських учителїв учнї середньої школи почали записувати уснї історїї вїд родичїв¹⁰⁶⁵. Маловїдомим залишається спеціальний випуск мелїтопольського самвидавського бюлетеня "Мелїтополь. Меморїал" – органу Мелїтопольського добровїльного історико-просвїтницького товариства "Меморїал", присвячений голоду 1932–1933 рр., що побачив свїт на початку лїта 1990-х рр.¹⁰⁶⁶.

Кїнець 80-х – початок 90-х рокїв минулого столїття – це той час, коли почався процес подолання психологїчного бар'єра, що блокував навїть *пригадування*, не кажучи вже про *оповїдї* свїдків про репресїї та Голодомор. До того ж, на свїдчення очевидцїв голоду тодї ще не впливав (або впливав мїнімально) публїчний дискурс. Це станеться вже згодом – у 2000-х рр., коли інформацїйне поле "заважатиме" вїдтворенню "загальної картини подїй у селї"¹⁰⁶⁷. Упродовж кїлькох рокїв тематичнї статтї як і усна історїя про голод публїкувалися вїдносно рївномирно протягом року, без прив'язки до меморїальної дати (як це було в попереднї десятилїття у дїаспорї). Причиною тому був, очевидно, надто потужний суспїльний запит на правду про Великий Голод, який не оминув жодної української родини. Пробуджена "перебудовчим" пїднесенням родинна пам'ять безперервно вихлюпувала в публїчний простїр новї й новї свїдчення. З'являлися художнї твори про голод, автори яких так чи інакше, але були причетнї до трагедїї: через особистий досвїд виживання або ж через родинний. Так, часопис "Жовтень" за 1988 рїк (№ 12) опублїкував повїсть А. Мацевича "Переднївок: 1933" (про голод у Тульчинському районї на Вїнничинї¹⁰⁶⁸), а "Прапор" вїд 1989 р. (№ 12) – п'єсу О. Зайвого "Голод. Трагедїя"¹⁰⁶⁹.

Важливий етап у розгортаннї записування усної історїї знаменувало видання письменника та журналіста Олександра Мїщенка (Олесь Воля) "Безкровна вїйна" (1990)¹⁰⁷⁰ з передмовою Олесь Гончара. Опублїкованї тут оповїдї були записанї в селах Козельщинського району Полтавської (рїдної для письменника) областї.

¹⁰⁶⁴ Орел В. У важкї 30-тї. С. 121, 123, 125, 127.

¹⁰⁶⁵ Трагедїя Голодомору на Вїнничинї : бїбліогр. покажч. С. 34.

¹⁰⁶⁶ Національна книга пам'ятї жертв голодомору 1932–1933 рокїв в Україні. Запорїзька область / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін. ; наук.-ред. група: Ф. Г. Турченко (керївник), О. М. Ігнатуша, О. О. Стаднїченко та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'ятї, Запорїз. облдержадмін. Запорїжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с. С. 12.

¹⁰⁶⁷ Горобець С. Усвїдомлення Голодомору. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернїгівщинї: документи, свїдчення, дослїдження* : зб. док. і матерїалїв / упоряд. С. Бутко, С. Федусь. Укр. ін-т нац. пам'ятї, Чернїгїв. облдержадмін. Чернїгїв : Київ. обереги, 2009. С. 174.

¹⁰⁶⁸ Трагедїя Голодомору на Вїнничинї : бїбліогр. покажч. С. 59.

¹⁰⁶⁹ Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 рокїв в Україні : бїбліогр. покажч. / упоряд. Сергїєнко О. М. ; Держ. вищ. навч. закл. "Запорїз. нац. ун-т" М-ва освїти і науки України, Наук. 6-ка. Запорїжжя : ЗНУ, 2008. С. 55, 57.

¹⁰⁷⁰ Мїщенко О. Безкровна вїйна. Київ : Т-во "Знання" Укр. РСР, 1990. 47 с.

На жаль, другий наклад цієї книги О. Міщенка (1991)¹⁰⁷¹ уже не відповідав вимогам до публікації усної історичних джерел. Текст зазнав "літературної обробки", був доповнений розлогіми "цитатами з Біблії", "стиль підлагоджено під виклад богословських книг". Це був свідомий вибір автора: на його думку, літературний запис, зняття повторів, надання текстам "плавного" викладу є прийнятними¹⁰⁷². Василь Марочко також підтверджує факт редагування спогадів письменником О. Міщенком, зокрема і спогадів, що були зібрані В. Маняком та зберігалися в СПУ¹⁰⁷³.

Проте знаковою подією, безумовно, став вихід 1991 р. у світ збірки "33-й: Голод" із дуже влучним підзаголовком: "Народна Книга-Меморіал": до наукового, а головне, публічного обігу, було запроваджено величезний масив усних свідчень про голод, які вже не можна було ігнорувати. Відтепер з ним довелося рахуватися навіть найбільш зятим опонентам концепту Голодомору. Збирати усну історію Голодомору Л. Коваленко-Маняк та В. Маняк почали ще 1987 р.¹⁰⁷⁴ на батьківщині В. Маняка – Хмельниччині та Вінниччині, що з нею межує¹⁰⁷⁵. На транскрибування аудіозаписів, зроблених на тогочасному магнітофоні, були потрібні додаткові зусилля та час.

Важливо навести власне зізнання В. Маняка та Л. Коваленко, що масштаби руху, який вони започаткували, було важко передбачити. Первісний план підготувати збірку усної історичних джерел просто як додаток до тому архівних документів про голод, над якими працювали історики, змінився на чітке усвідомлення, що "це має бути книга"¹⁰⁷⁶.

Щодо кількості опублікованих у книзі свідчень та в літературі, з посиланням на В. Маняка, йдеться про близько одну тисячу свідчень¹⁰⁷⁷ (із записаних 6 тисяч меморатів)¹⁰⁷⁸. Є дані, що на момент, коли В. Маняк і Л. Коваленко прийняли рішення публікувати усну історію Голодомору, вони вже мали понад 5 тисяч свідчень¹⁰⁷⁹. За нашими підрахунками, до Книги-Меморіалу, що побачила світ, включено близько 460 свідчень. Справжній масштаб подвижницької праці В. Маняк та Л. Коваленко могли б засвідчити (в разі їх збереження) підготовчі матеріали, що призначалися для подальшої публікації.

¹⁰⁷¹ Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. Київ : Молодь, 1991. 176 с.

¹⁰⁷² Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. С. 56.

¹⁰⁷³ За даними, люб'язно наданими багаторічним членом АДГУ та її головою у 1996–1998 рр., почесним головою з 2022 р. Василем Марочком.

¹⁰⁷⁴ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 9.

¹⁰⁷⁵ Собко О. Володимир Маняк: пам'ять і правда про людину правди.

¹⁰⁷⁶ Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). С. 27.

¹⁰⁷⁷ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 556.

¹⁰⁷⁸ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 3. С. 15; Мейс Джеймс. Урок геноциду. *День*, 2003, 25 вересня. С. 4.

¹⁰⁷⁹ Шагаліна Є. Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази Голодомору. С. 168.

Між тим упродовж багатьох років доля всього архіву Книги-Меморіалу залишається невідомою. Важко сказати, наскільки успішними можуть бути подальші розшуки в архівах різних установ та організацій, задіяних у підготовці видання. До того ж, ходили чутки, що частину архіву вивезли за кордон¹⁰⁸⁰. Як згодом з'ясувалося, близько 700 листів до подружжя Маняків – свідчень від очевидців Голодомору, але іноді безвідносно до нього, були передані їхньому знайомому французько-українському історику Володимирі Бойчуку. Останній передав їх до HREC¹⁰⁸¹.

На кінець 2022 р. із цієї колекції оцифровано та виставлено на сайті HREC 229 листів¹⁰⁸². Їх опрацювання дало можливість глибше зрозуміти творчу лабораторію упорядників видання, процеси опрацювання величезного масиву (це був справжній виклик для ініціаторів проєкту) усної історичних свідчень та хід підготовки видання до друку. Проглянуті нами листи датуються від жовтня 1988 – по грудень 1989 рр. Вони надходили, зокрема, на адреси редакції газети "Сільські вісті" (Київ, проспект Перемоги, 50), видавництва "Радянський письменник" (вул. Чкалова, 52, але де-не-де вказувалося: кв. 38).

Із опублікованих на сайті HREC листів нам удалося ідентифікувати лише кілька текстів, що були включені до Книги-Меморіалу (наприклад, Єремія Булавіна з Петриківки, із двох листів опубліковано один; Банаха з Полтавщини). У близько десяти адресантів однакові прізвища, але не співпадають імена із тими оповідачами, чії матеріали були опубліковані (Вдовиченко Олександр/Тетяна; Герасимчук Марія/Іван; Левчук Марія/Зіновій; Мельник Олексій/Микола; Михайленко Ольга/Михайло та ін.). Аналіз текстів листів показав, що попри те, що свідчення вже були розміщені в меморіальній збірці, від тих самих інформантів продовжували надходити нові записи: Водночас вони просили уточнити, які відомості варто надсилати в майбутньому (Василь Бородій, лист від 18 грудня 1988 р.; Володимир Самолюк із с. Стадниця); дехто просив доповнити або й навіть унести правки в уже надруковану книгу (Петро Славгородський з Черкащини дорікав, що випущено імена тих, хто відбирав хліб); дехто надсилав нові свідчення вже на прохання односельців, яким ставало відомо про відповідний запит (Георгій Єжелов, лист від 24 червня 1989 р. – нарис про голод від місцевого вчителя).

Звернімо увагу на велику кількість окремих тематичних публікацій, що містилися в листуванні як у центральній ("Сільські вісті", "Комсомольська правда"), так і в регіональній (районній) пресі. За нашими обрахунками, це принаймні 170 статей, опублікованих від грудня 1988 – по серпень 1989 рр.; вони охопили, як мінімум, 16 областей України, тобто, майже всю умовну територію Голодомору. Газетні матеріали надходили до упорядників збірки поштою у вигляді вирізок авторства

¹⁰⁸⁰ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 3. С. 15.

¹⁰⁸¹ Klymenko Olga. History as a Narrative of the People: The Maniak collection as a Source for the Social and Cultural History of the Holodomor. *Україна модерна. Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. 2021. Ч. 30. С. 81.

¹⁰⁸² The Maniak Collection: Holodomor Digital Collections. HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/gallery>

як самого адресанта (Ілля Шульга), так і місцевих дописувачів (Іван Ткаченко, Бутенко з Дніпропетровщини та ін.).

У нас немає сумніву, що листи до Маняків, що опинилися за кордоном і склали колекцію НРЕС, – це лише невелика частина тих матеріалів, що призначалася для подальшої, ще масштабнішої роботи. Підтвердження цьому ми знайшли в написі на конверті з відштампованою датою 08.04.89: "Для цієї книги запізно, в другу дамо. В. М."¹⁰⁸³. Другій книзі, на жаль, не судилося побачити світ.

Під час підготовки збірника мали місце й певні прорахунки, серед яких називають "надто глибоке редагування"¹⁰⁸⁴. В особовому архіві Маняків, що опинився в Канаді, виявлено як неправлені, так і правлені свідчення¹⁰⁸⁵. Серед археографічних проблем – переклади російськомовних текстів українською мовою (хоча іноді залишали й російську), спроба наблизити розмовну мову до літературної ("шо" міняли на "що"), виправлення русизмів та орфографічних помилок. Наведемо такі приклади редагування одного спогаду: "вничтожили" на "знищили"; "волокут" на "волочить", "лахи забирали за налоги" на "лахи забирали за податки", "ни спух і не вмер" на "не опух і не вмер", "ни сьпоминали" на "не згадували" тощо¹⁰⁸⁶. Водночас можемо констатувати невторчання у внутрішнє наповнення свідчень та опису подій: правилась лише зовнішня форма. Хоча й це є відхиленням від стандартів роботи з джерелом при його публікації, проте воно не означає його фальсифікації. Зрештою як і будь-яка інша публікація джерел, збірка подружжя Маняків віддзеркалює рівень археографічної культури свого часу.

Проливають світло на трансформацію усної історії Голодомору як історичного джерела листи зі спогадами очевидців голоду, які направлялися до редакцій газет. Подібно до листів, що надсилалися В. Маняку для підготовки видання "Голод 33-й" (і які зберігаються зараз у НРЕС), можна з'ясувати, наскільки було відредаговано оригінальний текст для підготовки спогаду до публікації, і що спонукало авторів до написання. Наприклад, зберігся лист до редакції "Полтавського вісника" від 22 лютого 1993 р. Головченко Зінаїди Григорівни (51 рік)¹⁰⁸⁷.

Цінність цього джерела полягає в часі створення (1993 рік), а також в ініціативі його авторки щодо написання листа. Як і в деяких інших випадках, стаття в часописі ("Полтавський вісник" про "Голодомор-33" стала поштовою: після прочитання вона вирішила "написати про те, про що мені розповідала моя бабуся",

¹⁰⁸³ Shevchuk Mykhailo (b.1926), Author. *The Maniak Collection: Holodomor Digital Collection database*.

¹⁰⁸⁴ Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирога у дослідження історії Голодомору. С. 278.

¹⁰⁸⁵ The Maniak Collection: Holodomor Digital Collection database.

¹⁰⁸⁶ Kozinchuk Nadiia (b. circa 1912), Author. *The Maniak Collection: Holodomor Digital Collection database*.

¹⁰⁸⁷ Справа № 34 Головченко Зінаїди Григорівни зі спогадами про колективізацію в Опішні та про померлих від голоду родичів (с. Опішня Зінківського району) 22 лютого 1933 р. на 3 арк. Фонд № Р-8831 "Колекція документів з історії краю. Листи-спогади, надіслані до редакцій газет "Зоря Полтавщини", "Полтавський вісник" та до Державного архіву області, про голод, колективізацію, репресії 1933 року на Полтавщині, участь полтавців у Другій світовій війні" ДА Полтавської області. Цифрова копія з особистого архіву авторки.

яка, хоча й померла вже 20 років тому, "та те, що вона мені розповідала, забути не можна". Маємо тут вказівку на травматичність події: не будучи очевидцею голоду, жінка, тим не менше, не може забути розповіді бабусі про нього. Ще одна вказівка на мотивацію – бажання поділитися з кимось ("оце хоч вам розповіла"), бо "діти мої не хочуть чути про погане, а іноді ще й підсміюються"¹⁰⁸⁸.

Подібно з листами до В. Маняка, засвідчене джерело містить редакторські правки. Зокрема такі: "те, про що довідалася від бабусі замість оригінального "де що, про що мені розповідала моя бабуся"; "Опішні" замість оригінального "села Опішні"; "відсотків 70 тамтешнього населення" замість оригінального "70% населення"; "ще на горищі" замість оригінального "а на горищі"; "хоч" замість оригінального "хоть"; "її сестричці" замість оригінального "другій"; "хрестики до Полтави" замість оригінального "хрестики, що на грудях були"; "поховали" замість оригінального "схоронили"; "до міста пішки" замість оригінального "пішки в Полтаву"; "так люди, немов худоба, їли лободу" замість оригінального "так бабуся казала, люди, немов скотина, їли лободу"¹⁰⁸⁹.

Тому можемо констатувати: стороннє втручання у первісний текст дійсно мало місце (вочевидь, більшою мірою це стосується преси, меншою – масиву свідчень – через нерозуміння ролі таких спогадів як історичного джерела). Однак, як і у випадку з листами до В. Маняка, йдеться про стилістичне редагування, обмежене незначними правками (орфографічні, синтаксичні)¹⁰⁹⁰.

Фактично до кінця 1980-х рр. при написанні історичних праць усна історія як історичне джерело в Україні не залучалась. Методика проведення усноісторичних досліджень з життєпису людини, до того ж, глибоко травматичного, ще тільки-но зароджувалася. Підходи щодо транскрибування інтерв'ю та організації зберігання носіїв запису були опановані фахівцями-діалектологами, деякою мірою – етнографами, але загальних правил вироблено не було. Ставлення до цього напряму наукових пошуків як до "периферійного" призвело до сприйняття усної історії здебільшого як літературного джерела, адже фактично кожна історія дійсно була міні-оповіданням, міні-драмою про страждання, голодування, смерть та перемогу над нею очевидця. Володимир Маняк як письменник та його дружина Лідія Коваленко як журналіст, вочевидь, не ставили за мету накопичення бази даних. Радше вони прагнули оприлюднити зібрану ними від свідків інформацію, ввести її до публічного простору, відтворити художніми засобами та увіковічнити атмосферу терору і смерті українського села. Цим можна пояснити ставлення упорядників до історичних джерел та стилістичні правки, яких вони припустилися в текстах.

¹⁰⁸⁸ Спогади Головченко Зінаїди Григорівни про колективізацію в Опішні та про померлих від голоду родичів (с. Опішня Зінківського району). 22 лютого 1933 р. Державний архів Полтавської області, ф. Р-8831. Колекція документів з історії краю. Листи-спогади, надіслані до редакцій газет "Зоря Полтавщини", "Полтавський вісник" та до Державного архіву області про голод, колективізацію, репресії 1933 року на Полтавщині, участь полтавців у Другій світовій війні. Оп. 1. Спр. 34. 3 арк. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

¹⁰⁸⁹ Там само.

¹⁰⁹⁰ Там само.

У 2000 р. було зроблено спробу дискредитувати усноісторичні джерела про голод у ході перекладацького проекту, а відтак – і всю проблематику голоду. У Франції здійснили переклад низки листів до подружжя Маняків та зібраних ними спогадів, які не були передані на зберігання до Асоціації та згодом спливли у Франції¹⁰⁹¹. Видавець відмовився від коментарів упорядників Книги-Меморіалу В. Маняка та Л. Коваленко-Маняк (з їх праць було зроблено додаток) або професійних істориків (француза А. Безансона). Натомість для написання розлогої передмови (з якою укладачів навіть не ознайомили), він запросив советолога (!) з Парижа Г. Соколова. Останній "протягував" тезу про економічні причини голоду (як побічний наслідок економічної політики); закидав Дж. Мейсу та Р. Конквесту "націоналістичний ухил" в дослідженні тематики голоду; не висвітлював питання реквізицій; аргументував засуху як одну з причин голоду; використовував дослідження російських істориків, а не українських (називаючи їх "сумнівними та упередженими"); покладав провину на селян, бо вони чинили опір колективізації¹⁰⁹².

Значення Народної Книги-Меморіалу важко переоцінити. Її поява засвідчила незворотність процесів пробудження історичної пам'яті про Голодомор-геноцид. Небезпечні наслідки цього процесу прорахували російські спецслужби, які вочевидь поспішили "прибрати" авторів – 15 червня 1992 р. за нез'ясованих обставин Володимир Маняк загинув у дорожній катастрофі. Але книга вже зробила свою справу. 27 червня 1992 р. за організаційної підтримки Інституту історії України АН України, товариств "Україна", "Просвіта", Українського Меморіалу ім. В. Стуса, Спілки письменників України та ін., за участі Лідії Коваленко-Маняк відбувся установчий з'їзд Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні (її перша статутна назва, з 1997 р. – Асоціація дослідників голодоморів в Україні, далі – АДГУ)¹⁰⁹³. На цей момент в Україні діяло 30 відділень (понад 500 членів). На з'їзді були присутні 58 делегатів від осередків, а також запрошені гості, зокрема від української діаспори, Мар'ян Коць, відомі громадські діячі, літератори, вчені. Серед них – І. Драч, О. Міщенко, Р. Пиріг, В. Марочко, полковник В. Мулява та багато інших свідомих представників української інтелектуальної еліти. Головою було обрано Л. Коваленко-Маняк¹⁰⁹⁴ (після її смерті в 1993 р. цю посаду обіймали Л. Лук'яненко, В. Марочко та ін.).

Метою асоціації було проголошено поширення історичної правди про Голодомор, а отже, розгортання науково-пошукової та просвітницької діяльності. У резолюції установчого з'їзду Асоціації від 27 червня 1992 р. наголошувалося: "Зібрати і задокументувати свідчення очевидців голоду, готуючи щонайповніше

¹⁰⁹¹ За даними, люб'язно наданими багаторічним членом АДГУ та її головою у 1996–1998 рр., почесним головою з 2022 р. Василем Марочком.

¹⁰⁹² Бойчук В. Французький переклад "Книги-меморіалу" Лідії Коваленко і Володимира Маняка (до історії видання). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 7. С. 351–352.

¹⁰⁹³ Дет. див.: Марочко В. "Ми затялися: полинів не буде..." (до 85-х роковин Лідії Коваленко-Маняк). Інтерв'ю В. Марочка 5 травня 2021 р.

¹⁰⁹⁴ Там само.

видання народної Книги-Меморіалу". До осередків Асоціації направлялося звернення делегатів: до "очевидців голоду – не мовчати", до "сільських активістів" – "збирати спогади очевидців голоду, виявляти місця поховань, ставити пам'ятні знаки"¹⁰⁹⁵. Такі заклики незабаром публікувалися в низці регіональних періодичних видань та стали поштовхом до укладання не одного тематичного видання¹⁰⁹⁶.

До створення місцевих осередків Асоціації долучилися свідки голоду, усна історія яких була опублікована в Книзі-Меморіалі (так, заступником у Раді Асоціації був свідок голоду Д. Каленик¹⁰⁹⁷, чії свідчення були оприлюднені також у низці видань та у ЗМІ). Херсонський осередок АДГУ почав функціонувати на основі осередку Таврійської середньої школи, де учитель історії Петро Павлюк за допомогою учнів створив музей спогадів свідків голоду¹⁰⁹⁸.

На думку О. Веселової, саме публікація Книги-Меморіалу "стала поштовхом для розгортання руху зі створення пам'ятників і пам'ятних знаків" жертвам голоду¹⁰⁹⁹. Якраз ця збірка вперше продемонструвала вражаючу уніфікованість процесів голодування в різних регіонах у тогочасних адміністративних кордонах України, ставши відчутним поштовхом до усвідомлення штучного характеру голоду. Унаслідок цього зростала солідарність громад у питанні вшанування пам'яті, яка, своєю чергою, мала спиратися на знання достовірних історичних фактів. Завдяки інтересу до усної історії в ході опитування односельців розпочався також процес установлення кількості померлих в окремому населеному пункті.

Саме Асоціація (а не Віктор Ющенко, затаврований багатьма західними науковцями як ледь не той, хто вигадав Голодомор) запропонувала в першій половині 1990-х рр. напрями діяльності, які на сьогодні структурують наукову та громадську діяльність держави Україна в питанні політики пам'яті щодо Голодомору: співпраця з науковцями; дослідження та публікація архівних документів; записування усної історії; визнання Верховною Радою Голодомору як геноциду, спорудження пам'ятних знаків, створення Музею та пам'ятника в Києві, встановлення єдиного "Дня Скорботи" з відзначенням його на державному рівні¹¹⁰⁰; відкриття кримінального провадження проти організаторів геноциду (1998)¹¹⁰¹; внесення пам'ятного

¹⁰⁹⁵ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 28, 33.

¹⁰⁹⁶ Див., напр.: Поліщук Т. "Чорні жнива" та "Столиця відчаю": З історії створення книги про Голодомор на Харківщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 193; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 381, 429, 430, 435, 294; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 288, 320.

¹⁰⁹⁷ Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). С. 43.

¹⁰⁹⁸ Морозюк Федір. Про діяльність осередку АДГУ на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 263.

¹⁰⁹⁹ Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). С. 44.

¹¹⁰⁰ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 28–29, 40, 59.

¹¹⁰¹ Там само. С. 78–79.

знаку жертвам Голодомору до переліку місць, які за дипломатичним протоколом відвідують президенти іноземних держав (2000); заклики до усунення пам'ятників катам українського народу та відповідної символіки¹¹⁰².

Як видно, запропоновані Асоціацією ідеї були реалізовані вже пізніше, найактивніше – за каденції Президента України Віктора Ющенка. На байдужість (або настороженість) з боку держави до проблематики в 1990-х рр. звернув увагу Дж. Мейс, згадуючи про спроби створення Українського народного інституту дослідження геноциду (Українського національного інституту пам'яті) в 1994–1995 рр., у тому числі й для записування свідчень очевидців голоду (із стратегічною метою – засудження комуністичної ідеології). Однак з фінансуванням "нічого не вийшло і не могло, як я сьогодні [1995 рік. – Т. Б.] розумію, вийти"¹¹⁰³. Зауважимо, що до проблематики створення Інституту з дослідження голоду звертався і фонд "Україна-3000". Він планував у 2008–2009 рр. брати участь у створенні Центру дослідження голодів¹¹⁰⁴. Нагадаємо, мрії небайдужих істориків втілилися в життя 10 років потому: у 2018 р. у складі Національного музею Голодомору-геноциду було створено Інститут дослідження Голодомору¹¹⁰⁵.

Після відновлення незалежності України уже було неможливо спинити дослідження та наукові розроблення проблематики Голодомору. Слідом за Народною Книгою світ побачило документальне видання "Колективізація і голод на Україні: 1929–1933" (1992)¹¹⁰⁶ – результат співпраці подружжя Маняків та істориків Інституту історії України НАН України, яка склалася з 1988 р. – з часу "розподілу обов'язків" з підготування усноісторичного та документального сегментів джерел про голод.

Однією з перших у незалежній Україні археографічних публікацій, що запровадила до наукового обігу документи із зарубіжних видань, стала збірка "Упокорення голодом" (упорядник Марина Мухіна). У ній, зокрема, побачили світ реляції іноземних дипломатів, публікації журналістів про голод того часу, стенограми заслуховувань свідків Комісією Конгресу США і Міжнародною комісією з дослідження голоду¹¹⁰⁷.

В умовах явного або прихованого ігнорування державою проблематики Голодомору в 1990-х рр., завдяки ініціативі знизу, оприявнилося розгортання низки усноісторичних проєктів на місцях. Наведемо лише кілька прикладів. Результатом пошукової роботи студентів Кременчуцького державного політехнічного універ-

¹¹⁰² Там само. С. 85.

¹¹⁰³ Мейс Д. Україна: матеріалізація привидів / упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : Кліо, 2016. С. 114.

¹¹⁰⁴ Благодійна програма "Уроки історії". Міжнародний благодійний фонд "Україна-3000". 22 черв. 2009 р. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

¹¹⁰⁵ Нині замість інституту у структурі Музею функціонують наукові відділи (див. прим. 1193).

¹¹⁰⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 : зб. матеріалів і док. / АН України, Ін-т історії України та ін. ; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шагаліна ; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1992. 736 с.

¹¹⁰⁷ Упокорення голодом : зб. док. / упоряд., передм., комент., покажч. М. Мухіної; пер. В. Романця, М. Мухіної; відп. ред. П. Сохань ; АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 312 с.

ситету ім. Михайла Остроградського на початку 90-х стало оформлення бл. 600 сторінок усноісторичних свідчень. Важливим стає дотримання вимог до публікації таких джерел: застосовувався як питальник, так і вільна форма викладу; упорядники не втручались у мову та стиль; фіксувалося місце проживання респондентів під час голоду, хоча не звертали уваги на соціальний стан¹¹⁰⁸.

У 1994 р. студенти Криворізького педагогічного інституту провели тематичну екскурсію до смт Межова (Межівський район); 1993 р. краєзнавче товариство "Слобідська громада" (Луганська область) займалось збором, обробленням та редагуванням усної історії з тематики; школярі Демино-Олександрівської середньої школи збирали матеріал для рукописної книги про голод; у тому ж 1993 р. пошук свідків трагедії розгорнули в середній школі № 52 м. Одеса¹¹⁰⁹.

Ініціатори на місцях роботи з пошуку свідків ставали доволі успішними. Наведемо ще один промовистий факт. Так, 1992 р. під керівництвом учителя історії Марії Крайник при Перегонівській школі I–II ступенів було засновано гурток "Світ", а приводом для створення слугував заклик земляка-полтавчанина Олеса Гончара записувати свідчення очевидців голоду. Уже в 1993 р. пошуковці підготували матеріали, які представили на Полтавській обласній конференції та передали до АДГУ, де й було надруковано сигнальний екземпляр (матеріали також увійшли до видання "Голодомори в підрадянській Україні", Київ; Нью-Йорк, 2000). У 1993–1994 рр. члени гуртка систематизували газетні статті про голод районної газети "Колос". У 1995 р. відбулося знайомство з Володимиром Бойчуком, українцем з Франції, який подарував диктофон та надав кошти на встановлення пам'ятного знаку в с. Перегонівка на Полтавщині (хрест було встановлено у 2000 р.). Члени гуртка розшукували місця масових поховань жертв голоду, доглядали за ними, упорядковували списки померлих від голоду, проводили щорічний конкурс малюнків на теми голоду та виставки. Проводили зустрічі зі свідками голоду. Підготували експозицію про голод у шкільному музеї у 2008 р.¹¹¹⁰

Згаданий Володимир Бойчук відіграв певну роль і в житті дослідниці та записувачки усної історії Голодомору Тамари Поліщук. Журналістка на початку 1990-х рр. очолила новостворений районний краєзнавчий музей у м. Валки Харківської області. Саме як музейниця вона почала втілювати в життя свій план з дослідження Голодомору, про трагічні події якого вона багато чула від людей похилого віку, не маючи змоги прочитати в літературі через відсутність останньої (sic!). У пошуках науковця, який би міг надати кваліфіковану рецензію на книгу "Чорні жнива" (1997) (бо в Харкові, за її словами, тоді ніхто не займався цією тематикою), в 1995 р. вона познайомилась з В. Бойчуком. Він високо оцінив її роботу, предста-

¹¹⁰⁸ Капустян Ганна. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії. С. 169–170.

¹¹⁰⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 430, 435.

¹¹¹⁰ Крайник Марія (Каблучка). Гірка сповідь моєї Батьківщини. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 265–267.

вивши згодом членам АСДГ. Варто зазначити, що поштовхом до видання другої книги "Столиця відчаю" (2006) стали свідчення, надіслані до музею ще з 1993 р.¹¹¹¹.

За спостереженнями дослідників, приблизно до початку 2000-х рр. усна історія про голод не тільки записувалася за довільною формою, вона піддавалася також літературним чи редакційним правкам¹¹¹² через нерозуміння ваги записаних свідчень історії як історичного джерела. Створення фахових інституцій з усної історії, залучення до проєктів істориків поступово виправляло дану ситуацію.

Наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр. на перешкоді визнанню ролі та місця усної історичного джерела в історичних студіях як інструмента досліджень постала, як це не парадоксально, "архівна революція", що відкрила науковцям значні масиви раніше недоступних або/і недосліджених джерел. Тому увага істориків передусім була прикута до офіційної документації¹¹¹³. Поодинокими винятками можна назвати спроби окремих ентузіастів поєднати аналіз документальних джерел зі спробою провести їх верифікацію після виявлення дотичних усноїсторичних свідчень.

Така практика була запроваджена, зокрема, Л. Коваленко та В. Маняком, – вони публікували свідчення разом із документальними матеріалами, подаючи їх під гаслом "з розсекречених архівів". Таким був доробок Б. Хандроса. Саме він у невеликій, як він сам її назвав, "документальній повісті" (1993)¹¹¹⁴ подав два архівних документи: лист учителя з с. Полонисте (нині Голованівського р-ну Кіровоградської обл.) до Сталіна про безчинства Максима Пастушенка в процесі хлібозаготівель, а також лист до ВУЦВК селян с. Бджільної (нині Гайсинського р-ну Вінницької обл.) про знущання під час обшуків односельців з боку "летючої ескадрильї" (обидва листи датуються січнем 1932 р.). Крім публікації протоколів допитів свідків у цих справах (свідчення виконавців злочинних наказів мають особливу вагу), він опублікував також усні свідчення від 20-ти селян, зустрівшись з ними особисто.

Подібний підхід був застосований В. Тимофєєвим, який упорядкував збірку усної історії про голод у Мелітопольському районі (1993)¹¹¹⁵. У розділі під назвою "Я пам'ятаю 33-й" вміщено 51 усне свідчення, в розділі "Документи свідчать" – 69 документів, що зберігалися в Запорізькому та Дніпропетровському обласних архівах, Мелітопольському краєзнавчому музеї. Принагідно зауважимо, що В. Тимофєєв спочатку був змушений звільнитися з музею для завершення роботи над розшифруванням інтерв'ю, знайшовши видавця аж на Тернопільщині¹¹¹⁶.

¹¹¹¹ Поліщук Т. "Чорні жнива" та "Столиця відчаю": З історії створення книги про Голодомор на Харківщині. С. 192–193.

¹¹¹² Борисенко В. Усна історія Голодомору. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД* / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. ; Служба безпеки України, Міжнар. благод. фонд "Україна 3000". Київ, 2008. С. 92

¹¹¹³ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. С. 15

¹¹¹⁴ Хандрос Б. *Смертні листи. Документальна повість*. Київ : Вид-во худож. літ. "Дніпро", 1993. 125 с.

¹¹¹⁵ Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / авт.-упоряд. В. Тимофєєв. Тернопіль : Збруч, 1993. 136 с.

¹¹¹⁶ Тимофєєв В. М. До історії появи "Неоголошеної війни". С. 231–234.

У 2008 р. його нагородили орденом за дослідження Голодомору, однак на церемонію нагородження навіть не запросили¹¹¹⁷.

На ідеологічні перепони накладалися фінансові: зокрема перший том серії "Український Голокост" о. Ю. Мицика було опубліковано після п'ятирічних пошуків коштів у 2003 р.¹¹¹⁸. А членкиня АДГУ О. Веселова з розпачем писала у 2007 р. про хронічну нестачу виділених коштів¹¹¹⁹.

Окреслимо основні усноісторичні проекти Голодомору в Україні.

1990-ті рр. Перша половина 1990-х рр. відзначилася реалізацією одного з перших в Україні міжнародних професійних усноісторичних проектів, організатором якого в 1993–1995 рр. став американський антрополог Вільям Нолл¹¹²⁰. Результатом масштабного дослідження з вивчення трансформації українського села 1930-х рр. стало формування великого масиву усноісторичних свідчень, який нараховує понад 300 інтерв'ю з 429-ти, записаних в окремих районах Вінницької, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей¹¹²¹.

Проект став інноваційним, адже йшлося про дослідження саме селянської культури в СРСР, яка до того традиційно (навіть у західному академічному середовищі) не привертала особливої уваги, так і залишаючись маловивченою. В. Нолл прагнув сфокусуватися саме на антропологічному вимірі культури, зокрема на людському досвіді. Дослідник наголосив, що хотів простежити руйнування різних галузей як селянської культури, так і взагалі складного економічного укладу села після початку колективізації. Тому Голодомор не перебував у центрі уваги дослідника¹¹²², однак, безумовно, згадки про нього виринали у ході спілкування з селянами.

Про методологічні розбіжності між українськими та західними науковцями на початку 1990-х рр. свідчать роздуми В. Нолла про сприйняття українськими колегами усноісторичного проекту. Знаючи від українських етнографів і фольклористів, що дослідження трансформації селянської культури 1920–30-х рр. виглядає як "політично мотивоване", був свідомий того, що оцінювати досвід тих, хто пережив нелегкі часи, є недоречним і хибним. Водночас звучали голоси, що дослідження тієї доби методами усної історії є стандартною складовою історичних студій

¹¹¹⁷ Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 років в Україні: бібліогр. покажч. С. 40.

¹¹¹⁸ о. Мицик Ю. Передмова до другого видання. *Глушаниця Павло. Війна без пострілів*. Київ: Вид. дім "КМ Академія", 2004. С. 7.

¹¹¹⁹ Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). С. 118–199.

¹¹²⁰ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років.

¹¹²¹ Інтерв'ю: Центр дослідження української спадщини – програма усної історії. URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/search.php?all=TRUE>

¹¹²² Відомості про подробиці проекту були отримані у ході презентації англomовного перекладу видання "The transformation of civil society. An oral history of Ukrainian Peasant Culture, 1920s to 1930s" in William Noll (Montreal & Kingston, London, Chicago: McGill-Queen's University Press, 908 p., 2023) на конференції "Асоціація для дослідження національностей" (Association for the study of Nationalities) 18–20 травня 2023 р. (Нью-Йорк, Колумбійський університет).

у багатьох країнах світу наприкінці ХХ ст.¹¹²³. Загалом, за припущенням дослідника, "багато етнографів і фольклористів, у тому числі й істориків в Україні не схвалюють цієї книги" через певну ідеологічну заангажованість (зрозуміло, за короткий час позбутися советської ідеологічної спадщини в соціогуманітарних науках неможливо)¹¹²⁴.

Команда Нолла у складі десяти науковців, кістяк якої становив Київський центр досліджень усної історії та культури, розпочала збирання польових матеріалів на заявлену тематику 1993 р., упродовж двох років інтенсивно поповнивши їх новими свідченнями. Про професійно організоване та проведене польове дослідження з усної історії селянства свідчить застосований авторським колективом методологічний інструментарій, включно з підготуванням комплексного питальника, вибіркою респондентів. Важливою перевагою проекту, порівняно з іншими, стала ретельна транскрипція оповіді респондента без її редагування та препарування.

Проект В. Нолла, що первісно планувався як суто етнографічний (за термінологією початку 1990-х рр.), насправді випередив свій час. Значною мірою це вдалося завдяки творчому поєднанню традиційної етнографічної та новітньої, антропологічної методології¹¹²⁵. Так сталося, що на початковому етапі втілення проекту опитування респондентів проводили науковці, репрезентувавши західну методологію. З великим досвідом польової роботи невдовзі до збирання матеріалів долучилися й українські етнологи. Застосування науковцями західної методики суцільної фіксації усних свідчень та частково т. зв. включеного спостереження забезпечило вивчення явищ історії в їх спонтанному функціонуванні. Це передбачало відсутність під час інтерв'ю формальних питань, у конкретному випадку – на тему голоду, дотримання принципу повної, без лакун, фіксації оповіді в природній атмосфері, в живому комунікативному потоці¹¹²⁶. Повсякчасна присутність ширшого контексту подій 1920-х – 1930-х рр. та несфокусованість на тематиці голоду "змушувала" респондентів самих, без зовнішнього втручання, свідчити про голод. Згадки про ці трагічні події могли також виринати в пам'яті респондентів як спонтанно, так і у відповідях на інші запитання інтерв'юєрів.

Важливо врахувати той факт, що записування свідчень розпочалося на самому початку 1990-х рр., коли в Україні відомості про упокорення селян голодом ще тільки-но пробивалися до суспільної свідомості¹¹²⁷. На той час спогади очевидців оприлюднювалися лише в чергові роковини трагедії в районній пресі та радіопере-

¹¹²³ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. С. 15.

¹¹²⁴ Там само. С. 15.

¹¹²⁵ Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років". С. 214.

¹¹²⁶ Бріцина О. Сучасні аспекти методики збирання народної прози. С. 29.

¹¹²⁷ Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років". С. 216.

дачах. Вплив інформаційного поля на пригадування респондентами голоду був мінімальний. Урешті-решт, за словами самих учасників проекту, вони несподівано отримали "хвилюючі та емоційні свідчення про цю катастрофу"¹¹²⁸.

Опубліковані тексти засвідчують ставлення перед респондентами питань загального характеру: чи був голод? голод 1933 р.? чи пам'ятає респондент голод? чи пережила голод родина? Загальні міркування про голодні роки містяться в інтерв'ю, зокрема записаних Л. Лихач-Нолл, В. Нолл, М. та Г. Корнієнко, А. Палагнюк, В. Паскаленком, Л. Новиковою, В. Борисенко. Засвідчено й вузькотематичні питання: що люди думали про голод? (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); скільки померло людей? (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, М. Корнієнко); як годували в колгоспі? (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); чому був голод? (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, Л. Новикова); чим харчувались? (Л. Новикова); де перебував респондент під час голоду? (В. Паскаленко). Найбільше тематичних питань поставила Г. Корнієнко: чи були випадки канібалізму? чи були дитячі ясла? якою була смертність між жінками і чоловіками? чи можна було рибу ловити тощо¹¹²⁹?

Як свідчать наявні матеріали, пригадування голоду було прив'язане в пам'яті респондентів передусім до початкового етапу створення та функціонування колгоспів, а також опору з боку одноосібників. Наступним чинником, що спричиняв пригадування голоду, став мотив обшуків, який загалом присутній у наративі респондентів. Проблемою для дослідника є те, що іноді обшуки пов'язують з початком колективізації, а інколи не уточнено контекст, у ході якого вони відбувалися¹¹³⁰.

В. Нолл "вираховував" деяких активістів часів Голодомору за відповідями¹¹³¹. Слова *багато, стіки людей вмерло* на означення кількості померлих звучать у багатьох оповідях¹¹³². З-поміж свідчень є три оповіді про канібалізм. Лише одна з рефлексій була викликана прямим питанням інтерв'юєрки Г. Корнієнко, а решта дві виникли спонтанно¹¹³³.

Питання стратегії виживання селян, на жаль, мало артикулювалося обома сторонами. Згадку про голод містить відповідь респондентки на питання про продаж виробів домашнього виробництва¹¹³⁴; про найми¹¹³⁵; про весілля (тут респондент сумно пожартував, що "заміж йшли в землю"¹¹³⁶).

Усні свідчення, зафіксовані командою В. Нолла, відкривають унікальну можливість побачити, як через шістьдесят років травматичний досвід проживання голоду гостро давався взнаки. Відповідаючи на питання про зовсім інші аспекти сво-

¹¹²⁸ Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. С. 181.

¹¹²⁹ Там само. С. 185–194.

¹¹³⁰ Там само. С. 4, 146, 147, 149, 152, 174–181.

¹¹³¹ Там само. С. 182.

¹¹³² Там само. С. 193–194.

¹¹³³ Там само. С. 183–184, 185.

¹¹³⁴ Там само. С. 221–222.

¹¹³⁵ Там само. С. 162.

¹¹³⁶ Там само. С. 474.

го життя, респондент відчував потребу поділитися з інтерв'юером своєю пам'яттю. Заради об'єктивності варто зазначити, що ці спогади перегукувались зі згадками учасників Гарвардського проекту сорокарічної давнини, які теж спонтанно починали розповідати про голод, згадуючи різні аспекти свого советського минулого. Загалом в обох випадках це не була пересічна оповідь про нестачу певних харчів.

У наративі очевидців голоду, опитаних у рамках проекту В. Нолла, ми умовно виділяємо вісім змістовних блоків: 1) колгосп та одноосібники; 2) обшуки; 3) причини голоду; 4) активісти; 5) смертність; 6) канібалізм; 7) стратегії виживання; 8) їжа.

1990-ті рр. засвідчили також включення архівістів до процесу записування інтерв'ю. Так, у 1999 р. архівний відділ Оратівської РДА (Вінницька область) записував усну історію про Голодомор¹¹³⁷. 65-ті роковини (1998) загалом пройшли майже непомітно з точки зору акумуляції та оприявлення усної історичних джерел у публічному просторі.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, коли в Україні з'явилися перші публікації усної історичних свідчень, майже були відсутні археографічні застави публікації такого виду історичного джерела. На відміну від більш-менш унормованих засад (також і тривалої археографічної практики) видання документальних джерел, усні свідчення перебували на маргінесі уваги істориків та вважалися предметом зацікавлень ледь не винятково етнографів. Останні ж використовували меморати в дослідженнях традиційної культури на власний розсуд, вирішуючи проблеми своєї науки. Відсутність єдиних методичних засад спричинила різнобічність у серійних та поодиноких публікаціях усної історичних джерел. Кожен упорядник по-своєму трактував специфіку розшифрування запису, наповнення легенди до джерел, включених до його видання, склад наукового апарату.

2000-ні рр. Перш ніж перейти до питань інституціоналізації усної історії як напрямку наукових досліджень та його інструментарію у 2000-х рр., слід зазначити, що за советських часів усна історія була передусім інструментом запису етнографічних відомостей, свідчень, які стосувалися Другої світової війни, спогадів окремих діячів. Перелік "дозволенних" тем був надзвичайно вузьким (ми не згадуємо тут про фахові етнографічні експедиції, що мали ширше тематичне поле, хоча й були детерміновані певними ідеологічними настановами). Усе пояснювалося просто: офіційна історіографія не могла допустити відхилень від проголошених догм¹¹³⁸. Репресії 1930-х рр. серйозно загальмували розвиток науки на десятиліття, змістивши акцент переважно на дослідження "свого етнічного культурного простору"¹¹³⁹.

Відтак усна історія Голодомору зазнала подвійного табування за советської доби як тема, заборонена для згадування, і як спеціальний напрям та інстру-

¹¹³⁷ Трагедія Голодомору на Вінничині : бібліогр. покажч. С. 43.

¹¹³⁸ Кринко Е. Ф. Устная история в России: вчера, сегодня, завтра. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* Материалы научно-практической конференции / Под редакцией Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Издательство "Традиция", 2009. С. 41–43.

¹¹³⁹ Маерчик Марія. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння. С. 83.

мент історичних досліджень, будучи звуженою лише до локальних етнографічних практик. Такою подвійною забороною, на яку накладалася травматичність події та неможливість відкрито вшанувати пам'ять померлих від голоду, можна частково пояснити проблеми з усноїсторичними проєктами, які охарактеризовані авторкою.

В Україні перші наукові форуми, на яких було заявлено усну історію як напрям соціально-гуманітарних досліджень та окреслено перспективи його розвитку, відбулися не раніше 1994 р., а про інституціалізацію цієї методики наукових досліджень у межах країни можна говорити лише від 2006 р., коли було утворено Українську асоціацію усної історії¹¹⁴⁰, а пізніше – Центр усної історії при історичному факультеті Київського національного університету ім. Т. Шевченка (2009), Українську асоціацію дослідників жіночої історії (2010)¹¹⁴¹ та інших осередків¹¹⁴².

Кафедра етнології і краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2001 р. "вперше розробила наукову програму з вивчення усної історії Голодомору"¹¹⁴³. Це передбачало включення до навчальних практик студентів факультету і тематики голоду. Саме записані ними свідчення були передані 2003 р. до Міжнародного благодійного фонду "Україна-3000" для подальшого оприлюднення на сайті організації. Ці докази стали одним із перших потужних масивів усної історії (за короткий час вдалося оприлюднити бл. 2 тис. свідчень), що зазнали хакерської атаки й були знищені¹¹⁴⁴.

2006 р. було створено УІНП, на який, зокрема, було покладено роботу з організації жалобних заходів до дня жертв Голодомору, формування та наповнення бази свідчень очевидців¹¹⁴⁵. У новому положенні про УІНП від 2014 р. було збережено положення про наповнення бази свідчень очевидців, уточнено завдання щодо зусиль для визнання Голодомору геноцидом у світі, створення мартиролога жертв голоду та, замість участі в спорудженні пам'ятних знаків, "ведення обліку, впорядкування та збереження місць поховання жертв Голодомору"¹¹⁴⁶.

На початку 2000-х років одним з таких потужних центрів стали наукові та навчальні заклади на півдні України, зокрема Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запорізьке наукове товариство ім. Я. П. Новицького та його Бердянський осередок, Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських, Бердянський державний педагогічний університет, які організовували історико-етно-

¹¹⁴⁰ Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії. С. 234.

¹¹⁴¹ Про Українську асоціацію дослідників жіночої історії (УАДЖІ).

¹¹⁴² Дет. див.: Пастушенко Т. До створення української асоціації усної історії. С. 232–234.

¹¹⁴³ Петровський Едуард, Хмарський Вадим. Публікації спогадів жертв голодомору 1932–1933 рр. на півдні України в історіографічному й археографічному вимірі. *"Я вийшов із смерті..."*. С. XVIII.

¹¹⁴⁴ В Архіві Інтернету збереглися лише заархівовані сліди цього проєкту Президента Віктора Ющенка у вигляді логотипу розділу "Уроки історії: Голодомор 1932–33 рр" (Міжнародний фонд "Україна 3000". *Internet Archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20081205040529/http://ukraine3000.org.ua/eng/famine/6184.html>).

¹¹⁴⁵ Положення про Український інститут національної пам'яті : затв. постановою Каб. Міністрів України від 5 лип. 2006 р., № 927. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-p#Text>

¹¹⁴⁶ Положення про Український інститут національної пам'яті : затв. постановою Каб. Міністрів України від 12 листоп. 2014 р., № 684. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text>

графічні та археографічні експедиції для записування усної історії, зокрема про Голодомор¹¹⁴⁷.

Участі науковців, освітян та студентів у проектах південноукраїнських інституцій передувала глибока теоретична та практична підготовка майбутніх інтерв'юерів. Вона, зокрема, передбачала знайомство з тематичними дослідженнями, проведення спеціалізованих семінарів, спільну роботу новачків з "досвідченими колегами", написання дипломних робіт на тематику з усної історії, спільний аналіз транскриптів з точки зору якості проведення інтерв'ю, для подолання психологічного бар'єра практикувалися міні-експедиції у місця, звідки студенти були родом¹¹⁴⁸. Принциповою методологічною позицією, якої так бракувало на початкових етапах записування усної історії в інших проектах, стала заборона на довільне упорядкування інформації, її перегрупування та об'єднання¹¹⁴⁹. Містяни, як і раніше, залишалися за межами дослідницьких інтересів записувачів. До поля зору потрапили очевидці, які "народились і досі проживають у сільській місцевості, або ж, якщо зараз і є городянами, пам'ятають "сільський" період свого життя"¹¹⁵⁰.

Концепція інтерв'ювання, розроблена під керівництвом Анатолія Бойка, – професора, завідувача кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Запорізького національного університету, засновника Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького, на той час була чи не єдиною логічно розробленою системою¹¹⁵¹. Її застосування дозволило сформувати потужний масив усноісторичних джерел, презентований у багатотомній серії "Усна історія Степової України" (2008–2012)¹¹⁵² й серії видань під назвою "Джерела з історії Південної України"¹¹⁵³ та ін. Саме учні його наукової школи підготували рекомендації з видання джерел усної історії¹¹⁵⁴. Припускаємо, що поєднання професійних напрямів діяльності А. Бойка як джерелознавця (випускник Дніпропет-

¹¹⁴⁷ Константинова В. М. Від упорядника. С. 6.

¹¹⁴⁸ Там само. С. 12–13.

¹¹⁴⁹ Там само. С. 16.

¹¹⁵⁰ Там само. С. 10.

¹¹⁵¹ Див. дет.: Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. С. 28–39; Пам'ятка учаснику археографічної експедиції з проведення інтерв'ю з усної історії. *Усна історія: теорія та практика* / упоряд.: А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя : Тандем-У, 2008. С. 40–46.

¹¹⁵² Див. напр.: Усна історія Степової України / ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.), В. Мільчев (заст. гол. ред.), Т. Молдавська (наук. ред.), С. Білівненко (відп. секр.), Ю. Головка, В. Ткаченко, В. Козирев, Р. Молдавський / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України; Інститут усної історії Запорізького національного університету; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Східний інститут українознавства ім. Ковальських Запорізька філія. Запоріжжя: АА Тандем, 2012. Т. 10. С. 162, 163, 241, 242, 248 та ін.

¹¹⁵³ Див., напр.: Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2005.

¹¹⁵⁴ Константинова В. М. Від упорядника. С. 15–16.

ровської школи істориків-джерелознавців Миколи Ковальського) та археографу, а також зацікавленість в усній історії як інструменті формування джерельної бази призвели до розроблення методологічних засад, інтегрованих в усноісторичні проекти.

Однак подібні виважені підходи у проведенні усноісторичних практик певний час залишалися насамперед винятком, ніж нормою. Станом на 2009 рік відсутність "кодіфікованих археографічних норм", зокрема норм польової роботи, констатують також інші історики¹¹⁵⁵. Так, лише у 2021 р. було доступно в українському перекладі вже запізнілі для учасників усноісторичних проектів Голодомору рекомендації Доналда Річі (1994) щодо проведення інтерв'ю¹¹⁵⁶.

Прикметно, що саме у двотисячних роках відбулося зрушення в методологічних підходах збирання усної історії, не в останню чергу під впливом західної історіографії. Основна тематика проектів, що розгорталися на цьому етапі, була пов'язана з Голокостом, остарбайтерами, "невідомими" сторінками Другої світової війни, колективізацією та Голодомором, примусовими міграціями, історією діаспори, історією повсякденності тощо¹¹⁵⁷.

З-поміж інших усноісторичних проектів тематика Голодомору поступово відвойовувала провідне місце, часто активізуючись на роковини. На 70-ті роковини у 2003 р. співробітники районного архівного відділу Фрунзівського району Одеської області започаткували в районній газеті рубрики "Говорять свідки" (сміт Фрунзівка)¹¹⁵⁸. Того ж року лікарка за фахом та громадська діячка зі Львова Анна Семенюк виступила ініціатором, а громадське об'єднання "Організація патріотів України" організувало науково-меморіальну експедицію у складі "лікарів, істориків, свідків геноциду, священників, монахів", місцевих регіональних дослідників. Протягом п'яти років вони виявляли місця поховань жертв Голодомору, встановлювали пам'ятні знаки, записували усну історію¹¹⁵⁹.

Одне з видань свідчень про голод 2008 р. було презентоване як "Усна історія регіонів України"¹¹⁶⁰, засвідчуючи намір видати серію усноісторичних джерел про Голодомор. Втім цей задум реалізувати не вдалося.

На Кіровоградщині упродовж десяти років працювала група студентів Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький) під керівництвом Світлани Проскурової. Вона

¹¹⁵⁵ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Т. XLV. С. 121.

¹¹⁵⁶ Річі Дональд. Як проводити інтерв'ю. *Слухати, чути, розуміти. Усна історія України ХХ–ХХІ ст.* Київ, 2021. С. 289–319; див. також: Ritchie Donald A. *Doing Oral History: A Practical Guide*. 2nd ed. New York : Oxford Univ. Press, 2003. 318 pp. (перше видання побачило світ 1994 р.).

¹¹⁵⁷ Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). С. 175–178.

¹¹⁵⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 355.

¹¹⁵⁹ Терещук Галина. Справу Голодомору має розглядати Гаазький суд – дослідниця. *Радіо Свобода*. 16.01.2010.

¹¹⁶⁰ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 469.

згадує, що до 2003 р. їй не вдалося записати свідчення в с. Мошорине (Знам'янський район Кіровоградської області) через побоювання людей говорити про голод: "Дарма, люди не розповідали, боялися". У середині 2000-х рр. вона разом зі студентами спробувала опитати мешканців кількох сіл (Озера, Талова Балка) Світловодського району Кіровоградської області. Перші інтерв'ю, які взагалі не можна було використовувати в подальших наукових дослідженнях, проводились, з одного боку, без питальника, а з іншого – без розуміння методики проведення інтерв'ювання і підходів до створення майбутнього усної історичної джерела. У 2007 р. завдяки застосуванню питальника та знайомства з теорією усної історії вдалося записати бл. 50-ти інтерв'ю із фіксацією на камеру. Наступного 2008 р. на Бобринеччині було записано не менше ніж 60 інтерв'ю вже за сприяння місцевої влади. Дослідниця відзначає, що в наступні роки респондентів уже поменшало¹¹⁶¹.

Наукова лабораторія фольклору при СумДПУ ім. А. С. Макаренка під керівництвом філолога, фольклориста та краєзнавця Сергія П'ятаченка у 2007–2008 рр. ініціювала низку експедицій усіма 18-ма районами Сумської області. Було опитано кілька сотень очевидців Голодомору, чії свідчення зафіксовані на аудіоносіях, фотознімках та покладені в основу документального фільму обласного телебачення. 156 свідчень увійшло до першого тому спогадів "Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців" та 187 – до другого (загалом 343)¹¹⁶².

У 2009 р. було вперше видано посібник-хрестоматію з усної історії (за редакцією М. Боровика)¹¹⁶³, що є свідченням про залучення до інструментарію історичних досліджень, зокрема й про Голодомор, напрацювань західних дослідників щодо теорії та практики усної історії. З іншого боку, навчальний посібник з історії Голодомору 2012 р. вже вмщував низку аспектів, пов'язаних з джерелами особового походження¹¹⁶⁴.

Не можна оминати увагою публікацію усних свідчень по Північному Приазов'ю у 2009 р. Ця праця стала наслідком роботи експедицій, які проводили з 2000 р. науковці та освітяни. Спочатку окремого питання в питальнику про голод не було, тому наратив респондентів про нього зайвий раз давав можливість переконатися в укоріненості пам'яті про нього: "Відповідаючи на різноманітні питання, які є досить далекими від теми Голодомору, респонденти знову й знову згадували страшні події 1932–1933 рр." (60 інтерв'ю). 91 свідчення вже записано пізніше, зробивши при цьому основний акцент на пригадування саме голоду¹¹⁶⁵.

Незважаючи на поважний фаховий рівень низки експедицій для записування усної історії, різні інституційні, організаційні, методологічні та інші проблеми

¹¹⁶¹ За консультаціями, люб'язно наданими Світлоною Проскуровою.

¹¹⁶² П'ятаченко С. Відеопрезентація проекту "Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців". Суми, 2008. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=778244295854263>

¹¹⁶³ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Усна історія : посібник-хрестоматія / упоряд.: М. А. Боровик, І. К. Патриляк. Київ, 2009. 143 с.

¹¹⁶⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 376 с.

¹¹⁶⁵ Константінова В. М. Від упорядника. С. 8–9.

залишалися. Вони, без сумніву, спричиняли певні хиби з точки зору археографічної культури публікацій результатів експедицій. Економічні обставини та криза гуманітаристики в 1990-ті рр. послужили причиною відсутності єдиного методичного центру та уніфікованих рекомендацій. До того ж, його наявність (УІНП, з 2006 р.) не змогла вивести процес записування усної історії на якісно інший рівень.

Переважна більшість усноісторичних проектів випускала з поля зору містян, опитуючи лише сільських жителів. Втрачався важливий сегмент джерельного масиву, адже, по-перше, багато селян тікали в міста; по-друге, питання виживання міста під час Голодомору також потребувало уваги.

Знайомство з десятками збірників усної історії засвідчило, що упорядники здебільшого не вважали за необхідне окреслити у вступних статтях базові засади та специфіку записування та підготування до друку саме такого виду історичного джерела. До певної міри це пояснюється різнобічною професійною підготовкою учасників експедицій, адже серед них були історики, архівісти та музейники, етнологи, журналісти, громадські діячі та ін. Часто-густо в таких збірниках навіть відсутні зведені дані про інтерв'юєрів. Легенда до публікації усноісторичного джерела (передусім коректне означення місця проживання респондента саме під час досліджуваних подій) є чи не найбільш проблемним у таких виданнях. "Зразкових" у цьому сенсі видань, коли упорядники демонструють розуміння базових засад едиційної археографії стосовно цього виду історичних джерел і фіксують у повному обсязі дані про рік та місце записування, місце проживання автора свідчення, дані про інтерв'юєра тощо, є небагато.

Варто взяти до уваги й чинник "тиску" часу: історики намагалися записати якомога більше свідчень, оскільки розуміли, що відхід покоління невдовзі позбавить історичну науку величезного потенційного масиву усноісторичних джерел. Звідси впливає непроведення верифікації наративу, відсутність відповідних технічних засобів, за допомогою яких можна було б передати записи на архівне зберігання на тих чи інших носіях.

Травматичний характер події ставив виклики перед інтерв'юєрами (вибудова довіри), які вони, в силу недостатньої підготовки (студенти, аматори) чи її відсутності взагалі (школярі), часто не могли подолати. На це накладалися методологічні проблеми: вміння працювати з питальником, ставлення уточнювальних питань тощо.

Ще одна проблема, пов'язана з інтерв'юєрами та археографічною культурою видання, – це відсутність налагодженого процесу передавання опрацьованих свідчень на постійне зберігання до визначеної єдиної установи або мережі архівних чи музейних установ. Це призвело до значних втрат у масиві записаної усної історії Голодомору, адже багато оригіналів записів на різних носіях після публікації зберігалися в приватних колекціях недбало (якщо взагалі зберігалися).

З наближенням 75-тих роковин ушанування пам'яті жертв голоду у 2007 р. було оголошено про проведення Всеукраїнського конкурсу науково-пошукових

робіт школярів, студентів, учителів та педагогічних працівників¹¹⁶⁶, в ході якого, зокрема, записувалась усна історія. Сам 2008-й рік проголошено роком пам'яті жертв Голодомору¹¹⁶⁷, який став кульмінацією відповідних державних, наукових і громадських заходів, різних комеморативних зусиль та ініціатив і водночас боротьби пам'ятей про голод.

Серед найголовніших усноїсторичних проєктів і здобутків цього десятиліття варто назвати, безумовно, Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Про її створення як один із першочергових заходів йшлося в Указі Президента України № 250/2007 "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні" від 28 березня 2007 р.¹¹⁶⁸. Ще ніколи в історії Української держави усна історія не була піднесена на такий високий рівень значущості. Ініціатива започаткування проєкту виходила від Президента України Віктора Ющенка. Концепцію та методичний супровід 19-томної уніфікованої науково-документальної серії Національної книги пам'яті забезпечив Український інститут національної пам'яті, залучивши до роботи широке коло фахівців. Один із томів був зведеним, загальнонаціональним. Решта готувалися за підтримки державних адміністрацій 17-ти областей України, а також міста Київ. Безпосередніми виконавцями загальноукраїнського проєкту з підготування Національної книги пам'яті жертв Голодомору виступали науковці та університетські викладачі, вчителі, місцеві краєзнавці, архівісти, соціальні працівники, студенти й навіть школярі. Завдяки на загал добрій організації та залученню широкого кола осіб вдалося зробити масштабну роботу в стислі терміни.

Організація заходів з реалізації проєкту була покладена на обласні та Київську міську державні адміністрації. Це свідчило насамперед про значне фінансування підготовчої та видавничої роботи. З іншого боку, на місцях ставлення до цієї додаткової ділянки роботи могло бути не завжди достатньо відповідальним. Наприклад, голова сільради в Чернігівському районі в доповідній записці писав, що "... голодомору 1932–1933 рр. на території сільської ради не зареєстровано. Свідчень про постраждалих під час голодомору немає"¹¹⁶⁹. У той же самий час у цьому ж Чернігівському районі 2007 р. було зроблено спробу провести опитування селян старших за 75 років за допомогою анкетування. Попри високу "цифру" (кілька тисяч респондентів), якість отриманого емпіричного матеріалу була невисокою, бо далася взнаки непідготовленість інтерв'юєрів: вони не знали, про що саме питати, складно було налагодити контакт з респондентом¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁶ Про проведення Всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт школярів, студентів, учителів та педагогічних працівників "Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає": Наказ М-ва освіти і науки України № 425 від 29.05.2007. *Інформаційно-аналітична система по законодавству України*. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=043GY62E64>

¹¹⁶⁷ Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору: Указ Президента України від 24 листоп. 2007 р., № 1144/2007.

¹¹⁶⁸ Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні: Указ Президента України від 28 берез. 2007 р., № 250/2007.

¹¹⁶⁹ Горобець С. Усвідомлення Голодомору. С. 167.

¹¹⁷⁰ Там само. С. 172.

Ключову роль в організації проекту зіграли державні архіви областей. Участь архівістів була закономірною: на межі століть склався певний археографічний "паритет" між усноісторичними та документальними джерелами. Дедалі частіше збірки архівних документів, що їх готували державні архівні установи в регіонах, вміщували також блоки усних джерел про Голодомор. А на середину 2000-х років публікація усноісторичних свідчень у складі регіональних археографічних видань про Голодомор була поширеною практикою. У державних архівах областей формувалися спеціалізовані колекції усних свідчень та спогадів з відкладеними оповідями свідків як з "першої хвили" (кін. 1980-х – поч. 1990-х рр.), так і записи наступного етапу (середини – другої половини 2000-х рр.). Тому до томів Національної книги пам'яті включали й нові записи, зроблені в ході підготування проекту, а також свідчення із уже опублікованих тематичних збірників (відповідно датування записів варіюється від 1990-х до 2008 рр.). Широко залучалися тематичні матеріали, що раніше самостійно архівні інституції збирали за питальником, розробленим Валентиною Борисенко¹¹⁷¹. Отримані на рівні області матеріали зазвичай передавали на зберігання до відповідного державного архіву.

Прикметно, що підготування кожного тому тривало трохи більше року. Масштабність проекту за кількістю учасників не може не вражати. Найбільшу активність з виявлення матеріалів для підготування обласного тому зафіксовано в Київській та Херсонській областях. На Київщині, зокрема, сформовано 494 групи для записів свідчень очевидців Голодомору та 516 – для виявлення жертв (разом задіяно 3 тис. осіб)¹¹⁷²; відповідно на Херсонщині – 386 груп (опитано 16 910 осіб¹¹⁷³, хоча в результаті записано й передано на архівне зберігання було значно меншу кількість свідчень – 3225¹¹⁷⁴).

Надзвичайну активність проявили освітяни, започаткувавши створення шкільних осередків із записування усної історії. Це, наприклад, юнацький прес-центр "Погляд" Палацу дитячо-юнацької творчості в Дніпропетровську (нині – Дніпро); пошуковий загін у Дебальцевому (Донецька область) та в с. Броска (Одеська область); шкільний гурток "Пошук" в с. Іллінка (Одеська область); історико-краєзнавчий гурток "Пошук" Ніжинського училища культури і мистецтв ім. М. Заньковецької тощо¹¹⁷⁵. Загалом у проєкті було задіяно 9377 таких груп по Україні (областях, які входили до складу УСРР на час голоду)¹¹⁷⁶.

¹¹⁷¹ Опитувальник. Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

¹¹⁷² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область / упоряд. А. І. Гай ; редкол.: В. І. Ульяновченко (голова), В. Г. Бутник, А. І. Гай та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Київ. облдержадмін. Біла Церква : Культура, 2008. С. 7.

¹¹⁷³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол.: І. О. Яковлев (голова), В. Ф. Боровик, А. Е. Вірлич та ін. ; авт. кол.: С. Г. Водотика та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. обл. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. С. 27.

¹¹⁷⁴ Дані були люб'язно надані тогочасною учасницею проєкту Наталею Кузововою.

¹¹⁷⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 280, 314, 359, 363–364, 119.

¹¹⁷⁶ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

За нашими обрахунками, загалом в 18-ти томах Національної книги пам'яті було опубліковано бл. 4300 свідчень. Це значно менше від оцінки Л. Онишко, запропонованої у 2012 р. (6000 свідчень очевидців)¹¹⁷⁷. Тільки по Одеській області було зібрано понад 3 тис. свідчень, і через величезний обсяг матеріалу вони не змогли бути опубліковані в одному томі¹¹⁷⁸.

У ході підготовки Національної книги пам'яті готувалася статистика, що ілюструє, наскільки історики запізнилися з цим усноісторичним проектом. Так, з 389-ти жителів Бериславського району було опитано 372 особи. Але записано було всього 191 свідчення. Решта 128 осіб не змогли їх надати за станом здоров'я; 37 – не визнали себе постраждалими унаслідок голоду, 13 – померло до моменту опитування, 20 – виїхали за межі району, 11 – не пам'ятають ці події, 9 – відмовились давати свідчення¹¹⁷⁹.

Строкатість складу виконавців, стислі терміни здійснення проекту, наявність серед записувачів учнів навіть не завжди старших класів спричинили низку прикрих недоліків, що стали слабкими сторонами проекту.

Обрані для представлення свідчення не є рівнозначними з точки зору їхньої кількості (від бл. 40-ка в томі по Вінницькій – до понад 410-ти по Херсонській та 1340-ка – по Хмельницькій областях) і рівня інформативності. У томі по Дніпропетровській області, де спогади збирали переважно вчителі та учні, рівень інформативності є нижчим порівняно з записами професійних істориків¹¹⁸⁰. Так, упорядники тому по Дніпропетровській області самокритично вказували на "часте недотримання єдиної методики під час збирання свідчень"¹¹⁸¹, зокрема в оформленні паспорта інтерв'ю подекуди не фіксувалася дата запису, відомості про інтерв'юера, місце зберігання залученого усноісторичного джерела тощо. Подеколи усні свідчення "тиражувалися" школярами чи студентами.

При паспортизації матеріалів недостатню увагу було приділено верифікації частини населених пунктів. Мало місце подання старих назв адміністративно-територіальних одиниць (до їх перейменування чи приєднання). Іноді свідок перебував на час голоду на території, що виходить за межі адміністративно-територіального поділу певного тому. Траплялися вказівки "житель населеного пункту", що викликало сумніви, чи йдеться про його місцеперебування під час голоду, чи

¹¹⁷⁷ Онишко Леся. Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках. 2012. 22 груд.

¹¹⁷⁸ Синявська О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). *Записки історичного факультету*. 2009. Вип. 20. С. 286. Спогади про які йдеться, опубліковані 2024 р. у виданні: "Я вийшов із смерті...". Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України. Київ : ТОВ Юрка Любченка, 2023. 1876 с. ; іл.

¹¹⁷⁹ Інформації, списки постраждалих від Голодомору 1932–1933 років у Бериславському районі. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093, Оп. 2, Спр. 2, арк. 13. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*. Дані люб'язно надані Наталею Кузововою.

¹¹⁸⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область. С. 1119.

¹¹⁸¹ Там само. С. 29.

сучасне¹¹⁸². Лише упорядники тому по Чернігівській області чітко зазначали, що ними зафіксовано назву населеного пункту, де респондент пережив голод¹¹⁸³.

Трапилася згадка про "літературне редагування та оброблення тексту" свідчень тому по Запорізькій області філологинею О. Стадніченко¹¹⁸⁴. У томах по Київській, Полтавській та Херсонській областях зазначається про транскрибування наративу дослівно, без утручань у стилістику, мову та лексику¹¹⁸⁵. Не залишено поза увагою проміжний варіант опрацювання текстів "з можливим наближенням до оригіналу, зі збереженням стилістичних і мовних особливостей"¹¹⁸⁶.

Проблемним місцем багатотомника є також реєстри померлих від голоду, що склалися не завжди коректно і за визначенням не могли бути повними.

Подеколи через небажання свідка говорити (та, припускаємо, непрофесіоналізм інтерв'юера, на що вказувала Лариса Левченко – слабкість методичного забезпечення та супроводу, інструктажу інтерв'юерів¹¹⁸⁷) низка свідчень є практично "глухими", оскільки містять відповіді у формі "так" чи "ні". У деяких випадках подано більш-менш розлогі тематичні оповіді.

Л. Левченко як фахова архівістка подала аналіз того, як експертиза цінності документів, складова організації передавання документів на державне зберігання, виявила низку проблем усної історії як історичного джерела, сформованого в ході загальнонаціонального проекту¹¹⁸⁸. Першою проблемою стала дублетність, коли одного й того самого свідка інтерв'ювали різні пошукові групи¹¹⁸⁹, внаслідок чого до архіву надходило кілька джерел, записаних від однієї й тієї самої особи. На жаль, не зазначено, як архівісти вирішили питання дублетності: чи навмання відбиралося одне джерело, чи обиралося найбільш повне або ж відкладалися на

¹¹⁸² Свідчення. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. С. 810–866; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / авт.-упоряд.: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін та ін. ; обл. редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Миколаїв. облдержадмін. та ін. Миколаїв : Шамрай, 2008. С. 494–566.

¹¹⁸³ Свідчення. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко (керівник), Т. П. Демченко, І. Я. Каганова та ін. ; редкол.: В. М. Хоменко (голова), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін., Чернігів. обрлада. Чернігів : Деснян. правда, 2008. С. 871.

¹¹⁸⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область. С. 38.

¹¹⁸⁵ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київська область. С. 7; Свідчення. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область / упоряд.: О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Полтав. облдержадмін., Держ. архів Полтав. обл., Полтав. краєзн. музей, Центр дослідж. іст. Полтавщини, Полтав. обл. спілка краєзнавців. Полтава : Оріяна, 2008. С. 914; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область. С. 27

¹¹⁸⁶ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область / авт. кол.: О. О. Бабенко (керівник), В. В. Білошапка, В. М. Колесніченко та ін. ; відп. ред. О. О. Бабенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Кіров. облдержадмін. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2008. С. 5.

¹¹⁸⁷ За даними, люб'язно наданими Л. Левченко.

¹¹⁸⁸ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹¹⁸⁹ Там само. С. 18–19.

зберігання всі примірники. Нижче Л. Левченко зазначила, що "обов'язок архівістів – прийняти на державне зберігання та упорядкувати всі зібрані свідчення", незважаючи на недоліки¹¹⁹⁰.

Іншою проблемою став "низький інформативний рівень відомостей" джерел. Ця проблема безпосередньо пов'язана з питальником. Той питальник, який використовувався в роботі архівістів, було укладено Українським інститутом національної пам'яті. Багато питань "передбачають відповіді "так", "ні", "не знаю", спричинивши тим самим лаконізм відповідей чи взагалі їхню відсутність. Про виявлену проблему повідомляли шість ДА областей, інші архіви вказували на незручність роботи із питальником¹¹⁹¹.

Наступною перешкодою для фіксації спогадів став "похилий вік та слабка пам'ять опитуваних"; як приклад наводиться факт згадування ними не Голодомору, а голоду 1946–1947 рр.¹¹⁹² Як уже зазначалося, фахівцю з тематики відносно нескладно відсепарувати події двох голодів з огляду на згадувані в текстах поїздки на Західну Україну, співставлення віку респондента із його/її діями з виживання (дитина за віком ніяк не могла робити поїздки на далекі відстані, наприклад, або дитина дошкільного чи молодшого шкільного віку не могла повноцінно повний день працювати в колоспі чи навчатися у вищому навчальному закладі). Але тут ми підходимо до проблеми підготовленості інтерв'юєрів: невідповідність рівня підготовки багатьох із них для виконання поставленого завдання не стала таємницею для архівістів. Так, Л. Левченко, оцінюючи загалом акумульований у ході загальнонаціонального проекту масив, згадує про відсутність підписів респондентів, назв населених пунктів, де респонденти проживали під час голоду, прізвищ респондентів, імен та прізвищ загиблих тощо¹¹⁹³.

До речі, поява останнього пункту, дещо дивна для антропологів та істориків, цілком виправдана в проекті, адміністрованому архівістами, адже саме на архівні установи тоді було покладено укладання мартирологів, для чого архівісти потребували вихідних даних про померлих від голоду. Враховуючи вік респондентів під час голоду (вони були дітьми), можна зрозуміти, чому останні просто не знали ані прізвищ, ані імен померлих сусідів.

Інша архівістка та дослідниця Н. Кузовова звернула увагу на таке слабе місце проекту як майже повна відсутність відео- та аудіофіксації інтерв'ю, на що вказував також УІНП¹¹⁹⁴.

¹¹⁹⁰ Там само. С. 19.

¹¹⁹¹ Там само.

¹¹⁹² Там само.

¹¹⁹³ Там само.

¹¹⁹⁴ Кузовова Н. До питання щодо виготовлення, збору та аналізу свідчень та спогадів на Півдні України на прикладі Херсонської області у 1932–33 р. регіон "Степ": Дніпропетровська та Одеські області. *Narrating the Holodomor: The Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine Virtual Conference*. December 9–11, 2021. Panel 04 : New Oral and Visual Sources on Collectivization and the Holodomor. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Cv0ujcb4JM&list=PLyHMr5IkP8XYc3YSG8AIDQMaW2yrs_v&index=4

Двічі у своїй публікації Л. Левченко наголосила на потребі проведення джерелознавчого аналізу перед введенням до наукового обігу усної історичних джерел, які потрапили на державне зберігання до архівних установ¹¹⁹⁵.

Загалом до незаперечного здобутку серійного видання можна віднести зусилля із запису свідчень від уже фактично останніх безпосередніх очевидців Голодомору (свідкам на момент запису мало бути принаймні 80 років); оприлюднення масиву документів та переліку населених пунктів, занесених на "чорну дошку"; укладання матеріалів до мартирологу попри його умовність (зазвичай сусіди не пам'ятали та не обліковували маленьких дітей, померлих далеко від дому і без документів, і тих, хто померли від старості чи хвороби, безпосередньо не пов'язаної з голодуванням).

Величезний масив зібраних, опрацьованих та оприлюднених у Національній книзі пам'яті усних свідчень, безумовно, став помітною історіографічною та археографічною пам'яткою. При цьому частина свідчень фактично виконує роль контуру "території Голодомору", просто фіксуючи факт голодування в той період, не будучи повноцінними усної історичними джерелами.

Т. зв. "ющенківський" проект щодо Голодомору в контексті усної історичного проекту можна розглядати як триступеневу піраміду. На верхньому рівні була Національна книга пам'яті (19 томів); на середньому (обласному) рівні державні архіви областей видавали збірки документів і свідчень; на нижньому (районному) рівні до записування усної історії залучалися музеї та аматори, і тут було опубліковано чимало збірок джерел інституційного та особового походження в рамках серії "районної книги Пам'яті жертв Голодомору"¹¹⁹⁶ або "... [регіон] пам'ятає".

Є два яскравих показники, що свідчать про динаміку записування та збирання архівістами усної історії у 2007–2008 рр. і комплектування Національного архівного фонду України усної історичними джерелами з Голодомору. За спостереженнями директорки Держархіву Чернігівської області Раїси Воробей, бл. 95% таких джерел було зібрано саме у 2007–2008 рр., проти п'яти відсотків, записаних на початку 1990-х рр.¹¹⁹⁷. А за даними, люб'язно наданими директоркою Держархіву Черкаської області Тетяною Клименко, до опису фонду усної історії Голодомору у 2008 р. було внесено 1944 документи (зібраних у 2006–2008 рр.) – це більше, ніж за попередні роки, у 7,8 разів¹¹⁹⁸.

Як було показано в підрозділі 2.5, безвідносно до згаданих трьох рівнів та державної політики у сфері пам'яті, з кінця 1980-х рр. існував і базовий низовий рівень – село як безпосередній свідок голоду, яке за допомогою небайдужих односельців записувало й оприлюднювало спогади про голод протягом усіх 30 років

¹¹⁹⁵ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 19.

¹¹⁹⁶ Див., наприклад: Голодомор 1932–1933 років на Веселівщині. С. 112.

¹¹⁹⁷ За даними, люб'язно наданими директоркою ДА Чернігівської області Раїсою Воробей.

¹¹⁹⁸ Дані Тетяни Клименко.

незалежності України. Як бачимо, йшлося про чотири рівні репрезентації усної історії: на рівні села (біографії осіб, історія села), району, області, і на загальноукраїнському рівні.

Іншим монументальним проектом, ініційованим істориком о. Юрієм Мициком, стала серія "Український голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив". За понад десять років, з 2003 по 2014 рр., побачили світ десять томів свідчень жертв Голодомору¹¹⁹⁹, які, за нашими підрахунками, включають понад 3200 свідчень, запроваджених до наукового обігу та публічного доступу. У першому томі видання вміщено свідчення, що записували студенти від своїх родичів чи односельців ще в 1990-х рр. Інші томи містять спогади очевидців, зібрані вже у 2000-х рр. До книг включено також свідчення про повоєнний голод 1946–1947 рр.

Серед опублікованих свідчень відзначаємо передусім ті, що були зібрані під час експедицій під керівництвом Ю. Бойка, М. Болгарової, Н. Довженко, В. Щербака, О. Кожем'яки та іншими науковцями (істориками й етнологами), освітянами, представниками місцевих адміністрацій: Л. Іванніковою, С. Таранцем, Л. Торундою, І. Тарасенко, О. Шалак, І. Коваль-Фучило та багатьма іншими, а також студентами й учнями. До видання також були долучені газетні статті як з України, так і з-за кордону ("Вісник. The Herald", "Українські вісти", "Церква й життя" та ін.), що, з огляду на малотиражність більшості з них, було доцільним; витяги з книжкових та періодичних видань, зокрема публікації Д. Чуба, М. Приходька, Є. Даллас, Ф. Шепеля, П. Макогона, В. Косовського, В. Щербатюка; машинопису "Білої книги про чорні діла Кремля" та ін.; приватних листів до о. Юрія Мицика від свідків трагедії, їхніх родичів, представників української інтелігенції.

Серед десяти томів вирізняється п'ятий, що містить свідчення українців діаспори. Частина спогадів була записана 1982–1984 рр. для фільму "Жнива розпачу", частина – 1985–2007 рр. Том включає також свідчення деяких українських та іноземних громадських діячів і дипломатів, оригінали яких нині зберігаються в Українсько-канадському дослідно-документаційному центрі в Торонто (Канада). Матеріали цього тому вирізняються стрункістю побудови. Це пов'язано з двома чинниками: запис свідчень на початку 1980-х рр. здійснювався від осіб, які на момент голоду вже не були дітьми. Ті, хто надавали свідчення, переважно мали вищу освіту, серед них були політичні діячі, дипломати, які вдавалися до аналізу подій¹²⁰⁰.

У 2002–2006 рр. до збирацької роботи долучилися студенти Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Станом на 2003 рік 150 студентів третього року навчання та 15 студентів другого року навчання отримали завдання за згадуваним питальником Валентини Борисенко записати від 5 до 10 свід-

¹¹⁹⁹ Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд.: о. Ю. Мицик (керівник проекту) та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Нац. ун-т "Кієво-Могилян. акад." та ін. Київ : Вид. дім "Кієво-Могилян. акад.", 2003–2014. Т. 1–10.

¹²⁰⁰ Детальніше див.: Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 5. 322 с.

чень. Відомо, що опитано було понад 900 респондентів; загалом записано понад 2000 свідчень¹²⁰¹, які було опубліковані 2007 р. українською, а 2010 р. – англійською мовами¹²⁰².

Розшифровані тексти вдалося акумулювати на окремому сайті Міжнародного благодійного фонду "Україна–3000"¹²⁰³. Є дані, що вже 2007 р. за підтримання цього фонду планувалося відкрити "музей-архів голодомору в Україні". Очевидців голоду закликали надсилати свої спогади, відомості про місця, де встановлені пам'ятні знаки жертвам Голодомору, а також про уже діючі музейні експозиції або виставки¹²⁰⁴. Станом на 2005 рік на сайті фонду було опубліковано бл. 2000 свідчень¹²⁰⁵. Втім, вірогідно, що в середині 2010-х рр. масив усної історії з Голодомору був знищений під час хакерської атаки на веб-сайт фонду "Україна-3000"¹²⁰⁶. Нині, в умовах розгортання повномасштабної агресії РФ, в Україні немає потреби шукати відповідь на питання, кому це було вигідно¹²⁰⁷. Розшифрування з записами інтерв'ю були передані 2010 р. до Музею Голодомору¹²⁰⁸.

Записи свідків голоду здійснювали під час етнографічної практики студенти, зокрема Національного університету ім. І. І. Мечникова м. Одеса (2008); фольклорної – Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (2006)¹²⁰⁹, а також Чернігівського державного технологічного університету (2002)¹²¹⁰.

Активна робота розгорталася на місцях. За кількістю регіональних публікацій усної історії про голод вражає Донецька область: за 2007–2010 рр. нараховується 118 позицій різного роду видань, що охоплювали географію 13-ти міст і районів області¹²¹¹. Хоча обсяг текстів у регіональних збірках міг бути незначним, наприклад, 14 свідчень у збірці по Тельманівському районі¹²¹².

На особливу увагу заслуговує фундаментальний двотомник свідчень за редактуванням Олександри Веселової (вона також була серед упорядників тому На-

¹²⁰¹ Borysenko Valentyna. Famine in Ukraine, 1932–1933 (on the basis of oral testimonies). *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Вип. 14. С. 22–23, 55.

¹²⁰² Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД "Стилос", 2007. 288 с.; Borysenko V. K. A Candle in Remembrance: an Oral History of the Ukrainian Genocide of 1932–1933. New York : Ukr. Nat. Women's League of America, 2010. 272 p.

¹²⁰³ Борисенко В. Усна історія Голодомору. С. 93.

¹²⁰⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 140.

¹²⁰⁵ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. С. 398.

¹²⁰⁶ Міжнародний фонд "Україна 3000". *Internet Archive*.

¹²⁰⁷ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 143.

¹²⁰⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 76.

¹²⁰⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 368, 346.

¹²¹⁰ Леґецька Лілія. Голодомор 1932–1933 рр. вустами очевидців, очима студентів. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження* : зб. док. і матеріалів / Укр. Ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін. ; упоряд.: С. Бутко, С. Федусь. Чернігів : Київ. обереди, 2009. С. 197.

¹²¹¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 307–312.

¹²¹² Воскресла пам'ять. Тельманівський район Донецької області. Історичний нарис, свідчення мешканців району, документи, вшанування пам'яті жертв Голодомору / упоряд. С. Ф. Бледнов. Донецьк : Вид-ва КП "Реґіон", СП Бледнов, 2008. С. 55–109.

ціональної книги пам'яті по м. Києву), що вийшов друком 2009 р.¹²¹³. Дослідниця упорядкувала близько 1300 спогадів, що надійшли до Асоціації дослідників голодоморів в Україні, а також записані членами Асоціації в різних областях упродовж 1990–2000-х рр.¹²¹⁴.

Важливом внеском у студії Голодомору стала публікація в перекладі українською мовою свідчень, зібраних Дж. Мейсом для Комісії Конгресу США з дослідження голоду та кінцевий звіт Комісії (2008)¹²¹⁵.

Вочевидь, спираючись на цей доробок у сфері записування усної історії, можна запропонувати таку умовну (адже проекти могли накладатися і залучати інтерв'юєрів з "іншої" групи) класифікацію свідчень про голод за категорією записувачів:

а) наукові (суто академічні, з дотриманням вимог до записування усної історії, з дослівним транскрибуванням, із збереженням оригіналів – хрестоматійний проект Вільяма Нолла; та менш академічні, коли не зберігалися оригінали, текст свідчення редагувався для його кращого сприйняття читачем);

б) студентські (часто брали участь у проектах першої групи);

в) учнівські (під керівництвом учителя чи краєзнавця брали участь у регіональних проектах та були стрижневими для збирання усної історії в ході підготовки томів Національної книги пам'яті).

Зауважимо, що певним "трендом" серед західних істориків стало звинувачення Президента Віктора Ющенка в політизації питання голоду. Об'єктивно його політика дійсно сприяла записуванню усної історії (питання щодо якості спродуктованих у той час усноісторичних джерел є окремою темою).

Прихід до влади Віктора Януковича призвів до згортання усіх ініціатив у цьому напрямі (див. дет. нижче у 3.3). Тематика Голодомору в публічному просторі послідовно маргіналізувалася. Доводиться говорити й про фактичне знищення 2010–2011 рр. величезного інформаційного (у тому числі документального) масиву, що зберігався у цифровому форматі: із сайтів усіх без винятку обласних державних адміністрацій безслідно зникли спеціальні тематичні розділи, присвячені Голодомору. Державні архіви областей як структурні підрозділи обласних державних адміністрацій змушені були вслід за ними "вичистити" на своїх сайтах відповідні розділи. Із сайту ГДА СБУ була вилучена навіть хроніка подій Голодомору. Крім того, величезний масив оцифрованих документів (у тому числі щоденників та ін. усноісторичних і дотичних джерел), що упродовж кількох років активно функціонував в Інтернеті, нині відсутній на сайті ГДА СБУ.

¹²¹³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. 936 с.; Книга друга. 920 с.

¹²¹⁴ Кульчицький С. В. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 93.

¹²¹⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується).

Вилучення з мережі археографічних публікацій, розміщених у ній раніше, можна, за аналогією з *архівоцидом*, кваліфікувати як *археоцид*. Серед "репресованих" у такий спосіб онлайн-публікацій – праця В. Василенка про правову оцінку Голодомору (2009) (http://ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=82256&cat_id=89010. Останній перегляд 13.01.2010); збірка документів "Розсекречена пам'ять" (http://ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=81371&cat_id=89010); списки співробітників різного рівня ДПУ УСРР часів Великого Голоду (http://ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=80407&cat_id=98058). Серед вилучених матеріалів – також опис колекції документів ГДА СБУ "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні"¹²¹⁶ і буклет виставки архівних документів про Голодомор 1932–1933 рр. "Розсекречена пам'ять". Сліди знищених архівних ресурсів залишилися у вигляді "глухих" гіперпосилань в Електронному архіві Голодомору¹²¹⁷.

Фактично, якби не багатотомна "Національна книга пам'яті жертв Голодомору" та численні проекти із записування усної історії двотисячних років, ми б сьогодні не дорахувалися понад двох третин наявного масиву усноісторичних джерел зазначеної тематики.

Варто підкреслити особливу роль державних архівних установ у справі дослідження джерельної бази Голодомору в середині 2000-х рр. Станом на 2008 р. вони наполегливо проводили роботу з організації усноісторичних проектів та опрацювання записаних інтерв'ю. Водночас від органів РАЦС до державних архівів було передано 12311 метричних книг за 1932–1933 рр; виявлено реєстрацію 601079 фактів смертей від голоду відповідно до переліку діагнозів, запропонованих УІНП; виявлено 221137 документів (з них 210525 вперше) про Голодомор; зафіксовано дані про 10440 населених пунктів, які постраждали від голоду. Передано до державних архівних установ 67002 "свідчення з усної історії", з них 22310 було записано співробітниками архівних установ, решта 44692 – працівниками інших інституцій¹²¹⁸.

2010–2020-мі рр. Навіть побіжний огляд заголовків статей газет після виборів Президента України 2010 р. виразно засвідчує розворот у політиці пам'яті щодо Голодомору – стирання в публічному просторі будь-яких згадок про нього. Про це красномовно свідчать численні факти: викреслення із положення про Національну премію України імені Тараса Шевченка пункту про нагородження за твори, що висвітлюють тему Голодомору; заява В. Януковича про голод як спільну трагедію народів СРСР та заперечення Голодомору як геноциду; вилучення розділу про голод з офіційного веб-порталу Президента України та Харківської ОДА; намір тодішнього міністра освіти Д. Табачника зняти з підручників "брєдятину" про Голодомор; вилучення із програми ЗНО з української літератури на 2012 рік творів

¹²¹⁶ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Опис колекції документів ГДА СБУ України.

¹²¹⁷ Див.: Електронний архів Голодомору : звед. реєстр арх. док. *Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.* : спец. розділ офіц. веб-порталу Держ. арх. служби України [стара версія].

¹²¹⁸ Інформаційна довідка про стан виконання державними архівами Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні.

У. Самчука та В. Барки про Голодомор¹²¹⁹. Саме за каденції В. Януковича зупинилося спорудження другої черги Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору після завершення першої черги у 2009 р. Будівельні роботи відновили лише у 2016 р.¹²²⁰.

Незважаючи на розворот у державній політиці щодо Голодомору, науковці не полишали проектів із записування усної історії, тематика голоду послідовно виринала і в дотичних проектах. Так, у Центрі усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка протягом 2010–2014 рр. було записано близько 350-ти інтерв'ю про Другу світову війну. Близько 20% (тобто бл. 70-ти записів) з них містять спогади про колективізацію та Голодомор¹²²¹.

З відходом покоління спостерігається зростання уваги до повоєнного голоду, тому у ході подальших проектів уже записуються спогади про Голодомор, Другу світову війну та повоєнний голод – як, наприклад, студенти історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (2014)¹²²².

За нашими обрахунками, з 2008 по 2015 рр. було опубліковано бл. 170 свідчень про голод поч. 1930-х рр. в 11-ти томах серійного видання "Усна історія Степової України". Такі усноісторичні джерела становлять непересічну цінність для дослідників з низки причин. По-перше, це видання академічного типу, в якому дотримані вимоги до публікації усної історії (методичні засади організації інтерв'ю, дослівне транскрибування тексту та ін.). По-друге, опитування не стосувалося лише Голодомору, тому дає змогу побачити голод у контексті життєвого шляху та його сприйняття самим респондентом, хоча ширший контекст означає і менш деталізований виклад саме періоду голоду. У зазначеній серії було опубліковано лише частину записаних свідчень. Решта матеріалів зберігається в архіві історичного факультету Запорізького національного університету. Складовою цього проекту можна вважати усну історію, записану в ході експедицій по Північному Приазов'ю з 2000 по 2009 рр.; записи зберігалися в архіві кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету¹²²³.

Нещодавно усноісторичні свідчення склали основу оновленої та значно розширеної джерельної бази чергового масштабного проекту українського Гарварду – праці відомої американської журналістки й історикіні Енн Епплблом "Червоний Голод: Війна Сталіна проти України" (2017)¹²²⁴. За чверть століття після успішної реалізації проекту Роберта Конквеста за участі Джеймса Мейса (поява видання "Жнива скорботи", 1986) Український науковий інститут Гарвардського університету запропонував написати сучасну працю про Голодомор для західної аудиторії

¹²¹⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 205–211; 221–224, 442, 501.

¹²²⁰ Національний музей Голодомору-геноциду: нормативно-правова база.

¹²²¹ Дані були люб'язно надані співробітниками Центру усної історії КНУ ім. Шевченка.

¹²²² Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 331.

¹²²³ Константінова В. М. Від упорядника. С. 15.

¹²²⁴ Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War On Ukraine. McClelland & Stewart, 2017. XXXII, 464 p.; переклад українською: Епплблом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC PRESS, 2018. 440 с.

авторитетній авторці низки бестселерів ("Тулаг: Історія", 2003; "Залізна завіса: Приборкання Східної Європи, 1944–1956", 2012) Енн Епллбом. Усна історія у праці "Червоний голод" переконливо заступила відсутні в документальних джерелах інформаційні блоки геноцидного характеру, такі, що беззастережно засвідчили масштабне застосування інструменту позбавлення селян засобів існування. А це їжа, зокрема незернові запаси продуктів, також одяг, взуття, житло. Наведені усно-історичні свідчення в книзі, розрахованій на англомовного читача, стали вагомою складовою доказової бази злочину геноциду, здійсненого владою.

Спостерігалось й поступове входження усної історії як методу вивчення історії в шкільні програми. Це засвідчує спільний проєкт чеських та українських науковців з вказівкою на те, як можна застосувати усну історію з її гуманістичним потенціалом та антропоцентризмом для дослідження проблем недавнього минулого. Водночас підкреслено роль усної історії саме в подоланні "спадщини тоталітаризму", а також у наближенні минулого ("історичних, політичних та суспільних обставин") до молоді¹²²⁵.

Інституціоналізацію усної історії Голодомору було завершено у 2023 р., коли з 1 лютого 2023 р. у структурі Національного музею Голодомору-геноциду з'явився відділ усної історії Голодомору¹²²⁶, одночасно з відділом дослідження Голодомору та штучних масових голодів і відділом дослідження геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів (на базі реорганізованого Інституту дослідження Голодомору, створеного як фактично відділ Музею у 2018 р.)¹²²⁷.

Останніми проєктами з інтерв'ювання безпосередніх очевидців голоду можна вважати експедиції Національного музею Голодомору-геноциду, здійснені у 2020 та 2021 р. (загалом було записано 240 інтерв'ю: 138 у дев'яти областях протягом першого року проєкту, та решта – в десяти областях протягом другого). Респонденти здебільшого були реальними очевидцями трагедії, більшість із них народилися на початку–середині 1920-х рр. Найстаршій очевидиці виповнилося на час інтерв'ювання 101 рік¹²²⁸.

За повідомленнями завідувача інформаційно-видавничого відділу Музею Голодомору Михайла Костіва, під час запису у звільнених від російської окупації регіонах інтерв'ю у 2022 р. траплялися свідки Голодомору, які згадували про події 90-річної давнини в контексті російсько-української війни проти України¹²²⁹.

Звісно, сьогодні ще можна знайти поодиноких свідків Голодомору, але цілком очевидно, що більшість респондентів належатимуть вже до наступних поколінь

¹²²⁵ Жива історія – метод усної історії в школі. Доповнене видання / ред. Зденка Вагнерова ; авт.: Лукаш Лебдушка, Юрій Волошин, Анастасія Момот. Прага : АМО, 2020. С. 3–4.

¹²²⁶ За даними, люб'язно наданими в.о. генерального директора Лесею Гасиджак.

¹²²⁷ Про нас: Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/pro-nas/>

¹²²⁸ Збережи пам'ять. Збережи правду. Урядовий кур'єр. 27.11.2021; Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020–2021. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/masovyj-shtuchnyj-golod-1921-1923/>

¹²²⁹ Відомості про інтерв'ювання було отримано від Михайла Костіва під час доповіді "Усна історія Голодомору в контексті нового геноциду українців" на круглому столі "Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи" (21–22 лютого 2023 р.; м. Чернівці).

і оповідатимуть, як діти та онуки тих, хто насправді пережив лихоліття. Отже, це будуть другорядні свідчення, оповіді НЕ-очевидців. До того ж, первісні відомості першоджерела, без сумніву, будуть викривлені наявним інформаційним полем, вкрай насиченим сучасним знанням про Голодомор як геноцид.

Фактично це означає, що настає час для згортання усної історичних проєктів, пов'язаних із вивченням Голодомору. Насправді, ми вже спостерігаємо переведення фокуса таких польових досліджень на іншу проблематику, передусім на події новітньої доби, зокрема російсько-української війни, українських майданів, української революції, включно з повсякденням окупації, волонтерством¹²³⁰. А після 24 лютого 2022 р. актуалізувався такий напрям досліджень, як фіксація досвіду виживання на окупованих територіях та біженців від війни, фактів вчинення окупантами воєнних злочинів.

Влітку 2021 р. до Національного музею Голодомору було передано близько 70 листів інженера з Південної Африки Джері Бермана, який у 1932 р. працював на Луганщині. Епістолярій датовано листопадом 1932 – груднем 1933 р. Цінність цього джерела, крім стороннього погляду іноземця, полягає ще в описі побуту містян під час голоду¹²³¹.

Останні відомі нам публікації свідчень про голод мали місце у 2022¹²³² і 2023¹²³³ роках. Упорядники першого видання представили 25 спогадів про голод з матеріалів кримінальної справи № 475 щодо організаторів Голодомору 2009 р. (17 свідчень) та кримінального провадження № 2201900000000309 щодо виконавців Голодомору 2019–2022 рр. (8 свідчень)¹²³⁴. Решта 21 інтерв'ю записані від очевидців розв'язаної у 2022 р. війни РФ проти України – жителів уже деокупованих чи ще окупованих територій (Маріуполь, Буча та ін.). На жаль, не зазначено адміністративної приналежності населеного пункту, в якому очевидець проживав під час голоду, якщо він/вона самі не зазначали це; час та місце запису; інтерв'юера та питання (з відповідей виглядає, що існував підготовлений питальник). Також додано низку документів та їхніх факсиміле: закони України про Голодомор, про засудження комуністичного та націонал-соціалістського (нацистського) тоталітарного режимів, а також окремі заяви та постанови, що стосуються Голодомору та російсько-української війни.

Ідея авторів зрозуміла: порівняти злочинну політику сталінського і путінського режимів. Однак, на нашу думку, таке втілення порівняння не є досить вдалим – занадто різними (хоча й наслідком одного наміру – знищити частину українців для упокорення інших) були злочини та періоди. Припускаємо, що порівняння з голодом 1920-х чи 1940-х рр. було б більш доречним. А якщо проводити

¹²³⁰ Див. напр.: Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). С. 184–185.

¹²³¹ Детальніше див.: Листи Джері Бермана. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/lysty-dzheri-bermana/>

¹²³² Геноцид української нації 1932–1933/2022: свідчення / упоряд.: О. Стасюк ; вступ. слово С. Глузман ; передм. О. Стасюк. Переяслав : Домбровська Я. М., 2022. 276 с.

¹²³³ "Я вийшов із смерті...". С. 964.

¹²³⁴ Геноцид української нації 1932–1933/2022: свідчення. С. 9, 16–50.

таке порівняння, яке обрали упорядники, тоді варто говорити й про інші злочини: русифікацію, депортації, терор; попередні війни проти України. Разом з тим, введено до обігу 25 свідчень з документів розслідування злочину Голодомору.

Останнє фундаментальне видання усних свідчень (1900 текстів) суголосне з проектом Національної книги пам'яті жертв Голодомору: 15 років по тому публікуються матеріали, що готувалися до видання одеськими архівістами ще у 2008-му. На відміну від інших подібних публікацій том споряджений потужним довідковим апаратом¹²³⁵.

Ще одна збірка свідчень – понад 300 оповідей – з колекції Держархіву Вінницької області (ф. Р-6021) була підготовлена на 90-ті роковини Голодомору. Опубліковані свідчення або надсилалися до редакцій місцевих газет та архіву, або ж були записані інтерв'юерами. Кожен наратив супроводжується факсиміле найбільш яскравих його фрагментів¹²³⁶.

Пам'ять про голод почала оприявнюватись ще в Українській РСР у 1988 р., набираючи обертів до початку 1990-х рр. Економічні негаразди, перепрочитання української історії ХХ століття завдяки розсекреченим архівним документам, осмислення нового фактажу, формальне ставлення Української держави до проблематики Голодомору спричинили спад записування усної історії Голодомору. Однак початок 2000-х рр. – переддень 60-х роковин Великого Голоду – ознаменувався пошквалюванням публікацій досліджень українських істориків, аматорськими і професійними усноісторичними проектами, посиленими загальнонаціональним проектом із записування усної історії для Національної книги пам'яті жертв Голодомору (2008) і упорядкуванням відповідного комеморативного простору. Усе це спричинило переосмислення причин, перебігу, механізму та наслідків Голодомору, переводячи останній з режиму індивідуальної до колективної пам'яті українців. Імпульс інформаційного поля і травматичність події були настільки сильними, що, незважаючи на політику обмеження присутності тематики в суспільному дискурсі, Голодомор продовжував маніфестуватися не лише під час жалобних заходів у пам'ятні дні, але й у низці усноісторичних проектів та досліджень. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну цей імпульс перейшов на новий рівень рефлексії.

Згадка В. Щербицьким голоду в 1987 р. започаткувала тектонічні зміни як у дослідженні Голодомору, так і у формуванні джерельного масиву усної історії, передусім в Україні, а також у трансформації Голодомору, за висловом О. Лисенка, на один із стовпів "модерної колективної моделі пам'яті" українців. Упродовж 1988–2000-х рр., за несприятливих обставин методологічного вакууму, фінансових труднощів, різновекторної політичної кон'юнктури, в умовах переосмислення советського минулого та масштабного розсекречування документів тривало форму-

¹²³⁵ Див.: "Я вийшов із смерті...". С. 1359–1876.

¹²³⁶ Голоси правди та справедливості : спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на Вінниччині / упоряд.: В. Лациба (голов. ред.), М. Вижга (керівник), В. Білокінь та ін. ; Вінниц, обл. військ. адмін., Вінниц. обл. рада, Ін-т історії України НАН України, Вінниц. обл. редкол. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією", Держ. архів Вінниц. обл. Вінниця, 2023. С. 58–461.

вання масиву джерел усної історії. Ініціативи В. Ющенко та активної професійної й аматорської спільноти реалізувались у записування понад 70 тисяч усноісторичних джерел у рамках загальнонаціонального проекту "Національна книга пам'яті жертв Голодомору". Наповнення сенсом і підвищення статусу четвертої суботи листопада у складі календаря пам'ятних дат як Дня пам'яті жертв Голодомору (введений туди у 1998 р.) і внормування комеморативного ритуалу, переводячи нарешті "репресовану" пам'ять з розряду індивідуальної в колективну.

3.3. Тематичні мережеві ресурси за цифрової доби

Розвиток інформаційних технологій ставить перед істориками нові виклики. Електронні ресурси (далі е-ресурси), що використовуються як джерело історичної інформації, Олена Левчук пропонує розглядати як об'єкт пізнання, як складову "інформаційного забезпечення дослідницьких практик" та як історичне джерело, що поєднує різні "типи історичних доказів" (у нашому випадку письмові, аудіовізуальні, лінгвістичні)¹²³⁷. Нас цікавить інший аспект – репрезентація усноісторичних джерел у мережі для потреб дослідників.

Е-ресурси з проблеми Голодомору загалом й усних свідчень зокрема становлять доволі значний і специфічний сегмент джерельної бази голодоморних студій. Вони ледь не є ровесниками Інтернету, адже почали з'являтися вже від початку функціонування мережі. Найдавніші з них датуються 1997 роком¹²³⁸ – напередодні 65-х роковин Голодомору (див. нижче). Особливо активно почали формуватися на початку 2000-х рр. (напередодні 70-х роковин трагедії). Перші такі ресурси з'явилися на Заході (США, Канада), майже одночасно почали формуватися і в Україні. Спочатку це були виключно електронні копії книжкових видань на традиційних носіях, згодом з'явилися спеціалізовані ресурси у вигляді баз даних з розвинутим пошуковим апаратом.

На сьогодні можна підбити певні підсумки формування електронних ресурсів, окреслити контури таких масивів та специфіку їх функціонування у зв'язку з двома чинниками. Першим, як уже неодноразово зазначалося, є відхід покоління безпосередніх очевидців, що спричиняє припинення поповнення інформаційного масиву з тематики новими усноісторичними джерелами та відтак уможливорює такий аналіз. Другим є запровадження до наукового обігу шляхом або публікації, або включенням до довідкового апарату джерел, які зберігаються в архівних установах у 1990-х – 2010-х рр.

У цьому підрозділі авторка пропонує класифікацію наявних е-ресурсів з проблематики Голодомору, передусім тих, які містять джерела особового походження

¹²³⁷ Левчук О. Архівні електронні інформаційні ресурси як джерело історичної інформації. *Архіви України*. 2020. № 4. С. 53–56.

¹²³⁸ The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932–33 (InfoUkes Inc.).

(усна історія, спогади тощо), а також розгляд специфіки їхнього функціонування, в тому числі феномену крихкості та нетривкості, адже, на відміну від традиційних форматів репрезентації джерел та їх інтерпретацій, життєвий цикл мережевих ресурсів зазвичай є коротким.

На сьогодні в мережі присутній величезний (майже неосяжний) за обсягом, різножанровий за форматом і вкрай різноманітний за змістом інформаційний ресурс, пов'язаний з Голодомором в Україні 1932–1933 рр. Він спродукований сотнями академічних, освітніх, урядових, державних громадських, публічних та інших інституцій. Елементарний запит до пошукової системи Google демонструє серйозну "насиченість" Всесвітньої мережі відповідними поняттями. Результат вражає: якщо наприкінці 2022 р. він становив від 1,4 млн (укр. "Голодомор") до 1,7 млн (англ. "Holodomor") згадок, то у вересні 2023 р. – уже 1,9 млн та понад 3,0 млн відповідно¹²³⁹. Зрозуміло, абсолютна більшість згадок є побіжним інформаційним фоном або ж інформаційним "шумом", на тлі якого реально "діють" лише кілька сотень ресурсів із виразним контентом, пов'язаним з зазначеною темою. Усноісторичний сегмент цих ресурсів є доволі значним, але присутній він далеко не в усіх ресурсах.

На більш конкретний запит з простим набором ключових слів (Famine+ Genocide+Holodomor+Ukraine+1932–1933) пошукові сервери надають інформацію про наявність понад 80 тис. веб-сторінок. Серед них – спеціальні веб-сайти з Голодомору офіційних установ, громадських організацій, меморіальних об'єднань; тематичні розділи, присвячені цій проблемі на інших сайтах; численні повнотекстові публікації документів, офіційних матеріалів, досліджень, оглядів джерел; прес-релізів, заяв, звернень; документальних і мистецьких Інтернет-виставок; сотні тематичних публікацій на інформаційних сайтах з історії України, всесвітньої історії новітнього часу або історії комунізму; спеціальні розділи електронних туристичних довідників про Україну; відомості з електронних каталогів бібліотек, інших бібліографічних довідників тощо.

Інформаційний масив Електронного архіву Голодомору є вкрай динамічним, "живим", таким, що постійно розвивається, на відміну від відносно статичного масиву свідчень у традиційних (немережевих) форматах, формування якого поступово уповільнюється та, мабуть, невдовзі майже припиниться. Відтак саме електронний, а точніше мережевий формат усної історії Голодомору, виходить на перший план, якщо ми говоримо про перспективи досліджень цієї тематики.

Усноісторичні джерела представляються в них по-різному: від невігадливих реплік (цифрових копій), опублікованих у традиційному книжковому форматі свідчень, до серйозних баз даних (спеціалізовані електронні архіви) із складними зв'язками між їхніми окремими структурними сегментами.

За форматом представлення матеріалів зазначені е-ресурси можна систематизувати у таких блоках:

¹²³⁹ Дані авторки.

1) **Спеціалізовані електронні архіви.** Таких можемо нарахувати небагато; наразі виділяємо вісім (з них чотири є питомо українськими проектами). Їхня принципова відмінність від інших ресурсів полягає в тому, що це бази даних, представлені у вільному доступі в мережі Інтернет. Йдеться про такі ресурси:

електронний архів Голодомору (2003–2008) (далі – ЕАГ), проєкт Держкомархіву, прототип Цифрового архіву Голодомору¹²⁴⁰;

електронний архів Українського визвольного руху (2013–), містить витяги з листів громадян, що отримали допомогу від Берлінського комітету допомоги голодуючим, вирізки із закордонної преси, архіву комітетів допомоги голодуючим на Україні, свідчення іноземних дипломатів про Голодомор в документах ОДПУ. Загалом пошук за 1933 р. дає понад 1,5 тис. документів, і переважна більшість з них стосується саме голоду, зокрема допомогової акції¹²⁴¹;

цифровий архів Голодомору (2020–)/ Holodomor Digital Archives, Інститут історії України НАНУ (далі – ЦАГ)¹²⁴². Досвід опрацювання першого ЕАГ, так само як масиву інформаційних ресурсів, методичного інструментарію – все це, безумовно, прислужилося до реалізації подальших мережевих проєктів, зокрема й ЦАГ. На сьогодні це єдиний електронний архів, що дає розуміння суцільної щоденної хроніки Голодомору в документах і свідченнях (останні лише починають заповнювати базу, їх нині бл. 900 одиниць); натомість включено базовий масив документів у понад 4,5 тис. одиниць). Наявні документи можна викликати за датами, ключовими словами, тематикою і т.п. Загальний обсяг документів складає 8,2 тис. записів, із них 455 одиниць – фотодокументи;

Голодомор-геноцид 1932–1933рр., сайт Національного музею Голодомору-геноциду (2019–). Це потужний агрегатор різноформатних ресурсів про Голодомор, зокрема на ньому представлено близько 1000 свідчень з 20-ти областей України, з них: 240 записано 2020–2021 рр.; 780 – стосуються часів Голодомору; 91 – голоду 1946–1947 рр.; 1 – голоду 1921–1923 рр. Представлена також інтерактивна мапа спогадів людей, що пережили Голодомор¹²⁴³.

Інформаційна система Музею Голодомору робить можливим пошук свідчення за областю, районом, населеним пунктом, прізвиськом та ключовими словами. За ключові слова обрано: Голодомор, колективізація, хлібозаготівлі, закон про п'ять колосків, розкуркулення. Хоча в рубриці "Експедиції 2020–2021" додано ще такі ключові слова як активісти, виживання, подвірні обшуки, торгзін. Важливо

¹²⁴⁰ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проєкту. С. 140.

¹²⁴¹ Електронний архів Українського визвольного руху (2013–). URL: <https://avr.org.ua>

¹²⁴² Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проєкту. С. 138.

¹²⁴³ Спогади. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?ll=49.4206415226497%2C33.91022152067909&z=7&mid=1CiwHjffdA8xdz4yQZxwMeTqovn641pf6&fbclid=IwAR2nfdw_FRmYysZ7PD00JvUrlph3ZZqbhw1RXIiF5XtPGocO5GtKJCH7MTY

відзначити, що окремо подано інформацію про місце проживання респондента під час Голодомору, збережено вимову¹²⁴⁴.

Інтернет архів епохи Голодомору, Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору, HREC (2018–). Це перспективний ресурс з точки зору інституційного, інтелектуального забезпечення, що досягається завдяки фінансовій підтримці. Своєю метою його засновники проголошують "системне формування цілісної е-колекції історичних джерел епохи Голодомору". На перспективу анонсовано створення "Глобальної бази свідчень", картографічний веб-ресурс "Місця пам'яті". З наявних нині електронних колекцій функціонують три: текстові документи (523 одиниці), фотодокументи (314) та твори образотворчого мистецтва (149)¹²⁴⁵.

Спеціалізований електронний архів джерел під назвою *Resources* формується нині на веб-сайті відомого проекту Канадського інституту українських студій *The Holodomor Research and Education Consortium (HREC)*¹²⁴⁶. У шести підрозділах послідовно представлені матеріали "на допомогу досліднику":

дотична література (лише частина удоступнена для читання, решту пропонується придбати);

поглиблене читання (бібліографія та електронна бібліотека публікацій, удоступнених для читання; це студії та поодинокі джерела, включно із спогадами Менделя Ошеревича про відвідування України в лютому-березні 1932 р. "How people live in Soviet Russia: Impressions from a Journey");

документи і джерела – підрозділ містить мініхрестоматію (11 базових документів про Голодомор); відомості про книгу В. Нолла та його усноісторичний проєкт; свідчення (80 аудіовізуальних матеріалів, два проєкти: Share the Story та Holodomor Survivors Tell Their Stories); матеріали Комісії Конгресу США з дослідження голоду; 16 спогадів з проєкту "Осередок"; статті тогочасних іноземних репортерів про голод та зі шпальт українських газет;

відео – колекція відеозаписів з різноманітних наукових форумів, присвячених Голодомору (канал HREC в Youtube). Два останні підрозділи архіву містять посилання на гарвардський проєкт "МАПА" та подають деякі матеріали щодо меморіалізації трагедії.

В окремій секції ("Спеціальні колекції HREC") міститься Колекція Володимира Маняка (229 листів до нього зі спогадами про голод)¹²⁴⁷.

Розділ "Holodomor Digital Collection" містить 83 інтерв'ю, частина яких походить з фондів УКДДЦ (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre).

¹²⁴⁴ Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020–2021. *Національний музей Голодомору-геноциду*.

¹²⁴⁵ Інтернет Архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive : загальнодоступ. Інформ. ресурс. *HREC в Україні – Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору*. Дані оновлено станом на вересень 2023 р.

¹²⁴⁶ Resources: HREC.

¹²⁴⁷ The Maniak Collection: Holodomor Digital Collections. HREC. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/gallery>

Проект демонструє високий академічний рівень представлення зазначених ресурсів: окрім самого відеозапису, є метадані (опис інтерв'ю за допомогою ключових слів), транскрипт, іноді трьома мовами (українська, англійська, російська); дата запису означена як 2008–2009 рр.¹²⁴⁸.

Агрегатор "Голодомор: Бібліотека ресурсів" (2007–), розроблений Конектикутським комітетом з питань Голодомору (США), – унікальний ресурс із добре структурованим контентом, що об'єднав як усноісторичні свідчення, так і західну історіографію Голодомору. Містить найповніший на сьогодні каталог Інтернет-ресурсів за темою.

Ресурс складається з двох великих сегментів: власне каталога ресурсів Інтернету і масиву свідчень (посилання на видання, посилання на сайт чи е-ресурс). Останні супроводжуються відповідним науковим апаратом: публікаціями, бібліографією, оглядами тощо. Команда проекту (очільник Лана Бабій) пропонує таку структуру розділу усної історії й аналітики: а) повнотекстові спогади, щоденникові записи, листи (поділ на тих, хто вижив, і свідків – 11 текстів); б) документальні фільми та відеозаписи свідчень (9); в) свідчення в колекціях (5 візуальних та 12 друкованих текстів); та г) дослідження свідчень (4)¹²⁴⁹. На цій самій сторінці удоступнено посилання щодо проблеми заперечення Голодомору, советської пропаганди, цензури, ролі преси у висвітленні Великого голоду¹²⁵⁰; тут же, як і на головній сторінці ресурсу, є посилання на інформаційні ресурси щодо аспектів джерел того часу, реакція Заходу, демографії, геноциду тощо¹²⁵¹.

Недоліком можна визнати незначну кількість джерел, виставлених до огляду. Ймовірно, це пояснюється зосередженістю розробників проекту на винятково англійськомовних виданнях. Загалом ресурс дає розуміння англійській аудиторії про наратив джерел особового походження щодо Голодомору, не кажучи про інші аспекти ресурсу.

Проект "МАПА" (2012–) також є своєрідним архівом Голодомору. Це цифровий атлас новітньої історії України, побудований на базі ГІС-технологій, ядром якого став масив ГІС-карт про Голодомор. Один із сегментів архіву авторка розробляла на основі усноісторичних джерел¹²⁵².

¹²⁴⁸ Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre: Holodomor Survivors' Oral Histories. HREC : Holodomor Digital Coll. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3741518/data?grd=8123>

¹²⁴⁹ Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis. Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-survivor-eyewitness-accounts/>

¹²⁵⁰ Holodomor Denial, Soviet Propaganda and Censorship, Role of Media. *Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis. Holodomor Resource Library*. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/holodomor-world-reaction-propaganda-media/>

¹²⁵¹ Recommended Resources for Information about the Holodomor (Famine Genocide in Ukraine): Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/>

¹²⁵² Свідчення: модуль інтерактивної карти "Великий Голод в Україні в 1932–1934 рр.", Український науковий інститут Гарвардського університету (США) / Науковий редактор та укладач бази Т. Боряк; Див. детальніше 4.3.

Проект "Великий Голод" представляє інформацію, яка стосується демографічних втрат, що їх зазнала Україна в 1932–1933 роках, її етнічного складу, адміністративного розподілу й екологічних зон. Проект також містить інформацію щодо основних напрямів советської урядової політики, її результатів і наслідків. Окрім веб-мапи, проєкт презентує галерею традиційних мап і картографічний журнал Голодомору¹²⁵³.

2) Спеціальні тематичні ресурси – надзвичайно різноманітна та потужна інформативна група. Матеріали почали з'являтися в мережі з середини – другої половини 1990-х років, багато з ресурсів того часу "не дожили" до сьогодення. Це дуже нетривкий масив, ситуативний, переважно "проектного" походження, тобто він складається переважно з тих ресурсів, під формування яких ініціаторам (розробникам) вдалося дістати кошти; із завершенням фінансування ресурси зазвичай припиняли існування або в крайньому випадку – консервувалися.

Звернімося до основних ресурсів цієї групи. Серед "довгожителів" можна назвати харківський проєкт "Голодомор", дарма що й там остання новина датується 2015 роком. Тут є документи, фото, свідчення очевидців, документальні фільми, аудіо-відеоматеріали, інституційні колекції, документальні виставки, опубліковано щоденник Гарета Джонса. Наповнення виглядає дещо хаотичним, проте виставлені 160 свідчень з Харківщини і два десятки свідчень у форматі відеозапису становлять безумовну цінність¹²⁵⁴.

Потужна українська діаспора в Канаді, маючи родинний і персональний досвід проживання під час голоду, витворила низку профільних ресурсів. Серед архівів Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто є колекції таких чотирьох усноїсторичних проєктів: 25 усноїсторичних джерел, записаних для фільму "Жнива розпачу" (перший проєкт ініційований у 1981 р.)¹²⁵⁵; удоступнені на сайті понад 80 інтерв'ю другого проєкту "Share the Story" 2008 р. (75-ті роковини); удоступнені 61 інтерв'ю, записане в рамках третього проєкту "Holodomor survivors" (ініційований 2008 р.)¹²⁵⁶; 21 інтерв'ю дітей очевидців, опублікованих у Мережі в ході виконання четвертого проєкту "Children of Holodomor Survivors Speak" (2015–2016 pp.)¹²⁵⁷.

Станом на 2003 р. задекларовано 164 усноїсторичних джерела, у 2022 р. їх стало дещо більше (187 текстів). Крім цього, Центр зберігає копії аудіозаписів Дж. Мейса і Л. Герця, зроблені в ході роботи над проєктом для Комісії Сенату (98 одиниць)¹²⁵⁸,

¹²⁵³ The Great Famine Project: Home/Historical Atlas. *МАПА: Digital Atlas of Ukraine*. URL: <https://huri.harvard.edu/great-famine-project>

¹²⁵⁴ Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. URL: www.golodomor.kharkov.ua. У вересні 2023 р. ресурс уже не функціонував. Можливо, це пов'язано з безперервними обстрілами міста.

¹²⁵⁵ Wynnyckyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. *The Famine Witnesses: Oral Histories in North America*. P. 67.

¹²⁵⁶ Holodomor Survivors Tell Their Stories. *Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre*; Зараз удоступнено також на: www.holodomorsurvivors.com

¹²⁵⁷ Holodomor: Oral History. Archive. The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre. URL: <http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History.html>

¹²⁵⁸ Wynnyckyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. *The Famine Witnesses: Oral Histories in North America*. P. 67.

та архівних документів з німецьких, італійських і британських архівів (17 коробок), а також матеріали Комісії світового конгресу 1988 р.¹²⁵⁹.

Серед інших подібних ресурсів можна загадати сайт Прейрі Центру дослідження української спадщини Саскачеванського університету, що містить 126 оцифрованих інтерв'ю (із записаних 429), представлених в аудіоформаті, з геолокацією кожного населеного пункту, де проводилося записування командою Вільяма Нолла в ході реалізації авторського проекту "Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30-х рр." у 1993–1995 рр.¹²⁶⁰. Значна частина інтерв'ю, як зазначалося вище, містить згадки про голод.

Комітет США з питань інформування про Голодомор-Геноцид (U.S. Committee for Ukrainian Holodomor-Genocide Awareness) містить посилання на дослідження, фільми про голод та записи усної історії. Фундація Українського голоду-геноциду (з осідком у м. Чикаго) також містить посилання на опубліковані свідчення очевидців голоду¹²⁶¹.

Нащадки Гарета Джонса створили сайт з факсиміле його щоденників, зокрема й про голод в Україні, його статей про голод, анотації тематичних публікацій про нього¹²⁶².

У середині 2000-х рр. під час реалізації бібліотечного проекту Гарвардського університету "Digital Initiative" (2005–2007) весь архів інтерв'ю під назвою "Проект Гарвардського університету про советську соціальну систему" (1948–1953) разом із відповідними методичними посібниками було оцифровано й розміщено у відкритому доступі в мережі Інтернет – понад 150 документів зі згадками про голод¹²⁶³.

3) Тематичні розділи/сторінки на неспеціальних ресурсах (інституційних, інформаційних, освітніх веб-ресурсах, сайтах державних органів, громадських організацій тощо) – наймасовіша і найстарша група. Водночас найбільш "рухлива" та найвразливіша. Одна з причин зникнення ресурсів умовного "західного" сегмента Інтернету – це комерціалізація. У результаті зміни підходів до відкритості електронних ресурсів частина з них була вилучена з відкритого доступу. Інша причина – "природна": автори/ініціатори проектів перестали ними опікуватися (обставини різні: фінансові; зміна поколінь); безгосподарні проекти зникають з мережі. Загалом це стосується майже виключно західних ресурсів.

На жаль, порівняльний аналіз тематичного "голодоморознавчого" сегмента мережі станом на початок 2000-х років та нинішнього стану тих самих ресурсів чітко підтверджує загальновідому тезу про крихкість електронних ресурсів

¹²⁵⁹ Винницька Іроїда. Огляд Архіву усної історії Українсько-Канадського Дослідно-Документаційного Центру: відеоресурс. 26.09.2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IUN-8M0Igw-4> (Останній перегляд: 22.12.2021); копії 143-х фонозаписів свідчень зберігаються також у ЦДАЕА (див.: <https://avd.archives.gov.ua/#tab-3>).

¹²⁶⁰ Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Village Culture of the 1920–30s.

¹²⁶¹ Ukrainian Genocide Famine Foundation. URL: <https://ukrainiangenocide.org/>

¹²⁶² Jones, Gareth Richard Vaughan. Hero of Ukraine (1905–1935). A Man Who Knew Too Much... 2001. [Електронний архів Гарета Джонса]. URL: <https://www.garethjones.org/index.htm>

¹²⁶³ The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection. URL: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

узагалі й мережевих зокрема. Так, станом на початок 2010-х рр. на сайті газети "Ukrainian Weekly" було опубліковано близько 30 свідчень¹²⁶⁴, сьогодні вони вже недоступні. Недосяжний нині і двомовний ресурс "Сторінка пам'яті жертв Голодомору", що містив три спогади українською мовою (два з них перекладені англійською)¹²⁶⁵. Два десятиліття тому на сайті Українсько-канадського конгресу, Відділення в Торонто були представлені близько 70-ти відеосвідчень та спогадів з транскриптами українською (з англійською анотацією) та англійською мовами (1998–2002)¹²⁶⁶. На сьогодні цих свідчень на зазначеному сайті ми не знаходимо.

Одним із перших мережевих ресурсів про Голодомор був створений організацією InfoUkes Inc. – канадським інформаційним ресурсом про Україну; це з 1997 р. була спеціальна сторінка сайту. Нині на цьому сайті представлено коротку довідку про штучний голод в Україні і рекомендації звертатися до низки інших ресурсів (частина з яких не працює, що в користувачів викликає вкрай негативне враження про весь ресурс взагалі). Серед них – передрук публікації з журналу FORUM (1974) з листом дівчини до професора Харківського університету, написаним 1933 р. Тут також помилково виставлені фотографії голоду 1921 р. для ілюстрації голоду 1932–1933 рр.¹²⁶⁷. Відтак цінність цього ресурсу зводиться зараз до суто меморіального аспекту; по суті, це "музейний експонат" з історії представлення тематики Голодомору в Інтернеті.

Пошукові інструменти мережі не знаходять також посилання на цікаву Інтернет-виставку документів з советських архівів, організовану 1986 р. бібліотекою Конгресу США під назвою "Український голод"¹²⁶⁸. Зрозуміло, перелік подібних "забутих" і "закинутих" ресурсів можна було б продовжувати.

З активних дотепер ресурсів варто відзначити 11 інтерв'ю очевидців голоду, записаних у 1983–2019 рр. та збережених в архіві Центру історії імміграції Університету Мінесоти¹²⁶⁹ та доступних у медійному архіві університету¹²⁷⁰.

Колекція свідчень Голокосту Меморіального музею Голокосту, США нараховує бл. 40 свідчень, які включають згадки про Голодомор¹²⁷¹.

4) "Живі свідчення" – наймолодша група, що від середини 2010-х рр. впевнено завойовує інформаційний простір. Великою мірою це досягається завдяки розміщенню інтерв'ю з очевидцями голоду на найпопулярнішому відеохостингу *YouTibe*, що має безпрецедентно широку аудиторію користувачів.

¹²⁶⁴ Eyewitness Accounts. *The Ukrainian Weekly*. March 20, 1983. Nr 12, vol. LI.

¹²⁶⁵ Спогади очевидців. *Сторінка пам'яті жертв Голодомору*. URL: www.holodomor.org/witness.html (Останнє звернення: 14.05.2007).

¹²⁶⁶ Testimonies. *Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933*. URL: www.faminegenocide.com/resources/resources.html#testimonies (last accessed 13.07.2007).

¹²⁶⁷ The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932–33 (InfoUkes Inc.). URL: <http://www.infoukes.com/history/famine/>

¹²⁶⁸ Ukrainian Famine (Part of the Library of Congress's Soviet Archives Exhibit). Library of Congress.

¹²⁶⁹ Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection. URL: <https://archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184>

¹²⁷⁰ Ukrainian Famine Survivors in Minnesota Oral History Project: Collection. Libraries U-Media.

¹²⁷¹ The Museum's collections: Browse the collections. United States Holocaust Memorial Museum.

Нещодавно в мережі була презентована оцифрована версія відеозапису оригінальних усних свідчень, представлених на першому спеціальному науковому симпозиумі до 50-х роковин Голодомору (25–26 березня 1983 р., Монреаль, Канада). Продюсерами проєкту оцифрування виступили Юрій Луговий, Зоряна Гриценко-Лугова та Володимир Гайдук; проєкт завершено в січні 2020 р. (опубліковано 13 свідчень)¹²⁷².

Нині дедалі виразніше простежується тенденція, коли різноманітні проєкти активно залучають саме відеозаписи свідчень очевидців або спогадів про Голодомор. Це зрозуміло, адже в сучасних умовах відеозйомка не потребує спеціальної техніки та навичок. До того ж, на відміну від документальних і навіть фото- та кінодокументальних джерел, аудіовізуальні формати представляють не статичну картину трагедії, а "живий" наратив. Це своєрідна категорія, яку можна виокремити в групу "live testimonies". Проте подібні ресурси складно аналізувати, оскільки більшість із них, хоча й паспортизовані, однак представлені у фрагментах; записування проводиться за різними методиками, не завжди оприявленними, на різному професійному (а частіше непрофесійному) рівнях. Таких ресурсів нараховується сотні, досить часто вони не містять коректних метаданих та дублюються, адже один свідок міг давати покази багато разів. Тому такі види джерел залишаються за межами нашого дослідження.

Такі відеосвідчення можна умовно віднести до сфери суспільної історії, які мають різні функції: історико-краєзнавчу, просвітницьку, освітню, науково-популярну, публіцистичну, літературно-художню та ін. Зазвичай ці ресурси "оживають" щороку в жалобні листопадові дні, коли увесь світ запалює свічки в пам'ять жертв Голодомору.

Упродовж середини 2010-х – 2021 рр. *YouTube* сконцентрував не менше 300 більш-менш оригінальних ресурсів, що їх можна ідентифікувати за відповідним запитом (Свідчення очевидців про Голодомор)¹²⁷³. Наведемо приклади найбільш популярних ресурсів, що їх можна знайти в мережі під різними назвами: "Життя у голоді: свідчення очевидців Голодомору" (Канал Україна, 2020) (<https://www.youtube.com/watch?v=u9BcVMP2tRk>); "Голодомор в Україні: спогади живих свідків геноциду" (DW Ukrainian, 2019) (<https://www.youtube.com/watch?v=o5RNpYNEc4Y>); "Голод. Спогади очевидця" (Громадське ТБ Черкаси) (https://www.youtube.com/watch?v=xwS_SyFC-7g); ""Хотіли винищити нас, українців": свідки Голодомору розповідають про пережите" (Радіо Свобода, 2021) (<https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidi-svidkiv/31573571.html>); Проєкт "Радіо Свобода збирає свідчення про Голодомор" 2016 р. (колекція нараховує 9 свідчень) (<https://www.radiosvoboda.org/p/5633.html>) та ін. З-поміж них трапляються і приватні проєкти: Запис Ярослава Кендзьора, 1996 (опубліковано 2019 р., Кіровоградщина) (https://www.youtube.com/watch?v=hI9Y6_wcKcc).

¹²⁷² [Свідчення очевидців штучного голоду в Україні 1932–1933 рр.]. Див. детальніше: Щур Марія. У Канаді врятовані унікальні записи першого симпозиуму про Голодомор. *Радіо Свобода*. 23.01.2020.

¹²⁷³ Свідчення очевидців про Голодомор: [Інформаційний запит до пошукової системи Google].

Якщо припустити, що на один запис припадає від одного до двох свідчень, то число свідчень може становити бл. 500. Пошук у мережі за словосполученням "Голодомор Youtube" дає понад 220 тис. результатів; за словосполученням "Голодомор свідчення Youtube" – майже на порядок менше: 29 тис. результатів, "Голодомор свідки Youtube" – 30 тис., "Голодомор очевидці Youtube" – лише 10 тис. результатів. Така динаміка виглядає цілком логічною, адже в міру уточнення пошукового запиту ми зменшували ймовірність "зайвих" і "випадкових" результатів.

Хронологічно останнім став ініційований Світовим конгресом українців до 90-х роковин Голодомору освітній проект ""Ми пам'ятаємо": Світова Мережа нащадків Голодомору"", що представляє відеофіксацію спогадів про голод (третього та четвертого поколінь)¹²⁷⁴. На початковому етапі викладено вісім записів¹²⁷⁵.

Безумовно, необхідні подальші наполегливі студії цього виду е-ресурсів. Причому мова йде вже про такий масив, що його не просто охопити традиційними інструментами, які є в розпорядженні історика, без застосування спеціальних програмних засобів¹²⁷⁶. Проте, користуючись традиційними засобами – візуальним переглядом кількох сотень сторінок – уже зараз можна зробити припущення, що в цій категорії у світовій мережі функціонує не менше тисячі оригінальних свідчень.

При розгляді питомих українських е-ресурсів з Голодомору не можна оминати такої болючої проблеми, як їх нищення на догоду політичній кон'юнктурі. Йдеться про свідоме форматування гуманітарної політики у сфері історичної пам'яті щодо Голодомору, що тривала останні десятиліття. Для політичних злодіїв відповідні Інтернет-ресурси ставали легкою мішенню, адже на відміну від друкованого видання, їх набагато простіше (і швидше) знищити. Наведемо лише окремі факти. На 2007 р. сайт Держкомархіву України нараховував понад 40 позицій Інтернет-ресурсів з проблеми Голодомору, що були відображені в спеціальному каталозі ресурсів¹²⁷⁷. На сьогодні частина ресурсів виявилася переформатованою, частина – модернізованою й такою, що функціонує за іншими адресами, під зміненими назвами. Проте і їх залишилося менше половини, решта безслідно зникла з мережі і навіть не зафіксована архівом Інтернету.

У 2010 р. із зміною політичної влади блискавично зникли відповідні ресурси з офіційного Інтернет-представництва Президента (розділ "До 75-х роковин Голодомору в Україні", насичений різноманітними матеріалами). Нагадаємо, що у зв'язку з реалізацією масштабного проекту, ініційованого 2007 р. третім президентом України (2005–2010), в українському сегменті Інтернету з'явилося не менше 500 регіональних ресурсів різного рівня й ступеня насиченості. Вони розмістилися на

¹²⁷⁴ Діаспора презентувала до 90-х роковин Голодомору проект "Ми пам'ятаємо". *Мультимедійна платформа іномовлення України "Укрінформ"*. 15.11.2023.

¹²⁷⁵ We Remember – Oral Student Historical Project / Ukr. World Congress. URL: <https://hdn.ukrainianworldcongress.org/>

¹²⁷⁶ Детальніше про проблеми архівних електронних інформаційних ресурсів див.: Левчук О. Архівні електронні інформаційні ресурси як джерело історичної інформації. С. 52–70.

¹²⁷⁷ Боряк Г. Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору [2003–2007].

сайтах усіх без винятку державних архівів областей, навіть за межами території Голодомору – в Криму (Державний архів в АРК), на Закарпатті, в Галичині. Так само в більшості обласних, районних державних адміністрацій, міських і селищних рад, обласних і районних рад були створені регіональні та локальні сегменти умовного електронного архіву Голодомору. Більшість із них містили, окрім сканів архівних документів, ще й транскрипти або републікації усних свідчень як першопублікації, так і електронні репліки традиційних книжкових видань або публікацій на сторінках місцевої преси. Сьогодні усіх цих матеріалів можна не відшукати. Подібна доля спіткала багато інших ресурсів по всіх сайтах облдержадміністрацій та сайтах державних архівів областей – вони пройшли тотальну "стерилізацію", в результаті чого майже всі без винятку спеціальні розділи з регіональними ресурсами про Голодомор було вилучено. Цінність ресурсів цієї категорії полягала в їх максимальній наближеності до регіону та до людей; вони наповнювалися здебільшого краєзнавцями та вчителями, містили публікації оригінальних місцевих свідчень. Причому, ті з них, що не були продубльовані в місцевій пресі або передані на архівне зберігання, зникли безслідно. Це серйозна втрата джерельної бази – мінімум кілька тисяч (із розрахунку по кілька свідчень на ресурс).

На цьому перелік втрат електронних ресурсів про Голодомор не вичерпується. У підрозділі 3.2 було наведено приклад зі знищення під час хакерської атаки з Росії акумульованого від 2003 р. на сайті "Україна-3000" масиву усної історії з Голодомору¹²⁷⁸.

Після 2010 р. від тематичного ресурсу сайту Галузевого державного архіву СБУ, як зазначалося вище, залишився тільки слід у вигляді сторінки з бази даних на старій версії сайту Державної архівної служби України¹²⁷⁹, а посилання зі старого сайту Держкомархіву зараз просто спрямовують користувача на сайт СБУ¹²⁸⁰. Збереженими залишилися посилання на факсиміле документів, проте оцифровані копії щоденників, переліки документів, зокрема з архівно-слідчих справ, – із мережі зникли безслідно.

Маємо своєрідну пам'ятку знищених ресурсів з Голодомору у вигляді скріншотів у Матеріалах конференції "Полин Голодомору в пам'яті нащадків" (Сарни, 2007). Упорядники видання розмістили посилання на скріншоти з "найбільш інформативних і змістовних спеціальних веб-сайтів" та інших ресурсів, присвячених Голодомору: Президента України, СБУ, фонду "Україна-3000", Держкомархіву, Укрінформу, Херсонської ОДА та ін.¹²⁸¹

¹²⁷⁸ Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 143; Міжнародний фонд "Україна 3000". *Internet Archive*.

¹²⁷⁹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Опис колекції документів ГДА СБУ України. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine-/Publicat/index.php?1932> (останнє звернення: 13.03.2009).

¹²⁸⁰ Детальніше див.: Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. С. 141–142.

¹²⁸¹ Полин голодомору у пам'яті нащадків: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 75-м роковинам голодомору 1932–1933 років в Україні, м. Сарни, 29 листоп. 2007 р. Сарни, 2007. С. 29–30.

Можна далі констатувати зникнення низки ресурсів: Документи про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. з архіву Міжнародного комітету Червоного Хреста (Comité international de la Croix-Rouge) (<http://www.fonjallaz.net:80>); Голодомор у Києві (це свідчення очевидців, фотодокументи на сайті "Інтернет-репортер" (2006). В особистому архіві авторки наявні файли з текстами та відповідними адресами (нині – не актуальними) кількох десятків свідчень із сайтів органів державної влади початку 2000-х рр.

Подібна доля не оминула й "голодоморознавчі" ресурси Українського інституту національної пам'яті. Свого часу УІНП ініціював надзвичайно цікавий проєкт – геоінформаційну систему "Голодомор 1932–1933 років в Україні", метою якою декларувалося наповнення на мапі "території Голодомору" сторінок населених пунктів України відомостями про голод (зокрема, про кількість жертв у конкретних містах і селах; у перспективі до цих сторінок могли б долучатися інші довідкові матеріали, факсиміле документів тощо). Нині цей ресурс відключений, залишився лише його слід у вигляді "глухого" гіперпосилання¹²⁸². Певною трансформацією цього проєкту можна вважати геопортал "Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду" на сайті Національного музею Голодомору-геноциду, розроблений за підтримки Українського фонду культури (на основі усних свідчень і документів задекларовано створення інтерактивної карти, наразі представлено 857 поховань)¹²⁸³.

Аналіз зазначеного електронного масиву усної історії дає підстави стверджувати, що до е-ресурсів передусім активно залучаються вже оприлюднені раніше в традиційних публікаціях тексти (щоденники, донесення журналістів, листи). Припускаємо, що, за дуже обережними оцінками, обсяг масиву свідчень, що функціонує нині в різних форматах в мережі, сягає **2000 одиниць**.

3.4. Кількісні параметри масиву усноісторичних джерел Голодомору

Уявлення про корпус усноісторичних джерел, сформований упродовж дев'яти десятиліть, не може бути повним без окреслення якихось його кількісних ознак. Це завдання ускладнюється кількома чинниками, передусім – величезним обсягом усних свідчень, широкими хронологічними та географічними межами, розпорошеністю, різноформатністю публікацій, наявністю в загальному джерельному масиві значного сегмента археографічних реплік тощо. Тож усі обрахунки, наведені нижче, в жодному разі не можуть перетендувати на абсолютні, точні або вичерпні значення, – вони радше окреслюють тенденції та співвідношення між окремими групами.

¹²⁸² Див.: Геоінформаційна система "Голодомор 1932–1933 років в Україні". *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/geoinformatsiina-sistema-golodomor-1932-1933-rokiv-v-ukraini> (останній перегляд: 30.09.2023).

¹²⁸³ Див.: Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/>

3.4.1. Актуалізований сегмент корпусу джерел особового походження початку 1930-х – початку 2020-х рр.: опублікований наратив

Почнімо обрахунки усної історичної масиви з його актуалізованого сегмента, акумульованого і оприлюдненого упродовж дев'яти десятиліть, від початку 1930-х років до нинішнього дня.

Підрахунок загальних обсягів *опублікованого* сегмента усної історичних джерел з теми (запроваджених до публічного обігу), а також тих, що перебувають на зберіганні в архівних, бібліотечних, музейних, освітніх установах України, пропонується провести відповідно до запропонованої в роботі періодизації історії їх формування. При цьому слід враховувати кілька чинників: усні свідчення були лише частково опубліковані (передусім у багатотомній серії Національної книги пам'яті жертв Голодомору); опубліковані свідчення необхідно ідентифікувати в масиві архівних матеріалів (і *vice versa*, републікації архівних усної історичних джерел – у численних регіональних збірках).

З огляду на величезний обсяг цього сегмента джерельної бази Голодомору, авторка не претендує на стовідсоткову достовірність обрахунків, усвідомлюючи умовність кінцевого результату. Наведені нижче дані є мінімальним порогом виявлених нами *саме свідчень про голод*, а не студій про нього, – у такому випадку формально йтиметься, як мінімум, про кількаразове переважання історіографічних публікацій про голод над археографічними (зокрема, того масиву, який ми окреслюємо як усні свідчення).

У підрахунках, наведених нижче, ми спиралися на всі наявні в розпорядженні авторки відомості, але передусім – на фундаментальний довідник одеських бібліографів у 4-х томах (тут і далі посилання: Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001; 2008; 2014; 2022). Оскільки абсолютно вичерпних бібліографічних довідників не буває, то й представлений нами масив джерел фіксує радше його загальні контури (аніж точну кількість того чи іншого матеріалу), а також виникнення, еволюцію та динаміку формування зазначеного масиву.

I) Для початкового (довоєнного) періоду (1930-ті) виокремлено чотири групи джерел. Це описи голоду, зафіксовані: у несоветській пресі та листах (до родичів за кордоном); у документах дипломатів та іноземних спецслужб; у джерелах особового походження; в листах до советської преси та органів влади.

До першої, наймасовішої групи, належать свідчення про голод, опубліковані в пресі. Джерелами виявлення цих відомостей стали покажчики¹²⁸⁴, окремі праці істориків, електронні ресурси, зокрема база даних "Libraria" (преса) та електронна бібліотека "Diasporiana"¹²⁸⁵, колекція матеріалів Міжнародної комісії з розсліду-

¹²⁸⁴ Сенишин Галина. Бібліографія голоду в Україні 1932–33. Оттава : Ukrainica Exiliana. 1983. No 16. 56 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Впп 1–4.

¹²⁸⁵ Libraria : Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua>; Diasporiana : [електрон. б-ка]. URL: <https://diasporiana.org.ua/>

вання голоду тощо. Оскільки не йдеться про точні підрахунки (неможливі в принципі за такого обсягу джерел), то не вважаємо за потрібне надавати покликання на кожну залучену до обрахунків працю.

Щодо застосованої методики обрахунків, то у випадку преси ми рахуємо номери часописів, де були опубліковані свідчення, та листи голодуючих. Очевидно, свідчень опубліковано більше, аніж виявлено чисел часописів, адже на один номер могло припадати кілька оповідей або кілька листів. Однак із врахуванням передруків, припускаємо, така перевага в кількості свідчень певною мірою нівелюється. При цьому ми не враховуємо протестно-допомогові акції, про які загалом було виявлено лише в західноукраїнській пресі понад 150 повідомлень (з них понад 50 – в газеті "Діло").

За відправну точку ми взяли публікації з осені 1932 р. (хоча короткі звістки про голод траплялися й раніше). Свідчення, що датуються кінцем 1920-х – поч. 1930-х рр., а саме – про голодову катастрофу на початку колективізації, "розкуркулення" та виселення селян залишилися поза підрахунками, – якщо такі дії не були пов'язані з голодом 1932–1933 рр. (зрозуміло, що "розкуркулення" переважно означало висилання за межі УСРР, відповідно така людина не могла бачити голод на власні очі). Не виключаємо, що це також значний масив усної історії, виявлення якого доповнить наше розуміння передумов Голодомору, але він потребує спеціального розгляду.

Для зручності підрахунків і розуміння динаміки та "географічних" параметрів усної історії цього періоду можна виокремити три види часописів:

а) українські періодичні видання Західної України¹²⁸⁶. Виявлено **35 часописів, 275 чисел**. Лідерами з висвітлення проблематики з точки зору публікації листів та інших свідчень про голод стали львівські часописи "Діло" (127 номерів) та "Нова зоря" (38 номерів).

б) українські часописи на Заході (США, Канада, Франція, Велика Британія, Аргентина, Бразилія): **11 часописів, 191 число**. Найбільше публікацій виявлено в часописах "Свобода" (США) – 68, "Тризуб" (Париж) – мінімум 60¹²⁸⁷, в Канаді вийшло 44 номери шести видань, зокрема, "Українські вісті", "Український голос" тощо.

Разом по обох групах нараховується **466 номерів 46-ти** часописів. З урахуванням неповноти не виявлених авторкою публікацій, можна говорити, як мінімум, про приблизний масив усної історичних джерел в українській несоветській пресі в **500 номерів часописів**.

в) іноземна неукраїнська преса нараховує **111 назв часописів, 265 номерів**. Розподіл за 13-ма країнами виглядає так: США – 15/68¹²⁸⁸; Канада – 23/50; Чехосло-

¹²⁸⁶ Західну Україну ми означаємо тут як територію в сучасних адміністративних кордонах, що входила до складу трьох держав – Польщі, Чехословаччини, Румунії.

¹²⁸⁷ Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. С. 221.

¹²⁸⁸ Кількість назв періодичних видань/статей. Коло країн визначене доступними авторці джерелами. Очевидно, воно насправді було ширшим, утім тут йдеться про провідні країни Європи, США і Канади.

ваччина – 9/42; Британія – 19/41; Франція – 11/13; Латвія – 4/12; Бельгія – 11/11; Швейцарія – 6/6; Німеччина – 5/5; Голландія – 4/4; Австрія – 2/2; в Італії і Ватикані – по 1/1. З урахуванням даних Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні (1988–1990) – 633 статті, 11 назв часописів¹²⁸⁹, а також повторів/передруків, можемо вважати, що загалом йдеться принаймні про **700 статей у бл. 120-ти назвах часописів**.

Є дані, що від 27 жовтня по 5 листопада 1933 р. в щоденній бельгійській пресі опубліковано 58 заміток і статей з теми¹²⁹⁰, й що лише в 1933 р. у британській пресі було опубліковано 320 статей про підсоветську Україну¹²⁹¹. Однак важко сказати напевно, скільки достеменно таких повідомлень містили саме *свідчення про голод*. З іншого боку, зважаючи на відсутність повідомлень про голод у советській пресі, іноземні публікації про голод того часу мали спиратися на *безпосереднє* або *переказане свідчення* про голод від очевидця. Тому повторюємо наше припущення: кількість статей в іноземній пресі про голод, які переважно містили свідчення та передруки репортерів-очевидців, може сягати **понад 700 одиниць**.

Маємо наочний приклад приросту статей про голод у 1933 р., порівняно з 1932 р., за даними бібліографічного покажчика. Зазначений довідник (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001) зафіксував у зарубіжній пресі 1932 р. 33 публікації, а в 1933 р. – майже в шість разів більше (!) – 180¹²⁹².

До цієї категорії свідчень слід долучити й спогади, опубліковані окремо чи в збірках; виявлено 20 видань із 86-ма свідченнями.

Загалом маємо приблизно такі показники: за свідченнями міжвоєнного періоду, опублікованими в періодичних виданнях, нараховується принаймні 170 назв часописів (з них бл. 50-ти – українські на Західній Україні та за кордоном й 120 – іноземних) із бл. **1200-ми номерами (свідченнями)**. З урахуванням окремо опублікованих спогадів та у складі збірок маємо 170 назв часописів, 1200 свідчень. Додавши 20 видань із 86-ма свідченнями, отримуємо разом **майже 1300 свідчень**.

До *другої групи 1930-х рр.* належать документи дипломатів та іноземних спецслужб (див. дет. розділ 1). За нашими підрахунками, мінімальний обсяг таких джерел становить **650 одиниць**.

До *третьої групи* нами віднесено джерела особового походження: щоденники (32) та вірші (21 автор, понад 30 віршів про голод) – **понад 60 одиниць**.

Щодо *четвертої групи* (листи до советських органів влади та преси), то в даному випадку оперувати достовірними даними неможливо через винищення таких джерел. Втім, можемо припустити, що в українських архівах збереглося принаймні півтисячі таких листів. Нагадаємо, є дані про наявність 35 тис. таких листів

¹²⁸⁹ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8143 укр. [398] р.

¹²⁹⁰ Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. С. 201.

¹²⁹¹ Тимошок М. Як "український олігарх" стверджував Україну в світі й чому його за це скомпрометували свої? Невідомі сторінки лондонського архіву про зневаженого земляками достойника нації Якова Макогона. *Слово просвіти*, 18.04.2019.

¹²⁹² Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 239.

у російських архівах¹²⁹³, однак ми їх не враховуємо через неможливість верифікації цих відомостей.

Разом по чотирьох групах за 1930-ті рр. маємо бл. **2500** джерел особового походження про голод. Структура і обсяги окремих сегментів цього масиву представлено на наступній діаграмі.



II) Воєнний (окупаційний) період (1941–1944)

Для цього періоду передусім варто зробити застереження методологічного характеру. До загальних обсягів *опублікованого* сегмента усноісторичних джерел ми ще додаємо художні твори як свідчення про голод (загалом виявлено бл. 36 джерел). За віком їх автори могли особисто пережити голод; вони скористалися "вікном можливостей" для оприлюднення своїх спогадів у поетичній формі. Важливо відзначити, що на той час інформаційне поле не було настільки насичене даними про голод, аби спричинити написання художнього твору без особистого досвіду його проживання. Часовий розрив між подією і пригадуванням про неї теж незначний – лише бл. 10 років.

Разом по цьому періоду: понад 30 назв часописів, 184 свідчення про голод, шість видань за кордоном. Загалом параметри цього масиву можна окреслити такими цифрами: бл. **190 свідчень очевидців**.

¹²⁹³ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип 2. С. 74.

III) Повоєнний (діаспорний) період (1945–1991) поділений на *п'ять етапів*. Для зручності підрахунків загальних обсягів актуалізованого (опублікованого) сегмента усної історичних джерел з теми та розуміння динаміки процесу ми оперуємо цифрами в межах певних дат – чергових *роковин голоду* (1945–1953, 1954–1963, 1964–1973, 1974–1983, 1984–1991).

Почнемо з методологічних застережень. Для повоєнного періоду художні твори ми зараховуємо уже до вторинних усної історичних джерел. В інформаційному полі з'явилося більше згадок про голод; для низки діячів в еміграції художня творчість стала певним компенсаторним механізмом з психотерапевтичним ефектом. Втім складно визначити, наскільки зображені в художніх творах події часів голоду відображали власний досвід авторів, а наскільки – запозичений. Попри це ми переконані, що цей масив, хоча й вторинний, ігнорувати не можна, адже зазвичай у таких творах власний досвід проживання/спостереження голоду та художній вимисел нерозривно перепліталися. Для прикладу наведемо біографічний фрагмент у художньо оформленому наративі Лева Пилипенка "Тіні минулого". У ньому автор згадує, що від голоду він дуже схуднув і ослаб, і коли слідчі ДПУ прийшли його арештовувати, то, візуально оцінивши його стан, залишили вдома помирати, а він вижив¹²⁹⁴.

Іншою характерною ознакою цього періоду є пізніші *передруки* свідчень про голод. Наприклад, спогади, оприлюднені 1948 р. в "Українських вістях", були передруковані в календарі "Українського голосу" в 1952 р.¹²⁹⁵. Ми не враховували явні передруки статей журналістів, у статистику закладається лише їх певний відсоток, що "перекривається" невиявленими публікаціями з теми.

Перший етап (1945–1953)

У довіднику (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001) за цей період подано близько 140 позицій часописів та видань зі спогадами та статтями про голод (без урахування публікацій про комеморативні заходи)¹²⁹⁶. Нам удалося виявити дещо більшу кількість его-джерел (170).

Зафіксовано 21 назву періодичних видань, 45 номерів часописів, зокрема найбільше: "Українські Вісті", "Новий Ульм" (Німеччина) – 10 номерів; "Наше життя" (Нью-Йорк, США) – 5; "Визвольний шлях" (Лондон, Британія) – 4; "Народна воля" (Скрантон, Пенсильванія) – 4; "Жіночий Світ" (Канада, Торонто) – 2. З урахуванням понад 30-ти видань, що містять спогади, ми виходимо на цифру в 170 свідчень про голод. До вторинних джерел (художні твори: оповідання, повісті, відозва І. Багряного) ми віднесли близько 30-ти авторів і творів¹²⁹⁷.

Загальний підсумок за цим етапом становить: **21 назва і 45 номерів** періодичних видань, **понад 30 збірок та праць, понад 170 свідчень**.

¹²⁹⁴ Пилипенко Лев. Тіні минулого. Філадельфія: Друкарня "Америки", 1965. С. 195–196.

¹²⁹⁵ Див., напр.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 121.

¹²⁹⁶ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 114–124.

¹²⁹⁷ Там само. С. 498–535.

Другий етап (1954–1963) засвідчує активізацію повідомлень у пресі про голод. Так, у довіднику (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001) уміщено 188 позицій. Однак рівень оприлюднення спогадів виявився приблизно таким же, як і за попередній період. Нами було виявлено 8 назв часописів; 11 публікацій з усноісторичними джерелами; 11 видань зі спогадами, **загалом понад 160 свідчень**, з яких понад 130 були опубліковані в другому томі Білої книги. Художніх творів як вторинних джерел маємо: 12 авторів та 16 творів.

Третій етап (1964–1973) засвідчив, що саме на цей період спогадів припадає найменше, хоча в довіднику (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001) за цей період нараховується 199 позицій¹²⁹⁸. Загалом нами виявлено: 16 назв видань, 15 видань зі свідченнями, 21 свідчення про голод. Разом принаймні **36 усноісторичних джерел та понад 30 художніх творів**.

Четвертий етап (1974–1983) характеризує зростання кількості досліджень та художніх праць про голод, що пов'язано з 50-ми роковинами Великого Голоду. За цей період до довідника включено вже 781 позицію проти 199-ти в попереднє десятиліття (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2001)¹²⁹⁹. Українська преса за кордоном нараховує 31 назву видань (найбільше публікували "Украпрес", "Молодь України", "Українські вісті", "Свобода") – 93 номери; а іноземні періодичні видання – чотири з чотирма статтями та свідченнями; а також 21 видання зі свідченнями. Разом це становитиме **118 свідчень та 78 художніх творів**.

П'ятий етап (1984–1991) засвідчив публікації в 14-ти назвах періодичних видань української закордонної преси (найбільше публікували: "Молода Україна", "Свобода") – 26 номерів; один іноземний журнал, одна публікація споминів – загалом 28 видань. Найяскравішим явищем цього етапу стала, без сумніву, публікація тритомника свідчень Комісією Конгресу США для дослідження голоду в Україні: 47 свідчень у першому томі, 68 – у другому та 85 – у третьому) в 1990 р. у США¹³⁰⁰, а у 2008 р. – в Україні.

Разом – **бл. 230 свідчень та понад 10 художніх творів**. Вихід у світ відносно малої кількості спогадів можна пояснити появою тематичних досліджень, акумулюванням в архівах частини джерел, записаних у ході низки усноісторичних проєктів з пізнішим оприлюдненням в мережі Інтернет, переміщенням публікації спогадів до України.

IV) Новітній період (1988–2023) демонструє найбільшу кількість записаних та оприлюднених уже в Україні спогадів про голод. Тут ми не враховуємо художні твори навіть як вторинне джерело через потужний тиск інформаційного поля та значний часовий розрив із власне подією, хоча й у новому тисячолітті трапляються переплетіння спогадів про Голодомор і художнього вимислу: роман-спогад

¹²⁹⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 139–154.

¹²⁹⁹ Там само. С. 154–209.

¹³⁰⁰ Див.: Марочко В. Зарубіжні документальні видання. С. 72.

С. Кир'яха, народні оповідання (1993), автобіографічний роман-спогади В. Білоуса (2008), роман-сповідь Г. Бідняка (2009)¹³⁰¹.

Ми також не враховували іноземні публікації спогадів після 1991 р., адже це переважно поодинокі тексти, що на загальну картину підрахунків кардинально не впливатимуть. Уже записана за кордоном усна історія про голод потрапляла на зберігання до архівних установ чи ставала доступною в мережі за допомогою цифрових технологій (див. детальніше 3.3).

Зрозуміло, при обрахунках ми послуговувалися не лише проглянутими *de visu* публікаціями, але й даними довідково-інформаційних джерел. З огляду на екстраполяцію підрахунків на регіональні видання (багато з них, на жаль, залишилися недоступними для нас), ми не бачимо сенсу наводити дані по роках, адже вони не будуть коректними. Ми прагнули зафіксувати певну мінімальну кількість публікацій спогадів будь-якого виду джерел у той чи інший проміжок часу, що допоможе зрозуміти динаміку еволюції історичних студій та усної історичних проєктів.

На кін. 1980-х – поч. 1900-х рр. спостерігається поява великого масиву свідчень, що оприлюднювалися в пресі. У міру накопичення усної історичних джерел майданчиком їх публікацій ставали різного роду збірники та періодичні видання. Оскільки увесь обшир таких видань та регіональної преси відстежити не видається можливим, при підрахунку довелося застосувати методикку екстраполяції даних. Отже, якщо йдеться про видання різних джерел з Голодомору або винятково усної історичних, з якими не вдалося ознайомитися *de visu*, то ми припускали, що у виданні від 50 до 100 сторінок може бути вміщено мінімум 10 свідчень (якщо йдеться про публікацію не тільки свідчень, але й документальних джерел, розвідок, мартирологів тощо; в іншому випадку ми відводили 10 свідчень на 50 сторінок), відповідно в публікації обсягом понад 100 сторінок – 20 текстів і т. д. Ідентифікувати спогади та відокремити їх від історико-краєзнавчих розвідок допомагали формулювання "я пам'ятаю", "я свідок", "страшно згадати", "це було в...", згадки про смак хліба, їжу того часу, ситуацію на цвинтарях тощо.

Наголосимо, що публікація усної історичних джерел відбувалася паралельно із оприлюдненням результатів наукових студій істориків. Процес формування масиву усної історичних свідчень не зупинявся і лише зараз фактично припинився з точки зору записування та їхнього оприлюднення через відхід покоління очевидців та російсько-українську війну. Можемо, зрозуміло, говорити лише про певну динаміку та масштаби записування й оприлюднення усної історії Голодомору. Роки публікації могли не співпадати з роками фіксації свідчень, адже оприлюднення останніх залежало від багатьох факторів. Серед них – мотиви запису (приурочування до меморіальних дат), наявність фінансування (наприклад, проєкти 2007–2008 рр.).

Перші два роки цього періоду спогади про голод друкувалися в пресі й Українському історичному журналі: 1988 р. – 11, 1989 р. – 37. При тому публікації ще не "прив'язуються" до чергових роковин Голоду: вони з'являлися упродовж цілого

¹³⁰¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. С. 258; Вип. 3. С. 272, 504, 512.

року. Крім спогадів очевидців, у той час публікувались і художні твори про голод. Так, у часописі "Жовтень" за 1988 рік (№ 12) з'явилася повість А. Мацевича "Переднівок: 1933" (про події голоду в Тульчинському районі¹³⁰²), а в "Прапорі" за 1989 р. (№ 12) – п'єса О. Зайвого "Голод. Трагедія"¹³⁰³. Вочевидь, автори так чи інакше були причетні до трагедії через особистий або родинний досвід виживання і на той час перебували поза впливом інформаційного поля, а саме дискурсу про голод як геноцид.

На той час усна історія Голодомору сприймалася здебільшого емоційно, ймовірно, вже вважалася *цілком переконливим, але ще недостатнім* доказом злочину геноциду Кремля проти України та українців. Усноісторичні свідчення ще не стали предметом прискіпливої уваги й ретельного аналізу істориків і джерелознавців. Оприлюднення архівних документів з тематики тільки-но починалося, причому тоді ще не згасла надія віднайти прямі документальні докази сталінського наказу на покарання шляхом знищення. Нагадаємо, в уяві пересічного дослідника саме документи, а не інші види джерел вважалися ледь не сакральними з точки зору достовірності фактажу. Знадобилося майже два десятиліття, аби в "корпоративній" свідомості істориків відбулася істотна переоцінка значення усноісторичних джерел та їх місця у структурі джерельної бази Голодомору, а також їх ролі, місця та потужного інформаційного потенціалу.

У 1993 р. (60-ті роковини трагедії) спостерігаємо найвищу упродовж 1990-х рр. кількість публікацій у пресі: бл. 114 свідчень. Ще 163 оповіді було оприлюднено в чотирьох збірках (разом 277). Наступними роками спостерігаємо спад: 1994 р. та 1996 рр. (до 10 свідчень у пресі та жодної збірки), дві регіональні збірки було опубліковано 1995 р. Вочевидь, таке послаблення публікаційної активності почасти можна пояснити погіршенням економічної ситуації в країні.

У 1999 р. та 2000-му рр., ще до президентства В. Ющенка, наративи про голод публікувалися в регіональних збірках (471 одиниць за два роки), на шпальтах газет (271). У 2002 р. після спаду 2001 р. знову спостерігаємо сплеск оприлюднення усної історії (52 у пресі та 42 у двох збірках). 70-ті роковини вшанування жертв Голоду (2003 р.) позначилися появою нових публікацій: 29 свідчень у пресі та 1215 – у 12-ти збірках (разом 1244).

Вершиною напруження організаційно-адміністративних та пошуково-дослідницьких зусиль із записування та публікації усної історії про голод були 2007–2008 рр., адже йшлося, окрім виконання державного проекту і можливості залучення фінансування, також про усвідомлення відходу останнього покоління реальних *першосвідків*. Ці аспекти уже були обговорені вище. Тут ми лише окреслимо кількісні параметри окремих усноісторичних проектів та загальні обриси джерельного масиву.

Навіть побіжний погляд на динаміку оприлюднення усної історії Голодомору демонструє, що пік цих публікацій мав би припадати на 75-ті роковини трагедії –

¹³⁰² Трагедія Голодомору на Вінничині : бібліогр. покажч. С. 59.

¹³⁰³ Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 років в Україні : бібліогр. покажч. С. 55, 57.

2008 рік, оскільки в наступні роки (2009 рік ще за інерцією засвідчив значне число оприявленої усної історії, передусім завдяки двотомнику "Пам'ять народу" за упорядкуванням Олександри Веселової, 2009) спостерігаємо поступовий спад польової роботи та публікаційної активності. До природних причини додалися ще й політичні: з початку 2010-х рр. давалася взнаки зміна політичного курсу керівництва держави, внаслідок чого, зокрема, із дедалі більше зросійщеного інформаційного середовища (передусім медійного) вилучалися наративи про Голодомор.

Втім, бібліографія геноциду української нації (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2022) за 2012–2016 рр. засвідчує, що оприлюднення результатів досліджень та записаної усної історії тривало і в першій половині 2010-х рр. (усього 3811 назв публікацій), передусім у пресі (бл. 560 номерів, бл. 660 свідчень за 5 років – порівн. з 420 одиницями публікацій усної історії в періодичній пресі за 20 років з 1988 по 2007 рр. включно). Цілком зрозуміло, що початок агресії Росії проти України у 2014 р. спричинився до переосмислення українцями місця Голодомору в імперській політиці Кремля.

Для розуміння динаміки: 2008 р. було опубліковано понад 7300 свідчень (без урахування масиву свідчень, оприлюднених у регіональних виданнях районного чи міського рівня). До цього числа включено періодичні видання, різножанрові збірники свідчень, включно з серійними, зокрема з Національною книгою пам'яті жертв Голодомору (49 видань). Для порівняння, за увесь попередній період з кінця 80-х років ХХ ст. (1988–2007) було оприлюднено понад 4900 свідчень, тобто протягом двадцяти років менше, ніж за один 2008 р. Втім очікуваного спаду, з огляду на наведені вище фактори, не відбулося. Від 2009 до 2022 рр. було опубліковано понад 6900 спогадів. Це більше, ніж у перші два десятиліття незалежної України (4900), але менше, ніж 2008 р. (наведена вище цифра 7300). Якщо врахувати принаймні кілька десятків книжкових видань районного рівня, опублікованих 2008 р. здебільшого під егідою районних державних адміністрацій у серії "[регіон] пам'ятає" ("Миронівщина пам'ятає", "Попільнянщина пам'ятає"), то обсяг оприлюднених у цьому році свідчень збільшиться на 5–6 тис. одиниць і загалом сягатиме приблизно 13,300 оповідей.

Отже, теза про появу свідчень у 2008 р. "нізвідки" (мовляв, це результат імплементації наративу про голод у колективну пам'ять через надмірну політизацію Голодомору Президентом України Віктором Ющенком) не витримує перевірки фактами, зокрема кількісними параметрами та динамікою публікації усної історії Голодомору. Навпаки, ми спостерігаємо відносно стабільну динаміку оприлюднення спогадів¹³⁰⁴: бл. 1700 за перше десятиліття (1988–1999); понад 2440 за наступні 7 років (2000–2006) як відповідь на актуалізацію проблематики (з піком у 2003 р. – понад 1240). Згодом лише за один 2007 рік було опубліковано бл. 700 свідчень, а далі за три роки (2009–2011) – бл. 2400. Останній період у п'ять років (2012–2016), зафіксований у покажчику (Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик, 2022), засвідчив, як це не парадоксально, значну кіль-

¹³⁰⁴ Тут наведені дані не включають пресу.

кість публікацій – бл. 3800 свідчень (без опублікованих у газетах бл. 660-ти, разом – бл. 4460). І це незважаючи на те, що живих свідків трагедії залишилося вкрай мало. Як було згадано вище, на газетні публікації за ці п'ять років припадає бл. 560 номерів (бл. 660 свідчень), порівняно, наприклад, з періодом у двадцять років (1988–2007), коли вийшло бл. 420 чисел (бл. 520 свідчень).

Видання, що побачили світ 2012–2016 рр., безумовно, були результатом копійної роботи із записування усної історії. Характерною ознакою цих років стало включення до усноісторичних проектів питань про повоєнний голод та Другу світову війну – зайве свідчення неминучого й природного процесу звуження кола респондентів для тематики власне Голодомору 1932–1933 рр.

Найбільш значущими публікаціями усної історії Голодомору за результатами низки масштабних проектів періоду незалежної України вважаємо наступні видання: проект В. Маняка та Л. Коваленко "Голод 33-й..." (1990; 460 текстів; тут і далі в круглих дужках після років видання наведено кількість опублікованих свідчень, почасти орієнтовану); видання В. Іванціва про Білоцерківське Поросся (1992; 17); в багатотомній серії "Усна історія Степової України" (11 томів, 2008–2015; 180); у виданні В. Тимофєєва "Неоголошена війна" (1993; 45); у проекті В. Нолла "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років" (1993–1995; принаймні 70); у десяти томах за упорядкуванням о. Ю. Мицика "Український Голокост" (2003–2014; 3280); у виданні "Столиця відчаю" (Харків, 2006; 100); у фольклорних записах В. Сокола про голод (2003; 240); у збірнику "Правда про Голодомор на Одещині: Березівський район" (2008; 200); у двотомнику "Голодомор на Сумщині" (упорядник С. П'ятаченко, 2008; 370); у книзі по Луганській області "Врятована пам'ять" (упорядник І. Магрицька, 2008; 300); у виданні "Воскресла пам'ять" про Донбас С. Бледнова (2008; 80), у двотомнику О. Веселової "Пам'ять народу" (2009; 1270); у збірнику "Північне Приазов'я" (2009; 150); у збірці "Бердянський вимір" (2009; 49); у дослідженні про народні твори про голод, записані Криворізькими студентами (2011; 130); у серії "Усна історія Степової України" (2008–2015; 170); в одному з останніх видань "Геноцид української нації 1932–1933/2022: свідчення" (2022; 25).

Отже, за нашими обрахунками, орієнтовний обсяг запровадженого до наукового й суспільного обігу масиву усноісторичних джерел упродовж трьох з половиною десятиліть (1988–2023) становить **бл. 25 500 свідчень** про Голодомор (бл. **24 300** у збірках та бл. **1180** у пресі).

Окрім розподілу за археографічними форматами на дві групи (періодичне видання / збірка), це число складається з чотирьох компонентів. *Перший* компонент становить бл. 14 000 одиниць усноісторичних джерел, оприлюднених у форматі окремих книжкових видань (1990–2022). *Другий* компонент – бл. 1180 одиниць публікацій у періодичній пресі (1988–2016)¹³⁰⁵. *Третій* компонент – бл. 4220

¹³⁰⁵ Зауважимо, що наведені цифри є мінімальним порогом, адже у 1990-х рр. районні газети друкувалися невеликим накладом, а відтак могли не в повному обсязі потрапити в поле зору навіть таких сумлінних бібліографів, які виступили упорядниками фундаментального бібліографічного покажчика у чотирьох томах (Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип 1–4).

свідчень, що були включені до Національної книги пам'яті жертв Голодомору (2008). Цілком очевидно, що значну частину з них становили інтерв'ю та спогади, зібрані під час реалізації загальнонаціонального усноісторичного проекту. Потім вони опинилися на зберіганні в державних архівах областей; частина свідчень, через нестачу часу, була запозичена з інших регіональних видань. За рахунок археографічних реплік кількість оригінальних свідчень може бути дещо меншою. *Четвертий* компонент – бл. 6000 усноісторичних джерел, що побачили світ у регіональних збірках районного рівня (2008). Ця кількість є вкрай умовною: її отримано шляхом екстраполяції даних, що могли бути оприлюднені в таких виданнях у рамках загальнонаціонального проекту 2008 р. поряд з дослідженнями, переліками/фотографіями місць пам'яті, мартирологами, документальними джерелами, публікаціями з регіональної преси 1930-х рр. тощо (на жаль, місцеві видання цієї серії не стали доступними навіть для професійних бібліографів: відомостей про жодне з них немає у відповідному томі найповнішого на сьогодні бібліографічного покажчика "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні"¹³⁰⁶).

Обраховуючи орієнтовний обсяг регіональних публікацій (зрозуміло, через невеликий наклад не завжди доступних навіть дослідницькому загалові), ми виходили із припущення щодо сумлінного виконання місцевою владою районного рівня доручень щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, в тому числі – записування та публікації свідчень очевидців. Тобто ми припускали, що щонайменше в третині районів такі проекти були реалізовані під серійною назвою "[регіон] пам'ятає".

Підсумкові дані актуалізованого (археографічного) сегмента масиву усної історії Голодомору, запровадженого до наукового обігу шляхом публікації в традиційному книжковому або газетному (журнальному) форматах, виглядають наступним чином:

1930-ті: бл. 170 назв часописів, 1200 свідчень, 20 видань (бл. 1300 свідчень); документи дипломатичних і спеціальних служб, щоденники, віршовані твори, листи до органів влади (1,200 документів); разом – **бл. 2500**.

1941–1944: бл. 30 назв газет, 184 свідчення, 6 видань за кордоном: разом бл. 190 свідчень.

Разом за повоєнний період 1945–1991 рр.: понад 710 свідчень та понад 160 вторинних джерел (художні твори):

1945–1953: 21 назва періодичного видання; 45 номерів часописів; понад 30 збірок та праць: разом понад 170 свідчень.

1954–1963: 8 назв часописів номерів часописів, 11 видань зі спогадами: загалом понад 160 свідчень.

1964–1973: 16 назв періодичних видань, 21 свідчення; 15 видань зі свідченнями. Разом понад 36 усноісторичних джерел.

1974–1983: 35 назв часописів, 97 публікацій свідчень, 21 видання, разом: бл. 118 свідчень.

¹³⁰⁶ Див.: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3.

1984–1991: 15 назв, 27 публікацій, 31 видання: разом бл. 230 свідчень.

За цей самий період (1933–1991) опубліковано вторинних джерел (художні твори): 30 авторів/творів за 1945–1953; 12/16 (автор/вір) за 1954–1963; понад 30 творів за 1964–1973; 78 творів за 1974–1983; понад 10 за 1984–1991; разом – 164 твори.

За **1988–2023 рр.** було опубліковано понад **25,5 тис.** свідчень.

Кінцеві дані можна згрупувати за періодами та за видами джерел.

I) За періодами:

I.I) Початковий (довоєнний, 1930-ті рр.): 170 назв періодичних видань; бл. 1200 статей/свідчень; 20 видань, 86 свідчень; разом – бл. 2500 одиниць его-джерел (разом із фотодокументами – бл. 2600).

I.II) Воєнний (окупаційний, 1941–1944): бл. 30 назв газет, 184 свідчення, 6 видань за кордоном: разом 190 свідчень;

I.III) Повоєнний (діаспорний, 1945–1991): щонайменше 714 свідчень та 164 художні твори;

I.IV) Новітній (1988–2023): бл. 1185 статей/свідчень у періодичній пресі; бл. 18,300 тисяч свідчень, зафіксованих у різних виданнях, включно з серійними; орієнтовно 6 тис. свідчень, оприлюднених у 2008 р.

Всього свідчень: бл. 25 500.

II) Вторинні види (художні твори)

За цей самий період (1933–1991) опубліковано вторинних джерел (художні твори): 30 авторів/творів за 1945–1953; 12/16 (автор/вір) за 1954–1963; понад 30 творів за 1964–1973; 78 творів за 1974–1983; понад 10 за 1984–1991:

Разом художніх творів як вторинних джерел: 164 твори; при цьому кілька творів могли належать одному автору.

Кількісні параметри структури джерельної бази відзначаються варіативністю залежно від виду усноісторичного джерела. У 1930-х рр. наймасовішими є джерела про голод, опубліковані в пресі, які, своєю чергою, є сумішшю різних видів джерел (листи, усна історія, донесення дипломатичних і спеціальних служб). Наступний етап (1941–1944) демонструє появу спогадів і художніх творів. Третій – діаспорний – етап (1945–1991) засвідчив наявність аматорських та фахових усноісторичних проєктів і публікацію спогадів у пресі та у форматі окремих видань збірок свідчень. Відновлення незалежності України знаменувало четвертий етап (1988–2023), протягом якого було акумульовано найбільший сегмент усноісторичного масиву джерельної бази Голодомору.

3.4.2. Свідчення про голод у державних архівних установах України: формування колекцій

Найбільший сегмент усноісторичного масиву було акумульовано в архівних установах України.

У першому розділі було представлено загальний огляд основних сегментів джерельної бази Голодомору. З кінця 1980-х рр. державними архівами України

проведено масштабну роботу з виявлення й оприлюднення *документального сегмента* джерельної бази дослідження Голодомору (йдеться про першу хвилю пошуків документів про голод). Ця робота в 1990-х рр. велася в умовах глибокої економічної кризи, хоча й у надзвичайно сприятливій ліберальній атмосфері. Певним чином публікація двох перших документальних збірників з архівними документами про голод у 1990 та 1992 рр. запустила ланцюгову реакцію по всій території України. Вісім державних архівів областей почали формувати свої колекції ще в 1989–1990 рр.; ще два архіви – в 1992 та 1993 рр. Решта – дещо пізніше, в середині та другій половині 2000-х рр.

Друга хвиля масштабного виявлення архівних документів мала місце упродовж середини – другої половини 2000-х рр., зокрема й у рамках загальнодержавного проекту створення т. зв. Національного реєстру меморіальних фондів. З огляду на прокомуністичну позицію тодішньої очільниці державної архівної служби, проект отримав дещо евфемістичну назву, хоча суть його полягала в масштабному і першочерговому виявленні документів про Голодомор. Результати роботи систематично представлялися в мережі¹³⁰⁷.

На кінець 2000-х рр. архівістами було виявлено та зафіксовано понад 221 тис. документів про передумови, перебіг і безпосередні (короткострокові) наслідки Голодомору, з них понад 210 тис. – вперше (дані станом на 2008 рік; новіших даних у нашому розпорядженні немає, але можна припустити, що відтоді ситуація не надто змінилася)¹³⁰⁸. На основі наявної документальної бази було, зокрема, укладено переліки населених пунктів, що постраждали від Голодомору – 10 440 міст, сіл і селищ¹³⁰⁹.

Щодо усної історії Голодомору, то комплектування державних архівних установ такими джерелами розпочалося, як зазначалося, наприкінці 1980-х рр. і спорадично продовжувалося в 1990-х рр. Масштабна робота розгорнулася у 2007–2008 рр., після виходу Указу Президента України Віктора Ющенка "Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні" від 28 березня 2007 р. № 250/2007. Формальні підсумки роботи архівістів були зафіксовані в оглядових матеріалах, оприлюднених у 2008–2009 рр., зокрема в публікаціях Лариси Левченко і Олександра Удода¹³¹⁰. Надалі в наших обрахунках щодо орієнтовних кількісних параметрів обсягу нинішнього масиву усної історичних свідчень, нако-

¹³⁰⁷ Розділ "Матеріали державних архівів до Реєстру меморіальних фондів" упродовж 15 років функціонував на офіційному вебсайті державної архівної служби. Остання його вебадреса: <https://old.archives.gov.ua/Archives/Reestr/> (останнє звернення 19.02.2022). Матеріали також доступні на вебпорталі Інституту історії України НАН України, див.: URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>

¹³⁰⁸ Інформаційна довідка про стан виконання державними архівами Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні.

¹³⁰⁹ Там само.

¹³¹⁰ Див.: Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 16–22; Удод О. Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 133–143.

пичення яких пов'язане з діяльністю архівних установ, ми оперуватимемо саме цими базовими цифрами як вихідними.

Відповідно до первісних облікових даних, зібраних Держкомархівом протягом 2008 р., в архівах було зосереджено 67 000 одиниць усної історичних джерел з Голодомору; з них власне співробітниками державних архівів було зібрано третину (понад 22 000 одиниць; у 2009 р. голова Держкомархіву О. Удод подавав дещо меншу цифру – 20 675 усної історичних джерел¹³¹¹), а решта – майже 44 700 свідчень – було зібрано й передано на державне зберігання іншими інституціями. На кінець 2008 р. уточнена загальна цифра сконцентрованих в архівах усних свідчень перевищила 72 500 одиниць. Очікувалося, що згодом вона сягатиме 200 тис. свідчень¹³¹².

Звернімося до обрахунку приблизного масиву свідчень, що зберігаються в державних архівах України на сьогодні. Зрозуміло, в умовах воєнного стану, а в окремих регіонах, ще й бойових дій чи тимчасової окупації, ця робота матиме суто умоглядний характер і буде далека від "нормального" дослідження, тим паче, що вона була проведена дистанційно. Відтак складаємо щирю подяку всім колегам-архівістам, які люб'язно надали довідкові відомості й не відмовили авторці в консультаціях. Робота над створенням колекцій свідчень очевидців голоду велася у всіх 17-ти регіональних архівах областей, які входили до складу УСРР під час Голодомору, а також у Державному архіві м. Києва та Державному архіві Волинської області.

Головною перешкодою на шляху коректного підрахунку обсягу накопиченого джерельного масиву є застосування в різних установах неоднакових базових одиниць обліку – справ, документів, свідчень. Певною мірою гальмує процес "статичність" уже опублікованих довідників та відсутність подекуди відповідних оновлених даних на сайтах державних архівів.

Загальна картина виглядає таким чином. За даними Лариси Левченко, найбільші масиви – понад 20 тис. одиниць усної історичних джерел – було накопичено в державних архівах таких областей: Київській (близько 40 000), Сумській (34 911), Чернігівській (27 256), Вінницькій (23 569) та Кіровоградській (20 832)¹³¹³. Однак поглиблене вивчення ситуації засвідчило, що задекларовані у 2008 р. попередні дані усної історії Голодомору значно відрізняються від обсягів зрештою реально опрацьованих і поставлених архівами на облік свідчень.

Очікування авторки стосовно підтвердження гіпотетичного загального обсягу усної історичних свідчень у 200 тис. одиниць, що його вдасться акумулювати у державних архівах, виявилися перебільшеними. Вочевидь, у ході проведення експертизи цінності та інших архівних робіт обсяг свідчень, переданих на державне зберігання, значно зменшився.

¹³¹¹ Удод О. Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років. С. 136.

¹³¹² Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³¹³ Там само.

Представимо зведені дані за областями (станом на початок лютого 2023 р.) та спробуємо проаналізувати кінцевий документальний масив. Повторимо, ми оперуємо даними, отриманими з путівників, анотованих реєстрів описів, інших довідкових видань та електронних ресурсів державних архівів, а також в результаті консультацій з колегами-архівістами.

1) *Державний архів Вінницької області*. За даними на 2008 р., цього року було зібрано 23 569 одиниць свідчень та створено колекцію у 1917 свідчень¹³¹⁴. Путівник по фондах архіву (2015) містить коротку анотацію на фонд № Р-6021 "Спогади вінничан-очевидців голоду 1932–1933 рр." (38 од. зб. за 1992–1993 рр.)¹³¹⁵.

Колекція почала формуватись у 1989 р., на облік її вперше поставили у 1993 р. У 1994 р. з районних архівів області було додатково отримано "документи про Голодомор" (спр. №№ 32–38). Формування колекції тривало і у 2000-х рр., зокрема 2010 р. на обліку перебувало 217 справ (8110 одиниць свідчень). У зв'язку з розширенням кола джерел ("анкети, учнівські та студентські реферати, опитувальні листи тощо") того ж року було прийнято рішення про зміну назви колекції на "Колекція документів з історії Голодомору 1932–1933 рр. на Вінничині" (загалом 256 справ станом на кінець 2010 р.)¹³¹⁶.

Свідчення містяться переважно в 36-ти справах (3063 свідчення). В описі архівісти намагалися послідовно зазначити специфіку акумульованих у фонді свідчень та спогадів: "переоповідання" від матері, бабусі, сусідки. Значна частина наративів зібрана зусиллями навчальних закладів, зокрема шкіл м. Вінниця. Включено відомості про населені пункти, які постраждали під час голоду; списки померлих від голоду; списки постраждалих; "анкети опитування громадян щодо подій Голодомору"; документи щодо популяризації тематики. Робота здійснювалась у рамках п'яти проєктів: "Книга скорботи", "Спогади пам'яті людської", "Голодомор 1932–1933 рр. на Вінничині", "Колосок пам'яті" та "Голодомор у спогадах свідків"¹³¹⁷.

Окремо у справі було згруповано "анкети опитування громадян щодо подій Голодомору 1932–1933 років" (заповнені питальники) – 49 справ; опитування проводилося у 2007–2008 рр. Ми припускаємо, що кількість таких анкет є не меншою, ніж у 36-ти справах спогадів – **бл. 3 тис. одиниць**, які ми включаємо до загального обсягу усної історії, що перебувають на зберіганні в державних архівних установах¹³¹⁸.

¹³¹⁴ Там само.

¹³¹⁵ Державний архів Вінницької області. Путівник / авт.-упоряд.: О. Петренко (відп. упоряд.), В. Верховлюк, Ф. Винокурова та ін. ; уклад. покажч.: О. Ількова, О. Петренко ; наук. ред. Ю. Легун ; Держ. арх. служба України, Держ. архів Вінниц. обл. Вінниця : Т. П. Барановська, 2015. С. 613. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³¹⁶ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6021. Колекція документів з історії Голодомору 1932–1933 рр. на Вінничині. Опис № 1. Арк. 1–5, 32зв. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

¹³¹⁷ Там само. Арк. 6–7.

¹³¹⁸ Там само. Арк. [13], 32. Авторка дякує за допомогу і консультації директорові архіву Юрію Легуну.

2) *Державний архів Дніпропетровської області*. Фонд № Р-6468 "Спогади жителів Дніпропетровщини про голод 1932–1933 на Україні" був первісно сформований 1990 р.; документи надійшли від приватних осіб та від районних державних архівів. Містить 26 одиниць, представлені роки: 1938 (до спогадів про Голодомор прикладені пізніші особисті документи, деякі мають фото), 1965 (є документи за цей рік), 1984–2005 (станом на 2009 р.)¹³¹⁹; та 119 одиниць, додався ще 2008 рік (станом на 2016 р.)¹³²⁰.

За даними Л. Левченко, у 2008 р. в архіві зберігалось 9283 документи усної історії, 41 відео (друге місце за кількістю після Київської області) та три аудіо-записи¹³²¹.

За даними, люб'язно наданими колишньою директоркою архіву Ніною Киструською, станом на 2022 рік, у 119 справах нараховувалося бл. 5 тис. одиниць спогадів, згрупованих за районами; останні роки надходжень – 2007–2009. Розбіжності в обсягах усноїсторичних джерел пояснюються тим, що у 2008–2009 рр. проводили експертизу цінності; із приблизно 10 тис. анкет для постійного зберігання відібрали близько половини – 5 тис. найбільш змістовних текстів. Жорсткий відбір первісно зібраних матеріалів, проведений архівістами під час експертизи, зумовлений, зокрема, тим, що частина анкет була заповнена п'ятикласниками (замість відповідей на запитання, діти писали "так" чи "ні"); однотипністю анкет; "накладанням" повоєнного голоду на Голодомор; наявністю свідчень переселенців з інших регіонів, коли дані не стосувалися території області. Свідчення, які підпадали під одну з указаних груп, утилізувалися¹³²².

Перший прийом спогадів мав місце 1990 р. (8 свідчень): було сформовано перші шість справ (зокрема з документів 1938, 1965 рр.); другий – 1996 р.: 17 свідчень, сформовано 24 справи (серед них є фото 1933 р.); третій прийом 2007–2009 – найбільший, масовий, "ющенківський". У 2007 р. було прийнято документи за 2002–2005 рр. (сформовано 28 справ), а у 2008–2009 рр. відбувся останній найбільший прийом – бл. 5 тис. одиниць. Загалом у фонді сьогодні нараховується 119 справ, згрупованих за районами, одна (справа № 19) стосується голоду 1946 р.¹³²³, разом – **бл. 5 тис. свідчень**.

¹³¹⁹ Державний архів Дніпропетровської області : путівник. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Н. В. Киструцька ; авт.-упоряд.: А. О. Івлева, К. В. Левчук (відп. упоряд.), О. Є. Легостаєва та ін. ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Дніпропетровськ : Герда, 2009. С. 434. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³²⁰ Державний архів Дніпропетровської області : путівник. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Н. В. Киструцька ; авт.-упоряд.: К. В. Попова (відп. упоряд.), Л. М. Новікова ; редкол.: О. І. Журба, Н. В. Киструцька, К. В. Попова, С. І. Світленко ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Дніпро : ЛПРА, 2016. С. 546. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³²¹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³²² За даними Ніни Киструської.

¹³²³ За даними Ніни Киструської.

3) *Державний архів Донецької області*: в путівнику (2011) колекція спогадів/свідчень про Голодомор не зафіксована¹³²⁴. Є дані лише про 19 відеозаписів інтерв'ю з очевидцями голоду, що свого часу були передані до Українського інституту національної пам'яті¹³²⁵. Відомо, що на момент публікації "Національної книги пам'яті жертв Голодомору" в Донецькій області (2008) було зібрано понад 4,5 тис. свідчень¹³²⁶. А в самій Книзі пам'яті опубліковані свідчення очевидців голоду містять посилання лише на колекцію документів Держархіву Донецької області під назвою "Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр." (без зазначення номера архівного фонду). Цілком очевидно, що її матеріали збиралися в ході загальнонаціонального проекту 2007–2008 рр. Принаймні в публікаціях тодішньої директорки Державного архіву Донецької області Надії Буценко та директорки Старобешівського трудового архіву Олександри Шепотько не йшлося про свідчення, наявні в цих архівних установах, до 2008 р¹³²⁷.

За уточненими даними, сумарна кількість свідчень, зібраних 28-ма районними та міськими архівними установами області станом на 2008 рік, дійсно коливалась у діапазоні **4,5–4,7 тис. одиниць**. Наративи активно використовувались у популяризаторській роботі (публікація збірок, виставки, теле- і радіопередачі тощо), однак формально фонд не встигли оформити та поставити на облік¹³²⁸. На сьогодні доля колекції невідома: припускаємо, що вона могла бути знищеною російською окупаційною владою після 2014 р. (див. нижче про Держархів Херсонської області). Нині для дослідників функцію першоджерела фактично виконують опубліковані свідчення та спогади.

4) *Державний архів Житомирської області*. Станом на 2008 рік тут було створено колекцію з **бл. 2,9 тис. одиниць** (точніше, з 2897 свідчень та семи відео; фонд № Р-6543)¹³²⁹. На сьогодні фонд нараховує 134 од.зб. (записи 2005–2008 рр.). Щодо аудіовізуального сегмента, то із семи одиниць лише одна є відеозаписом спогадів (у двох частинах). Решта аудіо-візуального матеріалу містить зйомки тематичних виставок про голод, радіопередачі тощо¹³³⁰.

¹³²⁴ Державний архів Донецької області : путівник / відп. ред. Н. Буценко ; авт.-упоряд.: С. Герасимов, С. Гончарик, Т. Максимчук та ін. ; редкол. тому: Г. Боряк, Н. Буценко, І. Шишолік. Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Донецьк, 2011. С. 74–373. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³²⁵ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³²⁶ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область / обл. редкол.: О. Л. Третяк (голова), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Бледнов та ін. ; авт. кол.: О. Л. Третяк (голова), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Донец. облдержадмін. та ін. Донецьк : Регіон, 2008–2009. Ч. 1. 2008. С. 7.

¹³²⁷ Буценко Н. Вклад архивистов Донбасса в возрождение исторической памяти. *Архивная летопись Донбасса*. 2008. № 5. С. 19–20; Шепотько А. Трагические страницы нашей истории. *Архивная летопись Донбасса*. 2008. № 5. С. 29–30.

¹³²⁸ Дані були люб'язно надані Надією Буценко.

¹³²⁹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³³⁰ Дані були люб'язно надані заступницею директора Держархіву Житомирської області Наталією Шимченко.

5) *Державний архів Запорізької області*: фонд Р-6159, колекція "Свідчення жителів Запорізької області, очевидців Голодомору 1932–1933 рр." (2004–2008) з 25-ти справ (1363 документи, **1668 свідчень**). Зауважимо, що із чотирьох районів області свідчення взагалі не надійшли. У 2009 р. було включено ще дві справи зі свідченнями обсягом у 120 аркушів (бл. 60 одиниць свідчень)¹³³¹.

6) *Державний архів Київської області*: фонд Р-5602, "Колекція документів про голод на Київщині і Волині в 1932–1933 рр. і 1947 р." почала створюватись з 1989 р. та нараховує нині 79 справ¹³³². Станом на 2008 рік в оглядово-звітних документах фігурувала фантастична цифра – 40 тис. (!) свідчень та 1200 відео¹³³³ (можна припустити, що йшлося не про реальні обсяги зробленого, а лише про плановані показники або ж про обсяг справ до проведення експертизи цінності документів).

Із зафондованих в описі № 1 79-ти справ 77 містять 77 свідчень. Опис № 2 включає 36 одиниць зберігання, поставлених на облік у 2021 р. Це був невпорядкований донедавна архів Координаційного центру при відділі культури Київської ОДА, який займався збиранням свідчень за часів президентства Віктора Ющенка. Тут, крім спогадів, містяться також списки померлих від голоду. Самих же спогадів у другому описі не більше 200. Разом з документами першого опису ця колекція нараховує 113 справ, які включають **бл. 300 свідчень**¹³³⁴.

7) *Державний архів міста Києва*. У 2008–2009 рр. тут було створено колекцію свідчень – фонд № 1661, "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: спогади очевидців, м. Київ" (56 справ)¹³³⁵. Власне спогади містяться лише в 48 справах розділу "Свідчення та спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років, які надіслані до Державного архіву м. Києва та записані співробітниками архіву" в описі № 1 та одній одиниці зберігання опису № 2 (разом – 49 справ)¹³³⁶.

Засади формування колекції були ретельно опрацьовані архівістами: документи згруповано за географічною ознакою (місцем проживання у Києві під час голоду киян та некиян); виокремлено "свідчення та спогади" і "анкети-запитальники"¹³³⁷, документи без зазначення місця проживання чи за межами України. Такий підхід дає змогу побачити як регіональні відмінності, так і особливості наративів в залежності від виду усної історичної джерела (свідчення чи відповіді на анкету-запитальник).

¹³³¹ Державний архів Запорізької області. Фонд Р-6159. Колекція документів "Свідчення жителів Запорізької області, очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні". Опис № 1. 2004–2008 рр. Авторка складає щиру подяку за консультації директору архіву Олександрю Тедеєву.

¹³³² Державний архів Київської області. Список фондів періоду після 1917 року : довід. апарат. 335 с.

¹³³³ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 16, 18.

¹³³⁴ Дані були повідомлені директоркою архіву Софією Каменевою.

¹³³⁵ Державний архів міста Києва. Ф. Р-1661. Колекція "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: спогади очевидців, м. Київ". Опис № 1.

¹³³⁶ Там само. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*; Там само. Опис № 2. 8 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*. Консультації люб'язно надав заступник директора Іван Кісіль.

¹³³⁷ Там само. Опис № 1. 2009 р. 48 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

За даними першого опису ф. № 1661 у ДА м. Києва, 48 справ містять 22 справи першої групи ("свідчення та спогади"), і 26 – другої ("анкети-запитальники"). На рівні справ переважання незначне, однак на рівні обсягу воно є істотним (1586 аркуша проти 3303 відповідно¹³³⁸) – у два рази. Ми схильні екстраполювати дані поаркушного підрахунку в розрізі переваг саме питальників і на аналогічні колекції документів в архівних установах інших областей. Це пояснюється тим, що спогади мали бути або надіслані комусь причетному до акумулювання таких документів в архівах, або записані фахівцем у форматі вільної оповіді. В той час, як анкету-питальник могли використовувати (і використовували, судячи з даних Національної книги пам'яті) навіть школярі середніх і старших класів середньої школи.

Також сумарний обсяг 48-ми справ першого опису (4889 арк.) цілком корелюється із записом у другому описі про те, що в листопаді 2008 р. Головне управління з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю виконавчого органу Київської міської ради передало на державне зберігання до Державного архіву м. Києва **бл. 3 тис. свідчень**¹³³⁹.

8) *Державний архів Кіровоградської області*. За даними Л. Левченко (2008), було зібрано **понад 20 тис. усноісторичних джерел**¹³⁴⁰. Записи датуються 1990, 2003, 2004, 2006–2008 роками¹³⁴¹. Однак свідчення акумулювалися не в державній архівній установі, а в Центральноукраїнському державному педагогічному університеті ім. Володимира Винниченка (ЦДПУ), оскільки усноісторичні проекти здебільшого велися краєзнавцями під керівництвом університетських викладачів. Відповідно, колекція виявилася розпорошеною, частина її опинилася в особистих архівах учасників експедицій. У Державному архіві Кіровоградської області відповідний фонд відсутній¹³⁴².

9) *Державний архів Луганської області*. Станом на 2008 р. тут зберігалось **4 тис. свідчень**¹³⁴³, що склали 17 справ (за кількістю районів). Інтерв'ювання було організовано по сільрадах і районах, свідчення збирали з власноручними підписами людей, завіряли їх печатками сільрад або райдержадміністрацій. Колишня заступниця директора архіву Тетяна Лисенко підтверджує дані про 4 тис. одиниць (щоправда, мова йде про аркуші, а не власне свідчення), переданих Управлінням з питань внутрішньої політики облдержадміністрації на державне зберігання¹³⁴⁴. Відомо також, що свідчення записували архівісти та журналісти; 2008 р. частина

¹³³⁸ Там само.

¹³³⁹ Там само. Опис № 2. 8 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*. С. 6.

¹³⁴⁰ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³⁴¹ Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів : зб. док. і матеріалів. Кіровоград, 2008. С. 308–336.

¹³⁴² Дані надані директоркою Держархіву Кіровоградської області Лілією Маренець.

¹³⁴³ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³⁴⁴ Дані Тетяни Лисенко.

була використана у двосерійному документальному фільмі "Жива пам'яті"¹³⁴⁵, профінансованого Луганською обласною радою. Тобто станом на 2008 р. було накопичено бл. 4 тис. свідчень (порівняймо: це обсяг, близький до акумульованого в Держархіві в Донецькій області), тривали роботи з опрацювання колекції. Однак дотепер невідомий ані факт постановки колекції на облік до початку російсько-української війни у 2014 р., ані обсяг зафондованої колекції, ані її стан. Є сумніви, що вона взагалі збереглася. Встановити це вдасться лише після деокупації області та реального повернення її до складу України (див. нижче про Держархів Херсонської області).

10) *Державний архів Миколаївської області*. Фонд № 6146 "Колекція свідчень очевидців Голодомору, які нині проживають у Миколаївській області" містить 77 справ за 2009–2011 рр. Первісно було зібрано **понад 18 тис. свідчень**, але в результаті експертизи цінності та повторної систематизації 2009 р. було відібрано на зберігання **13 254** одиниці¹³⁴⁶. У результаті було визнано за недоцільне подальше зберігання **бл. 5,6 тис.** одиниць усних свідчень. Про прискіпливий відбір текстів свідчить, зокрема, той факт, що первісна кількість респондентів сягала 18 521 осіб- мешканців області. Було також записано 24 відео, 71 аудіозапис свідчень¹³⁴⁷. Щоправда, вони не відображені в описові колекції.

За даними, люб'язно представленими Ларисою Левченко, колишньою директоркою цього архіву, матеріали переважно надходили з місць. Питальник було надано Українським інститутом національної пам'яті (складений на основі питальника Валентини Борисенко). Серед отриманих анкет траплялися матеріали низької якості, дублетні. При експертизі джерел трактування змісту, його достовірності архів залишав на розсуд майбутніх дослідників, проте явно скомпільовані анкети утилізувалися.

11) *Державний архів Одеської області*. У 2008 р. за даними Л. Левченко, понад 3,2 тис. усних свідчень було зафондовано у 68 справ фонду № Р-8236¹³⁴⁸; у 2010 р. колекція поповнилася ще 38-ма неописаними одиницями (3379 документів)¹³⁴⁹. До записування усної історії у 2007–2009 рр. було залучено соціальних працівників та університетських викладачів, шкільних учителів (і навіть школярів), студентів. Районні архівісти допомогли розшифрувати записи, здійснили комп'ютерний

¹³⁴⁵ Дані люб'язно повідомлені колишнім директором Держархіву Луганської області Миколою Старовойтовим.

¹³⁴⁶ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

¹³⁴⁷ Там само.

¹³⁴⁸ Там само.

¹³⁴⁹ Державний архів Одеської області : [офіц. вебсайт]. Надходження до фондів; Державний архів Одеської області. Фонди радянського періоду та періоду незалежності України. Перелік наявних фондів; Державний архів Одеської області. Ф. Р-8236. Колекція "Голодомор в Одеській області 1932–1933 років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження". Опис № 1. 2008 р. 68 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*; [Державний архів Одеської області]. Звіти заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні з додатками, по районах Одеської області. 5 с. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

набір. Надходження тривали і після 2008–2009 рр.; станом на 2018 р. загальний обсяг усних свідчень, що перебували на державному зберіганні, сягав **3,5 тис. одиниць свідчень**¹³⁵⁰.

Свого часу до відповідного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору ці свідчення не було включено через їх значний обсяг; тоді ж було розпочато підготовку до друку окремого тому серії. За браком коштів роботу вимушено припинили, а зі зміною політичної кон'юнктури – відклали. Лише 2022 р. масштабний археографічний проєкт з оприлюднення величезного масиву усних свідчень (**бл. 1,3 тис. одиниць**) поновився, цього разу – за участі Інституту історії України НАН України. Оскільки до видання було включено винятково свідчення з Держархіву Одеської області, то ми віднесли цей масив свідчень до "архівних", а не опублікованих.

Варто також зазначити, що за межами Держархіву Одеської області, в окремих районних та міських архівах також відклалися локальні масиви свідчень¹³⁵¹. Очевидно, одеську модель концентрації свідчень в архівах низової ланки можна поширити також на інші регіони. Цей рівень – умовно назвімо його *районно-комунальним* – є фактично неосяжним і недоступним: він не представлений на веб-сайтах місцевих архівних установ і підрозділів, подеколи досі не завершено опрацювання матеріалів 15-річної давнини. Адміністративна реформа 2015–2020 рр., що різко скоротила кількість районів (і районних архівів) також, мабуть, не сприяла збереженню та обліку цих матеріалів. Насамкінець можна зробити припущення, що на місцях зберігалися (і подеколи зберігаються) здебільшого копійовані списки свідчень, оригінали яких були впорядковані в колекціях державних архівів областей.

12) *Державний архів Полтавської області*. Документи про голод було включено до фонду № Р-8831 "Колекція документів особового походження з історії краю, м. Полтава Полтавської обл.", 1852–2021 рр. по двох описах. В одному з них (опис 14: "Колекція документів з історії краю. Листи-спогади, надіслані до редакцій газет "Зоря Полтавщини", "Полтавський вісник" та до Державного архіву області про голод, колективізацію та репресії 1933 року на Полтавщині, участь полтавців у Другій світовій війні", 1985–1993 рр.) містяться 22 одиниці спогадів про Голодомор, репресії та колективізацію, надісланих до редакцій полтавських газет¹³⁵². Вочевидь, саме це мала на увазі Л. Левченко, коли у 2008 р. писала про 21 справу-колекцію спогадів очевидців Голодомору, сформовану ще в 1990 р.; також вона згадувала про фондування понад 200 відео¹³⁵³. Інший опис (оп. 26: "Колекція документів про причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років

¹³⁵⁰ Авторка складає подяку за професійні консультації колишній заступниці директора Державного архіву Одеської області Лілії Білоусовій.

¹³⁵¹ Див.: "Я вийшов із смерті...". С. LXXIII–LXXVI.

¹³⁵² Дані надані директором Держархіву Полтавської області Валентиною Гудим.

¹³⁵³ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

на Полтавщині", 2001–2008) містить **понад 1,6 тис. свідчень (85 спр.)**; у колекції також зберігаються списки померлих від голоду, укладені за даними очевидців на 12 686 жителів чотирьох районів (Машівського, Оржицького, Чутівського, Шишацького) області¹³⁵⁴.

13) *Державний архів Сумської області*. Тут ще у 2001 р. було створено колекцію Р-7711 "Голод на Сумщині в 1932–1933 рр." (110 од. зб., **291 свідчення**, записані архівістами області в 1968, 1988–1990, 1997, 2005–2006, 2013 рр.). До фонду включено, окрім самих "анкет-спогадів" очевидців чи їхніх родичів, оголошення в районних газетах, подані районними архівами, з проханням до очевидців Голодомору зголоситися надати свідчення та тематичні статті в районних газетах¹³⁵⁵. За даними Л. Левченко (2008), було зібрано неймовірну кількість – 34 911 усноїсторичних джерел¹³⁵⁶, однак на сьогодні фонд нараховує лише **266 анкет-спогадів** у 90-та справах, систематизованих за районами області¹³⁵⁷.

За окремими відомостями, колекції свідчень були сформовані в архівних відділах Конотопської (2002)¹³⁵⁸ та Недригайлівської районних державних адміністрацій (2006)¹³⁵⁹. Втім встановити, чи були ці колекції включені до збірки свідчень державного архіву Сумської області, наразі не вдалося; Державний архів Харківської області отримував від РДА в його підпорядкуванні дані документи (див. нижче).

14) *Державний архів Харківської області*. Перше надходження до фонду Р-6459 "Колекція документів про голод 1932–1933, 1946–47 років в Харківській області" (17 од. зб., 1993–1994, 2002 рр.) мало місце на початку 1990-х рр. у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору на виконання завдання Головархіву України за участю райдержархівів Харківської області. У 2002–2003 рр. колекцію Державного архіву області доповнено матеріалами, що надійшли від Балаклійської та Кегичівської райдержадміністрацій¹³⁶⁰. Станом на 2008 р. колекція вже нараховувала 57 справ; тоді ж ішлося про майже 5,2 тис. свідчень, зібраних станом на 2008 р. та переданих до архіву¹³⁶¹.

¹³⁵⁴ За даними Валентини Гудим.

¹³⁵⁵ Державний архів Сумської області: Путівник. Т. 1: Путівник по фондах Державного архіву Сумської області / авт.-упоряд.: Л. Покидченко (відп. упоряд.), Є. Антушева, І. Гончарова та ін. ; редкол.: Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Л. Заїка, Г. Папакін, Л. Покидченко ; наук. ред. Г. Папакін ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Сум. обл. Суми, 2002. С. 218. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³⁵⁶ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

¹³⁵⁷ За даними, люб'язно наданими директором Держархіву Сумської області Юрієм Олійником.

¹³⁵⁸ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. С. 821–822.

¹³⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / упоряд. Л. А. Покидченко ; Держ. архів Сум. обл., Сум. облдержадмін., Сум. облрада. Суми : Ярославна, 2006. С. 214–215.

¹³⁶⁰ Державний архів Харківської області : путівник (рукопис) / авт.-упоряд.: Л. Момот, О. Гнезділо, В. Резнікова та ін. ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Харків. обл. Харків, 2008. С. 962. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³⁶¹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

За уточненими даними, описи № 1 і № 2 містять 63 одиниці зберігання (анкети на паперовій основі), опис № 3 – чотири одиниці на дисках. Разом – 67 од. зберігання, що акумулювали **понад 2,8 тис. усних свідчень**. Здебільшого – це бланки анкет, заповнені або власноручно респондентами, або записувачами; серед них – чотири листи до газети "Голос Батьківщини"¹³⁶².

15) *Державний архів Херсонської області*. Фонд № Р-4093 "Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині" складається з двох описів. Опис № 1 включає дві справи; спогади містяться у спр. 1: 58 арк., 2000–2008 рр.; листи очевидців, кількість яких не зазначена¹³⁶³. Опис № 2 містить 145 справ (5295 документи); свідчення зафондовано у 127-ми справах¹³⁶⁴ (кількість очевидців також не зазначена¹³⁶⁵). Для формування справ за описом № 2 було опитано понад 16 тис. осіб. Проте кількість переданих на постійне зберігання інтерв'ю була значно меншою – **понад 4,6 тис.** станом на 2008 р.¹³⁶⁶. Загальна кількість свідчень, з урахуванням першої справи опису № 1 (бл. 30 свідчень), становила **близько 4650**.

Стан колекції після звільнення від російської окупації в листопаді 2022 р. донедавна був авторці невідомий. Можна було припустити, що окупація Херсона росіянами не призведе до втрати цього джерельного масиву, адже першочергові інтереси окупантів ймовірно стосувалися архівних фондів, пов'язаних з імперським минулим регіону. Однак на запит щодо стану зазначеної колекції (фонд № Р-4093) після звільнення міста авторка отримала відповідь: фонд викрадено (лист від 10 січня 2024 р.)¹³⁶⁷. Відтак проблема Голодомору як злочину геноциду в умовах війни набула стратегічного значення. Це призвело до свідомого знищення окупантами відповідних матеріалів, що безпосередньо засвідчують злочини Кремля.

16) *Державний архів Хмельницької області*. У 2005 р. фондом "Україна-3000" було зібрано та передано на зберігання до державного архіву 1230 усних свідчень. Так було започатковано архівну колекцію з усної історичної джерел з голоду. Станом на 2008 р., за різними даними, її обсяг варіювався від 5,300 одиниць ("створено колекцію") до 8289 свідчень ("зібрано свідчень")¹³⁶⁸. На сьогодні у 65-ти справах ф. Р-6459 "Спогади, свідчення громадян про Голодомор 1932–1933, 1946–1947 рр.

¹³⁶² За даними, люб'язно наданими заступницею директора Держархіву Харківської області Тетяною Іванською.

¹³⁶³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933 рр. на Херсонщині. Опис № 1. 2000–2008 рр.

¹³⁶⁴ Решта 18 справ або місять нормативну базу та списки постраждалих, або "акти про неможливість надання свідчень".

¹³⁶⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 рр. на Херсонщині. Опис № 2. 2008 р.

¹³⁶⁶ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 27.

¹³⁶⁷ [Відповідь на звернення про стан фонду № Р-4093]: Державний архів Херсонської області, 10.01.2024. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

¹³⁶⁸ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

на Хмельниччині (колекція)", (1989–2010) оп. 1, нараховується **бл. 3,5 тис. спогадів і свідчень про голод**¹³⁶⁹.

17) *Державний архів Черкаської області* був одним з перших архівів (1994), в якому створили колекцію усних свідчень про голод. Нині вона має назву "Голод на Черкащині в 1932–1933, 1946–1947" (фонд Р-5664, 1988–1993 рр., опис № 1). Первісний обсяг колекції (1523 одиниці) з часом збільшився; станом на 2008 р. у ній нараховувалося понад 7,6 тис. свідчень¹³⁷⁰.

Завдяки даним, нещодавно отриманим з архіву (складаю за консультації щирю подяку директорці Тетяні Клименко), з'явилася можливість провести кореляцію між параметрами фонду станом на 2008 р. і нинішнім обсягом збірки. Ядро колекції склали документи, акумульовані в 1988–1993 рр. (9 справ, що складаються з 70-ти документів на 354-х арк.), зокрема спогади та "анкети очевидців голоду" із семи районів області (з 20-ти тогочасних районів); списки померлих у низці сіл трьох районів; статті та листи до районної преси про голод. Така нерівномірність даних наштовхує на думку, що цей масив з'явився радше завдяки ініціативі знизу, аніж спущеній згори вказівці записувати усну історію. І дійсно, свідчення були надіслані мешканцями області до архівних установ/відділів у відповідь на звернення архівістів через ЗМІ та на індивідуальні прохання. Збереглися деякі прізвища ініціаторів записів свідчень (завідувачка Уманського міського архіву Н. Тихомирова, краєзнавець П. Качалаба), педагоги та учні шкіл Христинівського району. Було записано й спогади про повоєнний голод 1946–1947 рр.¹³⁷¹.

У 1994–1998 рр. архівними відділами та установами області було акумульовано ще 10 справ (65 документів на 178 арк.) особового походження про голод (спогади, анкети та списки померлих)¹³⁷².

2005 р. до опису було додатково внесено 17 справ (96 документів, в т. ч. фотодокументи) на 484 арк. У 2006 р. до фонду долучено "Книгу пам'яті лебединців, які загинули під час Голодомору 1932–1933 рр." зі спогадами про голод. Найбільш інтенсивно комплектування спогадами розгорнулося 2006–2008 рр., коли до опису фонду було внесено 1567 документів-свідчень про голод (31 справа). Подальше формування справ з усноісторичними джерелами мало місце у грудні 2008 – вересні 2009 р.: додалося 356 свідчень (15 справ). Нарешті, у 2010–2018 рр. було зафоновано ще 106 документів (206 свідчень, 10 справ)¹³⁷³.

На сьогодні, за даними облікової документації, в описі № 1 зберігається 121 справа (2679 свідчень). Власне усноісторичних джерел тут нараховується 92 справи, що включають **бл. 2,3 тис. свідчень про голод**. З них 19 справ було сформовано в 1990-х рр. (бл. 130 свідчень), а решта 73 – у 2000-х – 2010-х рр. (2129 свідчень, та

¹³⁶⁹ Дані були люб'язно надані колишнім архівістом із Кам'янця-Подільського Олегом Качковським.

¹³⁷⁰ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

¹³⁷¹ За даними Тетяни Клименко.

¹³⁷² За даними Тетяни Клименко.

¹³⁷³ За даними Тетяни Клименко.

бл. 90 свідчень у 96-ти документах за 2005 р.). Нагадаємо, за даними Л. Левченко (2008), в області було зібрано 7669 свідчень¹³⁷⁴.

Ймовірно, відмінність між даними 2008 р. та нинішнім обсягом колекції пов'язана зі включенням до звітної статистики мартирологів (списків померлих). Припускаємо, такі матеріали становили значний відсоток записаної усної історії в загальному масиві задекларованих 2008 р. 200 тис. свідчень в усіх державних архівах України. Зрозуміло, що такі списки мають суто меморіальний характер і перебувають за межами власне кола усної історичних джерел, що ними послуговуються дослідники Голодомору. Дані, надані Т. Клименко, дозволяють бодай приблизно встановити питому частину справ, що припадає на мартирологи. Так, із 121-ї справи мінімум 32 од. зб. є мартирологами, що становить бл. 15–20 % від загального масиву усної історичних джерел. Якщо екстраполювати цей відсоток на масив усної історії, очікуваний до формування у 2008 р. (бл. 200 тисяч), отримаємо бл. 30 тис. одиниць свідчень, які не є власне усними свідченнями.

18) *Державний архів Чернігівської області*. В архіві зберігається фонд № 9030 "Колекція документів про Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині". Колекція сформована упродовж 1992–2007 рр. Станом на 2022 р. за даними, люб'язно наданими директором Раїсою Воробей, у ньому нараховується **понад 26,4 тис (26 470)** свідчень очевидців та спогадів (158 справ). Показовим є співвідношення масивів джерел різних років надходження. Так, свідчення початку 1990-х рр. складають не більше 5%, решта – записи 2007–2008 рр. Свідчення збирали студенти-історики Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, працівники архівних установ, управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської облдержадміністрації¹³⁷⁵. Такі дані цілком корелюються з обсягами та шляхами надходження накопичених усної історичних джерел з Голодомору, що були представлені Ларисою Левченко (2008): 26 154 документи склали колекцію свідчень, а всього було зібрано 27 256 одиниць¹³⁷⁶. Таке співвідношення дозволяє припустити, що з часом кількість зібраних свідчень могла бути зменшена в результаті експертизи цінності, і на полицях архівних сховищ опинявся дещо менший масив, порівняно із первісним (у даному випадку – меншим приблизно на 5%).

Найменший відсоток утилізованих свідчень (5% у Державному архіві Чернігівської області), у разі його екстраполювання на загальний масив усної історії Голодомору у 200 тис., який передбачалося отримати в кінцевому результаті, дає нам цифру 10 тис. свідчень; вони не увійшли до кінцевого уявного масиву. Екстраполяція найбільшого відсотка утилізованих матеріалів (50 % у Державному архіві Дніпропетровської області) на той самий загальний масив очікуваних свід-

¹³⁷⁴ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

¹³⁷⁵ За даними Раїси Воробей.

¹³⁷⁶ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

чень виводить на 100 тис. одиниць оповідей. Як бачимо, різниця між запланованим (передбачуваним) та фактично переданим до архівів обсягами значна: від 5 до 50%. Такі розбіжності можна пояснити якістю записаних інтерв'ю та різними підходами до проведення експертизи цінності в державних архівних установах:десь намагались зберегти максимальну кількість матеріалів, цілком покладаючись на майбутніх дослідників; в інших архівах приймали лише свідчення про Голодомор, записані із дотриманням високих вимог; десь надавали перевагу спогадам, а не питальникам, що давало можливість уникати "глухих" відповідей ("так" чи "ні"); десь не включали спогади про повоєнний голод.

Незначні за обсягами колекції було сформовано в державних архівних установах у західних регіонах, що під час голоду перебували за межами території УСРР. Дані щодо них включено до зведеної таблиці лише по Волинській області.

У *Державному архіві Волинської області* є колекція, одна з найстаріших такого роду, започаткована 1989 р. ("Спогади громадян про відлуння голоду на Україні в 1932–1933 рр.", 13 справ¹³⁷⁷). Колекція містить 34 одиниці спогадів, записаних у 1990–2008 рр.¹³⁷⁸) і входить як тематичний блок до ф. Р-1261 "Колекція спогадів з історії Волинського краю" (214 справ, 1944–2008)¹³⁷⁹.

Зазначена збірка – єдина в західному регіоні, що "залишила сліди" в обліковій документації та існує й донині. Про інші подібні зібрання за довідковими джерелами відомостей виявити не вдалося. З огляду на незначну кількість таких текстів (загалом їх трохи більше сотні), дані щодо наявності чи відсутності цих колекцій не впливають на загальні обрахунки основного джерельного масиву, зосередженого у "профільних" архівах тих областей, про які йшлося вище.

Є відомості про оформлення дев'яти свідчень, записаних співробітниками Ужгородського національного університету як колекції документів у *Державному архіві Закарпатської області*¹³⁸⁰. 26 свідчень було зібрано у 90-ті роки ХХ ст. та передано до *Державного архіву Львівської області*¹³⁸¹. Однак на сьогодні дані про ці спогади в довідковому апараті зазначених архівних установ відсутні.

У 2007 р. Роман Матейко – один з укладачів книги "Чорна тінь Голодомору над Тернопіллям" (2003) – передав до *Державного архіву Тернопільської області* свідчення та списки очевидців Голодомору. Матеріали утворили 32 справи (127 доку-

¹³⁷⁷ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 16.

¹³⁷⁸ Хаварівський Богдан. Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років. *Архіви України*. 2008. № 5/6. С. 27.

¹³⁷⁹ Державний архів Волинської області : путівник / редкол.: Г. Боряк, В. Гика, І. Костенко, Т. Положенцева ; наук. ред. Г. Бондаренко ; авт.-упоряд.: В. Гика, А. Гурська, І. Вронська та ін. ; Держ. арх. служба України, Держ. архів Волин. обл. Луцьк : Надстир'я, 2011. С. 692. (Архівні зібрання України. Путівники).

¹³⁸⁰ Хаварівський Богдан. Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років. С. 31.

¹³⁸¹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 16–17.

ментів)¹³⁸². У книзі уміщено понад 140 свідчень; ймовірно, всі вони, або принаймні частину з них було включено до складу архівної збірки під назвою "Спогади тернопільчан, які пережили голодомор" (ф. Р-3488, оп. 1)¹³⁸³. Однак у путівнику від 2011 р. ця колекція не представлена¹³⁸⁴.

Отже, підсумкові дані щодо колекцій усних свідчень, зосереджених у регіональних архівах, узагальнені в наступній таблиці:

Таблиця 1

Колекції усних свідчень у державних архівах областей

№	Державний архів області	Підтверджені дані: справи / одиниці свідчень та питальників	Непідтверджені дані: Справи / одиниці свідчень та питальників (Л. Левченко або інші джерела)	Роки
1	Вінницької	85 спр. / бл. 6 тис. од.	- / 23 569	1989–2008, 2013
2	Дніпропетровської	118 спр. / бл. 5 тис. од.	- / 9283 од., 41 відео, 3 аудіо	1990–2009
3	Донецької	Фонд зі свідченнями не було створено; у зв'язку з бойовими діями не видається можливим встановити наявність та обсяг колекції на сьогодні	- / 4,5 тис. од, 19 відео	[2008]
4	Житомирської	134 спр. / -	- / 2897 од., 7 відео	2005–2008
5	Запорізької	27 спр. / бл. 1728 од.	Дані відсутні	2004–2008
6	Київської	бл. 113 спр. / бл. 300 од.	40 000 од., 1200 відео	1989–2008
7	Кіровоградської	Фонд зі свідченнями не було створено	- / 20 832 од.	-
8	Луганської	17 спр. / у зв'язку з бойовими діями не видається можливим встановити наявність та обсяг колекції на сьогодні	- / 4 тис. од.	2008
9	Миколаївської	77 спр. / 13 254 од.	13,2 тис. од., 24 відео, 71 аудіо	2009–2011
10	Одеської	68 спр. / бл. 3500 од.	32 453 од., 10 відео	2008

¹³⁸² Хаварівський Богдан. Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років. С. 27–28.

¹³⁸³ Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. С. 243.

¹³⁸⁴ Державний архів Тернопільської області. Путівник / відп. ред. тому Ю. Гумен ; авт.-упоряд.: Б. Бешнов, Л. Бойцун, О. Бойчук та ін. ; редкол.: Ю. Гумен, Т. Маркевич, О. Савчин, О. Сулима, Т. Фурдак ; Держ. архів. служба України, Держ. архів Тернопіл. області. Тернопіль : Астон, 2011. 370 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

11	Полтавської	85 / 1680 од.	21 од., понад 200 відео/	1990–
12	Сумської	90 спр. / 266 од.	109 спр. / 291 документ, 34 911 од.	1988– 1990, 2005– 2006, 2013
13	Харківської	67 спр. / 2865 од.	57/5190 од.	1993– 1994, 2002, [2008]
14	Херсонської	128 спр. / бл. 4650 од.	147 спр. / 4620 од. ¹³⁸⁵	2000–2008
15	Хмельницької	65 спр. / бл. 3,5 тис. од.	- / 5300 од., відео, аудіо	1989–2010
16	Черкаської	92 спр. / бл. 2300 од.	121 спр. / 2679 документи; 7669 од., 5 відео;	1988– 1994; 2008-2018
17	Чернігівської	158 спр. / 26 470 од.	- / 26 154 од.	1992–2007
18	м. Києва	49 спр. / 4889 арк.	- / бл. 3 тис. од.	2008–2009
19	Волинської	13 спр. / 34 од.	-	1990–2008
	РАЗОМ	бл. 1385 ¹³⁸⁶ спр. / бл. 71 547 ¹³⁸⁷ од., 4889 арк.	455 спр. / 23 4578 од.	

Наведені в таблиці дані дають змогу зробити низку припущень та спростувати деякі некоректні або сумнівні оцінки.

За даними Валентини Борисенко, станом на 2007 р. загалом було зібрано **близько 40 тис. свідчень**¹³⁸⁸. Уже наступного 2008 р. Держкомархів, оцінюючи масштаби роботи архівних установ із записування усної історії Голодомору, подав цифру в **майже 200 тис.** (точніше, 197 222 одиниць свідчень). Очевидно, очікувалося, що в другій половині 2000-х рр. ледь не всі без винятку зібрані свідчення після проведення експертизи цінності в архівних установах увійдуть до складу регіональних архівних колекцій, тож їх обсяг сягне 200 тис. одиниць¹³⁸⁹. У червні 2009 р. голова Українського інституту національної пам'яті Ігор Юхновський підтвердив цю цифру в одному із своїх медійних виступів та навіть навів де-що завищені дані, повідомивши, що "задокументовано" вже 210 тис. свідчень "постраждалих від Голодомору"¹³⁹⁰. Згодом цифра у 200 тис. з'явилась у наукових публікаціях – вона була запущена до наукового обігу¹³⁹¹.

¹³⁸⁵ Після деокупації Херсона в листопаді 2022 р. з'ясувалося, що колекцію було викрадено російськими окупантами; див. вище с. 441.

¹³⁸⁶ Обрахунки виводять на число у 1284 справ; однак з урахуванням відсутньої кількості справ у Держархіві Полтавської області (1680 одиниць спогадів), число наближається до 1300.

¹³⁸⁷ З урахуванням невстановлених точно обсягів колекцій свідчень у Держархіві Житомирської області та Держархіві м. Києва, чисельність свідчень про голод коливається у межах бл. 77 тис. (розрахунки наведені нижче).

¹³⁸⁸ Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років. *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ: ВД "Стилос", 2007. С. 22.

¹³⁸⁹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17.

¹³⁹⁰ Голодомор: 210 тисяч свідчень очевидців... *День*. 2009. 19 черв. С. 3.

¹³⁹¹ Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. С. 31.

Попередній аналіз довідкових та інших джерел дозволяє припустити, що в кінцевому підсумку на державному зберіганні опинилося значно менше усних свідчень: щонайбільше до **100–150 тис. одиниць**. Зменшення обсягу, як зазначалося, пояснюється тим, що в процесі науково-технічного опрацювання знімалися дублі, неістотні (невеликі за обсягом та малоінформативні) або явно скопійовані свідчення.

Однак поглиблене ознайомлення з наявними довідковими ресурсами та консультації з нинішніми й колишніми директорами регіональних архівів, в тому числі й іншими архівістами, вивели нас на ще менші обсяги: обліковою документацією підтверджено наявність в архівах **бл. 77 тис. свідчень (бл. 1300 справ)**¹³⁹². Нагадаємо, що близьку цифру ще 2008 р. подавав Державний комітет архівів України: **понад 67 тис. одиниць** усної історії Голодомору¹³⁹³.

Припускаємо, що можна виокремити три основні чинники, за яких відбулося зменшення кількості свідчень, накопичених у ході загальнонаціонального усно-історичного проекту та переданих/непереданих на державне зберігання до архівних установ України. Першим стала якість зібраних матеріалів. Адже намагання охопити якомога більшу кількість ще живих свідків подій протягом короткого проміжку часу, без належної методичної підготовки учасників, із залученням учнів ледь не початкової школи логічно призвело до низької якості записаних наративів, що подекуди просто не пройшли експертизу цінності.

Другим фактором стала типовість відомостей, що містилися в анкетах. Адже одним із чинників віднесення фізичної особи до джерел формування НАФ є "типовість архівних документів фізичної особи для епохи", а одним із критеріїв проведення експертизи цінності є критерій змісту, зокрема типовість інформації і "її повторення в інших документах"¹³⁹⁴. І якщо спогади були типовими документами для епохи, то критерій повторюваності міг спричинитись до невключення до НАФ низки усноісторичних документів. Заради об'єктивності варто зазначити, що часто йшлося не про документ-спогад, написаний особисто очевидцем голоду, з описом власного життєвого досвіду проживання та виживання під час голоду, а про тисячі аркушів-анкет, з однаковими питаннями, часто з однаковими глухими відповідями "так" чи "ні", без належного оформлення метаданих про інтерв'юера та респондента.

Нагадаємо про складні процеси нашарування в пам'яті різночасових спогадів, у тому числі й повоєнного голоду, коли інтерв'юери не володіли достатніми навичками для сепарування двох голодів у процесі інтерв'ювання очевидців. Показово, в Державному архіві Миколаївської області при експертизі цінності було

¹³⁹² Див. с. 441, 446 щодо відсутності колекції усної історії Голодомору у Держархіві Херсонської області після деокупації міста.

¹³⁹³ Інформаційна довідка про стан виконання державними архівами Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні.

¹³⁹⁴ Про затвердження Правил роботи архівних установ України : наказ М-ва юстиції України від 08.04.2013, № 656/5.

відсіяно 35% свідчень: зібрали 18,5 тис., а залишили 13 тис. Для порівняння, в Дніпрі та Харкові відсоток відібраних на зберігання свідчень становив бл. 50%: в першому випадку зібрали понад 9 тис., з яких лише бл. 5 тис. пройшли експертизу цінності; у другому із зібраних 5190 свідчень на постійне зберігання відібрали 2865.

Третім фактором стало ймовірне включення до звітної документації свідчень, що збиралися не архівістами; вони "прозвучали" як зібрані, але так і не були передані до державних архівних установ. Нагадаємо, що в Державному архіві Кіровоградської області взагалі не було сформовано колекції свідчень. Натомість у другій половині 2000-х рр. у ході реалізації усної історичної проєкції лише одним ентузіастом, викладачем Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (Кропивницький) Світланою Проскуровою було записано не менше сотні інтерв'ю¹³⁹⁵.

Прикметно, впадає в око відсутність 2008 р. як року комплектування свідченнями про голод (або кількох років після 2008-го, з урахуванням часу на опрацювання зібраних матеріалів), коли усна історія, що активно записувалась у 2007–2008 рр., так і не потрапила до обласних архівів (Суми, Кропивницький).

Кілька архівів демонструють найбільше розходження між зібраними та переданими на державне зберігання свідченнями: 130-кратне по Київській та Сумській областях (40 тис. проти бл. 300 та понад 34,9 тис. проти 266 відповідно), 9-кратне по Одеській області (бл. 32,5 тис. проти 3500). У Кіровоградській області, нагадаємо, взагалі не було створено колекції, хоча у звітній документації йшлося про понад 20 тис. зібраних в області свідчень.

Якщо взяти до уваги як відомості про інші усної історичної проєкції по Україні, що починалися задовго до 2008 р., так і виявлені нами місця зберігання колекцій свідчень (бібліотеки, музеї різних рівнів, статусу і категорій), то справді, ми маємо право поширити ситуацію із *непередаванням* на державне зберігання до архівних установ і на решту областей. Тисячі, якщо не десятки тисяч свідчень після 2008 р. залишилися на руках у краєзнавців, істориків, викладачів університетів, шкільних учителів, інших ентузіастів. Вони і досі зберігають їх в особистих архівах; частково продовжується процес їх оприлюднення шляхом публікації статей чи окремих археографічних публікацій.

Частина таких особистих архівів могла бути втрачена через відхід записувачів або неналежні умови зберігання записів; з 2014 р. – через окупацію частини території України, а з 2022 р. – через повномасштабну війну та окупацію інших територій України (як, наприклад, сталося зі свідченнями Оксентія Мусієнка).

Хоча частина свідчень, що не була передана на постійне зберігання, виявилася втраченою для дослідників, все ж передбачувані до включення до Національного архівного фонду України понад 200 тис. одиниць спогадів стали принципово можливими завдяки ініціативам третього Президента Віктора Ющенка. Ми

¹³⁹⁵ За даними Світлани Проскурової.

наводили багато згадок про те, що очевидці голоду воліли мовчати про свій досвід виживання. Саме за каденції цього Президента люди нарешті перестали боятися: медійне середовище було просто "наелектризоване" відомостями про Великий Голод. Індивідуальна пам'ять людей вихлюпувала спогади, що не дисонували із середовищем, а навпаки, гармонійно "вмонтовувалися" в інформаційний простір. Люди відчували, що можна і треба говорити, що їх почують (зауважимо тут важливість ролі держави в особі різного рівня державних органів у "підштовхуванні" людей до пригадування чи забування). Двісті тисяч очікуваних свідчень – це яскраве підтвердження тому.

І нехай їх не вдалося закумулювати в такому обсязі, але 2008-й рік став **роком безпрецедентно масового пригадування** і, відповідно, записування історії Голодомору. Брак фінансових та технічних ресурсів, поспіх, перешкоди методичного характеру, змішування суто наукових завдань записування усної історії та намагання охопити якнайширше коло респондентів для фіксації самого факту голоду в певному населеному пункті, попри напруження неймовірних адміністративних та кадрових зусиль, – усе це не дозволило зробити процес інтерв'ювання бездоганним з точки зору теорії й практики усної історії; ці самі обставини особливо позначилися на оформленні кінцевого продукту інтерв'ювання, розшифруванні записів та передаванні їх на зберігання до державної архівної установи. Загальнонаціональний український проект із записування свідчень 2008 р., безсумнівно, став яскравим феноменом громадянського суспільства, що в подібних масштабах ніколи не мав місця в Україні ані до 2008 року, ані, зрозуміло, після того.

Відтак первісний оптимістичний обсяг свідчень із "захмарними" цифрами по окремих областях (40 тис. у Київській області, майже 30 тис. у Сумській, майже 20 тис. у Кіровоградській) різко скоротився до "притомних" цифр того певного масиву, що залишився в більшості архівів (у 15-ти областях та ДА м. Києва¹³⁹⁶) на зберіганні.

Аналіз даних облікової документації колекцій свідчень дозволяє окреслити низку характеристик масиву усноісторичних джерел Голодомору і, відповідно, становлення усноісторичних проектів та формування колективної пам'яті про голод як ресурсу для записування спогадів про геноцид.

По-перше, можна зрозуміти часові рамки динаміки творення колекцій. Процес формування фондів усноісторичних джерел у різних архівах областей рухався різними темпами, залежно від уже наявного масиву джерел, обсягу зібраних джерел та ресурсів, вивільнених для такої роботи. Зокрема, станом на 2008 р. лише на стадії створення зазначених колекцій перебували сім державних архівів Чернігівської, Житомирської, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської областей та Державний архів міста Києва¹³⁹⁷. Решта ж архівних установ уже мали такі колек-

¹³⁹⁶ В умовах російсько-української війни неможливо верифікувати наявні відомості по Донецькій та Луганській областях.

¹³⁹⁷ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

ції і продовжували їх поповнювати. Зокрема, в дев'яти архівах колекції "вкоринилися" в обліковій документації ще наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр.; у чотирьох – у першій половині 2000-х рр. Однак з точки зору кількості накопичених свідчень, звичайно, 2000-ні роки переважають над 1990-ми.

Щодо хронології формування масиву усної історії, то треба зазначити, що державні архіви у Вінниці, Києві, Сумах, Хмельницькому та Черкасах найпершими почали збирати свідчення про Голодомор – ще в 1988–1989 рр. Більшість колег долучилися до роботи на початку 1990-х рр., а завершили формування колекцій після здвигу 2007–2008 рр., тобто у 2009–2010 рр. Після 2010 р. у зв'язку із зміною політичного режиму тематика Голодомору, як уже зазначалося, різко маргіналізувалася. Дався взнаки і відхід покоління безпосередніх очевидців. Хоча траплялися й винятки: ДА Черкаської області не припиняв роботу над формуванням фонду до 2018 р.

По-друге, можна з певною часткою умовності зробити джерелознавче спостереження щодо того, які саме види усноїсторичних джерел переважали в тих чи інших сегментах загального масиву (анкета-питальник чи спогад, викладений у довільній формі). Припускаємо, що про спогади можна здебільшого говорити до умовного "проєкту Віктора Ющенка" і то в тих випадках, коли для інтерв'ювання не використовувалися анкети. Інколи описи архівних фондів не сепарували спогади від анкет (Миколаївська область), лише в окремих випадках зазначали обидва різновиди усної історії Голодомору (Черкаська область); деякі архівні установи групували такі документи в окремі справи (Вінницька область: 57% справ становлять саме анкети, а 43 – спогади та свідчення).

Дотичним є питання носіїв. Сумна ситуація склалася з відеозаписами інтерв'ю. Відповідно до отриманих з областей даних, Л. Левченко зазначала, що значна частина свідчень була передана до відповідних державних архівів як "відеоматеріали" (це стосувалося восьми областей; у звітах фігурують 1506 одиниць відеозаписів, з них 1200 (!) зафіксовано по Київській області), а також 74 аудіозаписів¹³⁹⁸. Однак облікова документація не підтверджує збереження таких обсягів цього безцінного джерельного масиву. Вдалося виявити згадки про 19 відеосюжетів по Донецькій області. Свого часу вони були передані до Українського інституту національної пам'яті, але на сьогодні у відомчому архіві Інституту їх немає. Одне відео у двох частинах зберігається в Державному архіві Житомирської області.

По-третє, впадає в око хронологія "голодових колекцій". Лише деякі державні архіви областей збирали свідчення і про повоєнний голод (Київська, Харківська, Херсонська, Черкаська області); Дніпропетровський архів, хоча й не відбирав на державне зберігання у 2008–2009 рр. свідчення про повоєнний голод, тим не менше, сформував одну таку справу. Натомість решта областей сфокусувались саме на Голодоморі 1932–1933 рр. Припускаємо, що при цьому для істориків було втрачено певну частину джерельної бази саме щодо повоєнного голоду.

¹³⁹⁸ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 18.

По-четверте, регіональний розріз кількісних параметрів є наступним. Державні архіви п'яти областей змогли акумулювати найбільшу кількість свідчень: Чернігівської (26 470), Миколаївської (13 254), Дніпропетровської (бл. 5000), Херсонської (4650), Одеської (3500). Від двох до трьох тисяч прийняли архіви Харківської (2865) та Черкаської (2260) областей. Фонди обсягом до двох тисяч одиниць накопичили державні архіви Запорізької (бл. 1728) та Полтавської (1680) областей. Зовсім незначні за обсягом колекції (до 300 одиниць) створили архіви Сумської (266) та Київської (бл. 277) областей.

Стосовно двох державних архівів ми маємо дані щодо чисельності свідчень лише у справах: Житомирська область (134 спр.) та міста Києва (49 спр.). На відміну від низки випадків з відсутністю кореляції задекларованого обсягу колекції з фактично створеним, у цих двох випадках виглядає, що обсяг кінцево зафонованих справ містить близьку до дійсності кількість свідчень. За даними Л. Левченко, у Держархіві Житомирської області було зафіксовано відповідну "колекцію", що містила 2897 свідчень. Якщо припустити, що одна справа нараховувала бл. 20 свідчень, то на 134 справи припадає приблизно 2,5–3 тис. свідчень. Отримана умоглядна цифра близька до облікових даних 2008 р. у 2897 свідчень. Подібно, є непідтверджені дані про бл. 3 тис. свідчень у Державному архіві м. Києва; з урахуванням обсягу свідчення в 1–2 арк., можна погодитись, що вказане число цілком корелюється з підтвердженим обсягом 48-ми справ опису № 1 фонду № 1661 у 4889 арк. Тобто до фактично наявних у фондах бл. 71,5 тис. свідчень можна додати бл. 5,8 тис. одиниць із цих зазначених двох архівних установ, і тоді кінцевий обсяг масиву усної історії Голодомору, накопиченого в архівних установах, становитиме **бл. 77 тис. одиниць**.

Загалом же дані зі звітної документації корелюються з фактично накопиченими обсягами в архівах Чернігівської, Миколаївської, Херсонської, Київської, Житомирської областей, що певною мірою верифікує наші обрахунки.

Отже, бл. 70% усної історії (бл. 77 тисяч одиниць) зберігається нині в державних архівних установах, окремі сегменти цього масиву потрапили до бібліотечних і музейних фондів, зібрань громадських організацій. Перші колекції почали формуватись у низці державних архівів областей (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Київська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська) ще в 1988–1990 рр., задовго до того, як держава почала підтримувати усноісторичні проекти в середині – другій половині 2000-х рр., реагуючи на надходження спогадів про голод від очевидців.

3.4.3. Усна історія голоду в бібліотечних, музейних та освітніх закладах

Третім найбільшим компонентом масиву усної історії Голодомору, записаного і акумульованого в Україні, є джерела, що зберігаються в низці музейних та освітніх закладів різних регіонів. До цієї специфічної групи ми свідомо долучаємо також окремі зарубіжні інституційні зібрання усних свідчень,

оскільки шляхи надходження й умови зберігання цих матеріалів, доступу до них і користування ними принципово є подібними.

Загалом про музейні колекції усних свідчень наразі можна говорити вкрай обережно. Адже ми маємо надто фрагментарні відомості про них, і то лише по окремих (а точніше – поодиноких) музейних інституціях¹³⁹⁹. На відміну від державних архівних установ України, де зберігається, як ми встановили, основна частина зібраних і збережених дотепер усних свідчень і до яких забезпечений якщо не фізичний (через COVID-19, а потім через воєнний стан), то принаймні частковий інтелектуальний доступ у вигляді системи довідково-інформаційних ресурсів, зібрання українських музейних закладів, установ та організацій різних форм власності, різних видів і масштабів досі аж ніяк не можуть вважатися повноцінно включеними до сучасного інформаційного середовища. Відповідно, їх фонди і облікова документація не можуть бути опрацьовані в дистанційному форматі. Зазначимо, що з огляду на нинішню ситуацію (воєнний стан, військові дії, окупація частини території України), це можна кваліфікувати скоріше як істотну перевагу над іншими категоріями інституцій пам'яті, що широко представили свої зібрання в загальному доступі у мережі і піддали їх таким чином ризику пограбування або знищення.

Будь-які узагальнення щодо музеїв ускладнюються не лише чисельністю, географічною розпорошеністю, різним статусом і професійною кваліфікацією цих інституцій, але й експозиційним і фондovým розмаїттям. Адже йдеться: і про оригінальні документи часів голоду; і про професійно організовані усноісторичні проекти; і окремі приватні ініціативи із записування та популяризації проблематики; і аматорські шкільні колекції, які створювались переважно з ініціативи краєзнавців, методистів та вчителів історії; і інституційні проекти із записування та оприлюднення свідчень очевидців до роковин Голодомору тощо.

Значні сегменти дрібних місцевих колекцій усноісторичних джерел, вочевидь, втрачені – це стосується шкільних музеїв як найбільш вразливих серед наведених місць зберігання. Інтерв'ю, записані на аудіо- чи відеоносіях не одне десятиліття тому, уже, скоріше за все, втрачені через неналежні умови зберігання плівок. Бомбардування та обстріли шкіл російськими окупантами також напевно призвели до втрат частини таких колекцій. Про якісь колекції ми взагалі не маємо даних – вище уже було згадано про, за словами о. Ю. Мицика, "розпорошені" та зниклі колекції В. Маняка й Л. Коваленко, Спілки письменників України¹⁴⁰⁰.

Зауважимо також, що принаймні в Державному архіві Запорізької області під час формування колекцій свідчень 2007–2008 рр. до архіву передавалася лише

¹³⁹⁹ За даними відкритих джерел, в Україні нараховується близько 5 тисяч музеїв; з них бл. півтисячі мають музейні експонати, які належать до державної частини Музейного фонду України (детальніше див.: Про затвердження переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2021 р. № 1388.

¹⁴⁰⁰ о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933*. Т. 8. С. 6.

частина оригіналів (також і засвідчені копії оповідей), а решта залишалися в експозиціях або фондах місцевих музеїв, у сільських бібліотеках, школах¹⁴⁰¹. Подібна практика, вочевидь, мала місце і в інших областях, але вона не завжди фіксувалась у супровідних документах.

Як уже зазначалося, представлений нижче огляд цієї групи усноісторичних свідчень є вкрай поверховим і фрагментарним; можемо говорити лише про типові до певної міри приклади. В жодному разі не йтиметься про реальні музейні колекції, що для повноцінного аналізу мали б бути обстежені *de visu* в умовах мирного часу. Це завдання виглядає нереалістичним навіть у віддаленій перспективі.

Отже, почнімо з українського сегмента цього масиву усної історії. За місцями зберігання можна виділити три групи свідчень про голод: бібліотечні, музейні та освітні заклади.

До першої групи, що складається з кількох розрізнених бібліотечних сегментів, ми передусім віднесли матеріали Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. (1988–1989) із зібрання Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Загалом архів Комісії складається з трьох частин. Базовий блок з первісною архівною документацією і, припускаємо, з повним комплектом книжкових видань та ксерокопій і сканів різних матеріалів, що були представлені на судових засіданнях, зберігається в Норвезькому Нобелівському інституті в Осло, Норвегія. Це понад 1700 стор. свідчень очевидців і оцінок провідних експертів – спеціалістів у царині терору сталінського режиму, а також понад 7200 сторінок документів, включно з повідомленнями дипломатів та советськими нормативно-правовими документами¹⁴⁰². Друга копія, ймовірно, неповний комплект, що нараховує 63 позиції (за двома переліками), зберігається в Бібліотеці Гарвардського університету (Кембридж, Масс.)¹⁴⁰³. Є два переліки експонатів: під літерою А (11 одиниць, без назви) і під літерою Р (52 одиниці; назва переліку: *Documentary Evidence Exhibits Received by the International Commission of Inquiry into the 1932–1933. Famine in Ukraine*).

Третя копія (також неповний комплект матеріалів) – 53 одиниці – була свого часу передана до Верховної Ради України, а звідти на початку нульових років вона надійшла до Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського; нині зберігається у відділі зарубіжної україніки. Спираючись на викладений у підрозділі 3.1.3 матеріал, можна говорити про копії 633-х публікації в закордонній пресі та бл. 50 свідчень очевидців у складі цієї збірки.

Частину польових записів, зроблених у рамках проекту "Український Голод", о. Ю. Мицик як його керівник та багатолітній викладач НаУКМА передав

¹⁴⁰¹ Державний архів Запорізької області. Фонд Р-6159. Колекція документів "Свідчення жителів Запорізької області, очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні". Опис № 1. 2004–2008 рр.

¹⁴⁰² Див. URL: International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine [Матеріали Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні].

¹⁴⁰³ Див.: Records of the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine / Ukr. Research Inst. Libr., Harvard Univ. (1931–1989).

до відділу рукописів Наукової бібліотеки НаУКМА¹⁴⁰⁴, а також Інституту рукопису НБУВ¹⁴⁰⁵. Записи, використані співупорядницею видань цієї серії Л. Іванніковою, співробітницею Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, було передано за місцем її роботи – до наукової бібліотеки Інституту¹⁴⁰⁶.

Осібнo вирізняється архів австралійського проекту з усної історії Голодомору. Проект з опитування представників української діаспори в Австралії було ініційовано університетом у переддень 50-х роковин Голодомору він тривав до 1994 р. Сформований масив свідчень (зокрема, транскрипти записів 49-ти респондентів, 4 відеокасети та 61 аудіокасета) було передано з Рукописної колекції бібліотеки Австралійського національного університету до Національної бібліотеки Австралії¹⁴⁰⁷. У вересні 2004 – січні 2005 рр. було реалізовано інший усноісторичний проект з Голодомору, в ході якого опитали 41-го респондента. Усі інтерв'ю та їх транскрипти було передано до Державної бібліотеки Західної Австралії, а копії – до фонду "Україна-3000"¹⁴⁰⁸. Як уже було згадано, частина колекцій спогадів фонду "Україна-3000" опинилися в Національному музеї Голодомору-геноциду з 2010 р.¹⁴⁰⁹ та в Державному архіві Хмельницької області¹⁴¹⁰.

Колекція про Голодомор була також акумульована при Візуальному історичному архіві Фундації Шоа Університету Південної Каліфорнії (США). Станом на 1 листопада 2019 р. там зберігалось 789 свідчень про Голодомор¹⁴¹¹.

До другої групи ми віднесли колекції музеїв – державних, комунальних, шкільних, заводських, приватних, громадських та інших категорій. Це, як зазначалося, найбільш розпорошений, найменш доступний і найменш вивчений сегмент усноісторичного масиву. Втім, з-поміж матеріалів цієї групи виділяється найбільша за обсягом спеціалізована збірка, закумульована у фондах Національного музею Голодомору-геноциду. За останніми даними, на початок 2023 р. в ньому зберігалось

¹⁴⁰⁴ о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7. С. 8; о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 4. С. 9.

¹⁴⁰⁵ За даними, люб'язно наданими працівниками архівного відділу Інституту рукопису; до упорядкування архіву вченого ми не можемо говорити про обсяги матеріалів експедицій, організованих за його участі.

¹⁴⁰⁶ о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 4. С. 9.

¹⁴⁰⁷ Ukraine Famine 1932–1933, 1983–1994. *National Library of Australia*. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/3063392?lookfor=Ukrainian%20Famine%20Archive&offset=1&max=5>

¹⁴⁰⁸ Melnychuk Morgan Lesa. "Remember the peasantry": A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it. Theses. ResearchOnline@ND. Australia : The Univ. of Notre Dame, 2010. P. 10, 300.

¹⁴⁰⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 76; їх наявність було підтверджено в. о. генеральної директорки Національного музею Голодомору-геноциду Лесею Гасиджак.

¹⁴¹⁰ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. С. 17–18.

¹⁴¹¹ Gogina Inna. Representations of the 1932–33 Ukrainian Famine in the USC Shoah Foundation's Visual History Archive // Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу. Харків ; Львів, 2021. С. 38–39.

бл. 4 тис. одиниць аудіо-, відеозаписів і транскриптів, записаних на поч. 2000-х – поч. 2020-х рр.¹⁴¹².

Значна їх частина (847 свідчень із 20-ти областей України) оприлюднена на сайті музею в розділі "Свідчення". Транскрипти свідчень споряджені професійно опрацьованими обширними метаданими з чіткою фіксацією місця проживання на час Голодомору, датою і місцем записування інтерв'ю, прив'язкою до відповідних аудіовізуальних матеріалів та фотодокументів, а також (і це чи не головний здобуток цього проєкту) – до інтерактивної карти¹⁴¹³. Ще 240 свідчень з'явилися на сайті Музею як результат експедиції 2020–2021 рр. Польові дослідження проводились у 17-ти областях України¹⁴¹⁴. Масив свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. супроводжують наративи про голоди 1921–1923 (одне свідчення) та 1946–1947 рр. (92 свідчення), що дає можливість проведення різних компаративних студій. База даних, у якій розміщено свідчення, має зручні пошукові інструменти з можливостями пошуку за географічною ознакою (регіон, населений пункт), іменами та ключовими словами.

Національний центр народної культури "Музей Івана Гончара" оприлюднив у мережі 14 експедиційних записів про голод 1932–1933 рр. з особистого архіву дослідниці Олени Чебанюк (опубліковано на сайті музею у 2013 р.; дата записування при публікації не зазначена; свідчення наведені без коментарів і у фрагментах)¹⁴¹⁵.

Спеціалізований комунальний заклад "Музей спротиву Голодомору" Дніпровської міської ради був створений у лютому 2020 р. Одним з напрямів його діяльності зазначено "наукове комплектування музейних фондів"¹⁴¹⁶. Методистом Музею є колишня мешканка с. Бараниківка, що на Луганщині, Віра Аннусова. Через російську окупацію Донбасу у 2014 р. змушена була залишити домівку. Вона була учителем фізики і математики місцевої середньої школи, яка з 1984 р. за власною ініціативою, а з 2005–2006 рр. у співпраці з громадською діячкою і публіцисткою І. Магрицькою записувала усну історію на Луганщині¹⁴¹⁷. За даними заступника директора Музею Олександра Сухомлина, станом на поч. 2023 р. зібрано спогади від 220 осіб. Більшість записано В. Аннусовою в селах Старобільського району (131 од., рукописи та машинописи, 1977–2005 рр.); решта 89 од. – школярами у містах Дніпро та Синельникове¹⁴¹⁸.

¹⁴¹² За даними Лесі Гасиджак.

¹⁴¹³ Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020–2021. *Національний музей Голодомору-геноциду*.

¹⁴¹⁴ Див.: Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua>

¹⁴¹⁵ Спогади очевидців Голодомору: як все було насправді! *Музей Івана Гончара*.

¹⁴¹⁶ Комунальний заклад "Музей спротиву Голодомору" Дніпровської міської ради: Дніпро. Дніпровська міська рада.

¹⁴¹⁷ Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців*. Т. 1. С. 22, 25.

¹⁴¹⁸ Відомості було люб'язно надано Олександром Сухомлином, заступником директора КЗ "Музей спротиву Голодомору" Дніпровської міської ради.

У відділі рукописів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького зберігається частина зібраних студентами НаУКМА у 1990-х рр. анкет-свідчень, долучених до музейної збірки о. Ю. Мициком¹⁴¹⁹.

У березні 2022 р. під час російської окупації був пограбований (дані з відкритих джерел) Василівський історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" у Запорізькій області, що зберігав невеличку збірку спогадів очевидців Голодомору¹⁴²⁰.

У Музеї пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (відкритий 2008 р. при Державному історико-культурному заповіднику "Меджибіж" Хмельницької області) зберігаються оригінали свідчень, зібрані в 1990-х – на поч. 2010-х рр. співробітниками музею, учителем історії та бібліотекарем; частина з джерел була опублікована¹⁴²¹. 12 спогадів було записано від працівників Шевченківського національного заповідника (м. Канів Черкаської області); вони зберігаються в його науковому архіві (фонд № 5, оп. 4, спр. 1–11)¹⁴²².

За повідомленнями у наукових та медійних публікаціях, записуванням та акумуляцією усної історії Голодомору активно займалися співробітники Білоцерківського краєзнавчого музею¹⁴²³, Кагарлицького районного історичного музею¹⁴²⁴, Кілійського історико-краєзнавчого музею¹⁴²⁵, Сарненського історико-етнографічного музею (тут зберігалось до десяти свідчень жителів області, які пережили голод в УСРР)¹⁴²⁶, Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. Виноградського¹⁴²⁷ у Чернігівській області, Олександрівського районного краєзнавчого музею¹⁴²⁸, Хмельницького обласного¹⁴²⁹ та Деражнянського районного краєзнавчих музеїв¹⁴³⁰, а також інших музейних установ і закладів.

Окрему підгрупу становлять шкільні музеї та тематичні експозиції ("кутки", виставки), підготовлені в різні роки учнями. У довідковій літературі вдалося виявити лише фрагментарні відомості про поодинокі колекції спогадів про голод

¹⁴¹⁹ о. Мицик Ю. Від упорядника. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 1. 2-ге вид. С. 12; о. Мицик Ю. Вступ. *Там само*. Т. 4. С. 9.

¹⁴²⁰ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область. С. 828.

¹⁴²¹ о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 10. С. 8, 453.

¹⁴²² Святиня і Голодомор. "Не забудьте ж, бо буде гірко мені і на тому світі..." : док. і матеріали з наук. архіву Шевченків. нац. заповідника. Канів, 2003. 48 с.

¹⁴²³ Музиченко Ярослава. Музей голоду. С. 7.

¹⁴²⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Усна історія : посібник-хрестоматія. С. 27

¹⁴²⁵ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 337.

¹⁴²⁶ Полин голодомору у пам'яті нащадків : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 75-м роковинам голодомору 1932–1933 років в Україні, м. Сарни, 29 листоп. 2007 р. С. 14–22. Дані були люб'язно уточнені працівниками закладу.

¹⁴²⁷ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 392.

¹⁴²⁸ Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір / упоряд.: В. Білошапка, І. Петренко. Кіровоград : Центр.-Укр. вид-во, 2006. С. 208.

¹⁴²⁹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 450. На жаль, детальнішу інформацію навести складно, оскільки в умовах воєнного часу Музей заклав свою сторінку в мережі.

¹⁴³⁰ Мельник В. О., Борейко В. М. Бібліографічний список літератури "Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині". С. 52.

у шкільних музеях кількох областей. Це, зокрема, с. Варварівка, Синельниківський р-н (2009); смт Софіївка та с. Мар'янівка, Софіївського району; с. Кам'янці Апостолівського району (2010)¹⁴³¹ Дніпропетровської області; с. Дачне Біляївського р-ну¹⁴³² (2008) Одеської області; с. Тишкенівка Красноградського району (2002)¹⁴³³ Харківської області; с. Горби Глобинського району¹⁴³⁴ Полтавської області; музей Липівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Талалаївського району¹⁴³⁵ Чернігівської області тощо. Припускаємо, що насправді подібних експозицій було створено сотні, якщо не тисячі, особливо під час підготовки до відзначення 75-х роковин Голодомору у 2007–2008 рр.; адже, за повідомленням Педагогічного музею України, лише шкільних музеїв у країні нараховується бл. 4 тис.¹⁴³⁶ Також можна припустити, що більшість із них було демонтовано і зникло безслідно під час "антиголодоморної" кампанії за президентства Віктора Януковича.

Загалом же доля таких незначних за обсягом колекцій, зрозуміло, залежить від багатьох факторів, включно з політичною кон'юктурою та усвідомлення керівництва важливості таких експозицій, небайдужості учителя історії, наявності відповідного приміщення тощо. За умов воєнного стану, тимчасової окупації східних та південних регіонів України й активних бойових дій важко сказати, наскільки збереженими є такі колекції на сьогодні в зазначених регіонах. Виходячи з логіки дій російських окупантів (перейменування українських назв вулиць, нищення пам'ятників, архівів, музеїв та бібліотек), зрозуміло, що такі колекції, як і інші в інших інституціях на окупованих територіях, відразу мали зазнавати нищення як ворожі ідеологемі "русского мира". До того ж, багато шкільних закладів у прифронтових зонах, як відомо, були просто знищені прицільними обстрілами.

До третьої групи відносимо колекції усної історії в архівах закладів вищої освіти. Наші відомості про них також є вкрай фрагментарними і поодинокими. Відомо, що інтерв'ю, записані свого часу у болгарських селищах Північного Приазов'я (Приазовський, Приморський та Якимівський район Запорізької області), зберігаються в Рукописному відділі Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України при Запорізькому національному університеті; експозиція відкрита для загального користування. Всі інтерв'ю згруповані у фонді № 8 "Етнографічні експедиції" (12 описів)¹⁴³⁷.

Архів кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету зберігав усну історію, записану в ході експедицій по Північному При-

¹⁴³¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 305, 287, 294, 295.

¹⁴³² Там само. С. 386.

¹⁴³³ Там само. Вип. 2. (2008). С. 388.

¹⁴³⁴ Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії. С. 181.

¹⁴³⁵ Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. С. 227.

¹⁴³⁶ Див.: Єфимова Валентина. Шкільні музеї і музейна педагогіка в Україні у першій половині ХХ століття. *Національний педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України*. 02.02.2021.

¹⁴³⁷ Мільчев В. І., Іріоглу Ю. О. "Усні історії" таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років.

азов'ю з 2000 по 2009 рр. Припускаємо, що російська окупація міста спричинилась до знищення цього архіву¹⁴³⁸.

У Центрі усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка бл. 70-ти усних свідчень містять відомості про Голодомор¹⁴³⁹. Свого часу в архіві при кафедрі української літератури і фольклористики Донецького національного університету було утворено колекцію документів "Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років"¹⁴⁴⁰, ці джерела, вочевидь, також можна вважати втраченими після 2014 р. Нарешті, у попередньому параграфі уже згадувалася колекція викладачки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка у Кропивницькому, яка записала не менше сотні інтерв'ю¹⁴⁴¹.

Звісно, окресленими вище колекціями аж ніяк не вичерпується масив усних свідчень, що розглядаються в даній групі. Побіжний огляд поодиноких колекцій усноісторичних джерел Голодомору, акумульованих у музейних, бібліотечних та інших інституціях і недоступних онлайн, засвідчує наявність принаймні 5 тис. одиниць усноісторичних джерел. З урахуванням незареєстрованих і необлікованих матеріалів, розпорошених по численних, але незначних за обсягом державних, комунальних та приватних зібраннях, їх загальний обсяг, за нашими обережними оцінками, може сягати понад 6 тис. свідчень.

Розглянувши основні етапи формування сьогоденного умовного корпусу усноісторичних свідчень та основні сегменти його структури, спробуємо окреслити загальний обсяг цього джерельного масиву, акумульованого в Україні та за її межами упродовж дев'яти десятиліть (1932–2023).

1. Усноісторичні джерела та джерела особового походження початкового (довоєнного) періоду (1930-ті рр.): бл. **2500 одиниць** (з урахуванням фотодокументів – бл. **2600**):

1.1. Усна історія та джерела особового походження за межами УСРР: бл. **1300** свідчень.

1.2. Джерела особового походження в іноземних архівах: мінімум **650** одиниць.

1.3. Джерела особового походження в українських архівах: понад **550** одиниць (щоденники, вірші, листи до органів влади).

1.4. Фотодокументи: бл. **90** одиниць (див. 1.3.3).

2. Усноісторичні джерела воєнного (окупаційного) періоду (1941–1944): бл. **190** свідчень.

3. Повоєнний (діаспорний) період (1945–1991): **понад 700 свідчень** та понад **160** художніх творів.

4. Новітній період записування усної історії (1988–2023): бл. **110 500** одиниць:

4.1. Усна історія в архівах України: бл. **77 000** одиниць.

4.2. Опублікований сегмент масиву усної історії Голодомору: бл. **25 500** одиниць.

¹⁴³⁸ Див.: Константінова В. М. Від упорядника. С. 15. Дослідниця підтвердила припущення щодо ймовірної втрати частини архіву.

¹⁴³⁹ Дані були люб'язно надані співробітниками Центру.

¹⁴⁴⁰ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Донецька область. С. 286.

¹⁴⁴¹ Дані Світлани Проскурової.

4.3. Усна історія в музеях, бібліотеках та ін. інституціях України (паперові колекції, аудіовізуальні матеріали): **понад 6 000** одиниць.

4.4. Усна історія в українських та іноземних музеях, бібліотеках та ін. інституціях (мережеві ресурси): **бл. 2000** од.

Загалом за дев'ять десятиліть створення, оприявлення, записування та публікації усних свідчень та джерел особового походження про трагедію Голодомору в Україні 1932–1933 рр. їх загальну кількість можна оцінити в **понад 114 тис. одиниць**. Зазначимо: обсяг усного наративу є цілком співмірним із документальним сегментом джерельної бази дослідження Голодомору.

Цей безпрецедентно масштабний у світовій історії масив свідчень засвідчує присутність у пам'яті очевидців голоду як зламу, який наступив на фоні голодування, викликаного політикою колективізації (і депортаційними практиками як її невід'ємної складової), мілітаризації (названої про людське око індустріалізацією), згорання українізації в кінці 1932 – на початку 1933 рр., – у зв'язку з конфіскацією продовольчих запасів родини під час повальних обшуків, вичерпанням запасів їжі і неможливістю її знайти, або ж через недостатність харчування за місцем навчання чи роботи. На фоні посилення голодування (перетворення його уже на Голодомор) почалися масові смерті членів родини та односельчан, чого не можна було не помітити навіть тим, хто був краще забезпечений державою.

Спорадичні свідчення про штучно створений голод проривалися за кордоном чи в окупації. Але основний масив було записано уже в Україні – навіть за несприятливих умов, лише за неохочого визнання комуністичною владою голоду. А коли державна політика у сфері історичної пам'яті стала сприятливою, було записано десятки тисяч свідчень (хоча й різної якості, часто – сумнівної). Втім, сукупно масив усної історії, спогадів, щоденників та інших джерел особового походження є незаперечним доказом злочину геноциду, здійсненого (і здійснюваного донині) Кремлем.

Отже, низка закладів, установ та організацій (включно з освітніми), як в Україні, так і за кордоном, стали місцями зберігання колекцій усної історії Голодомору. З-поміж них є установи загальнонаціонального рівня (НБУВ ім. В. І. Вернадського, Національний музей Голодомору-геноциду, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького), а також державні, комунальні, шкільні, заводські, приватні, громадські організації та інші інституції, про які ми здебільшого не маємо детальної інформації, окрім факту наявності в їх зібраннях станом на певний рік певної кількості усної історичних джерел.

Висновки до розділу 3

Протягом 1930-х рр. було створено найбільш варіативну кількість джерел особового походження про Голодомор: листи; відомості про голод, зібрані іноземними журналістами і спеціалістами та оприлюднені у формі статей у періодичній пресі (закордонній та українській) і окремими виданнями; докумен-

ти, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ та іноземних спецслужб; поетичні та прозові тексти, створені у 1930-х роках та під час Другої світової війни; щоденники та щоденникові нотатки. І хоча згодом наймасовішою групою стала усна історія Голодомору (понад 100 тис. одиниць свідчень/спогадів), наведені групи джерел засвідчують: тогочасний світ *знав*, принаймні *чув* про Великий Голод 1932–1933 рр., хоча в багатьох випадках намагався його *не помічати*.

За часів Другої світової війни на українських теренах німецькій окупаційній адміністрації навіть не треба було докладати значних зусиль для вигадування антибільшовицьких тем та гасел – достатньо було просто запозичувати досвід виживання людей під час депортацій, репресій та голодів початку 1920-х та 1930-х рр. (інша справа, що нацистська окупаційна влада не могла повною мірою використати наратив про злочини комуністичної влади проти українців через власну політику на окупованих територіях, що спричиняла і злочинні репресивні акції, і голодування цивільного населення). Преса стала головним майданчиком оприявлення спогадів про голод (бл. 190 публікацій). Зауважимо, що в це число не входять численні статті з категорії "циркулярних" – тих, що поширювалися по різних газетах і містили виклад більшовицької політики в Україні у 1920-х – 1930-х рр., різноманітні пропагандистські кліше, поєднані із закличками їхати працювати до Німеччини, дбати про урожай та ін., або ж наративи про нацистську владу, яка "дбала" про українців.

З певними поправками на стиль подання матеріалу "окупаційний" наратив змістовно цілком співвідноситься і з масивом перших свідчень *довоєнного періоду*, представленим переважно у пресі фаховими журналістами та листами селян, так само, як і з потужним масивом усноісторичних джерел, сформованим в українському еміграційному середовищі у *новоєнний час*. Парадоксально, але наратив часів окупації не надто відрізняється від свідчень кінця 1980-х рр., коли українці могли вже *вільно пригадувати* голод і навіть вшановувати пам'ять загиблих. Втім, багато з них так і не змогли *заговорити* про Голодомор. Ціле покоління травмованих людей – тих, хто його пережив, – мовчало ціле життя, боячись нашкодити родині, передусім дітям та онукам. Загалом же ми можемо виразно зафіксувати тяглість пригадування і намагання свідків оприлюднити свій травматичний досвід виживання за часів Великого Голоду.

У 1950-х – 1980-х рр. переважно у США та Канаді, в умовах несприйняття наративу усноісторичних джерел, що наклалося на чинник конфлікту біженців з СРСР із советською ідеологією, очевидці намагалися донести світові правду про злочини Кремля. Припускаємо, що *довоєнна* кампанія дискредитації свідків голоду та дезінформація могли інерційно справляти вплив на сприйняття відомостей про голод, посилюючи недовіру до наративу про голод у *новоєнну добу*. До того ж, часто анонімна публікація спогадів про голод сприяла укоріненню у свідомості читача, не обізнаного з реаліями советського повсякдення, тези про голод як про подію без чітких ідентифікаційних маркерів, що могло знижувати довіру до оповіді.

Ці чотири десятиліття продемонстрували різні етапи та здобутки (чи їх відсутність) щодо "просування" українською діаспорою (а *не-діаспора* просто була позбавлена такої можливості) інформації про голод у публічний та академічний простір. Інтенсифікація записування усної історії, просування її та відомостей про голод в інформаційний простір відбулася в 1970-х рр., разом із створенням Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій (Альбертський університет), Центру українських канадських студій (Манітобський університет у Вінніпезі) в Канаді, інших дотичних інституцій. Напередодні 50-х роковин Великого Голоду було створено Дослідницький комітет з українського голоду та проведено першу наукову конференцію з голоду (Монреальський університет, Канада, 1983).

З відновленням незалежності Української держави та створенням передумов для подолання страху перед згадуванням про голод очевидці трагедії почали погоджуватись на записування родинної усної історії Голодомору, прагнучи хоча б таким чином провести символічну реабілітацію своїх померлих від голоду рідних. На рівні сільських і регіональних громад активісти відшукували місця масових поховань, встановлювали пам'ятники, самотужки опитували односельчан, фіксували імена та кількість померлих від голоду, видавали спогади про голод, наполегливо уводячи голод до публічного простору та демонструючи потужну ініціативу знизу (в умовах відсутності такої зверху до початку 2000-х рр.). Згодом цю ініціативу "підхопила" держава.

Попри певні недоліки загальнонаціонального проєкту 2007–2008 рр., ініційованого Президентом України Віктором Ющенком, він уможливив накопичення величезного джерельного масиву, що, своєю чергою, дозволило окреслити "територію Голодомору", акумулювати в архівних установах десятки тисяч джерел з проблематики (звісно, різної якості), "спровокувати" безпрецедентно масове пригадування травматичних подій початку 30-х рр., прискорити формування комеморативних практик у незалежній Україні, загалом же – перевести індивідуальну пам'ять про голод у колективну.

Джерела для дослідження Голодомору в новітньому цифровому форматі зазнали еволюції від простих електронних реплік (копій книжкових видань) до *спеціалізованих ресурсів* у вигляді мережевих баз даних з розвинутим пошуковим інструментарієм. Авторка виокремила чотири основні групи таких джерел (спеціалізовані електронні архіви; спеціальні тематичні ресурси; тематичні розділи/сторінки на неспеціальних ресурсах; "живі" свідчення – аудіо- та відеозаписи в мережі). Сукупно вони нараховують, за приблизними оцінками, до 2 тис. одиниць.

Мережеві проєкти стають дедалі популярнішими. Різні інституції в різних країнах докладають значних зусиль для полегшення доступу до корпусу джерел про Голодомор, у тому числі – джерел усної історичної. Водночас досвід *припинення функціонування* джерельних ресурсів у мережі після завершення фінансування відповідного проєкту, *точкового вилучення* матеріалів у результаті зміни політичного курсу в державі або їх *знищення* під час хакерських атак у нульових та десятих

роках нового тисячоліття засвідчив короткотривалість існування та крихкість цього формату ресурсів. Це – новітні виклики, відповіді на які потребують певних організаційних зусиль і матеріальних ресурсів.

Кількісні параметри усної історичної масиви, акумульованої в той чи інший період, широко варіюються. Встановлено такі орієнтовні обсяги джерел особового походження: бл. 2500 за 1930-ті рр.; бл. 190 за 1941–1944; бл. 700 за 1945–1991; бл. 25,5 тис. за 1988–2023 – разом бл. 110,5 тис. одиниць усної історії. Наведені дані є ознакою в індивідуальній пам'яті українців спогадів про Голодомор. І ці споми-ни за сприятливих обставин (зняття заборони на згадування про голод) навіть в умовах німецької окупації та таборах ДіПі записувалися ними власноруч чи інтерв'юерами і оприлюднювалися в той чи інший спосіб.

Наявні в державних архівах колекції усної історичної масиви Голодомору переконливо демонструють переважно планомірну роботу із збирання, науково-технічного опрацювання та введення до наукового обігу архівістами, хоча й з різних часових стартових проміжків – від 1988 до 2008 рр. Пік надходження колекцій пов'язаний з загальнонаціональним проектом з підготування книг пам'яті жертв Голодомору. Попри певні недоліки методичного та організаційного супроводу роботи під час його реалізації вдалося акумулювати найбільший масив усної історичної масиви. Можна впевнено констатувати, що порівняно з іншими темами, його сукупний обсяг на порядок перевищив інші подібні усної історичної масиви колекції (епістолярій та спогади про Другу світову війну, усна історія Револуції гідності, інші усної історичної масиви проекти Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського інституту національної пам'яті, Центру досліджень визвольного руху тощо).

З-поміж близько 200 000 усної історичної масиви джерел, які, як очікувалося, мали б бути акумульованими в 2008 р., до архівних фондів потрапило лише бл. 77 000 одиниць свідчень (бл. 1300 справ). Про долю архівних фондів у державних архівах Донецької і Луганської областей ми наразі не маємо відомостей; у Державному архіві Кіровоградської області відповідна колекція так і не була створена. Зменшення майже втричі реального обсягу матеріалів, що надійшли в кінцевому результаті на державне зберігання, порівняно з очікуваним обсягом, можна пояснити різними обставинами, але передусім це якість записаних свідчень. Саме це не дозволило більшій частині зібраних матеріалів пройти експертизу цінності.

Окрім державних архівів, усну історію Голодомору зберігають сотні музейних, бібліотечних та освітніх установ, громадських організацій. І хоча процес їх оприлюднення спорадично триває, вони не можуть вважатися повноцінно включеними до сучасного інформаційного середовища, доки не буде проведена їх "інвентаризація" – реєстрація і науковий опис.

РОЗДІЛ 4

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УСНИХ СВІДЧЕНЬ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ВИМІР

4.1. Основні інформаційні блоки джерельної бази студій Голодомору. Офіційна документація vs джерела особового походження

У першому розділі було проаналізовано види джерел, доступних на сьогодні дослідникам Голодомору. Простежено динаміку записування спогадів очевидців голоду та інтерв'ювання – від початку Великого Голоду в 1932 р. до фактичного закінчення відповідних усноісторичних проєктів 2023 р. Нагадаємо, що усна історія Голодомору в Україні за советського періоду опинилася під подвійним табуванням як методологічний інструмент історичних студій і водночас як проблематика історичних досліджень. Це спричинило накопичення низки проблем, серед яких, зокрема, брак професійних навичок фіксації інтерв'ю та технічних засобів для проведення такої роботи; прогалини в паспортизації записів; упущення при їх транскрибуванні, так само як втручання в текст наративу під час їх редагування задля кращого прийняття читачем, що призводило до порушення їх цілісності; втрата оригіналів тощо.

Незважаючи на вказані вище недоліки усної історії Голодомору як історичного джерела, такий потужний масив свідчень у понад 114 тис. одиниць дає змогу співставити дані усної історії з офіційною документацією советських органів влади, що відклалася на постійне зберігання в державних архівних установах, а відтак доповнити прогалини з документальних джерел та реконструювати події осені – зими 1932–1933 рр. та весни – літа 1933 р.

Науковці, які багато років безпосередньо стикалися з усною історією голоду одночасно як з проєктом, так і з історичним джерелом, не можуть не звернути уваги на вражаючу подібність як змістовного "ядра" оповідей, так і безлічі дрібних деталей загальної картини голодування в масиві свідчень. Свого часу Джеймс Мейс чи не першим (адже саме він ініціював усноісторичний проєкт у США тоді,

коли в Україні це було ще неможливим) спеціально звертав увагу дослідників на особливі риси інформаційного потенціалу усних наративів – *їх масовість і змістовну послідовність*: "Історичні події своєрідно переломлюються у свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. ... але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав [...] переконливо засвідчує, що жертви не брешуть [...]. Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати"¹.

Членкиня АДГУ та упоряднича двотомника усної історії Олександра Веселова, порівнюючи зміст архівних документів та свідчень про Голодомор, вказувала, що сліди директивних вказівок влади (фактично, маємо лише висловлювання з щоденника Лазаря Кагановича про його подорожі Україною і Кубанню упродовж 1932–1933 рр. та окремі висловлювання вищих партійно-советських чинів) можна реконструювати за даними усної історії якщо не одного, то кількох респондентів². Наприклад, збереглося свідчення про організацію Голодомору на Кубані після приїзду Л. Кагановича в станицю Полтавську, коли негайно було розпущено станичну раду і партійний комітет, станицю було занесено на "чорну дошку", і було створено "комсоди" (комітети допомоги – аналог буксирних бригад в Україні)³.

Інший дослідник – упорядник десяти томної серії усної історії о. Юрій Мицик – також зазначав, що свідчення дають змогу "зафіксувати майже тотожну загальну картину цих подій, що яскраво засвідчує запрограмованість подій «зверху»"⁴.

Для співставлення обох груп історичних джерел з тематики (особового та інституційного походження) ми пропонуємо послідовно виокремити події, відображені в усній історії в різних комбінаціях та різних ступенів повноти, а також розглянути їх за окремими періодами:

1) Дії влади **напередодні** Голодомору (кінець 1920-х – осінь 1932 р.): створення колгоспів, інституту уповноважених, колективізація та "розкуркулення" (радше – депортації), вступ родини до колгоспу, конфіскація нажитого в роки НЕП майна, інвентаря та худоби/птиці, опір діям влади. Такі дані могли надати респонденти, які були на той час хоча б підлітками.

Зазначимо, що в переважній більшості випадків респонденти розмежовували колективізацію та репресії тих років від терору саме початку Голодомору (кінець 1932 р.). Засновниця Архіву УКДДЦ Іроїда Винницька при аналізі зібраних в архіві свідчень про голод також звернула увагу на те, що очевидці не прив'язують Голо-

¹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 8.

² Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. С. 279.

³ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. С. 165.

⁴ Мицик Ю. Від упорядника. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 1. С. 16.

домор до колективізації, яка почалась ще в 1929 р. Натомість вони акцентують увагу на спланованості голоду та його штучній природі⁵. Це є зайвим підтвердженням концепції Станіслава Кульчицького про перехід від загальносоюзного голодування в СРСР до Голодомору в УСРР наприкінці 1932 р.

Якщо усна історія була записана від людей, які на початок 1930-х рр. були дорослими або хоча б підлітками, то вона включає відомості про економічне, соціальне, культурне, родинне життя респондента та громади до колективізації й драматичні зміни у її ході та на етапі завершення; а також, за умови певного освітнього та соціального статусу (наприклад, учитель), і про певні риси політичного життя (зокрема, українізацію).

Нагадаємо, що ми обмежували хронологічні рамки нашої джерельної бази 1932–1933 рр. (за деякими винятками – усна історія, преса, дипломатичні зведення, які однак стосуються Голодомору), не включаючи колективізації та розкуркулення, тому що логічним його закінченням для багатьох родин було вислання на північ СРСР, і такі українці уже не переживали голод особисто. Тим не менше, ми свідомі того, що зміни кінця 1920-х – поч. 1930-х рр. складають контекст Голодомору і в тій чи іншій формі та в різних обсягах "присутні" у свідченнях.

2) Межею, яка означила **перехід голодування в "голодовку"** (тодішній термін, популярний у свідченнях) стали обшуки кінця 1932 р., у ході яких часто вилучались не лише офіційно заявлені зернові запаси, але й продовольство та їжа. Згадки про такі обшуки присутні в наративі навіть дітей, адже це була та межа, за якою родина починала голодувати та втрачати своїх членів. Так само присутній опис намагання родини сховати продукти харчування (якщо таке мало місце) із констатацією, що вижити вдалося саме завдяки захованій їжі, а також розпач через конфіскацію укритих запасів.

Олександра Веселова зіставила відомості архівних документів та свідчень очевидців про події осені 1932 – початку 1933 рр., які були пов'язані з організацією Голодомору. Вона дійшла висновку, що наратив свідчень очевидців подій та інформація офіційних документів указують на навмисну організацію голоду шляхом вилучення зерна й продуктів, фактичного пограбування селян через різні податки та заборони й обмеження свободи пересування. Ще раз наголосимо на важливому висновку дослідниці: та чи інша вказівка влади в цьому контексті знаходила більше чи менше відображення в персональній історії свідка, якщо не в одного, так в іншого очевидця⁶.

3) Вхідження в **тотальне голодування** після обшуку, поєднане з терором проти селян, повторними обшуками, стратегії виживання (включно із канібалізмом), голодування, смертність, поховання (зима – весна 1933 р.). Опис подій у цій часово-подієвій групі залежить від віку респондента. Діти спроможні розказати

⁵ Винницька І., Ісаїв В. Свідки Голодомору: усні історії. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 163–164.

⁶ Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. С. 279.

про те, що відбувалося в їхній родині, близьких родичів чи сусідів. Підлітки були здатні розширити сферу спостережень до друзів та школи, дорослі – до односельчан та родичів за межами села.

4) **Повернення до життя** – переважно влітку (коли можна було споживати те, що вирросло, починаючи з весни 1933 р.: зерно, картоплю, фрукти, ягоди) та особливо після жнив 1933 р., коли почали роздавати зерно чи борошно на трудовні; намагання з'ясувати долі зниклих рідних та усвідомлення втрат; повернення до села/хати; спроби обрахунку померлих.

Крізь всі етапи голодування й виживання під час Голодомору проходить досвід пережитого: розповіді про колективізацію, розкуркулення, створення колгоспів, руйнування традиційного способу життя сільської громади та родини, "голодовку" й смерть. Свідки вказують на психологічний злам як результат прагнення влади розчавити людину як особистість, перетворити ініціативного господаря на покірнього працівника колгоспу. Йдеться також про атмосферу терору, витворену державою на селі та застосування технології геноциду, що втілювалась у життя за допомогою відбирання зерна й продуктів, фізичної блокади, діяльності активістів. Звідси неприйнятні з точки зору моральності та людяності спроби селянина віднайти шляхи для виживання.

Згодом у свідченнях, записаних від дорослих під час Голодомору, присутні "народні" обрахунки смертності. За точку відліку обиралася статистика смертності мешканців села в роки Другої світової війни – і часто розрахунки кількості померлих від голоду виявлялися більшими за втрати на фронті під час війни. Через оповіді про долю людини, ескалацію між державою й селянами присутні оцінки того, що сталося, як і намагання пояснити, хто винен.

"Картина" подій, викарбувана в пам'яті тих, хто вижив, та зафіксована у вигляді усної історії, зокрема в джерелах особового походження (в щоденниках, віршах), є надзвичайно яскравою. Її цінність зростає в міру того, як покоління свідків невблаганно відходить.

Спільним для наративу, незалежно від віку та статусу респондентів, є атмосфера терору, пограбування, загання селян до колгоспів, голодування, страждання родини. Але обсяг інформації, яка міститься у свідченні, як уже зазначалося, прямо пропорційний віку респондента. Доросла людина й підліток мали ширшу територію пересування, не обмежену лише власною родиною, на відміну від дитини, замкненої в межах двору чи вулиці. Старший за віком респондент міг осмислити події, що трапились, вмістити їх у певний контекст, порівняти. Якщо свідок у 1932–1933 рр. був учителем або посадовцем, то ці оповіді можуть містити аналіз та оцінки того, що відбувалося; як правило, такі свідчення містять виклад *передумов* і *наслідків* Голодомору. До специфіки змісту свідчень, переважно записаних від дітей чи осіб, які, хоча й пережили Голодомор у підлітковому чи дорослому віці, але не здатні вдаватися в деталі, слід віднести відсутність чіткого викладу подій, прізвись, точних місць і дат. У свідченнях тодішніх дітей ми фактично не побачимо аналітики. Натомість вони добре фіксують смерть рідних і сусідів,

факти людоїдства, образи активістів та їхнє насильство над родиною, тобто усе, що пов'язане з рідними людьми чи близькими сусідами⁷.

Діти також пронесли крізь життя смаки, запахи й кольори Голодомору. Багато дітей голодної доби (не)можуть виносити запах акації, яку вони вживали задля виживання⁸; не можуть їсти кропиву і зелений суп⁹; пам'ятають: смак і запах буряків¹⁰, лободи і кропиви¹¹; "узвару" з соломи¹²; "глухої кропиви та моху"¹³; "перетертого вареного жолуддя"¹⁴; "трупний запах"¹⁵, у поєднанні зі стогами помираючих¹⁶. Дівчатка проносять крізь життя спогади про одяг, який було відібрано активістами чи обміняно на продукти ("мама сховала чорний з квітами платок у каглу – і там найшли і забрали", 1924 р.н.¹⁷; "материне намисто", вартістю в одну корову, "забрали"¹⁸; "А яку тернову хустку виміняла я за 8 буряків!"¹⁹; "у мене забрали навіть платтячко"²⁰; "і в мене той платок забрали, а я манюня була"²¹; "серги ... за півкіла рису"²²; "... пальтішко в мене було – зняла та жінка, забрала пальтішко"²³).

Закарбувались у пам'яті кольори, пов'язані з екстремальними ситуаціями, зокрема, кольори одягу ("побачила розкопану могилу, у якій лежав хлопець у голубій сорочці, увесь у комахах"²⁴; "Пам'ятаю цвинтар, молодого чоловіка в червоному світері, який копає собі могилу"²⁵; "жінка в синьому халаті хотіла мене з'їсти, але мене врятував брат"²⁶) або очей помираючого: "Закинули на підводу ["напівмертвого чоловіка"], щоб потім не повертатися, і поїхали. Я й досі пам'ятаю, як його сіро-голубі очі вже ледве живим поглядом обвели нас"²⁷.

Якщо ж говорити про свідчення в ракурсі жертва/виконавець, то ми маємо небагато свідчень від членів буксирних бригад, яких змушували ходити з обшуками. Так само обмаль свідчень ідейних активістів – хіба що можна згадати

⁷ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 2. С. 5–15.

⁸ "Я вийшов із смерті..." С. 802, 840, 850, 853, 961, 1287.

⁹ Там само. С. 160, 266, 802, 893.

¹⁰ Там само. С. 120, 615.

¹¹ Там само. С. 529.

¹² Там само. С. 164.

¹³ Там само. С. 580.

¹⁴ Там само. С. 1287.

¹⁵ Там само. С. 167.

¹⁶ Там само. С. 1300.

¹⁷ Там само. С. 964.

¹⁸ Там само. С. 795.

¹⁹ Там само. С. 139.

²⁰ Там само. С. 848.

²¹ Там само. С. 935.

²² Там само. С. 1027.

²³ Там само. С. 1187.

²⁴ Там само. С. 67.

²⁵ Там само. С. 616.

²⁶ Там само. С. 987.

²⁷ Там само. С. 729.

партійних функціонерів Дмитра Заволоку²⁸, який у своєму щоденнику засудив методи проведення хлібозаготівель (за що відсидів у таборах) та Олександра Навроцького²⁹; високопосадовця-неповерненця Віктора Кравченка³⁰; сина агронома республіканського Цукротресту Льва Копелева, який спостерігав голод у Харкові й околиць селах під час хлібозаготівель 1932 р. та весни 1933 р.³¹.

Завдяки масовості свідчень про голод, наданих селянами, стає можливим реконструювати елементи вбивчого механізму, застосованого владою з кінця 1932 р. Так, після обшуків, здійснених однією бригадою, починався трус другою бригадою, а іноді – навіть третьою. І якщо після другої та наступної бригади було виявлено приховані запаси їжі, це призводило до негативних наслідків для тих, хто робив обшук перед ними³². Прикметно, що маємо підтвердження даної політики щодо діяльності бригад з іншого джерела, – Доповідної записки Київського обласного відділу ДПУ УСРР голові ДПУ УСРР, – про зафіксовану німецьким консульством інформацію щодо становища в селах України від 1 березня 1932 р. Наводилась цитата, що бригади "з невеликими інтервалами рухались одна за одною і те, що не вдавалося забрати одним варварам, добиралося іншими"³³. Подібні спостереження очевидців голоду є надзвичайно цінними, оскільки навряд чи можна потрапити на таку офіційну вказівку, зафіксовану в певному розпорядчому документі, адже подібні злочинні накази часто віддавалися в усній формі.

Невіддільним елементом усної історії Голодомору є, на відміну від документів, опис вилучення продовольства – як зернового, так і незернового. Якщо вилучення зерна ще пояснювали потребами хлібозаготівлі, то що можна було сказати про відбирання сушки та квасолі, кваснини та виливання їжі з горщика?

Респонденти також запам'ятали процедуру оподаткування / штрафування з вимогою виконати "план до двору", при тому відзначали її алогічний характер: виплати вимагали доти, доки не лишалось чим платити, і тоді приходили з обшуками: "Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок, та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати все до нитки. Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача? І спалахнув в Україні великий голод, а за ним прийшла смерть"³⁴; або "Це було завдання здати хліб. Опредільоне колічество. Легко було взяти, вони надавали план. Виконали першу заповідь цю. Виконали. Ага, значить,

²⁸ "Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. С. 190–265.

²⁹ Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4. С. 549–550.

³⁰ Див.: Кравченко В. Я вибрав свободу: спогади.

³¹ Копелев Лев. И сотворил себе кумира... / Харьков. правозащит. группа. Харьков : Права людини, 2010. 482 с.

³² Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 6. С. 8.

³³ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. С. 277.

³⁴ "Я вийшов із смерті..." С. 851.

ще є. Другий раз не виконали, а не виконали – значить, порозкрадали. Давай будемо ходити, відбирати”³⁵.

Майже кожне свідчення містить спомин про конфіскацію зерна, що зазвичай вказує на початкову точку процедури повальних обшуків. Згадують респонденти і про одяг, який вилучався разом з їжею. Якщо врахувати, що обшуки тривали з пізньої осені до весни, то стає зрозумілим розпач селян і їхнє запам’ятовування цього факту, адже так обмежувались їхні можливості з пошуку їжі, а отже, виживання.

Подаються також методи діяльності пошукових бригад; переліки вилученого в селян; відомості про походження членів бригад (місцеві чи зайди); намагання селян знайти продукти за межами села; фактор блокади села, доріг, залізничних шляхів, що вели до міст, кордону тощо.

Усні наративи згадують про вимушене повернення в Україну весною 1933 р. тих, хто зміг виїхати за межі республіки і влаштуватись на роботу³⁶. Тим часом з документальних джерел відомо про примусове повернення українців з-за меж УСРР (постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р.), оскільки нестача робочої сили становила загрозу посівній кампанії та збору врожаю.

За грудень 1932 – січень 1933 р., за даними ОДПУ СРСР, з 215 районів усіх тодішніх семи областей УСРР та з АМСРР виїхало понад 85 тис. селян (понад 9200 родин), з них понад 28 тис. колгоспників та понад 40 тис. односібників³⁷. Станом на 24 січня 1933 р. в Центрально-Чорноземній області було затримано 2324 особи переважно з Північно-Кавказького краю та України, більшість з яких "направляється до місця колишнього проживання" – це лише за 3 дні, з 22-го по 25 січня³⁸.

У лютому 1933 р. в сусідній Західній області РСФРР було виявлено 5115 українців, які прибули туди протягом останніх шести місяців. Назад було повернено 4,097 осіб, решта – заарештовані і в розшуку³⁹. Станом на 14 лютого 18 166 українців було повернено до УСРР лише з Центрально-Чорноземної області⁴⁰.

Одеський обком 6 березня 1933 р. порушив питання перед ЦК КП(б)У про виділення землі односібникам, які поверталися в села⁴¹; припускаємо, частина була примусово повернена з-за меж УСРР, адже, наприклад, лише за один день (14 лютого 1933 р.) 271 українців, за даними ДПУ, було повернено з ЦЧО, а за день до того, 13 лютого, 523 українці було затримано транспортними органами ДПУ⁴².

³⁵ Там само. С. 917–918.

³⁶ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 504; 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 348.

³⁷ Голод в СССР, 1929–1934. В 3 т. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. С. 384.

³⁸ Там само. С. 382.

³⁹ Там само. С. 386.

⁴⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 282.

⁴¹ Голод в СССР, 1929–1934. В 3 т. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. С. 386–387.

⁴² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. С. 282.

У січні 1933 р. Одеський обком бив на сполох (є грифи "совершенно секретно" та "особая папка") через "самовільний виїзд" колгоспників та одноосібників області в інші республіки та краї⁴³. Таких селян лише транспортними органами ДПУ станом на 14 лютого 1933 р. в Україні було затримано 31 783 осіб, з них 13 754 колгоспники та 14 673 одноосібники⁴⁴.

Є згадка про т. зв. "поверненців" у службовому документі ЦК КП(б)У. Доповідна записка до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. визначила таких українців як тих, "хто разом з родинами десь блукав весь час, а тепер у значних кількостях повертаються назад у свої села й колгоспи" – і саме їхній стан є "особливо тяжким"⁴⁵. Станом на 16 березня (з 5 по 14 березня) 1933 р. у Нижньоволзькому краї з 1603-х затриманих 865 – українці (це більше половини; порівн. із 26-ма упійманими білорусами), яких було повернено "на місце проживання", із загального числа 2175⁴⁶.

Усна історія відкриває можливість детально розглянути арсенал методів примусу, що використовувала держава в намаганні здолати селян. Це, зокрема, залучення до обшуків односельчан, також учителів, учнівської молоді. Активістами часто ставали лінивці, непрацьовиті та питущі ("У бригади вступали ті, що не робили, раніше не мали нічого, як батраки, батраками їх називали. Оті й пішли, ті пішли перші"⁴⁷). Згадується і про присутність під час трусів так званих "уповноважених"⁴⁸, і про винагороди за доноси⁴⁹.

Як результат, раніше міцна сільська громада ділилася на два ворожі табори, мотивовані однак у більшій чи меншій мірі страхом: втратити доступ до пайків і до робочого місця (і, відповідно, пайка); втратити членство в партії (і, відповідно, пайка); бути розкуркуленим і депортованим; померти від голоду чи приректи свою родину на голодування і смерть через незгоду з владою (неучасть у пошукових бригадах, невступ до колгоспів, недонесення щодо прихованих продовольчих запасів односельцями, страх виявлення захованих продуктів, покарання за намагання їх знайти (підібрати колоски на колгоспному чи власному полі) та смерті від голоду. Советська влада наочно ілюструвала наслідки неслуху: "людей забирали, тих, хто відмовлявся йти на роботу, хто виступав проти комунізму, то тих і забирали, і відправляли до Сибіру. В нас попа в селі вбили прямо на дорозі при всіх, бо він ходив по людях, проповідував"⁵⁰.

⁴³ Голод в СССР, 1929–1934. В 3 т. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. С. 381–382.

⁴⁴ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. С. 282.

⁴⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 771.

⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. С. 346.

⁴⁷ "Я вийшов із смерті..." С. 995.

⁴⁸ Див. наприклад: "Я вийшов із смерті..." С. 523, 1007, 1138, 1236, 1137, 1155.

⁴⁹ Див. наприклад: Предметно-тематичний покажчик (рубрика "доноси"). "Я вийшов із смерті..." С. 1383–1384.

⁵⁰ "Я вийшов із смерті..." С. 995.

Чи не найстрашнішими наслідками соціальної інженерії стали розрив горизонтальних зв'язків та моральна деградація села – коли доносили і шпигували рідні та сусіди: "І що найбільше вражало – ворогами виявлялися свої: родичі, друзі. Вони першими вказували, де саме заховані останній тлумачок зерна, жменька висівок"⁵¹; двоюрідний брат розпитав малу дівчину, де зберігається зерно, і потім забрав його "до останньої зернини"⁵². Уже навіть саме випробовування людини голодом "лама-ло її морально"⁵³, "людина була, як звір. Вона була голодна і ні на кого не зважала"⁵⁴.

Розколу села сприяла і відсутність фіксованої дефініції "класовий ворог". Якщо в основі ідеологічного концепту нацизму лежало поняття "раса", то в основі советського тоталітаризму – "клас", причому поняття "класового ворога" не мало чітких кордонів. Раса визначена певними чіткими параметрами раз і назавжди, створюючи зону безпеки довкола справжніх "арійців". Натомість "класовий ворог" був поняттям інклюзивним; ознаки визначалися владою відповідно до сьогоденних цілей (поляки; багаті селяни та середняки; сільські учителі, священники, німці, селяни-одноосібники) і могли бути пристосовані до будь-яких умов та вимог, які виставляв Кремль, вирішуючи свої геополітичні завдання.

Усноісторичні джерела представляють наступну логічну послідовність факторів/подій, що призвели до катастрофи: намагання загнати селян до колгоспів; терор та арешти; ліквідація традиційного способу життя; надвеликі податки та збори; опір селян колективізації; конфіскація зернових та незернових резервів; конфіскація житла; голодування; смертність; намагання знайти їжу; збирання трупів та їх поховання; ситуація в селі чи у близьких родичів; годування в колективному господарстві під час посівної весняної кампанії; жнива літа 1933 р.

Щодо офіційної документації, то вона не просто відсторонено фіксує відсотки відставання колгоспу чи району при виконанні хлібозаготівельного плану, посівної кампанії чи кількість опухлих селян, виявлених у селі. Це переважно агресивна констатація провалів у роботі на певній ділянці через ворогів ("к-р елемент", "куркулів", "петлюрівців") та відповідною риторикою.

Наведемо відомості, які чітко корелюються в офіційній документації (люди доносили один на одного⁵⁵; старші люди і діти зазвичай ставали першими жертвами голоду⁵⁶; непоховані трупи⁵⁷; знуцання та тортури (встромлені пальці у двері, примус копати для себе самих ями⁵⁸), убивства непокірних, побиття, погрози ув'яз-

⁵¹ Там само. С. 178.

⁵² Там само. С. 496.

⁵³ Там само. С. 193.

⁵⁴ Там само. С. 652.

⁵⁵ З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині / авт. нарис-огляду, уклад. переліку док. та списку фондів Л. А. Покидченко ; Держ. архів Сум. обл. Суми, 2002. С. 5.

⁵⁶ Там само. С. 6.

⁵⁷ Там само; Предметно-тематичний покажчик (гасло "трупи"). "Я вийшов із смерті...". С. 1487–1488.

⁵⁸ З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині. С. 7.

ненням у разі несплати податків; вилучення на поч. 1933 р. продовольства⁵⁹) та усноїсторичних джерелах.

Наведемо приклади тортур, які за спогадами селян застосовувались тоді на селі: "селян... обливали водою, вивозили на мороз, примушували робити... фізкультуру, піддавали колективному роздяганню"; "людей били, розстрілювали, прив'язували до підводи і тягнули"; катування в тюрмі; катування голодом в тюрмі; "закрили її в підвалі на трое суток по пояс у воді" за горщик кукурудзи на насіння; 2–3 дні тримали людей "на допитах у штабі"; "закривали в одній хаті і тримали, як у тюрмі"; "садили голими на лід"; "людей заводили в "холодну"... заливали в кімнату воду – вона замерзала, і люди виморожували ноги"; "закриття на два тижні в темному льосі"; запалення "соломи на спинах селян"; примус людей до нічної праці, "хто засипав, того просто трактором переїжджали"; "виселяли з хати, якщо опирався хтось, висаджували на дах голого; ""дідка" били прямо серед села, а потім ще до тюрми на 8 років"⁶⁰.

Подібно, маємо сухі статистичні дані щодо фіксації дитячої смертності в містах, без аналізу причин появи голодних дітей у містах. Відомо, що станом на 30 травня 1933 р. лише у Харківській області "контингенти дитячих будинків зросли на 14 185 дітей"; у Харкові підібрали 9420 дітей, з них тільки за одну ніч – 700 (відомості на 28 травня 1933 р.)⁶¹. А ось опис ситуації "знизу". У селян був важкий вибір – або плекати надію, що в місті дитину врятують, або вона помре від виснаження по дорозі чи в дитбудинку, або ж слід її назавжди загубиться, або ж намагатися врятуватись усім разом (або померати всім разом): "Щоб ми з братом не померли, нас мати віддала в дитбудинок в м. Балту, згодом перевезли в м. Ананьїв"⁶². Мати віддала двох молодших доньок разом з донькою сусідки в місто, залишивши дітей біля "великого будинку"; мати після подорожі померла, брат помер на роботі в колгоспі біля коней, а респондентку віддали до дитячого будинку⁶³. Часто таких дітей не шукали через смерть батьків⁶⁴, або не могли знайти родичі⁶⁵ через, як складається враження, умисне затирання слідів: "у моїх сусідів померли батьки, а дітей віддали в ясла, аж до війни вони там були, а потім їх розіслали в різні місця"⁶⁶.

⁵⁹ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : зб. док. / редкол.: В. Ф. Боровик (голова), Л. В. Виноградова, О. О. Марущак ; авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Іващенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючковська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (керівник авт. кол.), Г. Б. Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко ; відп. ред. О. О. Марущак ; Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. області. Херсон : ВАТ "ХМД", 2008. С. 87–88.

⁶⁰ "Я вийшов із смерті..." С. 558, 614, 983, 1092, 1204, 1233, 1278, 1286, 1316, 1328, 1310, 1098, 484, 582, 1143.

⁶¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 856.

⁶² "Я вийшов із смерті..." С. 728.

⁶³ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 856

⁶⁴ "Я вийшов із смерті..." С. 1292.

⁶⁵ Там само. С. 1292.

⁶⁶ Там само. С. 1282.

⁶⁷ Там само. С. 1281.

Характерно, що в офіційній документації рівня ЦК КП(б)У навіть можна побачити наслідки повальних обшуків кінця 1932 – початку 1933 рр. в українському селі, що можна трактувати як свідчення продовольчої катастрофи в межах усієї УСРР станом на середину березня. У доповідній записці за підписом першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 17 березня 1933 р. про підготовку до весняної сівби та причини важкого продовольчого стану констатовано, що для надання продовольчої допомоги потрібен "не тільки хліб, а й інші продукти, овочі, картопля, м'ясо, жири і т.п., а децентралізовані заготівлі цих продуктів для районів, які його потребують, йдуть погано [рос.: "из рук вон плохо"]"⁶⁷. Виникає питання, чому весною 1933 р. склалася така катастрофічна ситуація з нестачею продовольства в Україні. Якраз усна історія містить вичерпну відповідь на нього, пропонуючи пояснення причин такого становища.

Ще одним прикладом кореляції даних усної історії з офіційною документацією є наративи, записані, зокрема, в Білорусі, що верифікуються даними про міграційний рух українців в північному напрямку. У фонді архіву ЦК КП(б)У зберігся лист білоруських робітників до ЦК КП(б)У від 15 липня 1932 р. про вплив заморених голодом селян з України. Йдеться про те, що білоруси готові їм допомогти, але організованим чином. У документі вказувалося, що пересування дорогами та залізницями Білорусі значно ускладнено. До того, голодуючі українці жебракують, особливо – на залізничних станціях, виснажені, лежать вулицями білоруських міст, просять хліба в колгоспах⁶⁸. За рік советські спецслужби знову звітували про вплив "куркулів" в Білорусь з УСРР⁶⁹.

Про голодуючих селян з УСРР оповідається в інтерв'ю, записаних на білоруських теренах, зокрема білоруською дослідницею Іриною Романовою⁷⁰. Численні факти спроби втечі селян у сусідню республіку доносять до нас і матеріали, зібрані українськими дослідниками: родина втекла у Білорусь⁷¹; мати влаштувалась на роботу у м. Жлобин⁷²; мати й сестра їхали до Білорусі, але десь у Чернігівській області мати не повернулася на вокзал, і діти її більше не побачили⁷³; через блокування кордону з Білоруссю родини респондентів не змогли вибратися за межі України⁷⁴ та ін. Припускаємо, що таких випадків перетину кордону та здобуття продуктів жебракуванням, обміном чи заробітками могло бути набагато більше, адже не всі респонденти, які на час голоду були дітьми, знали, де і як саме їхні батьки знайшли продукти.

⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 772.

⁶⁸ Там само. С. 235.

⁶⁹ Голод в СССР, 1929–1934. В 3 т. Том 2. Июль 1932 – июль 1933. С. 390.

⁷⁰ Гудзь В., Боряк О. Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті. С. 23.

⁷¹ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 504.

⁷² Там само. Т. 8. С. 169.

⁷³ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша. С. 440.

⁷⁴ Там само. С. 828.

Основним інформаційним блоком офіційних документів стосовно Голодомору, без сумніву, можна вважати хлібозаготівлі. Вони стали водночас причиною, тлом, прикриттям, поясненням та інструментом убивства голодом. Однак офіційні документи представляють лише перший, видимий пласт – офіційно задекларовану потребу держави отримати врожай під час хлібозаготівель. Відтак, використовуючи тільки офіційні документи, дослідник не знайде відповіді на питання, чому надвисока смертність припала на період зими – весни 1932–1933 рр., і куди поділися продукти від безпосередніх виробників цих самих продуктів.

І тут маємо констатувати частковий змістовий розрив між наповненням офіційних документів та спогадами очевидців. Як було показано вище (розділ 2), тоталітарна держава ретельно працювала як над проблемою створення / відтворення історичної пам'яті, так і над її джерельним підґрунтям. Подібно до контролю над пам'яттю, советська держава контролювала процес фіксації подій в офіційному історичному наративі за допомогою цензури та самоцензури щодо вживаної термінології ("продовольчі труднощі", "уражені" райони, "тяжкі" ситуації, "складна продовольча ситуація"; люди "хворі", страждають від "виснаження" та "опухання"). І такий цензурований у той чи інший спосіб наратив (адже додавалась і агресивна риторика боротьби проти "класових" ворогів) згодом трансформувався в ретроспективні історичні джерела.

Звернімося до інформації, що міститься в архівних джерелах про Голодомор. Документи ЦК ВКП(б) (нагадаємо, чим вищий рівень документа, тим менше в ньому буде інформації про голод⁷⁵) містять 270 задокументованих питань щодо України (з них $\frac{3}{4}$ стосувались сільського господарства), розглянутих на 69 засіданнях ЦК ВКП(б) упродовж 1932–1933 рр. (в середньому по 4 питання на кожне зібрання; тематика: посівна, хлібозаготівлі; допомога та позики⁷⁶). До речі, це є зайвим свідченням важливості індустріального та аграрного потенціалу УСРР для Радянського Союзу.

Документи за жовтень 1932 р. – 5 лютого 1933 р. відбивають хід хлібозаготівельної кампанії, під прикриттям і в ході якої й стався Голодомор. Маємо тут документи про блокаду зовнішню (кордонів України) – січень 1933 р. та внутрішню (запровадження паспортів) – грудень 1932 р.

Наступний період пов'язаний з підготовкою до посівної кампанії (весна – раннє літо 1933 р.). Цей період багатий на документи насінневої, харчової і фуражної позики/допомоги та "мобілізації внутрішніх ресурсів".

Низка документів, зокрема про переселенську кампанію кінця 1933 р. з Білорусі та Росії, важливі для усвідомлення масштабу вимирання людей під час Голодомору. Окрема група документів – листування українського вищого партійно-советського керівництва (С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря) із московським

⁷⁵ Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали*. С. 13.

⁷⁶ Там само. С. 7–9.

центром. Вони засвідчують, що українські лідери могли приймати лише рішення, дозволені кремлівською верхівкою.

До документів республіканського рівня належать стенограми та документи зустрічей, конференцій, пленумів політбюро ЦК КП(б)У; обласних, міських та районних комітетів; державних органів; звернень громадян⁷⁷. Упродовж 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У видало понад 650 розпоряджень щодо українського села⁷⁸. Деякі рішення оформлялись спільним документом РНК та ЦК КП(б)У⁷⁹. Директивні листи та телеграми ЦК КП(б)У допомагали втілити в життя виконання інструкцій всесоюзного рівня. Серед ключових питань (таких, що стосувалися або всієї республіки, або її окремих регіонів): виконання розпоряджень, зернові резерви, боротьба за хліб; репресії, включно із запровадженням режиму "чорних дошок". Загалом документи республіканського рівня містять багатий фактаж про голод⁸⁰. Упродовж 1932–1933 рр. з'їзди КП(б)У не скликалися; на пленумах же ЦК КП(б)У (зокрема і в лютому 1933 р.) реального аналізу причин невиконання хлібозаготівель не проводилося⁸¹.

До органу влади, який відігравав певну роль у прийнятті рішень, належить ВУЦВК. Зрозуміло, до нього було багато звернень селян; відповіді на ці звернення лише частково збереглися⁸².

Загалом авторами документів, про які йдеться, виступали члени партії, партійні функціонери, уповноважені, секретарі партійних осередків; саме через їхнє сприйняття подається ситуація в українському селі⁸³. Республіканські виконавчі органи влади, які містять (хоча і частково через лакуни в документах) інформацію про ситуацію в Україні, були наступними: Укрколгоспцентр, Народні комісаріати юстиції, сільського господарства, охорони здоров'я, освіти, Робітничо-селянської інспекції УСРР.

Проте не слід забувати про умови та обставини, в яких створювались та відкладались офіційні документи тих років. Так, до згаданої інспекції з описом голоду в Київському регіоні звернувся з листом комсомолец. Три з половиною місяці органи влади розслідували ситуацію. У своїй відповіді вони не згадали про голод, натомість підсумували, що "пояснення було дано. Справа була закрита"⁸⁴.

Через проблему збереженості архівних документів, спричинену політикою умисного нищення документів епохи Голодомору (1930-х рр.) ми маємо набагато менше інформації від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Те, що лишилося після архівоциду, це переважно низка документів партійних зборів, призначених для публікації, а отже, вони містять лише відкрити, "дозволену"

⁷⁷ Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 9.

⁷⁸ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. С. 115.

⁷⁹ Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали*. С. 21.

⁸⁰ Там само. С. 13–14.

⁸¹ Там само. С. 13.

⁸² Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 21–22.

⁸³ Там само. С. 16.

⁸⁴ Там само. С. 25–26.

партією фактографію. "Недозволену" ж фактографію як частину історії Голодомору доводиться відшукувати передусім в усній історії.

Надзвичайно інформативними, наскільки це можливо в тогочасних умовах, є звіти про ситуацію в сільській місцевості, укладені відділами КП(б)У. ЦК створював тимчасові робочі групи на період деяких кампаній. Так, узимку-навесні 1933 р. інформаційно-посівна група працювала та повідомляла про голодування, опухання, канібалізм. Були наведені відповідні факти, а в підсумку заявлено, що причинами були шкідництво та саботаж⁸⁵.

Документи ДПУ посідають особливе місце у джерельній базі Голодомору. Співробітники трьох відділів ДПУ були мобілізовані в села на той час; отже, мережа чекістів на селі була розгалуженою, що вилилось, як підтвердили дослідники, в досить достовірні⁸⁶ з точки зору фактажу, а не оцінок, повідомлення з епіцентрів голодування. Чекісти надсилали звіти, які чисельно переважають інші види джерел, спродуковані цією інституцією (виходячи із контурів збереженої джерельної бази советської української спецслужби). Іншим видом джерел про Голодомор, які відклалися в результаті роботи спецслужб, є архівно-слідчі справи, в яких можна знайти деталі щодо колективізації, голодування та канібалізму в селі, пропущені крізь призму певної особистості й зафіксовані в щоденниках, нотатках чи поетичних творах.

З одного боку, документи ДПУ багаті на дані щодо форм опору, як активні (повстання, убивства, підпали тощо), так і пасивні (намагання в той чи інший спосіб не виконувати плану хлібозаготівель). В одному документі міститься перелік ворогів советів. Крім куркулів – це середняками, бідняками, головами сільрад та колгоспів тощо⁸⁷.

З другого боку, треба бути обережними з ідеологічними кліше та поясненнями, наданими чекістами. Вони працювали відповідно до офіційної політики того часу та бачили ситуацію в дихотомії "ми ↔ вороги", де останні були перешкодою до побудови "світлого комуністичного майбутнього" і тому мали бути знищені без роздумів і жалю. Саме знищення таких "ворогів" гарантувало роботу і пайок, який міг включати, за свідченням очевидця, "сільодку, масло сльвочне, консерви, крупи, получали всьо ["НКВДисти, міліція вся". – Т. Б.], а люди пухли"⁸⁸; "...комуністи не голодували, вони одержували пайки, вселялися в міцні хати, запосідали командні висоти"⁸⁹.

Найбільш важливі для розуміння Голодомору документи ДПУ – це звіти та оперативні накази голів ДПУ С. Реденса та В. Балицького від 5 грудня 1932 та 13 лютого 1933 рр. про боротьбу з українським "контрреволюційним повстанським

⁸⁵ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 13–14.

⁸⁶ Там само. С. 17–18.

⁸⁷ Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 27.

⁸⁸ "Я вийшов із смерті...". С. 950.

⁸⁹ Там само. С. 98.

підпіллям" та завдання рішучого удару по всіх "куркульсько-петлюрівських" елементах, які викривляють роботу советської влади на селі"⁹⁰.

Низка документів ДПУ збереглася в архіві Міністерства внутрішніх справ України. Документи проливають світло на роботу чекістів щодо втілення советської політики з "соціалістичної трансформації" українського села, міліцейської політики, кримінальних справ та рішень Спеціальних зборів та Трійки⁹¹.

Документи ДПУ досить адекватно фіксували ситуацію голодування на селі весною 1933 р., розмежовуючи при цьому колгоспників та одноосібників. Так, уже 5 березня 1933 р. в Дніпропетровській області, за даними доповідної записки Дніпропетровського обласного відділу ДПУ, колгоспників голодувало 5165 родин (проти 1271 родин одноосібників); опухло 12 582 колгоспники (проти 3629 одноосібників) та померло 1246 колгоспників (проти 454 одноосібників). При цьому зроблено застереження, що серед згаданих колгоспників велика кількість родин, які "активно брали участь" у роботі колгоспу та мають "велику кількість трудоднів"⁹². А 12 березня 1933 р. ДПУ УСРР повідомляло, що в Уманському районі голодує 678 родин колгоспників та 398 одноосібників; "переважаюча кількість голодаючих – колгоспники" (на жаль, з тексту незрозуміло, чи йдеться про Дніпропетровську область, чи про всю Україну); в одному районі Дніпропетровської області "значна частина голодуючих колгоспників – бідняки" (291 родина колгоспників голодує), більшість з яких "виснажені, опухлі та абсолютно непрацездатні"⁹³ та ін.

Ці дані корелюються з наративом усної історичної джерел, які засвідчують проведення обшуків і голодування в обох групах селян. Натрапляємо на згадки про *голодування тих, хто був членом колгоспу*, але також не отримували їжі; ще й обшуки мали місце⁹⁴. Колгоспники отримували пайки, але часто їх було недостатньо: 200 грам хліба за шарування норми в 0,4 гектари⁹⁵; ложка борошна, яку отримували за день роботи в іншому колгоспі, і "так за три дні мої батьки заробляли на маленьку хлібину"⁹⁶; "щодня давали гарячу страву"⁹⁷; "люди вже з голоду (ті, які не хотіли вступати в колгоспи) йшли працювати за мисочку каші на поле"⁹⁸.

Хвороба означала припинення отримання пайка в колгоспі⁹⁹, і мало місце опухання від голоду колгоспників ("батьки працювали за дві кружки кукурудзяної

⁹⁰ Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 29.

⁹¹ Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. С. 28.

⁹² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. С. 306.

⁹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 757–758.

⁹⁴ "Я вийшов із смерті..." С. 14, 586, 911.

⁹⁵ Там само. С. 566.

⁹⁶ Там само. С. 804.

⁹⁷ Там само. С. 856.

⁹⁸ Там само. С. 1355.

⁹⁹ Там само. С. 587.

юшки, невдовзі обоє померли"¹⁰⁰. За неспроможність виробити "мінімум трудоднів" маму "вислали до Сибіру на п'ять років"¹⁰¹. Більше того, держава економила ще й на заробітній платі: "за роботу тоді нічого не платили, а робили за їжу, так і вижили"¹⁰².

Документи обласного рівня є реакцією на документи ЦК КП(б)У з огляду на жорстку централізацію системи прийняття рішень. Ось чому регіональні збірники документів здебільшого акумулюють документи того самого виду, тематики та змісту документів¹⁰³.

Документи місцевих партійних осередків нерідко дублюють документи рівня ЦК. У такому разі офіційна документація другої ланки не є інформативною. Однак інші типи документів є кориснішими. Це звіти до ЦК КП(б)У про ситуацію на селі. Зазвичай осередок рівня району/міста звертається до обласного осередка; обласний – до ЦК¹⁰⁴. Також є відомості, надані відрядженими до сіл службовцями. Тут ми маємо яскраву картину атмосфери підозрливості, страху, насильства, тортур. Є описи знущань над селянами. Показані методи боротьби з ворогами: конфіскація житла, майна, їжі. Іноді відображено тортури над селянами. Такий фактаж, корелюючись з наративом усної історичної джерел, є цілком достовірним¹⁰⁵.

Документи локального рівня також містять відомості про голодування через "продовольчі труднощі". Дійсно, документи цього рівня, незважаючи на офіційну риторику, відображають трагедію українського села взимку 1932–1933 рр., зруйнованого обшуками, конфіскацією їжі, відчуттям страху, терору, арештів, убивств за опір, розрив родинних зв'язків (коли діти чи батьки йшли з села в пошуку їжі або члени родини помирали з голоду), смертність. Інформацію про голод та безвихідну ситуацію селян ми можемо отримати зі звернень членів партії, селян¹⁰⁶.

Відповідно до офіційних документів, послідовність основних подій, пов'язаних з понаднормовою смертністю в першій половині 1933 р., можна визначити таким чином: ситуація голодування в певних регіонах узимку 1931–1932 рр.; посівна кампанія 1932 р.; відставання УСРР у виконанні плану хлібозаготівель протягом сільськогосподарського року (1932); засилання уповноважених для роботи на селі; опір селян на тлі колективізації; зростання незадоволення Сталіна українським керівництвом на трьох рівнях¹⁰⁷, ситуація в республіці та темпи виконання Україною плану заготівлі зерна; листопадові рішення про конфіскацію розданого як

¹⁰⁰ "Я вийшов із смерті...". С. 136.

¹⁰¹ Там само. С. 917.

¹⁰² Там само. С. 1341; див. також: С. 577. Детальніше див.: Предметно-тематичний покажчик: гасло "пайок". *"Я вийшов із смерті..."*. С. 1455–1459.

¹⁰³ Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент. С. 126.

¹⁰⁴ Пиріг Р. Я. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. С. 14.

¹⁰⁵ Там само. С. 13.

¹⁰⁶ Там само. С. 20–21.

¹⁰⁷ Мається на увазі лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Див. детальніше: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. 798 с.; Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. С. 29–30.

аванс зерна на трудодні та дозвіл натурального штрафування картоплею та м'ясом (власне, легалізація обшуків); обшуки на виконання даних рішень; посилення репресій в українському селі; ситуація голодування, опухання та підвищена смертність; канібалізм; намагання селян втекти з села; зростання дитячої безпритульності; позики/допомога на весняну посівну кампанію; використання додаткової робочої сили на селі, включно з організацією переселення з інших регіонів (Росія та Білорусь); успішні жнива.

Такий ланцюжок не пояснює остаточно причини, ходу та інструментів, залучених для реалізації Голодомору як геноциду.

Офіційні документи, датовані січнем 1933 р., практично не містять згадок про вилучення незернових запасів селянських господарств. Як і раніше, в них ідеться про накладання грошових та м'ясних штрафів та виявлення "розкраденого та прихованого хліба"¹⁰⁸. На сьогодні нами виявлено кілька документів, які фіксують факт вилучення незернових запасів у селян після новорічного "привітання" Сталіна. Це, зокрема "Інформаційне зведення Знам'янського райпарткому про організацію роботи з виявлення та вилучення розкраденого та прихованого хліба в районі" (на жаль, дата не зазначена). Відповідно до зведення, на початку січня 1933 р. приховані продовольчі запаси були вилучені в жителів десяти сіл. Крім зерна, вилучали картоплю, крупи, борошно, дерть, квасолі¹⁰⁹.

Аналогічним документом є "Акт про проведення обшуку і конфіскацію продуктів харчування в жителя с. Заміське 3. Жили, складений членами бригади по хлібозаготівлях Заміської сільради Валківського району" від 1 лютого 1933 р. Згідно з наказом "ответственного бригадира" член сільради с. Замішки разом з п'ятьма членами бригади "зробили обшук у гр[омадянина] Жили Захарька Андрійович[а], де відкрили яму, в якій було закопано жита до 3,5 пудів, квасолі до 2 пудів і сушених груш до 2 пудів. Який продукт був із'ятий"¹¹⁰.

Виявлено також дві довідки уповноважених з проведення обшуків і конфіскації майна в мешканців сіл Ворошиловського району Луганського округу від 1933 р. Згідно з однією з них, "у куркуля Надуда з села Ящикове під час обшуку виявлено й відібрано" 10 пудів пшениці, 12 пудів і 10 фунтів борошна, 11 пудів сухарів, 3 пуди свинячого сала, 2 пуди смальцю, 1 пуд коров'ячого масла, 2 пуди 10 фунтів свинини, біля 1 пуду цукру, 40 пудів картоплі" та низку речей, уживаних у господарстві. Іншим уповноваженим у "куркуля" і його сина з села Юр'івка було "відібрано" "жита 6 пудів; кукурудзи 12 пудів; соняшнику 4 пуди ... сала (зіпсованого) 7 кілограмів; сала свинячого – ящик; сиру 1 барило; масла вершкового 15 кілограмів", одяг, взуття та ін. речі хатнього вжитку тощо"¹¹¹. На жаль, відсутність

¹⁰⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 574–575, 620–621.

¹⁰⁹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область. С. 9.

¹¹⁰ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко, О. В. Сафонова, А. В. Скупневська. Харків: Оригінал, 2008. С. 135.

¹¹¹ Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр.: наук.-док. вид. / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ, 2008. С. 216–217.

дати не дозволяє нам однозначно віднести документ до часу вилучення продукції. Однак суть таких обшуків цілком відповідає політиці більшовиків на селі в першій половині 1933 р. і корелюється зі згадуванням повальних обшуків у селянських обійстах.

Зберігся документ, який дозволяє припустити, якою була мотивація повальних обшуків після початку лютого 1933 – на додачу до реалізації "сталінського" новорічного вітання від 1 січня 1933 р. (див. нижче), або ж з огляду на проведення поголовних обшуків у січні і виконання сталінської погрози селянам, які не "повернули" зерно, запропоновано іншу причину для обшуків. Це постанова Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р., яка зобов'язувала райкоми і райвиконкоми "знайти в колгоспах і районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників, які дійсно залишилися без хліба". Задіяний механізм виявлення запасів був нелюдським – їх пропонувалося шукати самим голодуючим, а в разі виявлення прихованого хліба в односельців виконавці мали отримати від 10 до 15 відсотків знайденого зерна¹¹².

Варто зупинитись на ролі "чорних дошок" як одного з інструментів обмеження мобільності селян. Проаналізована нижче (див. підрозділ 4.2) постанова від 18 листопада 1932 р. містила положення про занесення сіл, населення яких саботувало хлібозаготівлі, на "чорну дошку". Офіційно про обмеження пересування селян таких сіл не йшлося. Однак у таких селах створювали спеціальні бригади, куди входили міліціонери, колгоспне керівництво, активісти "... для регулювання руху мешканців цих сіл з метою цілковитого забезпечення заходів економічного бойкоту"¹¹³. Окрім того, застосовувалися локальні бойкоти щодо домогосподарств і осіб¹¹⁴.

Підтвердженням тези Георгія Папакіна про дійовий ізоляціонізм за допомогою чорних дошок¹¹⁵ є такий документ особового походження, як доповідь від 9 травня 1933 р., підготовлена віце-консулом Італії в Москві Леоне Сірканюю. Дипломат на основі аналізу матеріалів місцевої преси та "прямого спостереження" наводив факти "абсолютної заборони покидати межі села або сільськогосподарського підприємства", а також згадував про "обшуки та конфіскацію продуктів" – санкції, які застосовувались до села, занесеного на "чорну дошку"¹¹⁶.

¹¹² Іваненко В., Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: Анатомія злочину в регіональному вимірі. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область* / обл. редкол.: Є. І. Бородін (голова), В. В. Іванченко, Н. І. Капустіна та ін.; авт. кол.: Є. І. Бородін (голова), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті, Дніпр. облдержадмін. та ін. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. С. 23.

¹¹³ Папакін Г. В. "Чорні дошки" в політиці Голодомору-геноциду 1932–1933. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 207.

¹¹⁴ Предметно-темагичний покажчик (гасло "бойкот"). *"Я вийшов із смерті..."*. С. 1366.

¹¹⁵ Папакін Г. В. "Чорні дошки" в політиці Голодомору-геноциду 1932–1933. С. 207.

¹¹⁶ Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933. С. 228.

Блокаду с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області, яке було серед перших, що потрапило на "чорну дошку", змальовує у своїх спогадах його житель: "Це село занесене на "чорну дошку". То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на "чорну дошку", більше пережили, але ми близько міста жили – Павлограда, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, "чорна дошка". Такий стовб і напис "Бойкот..."¹¹⁷. Інше свідчення містить ті самі факти: "Село потрапило на "чорну дошку", патрулі нікого не випускали за межі села. Настав голод..."¹¹⁸.

Збереглося тлумачення на місцях занесення об'єктів на чорну дошку – наприклад, лист секретаря Мелітопольського районного партійного комітету та голови Мелітопольського районного виконавчого комітету до Костянтинівського міжколгоспного осередку, сільради та уповноваженим районного партійного комітету про заходи з "піднесення рівня хлібозаготівель" від 21 січня 1933 р. на основі директиви обкому КП(б)У від січня 1933 р. (вочевидь, йдеться про директиву, яка транслювала на місця т.зв. новорічну телеграму Сталіна від 1 січня 1933 р.), яким пропонувалося вжити низку заходів щодо колгоспу "Радстеп", занесеного на "чорну дошку".

Це такі дії, як-от: вилучення "виданого" колгоспникам хліба (крім тих, хто "чесно та добросовісно виконує державні зобов'язання" й допомагає шукати крадіїв); відшкодування протягом 48 годин з колгоспників боргів по кредитах та іншу заборгованість колгоспу, включно з м'ясним податком. Після закінчення вказаного строку наказано вилучати худобу, домашню птицю та все цінне майно в рахунок погашення боргів, м'ясного податку та натурального штрафу. Водночас встановлювався триденний строк для повернення близько 200 тонн "розкраденого" хліба колгоспом і колгоспниками. У разі невиконання припису слід було застосувати репресії відповідно до закону про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р. До 25 січня треба було повернути натуральні аванси, видані колгоспу. У разі невиконання вказаних приписів для членів партії застосовувалося покарання у вигляді виключення з неї, а для колгоспників – вилучення хліба й штрафування натурою¹¹⁹. Вочевидь, штрафування натурою якраз і означало, судячи зі свідчень очевидців, саме конфіскацію продуктів.

Це джерело є яскравим зразком потужного інструменту смертельних репресій, що їх застосовували до громад та інших "об'єктів", занесених на чорну дошку. Враховуючи жорстко централізований та авторитарний тип системи державного управління того часу, а також логіку дій щодо українських селян з літа 1932 р. (лист Сталіна Кагановичу від 11 серпня), можемо сміливо екстраполювати зазначені заходи на інші населені пункти.

¹¹⁷ Там само. С. 229.

¹¹⁸ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 8. С. 343.

¹¹⁹ Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років). С. 80.

Додамо, що щодо запровадження режиму "чорних дошок" як інструменту посилення терору, відсутні вказівки ЦК ВКП(б) стосовно використання цього виду репресій восени 1932 р. Однак у телеграмі за підписами В. Молотова та Й. Сталіна Нижньоволзькому крайовому комітету 27 листопада 1932 р. є формулювання: "Надсилаємо вам постанову Північкавказкрайкому, прийняту за директивою ЦК". Це доводить, що навіть у випадку відсутності оприлюдненої такої "директиви" ЦК ВКП(б), йдеться про те, що рішення про посилення використання режиму "чорних дошок" не було республіканською ініціативою, а розроблялося нагорі, в Кремлі¹²⁰.

Проблемним є встановлення верхньої хронологічної межі вилучення продуктів. Станіслав Кульчицький вказує на лютий 1933 р.¹²¹. В наративах оповідачі не фіксують точні часові межі початку цього виду каральних дій, а лише згадують про обшуки та вилучення продуктів: "на початку", наприкінці осені чи року, до Різдва, протягом зими¹²². Вилучення збіжжя, інших продуктів фактично охопило й період підготовки до весняної сівби, адже відбувалося збирання насіння на посів та продуктів на годування учасників посівної кампанії. Ці, по суті каральні заходи, стали продовженням "нищівного удару" кінця 1932 – початку 1933 рр.

5 лютого 1933 р. постановою ЦК ВКП(б) було проголошено припинення хлібозаготівель в Україні та збір насіння для весняної сівби. Формально це був ще один привід для "активістів" навідатися до селянських господарств¹²³. На її розвиток було ухвалено оперативний наказ по ДПУ УСРР "Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР" від 13 лютого 1933 р., у якому знову йшлося про виявлення прихованого селянами хліба¹²⁴.

Непрямим свідченням про прийняте нагорі рішення є вказівка надавати допомогу тим, хто страждає від голоду, за рахунок внутрішніх ресурсів. Вперше його було артикульовано у вищезгаданій постанові Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р. Наступною стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня 1933 р., у якій йшлося про дії щодо подолання голоду в Київській області: вжити заходів, що забезпечать пошук та мобілізацію внутрішніх продовольчих ресурсів шляхом самозаготівель, взаємодопомоги колгоспів тощо¹²⁵. Подібне формулювання присутнє в доповідній записці Вінницького обкому ЦК КП(б)У від 18 березня "про продовольчі труднощі в області та заходи щодо надання допомоги голодуючому населенню": "мобілізація" ресурсів у колгоспах та серед колгоспників, зокрема шляхом проведення "децентралізованих заготівель" хліба,

¹²⁰ Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка". *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 45–57. С. 48.

¹²¹ Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933. С. 222.

¹²² Див. детальніше пункт XIII "Хронологічні параметри". "Повсякдення Голодомору: Перелік основних понять, що трапляються в текстах, на означення реалій, акторів, дій". 1933: "І чого ви ще живі?". С. 687.

¹²³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 640.

¹²⁴ Там само. С. 672–684.

¹²⁵ Там само. С. 776–777.

м'яса, картоплі, овочів тощо з прикріпленням району, який потребує допомоги, до більш міцних районів¹²⁶.

Зрозуміло, що статистика продуктів, зібраних такими методами, відсутня. Натомість знайдено документи з різних регіонів України щодо проведення "децентралізованих заготівель". Йдеться, зокрема, про постанову Зміївського райкому КП(б)У Харківської області від 21 березня 1933 р. про надання продовольчої допомоги голодуючим колгоспникам та одноосібникам, де наголошується на відсутності заходів щодо мобілізації місцевих ресурсів¹²⁷. У директивному листі Одеського обкому ЦК КП(б)У та облвиконкому до Миколаївських міськкому партії і міськвиконкому від 27 березня 1933 р. про вжиття рішучих заходів щодо ліквідації голодування населення зазначається, що децентралізовані заготівлі не розпочато¹²⁸. Постанова ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 р. про хід підготовки до весняної сівби та організації продовольчої допомоги населенню Київської області рекомендувала посилити діяльність районів та колгоспів з пошуку внутрішніх продовольчих ресурсів¹²⁹. В інформаційному зведенні Наркомзему УСРР від 14 червня 1933 р. про організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників зазначалося, що в ряді регіонів "не забезпечено мобілізації колгоспами внутрішніх ресурсів продуктів харчування та децентралізованих заготівель, через те низка колгоспів харчами не забезпечена"¹³⁰.

Отже, документи засвідчують, що формальними підставами для подальшого вилучення зернових і/або незернових запасів у селян наприкінці зими та весною 1933 р. була підготовка до посівної кампанії – навіть попри відсутність у селян запасів продуктів. Останні були вилучені шляхом оподаткування, штрафування чи в ході попередніх обшуків.

Проте, як засвідчують усноісторичні наративи, селяни переважно не знали, чи вилучають у них продукти в ході обшуків через заборгованість з виконання плану хлібозаготівель (перша задекларована ціль, пов'язана з обшуками), чи в ході кампанії "децентралізованих заготівель" для підготовки до посівної (друга задекларована ціль, прив'язана до обшуків), чи просто шукають, ймовірно, заховане зерно за сигналом, отриманим від сусіда, чи через дим з комина селянської хати. Зрештою, реальні причини обшуків не мали для них жодного значення, адже такі обшуки та конфіскації продовольства означали одне – голодування, яке майже неминуче призводило до смерті членів родини.

Звернімо увагу на таку специфіку усноісторичних джерел про Голодомор (порівняно з документальними джерелами), як метафоризація та міфологізація окремих сюжетів. Примітно, що наводячи нижчезазначені сюжети, майже ніхто

¹²⁶ Там само. С. 781.

¹²⁷ Там само. С. 793–794.

¹²⁸ Там само. С. 796–797.

¹²⁹ Там само. С. 802.

¹³⁰ Там само. С. 883.

з респондентів не наважився сказати, що бачив це *на власні очі*, – усі лише чули, як про це розповідали. Про що саме?

Першим таким сюжетом є згадка про потоплення пшениці в Дніпрі чи Чорному морі¹³¹. Нам не вдавалося виявити такі дані в джерелах офіційного походження. Така розбіжність пояснюється не хибною пам'яттю, а прагненням дати собі відповідь на питання: чому я пройшов крізь таке? І вочевидь, спостерігаючи, як іноді зерно вивозили потягами; або доценту набивали його в амбари й водночас, будучи свідками обшуків і помирання членів родини або сусідів від голоду, очевидці пробували пояснити штучний характер голоду нищенням зерна. Припускаємо, що могла мати місце й советська пропаганда про потоплення "капіталістами на Заході" зерна.

Другий сюжет пов'язаний з випадками канібалізму. Йдеться про дитячі пальчики/нігті в холодці, яким торгували на базарі. Припускаємо, що такі випадки не були масовими: вони з легкістю видавали злочин убивства дитини, і ті, хто такі холоднокрівно переступили межу, мали б розсудливо подбати про власну безпеку. Крім того, "готову страву" треба було доправити на базар до місця продажу, – а людина, яка перебуває у стані глибокого психічного розладу (як, наприклад, мати-вбивця), навряд чи була здатна на таке.

Третій включає такі описи як-от: руки, простягнуті з ледь притрушених землею могил¹³²; стогін живих з ям ("земля дихала"¹³³), де ховали мерців.

Четвертий сюжет фокусується на забитих зерном коморах, на які перетворювали реквізовані людські хати. В одній половині хати, за свідченнями, зберігалося збіжжя, а в другій – конали з голоду селяни¹³⁴. Факти вилучення житла під комори широко відомі, але важко припустити, що "розкуркулених" залишали жити в тих самих будівлях, що були у них конфісковані для зберігання зерна.

Такі елементи усноісторичного наративу про голод, передані за чутками та оповідями зі слів батьків чи сусідів, відображають або реальні, загальновідомі і незаперечні факти (канібалізм, поховання ще живих людей, зберігання під охроною зерна, вочевидь, завезеного на потреби посівної, бо зерно врожаю 1932 року було вивезено з України), що були частково відображені в документальних джерелах (канібалізм, вивезення зерна), або ж намагання очевидця пояснити намір, який він бачив у діях влади (вилучення продовольства з метою доведення до голодної сметри).

Припускаємо, що включення перерахованих сюжетів до наративів має своєрідний терапевтичний ефект для психіки особи, яка пережила травму; це своєрідний захист через множення досвіду й перенесення *свого*, індивідуального переживання в *колективне*, роблячи його таким чином "не-своїм", "чужим". Саме цим можна пояснити часте повернення респондентів до таких сюжетів.

¹³¹ "Я вийшов із смерті...". С. 508, 622, 766, 795, 892.

¹³² Там само. С. 176, 814.

¹³³ Там само. С. 281, 615, 1285.

¹³⁴ Там само. С. 1111.

Насамкінець нагадаємо, що ще одним інформаційним елементом, який найповніше представлено у свідченнях, є смертність. Якщо відкинути оціночні судження про загальноукраїнський розріз смертності в 7–10 мільйонів, то фактично кожне свідчення містить згадку про померлих членів родини, близьких чи сусідів. Наведемо лише кілька з сотні тисяч усноісторичних джерел: у сусідській родині "в голод померли всі діти [шість] і батько, а мати зійшла з розуму"¹³⁵; "у батькового брата Панаса було 10 дітей, 9 померло"¹³⁶; "З 12 дітей біля матері залишилося двоє"¹³⁷; "за один місяць моя родина втратила вісім чоловік"¹³⁸; "Від голоду в сім'ї померли: сестра Ганя, брати Іван та Трохим, мама Уляна, батько Михайло", а сама респондентка опинилася в інтернаті¹³⁹.

Відомості про кількісні параметри смертності, що наводилися у свідченнях, свого часу стали предметом уваги Володимира Сергійчука¹⁴⁰.

Усну історію Голодомору вирізняє її антропоцентричність, особливо в порівнянні з документальними джерелами початку 1930-х рр. Кожне свідчення містить якщо не детальний опис, то хоча б згадку про те, як родині вдалося вижити, – стратегії виживання, про які в документальних джерелах трапляються лише спорадичні чи узагальнені згадки (втечі, крадіжки).

Усноісторичні джерела творять простір людяності, описуючи випадки допомоги та гідності не лише з боку рядових селян, але й голів комун, бригадирів, активістів, охоронців та ін. (намагання чинити опір, нехай пасивний, шляхом відмови від участі в бригадах; надання допомоги односельчанам; "непомічання" охоронцями крадіжок зерна з поля або комор тощо).

Усна історія дозволяє реконструювати механізми соціальної інженерії, коли голод став тим криголамом, що зніс моральні та етичні запобіжники, зруйнувавши українську традиційну культуру та ідентичність і поклав початок творенню "советської людини" та української советської культури – "національної за формою, більшовицької за змістом" у новій советській українській республіці, перейменованій на УРСР кількома роками після Голодомору – після остаточного "розгрому націоналістичної контрреволюції" (Павло Постишев, 1934).

Зіставлення документальних джерел та усної історії дає підстави стверджувати, що можливе паралельне прочитання офіційної документації советських органів влади та усної історії – тоді лакуни в одній групі принаймні частково можуть "перекритися" джерелами іншої групи; при цьому відкриваються можливості для верифікації низки даних.

¹³⁵ Там само. С. 562.

¹³⁶ Там само. С. 800.

¹³⁷ Там само. С. 851.

¹³⁸ Там само. С. 1348.

¹³⁹ Там само. С. 268.

¹⁴⁰ Див.: Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. С. 254–255.

4.2. Оприявлення механізму геноциду в документальних джерелах і свідчення про конфіскацію незернових запасів в усній історії

Інтенсивний розвиток студій з Голодомору в Україні, починаючи з 2000-х рр., засвідчив серйозні зрушення стосовно розуміння механізму здійснення геноциду. Адже на початку досліджень тематики з кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. йшлося переважно про вилучення зерна як безпосередньої причини голодування та смертності. Поступово, з накопиченням усної історичних джерел, стало зрозуміло, що саме тотальне позбавлення мешканців сіл УСРР запасів харчів перетворило голодування на Голодомор. Вилучення хлібних зернових культур задля хлібозаготівель існувало від початку колективізації, призводило до голодування, але воно не відкладалось у колективній пам'яті як докорінний злам звичного способу життя, навіть напівголодного. А от повселюдна конфіскація усіх продуктів є наріжним каменем переважної більшості наративів усної історії з окресленої проблеми.

Стурбованість Кремля ситуацією в Україні оприявилась 2 липня 1932 р. у зв'язку з проведенням Всеукраїнської партійної конференції, куди за наполяганням Й. Сталіна були делеговані В. Молотов та Л. Каганович для прийняття рішень, потрібних вождеві¹⁴¹. Тоді ж Й. Сталін артикулював своє незадоволення В. Чубарем та С. Косіором, висловлюючи "переконання" в потребі зняття обох. 6 липня поплічники Сталіна надіслали йому лист з пропозиціями щодо кінцевих рішень, зафіксованих у рішеннях конференції¹⁴².

26 липня¹⁴³ Сталін написав листа Л. Кагановичу з викристалізованими пропозиціями щодо підготування закону про охорону соціалістичної власності: він має складатися з трьох розділів, два з яких будуть регулювати охорону саме колгоспної власності та передбачати покарання за агітацію проти вступу до колективних господарств, а прийняття закону дасть змогу ОДПУ діяти "на законній підставі", а не "свавільно"¹⁴⁴.

Обґрунтуванням посилення репресій щодо діяльності, спрямованої проти колгоспного руху, стала спільна постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Відтепер за розкрадання майна (в тому числі колгоспного) передбачався розстріл з конфіскацією майна; за наявності

¹⁴¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 225–226.

¹⁴² Там само. С. 231.

¹⁴³ Перше повідомлення про потребу прийняття такого закону виявлено у листі І. Сталіна В. Молотову та Л. Кагановичу від 20 липня, а потім у другому листі не раніше 24 липня 1932 р.. Детальніше див.: Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 257–258, 263–264.

¹⁴⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 272–273.

пом'якшувальних обставин – не менше 10-ти років "позбавлення волі"; амністія була заборонена; агітація проти вступу до колгоспу була прирівняна до "державних злочинів" і мала каратися терміном від 5 до 10 років ув'язнення "в концен-траційному таборі"¹⁴⁵.

Точкою відліку для наростання рішень, що диригували Голодомор, став лист Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Цей документ проливає світло на ступінь роздратування Й. Сталіна станом справ в Україні і фактично обгрун-товує подальшу комбінацію рішень та дій, які й запрограмували Голодомор як штучний голод із максимально можливою кількістю жертв. Цей документ є уні-кальним не тільки тим, що містить висловлювання Й. Сталіна в передголодо-морний період. Передусім лист важливий тим, що він є **документом особово-го походження**, тобто таким, який не призначався для оприлюднення, а отже, дозволяв "вождю" не приховувати емоції та бути відкритим із своїм поплічни-ком Л. Кагановичем.

Сталін писав: *"Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. [...] Плохо по линии советской. [...] Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике как Украина.*

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте ввиду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тыс. членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, након-ец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей.

Так дальше продолжаться не может.

Нужно: [...]

Поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в насто-ящую крепость СССР, в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть"¹⁴⁶.

Як бачимо, незадоволення Сталіна стосувалось усіх складових владної верти-калі – партійної і советської (тут нагадаємо про висловлене ним ще 2 липня, місяць тому, його незадоволення очільниками РНК УСРР В. Чубарем – советська "лінія", та першим секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором – партійна "лінія"), а також чекістської. Голодомор та супутні репресії якраз і вкладаються в намагання пере-творити УСРР на "зразкову республіку", передусім безпечно для влади.

¹⁴⁵ Там само. С. 282–283.

¹⁴⁶ Лист Й. Сталіна до Л. Кагановича про проблеми у партійному керівництві України. 11 серпня 1932 р. Див.: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. С. 273–274. З огляду на важливість доку-мента, а також задля збереження всіх мовленнєвих нюансів вважаємо за необхідне навести його мовою оригіналу.

Хронологічно наступною директивою (хоча за логікою дій пов'язаною логічно з постановою від 7 серпня 1932 р.) стала таємна інструкція від 13 вересня 1932 р., яка наполягала на застосуванні покарання у вигляді розстрілу для куркулів¹⁴⁷.

Наступним компонентом політики, яка перетворювала голодування на Голодомор, стала система натурального штрафування, яка склалась наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. "Винахідниками" цього інструменту, як і режиму "чорних дошок", були Йосип Сталін, Лазар Каганович та В'ячеслав Молотов¹⁴⁸.

Хвилю ревізій кінця 1932 р. спричинила низка директив. Перша з них, яка накреслила напрям репресій, була у вигляді Інструкції. Можна припустити, що цей директивний документ став формальною реакцією на телеграму ЦК ВКП(б) і РНК СРСР за підписами В. Молотова та Й. Сталіна від 8 листопада 1932 р. крайовим і обласним комітетам ВКП(б), зокрема і ЦК КП(б)У, яка погрожувала, у випадку відсутності "справжнього перелому" протягом першої половини листопада в хлібозаготівлях, застосувати "репресії, аналогічні репресіям на Північному Кавказі"¹⁴⁹. Заздалегідь продумана запрограмованість на запровадження системи натурального штрафування знайшла вияв у прийнятті вищезазначеної постанови трьома днями потому; керівництво вирішило не чекати формального завершення "першої половини листопада" (15 число).

Подібно до телеграми від 8 листопада, яку російські історики сором'язливо не оприлюднили, нам також невідомий достеменний зміст директиви за підписами Й. Сталіна та В. Молотова, надісланої того ж дня, про повне припинення з 8 листопада відвантаження промислових товарів в УСРР¹⁵⁰.

Згідно з Інструкцією від 11 листопада до одноосібників, які не виконували плану із хлібозаготівель, могли бути застосовані вилучення хліба, штрафування, виселення за межі району чи області, притягнення до судової відповідальності, позбавлення земельних ділянок, судові репресії, припинення відпуску промислових товарів, стягнення обов'язкових грошових платежів, продаж майна¹⁵¹, тобто вже йшлося про каральні заходи "чорної дошки".

При цьому в Інструкції було наведено градацію покарань одноосібників. Найменшою провинною визнавалося таке: "Злісно ухиляються чи не виконують плану", що мало вирішуватись стягненням хліба і грошових платежів, а також припиненням відпуску промтоварів. Обтяжувальною щодо ухилу та/або невиконання плану обставиною визнавався продаж хліба (додатково треба було сплатити штраф у розмірі риночної вартості незданого хліба) та "підривна робота" (виселення за

¹⁴⁷ 1932 – ухвалено закон "про п'ять колосків". *Історичний календар*. Серпень 7, 1932 / Укр. ін-т нац. пам'яті.

¹⁴⁸ Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка" С. 49, 53; Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 277.

¹⁴⁹ Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка". С. 49–52.

¹⁵⁰ Там само. С. 53.

¹⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 383–386.

межі районів чи області). Закопаний хліб прирівнювався до шкідництва, що каралося репресіями та виселенням¹⁵².

Ця постанова/інструкція була доповнена положеннями розділу 4 "Про хлібозаготівлі в одноосібників" постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. "Про заходи з посилення хлібозаготівель". Йшлося про штрафування одноосібників шляхом вилучення м'яса та картоплі в обсязі 15-місячної і річної норми відповідно, та з правом подвоєння штрафу; про збирання позик, наданих колгоспами; створення бригад з колгоспників¹⁵³.

Згадана постанова стала другою інструкцією, яка спонукала до практичних дій. Її, відповідно до наданих Сталіним інструкцій, було підготовлено В. Молотовим у Харкові та надіслано на узгодження до Кремля¹⁵⁴. Перший розділ постанови містив положення навіть не про хлібозаготівлю, а про мобілізацію 600 "робітників-комуністів". Їхню "розстановку" та звітність регулював другий розділ¹⁵⁵. Наставну про перевірки колгоспних фондів було винесено в окремий пункт.

Третій розділ "Про хлібозаготівлі в колгоспах" був найважливішою частиною розпорядчого документа, який спрямовував напрям репресій та органічно доповнював інструкції від 11 листопада 1932 р. У восьми пунктах окреслювався механізм репресій: заборонити будь-яке витрачання всіх натуральних фондів, утворених у колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель; надати можливість перераховувати ці фонди в рахунок хлібозаготівель; припинити видачу будь-яких натуральних авансів по всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель, а ті колгоспи, які виплатили аванси зерном "понад установлені" норми повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба з тим, щоб спрямувати його на виконання плану хлібозаготівель; вилучити хліб в окремих колгоспників та одноосібників у тих районах, де мало місце його розкрадання під час збирання, молотьби, перевезення до комор тощо. Зазначені пункти були доповнені положеннями параграфа про боротьбу з "куркульським" впливом: занесення на "чорну дошку" та чистки в колгоспі¹⁵⁶.

Звернімо увагу на маловідомий факт (незважаючи на часту цитованість даної постанови в історіографії): винними визнаються як колгоспники, так і одноосібники. Частина "злочинів" перед державою була спільною: "ухил" у виконанні хлібозаготівельних планів та "розкрадений" хліб. Було також урівняно ці дві категорії селян щодо їхнього права власності на вирощене у приватному господарстві (фактично, ліквідація цього права): для одноосібників "самозобов'язання" прирівнювалося до "контрактації" і мало бути сплачене так само, як податок з вирощеного ними; а вирощене колгоспниками на городі зараховувалося до оплати на трудовні. Втім, інкримінувати одноосібникам отримання "незаконно розданого хліба"

¹⁵² Там само. С. 383–386.

¹⁵³ Там само. С. 393–394.

¹⁵⁴ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. С. 269.

¹⁵⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 388–389.

¹⁵⁶ Там само. С. 388–391.

у якості авансу не вдалося: одноосібників було звинувачено в закопаному хлібі; колгоспників – в отриманні "незаконно розданого хліба" в якості авансових та інших платежів з боку колгоспу¹⁵⁷.

Отже, під час голоду "під прицілом" опинилися всі селяни: відповідно до трактування ситуації Кремлем, належність до колгоспу не захищала селян від потенційних обшуків і не знімала з них провини за невиконання плану хлібозаготівель, а навпаки, обтяжувала у випадку невиконання плану констатацією крадіжки зерна у держави через аванс. Це розвінчує советський наратив про "класове" вістря репресій – про нібито переслідування у той період винятково селян-одноосібників.

Важливим був пункт уже згадуваного положення про зарахування вирощеного колгоспником на присадибній ділянці зерна в рахунок виконання хлібозаготівель колгоспу¹⁵⁸. Це означало, що навіть "добросовісний" колгоспник, відповідно до тогочасної термінології, не був захищений від обшуків, адже в разі невиконання плану його колгоспом забирали зерно, вирощене ним самим.

Наслідком застосування цих двох директивних документів є запровадження елементів "чорних дошок" для обох груп селянства – членів та нечленів колективного господарства.

До речі, тут варто наголосити на словесній еквілібристиці, яка характеризує гнучкість у застосуванні репресивних заходів і без їхнього офіційного оголошення, що ми спостерігаємо у випадку з Голодомором, який з загальносоюзного голодування, викликаного колектизацією та мілітаризацією (захованої терміном "індустріалізація"), непомітно для зовнішніх спостерігачів і почасти для самих селян перетворився на штучний голод. Йдеться про пункт 3 параграфу "Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах та сільських парторганізаціях": "підтвердити, що в районах і окремих селах (і без занесення їх на "чорну дошку"), які особливо незадовільно виконують хлібозаготівлі, повинні припинитись заведення та продаж усіх без винятків промтоварів"¹⁵⁹.

В Інструкції про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі від 11 листопада 1932 р. було наведено уточнення шляхів, якими одноосібники гальмують виконання плану: "не виконують своїх зобов'язань", "злісно ухиляються", "саботують", "продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку", "пряма підривна робота", "навмисне псування хліба"¹⁶⁰.

Постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. "Про заходи до посилення хлібозаготівель" насамперед дублювала вищезгадану постанову політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада в частині розділу 3 про хлібозаготівлі в колгоспах (див. вище вісім пунктів). Текст стосується переважно колгоспів. У новій директиві настанову про перевірки колгоспних фондів було винесено в окремий пункт. Зникло положення

¹⁵⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 383–386. 393–394.

¹⁵⁸ Там само. С. 392.

¹⁵⁹ Там само. С. 393.

¹⁶⁰ Там само. С. 384–385.

про зарахування вирощеного на городі в оплату колгоспом праці свого члена. Натомість з'явилося положення про застосування в судових процесах постанови від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності (цей документ загубився в постанові від 18 листопада серед переліку заходів параграфу "організаційні заходи з хлібозаготівельних робіт"¹⁶¹). Отже, постанова від 20 листопада містила вже чітко й лаконічно сформульованих 9 пунктів¹⁶².

Того ж дня з'явилася ще одна постанова РНК УСРР, яка дублювала розділ 4 Інструкції від 18 листопада 1932 р. та не підлягала оголошенню в пресі: йшлося про індивідуальні господарства¹⁶³.

Накреслимо еволюцію штрафування у наведених розпорядчих документах. Постанова від 11 листопада встановлювала штраф у розмірі вартості хліба. Постанова від 18 листопада про посилення хлібозаготівель уже згадувала штрафування одноосібників м'ясом і картоплею (15-місячна норма або навіть подвоєння); колгоспників – м'ясом (15-місячна норма). Обидві постанови від 20 листопада закріплювали ці позиції.

Нагадаємо, що 18 листопада було прийнято ще одну постанову ЦК КП(б)У – "Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп", де йшлося про розгром опору хлібозаготівлям, зокрема в містах (на думку авторів документа, там засіли "ідеологи та організатори куркульського саботажу"), в тому числі і превентивний удар з метою "попередження контрреволюційних виступів"¹⁶⁴. У поєднанні з положенням Постанови від 7 серпня 1932 р. про захист соціалістичної власності, де виступ проти колгоспного руху карався 5–10-ма роками "концентраційних таборів", це сформувало легальні підстави для розгрому тих, хто виступав проти політики влади як у місті, так і на селі.

Фактично, в один день, 18 листопада 1932 р., було сформовано три рівні боротьби з українським селянством, яке "зривало" хлібопоставки. Перший рівень удару мав бути завданий "мобілізованими" колгоспниками по одноосібному сектору; другий (партійний) – мобілізованими комуністами (часто не знаючи офіційної термінології документів, очевидці голоду згадували їх як "уповноважені") для боротьби за план у колгоспах; третій – чекістський, із залученням ДПУ.

Про зростання напруги на місцях свідчить телеграма від 21 листопада 1932 р. до Йосипа Сталіна, за підписом В. Молотова, В. Чубаря, В. Строганова, М. Калмановича¹⁶⁵, в якій пропонувалося під час хлібозаготівель надати право спецкомісії ЦК КП(б)У у складі С. Косіора, С. Реденса та А. Кисельова з Центральної

¹⁶¹ Там само. С. 391–392, 399–400.

¹⁶² Там само. С. 399–400.

¹⁶³ Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років). С. 66.

¹⁶⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 396–397.

¹⁶⁵ На той момент: В. Молотов – голова РНК СРСР та Ради праці і оборони; В. Чубар – голова РНК УСРР; В. Строганов – І секретар Дніпропетровського ОК; М. Калманович – голова правління Держбанку та заст. наркома фінансів; С. Косіор – І секретар ЦК КП(б)У; С. Реденс – голова ДПУ УСРР; та А. Кисельов: член ЦК КП(б)У.

контрольної комісії приймати остаточне рішення про призначення окремим особам вищої міри покарання. Про свої рішення комісія була зобов'язана звітувати перед ЦК ВКП(б) раз на 10 днів¹⁶⁶. Посади, які обіймали особи, що фігурують у телеграмі, є досить красномовними з точки зору відсутності суб'єктності УСРР в режисеруванні рішень, пов'язаних з Голодомором, адже з чотирьох підписантів двоє обіймали посади, не пов'язані з Україною; а М. Калманович навіть за посадовими обов'язками як фінансист виглядав не дуже доречно в контексті даного управлінського рішення.

Отже, чотири розпорядчі документи від 11, 18 та 20 листопада створили нормативне підґрунтя та відкрили шлях до обшуків селянських господарств як інструменту реалізації Голодомору. Їх метою було названо виявлення "незаконно" отриманого чи "розкраденого" хліба із подальшим штрафкуванням за невиконання оголошених планів. В умовах доведення "плану до двору", коли кожного дня норма змінювалася, а невдовзі один план накладався на другий, селянин не мав змоги виконати жодного з них. Враховуючи уже існуючий досвід обшуків з попередніх хлібозаготівельних кампаній¹⁶⁷, розпорядчі документи того періоду (листопад 1932 – поч. 1933 рр.) ескалація насилля в українському селі була неминучою.

З одного боку, советський режим поступово викристалізував образ "ворога народу", прикриваючись лозунгом про опір куркулів та провал хлібозаготівель в Україні – обидва ці аспекти він прив'язував до національного питання через ритуальне заклинання про "петлюрівщину". З другого боку, акумулювалися та швидко трансформувалися відповідно до потреб часу інструменти репресій: виселення цілих селянських господарств; боротьба з захованим хлібом, офіційно визнаним злочином проти держави ("шкідництво"); чорнодошечні обмеження; натуральне штрафкування; вимога повернути зерно державі як "незаконно" отримане та "розкрадене"; організація бригад; заборона (а згодом і вивезення) з колгоспів фондів; посилення "чисток"; застосування положень постанови від 7 серпня 1932 р. Інтенсифікація репресій (адже згідно звітів, чекістами було "викрито" підготовку на весну 1933 р. до антисоветського повстання в Україні) призводила до переплітання наведених інструментів терору, засвідчуючи перехід влади на наступний рівень злочину – коли протягом короткого відрізка часу відбувся стрибок до конфіскації не тільки картоплі, але й інших видів продуктів. У поєднанні з побоюванням Й. Сталіна "втратити Україну" та задекларованим наміром "так далі тривати не може"¹⁶⁸ голод як зброя був готовий до застосування, що й одразу відчували на собі селяни України. Відбувся перехід до відкритого терору проти них.

Не можна опустити ще кілька розпорядчих документів, які були невід'ємними складовими задокументованого рішення щодо терору – злочину геноциду.

¹⁶⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 404.

¹⁶⁷ Іваненко В., Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: Анатомія злочину в регіональному вимірі. С. 13.

¹⁶⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Державний комітет архівів України.

Останнім документом у цьому логічному ланцюгу втілення в життя концепції колективної провини та її спокутування, зокрема шляхом обшуків і штрафування селян, було розпорядження Нарком'юсту УСРР від 25 листопада 1932 р., адресоване прокурорам на місцях. По суті, воно містило тлумачення частини пунктів постанови від 20 листопада 1932 р. й схвалювало розгортання репресивних заходів під час проведення хлібозаготівель. Стосовно обшуків, у ньому деталізувалося, що для "повернення незаконно розданого хліба й вилучення в окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба", слід уникати масових "трусів", іти шляхом "самоперевірки" та задіяти до цього "кращих колгоспників-ударників". Відносно штрафування селян зазначалося, що цей захід не повинен набирати масового характеру, а в разі необхідності його застосування треба попередньо отримати санкцію на ці заходи обласного виконкому¹⁶⁹.

Формулювання документа є, з одного боку, обережними й такими, що створюють ілюзію повного дотримання законності стосовно селян: "без масових трусів", "запобігти зайвих дій", щоб "штрафування не набули масового характеру". Показовим є термін "самообкладання": за логікою, очевидно, йшлося про примушення селянина показати свої запаси їжі й віддати їх на потреби держави; натомість він ніби мав отримати підтримку на харчування родини від держави. З іншого боку, проголошувалося, що "найефективніша репресія" в діях із хлібозаготівель "є основною роботою органів юстиції в даний момент"¹⁷⁰.

Варте уваги питання боротьби органів ДПУ УСРР з "сільською контрреволюцією", яка розпочалась у листопаді 1932 р. Перший звіт щодо цієї діяльності було укладено 5 грудня¹⁷¹. Проведення війни на знищення окупованого більшовиками українського народу (чекістською мовою – "інтенсивної роботи з подальшого розгрому к-р елементів") допомагає усвідомити жорстокість застосовуваних на селі методів, які описують свідки: арешти, виселення, торттури, конфіскація всієї їжі, відбирання хат у родин тощо.

Потрібно нагадати, що на той час в Україні вже мали місце випадки відбирання хліба в одноосібників та авансу виданого колгоспникам в якості оплати їхньої праці в колгоспі, в рахунок хлібозаготівель. Ідеться принаймні про 1931–1932 сільськогосподарський рік, про що голова РНК УСРР Чубар повідомляв Молотову та Сталіну листом від 10 червня 1932 р.¹⁷² Імовірно, підставою для узаконення відбирання наданих колгоспникам авансів як оплати за роботу стала постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 18 березня 1932 р. про хлібозаготівлі та весняну посівну кампанію. Пункт 2 постанови дозволяв запозичувати посівний матеріал "із хлібних ресурсів, що були розподілені і знаходяться в особистому розпорядженні колгоспників, у спосіб позики, яка має бути обов'язково повернута

¹⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 412–413.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. С. 357.

¹⁷² Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 201.

натурою з нового врожаю"¹⁷³. Іншими словами, було дозволено забирати зерно, сплачене члену колгоспу за роботу, як на потреби посівної кампанії, так, судячи з листа, і хлібозаготівель. Очевидно, для пом'якшення ефекту від дозволу на вилучення, березнева постанова навіть декларувала намір повернення селянам відібраного в них зерна з урожаю 1932 р. Але дані новації із виконання плану посівної чи хлібозаготівельної кампаній ще не були системою.

Як бачимо, ідея забезпечити потреби хлібозаготівельної та посівної кампаній за рахунок вилучення хліба в односібників, а також хліба в колгоспників, що був отриманий ними як аванс за роботу, була системно розроблена і впроваджена восени 1932 р. Тому, з одного боку, відбирання "надлишків авансів" у колгоспників у листопаді 1932 р. було фактично узаконенням чинної практики. З іншого – селяни, маючи досвід голодної весни 1932 р. та вилучення хліба (як вирощеного ними особисто, так і отриманого як оплату праці), мали підстави боятися зими 1932–1933 рр. та приховувати їжу від влади для виживання власної родини.

Телеграма С. Косіора уповноваженому ЦК з позначкою "Таємно. Вручити в закритому пакеті" від 3 грудня 1932 р. містить перелік заходів, що розглядались владою як конкретний план боротьби за виконання хлібозаготівель: "Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК. Перше: застосування репресій до колгоспів, односібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема поза базарами, вилучування спекулянтів... Третє: які результати проведення всіх цих заходів на хід хлібозаготівель"¹⁷⁴. Як бачимо, тут викладено всі заходи, які було рекомендовано використовувати каральним органам та владі для подолання "саботажу" хлібозаготівель місяцем раніше.

Довідка Наркомзему УСРР про виконання постанови РНК УСРР з питань хлібозаготівель від 2 грудня 1932 р. констатує в пункті "А" "Застосування репресій до колгоспів", занесення районів, сіл, колгоспів та односібників на "чорну дошку". Антилідером стала Вінницька область – "в цілому 8 районів". Попали під цей каток репресій усі регіони України: 50 сіл, 67 односібників, 328 колгоспів, 2 сільради. Незрозуміла примітка до Чернігівської області: заплановано до покарання 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 односібників, але "за останніми телеграфічними відомостями на "чорну дошку" не занесено нікого". З'являється новий термін – "Всеукраїнська "чорна дошка"", питання про занесення на яку "не розв'язано"¹⁷⁵. Судячи з даних демографів та усної історії, такою дошкою стала вся територія УСРР; з цим погоджується дослідник "чорних дошок" Георгій Папакін, підсумовуючи, що фактично вся Україна стала суцільною "чорною дошкою", де в селян вилучали все

¹⁷³ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 92.

¹⁷⁴ Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. С. 202.

¹⁷⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали. С. 435–436.

продовольство¹⁷⁶. Було також накладено штрафи (не зрозуміло точно, які саме) на 152 колгоспи шести областей (відсутні відомості про колгоспи Чернігівської області та АМРСР). У різних областях оштрафовано від одного колгоспу (Харківська область) до 67-ми колективних господарств (Дніпропетровська область)¹⁷⁷.

Уже 14 листопада, за три тижні до сумнозвісної постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня про занесення шести сіл, які "саботують" хлібозаготівлі, на "чорну дошку"¹⁷⁸ (та менш відому довідку Наркомзему УСРР про виконання постанови РНК УСРР з питань хлібозаготівель від 2 грудня 1932 р.¹⁷⁹), Харківський обком видав постанову про впровадження елементів чорнодошечного режиму до низки районів (навіть не сіл. – Т. Б.) області – призупинення завезення промислових товарів та вилучення вже наявних¹⁸⁰. Зрозуміло, що в цих районах проживали не лише одноосібники – застосування такого режиму щодо них було задекларовано кількома днями раніше в постанові від 11 листопада.

Постанова, яка розширювала межі застосування такого карального заходу на колгоспників, з'явилася кілька днів потому, 18 листопада, – ця дата й вважається початком застосування режиму "чорних дошок" в Україні¹⁸¹. А станом на 2 грудня (знову-таки, до 6 грудня) вже було занесено на "чорну дошку" різні адміністративні та економічні господарські одиниці України (райони, села, колгоспи та одноосібники). Це ще одне свідчення на користь того, що зафіксовані в офіційній документації розпорядження органів влади могли застосовуватись на випередження, до моменту їхньої офіційної публікації, та робитися публічними шляхом їхньої публікації в пресі чи взагалі у формі офіційного розпорядчого документа з обмеженим режимом доступу, лише частково. Саме тут дослідникам стає в нагоді усна історія та інші джерела особового походження.

У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в Україні від 8 грудня 1932 р. зазначено, що з точки зору репресій найбільший результат дає натуральне штрафкування, натомість "широко не розгорнулись" вилучення "розкраденого хліба" та "невірно створених фондів"¹⁸². Відповідно до такої логіки, 23 грудня 1932 р. за наполяганням Л. Кагановича було відмінено постанову від 18 листопада в тій частині, де йдеться про створення зернових фондів у колгоспах. Було наказано протягом п'яти днів вивезти з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівлі, усі наявні колгоспні фонди в рахунок виконання плану хлібозаготівель¹⁸³.

¹⁷⁶ Див. спеціальне дослідження: Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка". С. 45–57.

¹⁷⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 436.

¹⁷⁸ Там само. С. 449.

¹⁷⁹ Там само. С. 435–441.

¹⁸⁰ Там само. С. 386–387.

¹⁸¹ Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка". С. 48.

¹⁸² Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 458–459.

¹⁸³ Там само. С. 516–517.

Маємо офіційний погляд на вилучення продовольчих ресурсів у ході обшуків: в середині – другій половині грудня 1932 р. С. Косіор, виголошуючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У звіт про поїздку до Дніпропетровської області, доповів, що тривають "повальні обшуки", які дають кілька кілограмів зерна на двір¹⁸⁴. Між тим, В. Чубар на цьому ж засіданні твердив, що стягнення штрафів натурою не відбувається, що він, до речі, уважав за недолік хлібозаготівель. На думку С. Кульчицького, такі висловлювання свідчать про те, "що в третій декаді грудня натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію"¹⁸⁵.

Наступною директивою з центру, що сприяла перетворенню голодування на Голодомор шляхом поширення інших репресивних заходів щодо селянства України (звісно, без офіційного їх оголошення), стала новорічна телеграма від 1 січня 1933 р. Йосипа Сталіна, декодована свого часу С. Кульчицьким¹⁸⁶ (див. також нижче). Саме 1 січня було запроваджено як фіксовану дату виконання хлібозаготівельного плану в Інструкції від 18 листопада.

Станіслав Кульчицький звернув увагу, що саме ця телеграма поклала початок другій хвилі реквізицій, зокрема незернових запасів. Дослідник наполягає, що сигналом до обшуків стала телеграма за підписом генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна від 1 січня 1933 р. про добровільне здавання колгоспами, колгоспниками та одноосібниками приховуваного хліба. Щодо осіб, які продовжували ховати урожай, то до них погрожували застосовувати покарання, передбачені постановою ЦВК та РСН СРСР від 7 серпня 1932 р., у якій йшлося про "охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення" соціалістичної власності. Вочевидь, іншого шляху, ніж проводити повальні обшуки у всіх селян (як членів колгоспу, так і одноосібників) задля виявлення "прихованого від обліку" хліба, не було. Далі, залежно від того, знайшли хліб чи ні, події могли розгортатися за двома сценаріями. У першому випадку, відповідно до телеграми, можна було застосовувати покарання на підставі згаданої постанови від 7 серпня 1932 р. У другому – чіткого плану дій не існувало. Проте з листопада 1932 р. натуральні штрафи щодо боржників уже були легалізовані. Відтак у випадку, коли в селянина зерна не знаходили, застосовували саме цей механізм – вилучали інше (а на практиці – будь-яке) продовольство. Отже, на думку дослідника, саме "поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле, як наслідок цієї телеграми, стало сталінським "нищівним ударом"¹⁸⁷.

Маємо вражаюче свідчення щодо наслідків телеграми Сталіна, надане очевидцею голоду (селянка 1921 року народження навряд чи знала про новорічне вітання генсека). Наратив фактично повторює реконструкцію С. Кульчицького: "Один день дуже мені запам'ятався. Це було десь на початку 1933 р. Я з мамою та сестрами були вдома. До нас прийшли якісь чотири чоловіки і спитали, чи є в нас щось

¹⁸⁴ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. С. 279.

¹⁸⁵ Там само. С. 281.

¹⁸⁶ 1933: "І чого ви ще живі?". С. 14–15.

¹⁸⁷ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. С. 300–303.

поїсти, а моя мама відповіла, що в них уже немає навіть хліба. Тоді вони почали кричати і сказали, якщо ви зараз нам нічого не дасте, то ми заберемо все, що є"¹⁸⁸.

Розуміння того ж, що, відповідно до сталінського новорічного "вітання", реквізиції мали відбуватись і після настання нового, 1933 року, дають змогу відмежувати згадки у свідченнях про реквізиції зерна (переважно) та продуктів (зрідка) під час усупільнення майна в процесі загання селян до колгоспів, від тотального вилучення знайденого зерна та продовольства, іноді включно з худобою, домашньою птицею, одягом та хатніми речами. Для колгоспу все це майно вже було не потрібно – формально колгоспи є завершеним фактом першої п'ятирічки. А от для позбавлення селян останніх засобів до існування конфіскація незернових припасів є свідченням наміру покарати і виховати селян через морення голодом.

Розглянемо, про які категорії штрафування документи зберегли відомості. Є інформація про накладання штрафів по м'ясу на чотири колгоспи Миколаївської області обсягом від близько 57-ми до 120-ти центнерів¹⁸⁹. У листопаді 1932 р. президія Процівської сільради Роменського району прийняла рішення оштрафувати винних у невиконанні планів заготівель – 9 осіб на суму 2100 крб., заготівлі картоплі – 14 осіб (1750 крб.), м'ясозаготівлі – 13 осіб (1250 крб.), сінозаготівлі – 4 особи (200 крб.), солемозаготівлі – 6 осіб (135 крб.), заготівлі молока – 10 чоловік (635 крб.). У лютому 1933 р. на колгосп "Вільний шлях" Біловодської сільради цього ж району наклали штраф у 74 центнери (15-місячна норма постачання державі) м'яса¹⁹⁰.

Спорадично в усноїсторичних джерелах трапляються не просто згадки про штрафування, але й чіткі вказівки на їх розміри: "300 карбованців", "100 трудоднів за крадіжку колосків"¹⁹¹. У питальнику, який використовувався для записування усної історії про Голодомор (2007–2008), вживається термін "податки"; ймовірно, що респонденти часто могли, оповідаючи про штрафи, описувати їх терміном "податки" (адже межа між першим і другим тоді була тонка і майже невидима: "Люди самі носили податки до "сільради", а хто не здавав, то приходили й забирали силоміць"¹⁹²).

Проте все одно переважно офіційні документи, датовані січнем 1933 року, не містять згадок про вилучення незернових запасів селянських господарств – як і раніше, йдеться передусім про накладання грошових та м'ясних штрафів¹⁹³ та виявлення "розкраденого й прихованого хліба"¹⁹⁴. Можна констатувати, що документи переважно засвідчують використання досить широкого спектра штрафів (від грошей, відбирання присадибної ділянки – до молока, м'яса, картоплі, соло-

¹⁸⁸ "Я вийшов із смерті...". С. 822.

¹⁸⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. С. 17.

¹⁹⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. С. 22.

¹⁹¹ "Я вийшов із смерті...". С. 616, 667.

¹⁹² Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. С. 404.

¹⁹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матеріали. С. 574–575.

¹⁹⁴ Там само. С. 660–661.

ми) як інструменту покарання тих, хто не виконував плану хлібозаготівель, однак без повального вилучення продовольства.

Натомість інший вид джерел – масив усної історії – засвідчує процес активного вилучення продовольства, що було застосовано на додачу до задокументованих інструкцій з виконання плану хлібозаготівель.

З огляду на використання при опитуванні очевидців Голодомору різних методик, "розтягнутість" процесу акумуляції свідчень у часі, поповнення історичних знань про Голодомор паралельно зі збиранням усної історії, у свідченнях не завжди знаходимо перелік того, що саме з продуктів вилучалося. Іноді запитання до респондентів фокусувалися лише на вилученні зерна. Інколи очевидців Голодомору запитували про конфіскацію продуктів, але задовольнялися ствердною відповіддю, не уточнюючи, які саме продукти відбирали.

Хоча, як правило, в питальниках не було спеціального питання про часові рамки обшуків та вилучення продуктів, ми, тим не менше, маємо багато вказівок на осінь 1932 року як початок обшуків селянських господарств й обшуки на початку 1933 р. із формулюваннями: "перед Різдвяними святами"; "під кінець зими 1933 р. голодувала більша половина села в результаті вилучень"; "до Нового року, 1933 року, ще дещо зосталось з продуктів, то трохи їсти, а з нового року стали люди більше голодувати"; зима 1933-го року, десь січень¹⁹⁵. Вражає уніфікованість згадок про часові рамки голодування – весна 1933 року внаслідок конфіскації продовольства: "Ну які ягоди, це ж була весна"; "А пізніше весною збирали акацію"; "Ранньою весною 1933 року" [почали люди помирати]¹⁹⁶ та ін.¹⁹⁷ Йдеться також переважно про 1933 рік загалом¹⁹⁸ або про зиму 1932–1933 рр.¹⁹⁹.

Виходячи з вищенаведеного, пропонується авторська класифікація вилучених продуктивних резервів селян. Однак розписати кожну категорію окремо неможливо, оскільки перелік вилучених продуктів є великим, з різними варіаціями. До того ж, часто свідки згадували спочатку про конфіскацію загалом усього, а вже потім уточнювали, які саме речі та продукти були відібрані, тобто подані об'єкти конфіскації часто вкладаються в кілька категорій. Але вважаємо за потрібне, через нарізне групування продуктів із врахуванням мовленнєвої специфіки свідчень, запропонувати класифікацію, що ілюструє як варіативність, так і універсальність продуктів, що їх влада відбирала в селян. Це підтверджує тезу, що, на протигагу пануючій риториці офіційних документів, насправді про відбирання лише зерна, м'яса та картоплі з кінця 1932 – поч. 1933 рр. більше не йшлося.

Ми виходимо із виокремлення груп, які включають у себе: категорію "Все" як неідентифіковані респондентами конфісковані продукти та інші речі; категорію

¹⁹⁵ 1933: "І чого ви ще живі?". С. 687.

¹⁹⁶ "Я вийшов із смерті...". С. 14, 52, 69, 114, 192, 232.

¹⁹⁷ Там само. С. 253, 290, 314, 355, 439, 503, 514, 565, 579, 582, 584, 589, 604, 642, 702, 745, 760, 791, 807, 1018.

¹⁹⁸ Там само. С. 122, 214, 215, 299, 333, 650, 991, 1043, 1056, 1060, 1062, 1140, 1145.

¹⁹⁹ Там само. С. 194, 290, 439, 589, 624, 667, 742, 761, 915, 1077, 1111, 1200, 1234, 1247 та ін.

"Врожай", що переважно асоціюється із зерновими; категорію зернових культур "Зерно" у різних стадіях оброблення: від зерна до борошна та висівок; найбільш узагальнену категорію "Харчі, продукти, їжа, їстівне", оскільки залежно від регіону та можливостей родини наповнення даної категорії значно варіюється; "Продукти", з їх конкретними назвами; "Овочі, городина та бобові" як узагальнену респондентами категорію, а також невиразну категорію "Вирощене в господарстві".

1) "Усе" – таке формулювання трапляється чи не найчастіше, до того ж, у поєднанні з констатацією факту, що саме після цього розпочався тотальний голод. Інтерв'юери, а ними були переважно студенти та аматори-краєзнавці, за поодинокими винятками, в силу різних причин не ставили питання, які б уточнювали: "Що саме конфісковувалося?", "Які саме продукти?", "Одяг?", "Хатнє начиння?". У підсумку сформувався масив загалом малоінформативних повідомлень. Між тим, визнаємо той факт, що якщо респондент самостійно співставляв вилучення "всього" з початком голоду в родині, таке повідомлення було вкрай важливим для дослідника. Адже для цієї конкретної родини початок конфіскації став переломним моментом – відбувалося те, що історики пізніше кваліфікували як перетворення голоду на Голодомор. Наведемо деякі приклади: "Абсолютно все з дворів"²⁰⁰; "Забирали з хати все, а як уже не було що забрати з харчів, то забирали вишиті рушники, одяг..."²⁰¹; "Геть чисто все із селянських засіків"²⁰²; "все, що було під руками: квасолі, сушеню, навіть тютюн і той забрали"²⁰³; також "забрали все", "все позабирали" тощо²⁰⁴.

2) "Урожай". Сама ця дефініція зазвичай не передбачає наявності додаткової інформації, про який саме врожай ідеться. "В 1932 році був хороший урожай, але все вивезли"²⁰⁵; "Врожай 1932 року був не те, щоб дуже поганий. Але його весь забрали, [...] так навіть не лишили людям зерна, все відправили в центр. І почався 1933 року на селі страшенний голод"²⁰⁶.

3) "Зерно" ("пшениця", "просо", "овес", "гречка", "пшоно"), також "збіжжя", "хліб", "крупя", "насіння", "борошно", "висівки" – при численності лексем, це, по суті, узагальнена вербальна формула, що використовується респондентами при згадуванні про конфіскацію незернових запасів: забрали крупи, зерно та квасолі²⁰⁷; "Зерно з попереднього року чи дещо було з квасолі, кукурудзи, проса"²⁰⁸; "Наказали за-

²⁰⁰ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 9. С. 168.

²⁰¹ Там само. Т. 8. С. 23.

²⁰² Там само. [Т. 1]. 2-ге вид. С. 268.

²⁰³ Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. С. 476.

²⁰⁴ Див. Предметно-тематичний покажчик. "Я вийшов із смерті...". С. 1466 (гасло пшениця, підрозділ "забрали", "забрали все", "все позабирали", "ходили по хатах, забирали пшеницю", "спеціальні бригади забирали все", "конфіскували", "треба здати", "кругом знаходили", "бригада шарила кругом").

²⁰⁵ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи. С. 103.

²⁰⁶ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. [Т. 1]. 2-ге вид. С. 221.

²⁰⁷ Там само. Т. 9. С. 164.

²⁰⁸ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 105.

бирати всі продукти до грама, не лишати нічого [...]. Забирали також картоплю, буряк, квашнину з діжками, брали й хатні речі. [...] вузлик з висівками"²⁰⁹; "Зо два відра кукурудзи [...], горщик із вівсом та горохом"²¹⁰; "З горщечків, з вузликів висипали в один мішок просо, гречку, квасолю, горох, пшоно. Хто ж його і як потім перебирав?!"²¹¹; "Торбинки з насінням конопель, соняшнику, не говорячи вже про кілограм зерна чи якоїсь муки"²¹²; "Не тільки хліб, а навіть і квасолю, буряки, ну, все, що люди запасли на зиму 1933 року"²¹³; забирали "все, що можна було їсти: збіжжя, картоплю, городовину, бобові – все, що знаходили"²¹⁴; "Ймовірно, що під час того страшного голоду наша сім'я вижила б, якби ще з осені не стали забирати в нас пшеницю, пшоно та інші продукти харчування"²¹⁵;

4) "Харчі, продукти, їжа, їстівне" (травматизм ситуації значно підсилюється вживанням слова "все"). Тут можемо говорити про включення до цієї групи і незернових ресурсів, інакше респондент напевно б вказав на вилучення "Зерна" (див. групу 3). При тому в одному повідомленні вилучення зерна і продуктів можуть поєднуватися: забрали "... усі харчі. Зерно вимітали із засіків віником, витягали з льохів усе їстівне, розбивали діжки"²¹⁶; "Їжу, речі, все, що їм подобалось, забирали і передавали начальству"²¹⁷; "І на день харчів не залишали", забирали "все до зернинки, до насінинки"²¹⁸.

5) "Продукти" з їх деталізованим переліком, часто в поєднанні з об'єктами інших категорій. Це найбільш промовиста категорія усної історичної джерел, якщо врахувати, що в офіційній документації фігурує вилучення лише м'яса, зерна та картоплі. Одиниці даної категорії засвідчують майже тотальне пограбування селянських господарств і вилучення з них будь-якої їжі. До переліку таких ресурсів селянського господарства входять (у різних комбінаціях): картопля, квасоля, горох, кукурудза, буряк, гарбуз, сушка, кваснина (капуста, помідори, огірки тощо), капуста, цибуля, сухарі, сало, м'ясо. Звичайно, кожен регіон мав свої "городні" пріоритети, але тенденція до позбавлення родини, що "розкуркулюється", будь-якої їжі, незалежно від місця проживання, стає очевидною. Приклади: "Все до бубки, останні гарбузки з печі вигрібали"²¹⁹; "Навіть квасолю повисипали з горщиків"²²⁰; "У кваснину – капусту, огірки, борщ – напаскудять або ж перевернуть

²⁰⁹ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 850.

²¹⁰ Там само. С. 657.

²¹¹ Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 9. С. 308.

²¹² 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 555.

²¹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. С. 938.

²¹⁴ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга. С. 785.

²¹⁵ Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років). С. 14.

²¹⁶ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 2. С. 19.

²¹⁷ Там само. Т. 7. С. 469.

²¹⁸ Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. С. 238.

²¹⁹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. Ч. 1. С. 404.

²²⁰ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 468.

діжки в погребі"²²¹; "Усе: капусту, буряки, трохи борошна (лишилася запарка), одяг, сільськогосподарський реманент. Нічого не залишилося!"²²²; "Не тільки залишки зерна, а й інші харчові запаси – сухарі, картоплю, буряки, сало, соління"²²³; "Хліб, картоплю, квасолю, молоко, м'ясо, олію, соняшник, кукурудзу, буряки – усе, що можна було з'їсти [...]"²²⁴; "Все, що було їстівне: кукурудзу, цибулю, зерно, птицю й хотіли навіть забрати корову"²²⁵.

б) "Овочі, городина, бобові" як узагальнювальні поняття: всі "овочево-зернові запаси"²²⁶; "Все, що знаходили з городини чи зерна"²²⁷; "Зерно, картоплю, боби, квасолю"²²⁸; "Все, навіть вигребли всю квасолю, яку залишили посадити навесні. А помідори, які стояли в бочках, повиносили надвір і порозбивали [...]"²²⁹.

7) "Вирощене в селянському господарстві": "Вирощене в полі і на городі"²³⁰; "Людей заставили віддати все, що виростили"²³¹; "Вирощене на полі, в городі"²³².

Авторка здійснила виявлення та републікацію у виданні "1933: "І чого ви ще живі?" (2016) базового масиву усноісторичних свідчень (1872 одиниці), що містить відомості про вилучення в селян незернових продуктів. У підсумку територія Голодомору була окреслена бл. 1270-ма населеними пунктами: хутори, села, селища, селища міського типу, міста (без урахування неідентифікованих населених пунктів); та 315-ма районами (понад 85% від їх загальної кількості) 17-ти сучасних областей України²³³. Отримані дані склали основу метаданих для авторської карти модуля "Свідчення" (2013–2021) – сегмента ГІС-Атласу Голодомору "Великий Голод в Україні в 1932–1934 рр." проекту "МАПА"²³⁴ (див. наступний підрозділ 4.3).

Офіційна документація доби Голодомору не дає можливості простежити багато важливих аспектів повсякдення українського села; зрештою, на її основі дослідник може відтворити хіба що загальне тло подій, дослідити особливості державної політики, скажімо, у сфері хлібозаготівель, а також специфіку її реалі-

²²¹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 329.

²²² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область. С. 871.

²²³ Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. С. 528.

²²⁴ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 420.

²²⁵ Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. С. 461.

²²⁶ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 9. С. 194.

²²⁷ Там само. Т. 2. С. 44.

²²⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. С. 875.

²²⁹ Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7. С. 217.

²³⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область. С. 826.

²³¹ Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. С. 408.

²³² Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 4. С. 198.

²³³ 1933: "І чого ви ще живі?". С. 695–719.

²³⁴ Науковий редактор та укладач бази інтерактивної карти "Великий Голод в Україні в 1932–1934 рр.": Boriak Tetiana. Testimonies : [Module of the interactive map] "The Great Famine in Ukraine in 1932–1934". *Мапа: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ.* URL: <https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3>

зації в певному регіоні в конкретний період. Водночас у величезному масиві усних свідчень виявлено неочікувано потужний сегмент відомостей, що подеколи фрагментарно, а інколи й досить повно фіксують вбивчу за масштабами та сутністю картину вилучення **незернових** продуктів, готової їжі, продуктових запасів, а також теплового одягу, посуду, реманенту, хатнього начиння, інших життєво необхідних у побуті речей взимку 1932–1933 рр.

Отже, з липня 1932 р. простежується прийняття союзним центром рішень, спрямованих на посилення тиску на УСРР та українських селян; з кінця року – 1 січня 1933 р. він був трансформований на повальні обшуки з вилученням незернових запасів та обмеження мобільності селян. Якщо вилучення зерна можна "пояснити" потребами суто економічними, то для злочинної операції позбавлення селянства продуктів харчування, запасів продовольства, готової їжі, одягу, реманенту тощо пояснення може бути лише одне: *навмисне і свідоме створення для них умов, несумісних із життям*.

4.3. Сучасні підходи до картографування усної історії Голодомору

Перспективним напрямом аналізу та представлення результатів досліджень у різних сферах стали геоінформаційні системи (далі – ГІС) – сучасна технологія, яка поєднує модельне зображення території та статистичні дані, а також систему управління такими просторовими даними (їх збирання, аналіз та візуалізацію)²³⁵. Якщо первісно технології ГІС були спрямовані на опрацювання масиву даних про ресурси та екологічні аспекти, то сучасний розвиток цифрових технологій призвів до використання ГІС у низці сфер та наук, таких як сільське господарство, муніципальне управління, геодезія, соціологія, демографія.

ГІС-проекти зайняли свою нішу і в гуманітарній сфері. Серед них згадуються масштабні історичні атласи країн та імперій, а також тематичні атласи (поселення майя, голод в Ірландії). За даними на 2012 р., їх нараховувалося не більше сотні, причому більшість мали яскраво демонстраційний характер, а отже, кваліфікувались передусім як освітній, а не дослідницький ресурс²³⁶.

Українська історична наука не залишилась осторонь цифрових модернізаційних процесів. Так виникла низка ГІС-проектів з проблем минулого України. Картографування історичних подій знайшло практичну реалізацію в проекті Українського інституту національної пам'яті, що розроблявся 2008–2010 рр. Амбітний проект став одним із перших, що в інтерактивному форматі візуалізував просто-

²³⁵ Дані з відкритих джерел, зокрема див.: Геоінформаційні системи. GeoGuide: про геодезію, картографію, геоінформатику та інше. Інформаційно-довідковий ресурс для тих, хто вивчає або цікавиться природничими науками. URL: <http://www.geoguide.com.ua/survey/survey.php?part=gis>

²³⁶ Боряк Г., Сосса Р. ГІС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. С. 31–32.

рові параметри Голодомору. Він передбачав створення електронної карти "Голодомор 1932–1933 рр." з поіменною фіксацією жертв Голодомору та прив'язкою демостатистичних даних до конкретних населених пунктів. Проект розроблявся як складова багатотомної "Національної книги пам'яті жертв Голодомору" (2008) і передусім базувався на оприлюдненому в ній величезному масиві усних свідчень. Прикметно, що його особливістю стала спроба поєднати усні свідчення про загиблих під час Голодомору з даними низової ланки офіційної статистики – картками обліку смертей. Пошукові інструменти передбачали пошук за прізвищем, регіоном, населеним пунктом, позначеним на інтерактивній мапі. Частина функцій так і не вдалося реалізувати, зокрема пошук за прізвищами було організовано лише в межах сучасних областей. До бази було введено дані на понад 450 тис. осіб, що загинули під час Голодомору. 2010 р. через політичні катаклізми, зміну статусу й керівництва Інституту проект був призупинений, хоча й до сьогодні його демоверсія меморіально функціонує в Мережі; "забутий і покинутий" ГІС-ресурс "Голодомор 1932–1933 рр." підтримується розробником – телекомунікаційною корпорацією "Візіком"²³⁷. У середині 2000-х рр. незавершений програмний продукт було передано до Національного музею Голодомору-геноциду, де він отримав нове життя²³⁸.

Першим реально діючим ГІС-ресурсом з історії Голодомору став масштабний гарвардський проект "МАПА". Йдеться про академічний цифровий атлас України, один із базових модулів якого побудований на використанні масиву даних усноісторичних джерел Голодомору. Проект був ініційований 2010 р. відомим істориком Сергієм Плохієм, професором кафедри української історії ім. М. Грушевського та директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (Кембридж, Масачусетс, США; далі – УНІГУ)²³⁹. У рамках його реалізації на початку 2012 р. було укладено угоду про співпрацю між УНІГУ та Інститутом історії України НАН України; згодом до проекту інституційно приєднався Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, інші установи та заклади в Україні, окремі фахівці²⁴⁰.

Проект УНІГУ "МАПА" первісно переслідував мету візуалізувати здобутки історичної демографії в питанні дослідження Голодомору. Розробники виходили

²³⁷ Див.: Український інститут національної пам'яті працює над створенням карти Голодомору. URL: <https://api.visicom.ua/uk/posts/golod>; Голодомор 1932–1933 рр. [Електронна карта: проект Українського інституту національної пам'яті]. URL: <http://victimsholodomor.org.ua/home.html>]. На жаль, за зазначеними адресами жодних роз'яснень щодо історії проекту, його призначення і кількісних параметрів користувач не знайде; по суті, це нівелює ту масштабну роботу, що була проведена його ініціаторами та розробниками.

²³⁸ Авторка складає щиру подяку за надані консультації заступнику директора Українського інституту національної пам'яті Володимирі Тилишаку.

²³⁹ Див.: МАПА: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ. URL: <https://huri.harvard.edu/mapa>; Проект "МАПА. Цифровий атлас України" – Вікно у новітню історію України. *Ukrainian Research Institute, Harvard University*. 27.02.2017. URL: <https://huri.harvard.edu/news/проект-мапа-цифровий-атлас-україни> - вікно-у-новітню-історію-україни

²⁴⁰ Боряк Г., Сосса Р. ГІС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. С. 30.

з того, що ці кількісні показники формалізовані за своєю природою, і їх набагато легше покласти на інтерактивну карту, порівняно з даними щодо певних процесів, явищ тощо. Йшлося про показники демографічних утрат; етнічний склад населення УСРР; дані, пов'язані з ходом колективізації тощо²⁴¹.

Згодом відбулося поєднання статистичних, документальних, літературних та усноїсторичних даних з картографічною інформацією, а також зведення разом на одній платформі даних, які раніше не корелювалися²⁴². Першим візуалізованим доробком стали розрахунки демографів (О. Воловина, Н. Левчук, О. Рудницький, П. Шевчук, А. Ковбасюк), а також дослідження Г. Побережного та Дж. Лівса²⁴³.

"МАПА" містить інструментарій, який робить її відкритою для користувачів і надає можливості для комбінації різношарових даних. Проект закликає усіх зацікавлених науковців використовувати інтерактивні мапи для досліджень "економічних, історичних, політичних та соціальних трансформацій України з використанням просторового та часового аналізу", а також із освітньою метою²⁴⁴.

Від середини 2010-х рр. ГІС-проект знайшов свій розвиток на базі Національного музею Голодомору-геноциду (далі – Музей). Розробники виділили п'ять ключових тематичних блоків (Голодомор, колективізація, хлібозаготівлі, закон про п'ять колосків та розкуркулення), за якими пропонується вести пошук на рівні населеного пункту²⁴⁵. Пріоритетним на даний момент названий проект "Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду". Зараз він перебуває на першому етапі, а саме – "візуалізації" даних про місця масового поховання жертв; на наступному планується доповнення даними документів, усноїсторичних джерел, аудіо та відео-матеріалів тощо²⁴⁶. Багато населених пунктів мають означену кількість жертв; щоправда, не завжди зрозуміло, на чому саме базуються ці показники. Для прикладу, в с. Ставидла Олександрівського району Кіровоградської області кількість померлих від голоду визначено в 160 осіб, а "прикріплений" до цього населеного пункту текст містить три свідчення із описуванням досвіду виживання трьох очевидців, в яких відсутні будь-які цифри щодо померлих²⁴⁷. Слід зазначити, що база даних усних свідчень, що є основою даного ГІС-ресурсу, постійно оновлюється, дані щодо числа жертв уточнюються.

Серйозним кроком уперед, порівняно з прототипом з Українського інституту національної пам'яті, вважаємо також відмову від публічного представлення поіменного списку жертв Голодомору, який, за визначенням, не може бути ані пов-

²⁴¹ Проект "МАПА. Цифровий атлас України" – Вікно у новітню історію України.

²⁴² Боряк Г., Сосса Р. ГІС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. С. 31.

²⁴³ Головінський Т. МАПА: Цифровий атлас України (МАПА: Digital Atlas of Ukraine). *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2*. Київ : Наук. думка, 2024.

²⁴⁴ МАПА: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ.

²⁴⁵ Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. *Національний музей Голодомору-геноциду*.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. Пошук: с. Ставидла, Олександрівський район, Кіровоградська область. *Національний музей Голодомору-геноциду*.

ним, ані коректним. Зрозуміло, цей і подібні ГІС-проекти потребують безумовної і всебічної підтримки, адже їхня академічна перспектива є безсумнівною.

Від 2014 р. розробляється новаторський електронно-картографічний проект Національного музею історії України в Другій світовій війні. Розробники вирішили включити одним з атрибутів, на додачу до тематики, безпосередньо пов'язаної з війною, втрати під час Голодомору. Це дає можливість провести порівняльний аналіз, адже, незважаючи на різні оцінки демографіями втрат під час голоду, йдеться про загалом зіставні втрати від голодової та воєнної катастроф. В основу було покладено дані Національної книги пам'яті жертв Голодомору²⁴⁸. Втім дотепер, як засвідчує чинний ресурс на порталі Національного музею історії України у Другій світовій війні, цей модуль не є актуалізованим²⁴⁹.

Вагомим є досвід створення ГІС-Атласу Львівським відділенням інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, що складається з п'яти модулів: Українські жертви Волині; Атлас українських історичних міст, т. 1, Львів; Львівська область: адміністративні зміни (1939–1945); Досвід української державності. ЗУНР 1918–1923: Львів 1–21 листопада 1918 р.; Міста Руського і Белзького воєводства (XV–XVII ст.). Щоправда, завершеного вигляду на сьогодні набули лише перший та останній модулі, решта перебуває в роботі²⁵⁰. Українські археологи та інші гуманітарії також почали залучати аналіз просторових даних і картографування у свої дослідження²⁵¹.

Повернімося до гарвардського проекту "МАПА", адже саме він не лише розширює інструментарій дослідників, але й багато в чому може стати моделлю для інших подібних проектів, зокрема музейних. Серед запропонованих його розробниками шарів (використовується термін *layers* – певні параметри, за якими можна аналізувати історичні явища) є такі: дані переписів населення, статистичні відомості із різних сфер життя, демографічні дані, соціологічні опитування, карти адміністративно-територіальних поділів, статистичні карти тощо. Шари можна накладати та відповідно отримувати дані із певного питання, яке цікавить дослідника. У цьому плані проект "МАПА" має практично необмежені перспективи. Вже на сьогодні пропозиції його учасників щодо рубрики є набагато численнішими,

²⁴⁸ Златанов З. Електронно-картографічний проект "Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України": потенційний джерельний контент. [С. 6, 9–10]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zlatanov_Zlatko/Elektronno-kartografichniyi_proekt_Mistsia_pamiaty_pro_Druhu_svitovu_voinu_na_mapi_Ukrainy.pdf

²⁴⁹ Див.: Друга світова на мапі України. Національний музей історії України у Другій світовій війні. URL: <https://mapsearch.warmuseum.kyiv.ua/>. Проект у доступності дані для понад 44,5 тис. населених пунктів.

²⁵⁰ Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної академії наук України. (2017). Інтерактивний Атлас України. URL: <http://map.archeos.lviv.ua/maps/1>

²⁵¹ Див., наприклад: Вовкодав Сергій. Конференція "Фактор простору в історичних дослідженнях" – платформа для обміну досвідом впровадження просторових методів та підходів у різні галузі історичної науки. *Фактор простору в історичних дослідженнях* : матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 трав. 2018 р. / [упоряд. С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 175–184.

ніж представлені на сьогодні в базі. Деякі з них можуть бути втіленими зусиллями групи науковців (наприклад, "серія карт про джерельну базу дослідження Голодомору": метричні книги, офіційна документація, усні свідчення) або "територія Голодомору" (місцезнаходження свідків за даними усної історії); запропонована 2012 р. учасниками проекту рубрика "людожерство"²⁵² була нами інтегрована в модуль "Свідчення". Певні напрями досліджень уже було візуалізовано на звичайних картах, а саме: рівень колективізації, хлібозаготівлі та зернові позики, режим "чорних дошок"; екологія та сільське господарство; демографія та етнічний склад населення²⁵³.

"МАПА" складається з низки розділів. Це копії традиційних карт; згадані карти галереї, що містять дані з уже реалізованих проєктів; карти-історії з тематикою у її розвитку в просторі і часі; інтерактивні карти²⁵⁴.

Розглянемо модуль "Testimonies" ("Свідчення") інтерактивної карти "The Great Famine in Ukraine" ("Великий голод в Україні")²⁵⁵. Робота над ним тривала 2013–2021 рр. із перервами, спричиненими професійними та особистими обставинами. До фінальної версії бази було включено 1962 населені пункти, а самих респондентів – 3451 особа.

Джерелом для створення цього модуля стали базові публікації усноісторичних джерел, а також електронні ресурси, зокрема Українсько-канадського дослідницького та документаційного центру (www.holodomorsurvivors.ca) й свідчення по Харківській області з сайту "Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область" (www.golodomor.kharkov.ua). Йдеться про такі видання як: "Голод 33: Народна книга-меморіал" (підготовлена Л. Коваленко та В. Маняком, 1991); "Безкровна війна. Книга свідчень" (упорядник О. Міщенко, 1991) "Свіча пам'яті. Усна історія українців у 1932–1933 роках" (упорядник В. Борисенко, 2007); десятитомник "Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив" (упорядник о. Ю. Мицик, 2005–2014); дві книги серії "Пам'ять народу" (упорядниці О. Веселова, 2008–2009); "Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи" (2007); "Невгамовний біль. Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи" (2007); "Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 на Луганщині: свідчення очевидців" (Т. 1, упор. І. Магрицька, 2008); "Голодний мор 1932–1933 на Кіровоградщині. Мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів" (2008) тощо.

У складі модуля було виокремлено п'ять рубрик²⁵⁶:

²⁵² Боряк Г., Сосса Р. ГИС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. С. 33–34.

²⁵³ Thematic Map Gallery. МАПА: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ.

²⁵⁴ Головінський Т. МАПА: Цифровий атлас України (МАПА: Digital Atlas of Ukraine).

²⁵⁵ Boriak Tetiana. Testimonies : [Module of the interactive map] "The Great Famine in Ukraine in 1932–1934". Мапа: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ. URL: <https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3>

²⁵⁶ Аби не перевантажувати текст посиланнями на одне й те ж саме джерело, тут і далі посилання на авторський модуль "Свідчення" опускаються.

1) Конфіскація: їжі (включаючи формулювання "все"); речей; зернових запасів; незернових продуктів; знищення готової їжі; худоби. Трапляються різні комбінації: респонденти могли згадувати в одному свідченні вилучення їжі та зернових.

2) Канібалізм: трупоїдство, людодїство, кількість жертв. Тут зауважимо, що в цю рубрику ми включали верифіковані самим свідком випадки, якщо це сталося з його односельцями чи родичами, чи він чув про це як про достовірну історію з прізвищами та назвами села; чутки чи загальні фрази про канібалізм не враховувались.

3) Опір: індивідуальний, організований, збройний, убивство, саботаж.

4) Стратегії виживання: вихід з колгоспу; вступ до колгоспу; втеча з села (сюди також включено роботу на підприємстві в місті чи втечу за межі УСРР); обмін/ продаж речей на їжу; відсилення дітей; зовнішня допомога (від дітей, родичів, сусідів, односельців тощо – тут часто трапляються згадки вдячних учнів про своїх учителів, які їх врятували від голодної смерті); збереження корови (в деяких випадках мова йшла про кіз чи овець). Подеколи певному очевидцю "зовнішня допомога" надходила із різних джерел. Наявність садка чи ясел не означала, що діти виживали там через достатнє харчування; зафіксовано багато випадків смерті дітей чи їхніх братів/сестер безпосередньо в дитячих будинках (сиротинцях).

5) Годування колгоспників: видавання зерна з початку посівної чи збору врожаю; незернові запаси (з початку посівної чи збору врожаю); годування в колгоспі; годування дітей у школах/дітей у яслах або садочках (зауважимо, що тут майже виключно йшлося саме про дітей колгоспників, а не т. зв. "одноосібників" чи "куркулів"); годування працюючого члена колгоспу; годування членів родин колгоспників чи дозвіл узяти їжу додому; годування всіх у селі, включно з нечленами колгоспу.

Кожна рубрика має поле "кількість свідчень".

Звісно, дані усноісторичних джерел програють в "об'єктивності" статистиці, скажімо, щодо етнічного складу певного населеного пункту, взятого із перепису населення. І це зрозуміло, адже безпосередній досвід очевидців "проживання геноциду" в масштабах цілої країни не може бути оцінений однією цифрою, як у випадку з етнічним складом населення. Водночас представлений матеріал дає змогу поглянути на Голодомор крізь призму людського досвіду оцінювання причин і обставин здійснення геноциду (конфіскація не тільки зернових запасів), стратегії виживання, місця й ролі влади в цих стратегіях з точки зору маніпулювання "допомогою" із харчуванням після тотального вилучення всіх продуктових запасів і їжі.

Окремий інтерес становить рубрика "опір". На кінець 1932 р. протестний потенціал села було майже вичерпано. Тим не менше, саме усна історія дає нам приклади індивідуального опору, адже, скажімо, відмова йти до буксирної бригади часто означала смерть. І такі випадки навряд чи знайдуть відображення в офіційній документації. Трапляються й випадки масового кривавого опору, навіть ціною власного життя. До індивідуального опору ми зараховували й протидію

конфіскації органами влади продуктів та створення умов голодування селян, підпали (якщо не йшлося про групу осіб).

Наведені дані стосуються періоду Голодомору 1932–1933 років; якщо опір, вилучення зерна чи інші складові рубрик мали місце раніше, за часів колективізації, такі випадки не брались до уваги.

Було прийнято рішення не враховувати наративи про споживання їжі та поховання. Причиною стало те, що відповідні сюжети (сурогатне харчування, поховання у спільних ямах без дотримання обрядів або нерідко ще живих людей) оповідалися практично однаково. Тому відсутність цих двох рубрик є зайвим підтвердженням *спільного досвіду* проживання Голоду українцями незалежно від того, де вони мешкали.

На жаль, недостатній рівень "паспортизації" усної історії відчутно пригальмував формування масиву метаданих для ГІС-проекту: часто з'ясовувалося, що наведені інтерв'юером чи упорядником видання дані не співпадають з наративом очевидця, наприклад, він чи вона під час голоду перебували в іншому селі, а не в тому, що було зазначено. Це не дозволило верифікувати відповідний населений пункт, тож вагомий масив даних залишився за межами бази як неверифікований або як недостатньо верифікований.

З урахуванням хронології роботи над проектом дані базуються на адміністративно-територіальному поділі до реформи 2020 р. Непропорційно велика кількість свідчень по містах не завжди означає, що саме по цих населених пунктах зібрано найбільше інформації; радше, на момент голоду йшлося про довколишні села, які з часом були включені до складу міст, тобто, по суті, респонденти переважно описували те, що відбувалося в селі, адже містяни здебільшого не могли констатувати вилучення в них "сушки", виживання завдяки корові або харчуванню в колгоспі. Натомість вони, наприклад, могли бути непрямими свідками випадків канібалізму (продаж людської плоті чи викриття людоїдів на базарах).

При виході на конкретний населений пункт удоступнюється таблиця з даними за зазначеними рубриками. Наприклад, по с. Губиниха є дані про 14 респондентів, з яких 6 згадували конфіскацію їжі та речей особистого вжитку; по 5 – про конфіскацію зернових та незернових; двоє – про вилучення худоби і т.д. А один респондент із с. Софіївки згадує про конфіскацію як зернових, так і незернових запасів, випадок труподства та три різновиди стратегії виживання: вихід з колективного господарства, втеча з села та відлучення дітей від родин.

Дані по с. Молодецькому Черкаської області засвідчують, що з чотирьох респондентів троє згадували про канібалізм: чотирьох канібалів, мінімум один випадок труподства та мінімум семеро жертв (уточнимо, що згадувати респонденти могли одну таку особу, але ми фіксували факт згадування; займатися верифікацією не є можливим та не має сенсу).

До населеного пункту "прив'язуються" таблиці по інших населених пунктах цього району; так можна отримати картину одразу по наявних населених пунктах цілого району.

Меншу "щільність покриття" даними засвідчують північ УСРР, фактично прикордонні регіони та південні (південь Одеської, Херсонської, Запорізької, Донецької областей). Однак на іншій території маємо більш-менш відносно рівномірне покриття свідченнями. Це зайвий раз унаочнює уніфікованість процесів, які відбувалися на початку голоду (конфіскація продовольства) та в його ході (опір, стратегії виживання, зокрема й допомога влади).

Якщо оцінити кількісні параметри модуля, то найбільше даних усної історії зафіксовано щодо конфіскації продовольства (2100) та стратегій виживання (1859). Ці параметри присутні у переважній кількості джерел; вони вказують на штучність голоду, адже в результаті конфіскації зернових і незернових запасів селян вони постали перед загрозою голодної смерті, а відтак змушені були шукати шляхи виживання.

Рубрики щодо конфіскації їжі та продовольства, без деталізації вилученої номенклатури (1261), а також зернових запасів та насіння (1348) є найчисельнішими, тобто більше половини з 2100 одиниць залучених усноїсторичних джерел у цій категорії фіксують такі факти (загалом понад 1/3 із загальної кількості респондентів).

Більше того, ми вирішили перевірити, як співвідноситься по різних областях вилучення зернових та незернових запасів. Ми обрали три області: на півночі (Житомирська, 99 сіл), в центрі (Черкаська, 174 села) та на півдні (Дніпропетровська, 248 сіл). Отримані дані вразили: 13 випадків конфіскації продовольства на 10 сіл у всіх трьох областях (коефіцієнт 1.3; зауважимо: не йшлося про опитування всіх жителів села, лише одне-два свідчення з тих сіл, включене до бази, означало згадку про вилучення продовольства!). Це, знову ж таки, засвідчує уніфіковану державну політику щодо позбавлення селянства їжі по всій Україні.

З 848-ми усноїсторичних джерел про канібалізм більше третини (326) згадували випадки труподства, натомість випадків людоїдства – 1052.

Маємо бл. 150 усноїсторичних джерел із свідченнями про опір, з них 102 стосуються індивідуального спротиву. Такий невеликий відсоток зафіксованих у свідченнях випадків опору (8% сіл, 4% респондентів) підтверджує висновки дослідників, що здатність до масового опору вже була зламана системою в попередні роки через розкуркулення, депортації та репресії (щоправда, може йтися і про запізніле записування усної історії, – адже діти Голодомору не могли бачити і запам'ятати опір селян). Лише 1/5 випадків припадає на організований (34) та збройний (31) опір.

Після конфіскації продовольства наступною за обсягом є категорія про стратегії виживання (1859). Найбільше випадків припадає на зовнішню допомогу (від сусідів, далеких родичів, учителів, посадовців колгоспу) – 756, втечу з села (654) та обмін одягу/речей на продукти (609). 441 респондент завдячує корові (іноді кози чи вівці) за виживання. Частими є згадки про дітей, яких батьки залишали в містах. Співвідношення згадок про вихід із колгоспу як форми спротиву і вступу до нього задля виживання виглядає як 1:5.

Останній блок (890 позицій) стосується організації харчування від держави. Тут найбільшу кількість становить харчування дітей (майже половина, 412). 149 випадків стосуються харчування під час весняної посівної чи іншої кампанії. Маємо 65 згадок про харчування в колгоспі; натомість третина (294) підкреслювала, що їжу отримували лише колгоспники, які працювали в полі. 131 згадка про те, що їжу можна було брати додому чи іншим членам родини. Лише 23 респонденти зазначили, що в їхньому селі годували всіх.

Зрозуміло, опрацьовані метадані базуються на неповному, хоча й значному масиві усних свідчень. Водночас вони охоплюють практично всю територію Голодомору, різні категорії свідків, свідчення різних років; представляють усе тематичне розмаїття усної історії Великого Голоду, відтак можуть претендувати на певну репрезентативність. Цілком можливе потенційне залучення додаткових свідчень, що залишилися поза увагою авторки, але, на наше переконання, вони принципово не змінять загальної картини, а головне – співвідношення між окремими категоріями даних.

Як правильно зазначили ініціатори та розробники модуля "МАПИ" щодо Голодомору, атлас повинен стати "своєрідною дослідною лабораторією, яка надалі уможливить хронологічне й тематичне розширення проєкту"²⁵⁷. План спрацював: наповнені модулі вже сьогодні активно використовуються дослідниками, журналістами і студентами; у стані розроблення перебувають нові тематичні модулі атласу. Так "МАПА" стала "першим постійно діючим проєктом цифрової гуманітаристики в ділянці українських студій Гарвардського університету"²⁵⁸. А її модуль "Свідчення" продемонстрував потенціал усної історії як історичного джерела, здатного не лише до інтеграції в бази, створені за допомогою сучасних інформаційних технологій, але й до картографічної візуалізації й унаочнення динаміки процесів, що досліджуються. Модуль дозволяє порівнювати різні регіони й певні адміністративні одиниці за низкою параметрів, зберігаючи антропоцентричний вимір Голодомору.

Висновки до розділу 4

Контент документальних джерел доби Голодомору частково співставний з усноісторичним наративом, записаним у розпал голоду та в пізніші роки на різних теренах. У документальних джерелах про Голодомор прогалини часто перекриваються свідченнями усноісторичних джерел. Офіційна документація містить погляд згори, з відповідною риторикою "шкідництва" та пошуком "ворогів". Джерела особового походження пропонують погляд "знизу", на подив часто суголосно корелюючись з інформаційними блоками документів. Рівень

²⁵⁷ Боряк Г., Сосса Р. ГІС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. С. 34.

²⁵⁸ Головінський Т. МАПА: Цифровий атлас України (МАРА: Digital Atlas of Ukraine). *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2.* Київ : Наук. думка, 2024.

смертності, виражений у кількості трупів на вулицях; методи конфіскації продовольства; доля дітей; спроби втеч із села як стратегія виживання; чорні дошки – це все і багато інших реалій, фактів і подій доби Голодомору паралельно віддзеркалюються в обох групах джерел, взаємно верифікуючи при цьому одна одну. Таке паралельне прочитання дозволяє також за допомогою свідчень декодувати документи, спродуковані тоталітарною державою, адже вона ретельно ховала відомості про голод за евфемізмами "важких" районів та "продовольчих труднощів". Своєю чергою, це доповнює наше знання про советський тоталітаризм початку 1930-х рр.

З липня 1932 р. простежується інтерес Сталіна в розробленні нових інструментів тиску на українські субцентри влади та селян. Його лист від 11 серпня 1932 р. став рушієм подальших законодавчих ініціатив – системи натурального штрафування та режиму "чорних дошок". Посилення натиску було об'єктивовано в листопадових постановах: РНК УСРР "Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі" від 11 листопада 1932 р.; політбюро ЦК КП(б)У "Про заходи з посилення хлібозаготівель" і "Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп" від 18 листопада 1932 р.; РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Застосування обшуків у попередніх хлібозаготівельних кампаніях означало застосування цієї практики й надалі, а в умовах зменшення запасених ресурсів у селян для проходження зими 1932 – весни 1933 років і посиленого тиску на українське село неминуче означало перетворення *голодування на голод*.

Усна історія, що майже завжди містить описи в той чи інший спосіб вилученого продовольства, заготовленого родиною на зиму, не залишає сумнівів у тому, що *саме конфісація незернових запасів* перетворилася на інструмент убивства голодом шляхом позбавлення селян їжі. Свідчення очевидців тут є чи не єдиним джерелом, здатним пояснити зникнення фактично всіх продуктів з селянських господарств, а відтак розкрити *складові механізми масового убивства голодом*.

До дослідження включено відомості про просторове представлення Голодомору за допомогою геоінформаційних систем, що дозволили інтегрувати усну історію до бази даних за п'ятьма інформаційними блоками (всього 25 груп) як складову гарвардського проекту "МАПА" – модуль "Свідчення". Через велику площу залученого до аналізу об'єкта (територія УСРР) та, відповідно, незчисленної кількості можливих комбінацій окремих видів продовольства, стратегій виживання, реакції влади, технічно складно представити зазначені рубрики окремими шарами. Представлення даних уможливлено на рівні населеного пункту.

ВИСНОВКИ

Історичну пам'ять, як індивідуальну, так і колективну, сфальшувати неможливо, як і неможливо штучно створити. Саме тому рефлексії на тему Голодомору 1932–1933 рр. критично потребують, окрім документальних джерел (що апіорі мають "кредит довіри" з боку дослідників безвідносно до ступеня їх достовірності), залучення усноісторичних джерел. Поява цієї праці визначена саме потребою комплексного аналізу динаміки формування та функціонування масиву усноісторичних джерел про Голодомор, його кількісних, якісних та змістовних параметрів; структури; періодизації історії його створення та актуалізації; співвідношення та взаємозв'язку із масивом документальних джерел; інформаційного потенціалу, його значення для історичних досліджень.

Враховуючи міждисциплінарний характер роботи (історія, джерелознавство, архівознавство, усна історія, студії травми, пам'яті, геноцидів, советського тоталітаризму, біографістики), можна стверджувати, що досі подібні студії з даної тематики не проводилися.

До певної міри це дослідження має меморіальний характер, адже покоління безпосередніх очевидців трагічних подій початку 1930-х рр. відійшло, а відтак можливість записування усної історії від *першосвідків* вичерпана. Рубіжними з точки зору завершення процесів формування масиву усних першоджерел Голодомору стали 2010–2020-ті рр. Загалом завершено й виявлення документальних джерел про Великий Голод. На сьогодні як в Україні, так і за її межами практично всі дотичні базові документальні комплекси в цілому вивчені; нині продовжується активне запровадження їх до наукового обігу, зокрема й у новітніх електронних форматах. Інша річ – російські архіви. Їх недоступність і закритість досі тримає на порядку денному питання щодо наявності (або відсутності) в них документальних джерел, що в перспективі могли б придатися для глибшого усвідомлення організованого Москвою масового штучного голоду в УСРР. Залишається дочекатися.

Упродовж 90 років було зібрано безпрецедентно великий масив усноісторичних першоджерел. Сформований дотепер умовний *Архів Голодомору* з його документальним та усноісторичним сегментами дозволив здійснити справжній прорив у розумінні найдрібніших елементів механізму сталінського злочину геноциду.

Так склалося, що від 1930-х рр. упродовж десятиліть усна історія залишалася, по суті, чи не єдиним повноцінним джерелом для дослідження Великого Голоду.

Певний час після "архівної революції" початку 1990-х рр. першочергово затребуваним виявився *документальний* сегмент *Архіву Голодомору*. Саме на нього дослідники стали покладатися як на найбільш достовірний, масовий та інформативний фундамент студій Голодомору. Натомість в міру опрацювання офіційної діловодної документації її інформаційний ресурс вичерпувався, проявилися певні лакуни, що їх документи не здатні були заповнити. Це виступило одним із чинників, що спонукав дослідників знову звернутися до усної історії. Тим часом з другої половини 1980-х рр. в Україні розгорнулася небачена за масштабами робота з фіксації оповідей свідків убивства українців голодом. У кінцевому підсумку був сформований величезний за обсягом корпус усних свідчень, до якого долучився масив свідчень, сформований за повоєнної доби за межами країни – у Європі та Сполучених Штатах Америки. Із долученням усноісторичних джерел зафіксовані дослідниками виразні "білі плями" почали поступово заповнюватися. Усна історія Голодомору переконливо продемонструвала здатність до олюднення "зnelюднених" тоталітарною владою історичних процесів на мікроісторичних рівнях: у глибинних шарах повсякдення українського села під час Голодомору, у механізмах морення голодом.

Втім, виконуючи винятково важливу місію записування свідчень про злочин знищення мільйонів українців, – а цей рух набув небаченої масовості, – її виконавці на хвилі піднесення не могли повною мірою дотримуватися академічних стандартів як у польовій роботі, так і в едіційній сфері. Не випадково і кількість дотичних джерелознавчих студій виявилася неспівмірно малою. Наявні в історіографічному масиві публікації здебільшого були присвячені аналізу документальної бази, оглядам архівних джерел Голодомору, і значно меншою мірою – усноісторичних джерел.

Авторкою запропоновано нові підходи до оцінки співвідношення масивів офіційних джерел та джерел особового походження. У структурі останніх виокремлено шість груп:

- усна історія (свідчення) та мемуари;
- листи;
- матеріали з описом голодування, зібрані іноземними журналістами та оприлюднені у формі статей у пресі;
- документи, пов'язані з діяльністю дипломатичних установ;
- вірші та художні твори;
- щоденники та щоденникові нотатки.

Такий підхід дозволяє залучити до аналізу Голодомору більше джерел особового походження, співставляти їх тематичні блоки та реконструювати повсякдення доби Голодомору не лише за даними безпосередніх очевидців, зафіксованими, власне, в усній історії. Це дає змогу, з одного боку, верифікувати відомості про голод різноманітними джерелами особового походження та усної історії, створеними громадянами різних країн, різного соціального й професійного статусу з опіями різних українських регіонів, а з іншого – продемонструвати безперервну

тяглість свідчень вже від лютого-березня 1932 р., що переконливо спростовує популярну з повоєнних часів советську пропагандистську тезу про очевидців голоду як "нацистських колаборантів".

З'ясовано, що подібно до документальних джерел, що постраждали від архівоциду, можемо констатувати серйозні втрати джерел особового походження. У багатьох випадках не збереглися оригінали в аудіовізуальному форматі або транскрипти публікацій у пресі, листи до органів влади того часу та листи, передані за кордон. Значні лакуни спостерігаються і в масиві усної історії, записаної вже в незалежній Україні.

Продемонстровано, що усна історія відіграє особливу роль як історичне джерело особливо на теренах Східної Європи та в країнах, де попередні тоталітарні режими чинили злочини геноциду. Чотири трибунали, організовані світовою спільнотою для покарання за злочин геноциду, засвідчують чимдалі більше залучення очевидців та їхніх свідчень для розслідування і доведення справ до винесення вироку. Це, зокрема, допомагає "легітимізувати" використання усної історії у студіях Голодомору, незважаючи на часовий розрив між подією та її дослідженням.

Показано деякі відмінності у підходах західних та українських дослідників щодо трактування усної історії. У західному академічному світі усна історія сприймається радше як специфічний вид пригадування або джерело для дослідження локальних, часто упосліджених груп (за винятком хіба що усної історії, яка записується в рамках збирання доказів для доведення злочину геноциду). Натомість в Україні (не в останню чергу – через умисно деформовану тоталітарною державою джерельну базу історичних студій) усна історія як метод поступово виокремилась із ніші певного літературного жанру та джерела дослідження традиційної культури для етнологів і фольклористів та трансформувалась на повноцінне історичне джерело.

Запропоновано пов'язувати проблему "надійності" усноісторичного джерела з використанням його для фіксації травматичного нарративу чи відносно спокійного минулого. У першому випадку, при певних помилках у датуванні, ядро нарративу про загибель близьких людей вочевидь буде містити більш-менш наближені до дійсності описи минулого (і тоді наявність десятків тисяч подібних нарративів уже буде верифікацією цього джерела). У другому випадку респондент буде вибудовувати своє минуле відповідно до своїх пріоритетів, і дослідник може з'ясувати, чому певний епізод було пригадано в той чи інший спосіб. А напрацювання західної гуманітаристики щодо пригадування свідком певного ядра травматичних подій навіть на значній часовій відстані підтверджено багатотисячним масивом усної історії Голодомору (навряд чи можна забути, як помирили голодною смертю члени родини, та викреслити з пам'яті трупи на вулицях).

Авторка, базуючись на симбіозі факторів впливу офіційного нарративу, пам'яті та пригадування травматичної події, наполягає на виокремленні в усноісторичних джерелах Голодомору, на додачу до *фактографічного ядра свідчення* (смертність членів родини, стратегії виживання), яке верифікується тисячами інших свідчень,

а в деяких випадках і документальними джерелами, також *рефлексивної частини свідчення* (причини голоду, актори, винні, наслідки – ширші, аніж родинні). Саме цей, другий компонент усної історичної джерела, містить неминучі пізніші нашарування інформаційного поля. Таке розмежування дозволяє уникнути підваження змістовного компоненту фактографічного ядра усної історичної джерела.

Виокремлено головні чинники, які можуть істотно впливати на якість інтерв'ю: професійну (не)підготовленість інтерв'юера; "тиск часу" через усвідомлення невідворотного відходу покоління першоочевидців; травматичність події.

Очевидною (відповідно до чинних методологічних засад усної історії) є проблемність реалізації повноцінного записування усної історії у випадках залучення до проєктів непередготовленої молоді (і навіть дітей). Водночас авторка акцентує увагу на такому часто непоміченому дослідниками позитивному наслідку інклюзивності інтерв'юерів (всупереч західним рекомендаціям щодо організації інтерв'ю), як здатність дітей "розговорити" респондентів, які відмовлялися свідчити про голод незнайомцям: саме довіра до односельців чи власних онуків допомагала очевидцям голоду долати психологічний бар'єр та долучатися до формування масиву усної історії Голодомору.

Встановлено, що з боку інтерв'юерів на якість оприявленого усної історичної джерела (і, відповідно, на стан історичних студій з тематики) серйозно впливає археографічна культура видання: фаховість археографа в передаванні тексту нарративу; повнота даних легенди, передусім місце перебування свідка в момент голоду; географічна диспропорція записування усної історії; розпорошення місць архівного зберігання усної історичної джерел у разі їхнього передавання на зберігання; відсутність таких даних для низки колекцій усної історичної джерел. Дотичними є проблеми репрезентації розшифрованих свідчень – літературне редагування нарративу при підготовці до публікації, "прибирання" русизмів, а також включення до усної історичної корпусу "сфальшованих" свідчень (насправді їх є мізерна кількість у структурі сотисячного масиву).

Виявлено низку властивостей, що їх демонструє величезний усної історичний масив.

По-перше, це гендерно-вікові особливості: спогади жіночі, чоловічі (автобіографічна пам'ять, "пам'ять-спалах") та дитячі ("пам'ять-спалах"). Епізодичні й неструктуровані у випадку пригадування голоду *дитиною* та більш логічно побудовані, часто із залученням роздумів щодо політичних аспектів та соціального життя громади в *чоловіків*; жіночі спогади можна умовно помістити посередині між цими двома полюсами.

По-друге, це емоційність усної історії, що різко посилюється в разі особливої травматичності описаного досвіду (очевидці до кінця життя картають себе, що не змогли врятувати когось; їм постійно сняться померлі від голоду родичі; запах акації асоціюється з голодом і смертю). Саме це стало одним із чинників, що стояли на перешкоді інтеграції масиву усної історії Голодомору до академічних студій.

По-третє, це витворення специфічної терміносистеми (різноманітні означення сурогатних харчів; визначення "здихати", "повзати" тощо) і визнання відсутності адекватної терміносистеми для опису надзвичайно травматичної події.

По-четверте, *висока травматичність* побаченого під час голоду часто є артикульованою або спостереженою.

По-п'яте, фіксується вражаюча *уніфікованість наративу в різних регіонах*, що походить з уніфікованості досвіду проживання Голодомору на всій "території Голодомору", окресленої адміністративними кордонами УСРР. Нарешті, походження майже всіх свідчень з середовища *жертв* означає, що ми маємо вкрай небагато оповідей від *виконавців*.

Сучасна війна, розв'язана Російською Федерацією (яка по суті є продовженням геноциду, розпочатого у 1932 році), дозволяє краще зрозуміти відмінності в історичній політиці України та "битви пам'ятей" Росії. Півстолітня інформаційна війна проти визнання Голодомору советського Кремля та тридцятилітня – російського доповнюють логіку Росії в цій сфері. Звідси педалювання тез про погану погоду, посуху й неврожай; потребу годувати місто та армію; ледарство та провину селян, які нібито не засіяли поля тощо; нападки на третього Президента України Віктора Ющенка, який "вивільнив" пам'ять про голод, ініціював масштабний загальнонаціональний проект "Національна книга пам'яті жертв Голодомору", і включив цю, *уже не індивідуальну, а колективну пам'ять*, до комеморативних практик; опір комуністів його діяльності; локальні битви у Харкові проти монумента; перебивання сенсів шляхом оголошення 2003 року (70-ті роковини Великого Голоду) роком Росії в Україні; приставання четвертого президента Віктора Януковича до російського концепту спільного "загальносоюзного голоду" тощо. Аргументовано, що йдеться не про окремі спорадичні кроки й спроби придушення відомостей про голод, а саме про системну, продуману та добре організовану *інформаційну війну*.

Глибше занурення в проблематику засвідчило наявність в Україні потужного руху пригадування та комеморації знизу: поминання померлих від голоду були зафіксовані уже в 1933 році; їх відновили в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. разом із встановленням пам'ятників і пам'ятних знаків. Виявлено, що ініціативи, реалізовані згодом Віктором Ющенком, були запропоновані ще на початку 1990-х рр. Асоціацією дослідників Голодомору: так, із 7000 пам'ятних знаків на пошану жертв Голодомору лише понад 900 було встановлено у 2008 р., під час каденції В. Ющенка; а оприлюднення низки свідчень очевидцями було своєрідною реакцією на заперечення Голодомору з боку комуністів.

Загалом, аналіз діяльності АДГУ засвідчив, що саме Асоціація сформувала ті напрями діяльності, що сьогодні визначають державну політику пам'яті щодо Голодомору. Це, зокрема, активне залучення науковців у ролі експертів, керівників та учасників проектів; дослідження та публікація архівних документів; записування усної історії; визнання Верховною Радою Голодомору як геноциду; спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків; створення Музею та пам'ятника

в Києві; встановлення єдиного "Дня Скорботи" з відзначенням його на державному рівні.

Щодо росіян, то з'ясовано, що за низкою ознак можна говорити радше про відсутність у їхній історичній пам'яті голоду 1932–1933 рр., ніж про його присутність; певною мірою він зберігається в історичній пам'яті жителів Кубані. На це вказують комеморативні практики: існування пам'ятних знаків, музеїв, відзначення меморіальних дат, присутність в інформаційному просторі відповідного нарративу. Єдиний "безпечний" голод, якого було "допущено" до простору колективної історичної пам'яті росіян, – це голод у блокадному Ленінграді, а єдиний "допущений" до простору регіональної історичної пам'яті – голод на початку 1920-х рр. на Поволжі, та й той частково, бо сама трагедія та її жертви опинилися у тіні світлої постаті Фрїтьофа Хансена та його діяльності із допомоги голодуючим; по суті, саме це стало єдиним, знову-таки, "безпечним" фокусом комеморації.

Показано, що причинами такого трактування голоду поч. 1920-х і особливо – Голодомору став советсько/російський імперіалізм, що його завжди обслуговувала російська історична політика; тому вона мала виразний пропагандистський "присмак" і не спиралася на фахові історичні дослідження. А сьогодні російська політика пам'яті (радше, фальшивого пригадування та безпам'ятства) перетворилася на інструмент обслуговування мілітарної експансії в Україну та ідеологічної (поки що) – у світ.

Встановлено, що системна й ідеологічно зумовлена діяльність комуністичного режиму щодо приховування злочину геноциду включала чотири компоненти (відповідно до методологічної рамки, запропонованої Лінн Абрамс): *мовчання, вшанування, придушення і маніпуляції*. Ця політика виявилася надзвичайно ефективною в умовах приходу Гітлера до влади, економічної кризи, вдалої пропаганди зі створення позитивного образу СРСР як нового типу цивілізації, невіддільної проблем, що стрясали західний світ. У 1930-х рр. Кремль заборонив іноземним кореспондентам доступ до голодуючої України та нищив документальні джерела як свідків злочину (політика *мовчання*); заборонив, з відповідним покаранням, вживати слово "голод" в офіційній документації, персональних документах та публічному просторі (політика *мовчання і придушення*); сформував новий пантеон героїв для мобілізації суспільства, підтримки колективізації, витворення образу селянина-колгоспника, який відповідав потребам часу замість одноосібних селян (політика *вшанування*); розгорнув кампанію з дезінформування західних суспільств щодо ситуації в УСРР. Вона включала численні інструменти: заперечення, демонстрація фальшивих успіхів советського соціалістичного й колективного будівництва, залучення відомих на Заході політичних та культурних діячів до констатації факту відсутності голоду (політика *маніпуляції*).

Після 1945 р. інструменти частково видозмінилися через закінчення Другої світової війни та перенесення "поля битви" переважно за межі СРСР. Советські пропагандисти вибудовували розгалужену кампанію з дискредитації біженців (згодом – української діаспори), що фактично тривала до кінця розпаду СРСР (а деякі

компоненти – про голод як вигадку *нацистів* та наратив про *перемогу* живі і дотепер). При цьому використовувалися такі інструменти: таврування як посібників нацизму будь-кого, хто виступав з критикою советського ладу (використання представниками націонал-соціалізму тематики голоду у своїй боротьбі давало советам підстави для урівняння тематики голоду як *пронацистської* та такої, що має бути проігнорована як пропаганда, – у такий спосіб брутально "затикався рот" усім жертвам); світоглядна прірва між комуністичним та вільним світом; "Друга світова війна: переможців не судять"; судові процеси; кафедри советології при західних університетах (інструмент *маніпуляції*). КДБ здійснювало нагляд та супровід діяльності української діаспори щодо голоду в 1980-х рр. (спецоперація "Фарисеї"). Щодо попередніх етапів подібного чекістського втручання ми не маємо даних (справа "Фарисеї" відсутня у фондах ГДА СБУ), однак можна припустити, що такий контроль не слабнув, адже кінцевої мети – повної нейтралізації відомостей про голод за кордоном – так і не було досягнуто до кінця існування СРСР. Акцентовано на тому, що така безпрецедентна заповзятість, з якою комуністичний режим півстоліття поспіль боровся проти визнання Голодомору, є *найпереконливішим доказом самого факту свідомо скоєного злочину*.

Встановлено, особливістю свідчень початкового (довоєнного) періоду була їх ледь не абсолютна "стерильність", адже за повної відсутності "голодового" інформаційного простору останній ніяк не міг впливати на наратив про голод: ні на його зміст, ні на формальні ознаки. Інша ознака тогочасного інформаційного середовища – повна відсутність суспільного запиту на оприлюднення травматичного досвіду проживання голоду. У результаті у міжвоєнну добу – в перший період в історії формування та функціонування масиву усної історичних свідчень про Голодомор – було спродуковано п'ять видів джерел особового походження із шести, за винятком першої групи (усна історія), що почала записуватись згодом; втім насправді свідки голоду спорадично опитувались і в 1933 р.

Здійснений аналіз масиву свідчень про Великий Голод воєнного (окупаційного) періоду (1941–1944) засвідчив, що правда про нещодавно пережитий голод тоді вперше легально оприявлюється в публічному просторі (або, за сучасною термінологією, в медійному просторі) України. Окупаційна влада заохочувала друк таких матеріалів, оскільки вбачала в них основний інструмент для боротьби з більшовизмом. З'ясовано, що інформаційне поле було насичене численними згадками про голод у пресі: йшлося про драматичні вистави; плани відкриття музею та архіву з документами про голод; виставки; обрахунки померлих від голоду в певних селах (щонайменше 25 сілрад Полтавської області) з подальшою публікацією таких даних у пресі; вкопування (!) селянами прихованих спогадів про голод; дозвіл на поминання під час служб та панахиди за померлими; спорудження пам'ятників жертвам голоду; заохочення учителів записувати усну історію про советські злочини; перевидання німецькою мовою роману Уласа Самчука "Марія" та його творчі зустрічі з читачами.

Встановлено, що записування свідчень про голод у повоєнний (діаспорний) період було пов'язано передусім з таборами ДіПі, в яких біженці ділилися досвідом виживання під час голоду та навіть спромоглися організувати вшанування 15-ї річниці голоду в різних таборах. Після переміщення біженців до країн розселення починається їхня робота зі збору та оприлюднення спогадів про голод.

Показано, що перший період повоєнної доби (1945–1953) відзначився проектами "Осередку", Гарвардського університету щодо соціальної історії СРСР; процесом Віктора Кравченка; оприлюдненням свідчень про голод на слуханнях Комітету з іноземних відносин Сенату США 1950 р. щодо ратифікації Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього на Комітеті Чарльза Керстена (1953–1954); публікацією свідчень: перший том "Біла книги про чорні справи Кремля", Михайла Вербицького, Олекси Воропая, Івана Дубинця, Дмитра Соловея.

Розкрито насиченість усноісторичними проектами другого періоду (1954–1963), що було засвідчено появою другого тому "Білої книги"; загалом понад 2 тис. примірників видання було розіслано представникам ООН, президентам та урядам низки країн, в наукові та бібліотечні заклади. Цей період не був таким результативним, як перший, передусім імовірно, через облаштування біженців у нових країнах та посилення ідеологічних розбіжностей у діаспорному середовищі.

З'ясовано, що протягом третього періоду (1964–1973) свідчення про голод друкувалися переважно в пресі; продовжували з'являтися дослідження про голод, зокрема на основі джерел 1930-х рр. (праця Миколи Галія, 1968; стаття Дана Делрімпла, 1964).

Охарактеризовано четвертий період (1974–1983) як своєрідний трамплін, стрибок з якого буде здійснено вже згодом. Тема голоду почала просочуватись у західний інформаційний простір через нове покоління науковців з українським корінням, розгорнула діяльність Українська Гельсинська група, члени якої також не мовчали про події 1932–1933 рр. Вагомим чинником стала інституалізація української історичної науки за кордоном завдяки розгортанню українознавчих центрів у США та Канаді.

Детально проаналізовано останній період (1984 – кінець 1980-х рр.), ознаменований діяльністю Комісії США з дослідження голоду та Міжнародної комісії з розслідування голоду (яка ще й провела контент-аналіз свідчень, другий після здійсненого Петром Долиною (псевдонім Тимофія Соснового) та Іваном Дубинцем у другому томі "Білої книги"), дослідженням Роберта Конквеста "Жнива скорботи", усноісторичним проектом Джеймса Мейса та Леоніда Герця. Не в останню чергу актуалізація в американському суспільстві катастрофи Голокосту та геноциду вірмен формувала сприятливе інформаційне поле і для досліджень Голодомору. Наприкінці цього періоду розпочалася публікація свідчень очевидців у УРСР.

З'ясовано, що для цього періоду, як і для попередніх, переважно відсутні оригінали свідчень, що їх можна було б звірити з опублікованими нарративами; поодинокі винятки становлять Гарвардський проект початку 1950-х рр., проекти Джеймса Мейса і Українсько-канадського дослідчо-документаційного центру.

Залишається достеменно невідомим, наскільки тексти свідчень у збірниках чи часописах підлягали редагуванню перед публікацією.

Виокремлено 25 інформаційних блоків усноїсторичних джерел – по суті, своєрідних *структур повсякденності Голодомору*, що дозволяють аналізувати й порівнювати інформаційний потенціал окремих масивів усних свідчень.

Переходячи до України, доведено, що фактично в 1990-х рр. саме рух "знизу" ініціював масштабну роботу із записування усної історії на теренах України, з перехопленням її і оберненим рухом "згори" за президентства Віктора Ющенка. Загалом же упродовж останнього десятиліття минулого століття держава або цілком байдуже, або дещо насторожено й дуже обережно ставилася до проблематики голоду, постійно ніби оглядаючись на північно-східного сусіда. Це підтверджує і згадка Дж. Мейса про марні спроби створення в 1994–1995 рр. Українського народного інституту дослідження геноциду (в тому числі й для записування свідчень очевидців). Однак з часом у цій ініціативі поступово утверджувалася присутність держави (головним чином – через фінансування Національного музею Голодомору-геноциду).

Виокремлено і систематизовано різні види усноїсторичних проєктів новітньої доби: проєкти Володимира Маняка, Валерія Тимофєєва (самі записували та акумулювали свідчення завдяки редакції газети "Сільські вісті"), Вільяма Нолла (польові записи під час експедицій); приватні та державні ініціативи (архівні установи, музеї), академічні ініціативи університетів (із залученням студентів), науковців, громадських організацій, зокрема Асоціації дослідників Голодомору, сільської інтелігенції, краєзнавців, соціальних працівників та ін. На етапі підготовки регіональних томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору до роботи залучалися пошуківці (включно зі школярами).

Підтверджено, що саме в 2007–2008 рр. за участі архівних установ, місцевих органів влади та краєзнавців вдалося зібрати найбільший за всю історію України масив свідчень про голод. Попри унікальне напруження адміністративних і кадрових зусиль, брак фінансових та технічних ресурсів, поспіх, певні недоліки методичного і організаційного характеру (спроби поєднати суто наукові завдання із прагненням досягти неймовірного результату – назвати поіменно всі жертви (!) й, відповідно, намагання охопити якнайширше коло респондентів для фіксації самого факту голоду в певному населеному пункті) – усе це не дозволило зробити процес інтерв'ювання бездоганним з точки зору теорії й практики усної історії; ці самі обставини особливо позначилися на оформленні кінцевого продукту інтерв'ювання, розшифруванні записів та передаванні їх на зберігання до державних архівних установ як у ході проєкту з підготовки Національної книги пам'яті, так і спорадично – в ході локальних усноїсторичних проєктів. Загальнонаціональний український проєкт із записування свідчень 2007–2008 рр., попри всі недоліки, безсумнівно, став яскравим феноменом громадянського суспільства, безпрецедентним за масштабом, чисельністю учасників і результатом.

Охарактеризовано низку недоліків організації та реалізації усної історичних проєктів. Зокрема, це залучення до проєктів різноманітних акторів з різним професійним досвідом, без єдиної "методологічної парасольки"; проблеми з паспортизацією записів (відсутність повних даних про респондента та інтерв'юера позбавляє можливості коректного прочитання свідчень); фактори тиску часу та травматичність події ставили обмеження для роботи інтерв'юерів; балансування між потребами науково-популярних публікацій і вимогами академічних видань з дослівним транскриптом і коментуванням записів; слабка підготовленість інтерв'юерів у низці проєктів; невизначеність щодо "кінцевого реципієнта" записаних свідчень, унаслідок чого значні масиви усної історії так і не потрапили на державне зберігання до архівних, музейних або бібліотечних установ; фокусування на досвіді виживання виключно селян тощо. Йдеться про роботу дослідників Голодомору в полі у певному теоретичному та методологічному вакуумі (зрозуміло, за деякими винятками), що погіршує якість усної історичного джерела. Коли ж шлях рецепції здобутків академічної науки в царині записування усної історії, здавалося б, було пройдено, безпосередні очевидці подій – *першосвідки* – уже відійшли в засвіти.

Встановлено, що в мережевому середовищі представлення джерельної бази Голодомору відбувається за чотирма групами електронних ресурсів. Перша група (*спеціалізовані e-архіви*) є найбільш цілісною з точки зору інтеграції джерел, їх варіативності та ефективності репрезентації. Вдалим результатом поєднання зусиль істориків та IT-фахівців є "Цифровий архів Голодомору" (2020–) та Проєкт "МАПА" (2012–). Останній залучає відносно нові для гуманітаристики інструменти репрезентації інформації, її збирання та аналізу – геоінформаційні системи. Більшість проєктів другої групи (*спеціальні тематичні ресурси*) походять із зарубіжного сегмента Інтернету, що пов'язано з цілеспрямованим фінансуванням численних (здебільшого – приватних та громадських) ініціатив.

Третя група (*тематичні сторінки неспеціальних ресурсів*) ілюструє фатальну в українських реаліях залежність електронних ресурсів від політичної кон'юнктури (особливо – чутливої тематики, до якої беззастережно відносимо Голодомор). На відміну від чинників, що спричиняють зникнення з Мережі аналогічних зарубіжних проєктів (зазвичай це банальні фінансові фактори, що унеможливають продовження супроводу певного, уже створеного, Інтернет-проєкту), в Україні у 2010–2013 рр. саме політичними причинами пояснюється зникнення численних шарів мережевих ресурсів, і в першу чергу – найбільш репрезентативного, антропоцентричного їх сегмента – оповідей свідків.

Доведено, що на повноту питома українських ресурсів цієї групи вплинули злочинні спроби наступного після Віктора Ющенка президента України Віктора Януковича вилучити з публічного простору дискурс про Голодомор і максимально маргіналізувати тематику. Тотального винищення зазнали сотні онлайн-виставок архівних документів, усної історичних свідчень, фотодокументів. Лише короткий час вони функціонували в Інтернеті, згодом безслідно зникли. Феномен

знищення вже оприлюднених ("опублікованих") в Мережі археографічних ресурсів авторка називає *археоцидом*, за аналогією з архівоцидом. Цей аспект може бути покладений в основу подальшого дослідження тривалої історії інформаційної війни Кремля проти України, адже йшлося про свідоме форматування гуманітарної політики у сфері історичної пам'яті щодо Голодомору, що тривала останні десятиліття уже проти незалежної української держави.

Джерела четвертої групи (*живі свідчення*) витворюються переважно ситуативно, напередодні чергових роковин Голодомору як інформаційного приводу та є зручним інструментом переведення історії зі сторінок книжок у видимий формат, адже можна бачити й чути оповіді очевидців про пережите восени-взимку 1932–1933 рр., не докладаючи особливих зусиль до пошуку ресурсів. Остання група впевнено "завойовує" інформаційний простір і стає дедалі популярнішою.

Вперше в історіографії авторкою було зведено дані про обсяги, уточнено та орієнтовно обраховано масив усної історичних джерел Голодомору.

Підрahовано, що під час Голодомору та безпосередньо після нього було спродуковано бл. 1300 свідчень про голод; відомо бл. 650 одиниць повідомлень про голод, акумульованих тогочасними дипломатичними та спеціальними службами; понад 50 одиниць щоденників та поетичних творів; збереглося бл. 500 листів до органів влади. Протягом другого періоду (1941–1944) було оприлюднено бл. 190 усної історичних джерел. Третій період 1945–1991 р. засвідчив появу бл. 700 свідчень.

Продемонстровано, що четвертий період (1988–2023) засвідчує найбільшу кількість записаних та оприлюднених уже в Україні спогадів про голод. Пік цієї діяльності припав на 2008 р., коли виходили друком численні загальнонаціональні, регіональні та локальні збірки, Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Навіть у першій половині 2010-х рр. було оприлюднено в пресі бл. 660 свідчень – це більше, ніж за попередні 20 років (1998–2007). За обрахунками авторки, загальний обсяг запровадженого до наукового і суспільного обігу масиву усної історичних джерел упродовж трьох з половиною десятиліть (1988–2022) сягає 25,5 тис. свідчень про Голодомор.

Розглянуто специфіку "архівного" сегмента усної історії. Йдеться про бл. 77 тис. одиниць усної історії (найбільші зібрання державних архівів: бл. 26,5 тис. – Чернігівської, бл. 13,2 тис. – Миколаївської, бл. 5 тис. – Дніпропетровської, бл. 4,6 тис. – Херсонської областей).

Виявлено три фактори, які сприяли такому високому обрахуванню потенційного усної історичного масиву. По-перше, низка записаних інтерв'ю не пройшли експертизу цінності (у ДА Дніпропетровської області це становило 50%), що вплинуло на кінцеві обсяги масиву. Якщо пригадати, що з метою охопити якомога більшу кількість ще живих свідків подій протягом короткого проміжку часу, без належної методичної підготовки учасників, до записування спогадів долучалися учні навіть п'ятих класів, стає зрозумілим проблема низької якості запланованих до державного зберігання джерел. По-друге, тисячі аркушів-анкет, з однаковими питаннями, часто глухими відповідями "так" чи "ні", без належного оформлення

метаданих про інтерв'юера та респондента взагалі вступали в протиріччя з засадами формування НАФ, оскільки одним з чинників віднесення фізичної особи до джерел формування НАФ є "типовість архівних документів фізичної особи для епохи". По-третє, ймовірне включення до звітної документації свідчень, що збиралися не архівістами; вони "прозвучали" як зібрані, але так і не були передані до державних архівних установ. Констатовано незначну кількість включених до фондів відеозаписів інтерв'ю та переважне невключення до фондів спогадів про повоєнний голод 1946–1947 рр.

Встановлено, що загалом можна говорити про понад 114 тис. одиниць джерел особового походження про Голодомор. З них бл. 2,5 тис. свідчень було акумульовано за 1930-ті рр.; бл. 190 – за 1941–1944 рр.; понад 700 свідчень та бл. 160 художніх творів за 1945–1991 рр.; бл. 110,5 тис. за 1988–2022 рр. (з них бл. 77 тис. – у державних архівах областей; бл. 25,5 тис. – опублікований сегмент; понад 6 тис. – у музеях, бібліотеках та ін. інституціях як паперові колекції, аудіовізуальні матеріали; щонайменше 2000 в цифровому форматі представлено в Мережі на сайтах українських та іноземних музеїв, бібліотек та ін. інституцій).

Показано, що офіційна документація, утворена різними органами, установами й організаціями на різних рівнях владної вертикалі, загалом безпристрасно подає відомості про загальнодержавну або регіональну ситуацію, пов'язану із численними формальними аспектами хлібозаготівельної кампанії, особливостями, перебігом та наслідками її проведення, у форматі «високого фокусу», ніби трансклюючи зображення високо згори на *дрібномаштабну карту*. На відміну від них, усно-історичні джерела подають локальний, мікроісторичний зріз тих самих подій на карту *великого масштабу*; причому фокус зображення максимально наближений до «поверхні», на якій відбуваються події здебільшого персонального, родинного рівня або рівня громади.

Аналіз постанов, прийнятих напередодні перетворення голодування на Голодомор, засвідчує наростання ворожості до українських селян, зростання інклюзивності образу "ворога", але тим не менше засвідчує певне неспівпадіння вказівок влади, задекларованих офіційно, з реальною практикою вживання репресивних заходів (наприклад, вказівки у розпорядженні Нарком'юсту від 25 листопада 1932 р.: "без масових трусів", "запобігти зайвих дій", щоб "штрафування не набули масового характеру"). Однак така словесна еквілібристика не повинна вводити в оману, з огляду на характер тогочасної системи прийняття рішень.

Авторкою виділено ядро наративу в усноісторичних джерелах (за умови відносно свідомого віку респондента під час голоду), яке повторюється із свідчення у свідчення: колективізація, терор влади, намагання витягнути з селян максимум ресурсів під приводом розкуркулення та гаслом виконання хлібозаготівель, обшуки та позбавлення їжі, голодування, боротьба за життя; страждання; смерть від голоду докола й вихід респондента з голоду.

Доведено факт кореляції між різними видами джерел особового походження та частково – між ними та джерелами офіційного походження: обшуки, вилучення

їжі; репресивні практики; констатація опухання та значної кількості голодуючих; втеча з сіл для пошуку їжі; голодування дітей; відсутність місцевих ресурсів для годування колгоспників, дітей у школах та проведення посівної. Як документи, так і усна історія засвідчують, що весною 1933 р. ті, хто був здатний працювати, отримали їжу через державні позики та допомогу для виконання посівної кампанії. Через відсутність більшості документів з архівних фондів про стан медицини та освіти багато деталей про ці аспекти містить саме усна історія.

Продемонстровано, що розпорядчі документи листопада – грудня 1932 р. засвідчують рівність в очах влади колгоспників та односібних селян: під удар потрапляла вся сукупність жителів сільської місцевості в Україні як виробників зернової продукції, які не виконали хлібозаготівельний план через українську ідентичність (окремішність, яка видна в намаганні проводити власну політику, мові, піснях, небажанні вступати до колгоспів). Це спростовує советську міфологему про утиски шляхом обшуків винятково нечленів колгоспу.

Обґрунтовано, що репресивні заходи запроваджувалися навіть перед постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня про "чорну дошку" – уже 2 грудня з'явився термін "Всеукраїнська "чорна дошка"; тоді було проголошено занесення на "чорну дошку" 50-ти сіл, 67-ми односібників, 328-ми колгоспів, двох сільрад. Саме усна історія допомогла зрозуміти, як на практиці було реалізовано задекларовані селянам погрози.

Підтверджено, що, позбавивши українських селян зерна в результаті імплементації рішень, зафіксованих у низці листопадових постанов, Сталін своїм новорічним "вітанням" дав сигнал до повальних обшуків, в ході яких вилучались уже й *незернові запаси*. Саме усна історія містить тисячі детальних описів таких обшуків і всього того, що було у той час конфісковано у родин.

Встановлено, що у свідченнях хронологія початку обшуків припадає на кінець [1932] року; осінь–зиму 1932 року; Різдво 1933 р.; початок 1933 року тощо.

Запропоновано систематизацію видів вилучених запасів. Останні умовно можна згрупувати в такі категорії: "все", "врожай", "зерно", "харчі, продукти, їжа, їстівне", "продукти" (подеколи з їх конкретними назвами), "овочі, городина та бобові", "вирощене в господарстві".

Авторкою вперше інтегровано комплекс даних усної історії в якості окремого модуля ГІС-Атласу Голодомору Гарвадського проекту "МАПА". До фінальної версії бази було включено бл. 2 тис. населених пунктів, кількість респонентів сягає майже 3,5 тис. У складі модуля виокремлено п'ять рубрик (з підрубриками): конфіскація продуктів; канибалізм; опір; стратегії виживання; годування колгоспників. "МАПА" стала одним із найбільш вдалих сучасних високотехнологічних проектів, що дають змогу унаочнити гуманістичний потенціал усної історії та її антропоцентризм.

В ширшому сенсі можна стверджувати, що максимальне удоступнення масивів усної історії тоталітарного ХХ століття може стати потужним джерельним фундаментом для переосмислення засадничих підстав російської війни проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. Свідчення, спогади, листи, щоденники, літературні твори

- 9 вересня (1941–1942 р.). *Вісті Остерцини*. № 72. 11.09.1942. С. 1.
URL: <https://libraria.ua/issues/203/4137/>
- 14 березня 1948 р. *На сторожі*. 1948. Вип. 4. № 3/4. С. 30.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11591/file.pdf>
- 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ : Радян. письменник, 1991. 584 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008901>
- 1917–1940 рр. на Україні. *Голос Полтавщини*. № 14. 11.12.1941. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/328/633/>
- 1933: "І чого ви ще живі?" / упоряд. Т. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Кліо, 2016. 720 с. Свідчення: С. 119–720.
- 1933 рік на Полтавщині (Спогади селянина). *Голос Полтавщини*. № 5. 09.11.1941. С. 4.
URL: <https://libraria.ua/issues/328/620/>
- 80 лет назад – о голодоморе на Кубани : воспоминания старожил ст-цы Надежной о голоде 1932–1933 гг. URL: http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf
- А. Р. Історія однієї української родини – Штаньків на Роменщині. *Українські вісті*. 1948. Ч. 42. С. 5. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12290/file.pdf>
- Алексенко И. Наказание голодом. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов ; редкол.: П. С. Макаренко (зам. гл. ред.), А. Г. Федорченко (отд. прозы и поэзии), В. Г. Левченко и др. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 33–37. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>
- Амменде Е. Голод на Україні. *Діло*. 1933. 28 лип. (Ч. 195). С. 1.
URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/>
- Англія – лютий ворог України. *Голос Полтавщини*. № 4. 06.11.1941. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/328/514>
- Андрюнкин П. Люди мерли, как мухи. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 130. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до ССРСР? Лондон : Друком і накладом Укр. центр. Бюро в Лондоні, 1946. 41 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/158-bagryaniy-i-chomu-ya-ne-hochu-povertatis-do-sssr/>

Баран Ст. З нашої трагедії за Збручем. *Діло*. 1933. 21 трав. (№ 128)
URL: <https://libraria.ua/issues/192/19599/>

Барка В. Жовтий князь. Нью Йорк : Від. Союзу Українок в Америці, 1968. 212 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/proza/3989-barka-v-zhovtiy-knyaz>

Барка Василь. Кубанский холокост. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 65–66. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

Берберова Нина. Дело Кравченко. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 2000.
URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm (Останнє звернення: 30.01.2022)

Бида Олеся, Власова Анастасия. Там, где на братских могилах растут яблони: четыре истории о реалиях Голодомора. 22.11.2019. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/tam-gde-na-bratskih-mogilah-rastut-yabloni-chetyre-istorii-o-realiyah-golodomora>

Більшовицьке "процвітання". *Голос Полтавщини*. № 12. 04.12.1941. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/328/632/>

Більшовицький соціалізм. *Голос Дніпра*. № 55. 27.11.1941. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/222/5736/>

Богунів С., Даниленко В. 1932–1933 роки очима партійного функціонера (щоденник Д. Заволоки). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. Вип. 1 (20). С. 66–90.
URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_20_1/gpu_2003_20_1.pdf

Большевизм у світі власних документів. Протикоммуністична вистава у Берліні. *Діло*. 1936. 11 листоп. (№ 253). С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/192/20533/>

Большевики не пускають на Україну англійських журналістів. *Свобода*. 1933. 19 верес. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1933/Svoboda-1933-217.pdf>

Большевики прирікали Україну на голод. *Нове українське слово*. № 3. 17.12.1941. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/337/745/>

Большевики хочуть закрити перед світом голод у радянщині. *Свобода*. 1933. 22 серп. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1933/Svoboda-1933-194.pdf>

Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ : ВД "Стилос", 2007. 288 с.

Боровський В. Під Покровом Всевишнього: Спомини. Атланта : Вид. Укр. Євангел. Об-ня в Півн. Америці, 1983. 399 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18180/file.pdf>

Бочковський Ольгерд Іполит. Голод на Україні [1934]. *Вибрані праці та документи. Том III*. Київ : Україна Модерна : Дух і Літера, 2019. 852 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016704>

Бочковський Ольгерд. Пан Еріо – Совіти та голод на Україні (докінчення). *Діло*. 1933. 13 груд. (№ 329). С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/192/19717/>

В Институте Антисоциалистических Исследований. *Одесса*. № 236. 19.10.1943. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/183/2124/>

- Вакулишин С. Голодова катастрофа в Києві. Київ : Геопринт, 2005. 80 с.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vakulyshyn_Serhii/-Holodova_katastrofa_v_Kyievi/
- Ващенко Г. Жахливий злочин Москви. *Визвольний шлях*. 1952. Ч. 12 (63). Лондон : Укр. Вид. Спілка, 1952. С. 5–7.
URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/5187-vizvolniy-shlyah-1952-ch-12-63/>
- Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. (75-м роковинам скорботи і пам'яті присвячується).
- Т. I : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 838 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009299>
- Т. II : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 814 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009347>
- Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. 784 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009374>
- Т. IV : Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. 622 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009817>
- Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон : Демокр. об-ня бувших репресов. українців Советами (ДОБРУС) у В. Британії, 1952. 112 с. URL: <https://libraria.ua/numbers/304/10688/?PageNumber=2&ArticleId=523317&Search=голод%201941>
- Визнання советського дипломата. *Нова доба (Бердичів)*. № 27. 19.10.1941. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/304/10688/>
- Височенко А. СССР без маски. Буенос-Айрес : Укр. Вид-во "Перемога", 1951. С. 16.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3541/file.pdf>
- Віденець про голод на Сов. Україні (Допис з Відня.) (Докінчення). *Діло*. 1934. 15 груд. (№ 337). С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/192/20222/>
- Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі) / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Вискварко. Ужгород : ВАТ "Патент", 2008. 160 с.
- Вісім літ у колгоспах та радгоспах України (Нотатки землеміра). *Голос Дніпра*. № 18. 15.10.1941. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/222/5639/>
- Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині голодомору 1932–1933 років у радянській Україні. Науково-документальне видання / авт.-упоряд.: М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук ; за заг. ред. М. М. Кучерепа ; Волин. облдержадмін., Волин. обл. рада, Ред.-вид. група "Наук. центр іст. студій Волині", Держ. архів Волин. обл. Луцьк : РВГ "Наук. центр іст. студій Волині", 2008. 440 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008796>
- Ворожий настрій селянства проти радянської влади зростає. *Свобода*. № 227. 1933. 30 верес. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1933/Svoboda-1933-227.pdf>
- Воропай О. В дев'ятім крузі... Лондон : Вид. СУМу, 1953. 48 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/-books/5087/file.pdf>
- Воропай О. Живемо в Англії : (Урив. зі щоденника за 1973 рік). *Визвольний шлях*. 1982. Кн. 12. С. 1509–1524. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17753/file.pdf>

Воскресла пам'ять. Тельманівський район Донецької області. Історичний нарис, свідчення мешканців району, документи, вшанування пам'яті жертв Голодомору / упоряд. С. Ф. Бледнов. Донецьк : Вид-ва КП "Реґіон", СП Бледнов, 2008. 176 с.

Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 / упоряд. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук. 2008. 464 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/-0008933>

Вшанування пам'яті дорогих. Пам'ятник в селі Марченках померлим 1933 року. *Миргородські вісті*. № 53 від 15.07.1943. С. 4. URL: <http://surl.li/pmsvd>

Гай-Головка О. Сурмач. Краків ; Львів : Укр. вид-во, 1942. 87 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24806/file.pdf>

Гайдарівський Василь. А світ такий гарний... Буенос-Айрес : Вид-во Юліана Середяка, 1962. 246 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/17302/file.pdf>

Галій Микола. Організований голод в Україні. Чікаго. Нью Йорк : Укр. публіцист.-наук. ін-т, 1968. 40 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/9742-galiy-m-organizovaniy-golod-v-ukrayini-1932-1933/>

Геноцид української нації 1932–1933/2022: свідчення / упоряд.: О. Стасюк ; вступ. слово С. Глузман ; передм. О. Стасюк. Переяслав : Домбровська Я. М., 2022. 276 с.

Гідно вшанувати пам'ять померлих від голоду 1933 року. *Таращанські вісті*. 08.08.1943. № 60. С. 4. URL: <http://surl.li/pkqrh>

Гладилович А. Чи ти чув про голод в Україні? : розповідь священика-душпастиря укр. голокосту [О. Руденко-Рудницького]. *Альманах Українського Народного Союзу*. 1989. 535 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1412/file.pdf>

Глушаниця Павло. Третя світова війна Павла Глушаниці = The Third World War of Pavlo Hlushanytsia / Pavlo Hlushanytsia. Торонто : Анабазис, 1986. 178 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4493/file.pdf>

Гойченко Д. Красный апокалиспис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. 400 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/10752>

Голгофа українського народу / упоряд.: В. В. Ключак, В. І. Куцинда. Львів, 2008. 264 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016308>

Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / упоряд. Ю. Семенко. Мюнхен : Вид. газ. "Укр. селянин", 1963. 91 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10606/file.pdf>

Голод в Україні. Оповідання б. кандидата в партію (Докінчений). *Нова доба (Берлін)*. № 18. 07.12.1941. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/303/10403/>

Голод на Кубани: 1932–1933 гг. : полевые материалы Кубан. фольклор.-этногр. Экспедиции Науч.-исслед. центра традицион. культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 336–450.
URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-903578-87-0/978-5-903578-87-0.pdf>

Голод на Україні 1921 і 1933 роках. *Український вісник*. № 11. 02.07.1944. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/445/18657/>

- Голод на Україні в 1933 році. *Голос Новгород-Сіверщини*. № 22. 16.10.1942. С. 1.
URL: <https://libraria.ua/issues/225/6099/>
- Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів : зб. док. І матеріалів. Кіровоград, 2008. С. 308–336.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009971>
- Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині. Свідчення / упоряд.: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. Переяслав-Хмельницький ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. 445 с.
- Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір / упоряд.: В. Білошапка, І. Петренко. Кіровоград : Центр.-Укр. вид-во, 2006. 296 с.
URL: https://library.kr.ua/wp-content/elib/biloshapka/Biloshapka_Golodomor.pdf
- Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка ; передм. Ю. Г. Рубана. Київ : НІСД, 2008. 340 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/11043>
- Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Усна історія : посібник-хрестоматія / упоряд.: М. А. Боровик, І. К. Патріляк. Київ, 2009. 143 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. 1128 с.
- Голодомор 1932–1933 років на Веселівщині. *Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років*. Мелітополь, 2008. 112 с.
- Голодомор на Луганщині 1932–1933 рр. : наук.-док. вид. / М. М. Старовойтов, В. В. Михайличенко. Київ, 2008. 288 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006332>
- Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / упоряд. Л. А. Покидченко ; Держ. архів Сум. обл., Сум. облдержадмін., Сум. облрада. Суми : Ярославна, 2006. 356 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item-/0008961>
- Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панащенко, О. В. Сафонова, А. В. Скупневська. Харків : Оригінал, 2008. 272 с.
URL: http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2015/09/DAKHO_1.pdf
- Голодомор: 210 тисяч свідчень очевидців... *День*. 2009. 19 черв. С. 3.
URL: <https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/holodomor-210-tysyach-svidchen-ocheyvdytsiv>
- Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / редкол. тому: І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусова, Г. В. Боряк та ін. ; Держ. ком. архівів України, Одес. облдержадмін., Держ. архів Одес. обл. Одеса, 2007. 460 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>
- Голос Лівобережжя. *Вільне слово*. № 3. 12.07.1941. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/213/4814/>
- Голоси правди та справедливості : спогади та свідчення очевидців про Голодомореноцид 1932–1933 рр. на Вінниччині / упоряд.: В. Лациба (голов. ред.), М. Вижга (керівник), В. Білокінь та ін. ; Вінниц. обл. військ. адмін., Вінниц. обл. рада, Ін-т історії України НАН України, Вінниц. обл. редкол. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією", Держ. архів Вінниц. обл. Вінниця, 2023. 527 с.
- Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі : спогади. 2-е вид. Нью-Йорк : Укр. вид-во "Говерля", 1977. 157 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2356/file.pdf>

[Гришко Василь]. Один з тих, які врятувалися (від автора). *Гришко Василь. Москва слюзам не вірить. Народовбивство по-кремлівськи*. Київ : Юніверс, 2003. С. 10–21.

URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/218-grishko-v-moskva-slozam-ne-virity/>

Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.) / підгот. до вид., перед. слово, упоряд., комент., післямова Л. Зашкільняка. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1997. 264 с. URL: https://chtyvo.org.ua/-authors/Hrushevskiyi/Schodennyk_1888-1894/

Гуменна Д. Діти Чумацького шляху : роман у 4 кн. Мюнхен : Укр. трибуна, 1947–1948. Кн. 1–3; кн. 4. Нью-Йорк. 142 с.

Де зникло 10 мільйонів українців? *Дзвін (Біла Церква)*. № 3. 24.10.1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/14/6371/>

Джерела з історії південної України. Т. 5, кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2005. 484 с.

День у парадизі (у советському раю). *Уманський голос*. № 20. 09.11.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/419/17733/>

Десять років тому. *Дніпрова хвиля*. № 72. 19.06.1943. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/329/12602/>

Дикунська помста. *Дзвін (Біла Церква)*. № 05. 31.10.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/14/6372/>

Дневник Ивана Лазаревича Полежаева (30-е годы, станица Уманская). *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 51–60.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

До процесу Кравченка в Парижі: (Про нищення українців в ССРСР). *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 3. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>

До свята в с. Чапаєв. *Костянтиноградські нові вісті*. № 35. 17.10.1942. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/270/8061/>

До статистики голоду. *Нове життя (Ворошиловград)*. № 2. 03.01.1943. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/317/11593/>

Думки в тюремній камері. *Голос Полтавщини*. № 10. 27.11.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/328/615/>

Жах минулого, сучасний стан і перспективи на майбутнє. *Маріупольська газета*. № 73. 21.06.1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/278/8564/>

Жахливий рік (Спомин сумного минулого). *Голос Полтавщини*. № 9. 23.11.1941. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/328/504/>

Жук Є. Приречені: (Нотатки). *Визвольний шлях*. 1963. № 7. С. 768–773.

URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/6945-vizvolniy-shlyah-1963-qn-07-187/>

Жуткие цифры. *Молва (Одеса)*. № 121. 30.04.1943. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/284/8913/>

3 вражінь із сходу. *Український вісник*. № 31. 12.10.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/445/18620/>

3 життя советського союзу. *Нова доба (Бердичів)*. № 40. 18.11.1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/304/10721/>

З країни нужди й голоду. *Діло*. 1933. 22 черв. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/192/19879/>

З країни смерти й сліз. *Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі) / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Вискварко*. Ужгород : ВАТ "Патент", 2008. С. 79–83.

З нашої трагедії за Збручем. *Діло*. 1933. 21 трав. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/192/19599/>

За них скажемо. Голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині. Чернігів: Ред.-вид. від. обл. упр. по пресі, 1993. 127 с.

За нове життя. *Стрийські вісті*. 1941. 18 лип. (№ 1). С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/393/16230/>

Запорожець А. Большевизм: (Життя в ССРСР). Буенос-Айрес : Укр. вид-во "Перемога", 1947. 60 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12161/file.pdf>

Запорожець Сидір. Кожен має знати! Нью-Йорк : Накладом автора, 1952. С. 66.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2327/file.pdf>

Запорожець-Девлад О. Заклик додому. Запорожець-Девлад О. *В одвічний боротьбі: Зб. нарисів і оповід.* Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220.

URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/363-zaporozhets-devlad-o-v-odvichniy-borotbi/>

"Золотуха". *Голос Дніпра*. № 22. 19.10.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/222/5880/>

Енкаведисти облягають в'язницю. *Українські щоденні вісті*. № 13. 20.07.1941. С. 6.

URL: <https://libraria.ua/issues/444/18506/>

І слава, і сила, і воля... *Нова доба (Бердичів)*. № 40 від 18.11.1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/304/10721/>

Із преси. *Кремянецький вісник*. 23.09.1943. № 75. С. 3. URL: <http://surl.li/pkqsc>

Інтерв'ю: Центр дослідження української спадщини – програма усної історії.

URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/search.php?all=TRUE>

Ішов рік 1933. Вічна ганьба московським поневолювачам. *Дніпрова хвиля*. № 5. 22.01.1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/329/12218/>

Історичний музей у Києві. *Кремянецький вісник*. № 45. 07.06.1942. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/272/8307/>

Калиник Олекса. Що несе з собою комунізм? : док. про рос.-комуніст. терор в Україні. Мюнхен ; Торонто : Спілка визволення України, 1953. 140 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2203/file.pdf>

Капустян Г. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 року. Київ : ВД "Киево-Могилянська академія", 2009. С. 169–188.

Капустян Г. Пам'ять 33-го кличе молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2008. 596 с.

Кінець більшовицькій панщині. *Вільна Україна (Тетіїв)*. № 1. 14.10.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/208/4428/>

Клід Богдан. Перші свідчення про голодомор: розповідь жінки з Південної України, яка поселилась в Альберті. *Західньоукраїнський збірник*. Ч. 6. Едмонтон ; Острог, 2012. С. 366–369. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17358/file.pdf>

Колективізація. *Український вісник*. № 2. 24.01.1943. С. 2.
URL: <https://libraria.ua/issues/445/18596/>

Коновал Олексій. Звинувачуємо! *Гришко Василь. Москва слъзам не вірить. Народно-вбивство по-кремлівськи*. Київ : Юніверс, 2003. С. 5–9.
URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/moskva-sl-ozam-ne-virit-narodovbivstvo-po-kremlivs-ki.html>

Копелев Лев. И сотворил себе кумира... / Харьков. правозащит. группа. Харьков : Права людини, 2010. 482 с.
URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/kopelev_I_sotvoril_sebe_kumira_2010_izd.pdf

Кравець-Кравченко Андрій. Встане нова Україна. Поезії. Київ : Факт, 2009. 75 с.

Кравченко В. Я вибрав свободу: спогади. Київ : Смолоскип, 2021. 736 с.

Кремінярівська М. Вівці, вовки і люди. *Анабазис*. 1982. Ч. 2. С. 33–36.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/-uploads/books/24640/file.pdf>

Кремінярівська М. Етап: Хроніка. *Анабазис*. 1982. Ч. 4. С. 23–31.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/24640/file.pdf>

Кривава дата. *Уманський голос*. № 26. 30.11.1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/419/17548/>

Кубанська Г. Тернистими шляхами. Вінніпег : Накладом авт., друком "Нового шляху", 1948. 224 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3781/file.pdf>

Курган скорботи / упоряд.: Д. Г. Янко, І. В. Козюра, В. М. Козюра. Полтава : АСМІ, 2004. 116 с.

Лавренко М. Брама золота: Поезії : зб. друга. Нью-Йорк, 1970. 103 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22085/file.pdf>

Лавренко Михайло. Два колоски. Нью-Йорк : Рідний край, 1973. 304 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2996/file.pdf>

Лавренко М. Перша копа. Нью-Йорк, 1970. 99 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/22129/file.pdf>

Лист до редакції. 1933-ій рік. *Вінницькі вісті*. № 66. 05.08.1943. С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/206/4372/>

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал ; упоряд., вступ. ст. А. Граціозі ; передм. Н. Ф. Баллоні ; пер. з італ. М. Прокопович ; Італ. ін-т культури в Україні. Харків : Фоліо, 2007. 257 с.

[Листування антиобмовної ліги та Дж. Мейса]. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 7* / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад." ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 496–498.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>

Литовка П. Саботаж. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 127–129.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

Лихоліття України. *Діло*. 1933. 16 жовт. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/192/20025/>

Любченко Аркадій. Вертеп. Краків : Укр. Вид-во, 1943. 164 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14933/file.pdf>

Макогон П. Свідок: Спогади про голод 33-го року : [с. Троїцьке, Петропавлівський р-н]. Торонто : Анабазіс Магазін, 1983. 43 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/1911-makogon-f-svidok-spogadi-pro-golod-33-go-roku/>

Малахеева-Мирович В. Архив "Прожито": Дневники и воспоминания / Европ. ун-т в Санкт-Петербурге. URL: <https://corpus.prozhito.org/notes?diaries=%5B484%5D>

Малюнок з Радянської Росії. *Відлуння жакливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі) / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Вискварко*. Ужгород : ВАТ "Патент", 2008. С. 74–75.

Мамо, хліба! *Львівські вісті*. 1941. 21 верес. (№ 38). С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/175/14819/>

"Ми б'ємо в Великий дзвін". Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України / Держ. ком. архівів України, ЦДАВО України ; упоряд.: Н. В. Маковська (керівник) та ін. Київ : Горобець, 2008. 224 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014302>

Михайлів І. В 50-річчя трагедії моєї Батьківщини. *Визвол. шлях*. 1983. Кн. 4. С. 399–402. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17847/file.pdf>

Мищенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні (1932–1933 рр.). *Українські вісті*. 1948. Ч. 36–37. С. 10.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12285/-file.pdf>

Мищенко О. Безкровна війна. Київ : Т-во "Знання" Укр. РСР, 1990. 47 с.

Мищенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. Київ : Молодь, 1991. 176 с.

Мої думки. *Нова Україна (Харків)*. 1942. 20 берез. (№ 57). С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/306/11099/>

Мовчан Ю. Незабутне і непросте / Наук.-Дослідниц, Т-во Укр. Термінології (Нью-Йорк, США). Буенос-Айрес, 1982. 187 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/388-movchan-p-nezabutnye-i-neproshhene/>

Мудрий Василь. Лихоліття України. Львів : Вид. Спілка "Діло", 1933. 132 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014767>

Мусімо виявити великі старання. *Дзвін (Кривий Ріг)*. № 4. 10.10.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/334/595/>

На Піднесенні. *Дніпропетровська газета*. № 64. 24.12.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/335/280/>

На Радянській Україні шукають визволення у смерті. *Свобода*. 1933. 2 листоп.

URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1933/Svoboda-1933-255.pdf>

На рідній землі. *Українське слово (Київ)*. № 31. 15.10.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/425/18295/>

Напередодні від'їзду. *Ніжинські вісті*. № 31. 11.07.1942. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/21/669/>

Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. / вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2011. 244 с.

URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3993>

Нау́'як П., Нау́'як А. М. Україна, 1933 рік. Голодомор. Шлях української сім'ї. Свідчення очевидців / пер. з фр. Є. Марічева. Харків : Фоліо, 2021. 156 с.

Націоналістичне пробудження українців. *Дніпропетровська газета*. № 32. 15.11.1941. С. 2. URL:<https://libraria.ua/issues/335/247/>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Вінницька область / авт.-упоряд.: В. П. Лациба (керівник), В. В. Вижга, П. М. Кравченко та ін. ; обл. редкол.: Л. М. Спірідінова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін., Укр. ін-т нац. пам'яті, Вінниц. облдержадмін., Вінниц. облрада. Вінниця : ДФК, 2008. 1360 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008365>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / обл. редкол.: Є. І. Бородін (голова), В. В. Іванченко, Н. І. Капустіна та ін. ; авт. кол. Є. І. Бородін (голова), В. М. Бекетова, С. С. Волинець та ін. ; Укр. ін-т нац. Пам'яті, Дніпр. облдержадмін. та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. 1246 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008366>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Донецька область / обл. редкол.: О. Л. Третяк (голова), О. Ю. Коваленко, С. Ф. Бледнов та ін. ; авт. кол.: О. Л. Третяк (голова), С. Ф. Бледнов, В. М. Нікольський та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Донец. облдержадмін. та ін. Донецьк : Регіон, 2008–2009. Ч. 1. 2008. 784 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008367>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Житомирська область / авт. кол.: Л. А. Копійченко (керівник), В. А. Поплавська, Є. Р. Тіміряєв та ін. ; відп. за вип. В. М. Врублевський ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Донец. облдержадмін. Житомир : Полісся, 2008. 1116 с. URL:<http://resource.history.org.ua/item/0008369>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Запорізька область / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко та ін. ; наук.-ред. група: Ф. Г. Турченко (керівник), О. М. Ігнатуша, О. О. Стадніченко та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріз. облдержадмін. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008417>

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том / редкол.: В. Ющенко (голова) та ін.; авт. кол.: І. Юхновський (керівник) та ін.. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 1000 с. : іл. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009020>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ / авт. кол.: В. І. Марочко (керівник), В. К. Борисенко, О. М. Веселова та ін. ; відп. ред. В. І. Марочко ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Київ. міськдержадмін. Київ : Фенікс, 2008. 584 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008467>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область / упоряд. А. І. Гай ; редкол.: В. І. Ульяновченко (голова), В. Г. Бутник, А. І. Гай та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Київ. облдержадмін. Біла Церква : Культура, 2008. 1376 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008420>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область / авт. кол.: О. О. Бабенко (керівник), В. В. Білошапка, В. М. Колесніченко та ін. ; відп. ред. О. О. Бабенко ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Кіров. облдержадмін. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2008. 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008436>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область / авт.-упоряд.: В. В. Михайличенко, М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева ; обл. редкол.: В. В. Заблоцький (голова) та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Луган. облдержадмін. та ін. Луганськ : Янтар, 2008. 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008448>

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Львівська область / обл. редкол.: В. Я. Крайовський (голова) та ін. ; упоряд., наук. ред. і передм. В. М. Савчук ; вступ. ст. Я. Б. Папуги. Львів : Астролябія, 2008. 688 с.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / авт.-упоряд.: М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, А. М. Бахтін та ін. ; обл. редкол.: О. М. Гаркуша (голова) та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Миколаїв. облдержадмін. та ін. Миколаїв : Шамрай, 2008. 864 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008464>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область : [в 2 ч.] / обл. редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Одес. облдержадмін., Одес. облрада. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1. 2008. 1008 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008511>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область / упоряд.: О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Полтав. облдержадмін., Держ. архів Полтав. обл., Полтав. краєзн. музей, Центр дослідж. іст. Полтавщини, Полтав. обл. спілка краєзнавців. Полтава : Оріяна, 2008. 1200 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008709>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / обл. редкол.: О. Ф. Лаврик (співголова), О. В. Медуніца (співголова), В. А. Бобиренко та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Сум. облдержадмін. Суми : Собор, 2008. 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008754>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область / авт. кол. та упоряд.: В. Я. Білоцерківський, Ю. С. Кириченко, О. В. Корнев та ін. ; відп. ред. А. Ю. Хорошевський; Укр. ін-т нац. пам'яті, Харк. облдержадмін. Харків : Фоліо, 2008. 1023 с. : іл. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008781>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол.: І. О. Яковлев (голова), В. Ф. Боровик, А. Е. Вірлич та ін. ; авт. кол.: С. Г. Водотика та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. обл. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. 844 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008817>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область / редкол.: І. К. Гавчук (співголова редкол.), І. В. Гладуняк (співголова редкол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), відп. ред. Г. Г. Осадча ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Хмельниц. облдержадмін., Держ. архів Хмельниц. обл. Хмельницький, 2008.

Ч. 1. 752 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008876> ;

Ч. 2. 1176 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008877>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Черкаська область / Укр. ін-т нац. пам'яті, Черк. облдержадмін. ; упоряд.: Е. А. Левицька та ін. ; голова редкол. П. І. Гаман. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008.

Ч. 1. 1200 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/001315> ;

Ч. 2. 1200 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013160>

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / упоряд.: О. Б. Коваленко (керівник), Т. П. Демченко, І. Я. Каганова та ін. ; редкол.: В. М. Хоменко (голова), С. В. Бутко, В. Ф. Верстюк ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін., Чернігів. облрада. Чернігів : Деснян. правда, 2008. 1059 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008957>

Наша почта. Від "українізації" до голоду. *Нова доба (Берлін)*. № 2. 17.08.1941. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/303/-10480/>

"...Наші очі звернені на Україну!" З життя українських полонених у Німеччині. *Голос Волині*. № 15. 30.11.1941. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/221/5539/>

"Неможливо не тільки жити, але й вмерти". *Відлуння жакливого трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні : зб. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпат. Русі)* / упоряд.: М. В. Делеган, С. А. Вискварко. Ужгород : ВАТ "Патент", 2008. С. 71–72.

Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / авт.-упоряд. В. Тимофеев. Тернопіль : Збруч, 1993. 136 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008931>

Нищення українців. *Уманський голос*. № 6. 21.09.1941. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/419/17622/>

Новий земельний лад. *Українське Полісся*. № 32. 18.03.1942. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/422/18032/>

Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. Київ : Родовід, Центр досліджень усної історії і культури. 1999. 559 с.

Нужда й голод на Україні. З приватного листу. *Діло*. 1933. 18 черв. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/192/20155/>

Онушко-Тиховська Л. Не забуваймо 1932–1933 р. Київ : Вид. дім "Кієво-Могилян. акад.", 2007. 264 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Onushko-Tykhovska Liena/Ne zabuvaimo 1932-1933 r.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Onushko-Tykhovska/Liena/Ne_zabuvaimo_1932-1933_r.pdf)

Оповідання б. кандидата в партію. Треба підняти народ. *Нова доба (Берлін)*. № 17. 30.11.1941. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/303/10386/>

Орел В. У важкі 30-ті. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 121–127. URL: http://history.org.ua/LiberUA/journal_1989_2/journal_1989_2.pdf

Останній акт трагедії. *Львівські вісті*. № 98. 30.11.1941. С. 5. URL: <https://libraria.ua/issues/175/15104/>

Осьмачка Тодось. План до двору. Повість. Торонто : Вид-во Укр. Канадійс. легіону, 1951. 184 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3119/file.pdf>

Очевидці розказують про страшні картини голоду на Україні. *Свобода*. 1933. 3 черв. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/-1933/Svoboda-1933-127.pdf>

Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. 1933. 26 серп. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf>

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фундація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : ВД "Калита", 2009. 936 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257>

Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій ; Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Фундація Укр. геноциду, НАН України, Ін-т історії України. Київ : ВД "Калита", 2009. 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002258>

Пахаренко В. Голодний 33-й [передрук з газ. "Молодь Черкащини", ч. 30, 18–24 лип. 1988 р.]. *Сучасність*. 1989. Ч. 6. С. 107–115. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/-1989_N06_338.pdf

Пекло на землі. *Вільне слово*. № 5 18.07.1941. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/213/4793/>

Пекло на землі. *Вільне слово*. № 6. 20.07.1941. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/213/4771/>

Пекло на землі. *Вільне слово*. № 8. 25.07.1941. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/213/4804/>

Переселенчі вісті. *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 5. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12392/file.pdf>

Петренко С. М. Голод 1932–1933 років на Полтавщині очима сучасників. [9 с., 8 іл.]. URL: <https://docplayer.net/210412167-Golod-rr-na-poltavshchini-ochima-suchasnikiv.html>

Петриківка в часи більшовизму. *Новий час (Петриківка)*. № 9. 16.08.1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/357/14375/>

Пилюпенко Лев. Тіні минулого. Філадельфія: Друкарня "Америки", 1965. 197 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4404/file.pdf>

Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). 14 берез. 1948. 51 с. URL: https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/05/Pigido_Ukrainian-Transcription.pdf

Під Новий Рік. *Нова доба (Бердичів)*. № 64. 31.12.1941. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/304/10611/>

Підгайний С. Недостріляні. [Новий Ульм]. *Україна*. 1949. Ч. 2. 128 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3324/file.pdf>

По Україні. *Наше слово*. № 5. 29.01.1943. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/296/9468/>

Політичний архів. *Українське слово (Київ)*. № 38. 23.10.1941. С. 4. URL: <https://libraria.ua/issues/425/18241/>

Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен : Українське видавництво, 1955. 30 с.

"Положення українського народу в Польщі". Промова голови Української Парляментської Репрезентації посла д-р Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 3 листопада 1933 р. при першому читанні бюджетового прелімінара на 1934/1935 рік : (стенографічний протокол). *Діло*. 1933. 6 листоп. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/192/19857/>

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7. Голодомор в Україні 1932–1933 / редкол.: Єжи Беднарек та ін. ; рецен.: С. Кульчицький та ін. Варшава ; Київ, 2008. 1207 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013734>

Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали : у 2 кн. / Асоц. дослідників голодоморів в Україні / авт., упоряд. П. Ящук. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1999. Кн. 1. 705 с. ; Кн. 2. 611 с.

Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Нова Україна (Харків)*. № 253. 08.11.1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/306/10994/>

Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Вісті Прилуччини*. № 149. 23.12.1942. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/201/4105/>

Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках. *Ніжинські вісті*. № 73. 05.12.1942. С. 2. URL: <https://libraria.ua/issues/21/707/> Левчук Н. До питання про "старі" та "нові"

Праця над собою. *Український доброволець*. № 44. 18.03.1944. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/420/17937/>

Придчин. 3 большевицького панування на Україні: Два голода. *Календар "Укр. голосу" на 1949 р.* С. 91. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7891-03-8/966-7891-03-8.pdf>

Приходько М. Я прошу слова. Буенос-Айрес: Укр. вид-во "Перемога", 1949. 78 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/-ideologiya/234-prihodko-m-ya-proshu-slova/>

Про навчання дітей рідній історії. *Українське слово (Київ)*. № 68. 27.11.1941. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/425/18227/>

Про справи правописні. *Голос Полтавищини*. № 114. 02.09.1942. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/328/12038/>

Радіє хліборобська душа. *Нова доба (Бердичів)*. № 4. 24.08.1941. С. 3.
URL: <https://libraria.ua/issues/304/10663/>

Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 4 / редкол.: Гаркуша О. М. (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України, голов. редкол. наук.-док. серії книг "Реабілітовані історією", Служба безпеки України, Всеукр. спілка краєзнавців, Укр. культурно-просвітницьке т-во "Меморіал" ім. Василя Стуса, Миколаїв. облдержадмін., Миколаїв. обл. рада. Київ ; Миколаїв : Світогляд, 2008. 654 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015070>

"Репресовані" щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Фенікс, 2018. 352 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014297>

Робітничі заворушення на Радянській Україні: чого Ерію не бачив 1933. *Свобода*. 1933. 11 жовт. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-236.pdf>

Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне й соціальне явище. *Нові дні*. 1953. Ч. 41. С. 9–14. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16886/file.pdf>

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ : ВД "Стилос", 2007. 584 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/10784>

Рокосовська А. За що? (спогади про каторгу на Соловках). *Кременецький вісник*. № 75. 17.09.1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/272/8339/>

Русифікація як засіб національного вбивства України. *Український голос (Кіровоград)*. № 16. 22.10.1941. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/28/853/>

Савчук П. І знову грім: Жертвам голоду в Україні. *Вибрані твори*. Нью-Йорк, 1955. 159 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23366/file.pdf>

Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. 73 с.

Самчук У. Плянета Ді-Пі. Вінніпег : Ін-т Дослідів Волині, Накладом Т-ва "Волинь", 1979. 355 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/379-samchuk-u-plyaneta-di-pi/>

Сборник устных воспоминаний свидетелей и людей, переживших оккупацию на Северном Кавказе / сост.: Н. А. Чугунцова, М. А. Лаврентьева, Е. Ю. Седой. Краснодар, 2013. 196 с.

Святиня і Голодомор. "Не забудьте ж, бо буде гірко мені і на тому світі..." : док. і матеріали з наук. архіву Шевченків. нац. заповідника. Канів, 2003. 48 с.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bilokin_OV/Sviatynia_i_holodomor/

Село над Дніпром. *Дніпрова хвиля*. № 1. 01.01.1942. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/329/12256/>

Сенько Г. Штани латані в клітину – виконуємо п'ятилітку. Буенос-Айрес, [б. р.]. 34 с.

Сльози старого Романчука (Новела). *Хорольські Вісті*. № 43. 30.06.1943. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/451/18953/>

Сова Г. Голод в Україні 1933 р. Мюнхен, 1948. 14 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5074/file.pdf>

Сова Г. До історії большевицької дійсности (25 років життя українського громадянина в СССР). Мюнхен, 1955. 119 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11525/file.pdf>

Сов'єтський побут у народній творчості в Україні. *Український вісник*. № 31. 12.10.1941. С. 7. URL: <https://libraria.ua/issues/445/18620/>

Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках. Ч. 1 / передм. М. Стахова. Нью-Йорк ; Детройт ; Скрантон : Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. 88 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1628/file.pdf>

Соловей Дмитро. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / За ред. Юрія Шаповала, Олександра Юренка. Київ; Полтава, 2005. 300 с.

Сонце правди в Іванківцях. *Нова доба (Берлін)*. № 18. 07.12.1941. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/303/10403/>

Спогади. *Нова доба (Бердичів)*. № 4. 24.08.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/304/10663/>

Спогади Головченко Зінаїди Григорівни про колективізацію в Опішні та про померлих від голоду родичів (с. Опішня Зінківського району). 22 лютого 1933 р. Державний архів Полтавської області, ф. Р-8831. Колекція документів з історії краю. Листи-спогади, надіслані до редакцій газет "Зоря Полтавщини", "Полтавський вісник" та до Державного архіву області про голод, колективізацію, репресії 1933 року на Полтавщині, участь полтавців у Другій світовій війні. Оп. 1. Спр. 34. 3 арк. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Спогади з минулого. *Українське слово (Київ)*. № 39. 24.10.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/425/18244/>

Сталінська епоха терору. *Українське слово (Київ)*. № 56. 13.11.1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/425/18278/>

Степовий О. Ясир. На чужині (Мюнхен) : Укр. вид-во "Гільце", 1947. 64 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/37-stepoviy-o-yasir/>

Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / упоряд. Т. Поліщук ; Асоц. дослідників голодоморів в Україні. Харків : Вид. часоп. "Березіль", 2006. 416 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006629>

Страхиття на Радянській Україні. *Діло*. 1933. 6 серп. (№ 204).

URL: <https://libraria.ua/issues/192/20096/>

Страшне лихоліття населення на Україні. *Діло*. 1933. 6 верес. (№ 233). С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/192/19875/>

Суслик Роман. Криваві сторінки з неписаних літописів (Козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму). Дербі : Накладом Автора, 1956. С. 3. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2387/file.pdf>

Суслик Р. Л. Сумні спогади: 1933 рік на Полтавщині. [Б. м.] (На чужині), 1951. 29 с.

URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3332-suslik-r-sumni-spogadi-1933-rik-na-poltavshhini/>

Те, що було і чого не буде! *Голос Волині*. № 92. 07.11.1942. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/221/5629/>

[Товариш Стронського]. До історії жертв московського насилля. У другі роковини смерті Миколи Стронського. *Діло*. 1935. 3 серп. (№ 204). С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/192/20418/>

Трагедія М. О. Скрипника. *Костянтиноградські нові вісті*. № 37. 10.07.1943. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issues/270/8046/>

Тридцять третій рік. *Український вісник*. № 21. 17.10.1943. С. 2.

URL: <https://libraria.ua/issuues/445/18617/>

Тяжкі роки. *Українське слово (Київ)*. № 67. 26.11.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/425/18280/>

"Україна в советському ярмі". Харківська виставка. *Голос*. № 43. 13.12.1942. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issue/220/5228/>

Україна в чужій пресі. *Український вісник*. № 21. 03.08.1941. С. 7.

URL: <https://libraria.ua/issues/445/18567/>

Україна вмирає з голоду. *Свобода*. 1933. 31 липня. С. 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-175.pdf>

Україна і Москва. *Нова доба (Берлін)*. № 6. 1941. С. 1.

URL: <https://libraria.ua/issues/303/10429/>

Україна фенікс (Продовження). *Вільне слово*. № 37. 01.10.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/213/4847/>

Україні – жити, ворогам – загин! *Дніпрова хвиля*. № 8. 23.11.1941. С. 3.

URL: <https://libraria.ua/issues/329/306/>

Українська відповідь Сталінові. *Нове українське слово*. № 59. 15.03.1942. С. 4.

URL: <https://libraria.ua/issues/337/13969/>

Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд.: о. Ю. Мищик (керівник проекту) та ін. ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад." та ін. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2003–2014.

Т. 1 / Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). 2-ге вид. 2003. 295 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010160>

Т. 2 / за ред. о. Ю. Мищика ; Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). 2004. 443 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370>

Т. 3 / за ред. о. Ю. Мищика ; Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). 2006. 432 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413>

Т. 4 / Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто), Фондація ім. І. Багряного (США). 2007. 504 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>

Т. 5 / за ред. о. Ю. Мищика ; Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). 2008. 322 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11197>

Т. 6 / Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). 690 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053>

Т. 7 / Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). 2010. 542 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>

Т. 8. 2012. 466 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592>

Т. 9. 2013. 380 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008802>

Т. 10 / за ред. о. Ю. Мищика. 2014. 528 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009555>

Усна історія Степової України / Ред. кол. тому: А. Бойко (гол. ред.), В. Мільчев (заст. гол. ред.), Т. Молдавська (наук. ред.), С. Білівненко (відп. секр.), Ю. Головка, В. Ткаченко, В. Козирев, Р. Молдавський / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України; Інститут усної історії Запорізького національного університету; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Східний інститут українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія. Запоріжжя : АА Тандем, 2012. Т. 10. 536 с.

URL: https://uamoderna.com/images/biblioteka/Usna_istoriya_Tom_10.pdf

[Устная история про голод]. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. / гл. ред. В. И. Лихоносов. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 14–144. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

Хандрос Б. Смертні листи. Документальна повість. Київ : Вид-во худож. літ. "Дніпро", 1993. 125 с.

Хелемендик-Кокот Антоніна. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Торонто : Вид-во Віктора Поліщука, 1989. 360 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/10815-helemendik-kokot-a-kolgospne-ditinstvo-y-nimetska-nevolya/>

Хмельницький І. В країні рабства і смерті. *Самост. Україна*. 1950. Ч. 9. С. 4. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/8122-samostiyna-ukrayina-1950-ch-9-32/>

Чорна книга України : зб. док., арх. матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе / упоряд. Ф. Зубанич. Київ : Просвіта, 1998. 783 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008915>

Шлях на батьківщину. *Голос*. № 12. 04.03.1945. С. 1. URL: <https://libraria.ua/issues/220/5277/>

Штучний голод на Україні в 1933 році. *Українські (Кіровоградські) вісті*. № 35. 02.05. 1942. С. 3. URL: <https://libraria.ua/issues/181/1678/>

Щоденник І. Ярошенка. *Джерела з історії Південної України. Т. 5. Кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1*. Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2005. С. 261–320. URL: <https://prozhito.org/person/2232>

Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Кн. 2: Мовою документів і свідчень* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Кліо, 2015. С. 643–653. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010346>

"Я вийшов із смерті...". Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України. Київ : ТОВ Юрка Любченка, 2023. 1876 с. ; іл.

Як у селі на Харківщині збирають свідчення про жертв Голодомору. *Суспільне*. 2021. 26 листоп. Харків. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b-Ebq7mHXvg>

Ярошенко Іван. 136 записів. *Прожито: Дневники и воспоминания* / Европ. ун-т в Санкт-Петербурзі. URL: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221932-01-01%22&diaries=%5B2242%5D>

[Affidavit of Oleksa Skaba] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-28. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8153 укр. [2] fols.

Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ammende-e-mace-j-human-life-in-russia/>

Ammende E. *Muss Russland Hungern? Menschen- Und Völrerschicksale In Der Sowjetunion*. Wien, 1935. 405 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014721>

Beal Fred Erwin. *Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow*. New York, Hillman-Curl, 1937. 352 p. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000956442>

The Black Deeds of the Kremlin: A White Book : 2 vols / ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi ; transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Toronto. Detroit, 1953–1955.

Vol. 1: Book of the Testimonies. Toronto : Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. 544 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12606-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-1-book-of-testimonies/>

Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933. Detroit : Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. 712 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/> (Date of access: 26.04.2022)

Borysenko V. K. A Candle in Remembrance: an Oral History of the Ukrainian Genocide of 1932–1933. New York : Ukr. Nat. Women's League of America, 2010. 272 p.

Chamberlin William Henry. Russia's Iron Age. Boston : Little, Brown and Co, 1934. 400 p. URL: <https://archive.org/details/russiasironage028579mbp/page/n9/mode/2up>

Chamberlin William Henry. The Ukraine: A Submerged Nation. New York : The Macmillan Co, 1944. 91 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12561/file.pdf>

Dolot Miron (Семен Старів). Execution by Hunger. The Hidden Holocaust: W. W. Norton & Company. New York, 1985. P. XIV–XV. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15966/-file.pdf>

Dolyna Petro. Famine as political weapon. *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932–1933* / Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepovyi ; transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Detroit : Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. 712 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/>

Duranty Walter. I write as I please. New York, 1935. 366 pp. URL: <https://archive.org/details/iwriteasiplease011593mbp/page/n9/-mode/2up>

Duranty W. USSR: The Story of Soviet Russia. Philadelphia ; New York : J. B. Lippincott. Co, 1944. 293 p.

Eyewitness Accounts. *The Ukrainian Weekly*. March 20, 1983. Nr 12, vol. LI. Pp. 3, 6–7, 13. URL: <https://www.ukrweekly.com/uw/wp/eyewitness-accounts/>

[Excerpts from the Foreign Office] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine ; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-25. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 92 інв.-14. [S. n.]

The Foreign Office and the Famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 (Studies in East European nationalisms) / Ed. Marco Carynnyk, Lubomyr Luciuk, Bohdan Kordan. Kingston : The Limestone Press, 1988. 492 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/13544-the-foreign-office-and-the-famine-british-documents-on-ukraine-and-the-great-famine-of-1932-1933-studies-in-east-european-nationalisms/>

Gamache Ray. Gareth Jones. Eyewitness to the Holodomor. Welsh Academic Press, 2013. 241 p.

Gantt H. W. A Medical Review of Soviet Russia: Results of the First Five Year Plan. *The British Medical Journal*. 1936. № 2 (3939). July 4. P. 19–22. URL: <https://www.jstor.org/stable/25353180>

Grains of truth: A collection of UK materials on the Holodomor in Ukraine, 1932–33 / Eds.: Fedir Kurlak, Iryna Terlecky. London : Assoc. of Ukrainians in Great Britain Ltd., 2018. 122 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/27206/file.pdf>

Hart und Hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnamen der Verfassers A. Wienerberger. Zalzburg ; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vinerberher_Aleksandr/Hart_auf_hart_15_Jahre_Ingenieur_in_Sowjetrusslandein_Tatsachenbericht_Mit_Original-Leicaaufnahmen/

Hl. L. [Гліб Лазаревський]. Głód na Ukrainie i jego przyczyny. Warszawa: Ukraiński Emigracyjny Komitet Pomocy Głodnej Ukrainie, 1934. 28 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/hl-l-glod-na-ukrainie-i-jego-przyczyny/>

Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933 / ed. comm.: J. Bednarek, S. Bohunov, S. Kokin, P. Kulakovsky, M. Majewski, P. Mierecki, Z. Nawrocki, Yu. Shapoval, J. Tucholski, V. Tykhomyrov ; The Inst. of Nat. Remembrance – Commiss. of the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, Ministry of Interior and Administration, Republic of Poland, The Security Service of Ukraine Branch State Archives, Inst. of Polit. and Ethno-Nat. Studies at the Nat. Acad. of Sciences of Ukraine. Warsaw ; Kiev, 2009. 648 p. (Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-83-7629-077-5/978-83-7629-077-5.pdf>

Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / comp. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl. Toronto: CIUS Press, 2012. 386 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008156>

Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / red. J. J. Bruski. Warszawa, 2008. 778 s.

The Holy See and the Holodomor: Documents from the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / ed. Athanasius D. McVay and Lubomyr Y. Luciuk. [Kingston, Ont.]: The Kashtan Press and Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto, 2011. 89 p.

Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007853>

International Commission of Inquiry into 1932–33 Famine in Ukraine. Proceedings, October 21 – November 5, 1988. New York city, USA, 1988. [185] p.

International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine [Матеріали Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні]. [Toronto, 1988]. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки. [Колекція], 92 інв.-14, 810 укр., 833 укр., 1058 укр., 2079 укр., 7007 укр., 8134 укр. 8144 укр., 8148 укр. 8167 укр., 8169 укр., 8171 укр. 8175 укр., 8360 укр., 8513 укр., 9243 укр., 11782 укр., 13906 укр.

International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine. Records, 1931–1989. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University. URL: <http://id.lib.harvard.edu/alma/990095490240203941/catalog>

International press reports / Intern. commiss. of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine ; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-40. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8143 укр. [398] p.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932–33. First Interim report of the Meetings and Hearings of and before the Commission of Ukrainian Famine held in 1986. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1987. 172 p.

Investigation of the Ukrainian Famine 1932–33. Second Interim report of the Meetings and Hearings of and before the Commission of Ukrainian Famine held in 1987. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1988. iv, 142 p.

Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933. Oral History Project of the Ukraine Famine / ed. for the Commiss. by James E. Mace and Leonid Heretz, Adopted by the Commission June 20, 1990. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1990.

Vol. 1. 582 pp. (1–582 pp.);

Vol. 2. 594 pp. (583–1166 pp.);

Vol. 3. 574 pp. (1167–1734 pp.).

Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988. Washington D. C. : U. S. Government Printing Office, 1988. 524 p.

Kalynyk O. Communism the Enemy of Mankind. Documents about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine. London: The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 1955. 152 p.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>

Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukr. Youth Assoc. in Greath Britain, 1955. 160 p.

Koestler A. The Yogi and the Commissar. London : Jonathan Cape, 1945. 247 p.

URL: https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.59331/2015.59331.The-Yogi-And-The-Commissar_djvu.txt

Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee : Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Laubenkheimer_Alfred/Die_Sowjetunion_am_Abgrund_nim.pdf

Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig : Berichte von deutschen und ausländischen "Spezialisten" aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin : Nibelungen-Verlag, 1936. 400 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014775>

Lyons Eugene. Assignment in Utopia. New York : Harcourt, Brace and Co, 1937. 665 p.

URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.89424/page/n7/mode/2up>

[Malcolm Maggeridge and the Ukrainian Famine of 1932–33. An interview Conducted by Bohdan Nahaylo on 1 March 1983. Robertebridge, England] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-8. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8140 укр. [28] fols.

Muggeridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983 / ed. with an introd. by Nicolas Flynn. Maryknol. New York : Orbis Book, 2010. 237 p.

URL: <https://www.perlego.com/book/1975797/time-and-eternity-pdf> (доступ обмежений необхідністю реєстрації).

Muggeridge Malcolm. Winter in Moscow. London: Eyre & Spottiswoode, 1934. 252 p.

[Newspaper accounts] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8166 укр. [25] fols.

Orwell Georg. Impenetrable Mystery [Review of "Assignment in Utopia" by Eugene Lyons]. *New English Weekly*. 9 June 1938. P. 169–170. URL: <https://www.bl.uk/collection-items/orwells-review-of-assignment-in-utopia-from-new-english-weekly>

Pomór w "raju bolszewickim": Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / red. R. Kuśnierz. Toruń, 2008. 205 s.

Prychodko N. Ukraine and Russia. Winnipeg : Ukr. Canad. Comm., 1953. 99 p.
URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16522/file.pdf>

Records of the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine / Ukr. Research Inst. Libr., Harvard Univ. (1931–1989).

URL: <http://id.lib.harvard.edu/alma/990095490240203941/catalog>

Schiller Otto. Die Krise der Sozialistischen Landwirtschaft in der Sowjetunion. Berlin : Verlagsbuchhandlung Paul Parey, 1933. 82 S. URL: <https://www.jstor.org/stable/40429261> (доступ обмежений необхідністю реєстрації).

Schiller O. Die Landwirtschaftspolitik der Sowjets und ihre Ergebnisse: Berichte des fruheren landwirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft in Moskau. Berlin : Reichsimchstandsverlag, 1943. 192 S. : karten.

Steward J. F. Tortured but Unconquerable Ukraine: The Story of the Famine. Sydney, 1953. P. 1–8. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/7520/file.pdf>

[A table of eye-witness accounts] / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine. [Toronto, 1988]. Exhibit P-9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8157/5 укр. 11 fols.

"Tell them we are starving": the 1933 Soviet diaries of Gareth Jones / Gareth Jones (author), Lubomyr Y. Luciuk (ed.). Kingston, Ontario, Canada : Publ. Kashtan Press, 2015. 275 p.

Testimony of Malcolm Muggeridge (mrs. Kitty Muggeridge also present), taken at Robertsbridge, Sussex, England, Monday, June 27, 1988 / Intern. commiss. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine ; by mr. Hunter, ms. Chyczij, prof. Draper. [Toronto, 1988]. Exhibit A-6. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8164 укр. 116 p.

Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p.

URL: <https://archive.org/details/kapoot0000carv/page/n9/mode/2up>

1.2. Електронні джерельні ресурси

Голодомор 1932–1933 рр. Харківська область. URL: www.golodomor.kharkov.ua (останній перегляд: 30.01.2022).

Голодомор в Україні (1932–1933 рр.) : електрон. корпус документів (2004–). Інститут історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>

Голодомор: мозаїка історії. Експедиції 2020–2021. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/masovyj-shtuchnyj-golod-1921-1923/>

Електронний архів Голодомору : звед. реєстр арх. док. *Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.* : спец. розділ офіц. веб-порталу Держ. арх. служби України [стара версія]. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/>;
<https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1932>

Електронний архів Українського визвольного руху (2013–). URL: <https://avr.org.ua>

За вірші про Голодомор – 10 років ув'язнення : [щоденник сільського вчителя Олексія Наливайка, 1932–1933]. *Служба зовнішньої розвідки України*. 19.11.2021. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/za-virshi-pro-holodomor--10-rokiv-uvyaznennya>

Іноземні дипломати про Голодомор 1932–1933 в документах ОГПУ : збірки. *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.a/?idUpCat=1407>

Інтерв'ю: Центр дослідження української спадщини – програма усної історії. URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/search.php?all=TRUE>

Інтернет Архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archive : загально-доступ. інформ. ресурс. *НРЕС в Україні – Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору*. URL: <https://holodomorepoch-ia.com>

Історія Голодомору з листів із горища: онлайн-презентація цифрового архіву листування Джері Бермана, іноземного інженера в СРСР. *Музей Голодомору*. 04.07.2022. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/anons/onlajn-prezentatsiia-vebstorinky-z-lystamy-dzheri-bermana-inzhenera-z-par-iajkyj-stav-svidkom-holodomoru-1932-1933-rokiv/>

Контекст трагедії (1929–1933): офіційні фотодокументи / Держ. ком. архівів України. URL: <http://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php>

Листи Джері Бермана. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/lysty-dzheri-bermana/>

Міжнародний фонд "Україна 3000". *Internet Archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20081205040529/http://ukraine3000.org.ua/eng/famine/6184.html>

Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/map/>

Обвинувальний висновок по справі Миколи Руденка і Олексі Тихого від 26 травня 1977 року. 215 с. *Електронний архів визвольного руху*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27596>

Руденко Микола. Меморандум №1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 1976. 18 с. *Електронний архів визвольного руху*. URL: <http://surl.li/pkqsy>

Свідчення. Голодомор-геноцид 1932–1933. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/>

[Свідчення очевидців штучного голоду в Україні 1932–1933 рр.]. URL: <https://www.youtube.com/user/splicersplicer1/videos>

Спогади волинян про Голодомор 1932–1933 рр. *Державний архів Волинської області*. URL: <https://volyn.archives.gov.ua/Show/>

Спогади. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?ll=49.4206415226497%2C33.91022152067909&z=7&mid=1CiwHjffdA8xdz4yQZxwMeTqovn641pf6&fbclid=IwAR2nfDw FRmYysZ7PD00IvUrlph3ZZqbhw1RXIiF5XtPGocO5GtKJCH7MTY>

Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років, що мешкають у Солом'янському районі : офіц. сайт Солом'ян. РДА в м. Києві. 22 верес. 2008 р.

URL: <https://www.solor.gov.ua/info/14/2077> (Останнє звернення: 02.02.2009)

Спогади очевидців Голодомору: як все було насправді! *Музей Івана Гончара.*

URL: <https://old.honchar-org.ua/p/spohady-ocheyvdytsiv-holodomoru-yak-vse-bulo-naspravdi/>

Спогади очевидців. *Сторінка пам'яті жертв Голодомору.*

URL: www.holodomor.org/witness.html (Останнє звернення: 14.05.2007)

Анкета, розроблена для "складання протоколів із біженцями" з Радянської України. Український громадський комітет рятунку України. *Електронний архів Українського визвольного руху.* URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409>

Центр дослідження української спадщини – програма усної історії. [Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage. St. Thomas More College, University of Saskatchewan]

URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/about.php>

Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives. *Інститут історії України Національної академії наук України.* URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/>

Alexander Wienerberger: Innitzer Album. Holodomor Photo Directory. *HREC.*

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3630343/gallery>

The Artificial Famine/Genocide in Ukraine 1932–33 (InfoUkes Inc.).

URL: <http://www.infoukes.com/history/famine/>

Bohdan Medwidsky Ukrainian Folklore Archives (BMUFA).

URL: <https://archives.ukrfolk.ca>

Children of Holodomor Speak. Oral History Project. Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre.

URL: http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History-Children_of_Holodomor_Survivors_Speak.html

Collection: Ukrainian Famine Survivors in Minnesota Oral History Project: Collection. Libraries U-Media.

URL: https://umedia.lib.umn.edu/search?facets%5Bcollection_name_s%5D%5B%5D=Ukrainia+n+Famine+Survivors+in+Minnesota+Oral+History+-+Project

Eyewitness accounts and memoirs. Part 3. *HREC.* 69 p. URL: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/09/4.-Eyewitnesses-and-memoirs-MY.pdf>

Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933.

URL: www.famine-genocide.com/resources/resources.html#testimonies (last accessed 14.06.2008)

A Guide for Interviewing Soviet Refugees by Alice H. Bauer. Russian Research Center, Harvard University, 1953, p. [1] (seq. 3). 33 p.

URL: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$3i)

A Guide to Working with the Harvard Project on the Soviet Social System Online / comp. by David Brandenberger. Revised ed. 2020. 55 p.

URL: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/HPSSguide2020.pdf>

The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection.

URL: <https://library.harvard.edu/-/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

Holodomor Denial, Soviet Propaganda and Censorship, Role of Media. *Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis*. Holodomor Resource Library.

URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/holodomor-world-reaction-propaganda-media/>

Holodomor Eyewitness and Survivor Accounts and Analysis. Holodomor Resource Library.

URL: <https://holodomorct.org/holodomor-survivor-eyewitness-accounts/>

Holodomor: Oral History. Archive. The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre. URL: <http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History.html>

Holodomor Photo Directory. HREC.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search> ;
<https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>

Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/>

Holodomor Survivors Tell Their Stories. *Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre*. URL: <https://holodomor.ca/resource/holodomor-survivors-tell-their-stories/>

Holodomor: The Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre.

URL: http://www.ucrdc.org/Archive-Oral_History-Holodomor.html

HREC Online Holodomor Photo Directory. HREC / Holodomor Research and Education Consortium, Canad. Inst. Of Ukr. Studies, Univ. of Alberta.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/search>

James Abbe Collection. Holodomor Photo Directory. HREC.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3645117/gallery>

Jones Gareth. Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Revised 22 April 2015. Nigel Linsan Colley.

URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

Jones, Gareth Richard Vaughan. Hero of Ukraine (1905–1935). A Man Who Knew Too Much... 2001. [Електронний архів Гарета Джонса].

URL: <https://www.garethjones.org/index.htm>

Kozinchuk Nadiia (b. circa 1912), Author. *The Maniak Collection: Holodomor Digital Collection database*. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/results?q=Kozinchuk+Nadiia+&st=kw>

The Maniak Collection: Holodomor Digital Collections. HREC.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3653261/gallery>

Memories: Глобальна база свідчень. Інтернет-архів епохи Голодомору / Holodomor Epoch Internet Archives : загальнодоступ. інформ. ресурс. *Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору* / Holodomor Research and Education Centre in Ukraine. URL: <https://holodomorepoch-ia.com/>

Nikolai Bokan Collection. Holodomor Photo Directory. HREC.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3631563/data>

Recommended Resources for Information about the Holodomor (Famine Genocide in Ukraine): Holodomor Resource Library. URL: <https://holodomorct.org/holodomor-information-links/>

Records of the International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University (1931–1989).

URL: <http://id.lib.harvard.edu/=-alma/990095490240203941/catalog>

Resources. *Holodomor Research and Education Consortium*.

URL: <https://holodomor.ca/resources/>

Shevchyk Mykhailo (b.1926), Author. *The Maniak Collection: Holodomor Digital Collection database*. URL: <http://surl.li/pmvlz>

Testimonies. *Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933*.

URL: www.faminegenocide.com/resources/resources.html#testimonies (last accessed 13.07.2007)

Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Village Culture of the 1920–30s.

URL: <https://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/eng/>

Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre: Holodomor Survivors' Oral Histories. *HREC* : Holodomor Digital Coll. URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomordigitalcollections/3741518/data?grd=8123>

Ukrainian Famine Survivors in Minnesota oral history project collection.

URL: <https://archives.lib.umn.edu/repositories/6/resources/9184>

Ukrainian Genocide Famine Foundation. URL: <https://ukrainiangenocide.org/>

U. S. Committee for Ukrainian Holodomor-Genocide Awareness.

URL: <https://ukrainegenocide.com/>

We Remember – Oral Student Historical Project / Ukr. World Congress.

URL: <https://hdn.ukrainianworldcongress.org/>

Whiting Williams Collection. Holodomor Photo Directory. *HREC*.

URL: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/3642931/data?g=d>

1.3. Інші джерела

Висновок про реабілітацію Боряка Івана Артемовича (1989). Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8840, Оп. 3. Спр. 11239. Арк. 230. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008484>

Голод в СССР, 1929–1934. В 3 т. Том 2. Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. В. Конодрашин. Москва : МФД, 2012. 912 с. (Россия. XX век. Документы).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010151>

Голод на Україні (1931–1933 рр.) / [упоряд.: Є. П. Шаталіна, В. І. Марочко]. *Український український журнал*. 1989.

№ 7. С. 99–111. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1989/7> ;

№ 8. С. 105–117. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1989/8> ;

№ 11. С. 78–90. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1989/11> ;

№ 12. С. 123–128. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1989/12> ;

1990. № 1. С. 104–112. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1990/1>

Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. 1128 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002064>

Голодомор на Донеччині. Фото Марка Залізняка. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/archive/holodomor-na-donnechyni-foto-marka-zalizniaka/>

Голодомор у першій столиці / уклад.: В. Шуйський, В. А. Полянецький ; [передм. І. В. Шуйського]. Харків : Шанс, 2008. 288 с.

Інформації, списки постраждалих від Голодомору 1932–1933 років у Бериславському районі. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093, Оп. 2, Спр. 2, арк. 13. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005712>

Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / сост.: В. Н. Хаусов, В. Л. Наумов, Н. Л. Плотникова. Москва : Материк, 2003. 912 с.

"Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину" [Кондрашин В. План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника "Голод в СРСР. 1932–1933". Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В. Козлова до Голови Держкомархіву України О. Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007 р.] / Публікація за копією з особистого архіву Геннадія Боряка. Першопублікація в Мережі: Як писати про Голодомор: інструкція російським історикам [Електронний ресурс]

<http://resource.history.org.ua/item/0013470> . *Історична правда.*
URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0>

Програма-запитальник для записування свідчень про голод 1932–1933 рр. та про голод 1946–1947 років в Україні. *Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.* [Б. д.]. С. 22–23.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва : РОССПЭН, 2005. 836 с.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва : РОССПЭН, 2001. 798 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006623>

Сталин И. В. Речь на Первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. Marxist Internet Archive. Русский отдел. Сочинения И. В. Сталина, 1878–1953. Том 13. Июль 1930 – январь 1934.

URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t13/t13_39.htm

Упокорення голодом : зб. док. / упоряд., передм., комент., покажч. М. Мухіної ; пер. В. Романця, М. Мухіної ; відп. ред. П. Сохань ; АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії. Київ, 1993. 312 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10846>

Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : зб. док. / редкол.: В. Ф. Боровик (голова), Л. В. Виноградова, О. О. Марущак ; авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Іващенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючковська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (керівник авт. кол.), Г. Б. Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко ; відп. ред. О. О. Марущак ; Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. області. Херсон : ВАТ "ХМД", 2008. 320 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008275>

Хлібозаготівлі в Арбузинському районі Одеської області. Вилучення хліба з ям. Фото-документи з Галузевого державного архіву СБУ. Опубл.: Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти : зб. док. та матеріалів / упоряд.: В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін ; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т сучас. історії Нац. центру наук. дослідж. Франції та ін. Київ : Ін-т історії України, 2013. С. 405–414. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009330>.

The 1932–33 original photographs from Kharkiv, Ukraine / Intern. commis. of inquiry into the 1932–33 famine in Ukraine ; submitted by William Liber. [Toronto, 1988]. Exhibit P-42. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, відділ зарубіжної україніки, 8160 укр. [49] fols; phot.

1.4. Електронні ресурси РФ

Документы и литература. Отраденское районное общество историков-архивистов во имя святого преподобного Нестора Летописца. URL: <http://roia.otradnaya.com/documents.php> (Останнє звернення: 05.12.2021)

К юбилею ст. Надежной Отраденского района отремонтируют местный парк. *Кубань 24* : портал. 2020. 30 сент. URL: <https://kuban24.tv/item/k-yubileyu-stanitsy-nadezhnoj-otradnenskogo-rajona-otremontiruyut-mestnyj-park> (Останнє звернення: 05.12.2021)

Лаборатория истории и этнографии Федерального исследовательского центра Южный научный центр РАН (РФ). URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-ytnografii/> (Останнє звернення: 05.12.2021)

Лаборатория казачества Федерального государственного бюджетного учреждения науки "Федеральный исследовательский центр Южный научный центр Российской академии наук" (РФ). URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/> (Останнє звернення: 07.12.2021)

Надеженское сельское поселение. История основания ст. Надежной. *Информационный портал. Надежинский район*. URL: http://www.otradnaya.ru/index.php?area=sel_pos&id=28 (Останнє звернення: 16.12.2022).

Научно-исследовательский центр традиционной культуры Государственного научно-творческого учреждения культуры Краснодарского края "Кубанский казачий хор" (РФ). URL: <https://culture.gov.ru/documents/informatsiya-o-devatelnostina-uchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoy-kultury-gbntuk-kk-kubans/> (Останнє звернення: 07.12.2021)

Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов: Российская Федерация. Федеральный закон. Принят Государственной Думой 19 апреля 1995 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/9011773> (Останнє звернення: 05.12.2021)

Открыт памятник полярнику и спасителю голодающих Хансену. *СарБК Новости*. 17.10.2017. URL: <http://news.sarbc.ru/main/2017/10/17/206880.html> (останнє звернення 20.01.2022).

[Про открытие памятника]. *Новости про город Самару*. 04.04.2014. URL: <https://progorodsamara.ru/news/view/163111> (останнє звернення 20.01.2022).

Россия. Список памятников и памятных знаков. *Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР. Сахаровский центр*. URL: <https://www.sakharovcenter.-ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468> (останнє звернення 20.01.2022).

Список экстремистских материалов: Нормативные правовые акты в Российской Федерации. Министерство юстиции Российской Федерации. URL: <http://pravo.minjust.ru/extremist-materials?combine=&page=400> (останній перегляд 29.12.2023)

Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ (Ред. от 04.08.2023) Статья 354.1. Реабилитация нацизма. Введена Федеральным законом от 05.05.2014, № 128-ФЗ). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/ (останнє звернення 30.12.2020).

Устные рассказы о голоде 1933 г., записанные у жителей станиц Отрадненского района Краснодарского края. *Научно-исследовательский центр традиционной Кубани*. URL: https://kcx.-ru/scince/ustnye_rassказы_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanits_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/ (останнє звернення 20.01.2022).

Центр междисциплинарных гуманитарных исследований (РФ). URL: https://www.sfedu.ru/www/stat_pages22.show?p=ELS/inf-/D&x=ELS/10481 (останнє звернення 20.01.2022).

2. ДОВІДКОВО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

2.1. Електронні довідкові ресурси

"Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності": спільна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Історичний календар. *Український інститут національної пам'яті* : офіц. сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/7/1932-vstupyv-u-diyu-zakon-pro-ryat-koloskiv> ; *Цифровий архів Голодомору*. URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0001372>

Геоінформаційна система "Голодомор 1932–1933 років в Україні". *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/geoinformatsiina-sistema-golodomor-1932-1933-rokiv-v-ukraini> (останній перегляд: 30.09.2023).

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Опис колекції документів ГДА СБУ України. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine-/Publicat/index.php?1932> (останнє звернення: 13.03.2009)

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка подій. *Служба безпеки України* : офіц. веб-сайт. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013117>

Голодомор 1932–1933 рр. [Електронна карта: проект Укр. ін-ту нац. пам'яті]. URL: <http://victimsholodomor.org.ua/home.html>

Державний архів Запорізької області. Фонд Р-6159. Колекція документів "Свідчення жителів Запорізької області, очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні". Опис № 1. 2004–2008 рр. URL: <http://archivzp.gov.ua/images/opisi/Fr6159op1.PDF>

Державний архів міста Києва. Ф. Р-1661. Колекція "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: спогади очевидців, м. Київ". Опис № 1. URL: <https://archive.kyivcity.gov.ua/index.php/dovidkovyi-aparat/spysok-fondiv>

Державний архів Київської області. Список фондів періоду після 1917 року : довід. апарат. 335 с. URL: <https://dako.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/СПИСОК-ФОНДІВ-ПЕРІОДУ-ПІСЛЯ-1917-РОКУ-1.pdf>

Державний архів Одеської області : [офіц. вебсайт]. Надходження до фондів. URL: <https://archive.od.gov.ua/arhiv/elektronnyj-arhiv-fondy-opysy-dokumenty/novi-nahodzhennya-dokumentiv-do-fondiv/nahodzhennya-do-fondiv>

Державний архів Одеської області. Фонди радянського періоду та періоду незалежності України. Перелік наявних фондів. URL: https://archive.od.gov.ua/wp-content/old-files/EL_ARH/R/r-fondi_najavni_daoo.pdf

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933 рр. на Херсонщині. Опис № 1. 2000–2008 рр. URL: <https://kherson.archives.gov.ua/fondy-ta-dovidkovyi-aparat/opysy/>

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 рр. на Херсонщині. Опис № 2. 2008 р. URL: <https://kherson.archives.gov.ua/fondy-ta-dovidkovyi-aparat/opysy/>

Динаміка ставлення до Голодомору 1932–33 рр. (листопад 2022). 25.11.2022 р. Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinam_ka_stavlennya_do_golodomoru_1932-33_rr_listopad_2022.html

Друга світова на мапі України. *Національний музей історії України у Другій світовій війні*. URL: <https://mapsearch.warmuseum.kyiv.ua/>

Заява Національного музею Голодомору-геноциду з приводу руйнування російськими окупантами пам'ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у м. Маріуполь. 20 жовтня 2022 р. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/zaiava-natsionalnoho-muzeiu-holodomoru-henotsydu-z-privodu-rujnuvannia-rosijskymy-okupantamy-pam-iatnyka-zhertvam-holodomoru-1932-1933-rr-ta-politychnykh-represij-u-m-mariupol/>

Інформаційна довідка про стан виконання державними архівами Плану заходів на 2007–2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. URL: https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Stendy/V_Arch/

Матеріали державних архівів до Реєстру меморіальних фондів. *Державна архівна служба України*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Archives/Reestr/> (останнє звернення: 19.02.2022) ; *Інститут історії України НАН України*. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>

Місця масового поховання жертв Голодомору-геноциду. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/golodomor-1932-1933/>

Національний музей Голодомору-геноциду: нормативно-правова база.
URL: <https://holodomormuseum.org.ua/normatyvno-pravova-baza/>

Положення про Український інститут національної пам'яті : затв. постановою Каб. Міністрів України від 5 лип. 2006 р., № 927. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-п#Text>

Положення про Український інститут національної пам'яті : затв. постановою Каб. Міністрів України від 12 листоп. 2014 р., № 684.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text>

Про Державний Протокол та Церемоніал України : Указ Президента України від 22 серп. 2002 р., № 746/2002 / Законодавство України, Верховна Рада України.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002>

Про затвердження переліку музеїв та заповідників, в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України : Постанова Каб. Міністрів України від 2 груд. 2021 р. № 1388.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-2021-п#Text>

Про затвердження Правил роботи архівних установ України : наказ М-ва юстиції України від 08.04.2013, № 656/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13#Text>

"Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності": спільна постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. Історичний календар. *Український інститут національної пам'яті* : офіц. сайт.
URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/7/1932-vstupyv-u-diyu-zakon-pro-pyat-koloskiv> ; *Цифровий архів Голодомору*.
URL: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0001372>

Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні : Указ Президента України від 20 берез. 2002 р., № 275/2002.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275/2002#Text>

Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні : Указ Президента України від 28 берез. 2007 р. № 250/2007.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text>

Про нас: Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/pro-nas/>

Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору : Указ Президента України від 24 листоп. 2007 р., № 1144/2007.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007#Text>

Про проведення Всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт школярів, студентів, учителів та педагогічних працівників "Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає" : Наказ М-ва освіти і науки України № 425 від 29.05.2007. *Інформаційно-аналітична система по законодавству України*. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=043GY62E64>

Про Українську асоціацію дослідників жіночої історії (УАДЖІ).
URL: www.womenhistory.org.ua

Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. / Центр держ. кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного. Київ, 2008. 131 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010278>

Свідчення очевидців про Голодомор : [інформ. запит до пошук. системи Google]. URL: <http://surl.li/pmxrt> (останнє звернення: 16.09.2022).

У Білорусі відкрили оновлений пам'ятник, присвячений жертвам Голодомору. 14.11. 2018. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2579442-u-bilorusi-vidkrili-onovlenij-pamatnik-prisvacenij-zertvam-golodomoru.html>

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Верховна Рада України, м. Київ. Опис 8. 1932 р. 66 арк. URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/1-8.pdf>

ЦДАВО України. Ф. 388. Видавництво газет "Радянське село", "Колгоспне село". Опис 3. 1926–1935 рр. [81 с.; 3 арк.].

URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/388-3.pdf>

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти Української РСР. Опис № 11. 1933–1941 рр. 71 арк.

URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/166-11.pdf>

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5261. Документи Надзвичайної Конгресової комісії США з дослідження Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) : (колекція). Опис № 1. 1918–1939. 23 спр.

URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/inventories/5747/?Limit=10&Page=1>

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 144. Дніпровський (Шевченко) Іван Данилович – український радянський письменник. Опис № 1. 1900–1934 рр.

URL: https://old-csam.archives.gov.ua/includes/uploads/opisy/Dniprovskiy_ID_opys_1.pdf

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 62. Панч Петро Йосипович (1891–1978) – український радянський письменник. Опис № 1. 1921–1978 рр., 6 арк. URL: https://old-csam.archives.gov.ua/includes/uploads/opisy/Panch_PY_opys_1_dodatok.pdf (останнє звернення: 26.04.2022)

Cambodia: UN-backed tribunal ends with conviction upheld for last living Khmer Rouge leader. *News. United Nations Organization*. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/09/1127521>

Collections. *United States Holocaust Memorial Museum*.

URL: <https://collections.ushmm.org/search/>

International Tribunals. *United Nations Security Council*.

URL: <https://www.un.org/securitycouncil/content/repertoire/international-tribunals>

Justice: Public Participation. The Cases Justice beyond the Courts. *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://www.ushmm.org/genocide-prevention/countries/cambodia/case-study/justice/public-participation>

Our History: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre.

URL: <http://www.ucrdc.org/History.html>

Refugees and Displaced persons. A/RES/62(I)I-II. C. 3. A/PV.67 15 Dec. 1946. 30-5-18. A/265, amended by A/238. Resolutions adopted by the General Assembly during its first session.

UN General Assembly Resolutions Tables. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/13/IMG/NR003313.pdf?OpenElement>

Ukraine Famine 1932–1933, 1983–1994. *National Library of Australia*.

URL: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/3063392?lookfor=Ukrainian%20Famine%20Archive&offset=1&max=5>

Ukrainian Famine / Revelations from the Russ. Arch. Exhibitions. Libr. of Congress.

URL: <https://www.loc.gov/exhibits/archives/intn.html#ukra>

2.2. Інші довідкові ресурси

[Відповідь на звернення про стан фонду № Р-4093 "Документи з історії Голодомору 1932–1933 років та голоду 1946–1947 років на Херсонщині"] : Державний архів Херсонської області, 10.01.2024. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) ; упоряд.: Л. Аулова та ін., НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів : Центр дослідж. Vizvol. руху, 2010. 470 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002437>

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький та ін. ; ред. І. С. Шелестович ; Ін-т історії України НАН України, Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького.

[Вип. 1] / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; ред. М. Л. Десенко ; Фондація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. 664 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008306>

Вип. 2 / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. ; ред. М. Л. Десенко. Одеса : Студія "Негоціант", 2008. 576 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008357>

Вип. 3 / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; ред. І. С. Шелестович. Одеса, 2014. 685 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010446>

Вип. 4 / упоряд. А. В. Іванченко ; ред. І. С. Шелестович. Одеса : Бондаренко М. О., 2022. 560 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017087>

Голодомори 1921–1922, 1932–1933, 1947 років в Україні : бібліогр. покажч. / упоряд. Сергієнко О. М. ; Держ. вищ. навч. закл. "Запоріж. нац. ун-т" М-ва освіти і науки України, Наук. б-ка. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 63 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013066>

Державний архів Вінницької області. Путівник / авт.-упоряд.: О. Петренко (відп. Упоряд.), В. Верховлюк, Ф. Винокурова та ін. ; уклад. покажч.: О. Ількова, О. Петренко ; наук. ред. Ю. Легун ; Держ. арх. служба України, Держ. архів Вінниц. обл. Вінниця : Т. П. Барановська, 2015. 754 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014031>

Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6021. Колекція документів з історії Голодомору 1932–1933 рр. на Вінничині. Опис № 1. 32 арк. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

Державний архів Волинської області : путівник / редкол.: Г. Боряк, В. Гика, І. Костенко, Т. Положенцева ; наук. ред. Г. Бондаренко ; авт.-упоряд.: В. Гика, А. Гурська, І. Вронська та ін. ; Держ. арх. служба України, Держ. архів Волин. обл. Луцьк : Надстир'я, 2011. 952 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008865>

Державний архів Дніпропетровської області : путівник. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Н. В. Киструцька ; авт.-упоряд.: А. О. Івлева, К. В. Левчук (відп. упоряд.), О. Є. Легостаєва та ін. ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Дніпропетровськ : Герда, 2009. 485 с. (Архівні зібрання України. Путівники). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8856-17-4/978-966-8856-17-4.pdf>

Державний архів Дніпропетровської області : путівник. У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Н. В. Киструцька ; авт.-упоряд.: К. В. Попова (відп. упоряд.), Л. М. Новікова ; редкол.: О. І. Журба, Н. В. Киструцька, К. В. Попова, С. І. Світленко ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Дніпро : ЛПА, 2016. 610 с. (Архівні зібрання України. Путівники). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013317>

Державний архів Донецької області : путівник / відп. ред. Н. Буценко ; авт.-упоряд.: С. Герасимов, С. Гончарик, Т. Максимчук та ін. ; редкол. тому: Г. Боряк, Н. Буценко, І. Шишолік. Держ. ком. архівів України, Держ. архів Дніпропетр. обл. Донецьк, 2011. 1110 с. (Архівні зібрання України. Путівники). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008896>

Державний архів м. Києва. Ф. Р-1661. Колекція "Голодомор 1932–1933 років в Україні: спогади, очевидців". Опис № 1. 2009 р. 48 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Державний архів м. Києва. Ф. Р-1661. Колекція "Голодомор 1932–1933 років в Україні: спогади, очевидців", 2009 р. Опис № 2. 8 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

[Державний архів Львівської області]. Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: "Голодомор 1932–1933 років в Україні" (станом на 10 листопада 2008 року). Львів, 2008. 28 с. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-6146. "Колекція свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 рр., нині проживаючих у Миколаївській області. м. Миколаїв". Опис № 1. 2009–2010 рр. 8 с. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Державний архів Одеської області. Ф. Р-8236. Колекція "Голодомор в Одеській області 1932–1933 років. Пам'ять народу: свідчення, спогади, дослідження". Опис № 1. 2008 р. 68 од. зб. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

[Державний архів Одеської області]. Звіти заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні з додатками, по районах Одеської області. 5 с. *Цифрова копія з особистого архіву авторки.*

Державний архів Сумської області: Путівник. Т. 1: Путівник по фондах Державного архіву Сумської області / авт.-упоряд.: Л. Покидченко (відп. упоряд.), Є. Антушева, І. Гончарова та ін. ; редкол.: Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Л. Заїка, Г. Папакін, Л. Покидченко ; наук. ред. Г. Папакін ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Сум. обл. Суми, 2002. 320 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014169>

Державний архів Тернопільської області. Путівник / відп. ред. тому Ю. Гумен ; авт.-упоряд.: Б. Бешнов, Л. Бойцун, О. Бойчук та ін. ; редкол.: Ю. Гумен, Т. Маркевич, О. Савчин, О. Сулима, Т. Фурдак ; Держ. архів. служба України, Держ. архів Тернопіл. області. Тернопіль : Астон, 2011. 370 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014004>

Державний архів Харківської області : путівник (рукопис) / авт.-упоряд.: Л. Момот, О. Гнезділо, В. Резнікова та ін. ; Держ. ком. архівів України, Держ. архів Харків. обл. Харків, 2008. 1022 с. (Архівні зібрання України. Путівники).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013980>

Донецчина: Голодомор 1932–1933 рр. Бібліогр. покажч. / Донец. упр. культури обл. держадмін., Донец. обл. універс. 6-ка ім. Н. К. Крупської ; відп. за вид. Л. О. Новакова. Донецьк, 2002. 12 с.

З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині / авт. нарис-огляду, уклад. Переліку док. та списку фондів Л. А. Покидченко ; Держ. архів Сум. обл. Суми, 2002. 61 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008810>

Музей-Архів Переходової доби : пофондовий путівник / Уклала О. Белая; Відп. ред. І. Дивний. Державний комітет архівів України; Державний архів Київської області; Український центр біографічної некрополістики. Київ, 2002. 100 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010257>

Одеська обласна державна адміністрація – Державному архіву області: Лист, [лютий] 2007 р. *З особистого архіву Л. Білоусової.*

Сенишин Галина. Бібліографія голоду в Україні 1932–33. Оттава : Ukrainica Exiliana. 1983. № 16. 56 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/11625-senishin-g-bibliografiya-golodu-v-ukrayini-1932-33/>

Трагедія Голодомору на Вінничині : бібліогр. покажч. / уклад. О. Ніколаєць. Вінниця : Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, 2003. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/tragediya-golodomoru-na-vinnichchini-1932-1933>

“Україна в епоху Голодомору: влада, опір, ідентичність”, 23–25 листопада 2023 р., м. Київ : Програма Міжнародного наукового форуму.

URL: http://history.org.ua/uploads/editor-files/2023_11/655f2648b28fb.pdf

Центральний державний історичний архів, м. Львів : путівник / авт.-упоряд.: О. Гневишева, У. Єдлінська, Д. Пельц, Г. Сварник, І. Сварник, Н. Франко ; Держ. ком. архівів України, Центр. держ. іст. архів України, м. Львів. Київ, 2001. 387 с. (Архівні зібрання України. Путівники). URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014628>

Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University / prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge : Harvard Univ. Press, 1986. P. 33–34. 83 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/famine-in-the-soviet-ukraine-1932-33-a-memorial-exhibition-widener-library-harvard-university>

3. ЛІТЕРАТУРА

1932 – ухвалено закон "про п'ять колосків". Історичний календар. Серпень 7, 1932. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/7/1932-vstupyv-u-diyu-zakon-pro-pyat-koloskiv>

Алексеев О. О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. *Gileya*. 2021. № 6/7 (163). С. 7–14. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=245>

Алексеев О. О. Питання достовірності селянських мемуарних джерел у висвітленні подій Голодомору 1932–33 років. *Емінак* : наук. щоквартальник. 2020, № 3 (31). С. 261–274. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).457](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).457)

Алексеев И. И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. ХХ века / Изд. по заказу Краснодар. информ. науч.-метод. центра. Краснодар, 1993. 114 с.

Андрієвська Ольга. Збірки періоду початку Холодної війни (1947–55): оповіді очевидців та вцілілих про Голодомор. *Україна модерна. Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. 2021. Число 30 (весна–літо). Харків ; Львів, 2021. С. 156–175.

Баженов Л. В., Баженова С. Е. Музей Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині, у Меджибожі. *Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (19–20 листоп. 2008 р.) / за ред. М. В. Вавринчука, О. М. Завальнюка, Л. В. Баженова та ін. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 182–184.

Бердинских В. А. Проблемы устной истории в СССР. *Этнографическое обозрение*. 1992. № 5. С. 149–152. URL: http://journal.iea.ras.ru/archive/1990s/1992/no5/1992_5_149_Berdinskikh.pdf (останнє звернення: 25.01.2022)

Біда Олеся, Власова Анастасія. Там, де на братських могилах ростуть яблуні: чотири історії про реалії Голодомору. 2019, 22 листоп. *hromadske.ua*. URL: <https://hromadske.ua/posts/tam-de-na-bratskih-mogilah-rostut-yabluni-chotiri-istoriyi-pro-realiyi-golodomoru>

Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеев, О. О. Стадніченко (літ. ред.). Запоріж. облдержадмін., Запоріж. нац. ун-т, Держ. архів Запоріж. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 189–195. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>

Білоусова Л. Г. Дослідження правди. *Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи*. Одеса, 2007. С. 15–20. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>

Білоусова Л. Г. "Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Одеська область": джерельна база та її інтерпретація. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область* : [в 2 ч.]. Ч. 1 / обл. редкол.: М. Д. Сердюк, М. Л. Скорик ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Одес. облдержадмін., Одес. облрада. Одеса : Астропринт, 2008. С. 12–14. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008511>

Білоусова Л. Спогади про Голодомор 1932–1933 років: усна історія Одещини як історичне джерело і колективна пам'ять українського народу. *"Я вийшов із смерті..."*. Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2023. С. XLI–LXX.

Благодійна програма "Уроки історії". Міжнародний благодійний фонд "Україна-3000". 22 черв. 2009 р. *Цифрова копія з особистого архіву авторки*.

Боднар Г. Революція гідності в усних свідченнях львів'ян і жителів Львівської області: події, пережиття, осмислення. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса], 8–11 жовт. 2015 р. / [упоряд. Г. Грінченко]. Харків, 2016. С. 7–34.

Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. *Усна історія: теорія та практика* / упоряд.: А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя : Тандем-У, 2008. С. 28–39.

Бойчук В. Французький переклад "Книги-меморіалу" Лідії Коваленко і Володимира Маняка (до історії видання). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 7. С. 351–352.

URL: <http://resource.history.org.ua/issue/pro/2003/7>

Бондарев В. А. Голод 1932–1933 в южноросійській історіографії: проблеми, напрямлення і перспективи дослідження. *Історическая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева*. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 10–18.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Бондарчук Анна. Журнал "Огонек" як джерело дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Черкаси. 2018. 223 с.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bondarchuk_Anna/Zhurnal_Ohonek_iak_dzherelo_doslidzhennia_protsezu_demontazhu_radianskoho_totalitaryzmu.pdf

Борисенко В. Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932–1933 років. *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ : ВД "Стилос", 2007. С. 54–77. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008945>

Борисенко В. Культура та побут селян на Дніпропетровщині в 1920–1930-х роках (за архівними матеріалами Етнографічної комісії ВУАН). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 64. С. 57–67. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.64.08>

Борисенко В. Усна історія Голодомору. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ІПУ–НКВД* / упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. ; Служба безпеки України, Міжнар. благод. фонд "Україна 3000". Київ, 2008. С. 88–103. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006606>

Боряк Г. "Архіви Голодомору" в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. 2007. № 1 (13). С. 3–14.

URL: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty13.html>

Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій. 2013. 11 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009222>

Боряк Г. В. "Архівовид" в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 13–19. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015224>

Боряк Г. "Знищено шляхом спалення...": невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля. У 2 кн. Кн. 2. Простори історика* / НАН України, Ін-т історії України, ДУ "Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України". Київ, 2020. С. 531–558. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014920>

Боряк Г. Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору [2003–2007]. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Resources.php>

Боряк Г., Лобузін К., Юркова О. Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 138–153. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2021_2_12

Боряк Г. В., Папакін Г. В. Голодомор в Україні 1932–1933 : реєстр арх. док., опубл. у 1990–2007 рр. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні*. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 421–532. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008918>

Боряк Г., Сосса Р. ПС-Атлас Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. "Національні атласи у формуванні глобального інформаційного простору". Київ, 2012. Вип. 5. С. 30–35.

Боряк Т. Вилучення їжі під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані у світлі усноїсторичних джерел: порівняльний аналіз. *Народознавчі зошити*. 2021. № 3 (159). С. 581–592. URL: <https://nz.lviv.ua/2021-3-8/>

Боряк Тетяна. Голодомор в УСРР у Гарвардському проекті усної історії (1950–1953 рр.): пригадування трагедії переміщеними особами. *Український історичний журнал*. 2022. Число 2. С. 79–90. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184654>

Боряк Т. Конфіскація продовольчих запасів у селян України взимку 1932–1933 років у документах та свідченнях очевидців. *Матеріали третьої Міжнародної науково-практичної конференції "Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром"*, Львів, 4–5 квіт. 2014 р. / редкол.: Л. Сенік, Б. Моркляник та ін. ; Всеукр. громад. об-ня "Г-во відродження укр. нації", Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Нац. ун-т "Львів. політехніка", Ін-т літературознав. студій ЛНУ ім. Івана Франка, КЗ ЛОР "Львів. іст. музей". Львів : Добрий друк, 2015. С. 327–336.

Боряк Тетяна. Усна історія Голодомору: теоретико-методологічний і джерелознавчий виміри. 1933: "І чого ви ще живі?" / упоряд. Т. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Кліо, 2016. С. 22–118.

Боряк Т. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Т. 67. С. 83–87. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2022/67/articles/10.pdf>

Ботушанська О. Пам'яті мільйонів жертв Голодомору в Україні. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.* : бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика ; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. С. 19–21. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008306>

Брицький Петро. Голодомор в Україні у XX столітті – тяжкий злочин проти українського народу. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том ХІС. С. 122–158.

Бріцина Олександра. XX сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору) *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП "ТОР ГСІН ПЛЮС", 2010. С. 135–143. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016993>

Бріцина О. Ю. Сучасні аспекти методики збирання народної прози / Олександра Юривна Бріцина. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 3. С. 24–34. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2003-rik/3>

Бріцина О. Текстологічні аспекти вивчення прозової традиції фольклорного осередку. *Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині (тексти та розвідки)*. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2004. 576 с.

Будівництво: Музей Голодомору. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/budivnytstvo/>

Бурмистров Александр. Перед лицом истории. 10 мая 2017 г. *Ресурс Волга*. URL: <http://volgafoto.ru/photo/10-may-2017-i6303-pered-licom-istorii>

Бур'ян Л., Рікун І. Робота над покажчиком "Голодомор в Україні 1932–1933 рр.": труднощі й здобутки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2003. Вип. 7. С. 353–355. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/pro/2003/7>

Буценко Н. Вклад архивистов Донбасса в возрождение исторической памяти. *Архивная летопись Донбасса*. 2008. № 5. С. 19–20. URL: https://dn.archives.gov.ua/articles/arch_-let_don_05.pdf

Быкова Ирина. Давние счеты: почему блокаду Ленинграда признали геноцидом. *Известия*. 2022. 20 окт. URL: <https://iz.ru/1413349/irina-bykanova/davnie-schety-pochemu-blokadu-leningrada-priznali-genocidom>

В Краснодаре состоялась презентация спорной книги о "геноциде казачества". 24 декабря 2017 г. *Информационное агентство "Красная весна"*. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/4e380c72> (Останнє звернення: 30.01.2022)

Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: до історіографії питання. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1* / І. К. Гавчук (співголова редкол.), І. В. Гладуняк (співголова редкол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) ; Укр. ін-т нац. пам'яті України, Хмельниц. облдержадмін. Хмельницький, 2008. С. 41–47. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008876>

Вакулишин С. М. Голодова катастрофа в Києві. Київ : Всеукр. т-во "Меморіал" ім. Василя Стуса, 2005. 79 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vakulyshyn_Serhii/Holodova_katastrofa_v_Kyievi.pdf

Васильев И., Зудин А. "Голодомор" на Кубани 1932–1933 г. в исторической памяти очевидцев: обзорный очерк. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 184–196. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. С. 12–80. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005712>

Васильев В. Ю., Подкур Р. Ю. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Енциклопедія історії України. Т. 7. Мі-О* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2010. С. 267–268. URL: http://www.history.org.ua/?termin=knyha_pamiaty

Верстюк Владислав. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 15–32. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Веселова О. До питання створення асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992). *Голодомор в Україні у XX столітті* : матеріали Міжнар. наук. конф. Будапешт ; Ужгород, 2003. С. 19–48.

Веселова О. З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) / відп. ред. Л. Лук'яненко. Київ, 2007. 135 с.

Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 430–485. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2003_10_430

Веселова О. Передне слово: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Київ : ВД "Калита", 2009. С. 7–33. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257>

Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 189–211. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Веселова О. М. Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 50–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3/4. С. 269–281. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2009_3/kraj_2009_3.pdf

Видгоф Л. М. Вокруг поэта: Эмилий Миндлин, Николаус Бассехес, Георг Себастьян. *Toronto Slavic Quarterly*. 2015. № 54. С. 174–184. URL: <http://sites.utoronto.ca/tsq/54/Vidgof.pdf>

Винницька І., Ісаїв В. Свідки Голодомору: усні історії. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 159–168.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

Винницька Іроїда. Огляд Архіву усної історії Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру : відеоресурс. 26.09.2021.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IUN-8M0Igw-4> (Останній перегляд: 22.12.2021)

Владимиров В. Голодомор в СССР: трагедия, преданная забвению в России. 30 ноября 2019 г. Интервью с Андреем Зубовым. *Голос Америки*.

URL: <https://www.golosameriki.com/a/golodomor-russia-vladimirov/5187581.html>

Власенко В. Увічнимо їх імена. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область* / обл. редкол.: О. Ф. Лаврик (співголова), О. В. Медуниця (співголова), В. А. Бобиренко та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Сум. облдержадмін. Суми : Собор, 2008. С. 7–40.

Власкина Т. Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 155–174.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Власкина Н. А. Языковой концепт голод в Донских говорах. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 174–184.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Вовкодав Сергій. Конференція "Фактор простору в історичних дослідженнях" – платформа для обміну досвідом впровадження просторових методів та підходів у різні галузі історичної науки. *Фактор простору в історичних дослідженнях* : матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 трав. 2018 р. / [упоряд. С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 175–184.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Faktor_prostoru_v_istorychnykh_doslidzheniakh_Materialy_kruhloho_stolu_m_Pereiaslav-Khmelnytskyi_31.pdf

Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 26–41. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Вронська Т. Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ, 2013. 624 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013258>

Галайко Б., Тилишак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина. *Український історичний журнал*. 2023. Число 2. С. 113–124. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2023_2_8

Геоінформаційні системи. GeoGuide: про геодезію, картографію, геоінформатику та ін. : інформ.-довід. ресурс для тих, хто вивчає або цікавиться природничими науками. URL: <http://www.geoguide.com.ua/survey/survey.php?part=gis>

Гірняк Й. Лебедина пісня Леся Курбаса. *Київ*. 1951. Ч. 4. С. 170–171.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads-/books/5285/file.pdf>

Гладун О. М., Рудницький О. П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. Ч. 2(12). С. 48–57.

URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38338711.pdf>

Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й., Кравченко Віктор Андрійович. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Кон-Кю. С. 272. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_V_A

Головінський Т. МАПА: Цифровий атлас України (МАПА: Digital Atlas of Ukraine). *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2*. Київ : Наук. думка, 2024 (готується до друку).

Головко В. Голодомор 1932–1933 рр. в працях співробітників Інституту історії України (2003–2008). *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 309–320. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

Головко В. Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками. *Голод 1932–1933 роки в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 108–133. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 888 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині / Котляр Ю.В. відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. 180 с. (серія «Україна: історія і сучасність». Випуск 6).

Голодомор 1932–1933: запорізький вимір / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеєв, О. О. Стадніченко (літ. ред.) ; Запоріз. Облдержадмін., Запоріз. нац. ун-т, Держ. архів Запоріз. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 320 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475 / упоряд. М. Герасименко. Київ, 2014. 180 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009460>

Голодомор 1932–1933 років в Україні : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 376 с. URL: <https://journ.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/golod.pdf>

Голодомор в Україні 1932–1933: Офіційні документи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси / упоряд. Г. Боряк ; Держ. ком. архівів України, Центр держ. кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. Київ, 2003. [Компакт-диск].

Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. 292 с.

Голубко В. Є. Тижневик "Тризуб" про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дециньський. С. 215–222.

URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).

Гончаренко Олена. Джерело закодованої історії. *Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці XX ст. на початку XXI ст.* / вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2011. С. 6–22.

Горбунова Вікторія, Климчук Віталій. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Історична правда*. 24 берез. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>. Оригінальна стаття опублікована: *EAST/WEST: Journal of Ukrainian Studies* (ISSN 2292-7956). URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/609>

Горобець С. Усвідомлення Голодомору. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження* : зб. док. і матеріалів / упоряд. С. Бутко, С. Федусь. Укр. ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін. Чернігів : Київ. береги, 2009. С. 166–195. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008799>

Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда. *Википедия*. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда](https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_мемориальный_музей_обороны_и_блокады_Ленинграда)

Грациози Андреа. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика. *Отечественные записки*. 2008. № 4. URL: <https://strana-oz.ru/2008/4/novye-arhivnye-dokumenty-sovetskoy-epohi-istochnikovedcheskaya-kritika>

Гриневич Л. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 232–244. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002184>

Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 389–401. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001960>

Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2013. 435 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009287>

Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008–2012. Т. 1. Кн. 1. Київ : HREC PRESS, 2008. 552 с. ; Кн. 2. Київ : Критика, 2012. 680 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008259> ; Кн. 3. Київ : Критика, 2012. 264 с. ; Т. 2. Кн. 1. Київ : HREC PRESS, 2016. 693 с.

Гринченко Гелінада. Презентація "голосов": рассказчик(и) vs исследователь(и). *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* : зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : ПП "ТОР ГСІН ПЛЮС", 2010. С. 50–56. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016993>

Грицак Я. Хто і коли вперше вжив слово "Голодомор"? *Україна модерна*. 2017. 24 листоп. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016905>

Гриценко А. От этого никуда не деться!.. *Родная Кубань* : лит.-ист. журн. 2002. № 3. С. 129–130. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008792>

Грінченко Гелінада. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід/Захід* : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків : ТОВ "НТМТ", 2008. Вип. 11/12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень С. 59–76. URL: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/05_grinchenko.pdf

Грінченко Г. Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть* : зб. наук. пр. /

за наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. С. 15–27.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016585>

Грінченко Гелінада. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми "остарбай-терами" Харківської області). *Схід/Захід* : іст.-культурол. зб. Харків ; Київ : Критика, 2004. Вип. 6. С. 151–170.

URL: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/11_grinchenko.pdf

Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.

URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2012/4>

Грінченко Гелінада. Усна історія в практиці археографічних експедицій. Рецензія на збірник [Усна історія: теорія та практика/Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя: Тандем-У, 2008. 100 с.]. *Схід/Захід*. 2008. Вип. 11–12. Спеціальне видання. С. 406–413.

Грінченко Г. Усна історія : метод. рек. з орг. дослідж. : для студ. і асп. Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.

Грінченко Гелінада. Усна історія – теорія, метод, джерело. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г. Г. Грінченко ; НАН України, Ін-т історії України, Сх. ін-т українознавства ім. Ковальських, Харків. обл. від-ня УНФ, "Взаєморозуміння і примирення", Харків. міське т-во жертв нацизму. Харків : Вид. дім "Райдер", 2004. С. 10–32.

Гудзь В., Боряк О. Голод 1932–1933 рр. у Білорусії: історіографічні парадокси, історична пам'ять та політика пам'яті. *Український історичний журнал*. 2020. Число 6. С. 21–35. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2020_6_4

Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.

Гудзь В. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932–1933 років. *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 34–36.

URL: http://46.164.134.118/eldocs-/BooksShow11/golodomor_21.pdf

Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 2 (спец. вип). С. 155–165. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/publikacija/pravdaprogolodomor--v-konteksti-nacionalno-vizvolnoi-borotbi-istoriografiya-zamovchuvannya/>

Гуменна Докія. *Діти Чумацького Шляху. Т. 1–2*. Нью-Йорк : Наук.-Дослід. Т-во Укр. Термінології, 1983. С. V–XIII. URL: <https://diasporiana.org.ua/proza/7591-gumenna-d-ditichumatskogo-shlyahu-t-1-2/>

Гур'єва Ольга. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928–1933 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Харків. 2010. С. 5–17.

Ґамаш Рей. Ґарет Джонс : свідок Голодомору. Перекл. з англ. Ігор Андрущенко, Євген Лясковський. Київ : HREC PRESS, 2023. 284 с., іл.

Давидюк Р. П., Жив'юк А. А. "Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України": Відлуння Голодомору 1932–1933 рр. на Рівненщині. Рівне : ВАТ "Рівнен. друк.", 2008. 91 с.

Даниленко В. Голодомор 1932–1933 в Україні: Інформаційні ресурси документів ГДА СБУ. *Голодомор 1932–1933 в Україні за документами ГДА СБУ* : анот. довід. / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Київ, 2010. С. 7–31.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002437>

Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ-НКВД*. Київ, 2008. С. 20–44.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006606>

Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ ; Харків, 2011. № 1 (36). С. 63–88.

URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2011_1/gpu_2011_1.pdf

Даниленко В. М., Пристайко В. І. Документи Державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 81–97.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Демченко Т. Про деякі підсумки дослідження Голодомору на Чернігівщині. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження* : зб. док. і матеріалів / Укр. Ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін. ; упоряд. С. Бутко, С. Федусь. Чернігів : Київ. береги, 2009. С. 147–165. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008799>

Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 211–228. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Дзюба І. Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 12–30.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

"ДНР" знищує пам'ять про Голодомор у районі, який в 1930-х постраждав найбільше. 18 серпня 2015. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/55d4387a057be/>

Діаспора презентувала до 90-х роковин Голодомору проєкт "Ми пам'ятаємо". *Мультимедійна платформа іномовлення України "Укрінформ"*. 15.11.2023.

URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3775912-diaspora-prezentovala-do-90h-rokovin-golodomoru-proekt-mi-pamataemo.html>

Дмитрюк В., Прігарін О. Етно/фотографія в антропологічних перспективах: методи опрацювання приватних зібрань. *Народознавчі зошити*. 2015. № 6. С. 1420–1424.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaZo_2015_6_17

Дровозюк С. І. Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як історичне джерело. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2008. Вип. 13. С. 367–370.

Дюк Надія. Документальний фільм "Жнива розпуки" про голод 1932–1933 років в Україні. *Голод на Україні, 1932–1933. Вибрані статті* / упоряд. Н. Каратницька. Нью-Йорк : Сучасність, 1985. С. 133–137. (Бібліотека "Прологу" і "Сучасности", ч. 168).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/11052>

Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. слово Євгена Ніщука ; передм., авт. тексту В. Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.

Епллбом Енн. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : HREC PRESS, 2018. 440 с.

Еремеева А. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В. Ф. Писаренко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. Бондаря, О. Матвеева. Краснодар : Плехановец, 2009. С. 216–219.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Єфимова Валентина. Шкільні музеї і музейна педагогіка в Україні у першій половині ХХ століття. *Національний педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України*. 02.02.2021. URL: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/school-museums/>

Жива історія – метод усної історії в школі. Доповнене видання / ред. Зденка Вагнерова ; авт.: Лукаш Лебдушка, Юрій Волошин, Анастасія Момот. Прага : АМО, 2020. 28 с.
URL: https://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2020/05/metodika-ustni-historie-2020_21x21cm_sloucena-pdf_02.pdf

Жінки та Голодомор-геноцид: жертви, очевидиці, призвідниці / упоряд. В. Малько. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2019. 160 с.

Жуковський А. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–33. *Сучасність*. 1983. Ч. 10. С. 43–48. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3160/file.pdf>

Жулинський Микола. Із розмови Миколи Жулинського з Василем Баркою. 3 липня 1989 року. *Літературна Україна*. 1998. 20 серп. ; Микола Вірний. "Жовтий князь тоді і тепер". С. 63–64. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Жовтий_князь

Журженко Тетяна. Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору. *Україна модерна* : міжнар. інтелект. часоп. 26.11.2015.
URL: <https://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials>

Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006/2007. № 15. С. 855–862. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf>

Збережи пам'ять. Збережи правду. *Урядовий кур'єр*. 27.11.2021.
URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zberezhi-pamyat-zberezhi-pravdu/>

Зенько М. Этнокультурное наследие России как проблема государственной идеологии и патриотический фактор. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика* / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай ; Ин-т рос. истории РАН. М. : Голден-Би, 2010. С. 98–114.

Златанов З. Електронно-картографічний проект "Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України": потенційний джерельний контент. [11 с.].
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zlatanov_Zlatko/Elektronno-kartografichniy_proekt_Mistsia_pamiaty_pro_Druhu_svitovu_viinu_na_mapi_Ukrainy.pdf

Іваненко В., Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: Анатомія злочину в регіональному вимірі. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область* / обл. редкол.: Є. І. Бородін (голова), В. В. Іванченко, Н. І. Капустіна та ін. ; авт. кол.: Є. І. Бородін (голова), В. М. Бекетова, С. С. Волинець

та ін. ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Дніпр. облдержадмін. та ін. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2008. С. 7–30. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008366>

Іваннікова Л. Доля Старокостянтинівщини в 30-х рр. ХХ ст. (замість передмови). *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 316–322. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>

Іваннікова Л. Меморат, усне оповідання чи героїчний епос ХХ століття? (на перетині усної історії та фольклористики). *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 108–114. URL: https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2017/4/nte_4_2017.pdf

Іваннікова Л. Народні оповідання про голод у сучасній фольклорній традиції. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 3 / за ред. о. Ю. Мицика ; упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. Дім "Києво-Могилян. акад.", 2006. С. 18–27. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413>

Іваннікова Л. Пам'ять людська не вивітрується. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 6 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. С. 23–30. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053>

Іваннікова Л. Усні меморати про голод. *Слово Провіти*. 2007. № 31 (408). 2–8 серп. С. 5. URL: <http://slovoprosvity.org/pdf/2007/Slovo-31.pdf>

Іваннікова Л. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 4 / упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто), Фондація ім. І. Багряного (США). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. С. 10–18. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>

Іваннікова Л. Фольклоризація усної історії як механізм збереження історичної пам'яті народу. *Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування* : колект. моногр. / за ред. М. Дмитренка. Київ, 2014. С. 90–106.

Інтерв'ю з Джеймсом Мейсом. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 493–500. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>

Ірiogлу Ю. До питання визначення термінів "усна історія" та "усноісторичне джерело". *Наукові записки* : зб. пр. мол. вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2011. Т. 22. С. 398–404. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/72287>

Ісаїв В. Голодомор у джерелах живої історії. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Т. 1.* 2-ге вид. / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідно-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2005. С. 5–6. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010160>

Ісаюк Олеся. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. *НВ.* 25.11.2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajinetz-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>

Іщук Олександр, Марчук Ігор. Життя і творчість Ніла Хасевича / відп. ред. П. Потічний. Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2011. 430 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13075/file.pdf>

Їдло 33-го. Словник голодомору / зібрав і упоряд. О. Різників. Одеса : Юрид. літ., 2003. 81 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009256>

Калакура Я. Документальні та історіографічні свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу. *"Секретно. Не для печати"*. Київ : КиМУ, 2008. С. 115–138.

Калинець І. В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках "Діла" в першому півріччі 1933 р.). *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 222–234. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).

Капустян Ганна. Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 169–188. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал.* 2016. № 2. С. 118–137. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2016/2>

Касьянов Г. Розрита могила. Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2018. 304 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014676>

Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наш час, 2010. 271 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007304>

Касьянов Г. В., Миллер А. И. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. *Россия–Украина. Как пишется история. Диалоги – лекции – статьи.* Москва : РГГУ, 2011. С. 252–274. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006791>

Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.

Кись О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен ; Укр. асоц. усної історії, Харків. нац.

ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : ПП "ТОРГСІН ПЛЮС", 2010. С. 171–191.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016993>

Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів, Ін-т народознавства НАН України, 2017. 288 с. URL: <https://www.academia.edu/34287736>; 2-е вид.: Дрогобич : Коло, 2020. 300 с.

Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу. 2017.

URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vykliki-chasu>

Кісь Оксана. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. Володимира Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212–220.* URL: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Kis_OH_theory.pdf

Кісь Оксана. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2006. Т. 11. С. 7–21. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/11/2_UM_11_Vstup_-_Kis.pdf (Останнє звернення: 30.12.2021)

Клід Богдан. "Біла книга про чорні діла Кремля": шістдесят років згодом. Частина I. *Historians*. 29.05.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1175-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremlia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chastyina-i>

Клід Богдан. "Біла книга про чорні справи Кремля": 60 років згодом. Частина II. *Historians*. 01.06.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1181-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremlia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chastyina-ii>

Клід Богдан. Перші свідчення про Голодомор: розповідь жінки з Південної України, яка поселилась в Альберті. *Західноканадський збірник. Частина шоста*. Едмонтон ; Острог, 2012. С. 366–369. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17358/file.pdf>

Клід Богдан. Слово дослідника. *Кравченко Віктор. Я вибрав свободу*. Київ: Смолоскип, 2022. С. 693–697.

Клід Б., Салтан О. М. Сосновий Степан Миколайович. *Енциклопедія історії України: Додатковий том*. Кн. 1: А–Я / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2021. С. 552–554. URL: <http://resource.history.org.ua/>

Коваленко-Маняк Л. Гірка й жадане воскресіння. *Голод на Поділлі. Книга свідчень*. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 3–9.

Коваленко-Маняк Л. Ми заталися – полинів не буде. *Сучасність. Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя*. 1993. № 1 (січень). С. 91–95. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1993_N01_381.pdf

Ковальова Ю. Сімейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 5 (1). С. 212–220. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_45\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_45(1)_33)

Ковальчук О. "Боротьба за правду про Великий голод" (заходи української громади США і Канади з визнання голодомору 1932–1933 років в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 121–134. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2008_18_121

Ковальчук О. О., Марусик Т. В. Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки / НАН України, Ін-т історії України, Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Наші книги, 2010. 224 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002266>

Ковальчук Олена, Марусик Тамара. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (1). С. 200–225. URL: <http://surl.li/pmser>

Коваль-Фучило І. М. Усні меморати: методи і підходи сучасних досліджень (український і польський фольклористичний досвід). *Слов'янські обрії. Вип. 9 : XVI Міжнар. з'їзд славістів* (м. Белград, Сербія, 20–27 серп. 2018) : доп. укр. делегації. Київ, 2018. С. 293–302.

Козицький А. Заперечення голоду: методи та наративи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. Вип. 54. С. 205–242.

URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/12/205-242Kozycky.pdf>

Козицький А. Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Львів, 2023. 271 с.

Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 : зб. матеріалів і док. / АН України, Ін-т історії України та ін. ; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 1992. 736 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008485>

Колоднікова Л. Воспитание патриотизма начинается с истории. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика* / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай ; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. С. 133–142.

Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_2_145

Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2012. Вип. 17. С. 5–9.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85715>

Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 176–181 ; *Скепсис* : науч.-просветит. журн.

URL: https://scepsis.net/library/id_459.html

Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы* : материалы VI междунар. науч. конф., Киев, 10–12 окт. 2013 г. / Полит. энцикл. ; Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина". Москва : РОССПЭН, 2014. С. 187–201.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009864>

Кондрашин В. В., Пеннер Д. Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара ; Пенза, 2002. 432 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015313>

Кондрашин В. Приложение 1. Список свидетелей голода 1932–1933 годов в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень. *Голод 1932–1933 годов: трагедия российского села*. Москва : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН) : Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. С. 488–506. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1388162603.pdf>

Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 275 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007488>

Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер., наук. ред. С. Шліпченко. Київ : Ніка-центр, 2004. 184 с. URL: <http://litopys.org.ua/connert/conn.htm>

Константинова В. М. Від упорядника. *Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї* : матеріали іст.-археогр. експедицій / упоряд.: В. М. Константинова. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. С. 5–19. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009241>

Корсакова Н. А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : матеріали науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 208–213. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Кость Степан. Західноукраїнська преса про початку 1930-х років про Голодомор. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 6. Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* / [голов. ред. Г. Скрипник] ; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 41–52. URL: http://etnolog.org.ua/pdf/mau-nau/nz_mau_6.pdf

Кость С., Яценко А. Чому ж мовчала Європа. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 265–278. URL: <https://journ.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2014/11/golod.pdf>

Котляр Ю. В., Міронова І. С., Серединський О. В. Архівні документи як джерело з історії голодоморів. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 33–38.

Котляр Ю. В., Морозова О. С. Мемуари, щоденники і спогади – джерела дослідження голодних трагедій. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 90–92.

Котубей Олеся. На тимчасово окупованій Херсонщині зносять монументи жертвам Голодомору 24 листопада 2023 р. Суспільне новини. URL: <https://suspinne.media/culture/624457-okupanti-znosat-monumenti-zertvam-golodomoru-na-hersonsinii/>

Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). Львів : Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2016. 297 с. URL: <https://www.academia.edu/35784272>

Кравчук І. М. Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932–1933 рр.). *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дещинський. С. 234–248. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).

Крайник Марія (Каблучка) Гірка сповідь моєї Батьківщини. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 265–269. URL: http://resource.history.org.ua/publ/-pro_2008_18_265

Кринко Е. Ф. Устная история в России: вчера, сегодня, завтра. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* Материалы научно-практической конферен-

цши / Под редакцией Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Изд-во "Традиция", 2009. С. 41–43.

Кудряченко А. І. Голодомор 1932–1933 в Україні: свідчення німецьких дипломатів. *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина* / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка ; передм. Ю. Г. Рубана. Київ : НІСД, 2008. С. 13–24.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/11043>

Кузовова Н. До питання щодо виготовлення, збору та аналізу свідчень та спогадів на Півдні України на прикладі Херсонської області у 1932–33 р. регіон "Степ": Дніпропетровська та Одеські області. *Narrating the Holodomor: The Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine Virtual Conference*. December 9–11, 2021. Panel 04 : New Oral and Visual Sources on Collectivization and the Holodomor.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=Cv0ujcb4JM&list=PLYHMr5Ie-kP8XYc3YSG8AIDQMaW2yrs_v&index=4

Кулик Ігор. Українські архіви: знищення і повторення – рашисти і комуністи. *Українська правда*. 14.09.2023. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/06/9/162784/>

Кульчицький С. В. Внесок Руслана Пирога у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів. *Архіви України*. 2011. № 2. С. 275–289.

URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/44/355>

Кульчицький С. В. Голод-геноцид в Україні : матеріали до навч. курсу / Ін-т історії України, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2006. 256 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001880>

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 14. С. 225–300.

URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2005_14_225

Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika* / pod red. J. Malickiego. Warszawa : Studium Europy Wschodniej, Uniw. Warszawski, 2017. P. 413–434.

URL: <https://www.academia.edu/106593299>

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stanslav_Kulchytskyi/Kulchytskyi_S_Holodomor_1932-1933_rr/

Кульчицький С. В. Голодомору заперечення. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 1. А–Я* / редкол.: А. Смолій та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2021. С. 165–169. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016509>

Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 83–92.

URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2023_5_7

Кульчицький С. В. До становища у сільському господарстві УСРР у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27.

URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1988/3>

Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні : док. та матеріали / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 192 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002027>

Кульчицький С. В. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 93.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009254>

Кульчицький С. В. Кондрашин Віктор Вікторович. *Енциклопедія історії України. Додатковий том. Кн. 2*. Київ, 2024. (Готується до друку).

Кульчицький С. Найчорніша сторінка в історії України. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.* : бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика ; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фундація українознавчих студій Австралії. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. С. 25–45. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008306>

Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. *Міжнародна науково-теоретична конференція "Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків"*. Київ, 28 листоп. 1998 р. : матеріали. Київ ; Нью-Йорк, 1999. С. 27–45.

Кульчицький С. Сталінський "сокрушительный удар" 1932–1933. Київ : Темпора, 2013. 316 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009274>

Кульчицький С., Ціпка С. Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 213–220.

URL: http://uhj.history.org.ua/doc/UIJ_2018_6_14

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009289>

Купчинська Л. О. Мар'ян-Павло Васильович Коць (1922–2011). *Укр. археогр. Щорічник* : зб. наук. пр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Археогр. комісії НАН України. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 726–734.

Кушнеж Р. Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 144–168. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 199–209.

URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_199

Кушнеж Роберт. Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 131–141. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_2_131

Лазарович М. І було пекло на землі...: Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль : Джура, 2008. 620 с.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lazarovych_Mykola/I_bulo_peklo_na_zemli/

Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Архіви України*. 2008. № 5/6 (262). С. 16–22. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/54/335>

Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія / Ю. І. Левченко; за наук. ред. К. Р. Двірної. Київ : В-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.

Левченко Л. Л., Макаручук С. С., Мельник М. О., Ліньов А. А. Матеріали архівів про голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївської області. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ, Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 39–88.

Левчук Н. До питання про "старі" та "нові" підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 179–193. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2018/2>

Левчук О. Архівні електронні інформаційні ресурси як джерело історичної інформації. *Архіви України*. 2020. № 4. С. 52–70.

URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/77/24>

Легасова Л. В., Філатова Н. С. Електронно-картографічний проект "Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України": проблеми джерельної бази. *Архіви України*. 2018. № 4. С. 28–34.

URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/8/13>

Легецька Лілія. Голодомор 1932–1933 рр. вустами очевидців, очима студентів. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження* : зб. док. і матеріалів / Укр. Ін-т нац. пам'яті, Чернігів. облдержадмін. ; упоряд.: С. Бутко, С. Федусь. Чернігів : Київ. обереди, 2009. С. 196–203. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008799>

Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / ред. Р. Сербин, упоряд. О. Стасюк ; Міжнар. благод. фонд "Україна 3000". Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009748>

Листи з минулого : інтерв'ю канд. іст. наук Оксани Юркової (Ін-т історії України НАН України) радіостанції "UA: Українське радіо "Культура"". *Повідомлення НАН України*. 30.11.2020. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7207>

Лук'яненко Левко. Шановний читачу! *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* / упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. Київ : ВД "Калита", 2009. С. 4–6. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257>

Луцій Світлана. Роман Уласа Самчука "Марія": епістолярна історія видань та перекладів. *Слово і час*. 2014, № 9. С. 69–81.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/150000-11-Lushchiy.pdf?sequence=1>

Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1* / упоряд. І. Магрицька. Луганськ : Промдрук. 2008. С. 18–28. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008933>

Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / відп. ред. О. Є. Лисенко ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2018. 268 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014062>

Маєрчик Марія. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 5/6. С. 82–86. URL: <http://surl.li/pmsfj>

Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції "Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду"* (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2021. С. 99–102. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016912>

Марочко В. Зарубіжні документальні видання. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 72–81. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Марочко В. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 139–147. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Марочко В. "Ми затялися: полинів не буде..." (до 85-х роковин Лідії Коваленко-Маняк). Інтерв'ю В. Марочка 5 травня 2021 р. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-zatialisia-polyniv-ne-bude-do-85-kh-rokovyn-lidii-kovalenko-maniak/>

Марочко В. Роберт Конквест про Голокост та Голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідом. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 365–373. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2006_15_365

Марочко В. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 41–49. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Марочко В. Територія Голодомору. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні* / вступ. слово Євгена Ніщука ; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. С. 421–423.

Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010157>

Марочко В., Мовчан О. 1932–1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ : Кліо, 2020. 296 с.

Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. Вінніпег : Укр. Вільна Акад. Наук в Канаді, 1985. 144 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4665-marunchak-m-natsiya-v-borotbi-za-svoje-istnuvannya-1932-i-1933-roki-v-ukrayini-i-diyaspori/>

Марунчак П. У московсько-комуністичному "раю". *Визвольний шлях*. 1953. Кн. 6. С. 31. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/5102-vizvolniy-shlyah-1953-ch-06-69/>

Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. Мюнхен : Акад. вид-во Д-ра Петра Белея, 1985. 429 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4966-marunyak-v-ukrayinska-emigratsiya-v-nimechchini-i-avstriyi-po-drugiy-svitoviy-viyeni-t-1-roki-1945-1951/>

Матвеев О. В. Методологические аспекты усной истории голода 1932–1933 на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-

практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 19–32. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Маттінглі Дарія. "Жінки в колгоспах – велика сила": хто вони – українські призвідниці Голодомору? *Україна Модерна*. 20.09.2018.

URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>

Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Том XLV. С. 91–109. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. / [отв. за выпуск В. Б. Евтух]. Киев, 1992. 192 с.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016285>

Мейс Е. Джеймс. Автобіографія. Факти і цінності. Особистий інтелектуальний пошук. *Меморіальна бібліотека Джеймса Мейса в НаУКМА* : пугівник. Київ : НаУКМА, 2019. С. 9–24. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9752/Memorialna_biblioteka_Dzheimsa_Meisa.pdf

Мейс Дж. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. *Великий голод в Україні 1932–1933 років. У IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні* / Викон. дир. Коміс. Джеймс Мейс ; наук. ред. С. В. Кульчицький ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2008. С. 601–621. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009817>

Мейс Джеймс. Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. *Музей Голодомору*. 29.03.2022.

URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>

Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Джеймс Мейс. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 34–48.

URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1995_1_34

Мейс Джеймс. Урок геноциду. *День*, 2003, 25 вересня. (№ 170). С. 4.

Мейс Д. Україна: матеріалізація привидів / упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : Кліо, 2016. 686 с.

Мелашенко Л. Документи особових фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в ХХ ст. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. С. 195–198. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005712>

Мелітопольський міський краєзнавчий музей. Вечір пам'яті "Неоголошена війна". 24.11.2017. URL: <http://melitopol-museum.zp.ua/news/77>

Мельник В. О., Борейко В. М. Бібліографічний список літератури "Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині". *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Хмельницька область. Ч. 1* / І. К. Гавчук (співгол. редкол.), І. В. Гладуняк (співгол. редкол.), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) ; Укр. ін-т нац. Пам'яті України, Хмельниц. облдержадмін. Хмельницький, 2008. С. 48–56.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008876>

Михальчук Роман. Антисемітизм публікації легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.). *Historians*. 20.03.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1092-roman-mykhalchuk-antysemityzm-publikatsii-lehalnoi-presy-rivnenshchyny-1941-1944-rr>

о. Мицик Ю. Від упорядника. *Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 1. 2-ге вид. / упоряд. О. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2003. С. 7–18. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010160>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 2 / за ред. о. Ю. Мицика ; упоряд.: о. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2004. С. 5–15. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 3 / за ред. о. Ю. Мицика ; упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Держ. ком. архівів України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2006. С. 6–13. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 4 / упоряд.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон), Укр.-канад. дослідчо-документац. центр (Торонто), Фундація ім. І. Багряного (США). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. С. 5–9. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 7 / упоряд. о. Ю. Мицик ; Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.", Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту (Едмонтон). Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2010. С. 6–10. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 8 / керівник проекту о. Ю. Мицик ; упоряд.: о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2012. С. 5–8. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 9 / упоряд.: о. Ю. Мицик, І. Тарасенко, ієрей О. Овчинников, Н. Кукса, С. Хандучка, Т. Сиб'якіна, Г. Велько ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 5–8. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008802>

о. Мицик Ю. Вступ. *Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 10 / за ред. о. Ю. Мицика ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2014. С. 5–8. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009555>

о. Мицик Ю. З досвіду збору свідчень про голодомор 1933 р. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*. Київ, Нью-Йорк, 2000. С. 390–407.

о. Мицик Ю. Передмова до другого видання. *Глушаниця Павло. Війна без пострілів*. Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2004. С. 7–8.

Мільчев В. І., Іріюглу Ю. О. "Усні історії" таврійських болгар як джерело дослідження голодоморів 1932–1933 та 1946–1947 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 208–230. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>

Молдавська Т. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації. *Historians.in.ua* : Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі. URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/960-tetiana-moldavska-usnoistorichni-dzherela-u-doslidzhenni-politychnoi-istorii-radianskoho-suspilstva-dosvid-vykorystannia-ta-interpretatsii>

Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років для українського суспільства (за матеріалами спецповідомлень ДПУ та листування селян Хмельниччини). *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область* / відп. ред. Г. Г. Осадча ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Хмельниц. облдержадмін., Держ. архів Хмельниц. обл. Хмельницький, 2008. Ч. 1. С. 90–95. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008876>

Мороз Валентин. Передмова. Війна без пострілів. *Глушаниця Павло. Третя світова війна Павла Глушаниці = The Third World War of Pavlo Hlushanytsia*. Торонто : Анабазис, 1986. С. 1–2. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/4493/file.pdf>

Морозова О. С., Кульчицька О. В., Шевченко Н. В. Свідчення очевидців про 1932–1933 рр. *Голодомор. Документальні свідчення трагедії на Миколаївщині* / Котляр Ю. В., відп. секретар, керівник авторського колективу. Навчальний посібник. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. С. 93–151.

Морозюк Федір. Про діяльність осередку АДГУ на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 263–264. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/pro/2008/18>

Музею Голодомору передали 1022 оцифровані справи періоду Голодомору. Укрінформ. 27 листопада 2023 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790854-muzeu-golodomoru-peredali-1022-ocifrovani-kriminalni-spravi-periodu-golodomoru.html>

Музиченко Я. Музей голоду. *Україна молода*. 2008. 6 серп. С. 7. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/1219/163/43239/>

Мусієнко Оксентій. Чотири зошити. Щоденникові нотатки. 1932–1933. *Оксентій Мусієнко. Патент на голод. Поезії. Щоденникові нотатки. 1931–1933* / підгот. до друку О. Юркова, Г. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України, Іванків. райдержадмін., Іванків. район. іст.-краєзн. музей. Київ, 2024.

Мухіна М. Ю. Упокорення голодом. *Архіви України*. 1993. № 1/3. С. 16–34. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/issue/view/87/34>

Н. К. "Усна історія українського голоду". *Сучасність*. 1985. Ч. 2. С. 123. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3190/file.pdf>

Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 336 с. URL: <http://surl.li/pmsgx>

Нагайло Богдан. Вибух, що зірвав кришку радянської системи. *НВ*. 26.04.2021. URL: <https://nv.ua/ukr/-opinion/chornobil-shcho-vidbulosya-35-rokiv-tomu-istoriya-ukrajini-50156607.html>

Нагорна Інна. Літературний музей Уласа Самчука в Рівному. *Західньоукраїнський збірник*. Ч. 6. Едмонтон ; Острог, 2012. С. 278–283. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books-/17358/file.pdf>

Немищенко М. Незбитне свідотство. *Михайло Лавренко. Два колоски*. Нью-Йорк : Рідний край, 1973. С. 19–36. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2996/file.pdf>

Нестеренко В. А. Тема голодомору на сторінках окупаційної преси Сумщини 1941–1943 рр. *Сумська старовина*. 2017. № L. С. 80–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SumS_2017_50_9

Нікілев Олександр. Про діяльність Дніпропетровського обласного осередку Асоціації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 336–339. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2008_18_192

Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 145–156. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013111>

Огієнко Віталій. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору. Оpubліковано 06.04.2018. URL: <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma>

Олійник І. М. Українці в російських спецпереселенських таборах за Уралом. *Альманах "Томону України" на 1982 р.* С. 111–130. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20692/file.pdf>

Онишко Леся. Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках. 2012. 22 груд. URL: <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108> (Останнє звернення: 15.03.2018)

Опитувальник. Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf. (Останнє звернення: 16.02.2020)

Очеретяний Є. Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині 1945–1949 рр.) : автореф. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2011. 19 с.

Павленко М. Біженці та переміщені особи. *Енциклопедія історії України. Т. 1. А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. С. 271. URL: http://www.history.org.ua/?termin=-Bizhentsi_peremischeni*

Палиєнко С. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР). *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 163–172. URL: <http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event%20the%-20narrative%20interpretation%202015%20by%20page.pdf>

Пам'ятка учаснику археографічної експедиції з проведення інтерв'ю з усної історії. *Усна історія: теорія та практика* / упоряд.: А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. Запоріжжя : Тандем-У, 2008. С. 40–46.

Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні : [інтеракт. мапа]. Укладено на основі даних, наданих В. Огієнком. *Українсько-канадський дослідно-документаційний центр*. URL: <http://www.holodomor-monuments.org/>

Пам'ятники жертвам Голодомору в Україні: "Інформація про встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років в населених пунктах України" [дані, надані УІНП]. *Українсько-канадський дослідно-документаційний центр*. URL: <http://www.holodomor-monuments.org/>

Памятный знак жертвам голодомора в селе в 1933 г. *Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР* / составлено Сахаровским центром. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468>

Папуга Я. Б. Західна Україна і голодомор 1932–1933 рр.: морально-політична і матеріальна допомога населенню в УСРР : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2007. 20 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015539>

Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів : Астролябія, 2008. 240 с.

Папакін Г. В. Неопубліковані сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і "Чорна дошка". *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 45–57. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2013/6>

Папакін Г. В. Писемні джерела. *Енциклопедія історії України. Україна–Українці. Кн. 2* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2019. С. 24–33. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.2.7>

Папакін Г. В. "Чорні дошки" в політиці Голодомору-геноциду 1932–1933. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. В. М. Птухи НАН України, Ін-т історії України НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. ун-т "Кієво-Могилян. акад.". Київ, 2013. С. 203–210. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009254>

Пасічник С. М. Проблема голоду 1932–1933 рр. в американській пресі. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"* : [зб. наук. пр.] / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львів. політехніка", 2003. № 493 : Держава та армія / відп. ред. Л. Є. Дециньський. С. 249–253. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).

Пастушенко Т. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 160–176. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2005/6>

Пастушенко Т. В. До створення української асоціації усної історії. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 230–235. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_230

Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні. *Історія України*. 2010. № 17/18. С. 10–15. URL: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf

Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. "Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років". *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 214–216. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/2016/1>

Пастушенко Т. Life History та Life Story у біографічному інтерв'ю одного "киянина": реконструкції життєвого досвіду. У *пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен ; Укр. асоц. усної історії, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : ПП "ГОРГСІН ПЛЮС", 2010. С. 202–213. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016993>

Передерій І. Усноісторичний метод на міждисциплінарному полі сучасної гуманітаристики: світовий та український досвіди. *Історичні, культурні та соціально-економічні аспекти регіонального розвитку*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 19–20 листоп. 2015 р. / редкол.: Л. В. Бутко та ін. Кременчук : ПП Щербатих, 2016. [С. 4–9]. URL: <http://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/641/1/Усноісторичний%20метод.pdf>

Петровський Едуард, Хмарський Вадим. Публікації спогадів жертв голодомору 1932–1933 рр. на півдні України в історіографічному й археографічному вимірі. *"Я вийшов із смерті..."*. Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: свідчення / упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2023. С. IX–XVIII.

Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Т. XLV. С. 110–121. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 8–26. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 82–101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2003_5_82

Пиріг Р. Життя в лоні двох епох. Спогади. Київ; Переяслав : ПП "ПФ «Фоліант»", 2021. 440 с.

Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : док. і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Вид. дім "Києво-Могилян. акад.", 2007. С. 5–34. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002064>

Підгайний О. Про голод 33-го року "без емоцій"? *Анабазис*. 1982. Ч. 3. С. 19–21. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22769/file.pdf>

Платонова Н. В., Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 26–40. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Плохій С. Селянська кліо. Історична пам'ять та національна ідентичність в Радянській Україні. *Джерела з історії південної України*. Т. 5, кн. 1. Мемуари та щоденники. Ч. 1. Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2005. С. 12–32.

Подкур Р. Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2021. № 1. С. С. 343–356.

Подобед О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.

Подобед Олена. Українська родина в епоху ДіПі. *Україна модерна* : міжнар. інтелект. часоп. 01.03.2019. URL: <https://uamoderna.com/md/podobed-displaced-person>

Полин голодомору у пам'яті нащадків : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 75-м роковинам голодомору 1932–1933 років в Україні, м. Сарни, 29 листоп. 2007 р. Сарни, 2007. 39 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008850>

Поліщук Т. "Чорні жнива" та "Столиця відчаю": 3 історії створення книги про Голодомор на Харківщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 192–195. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2008_18_192

Польовий Л. П., Чирко Б. В. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. 1993. № 4/6. С. 64–69. URL: <http://resource.history.org.ua/issue/journal/1993/4>

Портеллі А. Як назбирати трохи знань: кілька думок про етику усної історії. *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть* : зб. наук. пр. / наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. С. 321–337.

Примаченко Я. Переміщені особи. *Енциклопедія історії України. Т. 8. Па-Прик* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2011. С. 128–130. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby

Проект "МАПА. Цифровий атлас України" – Вікно у новітню історію України. *Ukrainian Research Institute, Harvard University*. 27.02.2017. URL: <https://huri.harvard.edu/news/проект-«мапа-цифровий-атлас-україни»-вікно-у-новітню-історію-україни>

Проценко Павел. Свидетель. *Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля*. Київ : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 366–399. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10752>

Пэдуряк Л. Голод 1946–1947 годов в Молдавии: проблемы осмысления и отображения травматического опыта в исследованиях устной истории. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 173–184. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf (останнє звернення: 10.10.2020).

П'ятченко С. Відеопрезентація проекту "Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців". Суми, 2008. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=778244295854263>

Ракачев В. Государственная политика хлебозаготовок 1932–1933 на Кубани. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 129–141. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

«Репресований» зошит «33-й рік»: унікальний експонат потрапив до Музею Голодомору. 23 листопада 2020 р. Новини: Національний музей Голодомору-геноциду.

URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/represovanyj-zoshyt-33-j-rik-unikalnyj-eksponat-potrappyv-do-muzeiu-holodomoru/>

Річі Дональд. Як проводити інтерв'ю. *Слухати, чути, розуміти. Усна історія України ХХ–ХХІ ст.* : зб. наук. пр. / наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. Київ, 2021. С. 287–319.

Рожик М. Джерельна база дослідження Голодомору. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 69–93. URL: <https://journ.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/golod.pdf>

Рожков А. Ю. "Мыши съели людей...": память о голоде 1932–1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеенко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.* : материалы науч.-практ. конф. / под ред. Н. И. Бондаря, О. В. Матвеева. Краснодар : Тип. "Плехановец", 2009. С. 48–57. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008791>

Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. *Схід/Захід* : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків : ТОВ "НТМТ", 2008. Вип. 11/12 : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. С. 42–58.

Рубан Ю. Г. Голодомор 1932–1933 років в європейській історії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина* / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. І. Кудряченка ; передм. Ю. Г. Рубана. Київ : НІСД, 2008. С. 8–12.

Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2003. 20 с.

Рыблова М. А. "Устная история" донских казаков в полевых этнографических исследованиях. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История*. 2012. № 1 (21). С. 177–184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnaya-istoriya-donskih-kazakov-v-polevyh-etnograficheskikh-issledovaniyah>

Рябченко О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети. *Історіографічні дослідження в Україні* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 19. С. 378–392. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13269>

Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : ХНАМГ, 2012. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007453>

Саблина Т. Музей голода. *LiveJournal. Користувач djhooligantk* : блог Дениса Жабки на про життя, про Саратов, про путешествия. 22.03.2018. URL: <https://djhooligantk.livejournal.com/1366684.html> (останнє звернення 30.12.2020).

Садовий В. Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932–1933 років. Дрогобич : Коло, 2011. 73 с.

Салтан Олександр. Забутий український дослідник подій Голодомору 1932–1933 рр. – Тимофій Сосновий : іст. вебінар. *Historians*. 05.04.2021. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/video/2842-istorichnij-vebinar-oleksandr-saltan-zabutij-ukrajinskij-doslidnik-podij-1932-1933-r-golodomoru-timofij-sosnovij> (останнє звернення 15.03.2022).

Салтан О. Історична цінність дослідження агронома-економіста С. Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети "Нова Україна". *Студії Голодомору* = "Holodomor Studies". 2018. № 1. URL: <https://www.holodomor-studies.com/research6.html> (останнє звернення 15.03.2022).

СБУ забезпечує вільний доступ до архівів Голодомору і протидіє спробам РФ використовувати цю тему в гібридній війні. *Новини. Архів СБУ*. 07.09.2021.

URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zabezpechuie-vilnyi-dostup-do-arkhiviv-holodomoru-i-protydiie-sprobam-rf-vykorystovuvaty-tsiu-temu-v-hibrydnii-viini>

Сербин Р. Передмова. Ланг Гарі. Серед Євреїв у Києві. *Єзупець*. Київ : Дух і літера. 2011. № 20. С. 176–177. URL: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/wp-content/uploads/2011/05/Pages-from-Eg20-Harry-Lang.indd.pdf>

Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. 4-те, допов. Вишгород : ПП Сергійчук М., 2016. 320 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Serhiichuk/Holodomor_19321933_rokiv_iak_henotsyd_ukrainstva_vyd_2016.pdf

Сергійчук В. Український хліб на експорт: 1932–1933. Київ : Сергійчук М. І., 2006. 432 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Serhiichuk/Ukrainskyi_khlib_na_eksport_1932_1933.pdf?PHPSESSID=t92697n2n4e7vqqu23iteo0c01

Сергійчук В. Як нас морили голодом. 1921–1926, 1932–1933, 1946–1947. Вид. 3-те, допов. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Serhiichuk/Yak_nas_moryly_holodom.pdf

Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська "планета Ді-Пі": Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950) / Центр інновацій та розвитку, Дослідн. центр історії укр. преси. Київ, 2000. 176 с.

Синявська О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). *Записки історичного факультету*. 2009. Вип. 20. С. 283–300. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65518>

Сирота О. Голодомор 1932–1933 років очима його сучасників. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 393–399. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ : Наук. думка, 2003. С. 148–219. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Сіромський Р. Допомогові акції Комітету українців Канади у таборах для переміщених осіб у Західній Європі (1945–1952 рр.). *Історичні пам'ятки Галичини* : матеріали VI краєзн. конф. (4 берез. 2016 р., Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка). Львів, 2016. С. 184–191. URL: <https://www.academia.edu/42624845/>

Сіромський Р. "Небажання повертатися в СРСР було настільки сильне, що люди наклали на себе руки". *Локальна історія*. 12.07.2023. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/nebzhannia-povertatisia-v-srsr-bulo-nastilki-silne-shcho-liudi-nakladali-na-sebe-ruki-istorik-ruslan-siromskii/>

Скрипка Василь. Оповіді-спогади про Голодомор. *Народні твори про голодомор: 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криво-*

різького державного педагогічного університету в кінці ХХ ст. на початку ХХІ ст. / вступ. ст., упоряд. та прим. О. М. Гончаренко. Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.), 2011. С. 49–57. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3993>

Слухати, чути, розуміти. Усна історія України ХХ–ХХІ ст.: зб. наук. праць / наук. ред. Г. Грінченко. Київ : ТОВ "АРТ КНИГА", 2021. 352 с.

Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 / авт. кол.: П. П. Панченко (керівник), М. М. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. Київ : Україна, 2003. 352 с.

Смилянская Ю. Оккупационная пресса на территории Украины (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. *Холокост: новые исследования и материалы* : материалы XVII Междунар. ежегод. конф. по иудаике. Москва, 2011. Том IV. С. 47–68.

Собко О. Володимир Маняк: пам'ять і правда про людину правди. *Управління культури і туризму Хмельницької міської ради*. 05.11.2021. URL: <https://www.kult.km.ua/news/view/721-volodimir-manyak-pam-yat-i-pravda-pro-lyudinu-pravdi>

Спецслужби УНР 20–30 років минулого сторіччя в архівних документах розвідки. ГДА Служби зовнішньої розвідки України. Київ, 2017. 320 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013537>

Стрілько-Тютюн В. Три кола пекла (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині). Київ : Міжнар. освіт. фонд ім. Ярослава Мудрого ; Кам'янець-Подільський : ТОВ "Друк. «Рута»", 2019. 608 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016026>

Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 1999. 16 с.

Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії кризь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 верес. 2014 р. / [упоряд.: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко]. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2014. 284 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009882>

Тараненко А. Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (останнє звернення 30.12.2020)

Тараненко А. "Никто, кроме нас самих...". О возрождении казачества и исторической памяти народа. 11 нояб. 2010 г. *Текст Архив ру. Документы, тексты*. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (останнє звернення 30.12.2020)

Татомир О. Документуймо український голокост. *Гомін України*. 1982. 9 листоп. С. 9–10 ; *Свобода*. 1982. 17 серп. С. 2, 3. URL: <https://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1982/Svoboda-1982-154.pdf>

Терещук Галина. Справу Голодомору має розглядати Гаазький суд – дослідниця. *Радіо Свобода*. 16.01.2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1930949.html>

Тимофеев В. М. До історії появи "Неоголошеної війни". *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеев, О. О. Стадніченко (літ. ред.) ; Запоріж. облдержадмін., Запоріж. нац. ун-т,

Держ. архів Запоріз. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 231–234.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>

Тимошик М. Як "український олігарх" стверджував Україну в світі й чому його за це скомпрометували свої? Невідомі сторінки лондонського архіву про зневаженого земляками достойника нації Якова Макогона. *Слово просвіти*, 18.04.2019.

URL: <http://slovoprosvity.org/2019/04/18/yak-ukrajinskyj-oliharh-stverdzhuvav-ukrajinu-v-sviti-j-chomu-joho-za-tse-skomprometuvaly-svoji/>

Титаренко Д. М. "Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...": цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів. *Гілея*. Київ, 2010. Вип. 36. С. 478–484. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=52>

Тихий О. Останнє слово Тихого Олексі Івановича. *Тихий О. Роздуми* : зб. ст., док., спогадів. Балтімор ; Торонто, 1982. 79 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1985-tihiy-o-rozdumi-zbirka-statey-dokumentiv-spagadiv/>

Ткаченко В. Архівні матеріали та спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 років. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*. Вип. 6. *Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* / [голов. ред. Г. Скрипник] МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. С. 245–255.

URL: http://etnolog.org.ua/pdf/mau-nau/nz_mau_6.pdf

Томазов В. В. Просопографія. *Енциклопедія історії України*. Кн. 9. Прил.-С / редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України, Ін-т історії України, 2012. С. 40–41.

URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Prosopohrafiia>

Топішко Н. Фотодокументи. *Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Зведений том* / авт. кол.: І. Юхновський (керівник), В. Верстюк (заст. керівника), В. Борисенко та ін. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 667–668.

URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-355-024-4/978-966-355-024-4.pdf>

Турченко Ф. Г. Пізнати правду... *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / редкол.: Ф. Г. Турченко, В. А. Чабаненко, О. М. Ігнатуша, В. Г. Ткаченко, О. С. Тедеєв, О. О. Стадніченко (літ. ред.) ; Запоріз. облдержадмін., Запоріз. нац. ун-т, Держ. архів Запоріз. обл. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 6–22. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>

Удод О. Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка* : матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 верес. 2008 р. Київ : ВД "Києво-Могилян. акад.", 2009. С. 133–143.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009054>

Удод О. Історична пам'ять. *Енциклопедія історії України. Додатковий том*. Кн. 1. А–Я / редкол.: А. Смолій та ін. ; НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 291–292.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016509>

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. 544 с. (Україна. Нариси історії).

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016477>

Український інститут національної пам'яті працює над створенням карти Голодомору. URL: <https://api.visicom.ua/uk/posts/golod>

Усна історія Голодомору 1932–1933 років у Північному Приазов'ї : матеріали іст.-археогр. експедицій / упоряд.: В. М. Константінова. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. 532 с.

Фактор простору в історичних дослідженнях : матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 трав. 2018 р. / [упоряд. С. М. Вовкодав]. Переяслав Хмельницький. 96 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Faktor_prostoru_v_istorychnykh_doslidzheniakh_Materialy_kruhloho_stolu_m_Pereiaslav-Khmelnytskyi_31.pdf

Фонці Паоло. Голодомор у звітах посольства Німеччини та німецьких консульств у Радянському Союзі. *Історичний портал "Україна і Німеччина у 20-му столітті"*. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/deutschland-und-die-ukraine-in-den-1920er-und-1930er-jahren/>

Хаварівський Богдан. Діяльність державних архівів західних областей України з виявлення документів, що містять інформацію про трагедію українського народу 1932–1933 років. *Архіви України*. 2008. № 5/6. С. 27–32. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU-5-6-2008.pdf>

Хлынина Т. Патриотизм как средство сохранения и интеграции этнических культур в условиях современного российского общества (на примере Северо-Кавказского региона). *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика* / кол. авт. ; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. С. 210–227.

Худова Д. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932–1933 гг. в устных свидетельствах. *Голод 1932–1933 годов* : сб. ст. / отв. ред., вступ. ст. Ю. Н. Афанасьева. Москва : Рос. гос. ун-т, 1995. С. 67–88. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016185>

Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура. М. Юрій. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

Чиркова М. Ю. Голодомор та німецький окупаційний режим на Полтавщині. *До 70-річчя Голодомору в Україні 1932–1933 роки* : матеріали наук. конф. / редкол.: О. О. Нестуля та ін. Полтава, 2002. С. 31–42.

Шаповал Ю. Відкриваючи правду про голод 1932–1933 рр. в Україні. *Український історик* : журн. Укр. іст. т-ва. У 75-ліття Голодомору. 2008. Т. XLV. С. 47–61. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukrainskyi_istoryk/2008_N34_179180.pdf

Шаповал Ю. Історична пам'ять про Голодомор: втрата та віднайдення. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 142–166.

Шаповал Ю. Ді-Пі. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 7 / голов. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480

Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. Київ : СтилоС, 2002. 466 с.

Шаповал Ю. Нововіднайдені архівні документи про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *"Секретно. Не для печати"*. Київ : КиМУ, 2008. С. 94–114.

Шаповал Юрій. Погляд: Літописець Голодомору. 135 років тому народився Дмитро Соловей. *Kyiv Post*. 21 жовт. 2023. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/opinion/23026>

Шаталіна Є. Вклад Володимира Маняка і Лідії Коваленко у створення джерельної бази Голодомору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* : Міжнар. наук. Київ, 9–10 верес. 1993 р. : матеріали. Київ, 1995. С. 167–170.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007885>

Шелеп Ю. Архівні та усноісторичні джерела до вивчення партійних працівників Радянської України 1970 – початку 1980-х рр.: інформаційний потенціал і досвід інтерпретації. *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація* : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовт. 2015 р. / упоряд. Г. Грінченко. Харків, 2016. С. 203–214. URL: http://oralhistory.com.ua/assets/images/documents/Event_the%20narrative_interpretation_2015_by%20page.pdf

Шепотько А. Трагические страницы нашей истории. *Архивная летопись Донбасса*. 2008. № 5. С. 29–30. URL: https://dn.archives.gov.ua/articles/arch_let_don_05.pdf

Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ : Пороги, 2006. Вип. № 3. С. 147–175.
URL: http://tkuma.dp.ua/images/public_download/2006_holocaust_studies_3.pdf

Щур Марія. У Канаді врятовані унікальні записи першого симпозиуму про Голодомор. *Радіо Свобода*. 23.01.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ocyfrovany-videoarhiv-pro-pershu-konferentsiju-pro-holodomor/30391811.html>

Юркова О. Візуалізація трагедії Голодомору: документальний та етичний аспекти. *Повідомлення НАН України*. 31.12.2021. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8574>

Юркова О. Ні, це не фотографії жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. *Лікбез*. 16.11.2016. URL: <http://likbez.org.ua/ua/net-eto-ne-fotografii-zhertv-golodomora-v-ukraine-1932-1933-gg.html>

Яковлева Л. Архівні джерела з історії голоду, Голодомору і голодувань в ЦДАВО України / відп. ред. С. Кульчицький. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки* : Міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 верес. 1993 р. Київ, 1995. С. 157–167.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007885>

Якубова Лариса. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ : Кліо, 2023. 432 с.

Ясь О. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. *Ла-Мі* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. С. 604–608.
URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuary>

Яценко А. Голодомор в Україні 1932–1933 років як проблема світової журналістики : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2005. 20 с.
URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015534>

Яценко А. Світова преса про Голодомор. *Голодомор 1932–1933 років в Україні* : навч. посіб. / за ред. С. А. Костя. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. С. 250–259.
URL: <https://journ.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/golod.pdf>

Andriewsky Olga. Collections from the Early Cold War Period (1947–1955) of Eyewitness and Survivor Accounts about the Holodomor. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 156–175.

Andriewsky Olga. The "Hidden" Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine, in: *Narrating the Holodomor: The Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine*. Virtual Conference. December 9–11, 2021. [Program]. P. 4. URL: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2021/11/Narrating-the-Holodomor-program-with-zoom-links.pdf>

Applebaum Anne. *Red Famine: Stalin's War On Ukraine*. McClelland & Stewart, 2017. XXXII, 464 p.

Babij Lana. Alexander Wienerberger: A Biographical Essay. April 22, 2020. P. 7. HREC: Alexander Wienerberger: a Biographical Exhibit. URL: <https://data.vitainkit.ca/partners/HREC/HREC0036484421T.PDF>

Babij Lana. Holodomor, 1932–1933: A Visual Directory of Forbidden Photographs. May 12, 2020. URL: <https://images.ourontario.ca/Partners/HREC/HREC0036538831T.PDF>

Baidaus Eduard. The River that Killed and Saved: Crossing the Dnister into Romania during the Era of Collectivization and Famine in Ukraine. Online lecture. University of Alberta. Presentation date: 14 April, 2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=j28Fdi82_Zo

Basciani Alberto. From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933. *Holodomor Studies*. 2011. Vol. 3, № 1/2. P. 1–27. URL: <https://www.academia.edu/2523510/>

Basciani Alberto. La Romania e la Grande Carestia Ucraina 1932–1933. *Mondo contemporaneo*. 2009. No 2. P. 83–111. URL: https://www.academia.edu/15572642/La_Romania_e_la_Grande_Carestia_Ucraina_1932_1933

Berardino Daniel J. Remembering to Forget: How Ukrainian Nationalists have Chosen to Remember the Holodomor. Manuscript. United States Military Academy. 2019. 13 p. URL: https://www.academia.edu/39289592/Remembering_to_Forget_How_Ukrainian_Nationalists_have_Chosen_to_Remember_the_Holodomor (останнє звернення: 20.01.2021).

Bolianovskiy Andrii. Collectivization and Famine in Ukraine in the Documents of the US State Department, 1929–34. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 15–34.

Boriak Hennadii. The Publication of Sources on the History of the 1932–1933 Famine-Genocide: History, Current State, and Prospects. *Harvard Ukrainian Studies*. 2001. Vol. 25, nr ¾ (Fall). P. 167–186. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Boriak_Hennadii/The_Publication_of_Sources_on_the_History_of_the_19321933_Famine-Genocide_History_Current_State_and_.pdf; idem: Boriak Hennadii. *Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine* / introd. by Mark von Hagen. Cambridge, MA : Ukr. Studies Fund, 2009. P. 36–55. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>

Boriak Hennadii. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's Archival System. *Harvard Ukrainian Studies*. 2004/2005. Vol. 27. Pp. 117–147. URL: <https://www.husj.harvard.edu/articles/sources-and-resources-on-the-famine-in-ukraines-state-archival-system> ; idem: Boriak Hennadii. *Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine* / introd. by Mark von Hagen. Cambridge, MA : Ukr. Studies Fund, 2009. P. 5–35. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>

Boriak Hennadii. Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine. / introd. by Mark von Hagen. Cambridge, MA : Ukr. Studies Fund, 2009. 55 p.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015082>

Boriak Tetiana. Testimonies : [Module of the interactive map] "The Great Famine in Ukraine in 1932–1934". *Мапа: Digital Atlas of Ukraine* / Ukr. Research Inst., Harvard Univ.

URL: [https://harvard-](https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3)

[cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3](https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3)

Borysenko Valentyna. Famine in Ukraine, 1932–1933 (on the basis of oral testimonies). *Етнічна історія народів Європи*. 2003. Вип. 14. С. 22–28. URL: <http://ethnic.history.univ.-kiev.ua/data/2003/14/articles/3.pdf>

Bruski Jan Jacek. In Search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports of the Holodomor. *Holodomor and Gorta Mor. Histories, memories and Representation of Famine in Ukraine and Ireland* / ed. by Christian Noack, Lindsay Janssen Vincent Comerford. Anthem Press, 2012. P. 215–230. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008433>

Budjeryn Mariana. The role of context in securitization theory: Holodomor discourse and societal security in Ukraine. Budapest : Centr. Europ. Univ., 2010. 80 p.

URL: https://www.academia.edu/3439334/the_role_of_context_in_securitization_theory_holodomor_discourse_and_societal_security_in_ukraine

Cipko Serge. Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response. Regina, Saskatchewan : Univ. of Regina Press, 2017. 351 p.

Cherfas Teresa. Reporting Stalin's Famine: Jones and Muggerridge: A Case Study in Forgetting and Rediscovery. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 14, No. 4. Fall 2013. P. 775–804. URL: https://www.academia.edu/12715546/Reporting_Stalins_Famine_Jones_and_Muggerridge_A_Case_Study_in_Forgetting_and_Rediscovery?email_work_card=title

Clarence A. Manning. Ukraine under the Soviets. New York : Bookman Associates, 1953. 223 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11793/file.pdf>

Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine. New York : Oxford Univ. Press, 1986. 412 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/13564-conquest-r-the-harvest-of-sorrow-soviet-collectivisation-and-the-terror-famine/>

Cronin Maura. Oral History, Oral Tradition and the Great Famine. Pre Published Version. [Anthem Press, 2012]. P. 1–14. URL: https://www.academia.edu/80806651/Oral_History_Oral_Tradition_and_the_Great_Famine_Pre_Published_Version

Currie Duncan M. Revoking Stalin's Pulitzer. The Right Stuff. *The Harvard Crimson*. December 3, 2003. URL: <https://www.thecrimson.com/article/2003/12/3/revoking-stalins-pulitzer-in-the-annals/>

Der ukrainische Hunger-Holocaust / Eine Dokumentation, hrsg. und eingel. von Dr. D. Zlepko. Sonnenbühl : Wild, 1988. 312 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10885>

Dmytryshyn Iryna. The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 216–232.

Dreyer N. Genocide, Holodomor and Holocaust Discourse as Echo of Historical Injury and as Rhetorical Radicalization in the Russian-Ukrainian Conflict of 2013–18. *Journal of Genocide Research*. 2018. Vol. 20, nr 4. P. 545–564.

Eltringham N. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. 11 (1), March. Pp. 55–79.

URL: <https://www.researchgate.net/profile/Nigel-Eltringham/publication/240532571>

Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine / Hrsg. von A. Kaminsky ; bearb. Von R. Gleinig und R. Heidenreich. Berlin : Leipziger Universitaetsverlag, 2008. 183 S.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/10855>

Estraikh Gennady. The American Yiddish Daily Forverts on Privation in Soviet Ukraine: Experiences and Reflections. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 233–251.

URL: https://uamoderna.com/images/archiv/302021/UM30_Estraikh.pdf

Famine in Ukraine 1932–1933 / ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton, 1986. 192 c. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16737/file.pdf>

The Famine of 1932–33 as reported by diplomats and representatives of foreign governments. Part I. [Conference]. Canadian Institute of Ukrainian Studies. January 24, 2020.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=KmbZSru7eMY&list=PL4DfwkBvDLCs1Ppt4exUnB_EXXv9Kg6GU&index=2

The Famine of 1932–33 as reported by diplomats and representatives of foreign governments. Part II. [Conference]. Canadian Institute of Ukrainian Studies. January 24, 2020.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=IuFipqc3k3o&list=PL4DfwkBvDLCs1Ppt4exUnB_EXXv9Kg6GU&index=3

Fonzi Paolo. "No German Must Starve": The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1/2. P. 13–44.

URL: <https://www.husj.harvard.edu/articles/no-german-must-starve>

Fonzi Paolo. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. *Nationalities Papers*. 2020 (May). Vol. 48, Spec. Iss. 3 : Special Issue on the Soviet Famines of 1930–1933. Pp. 444–459. Publ. online by Cambridge Univ. Press: 16 December 2019. URL: <http://surl.li/pnqji>

Fonzi Paolo. "A Trial of Strength against the Restive Peasantry": What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 192–215.

Gogina Inna. Representations of the 1932–33 Ukrainian Famine in the USC Shoah Foundation's Visual History Archive. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 37–58.

The Great Famine Project: Home/Historical Atlas. *МАПА: Digital Atlas of Ukraine*. URL: <https://huri.harvard.edu/great-famine-project>

Grele Ronald J. Oral History as Evidence. *Ronald J. Hrele. Handbook of Oral History* / [ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless ; with the Assistance of Leslie Roy Ballard] ; Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham, New York, Toronto, Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. P. 43–101.

Gudz Viktor. The first two decades of research famine in Ukraine: peculiarities of sources and historiography. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1. С. 244–261.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2017_1_21

Himka John-Paul. Encumbered Memory: The Ukrainian Famine of 1932–33. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2013 (Spring). Vol. 14, nr 2. Pp. 411–37.

Hoffman Alice M. Memory Theory: Personal and Social. *Handbook of Oral History* / [ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the Assistance of Leslie Roy Ballard] ; Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham, New York, Toronto, Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. P. 275–296.

Inkeles Alex. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. Cambridge, Mass. : Harvard University Press ; London : Geoffrey Cumberlege, 1950. 379 p.

Isajiw Sophia. First Analysis of the Children of Holodomor Survivors Speak oral history project for the Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre (UCRDC). 21 p. *Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre*. URL: <http://surl.li/pnqiz>

Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. Vol. 38, nr 2. Pp. 287–307. URL: <https://www.jstor.org/stable/41440904>

Johnathon K. Vsetecka. Politics of perseverance: Ukrainian memories of "them" and the "other" in Holodomor survivor testimony 1986–1988. A Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / The Graduate School, College of Humanities and Social Sciences Dep. of History, Univ. of Northern Colorado (Greeley, Colorado). 2014, May. 81 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017406>

Kappeler Andreas. Das Echo Holodomor. Die Hungersnot 1932/33 in der österreichischen Presse. *Osteuropa*. 2020. № 12. S. 123–143.

Kasianov Georgiy. Holodomor and the Holocaust in Ukraine as Cultural Memory: Comparison, Competition, Interaction, 2021. URL: https://www.academia.edu/59335971/Holodomor_and_the_Holocaust_in_Ukraine_as_Cultural_Memory_Comparison_Competition_Interaction

Kasianov G. Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine. Budapest; Vienna; New York : CEU Press, 2022. 407 p.

Katchanovski Ivan. The Politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine. Paper prepared for presentation at the Fourth Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, University of Ottawa, Ottawa, Canada. October 23–25, 2008. Pp. 19–26

Kis Oksana. Defying Death. Women's Experience of the Holodomor, 1932–1933. *Aspasia*. 2013. Vol. 7. P. 42–67. URL: http://www.academia.edu/3720178/Defying_Death_Womens_Experience_of_the_Holodomor_1932-1933

Kis Oksana. Displaced Memories of a Displaced People: Towards the Problem of Missing Polish Narratives in Lviv. *Remembering Europe's expelled peoples of the twentieth century* / ed. Barbara Törnquist-Plewa, Bo Petersson. CFE CFE Conference Papers Series. Lund, 2009. nr 4. P. 60–75. URL: https://www.academia.edu/1397856/Displaced_Memories_of_a_Displaced_People_Towards_the_Problem_of_Missing_Polish_Narratives_in_Lviv

Klymenko Olga. History as a Narrative of the People: The Maniak collection as a Source for the Social and Cultural History of the Holodomor. *Україна модерна. Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. 2021. Ч. 30. С. 80–119. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Klymenko.pdf

Kulchytskyi Stanislav. Holodomor in Ukraine 1932–1933: Interpretation of Facts. Kyiv : Inst. of Ukr. history of Nat. Acad. of Sciences of Ukraine, 2008. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-4726-0/978-966-02-4726-0.pdf>

Kuromiya Hiroaki. The Holodomor in the Light of Japanese Documents. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 120–130. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Kuromiya.pdf

Kuromiya Hiroaki. Reviewed Works: First interim report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukrainian Famine, held in 1986 ; Second interim report of meetings and hearings of and before the Commission on the Ukrainian Famine, held in 1987 ; Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 15, nr 1/2 (June 1991). Pp. 230–232. URL: <https://www.jstor.org/stable/41036425>

Letters discovered by Cumbria academic shed new light on Ukraine "terror famine". *ITV news*. 22.09.2021. URL: <https://www.itv.com/news/border/2021-09-22/letters-found-by-cumbria-academic-shed-new-light-on-ukraine-terror-famine>

Leydesdorff Selma. Stories From no Land: Women from Srebrenica Speak Out. *Human Rights Review*. 2007. April–June. P. 187–198. URL: <https://philpapers.org/rec/LEYSFN>

Lummis Trevor. Structure and Validity in Oral Evidence. *The Oral History Reader. Second Edition* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P. 273–283. URL: <https://www.slideshare.net/mhervz05/structure-and-validity-in-oral-evidence>

Lynn Abrams. Oral History Theory. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2010. 214 p.

Lysenko O. Competing Narratives: Memory of the Second World War in Ukraine: Between Politics and Reflection. *Holocaust Studies: a Ukrainian Focus. Peer-reviewed annual Journal*. Vol. 11 (Special Issue). Dnipro, 2020. P. 11–27.

Mace James E. Facts and Values. A Personal Intellectual Exploration. *Pioneers of Genocide Studies* / eds.: Samuel Totten, Steven Leonard Jacobs. New Brunswick ; New Jersey : Transaction Publishers, 2002. P. 59–74.

Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. 1953. P. 23–24. URL: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$23i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$23i)

MAPA: Digital Atlas of Ukraine / Ukr. Research Inst., Harvard Univ. URL: <https://gis.huri.harvard.edu/great-famine-project>

Melnyczuk Morgan Lesa. "Remember the peasantry": A study of genocide, famine, and the Stalinist Holodomor in Soviet Ukraine, 1932–33, as it was remembered by post-war immigrants in Western Australia who experienced it. Theses. ResearchOnline@ND. Australia : The Univ. of Notre Dame, 2010. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/19631/>

Miller E. Donald. The Armenian and Rwandan genocides: some preliminary reflections on two oral history projects with survivors / Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller. *Journal of Genocide Research*. 2004. № 6 (1), March. P. 135–140.

Miller Donald E. Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide / Donald E. Miller. Lorna Touryan Miller. Berkeley ; Los Angeles ; London : Univ. of California, 1993. 241 p.

Mykula Wolodymyr. Foreword. *Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine*. London : The Ukr. Youth Assoc. in Greath Britain, 1955. P. 7–8.

URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>

Neufeldt Colin P. Perspectives on the Mennonite Experience during the Holodomor (1932–33) : resources in North American Archives and Libraries. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 131–155. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Neufeldt.pdf

Nigel Eltringham. "We Are Not a Truth Commission": Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. 11 (1), March. Pp. 55–79. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/genocide-never-sleeps/we-are-not-a-truthcommission/0D42EE662BCD2AE758A648EA4D0775B5>

Noll William. *The Transformation of Civil Society: An Oral History of Ukrainian Peasant Culture, 1920s to 1930s*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023. 960 p.

Ogienko Vitalii. Commentary: Secrets of Death, Life and Survival during the Holodomor. *The Holodomor and the Origins of the Soviet Man. Reading the testimony of Anastasia Lysyvyts*. [Stuttgart] : Verlag "ibidem". 2021. P. 93–170.

Oleskiw S. *The Agony of a Nation: The Great Man-Made Famine in Ukraine, 1932–1933 / forew. by M. Muggerridge*. London : Nat. Comm., to Commemorate the 50th Anniversary of the Artificial Famine in Ukraine 1932–1933, 1983. 72 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11107/file.pdf>

Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the Archives of the Secret Services / Selection and ed. by Jerzy Bednarek, Diana Boyko, Wanda Chudzik. Warsaw : The Inst. of Nat. Remembrance, 2012. 814 p.

Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. *The Oral History Reader. Second Edition / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson*. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. Pp. 32–42.

Principles and Best Practices. Principles for Oral History and Best Practices for Oral History. Adopted October, 2009. *Oral History Association*. URL: <http://www.oralhistory.org/about/principles-and-practices/#general>

Roseman Mark. Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony. *The Oral History Reader. Second Edition / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]*. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. Pp. 230–243. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17504902.1999.11087080>

Ritchie Donald A. *Doing Oral History: A Practical Guide*. 2nd ed. New York : Oxford Univ. Press, 2003. 318 pp.

Rud Victor. Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*. 2012. № 32 (Aug. 5). P. 8 ; № 33 (Aug. 12). P. 8, 12 URL: https://ukrweekly.com/archive/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-32.pdf; https://ukrweekly.com/archive/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-33.pdf

Rudling Per Anders. Memories of "Holodomor" and National Socialism in Ukrainian political culture. *Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, 2013. Pp. 227–258. URL: <http://surl.li/pnqlg>

Ryabchenko O. Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in Rural Areas During the Years of the Collectivization and Holodomor. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 74–92. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2019_3_6

Seldon Anthony, Pappworth Joanna. *By Word of Mouth: "Elite" Oral History*. London ; New York : Methuen, 1983. 258 p.

Serbyn Roman. The last stand of the Ukrainian Famine-genocide deniers. *The Ukrainian Canadian*. 1989. February. Pp. 7–10, 14. URL: <http://www.infoukes.com/history/famine/serbyn/>

Serbyn R. Lemkin on the Ukraine Genocide. *Holodomor Studies*. 2009 (winter-spring). Vol. 1, nr 1. Pp. 123–125.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Serbyn_Roman/Lemkin_on_the_Ukrainian_Genocide_en.pdf

Serbyn R. Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921–1923 and 1932–1933. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Iss. 1. Pp. 63–94

URL: http://history.org.ua/LiberUA/HolSt2_2010/HolSt2_2010.pdf

Serbyn R. Western reaction to Stalin's denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Iss. 1. Pp. 95–129.

URL: http://history.org.ua/-LiberUA/HolSt2_2010/HolSt2_2010.pdf

Sharpless Rebecca. The History of Oral History. *Handbook of Oral History* / ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, R. Sharpless; with the Assistance of Leslie Roy Ballard / Alice M. Hoffman, Howard S. Hoffman. Lanham ; New York, Toronto ; Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. Pp. 19–42.

Sherbakova Irina. The GULAG in Memory. *The Oral History Reader. Second Edition* / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. Pp. 521–530.

Soroka Mykola. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 278–303.

URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Soroka.pdf

Šnore Edvins, Paavle Indrek. The Ukrainian Famine of 1932/33 as seen from Estonia and Latvia. *Holodomor Studies*. 2011. Vol. 3, № 1/2. Pp. 29–54.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013419>

Taylor S. J. Stalin's Apologist Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1990. 355 p.

Thematic Map Gallery. MAPA: Digital Atlas of Ukraine. *Ukrainian Research Institute, Harvard University*. URL: <https://gis.huri.harvard.edu/thematic-map-gallery>

Thompson Paul. The Voice of the Past: Oral History. *The Oral History Reader. Second Edition* / [ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. Pp. 25–31.

Tottle Douglas. Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto : Progress Books, 1987. 167 p.

URL: <https://www.garethjones.org/tottlefraud.pdf>

Vansina Jan. Oral Tradition. A Study in Historical Methodology / transl. by H. M. Wright. Chicago : Aldine Publ. Co, 1965. 226 p.

Vsetecka Johnathon K. Politics of perseverance: Ukrainian memories of "them" and the "other" in Holodomor survivor testimony 1986–1988. A Thesis submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts / The Graduate School, College of Humanities and Social Sciences Dep. of History, Univ. of Northern Colorado (Greeley, Colorado). 2014, May. 81 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0017406>

Wayne M. Morris. Stalin's famine and Roosevelt's recognition of Russia. Lanham, Md.: Univ. Press of America, 1994. 234 p.

White R. Naomi. Marking absences: Holocaust testimony and history. *The Oral History reader*. London ; New York : Routledge : Taylor and Francis Group, 2000. P. 172–182.

Wynnyckyj Iroida, Isajiw Wsevolod W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933: Western Archives, Testimonies and New Research* / ed. by Wsevolod W. Isajiw. Toronto : Ukr. Canad. Research and Documentation Centre, 2003. P. 67–83.

Wysocky Roman. The Holodomor and the Informational Work of the Ukrainian Bureau in London during 1932–1934. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 252–275.

URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Wysocki.pdf

Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. Second Edition. Walnut Creek ; Lanham ; New York ; Toronto ; Oxford : Altamira Press, A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2005. 398 p.

Zasiekina Larysa. The Meaning of the Holodomor of 1932–33: From Collective Reproduction to Individual Reconstruction of Mental Trauma. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 304–324. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/30-2021/UM30_Zasiekina.pdf

Zasiekina L. Trauma, Rememory and Language in Holodomor Survivors' Narratives. *Psycholinguistics*. 2020. Vol. 27 (1). P. 80–94. URL: <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2020-27-1-80-94>

4. ЕЛЕКТРОННІ БІБЛІОТЕКИ, ТЕМАТИЧНІ ІНСТИТУЦІЙНІ РЕСУРСИ

Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр. : [електрон. б-ка]. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України*. URL: <https://idss.org.ua/holodomor>

Електронний архів Українського визвольного руху. URL: avr.org.ua

Інститут історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>

Комунальний заклад "Музей спротиву Голодомору" Дніпровської міської ради: Дніпро. Дніпровська міська рада.

URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/komunalnij-zaklad-muzej-sprotivu-golodomoru-dniprovskoi-miskoi-radi>

Міжнародний фонд «Україна 3000». *Internet Archive*.

URL: <https://web.archive.org/web/20081205040529/http://ukraine3000.org.ua/eng/famine/6184.html>

Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua>

Українська асоціація дослідників жіночої історії (УАДЖІ).

URL: www.womenhistory.org.ua

Українська асоціація усної історії. URL: <https://oralhistory.com.ua>

Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>

Diasporiana : [електрон. б-ка]. URL: <https://diasporiana.org.ua/>

Holodomor Research and Education Consortium (HREC). Resources.

URL: <https://holodomor.ca/resources/>

The Holodomor Research and Education Consortium (HREC). URL: <https://holodomor.ca>

Libraria : Архів української періодики онлайн. URL: <https://libraria.ua>

Oral History Association. URL: <https://oralhistory.org/>

Oral History. Ukrainian Canadian Research and Documentation Center.

URL: <http://www.ucrdc.org/Archive-Oral-History.html>

Ukrainian Canadian Research and Documentation Center.

URL: www.holodomorsurvivors.ca/Survivors.html

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Значна частина документальних джерел епохи тоталітаризму (включно із добою Голодомору), що походять із владного табору, відзначаються виразною *інвективною лексикою*. Обвинувальні акти як продукт епохи стають ледь не її візитівкою. Поява таких документів обумовлена здебільшого "конфліктними" обставинами: невиконанням розпоряджень, зривом планів, фіксацією "помилко" тощо. Об'єктом, на який спрямовується дія документа, зазвичай виступає селянство, передусім – т. зв. "куркулі", "заможні", "петлюрівці". Заходи та дії, що застосовувалися проти них, набували характеру жорсткого примусу або репресій.

У цьому контексті можна сказати, що усноісторичні документи походять з протилежного табору – середовища тих, кого репресували, з кого збиткували, кого знищували. Обвинувачення на адресу влади тут приглушені десятиліттями, натомисть, як і усі его-документи, вони містять безцінну інформацію про повсякдення, в даному випадку – повсякдення Голодомору. Надзвичайно велика чисельність усноісторичних свідчень (важко навіть навести іншу гуманітарну катастрофу новітньої доби, яка б спродукувала таку кількість усноісторичних наративів, до того ж протягом безпрецедентно тривалого часового відтинку – упродовж дев'яти десятиліть) уже самим фактом свого існування засвідчує безприкладний характер трагедії. Співпадіння значної кількості деталей щодо причин, масштабів, перебігу та наслідків Голодомору в десятках тисяч свідчень, що походять з різних регіонів території Голодомору (території УСРР) і належать абсолютно різним людям, не може бути *випадковим* або *сфальшованим*; воно підносить рівень достовірності цих деталей на недосяжну для таких звинувачень висоту.

Зрозуміло, що про реалії довколишньої дійсності, які було важко приховати (опухлі діти, голодуючі і трупи людей на сільських вулицях, дорогах, також і в містах) могли свідчити *сторонні спостерігачі*. Однак у більшості усних оповідей зафіксовано такі деталі, що однозначно вказують на осягнення особистого досвіду *саме свідків голоду*. Маємо також численні приклади рефлексування на тему штучності голоду, голоду як зброї, цілеспрямованого знищення українців і всього українського – того, що зараз називаємо *ідентичністю*.

Чи не основна проблема, пов'язана зі сприйняттям Великого Голоду, – це "накладання" очевидного факту убивства штучним голодом мільйонів українців на політико-ідеологічні чинники. Гуманітарна катастрофа, спричинена українофобською політикою очільника однієї тоталітарної держави Йосипа Сталіна та

його поплічників з метою реалізації політичних завдань (посилення своєї влади та подальшої мілітаризації економіки задля завоювання цілого світу), була негайно використана лідером іншої тоталітарної держави Адольфом Гітлером для вирішення подібних політичних завдань (боротьба з більшовизмом з тією самою метою завоювання світу). Після перемоги одного тоталітаризму (який ситуативно опинився у таборі демократичних держав під час Другої світової війни) над іншим тематика голоду була знову задіяна комуністичною владою у політичній боротьбі, тільки цього разу – із врахуванням лукавого чинника використання Голодомору нацистами та факту окупації ними усієї території України. Волення жертв про людиноненависницьку ідеологію більшовизму, їх намагання застерегти Європу від заколисування риторикою "комунізму з людським обличчям" тоді не були почуті.

Однак Голод, витіснений з *колективної пам'яті* українців в Україні, не переставав існувати в *індивідуальній пам'яті*. Він спорадично проривався назовні, готуючи ґрунт та простір для голосу жертв трагедії. За умов послаблення советської влади, коли остання звично, уже за інерцією вдалася до перевіреного десятиліттями методу "затикання рота" та дискредитації опонентів, з'ясувалося, що пам'ять про голод із індивідуальної перетворюється на колективну. Вона вибухнула сплеском комеморативних практик, шквалом оприлюднення спогадів, що сукупно завдало смертельного удару по комуністичній брехні і пропаганді про Голодомор.

90-річний процес формування усної історичної компоненти джерельної бази демонструє тяглість різних форм історичних джерел та цілісність змістовного ядра нарративу, що містить вітальні для кожного інформанта спогади, (переважно пов'язані з відчайдушною боротьбою за життя та незмогою протистояти смерті). Така тяглість процесу формування джерел та уніфікованість контенту, незалежно від географії створення, засвідчує присутність в історичній пам'яті глибоко травматичної події, її *непривнесення ззовні* певними політичними силами у певний період.

Історія Голодомору не була витворена редакторами західноукраїнських газет або сільськими учителями, які залишили свої щоденники; репортерами західної преси чи інженером Александром Віннербергером, дипломатами Серджо Граденіго, Альфредом Білманісом, Отто Шиллером чи Яном Каршо-Седлевським, "Осередком" у Канаді або Гарвардським університетом, Робертом Конквестом чи Джеймсом Мейсом; Комісією Конгресу США з дослідження голоду чи Міжнародною комісією з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні. Усі вони, очевидці та учасники різних проектів і процесів, у той чи інший спосіб долучали свої сегменти до загального нарративу про Трагедію Великого Голоду. В його основі – пережите і побачене на власні очі, відомості, отримані від безпосередніх очевидців голоду, а також з різних тогочасних джерел. Створені за межами України джерела виразно корелюються як з усною історією Голодомору, так і з іншими джерелами особового походження (реляції дипломатів, нотатки іноземних кореспондентів, щоденники, спогади, вірші, листи до родичів та органів влади тощо).

На жаль, на сенсаційному судовому "процесі століття" Віктора Кравченка (1949) Європа не повірила пересічним очевидцям Великого терору та факту геноциду

в Україні, фактично приставши на бік советської пропаганди. Розплатою стала поділена на десятиліття Німеччина та ізоляція Центрально-Східної Європи, що тривала до кінця 1980-х рр. Наслідки цього зневір'я Україна долає дотепер, коли агресивність та злочинність "реліктової" тоталітарної держави – Російської Федерації – стала очевидною.

З Голодомору Україна вийшла іншою – *советською*, зі слухняними селянами, загнаними до колгоспів, зі страхом перед владою та голодом, – примара останнього не полишала їх впродовж цілого життя.

"Українська соціалістична радянська республіка", чії небільшовицькі "рудименти" – люди, століттями вироблена матеріальна та духовна спадщина не вклались у прокрустове ложе "справжньої зразкової фортеці СРСР" та "дійсно зразкової республіки" (за Й. Сталіним), – методично зачищалися у ході численних репресивних кампаній (а по суті – масових убивств, англійською – *massacre*; цей термін краще передає злочинну політику Кремля щодо мільйонів власних громадян). Однак серед українців (як в Україні, так і за її межами) пам'ять про голод *не вмерла*. Вона залишалася заблокованою у травмованій психиці очевидця тих страждених років, якому вдалося вижити, їй лише зрідка вдавалося подолати усі рівні травми від пережитого. Тоді про трагічний досвід чули в колі родини і майже ніколи – у публічному просторі.

І все ж колективна пам'ять увиразнилась у понад ста тисячах усноісторичних джерел, що були записані у десятках країн світу впродовж 1933–2022 рр. – за різних обставин, в результаті численних усноісторичних проєктів та, що важливо, – розслідувань правників. Останні, у відповідності з понятійним інструментарієм, що походить від 1948 р., стали своєрідними міні-трибуналами над лихочинцями. Це дозволило поступово відійти від упослідженого, зневаженого наративу. Спершу Голодомор перетворився на нагадування про душоубство, вчинене Кремлем, надалі обернувся на обвинувачення у його скоєнні та, нарешті, був визнаний як вчинений РФ геноцид в Україні. Злочин Голодомору – вчасно незупинений і незасуджений міжнародною спільнотою, заперечений советською/російською державою, неусвідомлений світом, недостатньо відрефлексований українськими суспільством і державою, дев'яносто років потому відкрив двері для іншого злодіяння – геноциду російської держави проти української нації – російсько-української війни на знищення української держави, ідентичності, історії та пам'яті.

* * *

Насамкінець авторці хотілося б ще раз повернутися до ідеї створення *Зведеного загальнодоступного корпусу усних свідчень Голодомору*. На сьогодні у нас є всі підстави говорити про актуалізацію такого проєкту загальнонаціонального рівня. Інформаційне суспільство, соціальна значущість проблеми, травма Голодомору як виразна складова і консолідуєчий стрижень модерної національної ідентичності, повернення Москви до геноцидальних цілей і практик під час розв'язаної нею

війни за знищення цієї ідентичності на тлі цинічно задекларованого (і "обґрунтованого" нею) "історіческого єдинства русскіх і українцев" – з одного боку, а також стан "окреслення" контурів і реєстрації сформованого натепер масиву усноїсторичних свідчень, наявність у Мережі низки "готових" цифрових сегментів майбутнього корпусу (Цифровий архів Голодомору Інституту історії України НАН України; Онлайнова база свідчень Національного музею Голодомору-геноциду; Інтернет-архів епохи Голодомору Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору, HREC; цифрові збірки свідчень на вебсайті проєкту HREC Канадського інституту українських студій, а також на агрегаторі "Голодомор: Бібліотека ресурсів" Конектикутського комітету з питань Голодомору тощо) – з іншого, – усе це може невдовзі перетворити ідею Корпусу усних свідчень Голодомору на один із ключових соціогуманітарних пріоритетів як академічної науки, так і влади в Україні.

ПОКАЖЧИК*

- Аббі Джеймс 100, 103, 108
Абрамс Лінн 18, 123, 137, 141, 142, 146, 184, 518
Авгсбург 326
Австралія 25, 169, 454
Австрія 305, 306, 323, 329, 421
Автономна Республіка Німців Поволжя 202
Адигея 206
Азія 261
Акимівський р-н 281
Алексеев О. 36
Алексеев І. 201
Александров К. 210
А. М. 294
Америка див. США
Амменде Евальд 31, 100–102, 108, 237, 250, 251, 258, 259, 262, 331, 335, 347, 349
АМССР 469, 495
Ананьїв 472
Англія див. Велика Британія
Андрієвська О. 32, 33
Андрущук Олександр 268
Аннусова Віра 455
Анрух Бенжамін Г. 231, 251
Антонівка с. 231
Апостолівський р-н 457
АР Крим див. Крим
Арбузинський р-н 106
Аргентина 148, 307, 340, 347, 420
Арнаутка с. 284
АСРР 200
Ассман Ян 132
Аттоліко Бернардо 84
Аухаген проф. 258
Африка 117, 261
Бабій Лана 100, 101, 108, 411
Баварія 306
Багрянний Іван 306, 307, 356, 358, 423
Базилевич Й. 96
Балицький Всеволод 68, 223, 476
Баллард Р. 83
Балта 472
Балтський р-н 274
Банах 376
Баран Степан 229
Бараниківка с. 455
Барбе д'Оревільї Жуль Амеде 114
Барка Василь 324, 403
Барнес Ральф 77, 225, 233, 253
Басехес Ніколаус 258
Батумі 84
Батурін 104
Бауер Реймонд 328
Бац А. 315
Башіані Альберто 29
Баштанський р-н 81
Бджільна с. 383
Безансон Ален 313, 379
Белзьке воєв. 505
Бельгія 264, 304, 313, 347, 421
Бенезер Гаді 143, 166
Бердичів 283, 294
Бердянськ 258
Березівський р-н 428
Бериславський р-н 395
Берклей Р. Крейг 143
Берланд П'єр 258
Берлін 223, 238, 261, 267, 284, 286, 291, 308, 309
Берман Джері 405

* Включає згадувані в книзі імена, прізвища, псевдоніми, криптоніми, інші аббревіатури на означення персоналій, а також географічні назви.

- Бессарабія 84, 89, 230
 Бечерер Волтер 103, 167
 Белград 314
 Бідняк Г. 425
 Біл Фред 223, 226, 255, 259, 309, 311
 Біла Церква 291
 Біленький Р. 354
 Білівненко С. 23
 Білманіс Альфредс 84, 606
 Білопілля 95
 Білорусь (Республіка Білорусь) 106, 216, 272, 283, 473, 474, 479
 Білоус В. 425
 Білоус Н. 94, 270
 Білоусова Лілія 167, 439
 Біляївський р-н 457
 Бледнов С. 428
 Блінов Аркадій 373
 Богаєвський Юрій 347
 Бойко Анатолій 22, 36, 389
 Бойко Юрій 399
 Бойчук Володимир 376, 382
 Бокань Микола 94, 104, 106, 108, 184
 Болгарова М. 399
 Бонзюк Костянтин 231
 Бордо Мішель 314
 Борисенко Валентина 20–22, 158, 161, 218, 386, 394, 399, 438, 446, 506
 Боровик Микола 285, 391
 Боровський В. 335
 Бородій Василь 376
 Борщівщина 232
 Боряк Геннадій 40, 41, 51, 55, 58–60, 62–65, 79, 116
 Боряк Іван 184
 Боряк Тетяна 34, 52, 55, 65, 128, 167, 190, 199, 211, 229, 240–245, 254, 272, 275, 281, 300, 312, 318, 324, 325, 332, 368, 381, 422, 476, 495
 Ботушанська Ольга 25
 Бочковський Ольґерд-Іполит 86, 101, 251, 265
 Бразилія 420
 Британія див. Велика Британія
 Бродовський Степан 52
 Броска с. 394
 Брумфілд Вільям 345
 Брювер Вільям 134
 Брюссель 309
 Булавіна Єремія 376
 Бульба-Боровець Тарас 268
 Бурик Григорій 92, 275, 278, 279
 Бутенко 286, 377
 Бухарест 348
 Бухенвальд 310, 313
 Буценко Надія 435
 Буча 405
 Бьорке Пітер 194
 Валки с. 382
 Валківський р-н 479
 Варварівка с. 457
 Варшава 87
 Василенко В. 402
 Василівка с. 295
 Васильєв Валерій 16, 24, 67
 Ватикан (Святий Престол) 78, 82, 421
 Ващенко Г. 353
 Вдовиченко Олександр 376
 Вдовиченко Тетяна 376
 В. Е. 354
 Велика Британія (Англія, Британія, Великобританія) 31, 45, 52, 82, 83, 97, 118, 235, 254, 304, 314, 324, 347, 352, 357, 420, 421, 423
 Велика Лепетиха 174
 Велика Україна див. Україна
 Великобагачанський р-н 96
 Веллс Карвет 260, 261
 Вербицький Михайло 35, 167, 311, 327, 353, 355–358, 363, 520
 Вербки с. 363, 481
 Веретенченко Олекса 92, 276, 278, 279
 Верстюк Владислав 25
 Веселівський р-н 266
 Веселова Олександра 20, 24, 25, 41, 109, 380, 384, 400, 427, 428, 464, 465, 506
 Винницька Іроїда 109, 464
 Винниченко Володимир 266, 332
 Височенко А. 354
 Відень 83
 Вікнина с. 361
 Вільямс Вайтінг 100, 103, 108, 254, 335
 Віннербергер Александер 99–102, 105, 106, 108, 259, 262, 263, 264, 309, 347, 348, 606

- Вінницька обл. 59, 78, 106, 165, 174, 185,
190, 238, 271, 383, 384, 387, 395, 406,
432, 433, 445, 451, 494
- Вінниця 301, 450
- Вінниччина 374, 375
- Вінніпег 29, 93, 235, 236, 331, 337, 461
- Вірменія 135
- Вірченко П. 294
- Вітебськ 84
- Владивосток 322
- Вокер І. 83
- Вокер Томас 225
- Волга р. 251
- Волинська губ. 289
- Волинська обл. 289, 432, 444, 446, 451
- Волинь 297, 436, 505
- Воловина О. 504
- Володарка с. 300
- Володарськ-Волинський 174
- Володарський р-н 189
- Володимир 289
- Волочиськ 192
- Воля Олесь див. Міщенко Олександр
- Воробей Раїса 398, 443
- Воробйов Захар 268
- Вороніж 276
- Вороніжчина 276
- Воропаєва Т. 40
- Воропай Олекса 284, 316, 324, 327, 339, 349,
354, 356, 520
- Ворошиловський р-н 479
- В. П. 354
- Вронська Тамара 41
- Вроцлав 258
- Всетечко Джон 42
- Вюрмесер Андре 310
- В'язівка с. 366
- В'ятрович Володимир 184
- Гаага 337
- Гадяцький р-н 361, 366
- Гай-Головко Олесь 92, 275, 278, 279
- Гайдари́вський Василь 320, 321
- Гайдук Володимир 415
- Гайсинський р-н 383
- Галайко Богдан 185
- Галичина 233, 237, 238, 250, 363, 417
- Галій Микола 28, 35, 335, 520
- Галлендорф 326
- Гальбвакс Морис 130
- Гамаш Рой 28
- Ганновер 324, 326
- Гарвард 315, 316, 337
- Гасиджак Леся 454, 455
- Гастонія 259
- Геббельс Йозеф 308–310
- Генке Андор
- Герасимов І. 195
- Герасимчук М. 376
- Герасимчук Іван 376
- Герець Леонід 33, 156, 157, 328, 342, 344,
412, 520
- Геродот Д. (Івашин Д.) 265
- Гірний П. 250
- Гірняк Йосип 352, 353
- Гірш Г. 95
- Гітлер Адольф 83, 87, 308–312, 315, 316,
518, 606
- Глобинський р-н 95, 457
- Глушаниця Павло 322, 337, 348, 352
- Гойченко Дмитро 179, 318, 321, 322, 358
- Голландія 421
- Голованівський р-н 383
- Головко Володимир 41
- Головченко Зінаїда 377
- Голуб І. 294
- Голубко В. 28
- Гомельська обл. 216
- Гончар Олесь 374, 382
- Гончаренко Олена 48
- Горбач М. 348
- Горбачов Михайло 369
- Горбенко П. 278
- Горби с. 457
- Горбунова Вікторія 40, 144
- Горліс-Горський Юрій 265, 290
- Гребінка смт 190
- Греле Рональд 131
- Гренье Фернан 310
- Григоренко Петро 336, 337, 349, 368
- Григорієв Никифор 266
- Гримич М. 160
- Гриневич Людмила 16, 31, 107
- Гриненко В. 294

- Гринь М. 294
 Гриценко-Лугова Зоряна 415
 Гришко Василь 35, 348, 349, 353
 Грін Анна 132
 Грінченко Гелінада 18, 19, 22, 36
 Грушевський Михайло 317
 Губиниха с. 508
 Гудзенко Костянтин 190
 Гудзь Віктор 16, 252
 Гудим Валентина 439, 440
 Гуменна Докія 94
 Гуцало Євген 370
- Гантт Вільям 267
 Гетті Дж. Арч 341
 Голбел Пол 335
 Граденіго Серджо 84, 606 SIC
 Граціозі Андреа 31, 60, 61, 84
 Гроссман Василь 94, 313
- Даллас Є. 399
 Даниленко Василь 41
 Дарем м. 90
 Дарлімпл Дан 33, 335
 Дацюк С. 30, 94, 270–272
 Дачне с. 457
 д'Ербіньї Мішель 83, 231
 Дебальцеве 394
 Дей Д. 29
 Делрімпл Дана 520
 Демченко Тамара 19
 Дермань с. 268, 289
 Детройт 325, 332
 Джессі Ерін 18
 Джонс Гарет 28, 52, 76, 77, 103, 223, 225, 253–255, 265, 308, 331, 412, 413
 Дзассо Франческо 84
 Дзюба Іван 336
 Диківка с. 81
 ДіКонсіні Денніс 320
 Дітлов Ф. 102
 Дмитренко Д. 354
 Дмитришин Василь 334
 Дмитрівка с. 81
 Дніпро (Дніпропетровськ) м. 326, 394, 448, 455
 Дніпро р. 291, 484
 Дніпровський Іван 96
 Дніпропетровськ див. Дніпро
 Дніпропетровська обл. 51, 54, 99, 106, 277, 395, 434, 443, 445, 451, 457, 477, 481, 495, 496, 509, 523
 Дніпропетровщина 377, 434
 Дністер р. 84, 230, 233, 237, 242
 Добровольський Юрій 269
 Довженко Н. 399
 Довженко Олександр 185
 Долина Петро див. Сосновий Тимофій
 Долот Мирон див. Старів Семен
 Дон р. 272
 Донбас 52, 68, 86, 354, 363, 428, 455
 Донецьк 214,
 Донецька обл. 104, 106, 189, 214, 394, 400, 435, 438, 445, 449, 450, 462, 509
 Дорошенко Дмитро 331
 Д. П. 354
 Дражевська Л. 354
 Драч Іван 188, 370, 371, 379
 Дрогобич 283
 Дубенський пов. 268, 289
 Дубинець Іван 333, 349, 520
 Дубовик Іван 92, 275, 279
 Дюранті Волтер 76, 83, 90, 225, 255–257, 261, 291, 293
 Дяківці с. 361
- Едмонтон 187
 Ейтінгер Лео 144
 Еленбоген Маріана 142
 Елтрінгем Н. 18
 Ельванген 326
 Енгельс м. 200
 Еплбом Енн 14, 36, 403, 404
 Ерріо Едуард 27, 83, 91, 101, 102, 225, 267, 308
 Естонія 82, 83, 97
- Європа 34, 97, 114, 235, 236, 237, 252, 258, 262, 304, 306, 312, 314, 317, 327, 328, 331, 356, 357, 606
 Єжелов Георгій 376
 Єрусалим 185
 Єфіменко Геннадій 16

- Железняк Марко** див. **Залізняк Марко**
 Женева 238, 347
 Жила З. 479
 Житомир 271
 Житомирська обл. 174, 435, 445, 449–451, 509
 Житомирщина 189, 190, 268, 351
 Жлобин 473
 Жук Є. 95
 Жуки с. 254, 291
- Завадський Йоган** 81, 266
 Заволока Дмитро 95, 179, 270, 271, 468
 Зайвий О. 374, 426
 Закарпатська обл. 444
 Закарпаття 29, 417
 Залевський Б. 266
 Залізняк (Железняк) Марко 104–106, 108
 Залізняк Андрій 104
 Зальцбург 323
 Заміське с. 479
 Заміщики с. 479
 Заполенко С. 354
 Запоріжжя 36, 95, 196, 373
 Запорізька обл. 106, 188, 192, 266, 266, 281, 396, 436, 445, 449, 451, 452, 456, 457, 509
 Запорізький р-н 266
 Запорожець-Девлад О. 307
 Засекін Л. 37
 Захід 17, 38, 66, 102, 110, 121, 155, 156, 217, 231, 235, 239, 251, 263, 301, 304, 307, 312–314, 316, 318–320, 331, 336, 337, 339, 342, 344, 354, 367, 407, 411, 420, 484, 518
 Західна Австралія 454
 Західна Європа 13, 34, 279, 282
 Західна Німеччина 329, 352
 Західна Україна 29, 66, 76, 77, 95, 97, 154, 175, 176, 178, 191, 226, 227, 235, 237, 247, 277, 288–290, 308, 309, 338, 397, 420, 421
 Зачепилівський р-н 187
 Зашкільняк Леонід 38, 269
 Збруч р. 232
 Здолбунівський р-н 268, 289
 Зельцьський р-н 308
 Зенько М. 215
 Зінов'євський р-н 81
- Зінченко Леонід 182
 Зіньківський р-н 377
 Златанов Златко 40
 Злепко Дмитро 35, 85
 Знам'янський р-н 81, 391
 Зозуля Я. 265
 Зоц-Рахуба Марія 289
 Зубов Андрій 210, 211
 ЗУНР 505
- Івангород** 81, 266
 Іваничук Р. 96
 Іванківці с. 295
 Іваннікова Людмила 21, 49, 109, 175, 399, 454
 Іванська Тетяна 441
 Іванців В. 428
 Івашко Володимир 371
 І. Д. 354
 Ізар Жорж 325
 Іллінка с. 394
 Ілляшенко Й. 95, 185, 273
 Ілляшенко Параскева 185
 Інгул р. 265
 Інкелес Алекс 328
 Інніцер Теодор 31, 83, 101, 257–259
 Іріоглу Юрій 23, 47
 Іркутська обл. 57
 Ірландія 18, 135, 163, 194, 502
 Ісаїв Всеволод 22, 109
 Ісаюк О. 34
 Італія 58, 82, 84, 97, 111, 307, 347, 421, 480
- Йоу Валері** 18, 119, 133, 136, 138, 139, 153,
- Кавказ** 83, 268, 330
 Каганович Лазар 24, 51, 52, 58, 67, 68, 179, 222, 273, 464, 478, 481, 486–488, 495
 Каїрнс А. 83
 Каленик Дмитро 120, 188, 380
 Калинець І. 28
 Калінін Михайло 58, 80, 254
 Каліфорнія 110
 Калманович Моїсей 491, 492
 Кам'янець-Подільський 278, 442
 Кам'янці с. 457
 Камбоджа 126, 128
 Каменева Софія 436

- Кам'янський р-н 190, 295
 Канада 14, 29, 32, 33, 45, 82, 83, 90, 93, 158, 187, 218, 227, 235, 236, 320–322, 327, 331, 335–337, 347, 352, 377, 399, 407, 412, 415, 420, 423, 460, 461, 520, 606
 Канів 456
 Каппелер Андреас 31
 Капто Олександр 316
 Капустян Ганна 23
 Каратницька Надія 35
 Карачаєво-Черкесія 206
 Карл-Лібкнехтівський р-н 95
 Карлсон К. 52
 Кармалюківка с. 274
 Карр Е. 313
 Каршо-Седлевські Ян 87, 88, 606
 Касьянов Георгій 27, 38
 Качалаба П. 442
 Качковський Олег 442
 Квецинський Павло 95, 271
 Кеїрнс Ендрю 83
 Келлі Роберт Ф. 90
 Кембридж 453, 503
 Кемеровська обл. 57
 Кендзьор Ярослав 415
 Кентій Анатолій 372
 Керстен Чарльз Дж. 332, 520
 Київ 31, 52, 58, 83, 85, 87, 89, 93, 95, 106, 127, 128, 191, 197, 230, 241, 242, 244, 258, 265, 266, 275–277, 281, 283, 294, 295, 299, 301, 330, 361, 366, 371, 376, 380, 382, 393, 418, 432, 436, 437, 446, 449, 450, 451, 518
 Київська обл. 54, 106, 107, 187, 189, 224, 258, 295, 394, 396, 432, 436, 437, 445, 448–451, 482, 483
 Київщина 107, 275, 300, 355, 436
 Киридон Алла 37, 38
 Кир'ях С. 425
 Кисельов А. 491
 Киструська Ніна 434
 Кібець Н. 354
 Ківерці с. 269
 Кіровоград 283
 Кіровоградська обл. 106, 383, 391, 432, 437, 445, 448, 449, 462, 504
 Кіровоградщина 390, 506
 Кісіль Іван 436
 Кістлер Г. 262
 Кісь Оксана 19, 37, 165, 169, 170
 Клайман Реа 223
 Клен Юрій 278
 Клещев (Кліщов) П. 91, 276
 Клименко Тетяна 398, 442, 443
 Климко Іван 324
 Климчук Віталій 40, 144
 Клід Богдан 31, 34, 236, 358
 Клювак Володимир 28
 Клятищі с. 216
 Кобзівці с. 276
 Кобилянська Ольга 265
 Кобринський пов. 269
 Ковалевський М. 267
 Коваленко Іван 185
 Коваленко-Маняк (Коваленко) Лідія 16, 17, 24, 25, 72, 74, 109, 188–190, 204, 354, 370–373, 375, 378, 379, 383, 428, 452, 506
 Ковалівка с. 372
 Ковальова Юлія 35
 Ковальський Микола 390
 Коваль-Фучило Ірина 399
 Ковальчук Дмитро 250
 Ковальчук Олена 33
 Ковальчук Петро 91, 277, 278
 Ковбасюк Алла 504
 Кожем'яка О. 399
 Козельщинський р-н 374
 Коляструк Ольга 35, 143
 Комарова І. 372
 Комашка Антон 95, 96
 Комбс Ненсі 145
 Комишани смт 284
 Кондрашин Віктор 55, 161, 162, 198, 199, 200, 202–204, 217, 219
 Конквест Роберт 14, 31, 35, 71, 221, 314, 316, 340–343, 346, 348, 351, 352, 368, 369, 379, 403, 520, 606
 Коннертон П. 183
 Константінова Вікторія 22
 Конфіно Алон 194
 Копелєв Лев 179, 339, 349, 368, 468
 Коплон Дж. 341
 Корбут Сидір 265
 Кордан Богдан 31, 83

- Корж О. (Орченко К.) 91, 273, 274, 278, 279
Корнієнко Г. 386
Корнієнко М. 386
Коробейник С. 354
Корчак-Чепурківський Юрій 68
Косіор Станіслав 473, 474, 486, 487, 491, 494, 496
Косовський В. 399
Костів Михайло 404
Кость Степан 30
Костюк Григорій 349
Костянтиноградський р-н 295
Которович Геннадій 286
Коць Мар'ян 104, 379
Кошинська Анна 326
Кравець-Кравченко Андрій 92, 276, 279
Кравченко Віктор 34, 35, 95, 179, 270, 271, 310, 311, 313, 325, 326, 335, 339, 349, 353, 357, 468, 520, 606
Кравчук В. 324
Кравчук І. 34, 35
Кравчук Леонід 38
Крайник Марія 382
Краків 275
Краковецький Анатолій 322
Красногорськ 105
Красноградський р-н 457
Краснодар 201, 207
Краснодарський край 201, 205, 206, 212
Краснолиманський р-н 189
Красноярський край 57
Кременчук (Кремінчук) 240, 288
Кремінярівська М. 338
Кривий Ріг 258, 283
Кривин с. 268
Крим (АР Крим) 106, 191, 212, 213, 251, 262, 417
Крістіансон Свен-Аке 141
Кронін Маура 18
Кропивницький 390, 448, 458
Кубанська обл. 205, 206
Кубань 42, 198, 199, 201, 202, 204–211, 216, 219, 250, 251, 253, 257, 258, 268, 272, 314, 371, 464, 518
Кудряченко Андрій 85
Кузовова Наталя 175, 394, 397
Кулик Ігор 61
Кульчицький Станіслав 12, 14, 15, 20, 29, 31, 203, 334, 369, 370, 465, 482, 496
Кун Анет 131
Курбас Лесь 352, 353
Курилишин Костянтин 282
Кущинда В'ячеслав 28
Кучерук А. 174
Кучма Леонід 192, 197
Кушнеж Роберт 28, 88, 252
Кьостлер Артур 292, 293
Лавренко Михайло 92, 276, 278, 279
Лавріненко Юрій 91, 278
Лаговський М. 326
Лазоревський Гліб 264
Лайонс Юджин 76, 77, 225, 254, 255, 335
Ламане с. 300
Ланг Гарі 77, 252
Латвія 82, 84, 89, 90, 97, 421
Лауб Дорі 141, 144
Лаубенгаймер Альфред 102, 108, 261
Лебідь 326
Левене Рікард 340
Левицький Дмитро 227, 250, 309
Леві Прімо 143
Левченко Лариса 396, 397, 398, 431, 432, 434, 437, 438, 439, 440, 443, 450
Левчук Іван 269
Левчук Наталя 504
Левчук Олена 407
Легасова Любов 40
Легун Юрій 433
Ледянський С. 282
Лейдесдорф Селма 125
Лелека 92
Лемик Микола 227
Лемкін Рафаель 213, 331
Ленжер Лоренс 142
Ленін Володимир 46, 175, 254, 278
Ленінград 83, 102, 199, 207, 212, 223, 243, 260, 518
Лепетиха смт 174
Лисенко Олександр 197, 406
Лисенко Тетяна 437
Лисянський р-н 373
Литва 12
Литвиненко-Морозенко Іван 268

- Литвинов Максим 52, 223
 Лихач-Нолл Лідія 386
 Лихо П. 334, 356
 Лібер В. 317
 Лівс Дж. 504
 Ллойд Джордж Девід 254
 Лозенко В. 174
 Лозицький Володимир 372
 Лозівський р-н 97
 Ломако М. 354
 Лондон 223, 238, 256, 265, 317, 327, 339, 423
 Лос-Анджелес 135
 Лубни 188
 Луганська обл. 106, 159, 382, 428, 437, 445, 449, 462, 479
 Луганщина 22, 405, 455, 506
 Луговий Юрій 352, 415
 Лужний 326
 Лук'яненко Левко 193, 336, 337, 379
 Луцьк 191, 230, 269
 Луцюк Любомир 82, 83
 Львів 19, 191, 226, 250, 275, 290, 390, 505
 Львівська обл. 191, 444, 505
 Любченко Аркадій 92
 Люмміс Тревор 124, 131, 133, 134
 Лютаревич Павло 334
 Ляхович Євген 267
- Магрицька Ірина 22, 49, 152, 159, 428, 455, 506
 Маггерідж Малкольм 29, 52, 76, 224, 225, 226, 255, 258, 327, 335, 339, 347, 352, 368
 Маєвський Олександр 32
 Майка Д. 345
 Майлов Олексій 226, 227
 Майський Іван 52, 254
 Макдональд Ремсі 45
 Макогон Павло 146, 171, 323, 348, 349, 356, 399
 Малахієва-Мірович В. 96
 Малая Сердоба с. 198
 Малюта Іван 94, 270
 Манітоба 236
 Маньківський р-н 190
 Маньчжурія 293
 Маняк Володимир 16, 17, 24, 25, 46, 72, 74, 104, 109, 188, 189, 192, 204, 354, 370–373, 375, 377, 378, 379, 383, 410, 428, 452, 506, 521
 Маняки подружжя 376, 377, 379
 Маренець Лілія 437
 Маріуполь 214, 405
 Мар'їнка 46
 Маркович Я. 92, 185
 Маркс м. 200
 Марочко Василь 14, 15, 41, 42, 79, 80, 101, 180, 375, 379
 Марунчак Михайло 28
 Маруняк Володимир 74
 Марусик Тамара 33
 Марченки с. 187
 Мар'янівка с. 457
 Массачусетс 453, 503
 Матейко Роман 444
 Матяш Ірина 41, 51
 Мацевич Аполлінарій 374, 426
 Мачухи с. 361
 Машівський р-н 440
 Мгар с. 188
 Медвідь І. 354
 Межівський р-н 382
 Межова смт 382
 Мейс Джеймс 14, 24, 31, 33, 71, 109, 156, 157, 188, 316, 317, 320, 328, 335, 337, 339–344, 346, 348, 359, 370, 371, 379, 381, 401, 403, 412, 463, 520, 521, 606
 Мелітопольський пов. 266
 Мелітопольський р-н 23, 383
 Мельник Микола 376
 Мельник Олексій 376
 Менда Остап 238
 Меннінг Кларенс 327
 Менсінг Вільгельм 86
 М. Є. 354
 М. Т. 294
 Медведєв Рой 349
 Миколаїв 80
 Миколаївська обл. 106, 174, 438, 445, 447, 449–451, 497, 523
 Миколаївщина 30, 106
 Микула Володимир 311
 Миргородський р-н 187
 Митинці с. 191
 Михайленко Михайло 376

- Михайленко Ольга 376
 Михайлів І. 356
 Михайлюта О. 373
 Михальчук Роман 32, 297
 Мицик Юрій див. о. Юрій Мицик
 Міллер Дональд 135, 142
 Міллер Лорна 135, 142
 Міллер Олексій 210, 211
 Мільчев Володимир 23
 Міннесота 414
 Мінськ 106
 Мірошніченко К. 271
 Мітані Шізуо 90
 Мічиган 343
 Міштал Барбара 145
 Міщенко Дмитро 96
 Міщенко Олександр (Олесь Воля) 16, 24, 72, 374, 375, 379, 506
 Мовчан Юліян 355
 Могущук Л. 286
 Молдавська АРСР 230, 348
 Молдавська Тетяна 19, 151, 179,
 Молдова 84, 89, 97
 Молодецьке с. 508
 Молотов В'ячеслав 24, 51–53, 58, 67, 68, 222, 482, 486, 488, 489, 491, 493
 Монреаль 338, 415
 Мороз Валентин 340, 352
 Морозов Павлік 224
 Москва 56, 74, 80, 83–85, 87, 89, 93, 96, 105, 106, 191, 200, 213, 223, 224, 229, 236, 240, 243, 244, 253–256, 258, 259, 266, 271, 275, 280, 291, 314, 316, 322, 336, 337, 351, 353, 357, 368–370, 480, 513, 607
 Московська обл. 105
 Московщина 303
 Мотиль Олександр 31
 Мошорине с. 391
 Мудрий Василь 235, 264
 Мулява Володимир 379
 Мусянко Оксентій 92, 95, 271, 275, 278, 279, 285, 448
 Мусянко Олекса 370
 Мухіна Марина 17, 24, 381
 Мюнстер 324
 Мюнхен 304, 323, 326, 332, 334, 337
 Н. Севастополь с. 300
 Навлінський р-н 269
 Навроцький Олександр 30, 95, 179, 468
 Надволжанська Німецька Республіка 250
 Найдовський Ігор 91, 275
 Наливайко Олексій 92, 95, 270, 272, 274, 278, 279
 Нансен Фрїтгоф 200, 518
 Невінс Алан 124
 Неїжко А. 94
 Нейман А. 226, 254
 Немищенко М. 315
 Нестеренко В. 32
 Нехворощанський р-н 187
 Нечипоренко Лаврін 185
 Нижнє Поволжя 206
 Нижньоволзький край 202
 Никаноров П. 92, 276, 278
 Ніжин 281, 363
 Ніколаєв Лев 95, 96, 271
 Німецький Райх 282; див. також Третій Райх
 Німеччина 58, 81, 82, 84–87, 90, 97, 103, 110, 142, 264, 266, 267, 280–282, 286–288, 291, 295, 304–310, 323, 324, 326, 331, 333, 336, 347, 421, 423
 Нова Англія 259
 Нова Каховка 214
 Новий Ульм 323, 326, 333
 Новикова Л. 386
 Новицький Славко 352
 Ново-Миколаївка с. 277
 Новомиколаївка с. 187
 Новоросійськ 84
 Новосанжарський (Ново-Санжарський) р-н 282, 354
 Новоселиця с. 351, 361
 Нолл Вільям 17, 22, 72, 160, 384, 385, 386, 401, 410, 413, 428, 521
 Норвегія 346, 453
 Нордманн Джо 310, 326
 Нью-Джерсі 351
 Нью-Йорк 17, 256, 293, 324, 325, 333, 339, 351, 382, 423
 Нюрнберг 126, 128
 о. Аркадій Руденко-Рудницький 322
 о. Борис Гудзяк 118

- о. Юрій Мицик 20, 21, 109, 158, 175, 337, 384, 399, 428, 452, 453, 456, 464, 506
- Обушний М. 40
- Овей Едмонд 83
- Овруцький 92, 93
- Огієнко Віталій 37, 40, 192
- Огульці с. 274
- Одеса 39, 58, 80, 85, 282, 357, 361, 382, 400
- Одеська обл. 81, 95, 106, 181, 274, 308, 390, 394, 395, 438, 439, 445, 449, 451, 457, 506, 509
- Одещина 167, 428
- Озаринці с. 361
- Озера с. 391
- Озеро с. 250
- Оленешть с. 242
- Олександрівський р-н 504
- Олексіївка с. 97
- Олесків Степан 339
- Олійник Борис 370
- Олійник І. 338
- Олійник Юрій 440
- Онежський Ф. 294
- Онишко Леся 395
- Онищенко 277
- Опішня с. 377
- Орвелл Джордж 255
- ОРДЛО 213
- Орел Віль 373
- Оржицький р-н 440
- Оріхівський р-н 51
- Оріхово с. 361
- Орхей окр. 89
- Орченко К. див. Корж О.
- Орчикова Чернещина с. 353
- Освенцим 185
- Осло 346, 453
- Осташ Ігор 160
- Островський Микола 289
- Отрадненський р-н 199
- Очеретяний Євгеній 34
- Павлоград 481
- Павлоградський р-н 366, 481
- Павлюк Петро 380
- Палагнюк А. 386
- Паліїв Дмитро 232
- Пантюшко Віталій 289
- Панч Петро 95, 96, 273
- Панченко М. 174
- Папакін Георгій 480, 494
- Пар Елісон 144
- Париж 248, 255, 310, 337, 379, 420
- Пасічник С. 33
- Паскаленко В. 386
- Пассеріні Луїза 131
- Пастушенко Максим 383
- Пастушенко Тетяна 22
- Пахаренко В. 373
- Педуряк Лідія 37
- Пеннер Д'енн 203
- Пенсильванія 423
- Первушина Наталя 97
- Перегонівка с. 382
- Перехрест 277
- Переяслав (Переяслав-Хмельницький) 19
- Петлюра Симон 366
- Петраускас Рімвідас 12
- Петренко Іван 301
- Петренко Олексій 199
- Петриківка с. 295
- Петриківка с. 376
- Петровський Григорій 58, 80, 81, 474
- Пензенська обл. 198, 202
- Пилипенко Лев 423
- Пилипенко П. (Пилип Остапчук) 93
- Пиріг Руслан 15, 40, 41, 51, 53–56, 59, 61, 62, 96, 104, 179, 372, 379
- Пирого с. 95
- Писарівка с. 245
- Південна Америка 236
- Південна Африка 129, 145, 405
- Південний Урал 203
- Північна Америка 13, 236, 251, 279, 282, 326
- Північна Дакота 260
- Північна Ірландія 129
- Північна Кароліна 90
- Північне Колорадо 41
- Північне Приазов'я 22, 157, 182, 391, 403, 428, 457
- Північний Кавказ 51, 53, 67, 84, 88, 179, 201, 204, 207, 233, 250, 257, 258, 260, 264, 293, 350, 488
- Північно-Кавказький край 204

- Пігідо Федір (Правобережний) 304, 312, 318, 331, 332, 334, 353, 356, 357
- Підгайний Семен 323, 327, 332, 338, 353, 356, 359, 365
- Підсоветська Україна 16, 43, 87, 154; див. також Советська Україна; УРСР; УСРР; Україна
- Пій XI 82, 83, 231
- Пірс Самара 101
- Піскошине с. 266
- Платонова Надія 41
- Плиса Гаврило 92
- Плохій Сергій 36, 503
- Побережний Геннадь 504
- Поволжя 102, 200, 203, 211, 256, 258, 262, 264, 293, 518
- Погребище м. 364
- Погребищенський р-н 365
- Подібна с. 300
- Поділля 245
- Подкур Роман 57
- Подобед Олена 35
- Подольський Анатолій 283
- Полежаєв І. 212
- Поліське воев. 269
- Поліщук Тамара 382
- Половецький Польша 28, 35
- Полонисте с. 383
- Полтава 39, 291, 292, 298, 299, 353, 354, 360, 361, 378, 439
- Полтавська обл. 96, 106, 187, 188, 190, 295, 350, 374, 377, 384, 396, 439, 446, 451, 457, 519
- Полтавська Ю. 354
- Полтавщина 32, 324, 353, 355, 376, 377, 382, 439, 440
- Польща 73, 78, 82, 86, 87, 88, 90, 97, 110, 111, 142, 222, 226, 229, 231, 232, 236, 242, 253, 267, 279, 301, 363; див. також Республіка Польща (РП)
- Попільня смт 190
- Порошенко Петро 197
- Портеллі Алессандро 18, 118, 120, 121, 123, 124, 132–134, 152
- Постишев Павло 353, 363, 485
- Прага 93, 101, 237, 239, 289, 314
- Приазовський р-н 457
- Приморський р-н 457
- Пристайко Володимир 41
- Приходько М. 321, 327, 354, 399
- Прокопенко О. 174
- Проскурівський р-н 271
- Проскурова Світлана 168, 390, 448, 458
- Процик Оксана 33, 328
- Прудкий Іван 96, 271
- Пукась Л. 96
- Пулинський р-н 297
- П'ятаченко Сергій 391, 428
- Радіонівка с. 350**
- Радченко Андрій 95, 179, 273
- Радченко Олександра 95, 185, 270
- Радянська держава 185; див. також СРСР
- Радянська Україна 154, 229, 230, 239; див. також Підсоветська Україна; Советська Україна; Україна; УРСР; УСРР
- Рапп Т. С. 83
- Рахуба Давид 289
- Рева Микола 80, 184
- Реденс Станіслав 476, 491
- Рейган Рональд 339
- Республіка Комі 57
- Республіка Польща (РП) 87; див. також Польща
- Решетилівський р-н 324
- Рига 89
- Рижавка с. 188
- Рижков Микола 347
- Рим 118
- Рівне 277, 278
- Рівненська обл. 191, 289
- Рівненщина 29, 32, 93, 267, 268, 289
- Ріміні 307
- Річі Дональд 390
- Рогатин 234
- Роговенко В. 92, 185, 277
- Рожик М. 41
- Рожищі с. 269
- Рожков Олександр 199, 201, 207
- Розгін І. 354, 363
- Розенберг Альфред 279, 280
- Розенталь Габріель 37, 150, 170
- Розман Марк 133, 142, 145

- Романова Ірина 473
 Романович Г. 94
 Роменський р-н 497
 Росія (РФ, Російська Федерація) 38, 42, 51–53, 56, 61, 72, 77, 79, 83, 105, 106, 110, 121, 128, 177, 192, 193, 195–207, 210–215, 218, 219, 256, 257–264, 279, 283, 290, 291, 293, 302, 307, 314, 322, 330, 366, 400, 405, 406, 417, 427, 474, 479, 517, 607
 Ростов 253
 РСФРР 84, 269, 272, 469
 Руанда 18, 124, 126–129, 144, 148, 153, 169, 180
 Рубін Девід 139
 Рубці с. 189
 Руденко Микола 336, 337
 Рудик Є. 34
 Рудницька Мілена 225
 Рудницький Омелян 504
 Рузвельт Франклін 76, 256
 Румунія 73, 84, 87, 89, 97, 222, 230, 233, 236, 242, 253, 265, 266, 279, 287, 301, 348, 355, 363
 Русецький М. 354
 Руське воєв. 505
 Руссе Девід 313
 Рябченко Ольга 19, 36
 Рясне с. 187
- Савічева Таня 212
 Савченко Архип 92, 93
 Савчук Павло 92, 276, 278, 279
 Сагайдак Максим див. Хмара Степан
 Садовий В. 28, 175
 Садовський Микола 93
 Самара 200
 Самброс Ю. 95, 270
 Самійленко О. 294
 Самолюк Володимир 376
 Сампхан Кхіеу 126
 Самчук Улас 93, 288, 290, 313, 403, 519
 Сан-Франциско 320
 Саратов 200, 212
 Саратовська обл. 202
 Сарненський повіт 250
 Сарни 417
- Саскачеван 260, 265
 Сафонов В. 239
 Свердловська обл. 56
 Свєрстюк Євген 336
 Світловодський р-н 391
 Свіфт Стівен К. 335
 Святий Престол див. Ватикан
 Селегень Галина 294
 Сельям Юліус 83
 Семенко В. 353
 Семенко Ю. 35, 334
 Семенюк Анна 390
 Сенік О. 282
 Сербин Роман 27, 100, 213, 317
 Сергійчук Володимир 15, 179, 485
 Середньоволзький край 202
 Середня Азія 298
 Сибір 93, 261, 276, 281, 293, 298, 310, 326, 358, 470, 478
 Силенко 326
 Симоненко Петро 195
 Синельниківський р-н 457
 Синельникове 455
 Сисин Франк 33, 318, 340
 Сіньков М. 95, 270, 272
 Сірій Юрій див. Тищенко Юрій
 Сіркана Леоне 84, 480
 Скарба Олекса 350
 Склєренко Н. 239
 Скоропадський Павло 335
 Скрентон 423
 Скрипка Василь 48, 152, 168
 Скрипник Микола 83, 93, 233, 295
 Скробут Богдан 372
 Скурвідайте Лорета 12
 Славгородський Петро 376
 Славутич Яр 322, 348
 Славутський р-н 268
 Славуччина 267
 Слов'янськ 326
 Слюсаренко С. 29
 Смілянська Юлія 283
 Сміт 309
 Сніжне 214
 Сова Г. 28, 80, 322, 353, 354
 Советська Росія 269; див. також Росія

- Советська Україна 229, 339, 369; див. також
Підсоветська Україна; УРСР; УСРР;
Україна
- Сокол В. 428
- Соколов Г. 379
- Сокольніцкі Генріх 89
- Солженіцин Олександр 116
- Соловей Дмитро 28, 35, 324, 325, 331, 334,
353, 520
- Соловійова А. 372
- Соловки 281, 298
- Сосніцькі Станіслав 89
- Соснов Іван 281
- Сосновий Степан 283, 294, 295, 324, 333
- Сосновий Тимофій (Долина Петро) 28, 324,
333, 356, 358, 520
- Сосса Ростислав 40
- Софіївка с. 508
- Софіївка смт 457
- Софіївський р-н 277, 457
- Сполучені Штати Америки див. США
- Сребрениця 124, 125
- СРСР (Радянський Союз, Радянська дер-
жава, Країна Рад, Советський Союз)
10, 28, 48, 52, 53, 56, 60, 66, 67, 73, 76, 77,
80–90, 99, 100–102, 111, 116, 117, 127,
128, 139, 167, 171, 185, 187, 195, 200,
204, 207, 211, 222–226, 228–233, 237–
239, 242, 247–250, 252–261, 263, 265,
267–269, 280, 292, 293, 295, 304–314,
316–320, 325, 326, 328, 329, 334, 335,
338, 340, 341, 344, 345–347, 349, 350,
357, 358, 368, 384, 460, 465, 469, 486,
488, 496, 518, 519, 520, 607
- Ставидла с. 504
- Ставропольський край 206
- Стадниця с. 376
- Стадніченко Ольга 396
- Сталін Йосип 51–53, 55, 58, 67, 68, 74, 76, 80,
109, 128, 175, 184, 185, 195, 207, 212, 214,
215, 223, 238, 243, 254, 255, 257, 259, 261,
272, 273, 276, 277, 281, 283, 293–297, 312,
314, 320, 327, 330, 349, 350, 356, 357, 383,
403, 478, 479, 481, 482, 486–488, 491–493,
496, 511, 525, 605, 607
- Стамбул 268
- Старів Семен (Мирон Долот) 146, 171, 349,
351
- Старобільський р-н 455
- Старовойтов Микола 438
- Старосольський Володимир 227
- Стельмах Михайло 96
- Стоунмен Вільямс 225, 253
- Страсбург 347
- Стренг Вільям 83
- Стрільчук Людмила 34
- Строганов Василь 491
- Стронський Микола 250
- Стюард Дж. 354
- Сугоняко Катерина 281
- Судачівка с. 174
- Сук Іван 185
- Суми 95, 448, 450
- Сумська обл. 106, 278, 384, 391, 432, 440,
446, 448, 449, 451
- Сумщина 32, 355, 428, 440
- Суслик Роман 353, 356, 358
- Сухомлин Олександр 455
- Сучок М. 95, 272
- Східна Європа 12, 89, 117, 258, 404, 515
- Східна Україна 288
- США (Сполучені Штати Америки, Амери-
ка, Сполучені Штати) 14, 17, 20, 32–34,
42, 71, 76, 82, 84, 89, 90, 97, 104, 113, 114,
117, 129, 135, 145, 147, 149, 156, 157,
167, 169, 184, 188, 218, 221, 236, 256,
264, 291, 304, 310, 312, 315–319, 321,
328, 329, 331–337, 339, 340, 342, 345–
348, 352, 358, 363, 368, 381, 401, 407,
410, 411, 413, 414, 420, 423, 424, 454,
460, 461, 463, 514, 520, 606
- Табачник Дмитро 402
- Таврійська губ. 258
- Талалаївський р-н 457
- Талова Балка с. 391
- Танака Бунічіро 90
- Тараненко Олександр 198, 206, 211
- Таранець Сергій 399
- Тарасенко Інна 399
- Тараща 294
- Тарган с. 187, 189
- Татарівка с. 267

- Татомир Олександр 338
 Тедеев Олександр 436
 Тельманівський р-н 400
 Терехов Роман 185
 Тернопільська обл. 191, 232, 444
 Тернопільщина 383
 Тиліцак Володимир 185, 503
 Тимофеев Валерій 16, 23, 109, 383, 428, 521
 Тимошенко В. 92, 277
 Тимошівка с. 189
 Тихий Олекса 336
 Тихомирова Н. 442
 Тишкенівка с. 457
 Тищенко (Сірий) Юрій 266
 Ткаченко Іван 377
 Тодал Адам 77
 Тодось Осьмачка 332
 Томас Сім 325
 Томсон Пол 14, 117, 119, 120
 Томська обл. 57
 Торонто 337, 343, 399, 412, 414, 423
 Торунда Л. 399
 Тоттл Дуглас 102, 315, 316, 317, 367
 Трепіс Карпо 282
 Третій Райх 296, 312; див. також Німецький Райх
 Тульчинський р-н 374, 426
 Туреччина 135, 260
 Тютюнник Григор 370
- Удачне с. 104
 Уїтні Крейг 314
 Українська держава 44
 Уланівський р-н 185, 191
 Уманський Костянтин 226, 254
 Уманський р-н 262, 477
 Уманщина 188
 Умань 188
 УНР 231, 235, 268, 290
 Урал 56
 УРСР (Українська РСР) 102, 231, 234, 280, 315, 316, 319, 338, 339, 341, 368, 369, 373, 406, 485; див. також Підсоветська Україна; Советська Україна; УСРР; Україна
 УСРР 16, 45, 51–58, 61, 66, 68, 69, 77, 78, 81, 84–91, 93, 101, 103, 116, 128, 154, 155, 167, 176, 180, 195, 198–201, 204, 207, 208, 222, 223, 227, 229, 232, 233, 235–238, 240, 242, 247, 248, 251–253, 266, 267, 269, 270, 277, 280, 290, 308, 314, 319, 329, 330, 332, 353, 394, 402, 420, 432, 444, 456, 465, 468, 469, 473–475, 477, 478, 482, 483, 486–488, 490–495, 502, 507, 509, 511, 513, 517, 518, 525, 605; див. також Підсоветська Україна; Советська Україна; УРСР; Україна
 Україна (Велика Україна) 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20, 25, 29, 31–34, 38–40, 42, 44–46, 51–53, 55, 56, 59–61, 67, 68, 70–72, 75–77, 79–89, 96, 99–107, 110, 117, 118, 120, 121, 127, 128, 129, 135, 137, 140, 145, 153–156, 158, 160, 162–164, 167–169, 176–180, 184, 187–190, 192–198, 200, 202, 204, 206–214, 216, 219, 221, 224, 225, 227–237, 239–241, 243–245, 248–258, 260–262, 264, 265, 267, 268, 270–272, 275, 276, 278–282, 284, 285, 286, 288, 290–293, 295–297, 301–303, 306–308, 311, 312, 314–317, 319, 320, 322, 323, 326, 329, 331–333, 335–338, 340–342, 344–346, 350, 352, 354–357, 363, 364, 366, 368, 370, 371, 373, 378–380, 384, 385, 387, 388, 393, 394, 399, 400, 402–409, 413–419, 421, 423, 424, 426–428, 430–432, 434, 436, 438–440, 443, 444, 447–449, 451–453, 455, 457–461, 463, 464, 468–470, 473, 474, 477, 478, 482, 484, 486, 487, 492–496, 501–506, 509, 513–515, 517–519, 521–523, 525, 606, 607, 608; див. також Підсоветська Україна; Советська Україна; УРСР; УСРР
 «Україна» райхскомісаріат 303
 Удод Олександр 21, 38, 431, 432
- Файзулін Ярослав 270
 Фалінгбостель 326
 Фастівщина 276
 Федербуш Д. 95, 271
 Фелман С. 144
 Фельдмохінг 326
 Ферната с. 274
 Філадельфія 293

- Філатова Наталя 40
 Фінлей-Джоунс Р. 139
 Фішер Луїс 76
 Фіщенко 292
 Флорид Девід 314
 фон Гаген Марк 256
 фон Твардовський Фріц 85
 Фонці Паоло 31, 82
 Форсюк Сергій 268
 Франція 231, 233, 235, 249, 264, 325, 347,
 379, 382, 420, 421
 Фріш Майкл 115, 148
 Фрунзівський р-н 390
 Фрунзівка смт 390
 Фусе Кацуї 90
- Халл Корделл 90
 Хандрос Борис 383
 Хантер Ян 347
 Харків 39, 52, 58, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 91,
 100, 103, 187, 191, 226, 244, 254, 255,
 259, 263, 275, 277, 281, 283, 292, 295,
 298, 309, 326, 335, 353, 354, 361, 382,
 428, 448, 468, 472, 489, 517
 Харківська обл. 54, 59, 95, 97, 106, 187, 192,
 382, 384, 440, 441, 446, 450, 451, 457,
 472, 483, 495, 506
 Харківці с. 361, 366
 Харківщина 97, 274–276, 330, 412
 Хасевич Ніл 289, 290
 Хвильовий Микола 276, 295
 Хелемендик-Кокот А. 323
 Хенке Андор 85
 Херсон 182, 441
 Херсонська обл. 106, 174, 175, 214, 284, 295,
 394, 395, 396, 435, 438, 441, 446, 447,
 450, 451, 509, 523
 Херсонщина 300, 366, 441
 Хлевнюк Олег 55
 Хмара Степан (Сагайдак Максим) 336
 Хмельницька обл. 106, 231, 268, 395, 441,
 446, 451, 454, 456
 Хмельницький 450
 Хмельницький І. 354
 Хмельницький р-н 231
 Хмельниччина 375, 442
 Хміль Іван 310, 346
- Хмільницький р-н 185, 191
 Хоменко П. 294
 Хофман Говард 137
 Хофман Еліс 137
 Христинівський р-н 442
 Хрущов Микита 60, 146
 Хубінет Біргітта 141
 Хувер Кельвін 90
 Худова Д. 201
- Царинник Марко 31, 83
 Центральна Європа 12
 Центральна Україна 288
 Центрально-Східна Європа 607
 Центрально-Чорноземна обл. 469
 Ціпко Серж 29
 Цумань с. 269
- Чапаєве с. 295
 Чебанюк Олена 455
 Чемберлен Джон 77
 Чемберлін Вільям Генрі 76, 180, 224, 254,
 255, 291, 293, 327, 331, 335, 339
 Червоноград 191
 Черкас с. 291, 292
 Черкаси 450
 Черкаська обл. 106, 189, 190, 373, 384, 398,
 442, 446, 450, 451, 456, 508, 509
 Черкащина 96, 300, 373, 376, 442
 Чернавіна Тетяна 77
 Чернівецька обл. 191
 Чернігівська обл. 160, 384, 396, 398, 432,
 443, 446, 449, 451, 456, 457, 473, 494,
 495, 523
 Чернігівський р-н 393
 Чернігівщина 443
 Черняєв Анатолій 315
 Черняхів смт 174
 Чєфрас Тереза 52, 254
 Чехословаччина 90, 236, 251, 265, 420
 Чикаго 413
 Чиркова М. 32, 287
 Чишневський Д. 294
 Чорне море 172, 484
 Чорнобиль 314
 Чорновіл В'ячеслав 336
 Чуб Д. 399

- Чубар Влас 58, 474, 486, 487, 491, 493, 496
Чугуїв с. 259
Чуднівський р-н 174
Чуднів 174
Чужо Йошімура 90
Чутівський р-н 440
- Шалак Оксана** 399
Шаповал Юрій 16, 24, 31, 34, 57, 67, 193, 196, 315
Шаровечка с. 271
Шаталіна Євгенія 25, 49, 79, 80
Шатер Деніел 140
Швейцарія 84, 264, 421
Швеція 347
Шевельов Юрій 335
Шевченко Віталій 336
Шевчук Павло 504
Шелест Петро 371
Шеншев 226
Шепель Ф. 399
Шепотько Олександра 435
Шефер Пол 253
Шилівка с. 360
Шиллер Отто 85, 86, 254, 258, 260, 280, 291, 606
Шимченко Наталія 435
Широка Балка с. 284, 300
Широке с. 295
Шишацький р-н 440
Ш-ко Володимир 306
Шоу Бернард 225, 338
Шпорлюк Роман 343
Штайн В. 243
Штаньки родина 362
Штепа О. 46
- Шульга Ілля 377
Шульгин Олександр 231
Шухевич Степан 227
- Щербак Віталій** 399
Щербакова Ірина 145, 146
Щербатюк В. 399
Щербицький Володимир 316, 341, 369, 370, 406
Щупак Ігор 283
- Югославія** 117, 126, 128
Юр'ївка с. 479
Юркова Оксана 92, 285, 294
Ю. С. 294
Юхновський Ігор 446
Ющенко Варвара 193
Ющенко Віктор 38, 187, 190, 192–197, 380, 381, 393, 401, 407, 426, 427, 431, 436, 448, 450, 461, 517, 521, 522
- Яворницький Дмитро** 266, 271
Яворський І. 96
Ягода Генріх 51, 238, 308
Якименко Тарас 355
Якимівський р-н 457
Якіміщак Д. 29
Яковлева Лариса 78, 79
Ялта 304
Янукович Віктор 192, 197, 218, 401–403, 457, 517, 522
Японія 90
Яр А. 294
Ярошенко Іван 36, 95
Яценко Андрій 28
Яцик Петро 343

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

АДГУ	Асоціація дослідників голоду-геноциду
АМСРР	Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
АН	Академія наук
арк.	аркуш
ВД	Видавничий дім
виконком	виконавчий комітет
ВКП (б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВТТ	Виправно-трудова табори
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГДА	Галузевий державний архів
ГІС	Геоінформаційні системи
ГУЛАГ	<i>Главное управление лагерей</i> , рос.; Головне управління таборів
ДА, Держархів	Державний архів
Держкомархів	Державний комітет архівів України
ДіПі	<i>Displaced persons</i> англ.; переміщені особи
ДОБРУС	Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами
ДПУ (рос. ГПУ)	Державне політичне управління
ЕАГ	Електронний архів Голодомору
ІМФЕ	Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
ІПЕНД	Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
комнезам	комітет незможних селян
к-р, к.-р.	контрреволюційний
КДБ	Комітет державної безпеки
КПЗУ	Комуністична партія Західної України

КПУ	Комуністична партія України
ЛНУ	Львівський національний університет імені Івана Франка
МТС	машинно-тракторна станція
НАН	Національна академія наук
Наркомат	Народний комісаріат
Наркомзем	Народний комісаріат землеробства
НаУКМА	Національний університет “Києво-Могилянська академія”
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НЕП, "неп"	нова економічна політика
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НТШ	Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
обком	обласний комітет
ОДА	обласна державна адміністрація
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
оп.	опис
ОУН	Організація українських націоналістів
політбюро	політичне бюро
політвідділ	політичний відділ
РАЦС	Реєстрація актів громадянського стану
РДАСПІ	Російський державний архів соціально-політичної історії
РДАЕ	Російський державний архів економіки
РНК	Рада народних комісарів
СБУ	Служба безпеки України
СОЗ	спільний обробіток землі
спр.	справа
СПУ	Спілка письменників України
Торгзін	Торгівля з іноземцями
УГКР	Український громадський (горожанський) комітет рятунку України
УІНП	Український інститут національної пам'яті
УКДДЦ	Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр
Укрколгоспцентр	Український колгоспний центр
УНГО	Управління народного господарства
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання
УНІГУ	Український науковий інститут Гарвардського університету
УНР	Українська народна республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
ФСБ РФ	Федеральна служба безпеки Російської Федерації

ХТЗ	Харківський тракторний завод
ЦАГ	Цифровий архів Голодомору
ЦВК	Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГОУ	Центральний державний архів громадських об'єднань та українці
ЦДАЕА	Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів
ЦДКФФА	Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПРС	Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦРУ	Центральне розвідувальне управління
ЧК, чека	<i>Чрезвычайный комитет</i> , рос.; Надзвичайний комітет
ф.	фонд
НРЕС	Holodomor Research and Education Consortium
МА	Massachusetts

SUMMARY

Tetiana Boriak. Oral History as a Source for Holodomor Studies: Formation of Eyewitness Testimony Collections and their Informative Value. Kyiv, 2024. 632 pp.

The monograph considers the 1932–33 Great Famine in Ukraine (the Holodomor) – the crime of genocide committed by the authorities of Bolshevik/Communist Russia against the Ukrainian people – through the prism of comprehensive analysis of the solid array of sources of personal origin, including oral history, formed during nine decades after the tragedy. The study focuses on oral history as the most compelling and plentiful source of evidence, yet the most influenced and deformed by various factors in the process of its formation.

The book addresses questions like: What does archivocide mean? What types of sources of personal origin about the famine have survived? How did foreign diplomats, journalists, activists and experts, as well as Ukrainians – peasants, townspeople, workers, artists, teachers and party functionaries – record the hunger? What enabled the Bolshevik authorities to orchestrate an unprecedented information war against the reality and significance of the Holodomor? How did witnesses of the famine try to break through the veil of silence surrounding this crime?

The study shows that the oral history sources (unlike the official records) provide irrefutable proofs of the genocide against the Ukrainian people by presenting massive evidence of confiscation of non-grain stocks and all food (what people called "everything" as extorted) creating conditions incompatible with life. The attention is also focused on the components of this crime – Kremlin's logic reflected in the corresponding decisions, tools and actions of the authorities, in particular, how all this affected the state of the source base and how, ultimately, it was reflected in it.

Oral history as a means of moral satisfaction for survivors in recognizing the very fact of the crime and documenting legal evidence in its detection, the Ukrainian experience of recalling the traumatic past and its influence on the politics of memory and commemoration, and many other aspects of the informational potential of oral history sources are also revealed. Professional representation of "live" memory of the eye-witnesses of crimes against humanity is especially important now, when the memories about the Holodomor have contributed to social mobilization of Ukrainians and their allies in the world to resist the Russian aggression, and continue serving as a component of effective resistance to a large-scale disinformation and propaganda campaign launched by Russia to hide its crimes against Ukraine.

Considering that the large-scale projects on identification and registration of both documentary sources for the history of the famine and the oral history from survivors have been completed (because the generation of the first-hand witnesses pass away), there is a need to develop a new methodology for content analysis of the available source materials.

The proposed comprehensive approach to the analysis of oral history makes it possible to broaden the focus of Holodomor research and to introduce the research findings into such specialized fields as source studies, archival studies, commemoration, genocide and memorial studies, studies of traumatic events, theory and practice of oral history, Soviet totalitarianism, biography and prosopography. Regarding historical research, the study considers such aspects as the orchestration of famine through the adoption of administrative decisions in various fields, migration flows from the Ukraine in the 1930s and after World War II, the role of DP camps in the study of the Holodomor, and the interaction of civil society and the government in shaping the Great Famine memory policy.

The object of the research is the sources of personal origin as components for the source base for the study of the Holodomor. The subject of research is the formation and functioning of the Great Famine array of oral history sources including but not limited to their quantitative, qualita-

tive, substantive parameters; their structuring, systematization, and periodization; peculiarities of the formation process, as well as the relevant background; correlation with the documentary sources; and informational potential of oral history and its role for the Holodomor studies.

The chronological framework is determined both by the tragedy itself (the Holodomor of 1932–33) and by the object of research – i. e. the period of identification and recording of oral history by direct eyewitnesses of the famine and the publication of such records (1932–2023).

The scientific value of this research is the novelty of the author's approach and the outcome of its application. Considering the interdisciplinary nature of research (history, source studies, archival studies, oral history, and memory studies), this is the first time that the corpus of oral testimonies has been analyzed in such an inclusive format. The findings of the study will contribute to the understanding of the sources of oral history, their structure, and their informational potential in the context of the Holodomor studies.

The source base of the Holodomor is multi-component. Its components are clearly unequal. Its documentary component has been severely deformed and fragmented because of the nature of the Holodomor itself (the mass murder in the totalitarian state). The corpus of sources of personal origin is divided into six groups: 1) oral history and memoirs; 2) letters; 3) materials that contain information about the famine, collected by foreign journalists and published as articles in periodicals (foreign and Ukrainian ones), publications of testimonies and diaries, and testimonies of foreign nationals; 4) documents related to the activities of diplomatic institutions and foreign intelligence services; 5) poetic and prose texts, written in the 1930ies and during the Second World War; 6) diaries. This approach of including all these sources of personal origin into analysis of the Holodomor allows to compare their thematic blocks and to recreate the everyday life not only of survivors but also of eye-witnesses, especially the urban population.

The use of oral history as a historical source has evolved significantly since its introduction in the 1960s, particularly in Central and Eastern Europe and in countries where totalitarian regimes have committed genocide. Four international tribunals have shown an increasing acceptance of eyewitness testimonies as reliable evidence in court proceedings, confirming the legitimacy of using Holodomor oral history in research and evaluation of its genocidal nature, despite the time gap between the event and its investigation.

Trauma studies in the West suggest that the traumatic nature of events (war, famine and other related experiences) causes survivors to retain a core of detailed memories even after a considerable time from the tragedy. However, external factors such as official narratives and ideological gaslighting can result in a symbiotic coexistence of immediate photographic memories (the factual core of the testimony, which is verified by thousands other testimonies and, in some cases, documentary sources) and a reflective component (causes of the famine, perpetrators, actors, wider consequences beyond family ties, etc.) influenced by later information fields.

Several factors related to respondents and interviewers can affect the fieldwork and archeographic culture of recording and publishing testimonies. These factors include the expertise of interviewers, completeness of legend data, determination of the witness's location at the time of the famine, geographical disparity of oral history recording, dispersal of places of storage of oral history sources in case of their transfer to regional archives and museums, and lack of such data for several collections of oral history sources.

The analysis of thousands of testimonies revealed various distinctive features, such as gender/age specifics, emotionality, creating specific terminology, and a unified core narrative.

The differences between Ukraine's historical policies and Russia's deliberate distortion of historical narrative were highlighted by Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022. Long before the nationwide project of the Holodomor oral history recording in 2007–2008, Ukrainian approaches were based on the visible manifestation of individual memories about famine, grassroots commemorative initiatives and the massive recordings of oral histories. At the same

time, the Russian Federation has long conducted a consistent state policy aimed at marginalizing topics of Stalin's crimes in general, and inducing a deliberate famine in particular. This illuminates the principles of the policy of memory, held by the Kremlin regime since 1932.

The formation of Holodomor oral history sources can be divided into four stages: 1) initial period (1930s), 2) Nazi occupation (1941–1944), 3) diasporic period (1945–1991; with stages, linked to the next Famine anniversaries in 1953, 1963, 1973, 1983; mid and second half of the 1980s), and 4) Ukrainian or national stage (late 1980s–2023).

The first stage is characterized by testimonies of almost complete purity, as the "famine information space" had not been created yet. The second stage features the recollection of the Great Famine as memoirs of Ukrainians on the pages of the occupation press. The third stage transfers the formation of the oral history massif abroad, where eyewitnesses began to publicize information about hunger and other Soviet crimes. The fourth stage marks the transfer of recording and publishing the memories of the famine to Ukraine after the formal end of prohibition on mention of the famine in 1987.

For the first time, the attempt has been made to access the total (approximate, of course) parameters of the Holodomor oral history corpus. The total array of oral history sources on the Holodomor has reached more than 114,000 items, including various types of given above sources of personal origin (with oral history being the largest segment).

As a result of comparing the informational potential of documentary sources to the potential of sources of personal origin, it becomes evident that while the former provides the information on the nature, course and consequences of the grain procurement campaign on the national and regional scale, presenting a peculiar view of the situation "from above" ridden with ideological clichés, the latter in contrast present a local, micro historical slice of the same events "from below", focusing as close as possible on the level where event actually occurred – a person, a family, a local community.

Nevertheless, the difference in focus does not prevent a frequent "overlap" (and therefore verification) of facts and narratives from both types of historical sources on such aspects of the tragedy as searches and confiscation of food; repressive practices; the reports of kwashiorkor (starvation caused edema) and a significant number of starving people, including children; fleeing the villages in search of food; lack of local resources to feed the collective farmers and children at schools; conduct of the mandatory sowing campaigns, etc.

A detailed analysis of official documents of the second half of 1932 – early 1933, together with the powerful narrative of oral history sources on food confiscation, allows to reconstruct the mechanism of artificially and deliberately imposed starvation by confiscation of non-grain stocks from Ukrainian peasants during late 1932 – early 1933.

Thus, it was primarily the large-scale humanitarian catastrophe caused by Stalin's "crushing blow" that led to formation of such a powerful source array. Its magnitude was felt by everyone in Ukraine at the time, including non-Ukrainian observers. Paradoxically, it was the forced refrain from discussing famine, the imposed silence on the subject that compelled the eyewitnesses to share their memories. In fact, the silence meant the consent for the crime to continue. The innocent victims would be deprived of the right to have their deaths recognized as violent and to be properly honored; and the perpetrators would continue to escape the responsibility. Thus, the unprecedented corpus of oral history sources on the Holodomor was created over the course of 90 years to finally right the wrongs. It also constitutes the continuity of the process of recalling the famine and represents the rootedness of historic memory in the individual ones.

Key words: Holodomor, genocide, oral history, oral history sources, source studies, archival studies, memory studies, trauma studies, information war, Soviet propaganda, World War II, sources of personal origin, press, epistolary, diary, genocide denial policy, geographic information technologies.

Наукове видання

Тетяна БОРЯК

УСНА ІСТОРІЯ

У Джерельній базі студій Голодомору:
Історія формування та інформаційний потенціал
корпусу свідчень

МОНОГРАФІЯ

Відповідальний редактор
Олександр ДАНИЛЕНКО

Рецензенти:
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ
Руслан ПИРИГ
Ольга РЯБЧЕНКО
Алла КИРИДОН

Редактори:
Ніна ЯЦЕНКО
Світлана БЛАЩУК

Бібліографічна редакція
Павло ШТИХ

Оригінал-макет
Світлана БЛАЩУК

В оформленні книги використано:

на обкладинці та в оформленні контртитлу – малюнок олівцем Казимира Малевича, відомий під умовною назвою "Де серп і молот, там смерть і голод"; на ньому зображені фігури, обличчя яких замінено на серп і молот, хрест та труну. З відкритих джерел на авантажурі серед епіграфів – щоденникові нотатки з неопублікованого рукопису О. Мусієнка, що зберігався в Іванківському історико-краєзнавчому музеї (селище Іванків Вишгородського р-ну Київської обл.). У 2020 р. рукопис був оцифрований істориками Оксаною Юрковою та Геннадієм Боряком. 25 лютого 2022 р., під час обстрілу Іванкова один із російських снарядів влучив у будинок музею, внаслідок чого музей згорів. В огні загинув і щоденник О. Мусієнка. Цитується за цифровою копією

Підписано до друку 27.01.2024 р.
Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 48,5.
Наклад 100 прим.

Видано ТОВ «Юрка Любченка»
e-mail: u19-07@ukr.net
тел.: +38(098)444-06-68
м. Київ, просп. Берестейський, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4685 від 06.03.2014

Боряк Тетяна

Б84 Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень : монографія / відпов. ред. Олександр Даниленко. Київ : ТОВ "Юрка Любченка", 2024. 632 с.

ISBN 978-617-8295-37-0

У монографії висвітлено низку джерелознавчих проблем, пов'язаних з Голодомором в Україні у 1932–1933 рр.

Головну увагу зосереджено на складових цього злочину – намірах, інструментах і діях влади, зокрема, як все це позначилося на стані джерельної бази і як, зрештою, відобразилося в ній. Що таке архівовид? Які види джерел особового походження про голод збереглися? Як фіксували голод іноземні дипломати, журналісти, діячі та фахівці, а також українці – селяни, містяни, робітники, митці, вчителі та партійні функціонери? Чому більшовицькій владі вдалося організувати і упродовж багатьох десятиліть успішно вести безпрецедентну у новітній історії інформаційну війну як проти самого факту скоєння злочину, так і проти поняття *Голодомор*? Як свідки голоду намагалися прорвати завісу мовчання довкола цієї трагедії?

Усню історію розглянуто також як засіб моральної сатисфакції й правовий доказ у викритті злочину, питання українського досвіду пригадування травматичного минулого та його впливу на політику пам'яті й комеморації, чимало інших аспектів інформаційного потенціалу усної історичних джерел – неспростовних свідчень геноциду, що його вчинила влада більшовицької Росії проти українського народу.

УДК 930.2:341.485(=161.2)(477)"1932/1933"](02)=161.2=111